

รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ.2417 – 2476

นางเนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2553

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE SIAMESE STATE AND LANNA, 1874 – 1933

Mrs. Nuaon Khrouthongkhieo

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Doctor of Philosophy Program in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2010

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ.2417 – 2476

โดย

นางเนื่ออ่อน ขว้ทองเขียว

สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

อาจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์.

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาตรีบัณฑิต

.....คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพจน์ อัครวิรุฬห์การ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(อาจารย์ ดร.จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร.ตินาร์ บุญธรรม)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร.วิไลลา วิไลทอง)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วัชรระ สิ้นธุประมา)

เนื้ออ่อน ขั้วทองเขียว: รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ. 2417 – 2476. (THE SIAMESE STATE AND LANNA, 1874 – 1933) อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, 473 หน้า.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามและล้านนา พ.ศ. 2417 – 2476 ผลการศึกษาพบว่า การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามกับล้านนาจากรัฐประเทศราชมาเป็นส่วนหนึ่งในพระราชอาณาเขตเป็นกระบวนการหนึ่งของการสร้างรัฐชาติโดยมีปัจจัยสำคัญคือการล้าหลังอาณานิคมของชาติตะวันตก แต่จากการปรับตัวของชนชั้นนำสยามในการเรียนรู้วิธีการจัดการปกครองของเจ้าอาณานิคม ทำให้รัฐสยามใช้วิธีการที่คล้ายคลึงกันนี้ผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ วิธีการดังกล่าวได้แก่ การออกกฎหมายและการบังคับใช้กฎหมาย การส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการ การเปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีอากรเพื่อนำมาใช้สร้างระบบราชการสยาม การทำแผนที่และสำมะโนครัว พัฒนาการสื่อสารและการคมนาคมแบบสมัยใหม่ การวางรากฐานการศึกษาและควบคุมสถาบันสงฆ์ ส่งเสริมการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารี โดยสยามได้นำวิธีการแบบรัฐจารีตมาใช้ควบคู่กันไป ได้แก่ การสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่

ผลจากการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เกิดปฏิกริยาต่อต้านจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นทั้งการจับอาวุธขึ้นสู้ในลักษณะของกบฏและการใช้ความเชื่อดั้งเดิมเป็นพลังทางสังคมเพื่อต่อต้านอำนาจของสยาม นอกจากนี้ความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือและไทยใต้ และความหลากหลายทางชาติพันธุ์ทำให้ล้านนายังคงขาดความจงรักภักดีต่อสยาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปรับเปลี่ยนนโยบายการปกครองล้านนาใหม่ให้แตกต่างไปจากสมัยก่อนหน้าอย่างชัดเจนโดยใช้ลัทธิชาตินิยมของตะวันตกผ่านการจัดการศึกษาสิ่งพิมพ์ และกิจกรรมเสือป่า เพื่อปลูกฝังให้คนล้านนารู้สึกถึงความเป็นไทยร่วมกับส่วนกลาง รวมทั้งมีนโยบายดูแลทุกข์สุขและการทำมาหากินของราษฎร และเพิ่มความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างกรุงเทพฯ และล้านนา อีกทั้งการเสด็จประพาสมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการย้ำให้คนล้านนาเห็นว่าอำนาจสูงสุดในการปกครองอยู่ที่กษัตริย์สยามมิใช่บรรดาเจ้านายอีกต่อไป

ภาควิชา.....ประวัติศาสตร์..... ลายมือชื่อนิสิต.....
ปีการศึกษา.....2553..... ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก.....

4980906722 : MAJOR HISTORY

KEYWORDS : SIAM/ LANNA/ 1874 – 1933

NUAON KHROUTHONGKHIEO : THE SIAMESE STATE AND LANNA, 1874 – 1933. THESIS

ADVISOR: JULISPONG CHULARATANA, Ph.D., 473 pp.

This thesis aims to examine the relationship between the Siamese State and Lanna from 1874 to 1933. The research suggests that changes within the relationship between the state of Siam and Lanna, especially the transformation of Lanna from a tributary state into a part of Siamese territory was part of the process of creating a nation-state, which was influenced by western colonialism. The Siamese elite learned the techniques of state administration from the colonial powers and employed similar methods to annex Lanna. Such methods included legislation and law enforcement; dispatching commissioners to oversee the local governing process, reforming tax collection systems in order to support the establishment of the Siamese bureaucratic system, mapping territories, and taking census, developing modern communication and transportation technologies, laying a foundation for education, controlling monastic institutions, and promoting missionary activities. The Siamese elite employed these approaches to use together with establishing kinship ties with the ruler of Chiang Mai.

The transformation of the relationship between the Siamese State and Lanna in reign of King Chulalongkorn triggered resentment among local power groups. Some took up arms in revolt, using traditional beliefs as social power to counter the expansion of Siamese power. Moreover, the feeling of division between northern and southern Thais and the ethnic diversity in Lanna contributed to the lack of loyalty towards Siam. Consequently, King Vajiravudh employed a very different governing policy from the previous reign. He attempted to instill western-style nationalism through the modern educational system, publications and “Sua Pa” in order to encourage Lanna people to feel a mutual sense of Thainess with the governing power in Bangkok. Policies to improve the wellbeing of Lanna people were promulgated and trade relations between Lanna and Bangkok were further developed. Moreover, King Prajadhipok’s visit to Phayap reaffirmed to the people of Lanna that the supreme governing power was no longer in the hands of northern elite, but belonged solely to the Siamese King.

Department : History..... Student’s Signature .....

Academic Year : 2010..... Advisor’s Signature .....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือของบุคคลหลายฝ่ายที่จะขาดเสียมิได้คือ อาจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ ที่กรุณาเป็นที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์และให้กำลังใจในการทำงานเสมอมา ขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุธาศัย ยิ้มประเสริฐ ที่กรุณาได้ถามถึงก้าวหน้าของผู้วิจัยอยู่เสมอ ขอขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วัชรเว สิ้นธุประมา จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่กรุณาเป็นกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

ที่สำคัญผู้วิจัยต้องขอขอบพระคุณอาจารย์ในภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยทุกท่านที่ให้โอกาสผู้วิจัยได้ศึกษาหาความรู้และวางรากฐานวิธีคิดเพื่อแสวงหาคำตอบในงานวิชาการ

ขอบคุณเจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยพายัพ ห้องสมุด จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากรและมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ที่ให้ความสะดวกในการค้นคว้าข้อมูล

ขอบคุณบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิตที่ให้ทุนสนับสนุนการทำวิทยานิพนธ์

ขอบคุณพี่น้องชาวประวัติศาสตร์ทุกท่านที่หมั่นไต่ถามถึงความก้าวหน้าในการทำงานอยู่เสมอ

และขอกราบขอบพระคุณบิดา มารดาและครอบครัวที่สนับสนุนทางด้านการศึกษาและเป็นกำลังใจเสมอมา

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ญ
สารบัญภาพ.....	ฎ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	8
ขอบเขตของการวิจัย.....	8
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย.....	8
สมมติฐานในการวิจัย.....	9
แนวคิดในการวิจัย.....	9
ทบทวนวรรณกรรม.....	14
วิธีดำเนินการวิจัย.....	22
ข้อตกลงเบื้องต้นในการศึกษา.....	23
บทที่ 2 สยามและล้านนา: ความสัมพันธ์แบบรัฐจารีต.....	24
ข้อถกเถียงเกี่ยวกับคำว่า “ล้านนา”.....	24
ล้านนาในฐานะประเทศราชของสยาม.....	38
ล้านนากับการดำรงอยู่แบบรัฐจารีต.....	45
บทที่ 3 อาณานิคม: ผลกระทบและการปรับเปลี่ยน.....	59
อาณานิคมในการรับรู้ของสยาม.....	59
1. อาณานิคมตะวันตก: แนวคิดและวิธีการ.....	59
2. อาณานิคมในสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	64
2.1 สิงคโปร์และปัตตาเวียในสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	65
2.2 สิงคโปร์ พม่าและอินเดียนภายใต้อาณานิคมของอังกฤษ.....	67
จากปัจจัยภายนอกสู่การเปลี่ยนแปลงภายใน.....	74
1. บริบทการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	74
2. สยามกับการปรับเปลี่ยนแนวคิดและวิธีการ.....	77

3. ประเทศราชล้านนา: ความล้าหลังที่ต้องปรับเปลี่ยน.....	86
บทที่ 4 การสลายอำนาจท้องถิ่น.....	92
การออกกฎหมายและบังคับใช้กฎหมาย.....	92
ข้าหลวง: เครื่องมือสำคัญในการบังคับใช้กฎหมาย.....	116
บทที่ 5 การสลายอำนาจท้องถิ่น (ต่อ).....	158
ภาษีอากร: รากฐานสำคัญในการวางระบบข้าราชการสยาม.....	158
การจัดทำแผนที่และบัญชีสำมะโนครัว.....	176
การสื่อสารและการคมนาคมแบบสมัยใหม่.....	191
การวางรากฐานการศึกษาและการควบคุมสถาบันสงฆ์.....	207
การส่งเสริมการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารี.....	232
การสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่.....	242
บทที่ 6 มณฑลพายัพ: ผลกระทบและการปรับเปลี่ยน.....	256
การปรับเปลี่ยนสถานภาพของเจ้านายและไพร่.....	256
1. การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของเจ้านาย.....	257
2. การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของไพร่.....	267
การต่อต้านจากอำนาจท้องถิ่น.....	272
1. กบฏพระยาผาบสงคราม.....	272
2. กบฏเงี้ยวเมืองแพร่.....	275
3. การต่อต้านโดยการใช้ผี.....	284
4. การแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือ ไทยใต้และคนเมือง.....	290
5. ครุบาศรีวิชัย.....	298
ความหลากหลายทางกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาที่เกี่ยวข้องกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต.....	307
บทที่ 7 การลบภาพความเป็นอื่นระหว่างล้านนาและสยาม.....	320
การปรับเปลี่ยนโครงสร้างการบริหารและการทำงานของข้าราชการสยาม.....	320
ชาตินิยมเพื่อลบล้างความเป็นอื่น.....	331
การจัดการศึกษาเพื่อลบภาพลาวล้านนา.....	344
สิ่งพิมพ์กับการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ.....	354
การดูแลความเป็นอยู่ของราษฎรและการเชื่อมโยงเศรษฐกิจ.....	367
การเสด็จประพาสมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	386
การอุปถัมภ์เจ้านายฝ่ายเหนือของสยาม.....	398
บทที่ 8 บทสรุป.....	420

รายการอ้างอิง.....	423
ภาคผนวก	468
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	473

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	รายได้จากภาษีอากรประเภทต่างๆ ในแต่ละเมืองของมณฑลพายัพ พ.ศ.2446.....	170
2	จำนวนวัด พระสงฆ์ สามเณรและเด็ก ในมณฑลพายัพ พ.ศ.2455.....	228
3	จำนวนนักเรียนที่มีอายุในเกณฑ์เล่าเรียนในมณฑลพายัพ พ.ศ.2455.....	229
4	จำนวนโรงเรียน นักเรียน และครู แบ่งตามระดับชั้นในมณฑลพายัพ พ.ศ.2456.....	229
5	ปริมาณสินค้าส่งออกและนำเข้าของหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2443.....	372
6	ราคาข้าวเปลือกต่อเกวียนที่ขายในมณฑลพายัพพ.ศ.2452 – 2454 และ พ.ศ.2468 – 2470.....	375
7	ปริมาณการขนส่งหมูจากมณฑลพายัพมายังกรุงเทพฯ โดยทางรถไฟ พ.ศ.2453 – 2478.....	377
8	ปริมาณการขนส่งไม้มายังกรุงเทพฯ โดยทางรถไฟ พ.ศ.2453 – 2478.....	377
9	จำนวนผู้มาใช้แรงงานโยธาแทนการจ่ายเงินรัชชูปการ พ.ศ.2457 – 2470.....	379

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งเสด็จประพาสอินเดียนปีพ.ศ.2414.....	68
2	พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ลำดับที่ 6.....	89
3	พระยาเทพประชน (พุ่ม ศรีไชยันต์).....	118
4	กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์ในพ.ศ.2427.....	124
5	พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัจจาที่พระอุโบสถวัดเจดีย์หลวง.....	129
6	พระยาทรงสุรเดช.....	133
7	พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้าเมืองน่าน.....	135
8	สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ พ.ศ.2448.....	144
9	พระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์.....	148
10	คุ้มของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ที่จีนตั้งสร้างบริเวณวังหลัง.....	164
11	แผนที่แสดงหัวเมืองรอบๆ ล้านนา.....	181
12	ที่ทำการไปรษณีย์เมืองเชียงใหม่.....	196
13	ตู้ไปรษณีย์ 4 ภาษาในพิพิธภัณฑ์ไปรษณีย์จังหวัดเชียงใหม่.....	197
14	การขุดเจาะอุโมงค์ส่วนหนึ่งของทางรถไฟสายเหนือ.....	202
15	โรงเรียนดาราวิทยาลัย ถ่ายในพ.ศ.2466.....	209
16	สามเณรคำปิง.....	217
17	พระพุทธรูปหิน.....	222
18	เดเนียด แมคคิลวารี ผู้ก่อตั้งคริสตจักรเมืองเชียงใหม่.....	233
19	เจ้าดารารัศมี.....	245
20	พระเมรุของพระเจ้าอินทวิชยานนท์.....	262
21	ถนนท่าแพเมืองเชียงใหม่ในคราวรัชศึกเงี้ยว.....	276
22	นักโทษเงี้ยวที่ร่วมก่อการจลาจลในเมืองแพร่และเมืองลำปางถูกส่งตัวมาจำคุกที่ กรุงเทพฯ.....	277
23	สถานีตำรวจอำเภอแม่แตง เมืองเชียงใหม่.....	281
24	เจ้าอุบลวรรณา.....	286
25	ครุบาศรีวิชัย.....	301
26	พ่อค้าไม้ชาวพม่าและเงี้ยวในสถานกงสุลอังกฤษเมืองลำปาง.....	310
27	หม่อมเจ้าบวรเดช.....	323
28	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวฉลองพระองค์เสื้อป่า.....	337

ภาพที่		หน้า
29	เฮวอินปี หรือโหวจื่อกวาง ผู้จัดการคนแรกของโรงเรียนฮั่วเคี้ยวเมืองลำปาง.....	343
30	นักเรียนโรงเรียนยุพราชวิทยาลัย.....	346
31	ครูโรงเรียนดาราวิทยาลัยรุ่นแรก.....	354
32	หนังสือพิมพ์ข่าวเสด็จ.....	363
33	ย่านการค้าบริเวณสถานีรถไฟเมืองลำปาง.....	370
34	ธนาคารออมสินบริเวณสี่แยกอุปกุด จังหวัดเชียงใหม่.....	382
35	ขบวนช้างรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	391
36	การรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวคราวเสด็จประพาสมณฑลพายัพ.	393
37	เจ้าแก้วนวรรัฐ.....	403
38	เจ้าบุญญาภยวงศ์มานิต.....	407
39	พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เสด็จดอยสุเทพ.....	415

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

“...นครเชียงใหม่เคยเป็นเอกราชมีอิสระมาแต่โบราณ แต่ถ้าดูตามประวัติศาสตร์อย่างละเอียดแล้ว พลเมืองคงเป็นชาติไทยอย่างเดียวกัน หาได้เป็นลาวอย่างบางคนเข้าใจไม่คือต่างเป็นคนไทยนั่นเอง แต่หากต่างฝ่ายต่างแยกกันอยู่ นานเข้าภาษาที่พูดและขนบธรรมเนียมประเพณีก็ต่างกันไปบ้างและพลเมืองเชียงใหม่หาได้เข้าใจว่าตัวเป็นลาวไม่ คงถือตัวว่าเป็นชาติไทยอยู่ตลอดมา ยิ่งในเวลานี้ ถ้ามีผู้ใดเรียกขานเขาว่าเป็นลาว เขาจะมีความน้อยใจเป็นที่สุดเพราะเขาถือตัวว่า เป็นไทยแท้หรือไทยเดิมเป็นต้นสกุลไทยในภาคอื่นๆ...ส่วนความรู้สึกของประชาชนชาติไทยนั้นเล่า ถึงแม้จะมีคนแก่เฒ่าคิดว่าเป็นไทยเหนือและไทยใต้อยู่บ้างก็ตาม แต่คนส่วนมากไม่ได้ถืออย่างนั้นเลย ต่างก็รู้สึกตัวว่าเป็นไทยแท้ เป็นของประเทศสยาม มีความรักชาติไม่ยิ่งหย่อนกว่าคนไทยในภาคอื่นๆ...”¹

ถ้อยคำดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของปาฐกถาทางวิทยุกระจายเสียงของผู้แทนราษฎรจังหวัดเชียงใหม่เมื่อวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ.2477² เป็นการแนะนำจังหวัดและพลเมืองของตนผ่านวิทยุกระจายเสียงซึ่งเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่สยามเพิ่งนำเข้ามาในต้นทศวรรษที่ 2480 ทำให้คนต่างพื้นที่ได้รับรู้ข่าวสารร่วมกัน

หลังจากสยามเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยเมื่อพ.ศ.2475 สิ่งทีคณะราษฎรให้ความสำคัญอย่างมากคือการที่สยามต้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแบ่งแยกมิได้ แม้ว่าจังหวัดเชียงใหม่ซึ่งเป็นเมืองสำคัญของล้านนาได้รับการผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสยามตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังคงมีความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทยและลาวหรือไทยใต้กับไทยเหนือ ซึ่งเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการรวมชาติ จนกระทั่งการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ.2475 คณะราษฎรยังคงระแวงว่าล้านนาหรือมณฑลพายัพในขณะนั้นอาจแยกตัวเป็นอิสระจึงได้มีการเชิญตัวเจ้าแก้ววันรัฐ เจ้าเมืองเชียงใหม่ลงมาที่กรุงเทพฯ โดยมีคณะราษฎรทั้งคณะให้การต้อนรับที่สถานีรถไฟหัวลำโพงและส่งตำรวจอารักขาเนื่องจากมีข่าวลือว่า

---

¹ ปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่องสภาพของจังหวัดต่างๆ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539), หน้า 31 – 33.

² เอกสารไม่ได้ระบุว่าผู้แทนราษฎรจังหวัดเชียงใหม่ซึ่งได้กล่าวปาฐกถาในครั้งนั้นเป็นใคร โดยผู้แทนราษฎรชุดแรกของจังหวัดเชียงใหม่คือ หลวงศรีประกาศ ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งข้าหลวงเมืองเชียงใหม่และพระพิณิจนากร

เชียงใหม่ไม่ยอมขึ้นกับกรุงเทพฯ³ การกระทำดังกล่าวแสดงให้เห็นว่านโยบายทางการปกครองที่รัฐสยามใช้กับล้านนาตั้งแต่ทศวรรษที่ 2420 – 2480 สยามเองก็ยังไม่แน่ใจว่าล้านนาจะถูกกลืนเข้าสู่รัฐสยามได้อย่างสมบูรณ์หรือไม่

ทั้งนี้ เนื่องมาจากในอดีตล้านนาเคยเป็นดินแดนที่เป็นอิสระและมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนานของตนเอง ในช่วงที่ล้านนาถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามนี้ เป็นช่วงเวลาสำคัญในกระบวนการเปลี่ยนผ่านจากความสัมพันธ์แบบรัฐจารีตมาสู่รัฐสมัยใหม่ ซึ่งมีลักษณะการบริหารแบบรวมศูนย์โดยมีปัจจัยสำคัญจากอาณานิคมตะวันตก งานศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาส่วนใหญ่มักอธิบายว่าปัจจัยจากอาณานิคมตะวันตกเป็น “การคุกคาม” จนทำให้รัฐสยามต้องเร่งผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ⁴ โดยสามารถทำได้สำเร็จภายหลังการสถาปนาระบบมณฑลเทศาภิบาลในพ.ศ.2442 และการปราบกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ในพ.ศ.2445 การอธิบายในลักษณะดังกล่าวผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตไว้ดังนี้

หนึ่ง ปัจจัยจากอาณานิคมตะวันตกนั้นไม่ได้เป็นเพียงการคุกคาม แต่ได้กลายเป็นต้นแบบทั้งในด้านแนวคิดและวิธีการซึ่งชนชั้นนำสยามนำมาปรับใช้กับล้านนา ทั้งนี้ผู้วิจัยให้ความสำคัญกับการเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่างพ.ศ.2413 – 2415 เนื่องจากเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนที่จะมีการลงนามในสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 ในพ.ศ.2417 ซึ่งนับเป็นก้าวแรกของการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์จากรัฐประเทศราชมาสู่การปกครองแบบพระราชอาณาเขต การเปลี่ยนแปลงแนวคิดด้านความสัมพันธ์ดังกล่าวสยามได้เลียนแบบวิธีคิดของอังกฤษซึ่งเป็นเจ้าอาณานิคมในขณะนั้น โดยมองว่าการดำรงอยู่แบบรัฐจารีตของล้านนาเป็นความล่าช้าหลังป่าเถื่อน ด้วยวิธีคิดดังกล่าวทำให้สยามต้องปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดิน และแข่งขันกับเจ้าอาณานิคมในการผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ

สอง การกำเนิดรัฐแบบใหม่ที่มีลักษณะการบริหารแบบรวมศูนย์เช่นสยามในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 นี้ จำเป็นต้องใช้วิธีการบางอย่างในการสลายอำนาจท้องถิ่นเพื่อดึงเอาทรัพยากรและผู้คนมาเป็นของรัฐส่วนกลาง⁵ กรณีของล้านนาที่มีรูปแบบการปกครองและระบบเศรษฐกิจเป็นของตนเอง สยามใช้วิธีผสมกันระหว่างวิธีการของเจ้าอาณานิคมและธรรมเนียมแบบรัฐจารีต วิธีการของเจ้าอาณานิคมได้แก่การบังคับใช้สนธิสัญญา การออกกฎหมายและบังคับใช้กฎหมายจากส่วนกลาง การตั้งตำแหน่งที่

³ อนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพ เจ้าวงศ์จันทร์ คชเสนี ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ: มปท., มปป.), หน้า 24.

⁴ เช่นงานของ พรพรรณ จงวัฒนา, “กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเชียงใหม่กับคนในบังคับอังกฤษเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ.2401 – 2445”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517, พร้อมพงศ ณ เชียงใหม่, “การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล พ.ศ.2427 – 2436”, ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518.

⁵ Nicholas Tarling, *Imperialism in Southeast Asia* (London: Routledge, 2001), p.11.

เรียกว่า “ข้าหลวง” เป็นการถาวรประจำที่เมืองสำคัญ ในล้านนาเพื่อควบคุมดูแลผลประโยชน์ของตน โดยมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง การทำแผนที่เพื่อประกาศเขตแดนแข่งขันกับเจ้าอาณานิคม การตั้งอำนาจการจัดเก็บภาษีเพื่อนำมาเลี้ยงระบบข้าราชการสยาม ฯลฯ วิธีการตามธรรมเนียมแบบรัฐจารีตคือการส่งขอเจ้านายชั้นสูงมาอยู่ในราชสำนักสยามและการประกาศตนเป็นผู้มีบารมีเหนือกว่าโดยการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา โดยวิธีการที่สยามใช้ผนวกล้านนานี้งานศึกษาส่วนใหญ่มุ่งอธิบายขั้นตอนและวิธีการทางด้านการจัดการปกครอง ปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้น รวมทั้งผลสำเร็จของการจัดการ⁶ ในงานศึกษาชิ้นนี้ผู้วิจัยจึงต้องการนำเสนอให้เห็นว่าวิธีการเหล่านั้นสัมพันธ์กับวิธีการของเจ้าอาณานิคมโดยสยามนำมาปรับใช้ผสมกับวิธีการแบบรัฐจารีต ซึ่งเป็นประเด็นที่ยังไม่มีการศึกษาและวิเคราะห์อย่างชัดเจนมาก่อน

สาม งานศึกษาส่วนใหญ่มองว่าภายหลังการปฏิรูปการปกครองด้วยการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลในล้านนาตั้งแต่ พ.ศ.2442 และภายหลังการปราบกบฏเงี้ยวใน พ.ศ.2445 ล้านนาได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามโดยสมบูรณ์ และนโยบายในการจัดการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวแทบจะไม่มีเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁷ แต่จากการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นพบว่าแนวคิดและวิธีการของรัฐสยามในสมัยดังกล่าวเปลี่ยนไป เนื่องจากการปฏิรูปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นการปรับโครงสร้างการปกครองของรัฐให้เป็นรัฐสมัยใหม่ที่เรียกว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิ⁸ ทำให้ได้มาซึ่ง “พื้นที่” และ “อำนาจการบริหาร” แต่สำหรับคนยังคงขาด “จิตสำนึกร่วมชาติ” ดังพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า การปฏิรูปต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทำไว้นั้นเป็นเพียงการปฏิรูปโครงสร้างทางด้านการปกครองให้ดีขึ้นเท่านั้น แต่มิได้แก้ปัญหาคือความร่วมมือกันระหว่างรัฐบาลกับประชาชน และระหว่างประชาชนด้วยกันเอง สมัยของพระองค์จึงมีนโยบายสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคมโดยใช้ลัทธิชาตินิยม⁹ ดังที่อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าแนวคิดของรัฐที่มีต่อประชากรในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเปลี่ยนไปจากเดิม คือให้ความสำคัญกับ “คน” ในฐานะหน่วยการผลิตที่สามารถเพิ่ม

⁶ เช่นงานของ วัลลภา เครือเทียนทอง, “การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

⁷ เช่นงานของ สวัสดิ์ ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ.2436 – 2476”, ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523.

⁸ สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435 – 2475,” วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 17, 1 (มิถุนายน, 2533): 23 – 44.

⁹ Stephen Greene, “King Wachirawut’s Policy of Nationalism”, In *Memoriam Phya Anuman Rajadhon*, edited by Tej Bunnag and Michael Smithies (Bangkok : The Siam Society, 1970), p. 251.

รายได้ให้กับรัฐ ดังนั้นจึงมีการนำเอาแนวคิดเรื่องชาติและหน้าที่ของคนในชาติมาใช้เพื่อสร้างการรวมชาติ¹⁰

ดังที่กล่าวไปแล้วว่า ภาพของการผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามในสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเป็นไปอย่างราบรื่น แต่ในความเป็นจริงยังมีอุปสรรคบางประการในการจัดการปกครอง ตัวอย่างเช่นในพ.ศ.2456 มีความวุ่นวายเกี่ยวกับคนกลุ่มน้อยในล้านนา กรณีเจ้าพม่าชื่อเม่งกุนเกลี้ยกล่อมชาวพม่าในล้านนาให้เข้ายึดโรงพักในเมืองเชียงใหม่เพื่อรวบรวมอาวุธและกำลังคนใช้ขับไล่อังกฤษในพม่า กรณีดังกล่าววงสกุลอังกฤษได้กำชับให้ฝ่ายสยามดูแล แม้ว่าเหตุการณ์ดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นจริง แต่ก็พบหลักฐานเป็นเอกสารพิมพ์แจกจ่ายให้กับบรรดาพ่อค้าไม้ชาวพม่าในล้านนา รวมทั้งมีข่าวว่ามีกรณีเกลี้ยกล่อมให้เจ้าเมืองลำพูนเข้าร่วมด้วย¹¹ จากเหตุการณ์ดังกล่าวเห็นได้ว่าการปฏิรูปล้านนาที่ผ่านมาเป็นการได้มาซึ่งพื้นที่และอำนาจในการบริหารเท่านั้น ในขณะที่คนหลากหลายชาติพันธุ์ในล้านนายังไม่มีความรู้สึกเป็นชาติไทยร่วมกันกับส่วนกลาง

ตัวอย่างอีกประการหนึ่งได้แก่รายงานการเสด็จตรวจราชการของกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ซึ่งเสด็จขึ้นไปตรวจราชการมณฑลพายัพพ.ศ.2461 ทรงบันทึกไว้ว่า “...ในส่วนทางราชการนั้นห้ามมิให้มีการใช้คำว่า ลาว ให้เรียกไทยเพราะต้องการจงใจให้คนพ่ายรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของชาติ เล็กเป็นประเทศราชเท่ากับโคโลนีของฝรั่งนั้นเสีย...”¹² (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าวิถีคิดของกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถมองระบบประเทศราชว่าเท่ากับระบบอาณานิคม ในขณะที่วิถีการที่รัฐสยามปฏิบัติต่อล้านนาจะคล้ายคลึงกับระบบอาณานิคมของตะวันตกมากกว่ากลับถูกมองว่าเป็นการสร้างความเป็นหนึ่งเดียวของชาติ

จากตัวอย่างดังกล่าวเห็นได้ว่าหลังจากที่ล้านนาเข้าสู่ระบอบเทศาภิบาลราว 15 ปี ปัญหาที่เกิดขึ้นคือ การขาดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชาติ ไม่ว่าจะเป็นความรู้สึกของข้าราชการสยามที่ถูกส่งไปจากส่วนกลางและความรู้สึกของคนล้านนาที่มีต่อข้าราชการสยาม ดังนั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องมียุบายบางอย่างเพื่อขจัดความรู้สึกแบ่งแยกเหล่านี้ซึ่งเป็นที่มาของลัทธิชาตินิยมในสมัยของพระองค์

โดยทั่วไปงานศึกษาลัทธิชาตินิยมในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมักได้รับการอธิบายว่าเป็นสิ่งที่ผลิตขึ้นมาเพื่อต่อต้านคนจีน ในกรณีของล้านนาเชื่อว่าแนวคิดดังกล่าวมีผลในทางปฏิบัติเช่นกัน ตัวอย่างจากรายงานของพระยาศึกษาสมบูรณที่ขึ้นไปตรวจราชการมณฑลพายัพในพ.ศ.2456 ได้สรุปสภาพความเป็นไปเกี่ยวกับงานด้านการศึกษาไว้ว่า “...ระเบียบการสอนและการ

¹⁰ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475 (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 162 – 166.

¹¹ หจข. ๕.6 ก.1/23 พวกเจ้าเม่งกุนเกลี้ยกล่อมคนในมณฑลพายัพ (11 กุมภาพันธ์ – มีนาคม พ.ศ.2456)

¹² หจข. ๕.6 ก.1/27 รายงานสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกเสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ (15 ตุลาคม พ.ศ.2458 – 24 เมษายน พ.ศ.2461)

โรงเรียนยังอ่อนอยู่มากเพราะขาดคนทำ ครูตลอดจนถึงเจ้าหน้าที่ก็ยังไม่ใคร่เหมาะ ที่บกพร่องเป็นข้อสำคัญนั้นคือการขาดการสอนให้คนไทยได้จริงๆ คือยังไม่ทราบว่าใครเป็นเจ้าของสูงสุด และควรปฏิบัติอย่างไรต่อท่าน...”¹³ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) แสดงให้เห็นว่าแม้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ความเข้าใจของคนล้านนาทั่วไปยังไม่แน่ใจว่าจะต้องเคารพใครว่ามีอำนาจสูงสุดระหว่างเจ้าผู้ครองนครหรือพระมหากษัตริย์ของสยาม จากตัวอย่างคำรายงานนี้ชี้ให้เห็นว่าโครงสร้างการปกครองและระบบราชการแบบใหม่ที่รัฐสยามได้สถาปนาขึ้นนั้นยังไม่สามารถเข้าถึงคนได้ทุกระดับ จนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวผลของการผนวกล้านนาที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องถึง 2 รัชกาลน่าจะสำเร็จด้วยดี แต่พบว่ายังมีอุปสรรคในการรวมคนล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ เพราะในสมัยของพระองค์ยังคงมีความพยายามเปลี่ยนคนล้านนาให้เป็นไทย¹⁴ และพยายามลบภาพความเป็น “ลาว” ออกจากคนล้านนาในการรับรู้ของคนสยาม¹⁵

จากตัวอย่างดังกล่าวผู้วิจัยจึงต้องการชี้ให้เห็นว่าแนวคิดของรัฐสยามในการผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐมีความต่างออกไปในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งส่งผลต่อวิถีดำเนินการที่ต่างกันออกไป

ี่งานศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาส่วนใหญ่มักกล่าวถึงปฏิบัติการแสดงออกถึงความไม่พอใจในการที่รัฐสยามเข้าไปจัดการปกครองในล้านนาในรูปของกบฏครั้งสำคัญๆ เช่น กบฏของพระยาผาบสงครามใน พ.ศ.2435 กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พ.ศ.2445 โดยมักอธิบายถึงสาเหตุของกบฏเงี้ยวว่าเกิดจากการที่เจ้านายล้านนาสูญเสียอำนาจทางเศรษฐกิจ¹⁶ ในที่นี้ผู้วิจัยเสนอเพิ่มเติมว่ากบฏเงี้ยวที่เกิดขึ้นนั้นมิได้มีอยู่เฉพาะในเมืองแพร่ พ.ศ.2445 เท่านั้น แต่มีความต่อเนื่องในหัวเมืองอื่นๆ เช่น เมืองเชียงราย เมืองเชียงของในพ.ศ.2448 และเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาที่การปฏิรูปโครงสร้างการปกครองของรัฐสยามไม่สามารถเข้าถึงได้

อีกประการหนึ่งที่สำคัญคือผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าการแสดงออกถึงความไม่พอใจของคนล้านนาไม่ได้ปรากฏในรูปของกบฏเสมอไป แต่ยังแสดงออกในรูปแบบอื่นๆ ตัวอย่างเช่น

- กรณีครูบาศรีวิชัย นับเป็นความขัดแย้งระหว่างแนวคิดแบบดั้งเดิมทางพุทธศาสนาของคนล้านนากับแนวคิดในการรวมศูนย์อำนาจเพื่อเสริมอุดมการณ์แบบรัฐชาติโดยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการตราพระราชบัญญัติการปกครองสงฆ์ ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) ขึ้นโดยมุ่งเน้นว่า “ทุกวันนี้การปกครองข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร ก็ได้ทรงพระราชดำริแก้ไขและจัดตั้งแบบแผนการปกครองให้เรียบร้อยเจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นหลายประการแล้ว และฝ่ายพุทธจักรนั้นการปกครองสงฆ์

¹³ หจข. ศ.43/14 พระยาไพศาลโปรดตรวจราชการมณฑลพายัพ (6 พฤษภาคม – 28 สิงหาคม พ.ศ. 2456)

¹⁴ หจข. ร.7 ม.30/2 รัฐประศาสนโนบายเรื่องจะคิดให้ลาวในมณฑลพายัพกลับเป็นไทย (20 มีนาคม พ.ศ. 2468)

¹⁵ หจข. ร.7 รล.2/6 เรื่องตั้งเจ้าประเทศราชมณฑลพายัพ (20 มีนาคม พ.ศ. 2468 – 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469)

¹⁶ เช่นงานของ สมศักดิ์ ลือราช, “ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2529.

มณฑลย่อมเป็นการสำคัญทั้งในประโยชน์แห่งพระศาสนาและประโยชน์ในความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย...”¹⁷ พระราชบัญญัติดังกล่าวเป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองสงฆ์ใหม่ซึ่งเป็นการรวมศูนย์อำนาจให้ขึ้นกับมหาเถรสมาคม เมื่อมีการประกาศใช้ในล้านนาจึงมีปฏิกิริยาแสดงออกถึงการไม่ยอมรับพระราชบัญญัตินี้ โดยกรณีของครูบาทศรีวิชัยเป็นตัวอย่างของความขัดแย้งที่เห็นได้อย่างชัดเจน

อนึ่ง พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 นอกเหนือไปจากการมุ่งจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ให้ขึ้นกับส่วนกลางแล้ว ยังเป็นหนึ่งในวิธีการเปลี่ยนแปลงรากฐานของสังคมล้านนาที่สำคัญโดยเฉพาะสถาบันสงฆ์และระบบการศึกษา ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับจากการเสด็จประพาสยุโรปในพ.ศ.2440 ทรงมองเห็นความจำเป็นเร่งด่วนในการปฏิรูปการศึกษา โดยพระองค์ไม่พอพระทัยงานของกระทรวงธรรมการ ดังนั้นจึงมอบหมายงานด้านการศึกษาในเขตท้องถิ่นต่างๆ ให้คณะสงฆ์รับไปดำเนินงาน ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงรวมคณะสงฆ์ และจัดองค์กรใหม่ด้วยอำนาจของกฎหมาย การที่พระสงฆ์ล้านนาเคยมีบทบาทในการเป็นผู้นำชุมชนและจิตวิญญาณ รวมทั้งมีหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ทั้งโลกและทางธรรมอย่างอิสระภายใต้ระบบ “หัวหมอดวัด” และ “หมอดอุโบสถ” เมื่อองค์กรสงฆ์ในล้านนาถูกปรับโครงสร้างใหม่และได้รับการกำหนดบทบาทให้มีหน้าที่ต่างไปจากเดิมจนทำให้สถานภาพของพระสงฆ์เปลี่ยนแปลงไปจนเกิดปฏิกิริยาดังกล่าว

ที่น่านสนใจอีกประการหนึ่งคือ การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายเข้าสู่ล้านนา โดยพบว่าช่วงเวลาที่ยกกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์ ทรงขึ้นไปจัดราชการในล้านนาพ.ศ.2427 ทรงส่งสามเถรคำปิงมาศึกษาที่กรุงเทพฯ โดยบวชแปลงเป็นธรรมยุติกนิกาย เมื่อศึกษาเล่าเรียนจนสอบได้เปรียญ 4 ประโยคและเดินทางกลับเชียงใหม่ในพ.ศ.2439 ประจำอยู่ที่วัดเจติยหลวง ซึ่งต่อมาวัดดังกล่าวได้กลายเป็นศูนย์กลางการเผยแพร่ของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตินับตั้งแต่นั้น¹⁸ ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าธรรมยุติกนิกายในสมัยนี้ได้กลายเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งของรัฐในการสลายอำนาจท้องถิ่นในอีกรูปแบบหนึ่ง ดังนั้นการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายเข้าไปในล้านนาจึงอีกประเด็นหนึ่งที่ควรวิเคราะห์เพิ่มเติม

กรณีการก่อตัวของกระแสไทยเหนือ – ไทยใต้และคนเมือง มีนักวิชาการตั้งข้อสังเกตว่าการที่คนล้านนาเรียกตนเองว่าเป็น “คนเมือง” เป็นอีกปฏิกิริยาหนึ่งของความไม่พอใจของคนล้านนาที่มีต่อรัฐสยาม¹⁹ เนื่องจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คนล้านนาถูกเรียกว่า “ลาว” ซึ่งคำเรียกดังกล่าวมีนัยยะการดูถูกร่วมด้วย จากการที่รัฐสยามส่งข้าหลวงขึ้นมาช่วยชำระคดีความที่เกี่ยวกับ

¹⁷ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 18 (พระนคร: เดลิแมส, 2478), หน้า 399 – 400.

¹⁸ ดูรายละเอียดจาก ปราวณี ศิริธร ณ พัทลุง, “เมื่อพระธรรมยุติกนิกายมาจัดตั้งระเบียบการปกครองคณะสงฆ์มหานิกายใน มณฑล,” ใน วรัทศน์อนุสรณ์ งานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าวรัทศน์ ณ ลำพูน, 2508.

¹⁹ เช่นงานของ ธนศวร เจริญเมือง, คนเมือง (เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544).

คนในบังอังกฤษเป็นครั้งแรกในพ.ศ.2417 พระนรินทรราชเสนี ปลัดบัญชากรมพระกลาโหม ถูกส่งมาเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองซึ่งได้แก่ เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปางและเมืองลำพูน รัฐสยามเรียกหัวเมืองทั้งสามว่า “หัวเมืองลาวเฉียง” พระนรินทรราชเสนีจึงดำรงตำแหน่ง “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวเฉียง” ดังนั้นผู้คนในล้านนาจึงกลายเป็น “คนลาวเฉียง” อย่างเป็นทางการ ผู้วิจัยเสนอว่าปฏิริยาการแบ่งแยกของคนพื้นเมืองที่เรียกตนเองว่าเป็นไทยเหนือและเรียกคนกรุงเทพฯ เป็นไทยใต้ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่รัฐสยามขึ้นไปผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ และการเรียกตนเองของคนล้านนาว่า “คนเมือง” นี้เป็นการตอบโต้การถูกเรียกอย่างดูถูกว่าเป็น “ลาว” การศึกษาที่มาของคำเรียกดังกล่าวจึงมีความน่าสนใจเช่นกัน

กรณีพระราชชายาเจ้าดารารัศมี การที่พระองค์ทรงรักษาเอกลักษณ์ความเป็นล้านนามาแม่เมื่อประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เช่น การพูดภาษาพื้นเมือง การแต่งกาย การทรงดนตรีแบบพื้นเมือง ฯลฯ ผู้วิจัยเสนอว่าสิ่งเหล่านี้คือปฏิริยาที่พระองค์ทรงแสดงออกถึงความไม่พอใจต่อการปฏิรูปล้านนาแม้ว่าจะไม่ใช่ปฏิริยาจากคนล้านนาในพื้นที่โดยตรงแต่แสดงให้เห็นความเป็นตัวแทนของคนล้านนาที่เข้ามาอยู่ในศูนย์กลางอำนาจ งานศึกษาเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีโดยทั่วไปมักอธิบายว่าการที่พระองค์เข้ามาถวายงานในกรุงเทพฯ เป็นการเชื่อมความสัมพันธ์อันดีระหว่างสยามกับล้านนา และการดำเนินกลยุทธ์ทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยการผูกสัมพันธ์ภาพกับเชียงใหม่นับแต่การหมั้นหมายกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทำให้ล้านนายังคงเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทยทุกวันนี้²⁰ โดยงานของ นงเยาว์ กาญจนจारी เรื่อง “ดารารัศมี” อธิบายในแนวทางนี้เช่นกัน และให้ความชื่นชมการเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวังของพระองค์ที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมและประเพณีของบ้านเกิดไว้ได้ คำอธิบายในเชิงชื่นชมถึงการรักษาวัฒนธรรมและประเพณีบ้านเกิดของพระองค์นั้นละเลยที่จะวิเคราะห์ถึงเหตุผลที่แท้จริงที่พระองค์ต้องแสดงออกมาเช่นนั้น

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการรักษาวัฒนธรรมและประเพณีล้านนานั้น เป็นปฏิริยาที่เกิดจากการถูกของรัฐสยามที่เห็นว่าคนล้านนามีสถานภาพทางการเมืองต่ำกว่า กรณีของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่เข้ามาอยู่ในราชสำนักสยามตั้งแต่พ.ศ.2429 ซึ่งเป็นช่วงแรกๆ ของการที่รัฐสยามเข้าไปเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองในล้านนา สถานะของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงคล้ายกับเป็นตัวจํานำมากกว่าจะเป็นการอยู่รับราชการฉลองพระเดชพระคุณทั่วไป เมื่อเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่พิราลัยในพ.ศ. 2440 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีไม่ได้เสด็จกลับเมืองเชียงใหม่นอกจากเพื่องานพระศพแต่อย่างใด เนื่องจากช่วงเวลาดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปและการปฏิรูปล้านนายังไม่เรียบร้อย จนกระทั่งพ.ศ.2451 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงได้รับพระบรมราชานุญาตให้เสด็จกลับล้านนาเป็นครั้งแรก ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ล้านนาเข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาลและการสลายอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของกลุ่มเจ้านายท้องถิ่นได้ผลระดับหนึ่งแล้ว และงานศึกษาส่วนใหญ่ได้ละเลยที่

²⁰ เช่นงานของ นงเยาว์ กาญจนจारी, ดารารัศมี (เชียงใหม่ : สุวิวงศ์บุ๊คเซนเตอร์, 2539), ม.ร.ว.รณนิยัติน แก้วกิริยาและคณะ, ดารารัศมี สายใยรักสองแผ่นดิน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547).

จะกล่าวถึงบทบาทที่แท้จริงของพระองค์ในการเป็นตัวแทนของทั้งกรุงเทพฯ และล้านนามีผลต่อการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ และล้านนาอย่างไร

กล่าวโดยสรุปคือการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามกับล้านนาในช่วงพ.ศ.2417 – 2476 นี้มีความเปลี่ยนแปลงไปโดยมีปัจจัยสำคัญมาจากอาณานิคมตะวันตกทำให้รัฐสยามต้องเร่งเปลี่ยนความสัมพันธ์จากรัฐประเทศราชมาเป็นส่วนหนึ่งในพระราชอาณาเขต โดยสยามได้ปรับใช้แนวคิดและวิธีการของเจ้าอาณานิคมผสมกับวิธีการแบบรัฐจารีตเพื่อสลายอำนาจท้องถิ่นด้วยการดึงเอาคนและทรัพยากรให้เป็นของรัฐส่วนกลาง และสร้างระบบราชการให้เป็นเครื่องมือในการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในงานวิจัยชิ้นนี้ผู้วิจัยต้องการนำเสนอให้เห็นถึงแนวคิดและวิธีการของรัฐสยามที่ใช้กับล้านนาในแต่ละช่วงเวลา ปัญหาที่ตามมาจากรีการดังกล่าว รวมทั้งอธิบายปฏิกิริยาของคนล้านนาต่อการถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยาม

วัตถุประสงค์ของการวิจัย เพื่อศึกษา

1. ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามและล้านนา พ.ศ.2417 – 2476
2. แนวคิดของชนชั้นนำสยามที่ส่งผลต่อวิธีการในการรวมล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยาม
3. ปฏิกิริยาของคนล้านนาต่อการรวมเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยาม

ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยเรื่องล้านนาและรัฐสยาม พ.ศ.2417 – 2476 นี้มีขอบเขตงานวิจัยดังนี้

1. ระยะเวลาที่ศึกษาเริ่มตั้งแต่พ.ศ.2417 – 2476 เนื่องจากพ.ศ.2417 เป็นปีที่รัฐสยามได้เริ่มเข้าไปควบคุมล้านนาโดยรัฐบาลสยามและอาณานิคมอินเดียของอังกฤษได้ลงนามสนธิสัญญาเชียงใหม่เพื่อปราบปรามโจรผู้ร้าย พิจารณาคดีและการป่าไม้ การศึกษาสิ้นสุดลงในพ.ศ.2476 เนื่องจากเป็นปีที่เมืองต่างๆ ในล้านนาได้รับการเปลี่ยนเป็นจังหวัดเช่นเดียวกับเมืองในภูมิภาคอื่นๆ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ.2475

2. พื้นที่ในการศึกษา คำว่า “ล้านนา” หมายถึงพื้นที่ซึ่งปัจจุบันคือ 8 จังหวัดที่อยู่ภาคเหนือของประเทศไทยได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดเชียงราย จังหวัดแม่ฮ่องสอน จังหวัดลำปาง จังหวัดลำพูน จังหวัดแพร่ จังหวัดน่านและจังหวัดพะเยา

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

1. เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามกับล้านนา พ.ศ.2417 – 2476
2. ทราบถึงแนวคิดของชนชั้นนำสยามและวิธีการต่างๆ ในการรวมล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามในแต่ละช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ.2417 – 2476

3. เข้าใจปฏิกิริยาของคนล้าหน้าต่อการรวมเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยาม
4. เป็นแนวทางการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามกับดินแดนส่วนอื่นๆ

สมมติฐานในการวิจัย

1. ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามกับล้าหน้าระหว่างพ.ศ.2417 – 2476 เปลี่ยนแปลงไปเป็นผลมาจากอาณานิคมตะวันตกและการขยายตัวทางเศรษฐกิจ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้แนวคิดเดียวกันกับเจ้าอาณานิคมในการมองปัญหาที่เกิดขึ้นในล้าหน้าว่าเป็นความล่าช้าหลังป่าเถื่อน จำเป็นที่รัฐสยามต้องเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์จากรัฐประเทศราชมาเป็นส่วนหนึ่งในพระราชอาณาเขตเพื่อแข่งขันกับเจ้าอาณานิคม ทั้งนี้สยามยังคงปรับใช้วิธีการแบบรัฐจารีตในการผนวกล้าหน้าเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยาม

2. การรวมล้าหน้าเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามมีแนวคิด จุดประสงค์ และวิธีการที่ต่างกันไปในแต่ละช่วงเวลาทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัญหาที่เกิดขึ้นภายในล้าหน้า

3. ปฏิกิริยาของคนล้าหน้าที่มีต่อนโยบายและวิธีการรวมล้าหน้าเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามแสดงออกหลายรูปแบบ นอกจากการก่อความไม่สงบในลักษณะของกบฏแล้ว ยังมีความพยายามแสดงออกถึงวัฒนธรรมของตนเองที่ต่างไปจากกรุงเทพฯ

แนวคิดในการวิจัย

ในที่นี้ผู้วิจัยใช้ 2 แนวคิดในการศึกษาได้แก่ ลัทธิอาณานิคม (Colonialism) และชาตินิยม (Nationalism) ในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามและล้าหน้าระหว่างพ.ศ.2417 – 2476

งานของ จอห์น เดอฟรานซิส (John DeFrancis) เรื่อง Colonialism and Language Policy in Viet Nam²¹ อธิบายถึงสาเหตุของการเกิดลัทธิอาณานิคมในเวียดนามว่าเป็นผลมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป อีกทั้งช่องว่างความเจริญทางด้านเทคโนโลยีระหว่างตะวันตกและตะวันออกสนับสนุนให้อาณานิคมขยายตัวมายังเอเชีย วิธีการที่ฝรั่งเศสนำมาใช้ปกครองเวียดนามคือการทำลายโครงสร้างสังคมดั้งเดิมซึ่งก็คือภาษาเขียน โดยก่อนหน้านั้นมิชชันนารีได้เข้ามาเผยแพร่ศาสนาและมีการใช้ตัวอักษรโรมันเลียนแบบเสียงในภาษาของเวียดนาม อีกทั้งปัจจัยการสนับสนุนจากชุมชนชาวคริสต์ในเวียดนามทำให้ฝรั่งเศสเข้าแทรกแซงเวียดนามได้ง่ายขึ้นนอกเหนือไปจากการมีกำลังทหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ที่เหนือกว่า เมื่อฝรั่งเศสยึดเวียดนามได้มีการวางโครงสร้างการปกครองใหม่โดยยังคงตำแหน่งของข้าราชการพื้นเมืองไว้แต่ฝรั่งเศสเป็นผู้กำหนดบทบาทและหน้าที่ ปัญหาที่เกิดขึ้นคือการต่อต้านจากข้าราชการเวียดนามที่ยังยึดถือลัทธิขงจื้อและใช้ภาษาดั้งเดิมของตน ดังนั้นจึงมีการ

²¹ John DeFrancis, Colonialism and Language Policy in Viet Nam (New York: Mouton Publisher, 1977), p. 69 – 111.

สนับสนุนตั้งโรงเรียนคริสต์เพื่อสอนภาษาฝรั่งเศส ภาษาเวียดนามที่ใช้ตัวอักษรโรมันและวิชาการแบบตะวันตกภายใต้การอุปถัมภ์จากฝรั่งเศส รวมทั้งปิดโรงเรียนแบบจารีตและผลิตหนังสือพิมพ์ภาษาฝรั่งเศสและภาษาเวียดนามที่ใช้ตัวอักษรโรมันเผยแพร่ วิธีการดังกล่าวทำให้คนเวียดนามค่อยๆ ห่างไกลจากสังคมแบบดั้งเดิมของตนและคุ้นเคยกับการปกครองของฝรั่งเศส

เบนเนดิก แอนเดอร์สัน (Benedict Anderson) เรื่อง “Studies of Thai State: The State of Thai Studies”²² โดยตั้งข้อสังเกตว่าประวัติศาสตร์ไทยมักอธิบายว่าสยามรอดจากการตกเป็นอาณานิคม แต่ในความเป็นจริงสยามตกเป็นอาณานิคมทางอ้อม เนื่องจากชนชั้นนำของสยามต่างปรับเอาวิธีการของอาณานิคมมาใช้ผนวกรัฐประเทศราชโดยใช้คำอธิบายว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เป็นสมัยใหม่ แต่การเป็นสมัยใหม่นี้ยังคงอยู่ภายใต้รัฐแบบจารีตที่เรียกรัฐราชวงศ์ (Dynastic State)

ธงชัย วินิจจะกุล (Thongchai Winichakul) เรื่อง *Siam Mapped: a History of the Geo – body of a Nation*²³ งานชิ้นนี้ไม่ได้อธิบายถึงวิถีปฏิบัติของเจ้าอาณานิคมโดยตรง แต่ชี้ให้เห็นว่าสยามเลียนแบบวิธีการกล่าวอ้างสิทธิเหนือดินแดนต่างๆ โดยการทำแผนที่เลียนแบบวิธีการของอังกฤษและฝรั่งเศส เดิมทีเขตแดนที่ชัดเจนไม่มีความสำคัญกับรัฐสยามในสมัยจารีต แต่เมื่อชาติตะวันตกเริ่มเข้ามายึดครองพื้นที่โดยรอบของสยาม ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องปรับตัวโดยเลียนแบบวิธีการบางประการของชาติตะวันตก ธงชัย วินิจจะกุล ได้ขยายแนวคิดเรื่องอาณานิคมในบทความเรื่อง “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม”²⁴ โดยอธิบายอุดมการณ์ของชนชั้นนำไทยที่เขียนประวัติศาสตร์กรณีย์ ร.ศ.112 ว่าสยามโดนรุกรานจากฝรั่งเศสจนเสียดินแดน แต่ยังคงรอดพ้นจากการเป็นเมืองขึ้นของตะวันตกด้วยพระปรีชาสามารถผ่านสิ้นผ่อนยาวของผู้นำรัฐ ทั้งที่ความจริงสยามก็ใช้วิธีการเดียวกันนี้ในการสร้างอาณานิคมภายในของตนเองโดยการผนวกรัฐที่อ่อนแอกว่าเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการเป็นรัฐสมัยใหม่ วิธีการที่รัฐไทยใช้คือการส่งตัวแทนและกองทัพเข้าไปมีส่วนร่วมในการปกครอง โดยระยะแรกยังคงระบบประเทศราชเอาไว้ จากนั้นจึงตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเพื่อให้กลายเป็นรัฐชาติที่มีผืนแผ่นดินเดียวกัน เป็นรัฐเดี่ยวที่มีศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ ซึ่งคล้ายกับที่ลอนดอนเป็นศูนย์กลาง หัวเมืองประเทศราชและรัฐชายขอบของสยามเปรียบเสมือนอาณานิคมของอังกฤษ

²² Benedict Anderson, “Studies of Thai State: The State of Thai Studies”, in *The Study of Thailand: Analyses of Knowledge, Approaches Prospects in Anthropology, Art History, Economics, History's Political Science* (Ohio University, 1978), p.193 – 247.

²³ Thongchai Winichakul, *Siam Mapped: a History of the Geo – body of a Nation* (Honolulu: University of Hawaii Press, 1994).

²⁴ ธงชัย วินิจจะกุล, “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม,” *ศิลปวัฒนธรรม* 23, 1 (พฤศจิกายน, 2544): 56 – 65.

ฉลอง สุนทรวาณิชย์ เรื่อง “รัชกาลที่ 5 กับลัทธิล่าอาณานิคมและสยาม” ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป²⁵ อธิบายถึงลัทธิอาณานิคมในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ว่ามีสาระสำคัญคือการเข้าครอบงำทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชาติมหาอำนาจตะวันตกเพื่อผลประโยชน์ทางการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรมและยุทธศาสตร์ โดยมีแรงผลักดันที่สำคัญมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม (Industrial Revolution) อุดมการณ์แบบทุนนิยม (Capitalism) และอุดมการณ์เสรีนิยม (Liberalism) แนวคิดอาณานิคมมีเหตุผลรองรับ 4 ประการคือ หนึ่ง เหตุผลทางเศรษฐกิจที่ทำให้ได้มาซึ่งวัตถุดิบและผลผลิตปฐมภูมิอีกทั้งเป็นช่องทางของการระบายสินค้าอุตสาหกรรม สอง ปรารถนาทางสังคมแบบดาร์วินซึ่งผู้ที่เข้มแข็งกว่าย่อมปกครองผู้ที่อ่อนแอกว่า สาม ความมั่นคงและยุทธศาสตร์ในการปกป้องผลประโยชน์ของชาติมหาอำนาจตะวันตก สี่ แนวคิดแบบเสรีนิยมที่สนับสนุนการปลดปล่อยแรงงานไปประทศไปสู่แรงงานเสรี และภาระทางศีลธรรมที่ต้องนำเอาวิถีชีวิตที่ดีกว่าไปสู่กลุ่มชนที่ล้าหลัง ผลที่ได้จากลัทธิอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือการกำเนิดของรัฐแบบใหม่ที่มีเขตแดนที่ชัดเจนและมีอำนาจเหนือดินแดนเหล่านั้นโดยการสถาปนาอำนาจจากศูนย์กลาง อีกทั้งทำให้การจัดการปกครองและกิจกรรมทางเศรษฐกิจเป็นเหตุเป็นผล ส่งผลให้เกิดรัฐแบบใหม่และความเป็นชาติ (Nation) สยามใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เกิดจากการขยายดินแดนเข้าครอบครองพื้นที่อื่นๆ เช่นกันซึ่งไม่ต่างไปจากการเข้ายึดครองของมหาอำนาจตะวันตก การปฏิรูปไปสู่สยามใหม่คือการสวมจิตวิญญาณของลัทธิอาณานิคมโดยตรงมากกว่าจะเป็นผลจากการต่อต้านลัทธิอาณานิคม

จากงานศึกษาดังกล่าว ผู้วิจัยสรุปว่าแนวคิดและวิธีการของเจ้าอาณานิคมเป็นการมองความสัมพันธ์ระหว่างรัฐต่อรัฐว่ามีความไม่เท่าเทียมกันโดยศูนย์กลางหรือเจ้าอาณานิคมเป็นผู้ที่เจริญและมีอำนาจมากกว่าทั้งเศรษฐกิจและการทหาร ดังนั้นจึงเป็นความชอบธรรมของผู้ที่เหนือกว่าต้องเข้าไปสร้างความเจริญโดยตั้งให้พื้นที่และคนเหล่านั้นขึ้นกับเจ้าอาณานิคมทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจและการปกครอง วิธีการของเจ้าอาณานิคมเมื่อยึดพื้นที่ได้แล้วคือการทำลายโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมแบบเดิมลงและสร้างสัญลักษณ์ใหม่ที่เอื้อประโยชน์ให้กับตนเอง ในกรณีของสยามแม้ว่าจะไม่ได้ตกเป็นอาณานิคมตะวันตกโดยตรงแต่ก็รับเอาแนวคิดและวิธีการมาใช้โดยการผนวกเอาประเทศราชเช่นล้านนาให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ

แนวคิดชาตินิยม (Nationalism) เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ผู้วิจัยนำมาอธิบายถึงการถูกนำมาใช้สร้างความรู้สึกร่วมกันถึงความเป็นชาติในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นในงานของวอลเตอร์ เอฟ. เวลลา (Walter F. Vella) เรื่อง Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of

²⁵ ฉลอง สุนทรวาณิชย์, “รัชกาลที่ 5 กับลัทธิล่าอาณานิคมและสยาม”, ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 266 – 279.

Thai Nationalism²⁶ กล่าวถึงแนวคิดชาตินิยมที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นการรับเอาแนวคิดมาจากตะวันตกเพื่อสร้างความรู้สึกร่วมกันของความเป็นชาติให้อยู่ที่พระมหากษัตริย์ พระองค์ทรงสร้างสัญลักษณ์ใหม่ๆ ตามแบบตะวันตก เช่น กิจกรรมเสือป่า การประกาศใช้พระราชบัญญัตินามสกุล การใช้อธงไตรรงค์ การสร้างคำใหม่เพื่อใช้สร้างความรู้สึกร่วมกัน โดยเฉพาะการใช้กลุ่มคนจีนเป็นเป้าโจมตีเพื่อกระตุ้นสำนึกให้คนไทยเกิดความรักชาติ

อัจฉราพร กมฺพพิสมัย เรื่อง “อุดมการณ์ชาตินิยมผู้นำไทย”²⁷ เสนอว่าความรู้สึกชาตินิยมจะเกิดขึ้นมาได้ก็ต่อเมื่อมีความเป็น “ชาติ” เกิดขึ้นแล้ว และปรากฏการณ์ชาตินิยมที่เกิดขึ้นในเอเชียอาคเนย์เป็นปฏิกริยาของประเทศอาณานิคมที่ต้องการเรียกร้องเอกราชและอธิปไตยของชาติ ดังนั้นชาตินิยมที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคที่สยามก้าวเข้าสู่ความเป็นรัฐชาติแล้วจึงมีบริบทที่ต่างไปจากเพื่อนบ้าน รวมทั้งมีรูปแบบ วิธีการและเป้าหมายต่างจากชาติอื่นๆ แนวคิดเรื่องชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์จึงถูกผู้นำรัฐนำมาใช้ปลุกกระดมเพื่อตอกย้ำถึงความชอบธรรมแห่งอำนาจเพื่อให้เกิดความรักชาติที่ผู้นำเป็นฝ่ายกำหนดขึ้น

แอนโธนี่ ดี. สมิธ (Anthony D. Smith) เรื่อง *Nationalism Theory, Ideology, History*²⁸ อธิบายว่าชาตินิยมคืออุดมการณ์ของชาติในการรวมศูนย์เพื่อสร้างความผาสุกและความปลอดภัยให้เกิดขึ้นกับรัฐซึ่งเป็นแนวคิดที่เป็นนามธรรม เป้าหมายทั่วไปของอุดมการณ์ชาตินิยมที่ขาดไม่ได้มี 3 ประการคือ หนึ่ง ความมีเอกราชของชาติ (National Autonomy) สอง ความเป็นเอกภาพของชาติ (National Unity) สาม เอกลักษณะเฉพาะที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาติ (National Identity) อุดมการณ์ชาตินิยมมักเกิดขึ้นภายหลังจากการมีชาติ (พื้นที่) แต่ไม่เสมอไป ตัวอย่างเช่นอาณานิคมในแอฟริกาและเอเชีย อุดมการณ์ชาตินิยมโดยใช้ลักษณะเฉพาะทางสังคมและวัฒนธรรมเกิดขึ้นเพื่อขับไล่เจ้าอาณานิคมทำให้ได้มาซึ่งพื้นที่เช่นกัน และชาตินิยมเป็นกระบวนการหนึ่งของการสร้างรัฐ – ชาติ การสร้างเอกลักษณะเฉพาะที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาติ (National Identity) เป็นกระบวนการตีความใหม่โดยสร้างชุดของความทรงจำร่วมกันโดยให้คุณค่ากับสัญลักษณ์ ตำนาน ประเพณีหรือมรดกทางสังคมบางประการที่เป็นลักษณะเด่นร่วมกันของชาติ สมิธ ตั้งข้อสังเกตว่าอุดมการณ์ชาตินิยมโดยตัวของมันเองนั้นถูกประดิษฐ์ขึ้นโดยพวกที่มีการศึกษาและชนชั้นกลางซึ่งเป็นผู้นำของสังคม ในขณะที่ชาตินิยมแบบชาติพันธุ์นิยม (Ethnic Nationalism) กลับต้องการแสดงความแตกต่างจากชาตินิยมทางการเมืองหรือชาตินิยมที่ถูกกำหนดจากทางการ

²⁶ ดูรายละเอียดจาก Walter F. Vella, *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism* (Honolulu: The University Press of Hawaii, 1978).

²⁷ ดูรายละเอียดจาก อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, “อุดมการณ์ชาตินิยมผู้นำไทย”, เอกสารวิชาการหมายเลข 29 สถาบันไทยคดีศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 20 สิงหาคม 2525 (เอกสารจัดสำเนา).

²⁸ ดูรายละเอียดจาก Anthony D. Smith, *Nationalism Theory, Ideology, History* (London: Blackwell Publishers, 1988).

สมเกียรติ วันทะนะ เรื่อง อุดมการณ์ทางการเมืองร่วมสมัย²⁹ อธิบายแนวคิดชาตินิยมไว้ว่าลัทธิชาตินิยมถือว่า “ชาติ” เป็นสิ่งที่มีบทบาทสูงสุดในการกำหนดชะตาชีวิตของตนเองหรือปกครองตนเอง ความหมายของชาติในทางการเมืองมีหลายมิติโดยแบ่งได้เป็น 3 ประเภทคือ หนึ่ง ชาติในทางวัฒนธรรม หมายถึงการมองเอกลักษณ์หรืออัตลักษณ์ของกลุ่มคนหนึ่งๆ โดยดูที่เชื้อสายเผ่าพันธุ์หรือที่วัฒนธรรมต่างๆ เช่น ภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิต ฯลฯ ที่แสดงให้เห็นว่าบุคคลกลุ่มหนึ่งๆ แตกต่างไปจากกลุ่มอื่นๆ ชาติในทางวัฒนธรรมจึงเป็นจิตวิญญาณของคนที่สั่งสมมาในวัฒนธรรมของพวกเขาซึ่งสะท้อนผ่านสิ่งที่ชัดเจนที่สุดคือภาษา สอง ชาติในทางการเมืองหมายถึงกลุ่มคนที่ผูกพันกันโดยถือเกณฑ์การเป็นพลเมืองของหน่วยหรือสังคมการเมืองเดียวกัน ชาติในความหมายนี้จึงไม่สนใจว่าภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณีหรือแม้แต่เชื้อสายเผ่าพันธุ์ของคนจะเป็นอย่างไร ตราบใดที่เราเป็นพลเมืองภายใต้การปกครองของสังคมการเมืองเดียวกัน พลเมืองแต่ละคนมีส่วนในอำนาจอธิปไตยของตนเท่าเทียมกัน ชาติในความหมายทางการเมืองเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำทางการเมืองสร้างหรือประดิษฐ์ขึ้นมาดีกว่าจะเกิดจากวิวัฒนาการจากชนชั้นล่างที่ละน้อย สาม ชาติทางจิตวิทยาหมายถึงความรักในบ้านเกิดเมืองนอน เป็นความผูกพันทางใจที่คนมีต่อสถานที่ที่ตนเกิดและเจริญเติบโตขึ้น ความรักในบ้านเกิดเมืองนอนจึงเป็นสิ่งที่มาก่อนอุดมการณ์แบบชาตินิยมและผสมผสานไปด้วยกันกับลัทธิชาตินิยม

เบเนดิก แอนเดอร์สัน (Benedict Anderson) เรื่อง Imagined Communities³⁰ เสนอว่ารัฐชาติเป็นเพียงชุมชนในจินตนาการแบบหนึ่งซึ่งสามารถเกิดขึ้นได้และเปลี่ยนแปลงได้อย่างต่อเนื่อง ในกรณีของสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระปรีชาสามารถในชั้นเชิงทางการเมืองเพื่อให้รอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมตะวันตกโดยพระองค์ยังทรงสร้างชาตินิยมทางการเมือง (Official Nationalism) ผ่านระบบการศึกษา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวการใช้ลัทธิชาตินิยมทางการเมืองไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่อังกฤษและฝรั่งเศสแต่เป็นคนจีนซึ่งต่างจากชาตินิยมที่เกิดขึ้นที่อื่นๆ ในเอเชียตะวันตกเฉียงใต้ในเวลาเดียวกัน และเสนอว่าชาตินิยมทางการเมืองที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปมักปิดบังความขัดแย้งกันระหว่างอุดมการณ์การสร้างชาติกับระบอบการปกครองแบบสืบราชวงศ์

ผู้วิจัยสรุปว่าแนวคิดชาตินิยมเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อให้เกิดสำนึกร่วมกันบางประการเพื่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือเพื่อใช้ในการต่อต้านบางสิ่ง เช่น ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนใหญ่ใช้ชาตินิยมเพื่อต่อต้านเจ้าอาณานิคมและเพื่อสร้างเอกราชทางการเมืองปกครองให้กับตนเอง ในกรณีของสยามชาตินิยมทางการเมืองถูกกำหนดโดยชนชั้นสูงเพื่อใช้สร้างความเป็นเอกภาพทางการเมืองปกครอง

²⁹ สมเกียรติ วันทะนะ, อุดมการณ์ทางการเมืองร่วมสมัย (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2544), หน้า 70 – 92.

³⁰ ดูรายละเอียดจาก เบเนดิก แอนเดอร์สัน, ชุมชนจินตกรรม บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552.

โดยดึงเอาลักษณะเฉพาะร่วมกันทางสังคมมาใช้เป็นเครื่องมือ ในขณะที่เดียวกันชาตินิยมแบบชาตินิยม
นิยม (กรณีของล้านนา – คนเมือง) ถูกนำมาใช้เพื่อต่อต้านชาตินิยมทางการเช่นกัน

การทบทวนวรรณกรรม

จากการศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์ล้านนาในช่วงเวลาที่ศึกษา (พ.ศ.2417 – 2476) แบ่งตาม
เนื้อหาได้ดังนี้ หนึ่ง งานศึกษาประวัติศาสตร์การเมือง สอง งานศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสาม
งานศึกษาประวัติศาสตร์สังคม

งานศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองได้แก่

ไนเจล เจ. แบลเลย์ (Nigel J. Brailey) เรื่อง “The Origin of the Siamese forward Movement
in Western Laos, 1859 – 1892”³¹ เน้นศึกษาสาเหตุที่สยามเข้าไปมีบทบาทในหัวเมืองล้านนาตะวันตก
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาตะวันตกภายใต้รัฐบรรณาการ การเข้ายึดครองพม่าของอังกฤษ
ซึ่งมีผลต่อการเมืองระหว่างพม่า ล้านนา เชียงตุง เชียงรุ่ง รัฐฉานและสยาม Brailey ให้ความสำคัญกับ
การวิเคราะห์บทบาทของเจ้านายและการเมืองภายในของหัวเมืองล้านนาตะวันตก โดยเฉพาะการขึ้น
ครองราชย์ของเจ้าเมืองเชียงใหม่ ปัญหาจากการฟ้องร้องระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับบรรดาเจ้านาย
เรื่องการทำไม้สัก ความพยายามแทรกแซงทางการเมืองในล้านนาของกงสุลอังกฤษทำให้สยามทำ
สนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 วิธีการของสยามที่เข้าควบคุมล้านนาได้แก่การส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับ
ราชการและการจัดตั้งศาลต่างประเทศ แบลเลย์ เสนอว่าในช่วงพ.ศ.2430 – 2435 อังกฤษสนใจผล
ประโยชน์ในหัวเมืองมลายูมากกว่าล้านนาจึงทำให้ล้านนายังคงเป็นส่วนหนึ่งของสยาม

ความสำคัญในการจัดตั้งศาลต่างประเทศได้รับการศึกษาเพิ่มเติมในงานของ รัตนาพร เศรษฐ-
กุล เรื่อง “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2416 – 2480”³² เป็นงานที่ชี้ให้เห็น
กระบวนการปรับตัวของสยามในด้านการศาล โดยเฉพาะการจัดตั้งศาลต่างประเทศเพื่อตัดสินคดีความ
ต่างๆ อันเนื่องมาจากการติดต่อทางการค้าระหว่างคนในบังคับอังกฤษและคนในบังคับสยาม
บทบาทของศาลต่างประเทศที่มีส่วนในการแก้ไขข้อขัดแย้งทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ และ
ด้านการเมืองภายในของรัฐสยาม

³¹ ดุรายละเอียดจาก Nigel J. Brailey, “The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892”, Ph.D. thesis, University of London, 1968.

³² ดุรายละเอียดจาก รัตนาพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2416 – 2480”,
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

เจมส์ แอนซิล แรมเซ (James Ansil Ramsay) เรื่อง “The Development of a Bureaucratic Polity: the Case of Northern Siam”³³ ศึกษาสาเหตุการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการปกครองของสยามที่มีต่อล้านนาระหว่างพ.ศ.2393 – 2458 โดยสยามปรับเปลี่ยนนโยบายของตนเองในการต่อต้านตะวันตกเป็นการใช้วิธีการเดียวกันกับตะวันตกในการควบคุมอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของบรรดาเจ้านาย และสถาปนาระบบข้าราชการสยามขึ้นแทนที่กลุ่มอำนาจเดิมเพื่อสร้างรัฐที่มีการบริหารแบบรวมศูนย์ โดยงานของ Ramsay เป็นงานชิ้นแรกๆ ที่กล่าวว่าสยามปรับเอาวิธีการของเจ้าอาณานิคมมาใช้ในการผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ อย่างไรก็ตาม แรมเซ เน้นความสำคัญในการสร้างระบบข้าราชการสยามโดยไม่ได้กล่าวถึงมิติอื่นๆ ซึ่งมีความสำคัญไม่แพ้กัน เช่น การจัดการศึกษา การจัดทำแผนที่ ฯลฯ

รัตนพร เศรษฐกุล (Rattaporn Sethakul) เรื่อง “Political, Social, Economic Changes in Northern States Thailand Resulting from The Chiang Mai Treaties of 1874 and 1883”³⁴ เป็นงานศึกษาผลที่ตามมาของการลงนามในสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 พ.ศ.2417 และฉบับที่ 2 พ.ศ.2426 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคมในล้านนา รัตนพร ชี้ให้เห็นถึงบทบาทของชาวตะวันตกที่มีต่อการเปลี่ยนในสังคมล้านนาซึ่งเริ่มเข้ามาหลังจากสงครามพม่ากับอังกฤษครั้งที่ 1 และการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง บทบาทของข้าหลวงในการวางระบบการบริหารราชการแบบใหม่ อำนาจของบรรดาเจ้านายที่เสื่อมคลายลงอันเป็นผลมาจากนโยบายรวมศูนย์ของสยาม โดยบทสุดท้าย รัตนพร อธิบายให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม ทั้งสังคมเมืองและชนบท และระบบอุปถัมภ์แบบรัฐจารีตระหว่างเจ้าและไพร่ที่เสื่อมคลายลง รวมทั้งความเป็นอยู่ของคนล้านนากายใต้โลกแบบใหม่

วัลลภา เครือเทียนทอง เรื่อง “การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”³⁵ สรัสวดี ประยูรเสถียร เรื่อง “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ. 2436 – 2476”³⁶ และ ยอดยิ่ง รักสัตย์ เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจในภาคเหนือ

³³ ดูรายละเอียดจาก James Ansil Ramsay, “The Development of a Bureaucratic Polity: the Case of Northern Siam”, Ph.D. thesis, Cornell University, 1971.

³⁴ ดูรายละเอียดจาก Rattaporn Sethakul, “Political, Social, Economic Changes in Northern States Thailand Resulting from The Chiang Mai Treaties of 1874 and 1883”, Ph.D. thesis, University of Illinois, 1989.

³⁵ ดูรายละเอียดจาก วัลลภา เครือเทียนทอง, “การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

³⁶ ดูรายละเอียดจาก สรัสวดี ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ.2436 – 2476”, ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523.

ของประเทศไทยกับกบฏเงี้ยว พ.ศ.2445"³⁷ งานในกลุ่มนี้³⁸ ให้ภาพความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาในฐานะประเทศราชที่ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปจากการเข้ามาของอังกฤษ ปัญหาการทำไม้สัก ความไม่สงบบริเวณชายแดน และการคุกคามจากชาติตะวันตก ทำให้สยามต้องส่งข้าหลวงไปควบคุมดูแล โดยงานศึกษาในกลุ่มนี้ เน้นบทบาทของข้าหลวงคนสำคัญในการปรับปรุงโครงสร้างการปกครองในหัวเมืองล้านนา ความสำเร็จและความล้มเหลวของข้าหลวงแต่ละท่าน โดยงานของ ยอดยิ่ง เสนอว่าการตั้งอำนาจการเมืองและเศรษฐกิจมาไว้ที่รัฐบาลกลางทำให้เกิดการล่มสลายของการค้าข้ามพรมแดนโดยที่รัฐบาลสยามยังไม่มีเครื่องมือในการสถาปนากการปกครองของตนเอง ทำให้เกิดความปั่นป่วนทางเศรษฐกิจและเป็นสาเหตุของกบฏเงี้ยว พ.ศ.2445 ในขณะที่ สวัสดิ์ เสนอว่าภายหลังจากที่ปราบกบฏเงี้ยวได้ การปฏิรูปล้านนาให้เข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาลเป็นไปอย่างรวดเร็วภายใต้การดำเนินงานของข้าราชการที่ส่งไปจากส่วนกลาง แม้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้นในการจัดการปกครองล้านนา แต่เป็นปัญหาที่เกิดจากการวางโครงสร้างการปกครองที่ผิดพลาดของสยามจนเกิดการสับสนในสายการบริหาร ซึ่งต่อมาปัญหาดังกล่าวได้รับการแก้ไขจนเป็นผลสำเร็จ และทำให้สยามผนวกดินแดนส่วนนี้ไว้ในพระราชอาณาเขตได้อย่างสมบูรณ์

เตือนใจ ไชยศิลป์ เรื่อง “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ.2437 – 2476”³⁹ เน้นศึกษาทัศนคติของกรุงเทพฯ ที่มีต่อผู้คนในหัวเมืองล้านนา โดยวิเคราะห์สาเหตุที่ทำให้สยามเปลี่ยนแปลงแนวคิดในการจัดการปกครองหัวเมืองล้านนา ซึ่งมีทั้งสาเหตุที่เป็นปัจจัยภายในได้แก่ความคิดของรัฐที่เปลี่ยนไปในด้านรัฐ เขตแดนและประชากร และปัจจัยภายนอกได้แก่การคุกคามของตะวันตก การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ การสูญเสียอำนาจในการปกครองประเทศราช และเสนอว่าวิธีการที่สยามใช้ในการจัดการปกครองล้านนาคือกฎหมาย การศึกษาและการจัดการปกครองคณะสงฆ์

งานศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจได้แก่

³⁷ ดูรายละเอียดจาก ยอดยิ่ง รักสัตย์, “การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจในภาคเหนือของประเทศไทยกับกบฏเงี้ยว พ.ศ.2445”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.

³⁸ นอกจากนี้ยังมีงานอื่นๆ อีกเช่น จริยววรรณ อภารัตน์, “ปัญหาของรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525, วิไล วิสุททธิกุล, “เสียงใหม่ก่อน “เทศาภิบาล” พ.ศ.2389 – 2442: การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528 เป็นต้น.

³⁹ ดูรายละเอียดจาก เตือนใจ ไชยศิลป์, “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2437 – 2476”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536.

วีระเทพ ศรีมงคลเรื่อง “การเก็บภาษีอากรในล้านนาไทย พ.ศ.2427 – 2445”⁴⁰ โดยอธิบายรูปแบบการเก็บภาษีแบบดั้งเดิมก่อนหน้าที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์จะเสด็จไปวางนโยบายในการเรียกเก็บภาษีในล้านนาใหม่ เมื่อสยามเข้าควบคุมการจัดเก็บภาษีแทนที่บรรดาเจ้านายทำให้บทบาทของบรรดาเจ้านายลดลง จนกลายเป็นข้าราชการที่รับเงินเดือนจากรัฐบาลสยามเท่านั้น ในขณะที่งานของ ชูสิทธิ์ ชูชาติ เรื่อง “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394 – 2475”⁴¹ ให้ความสำคัญกับบทบาทของพ่อค้าชาวฮ่อจากญวนนานและพ่อค้าชาวฉานจากพม่าเช่นกัน โดยเน้นวิธีการผลิตและการแลกเปลี่ยนสินค้าในสังคมล้านนาแบบดั้งเดิม และเสนอว่าวิธีการของรัฐบาลสยามในการดึงคนล้านนาเข้ามาเป็นส่วนในระบบเศรษฐกิจทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตแบบยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้า โดยรัฐบาลสยามมีบทบาทในการเป็นผู้อุปถัมภ์ชาวนาและสนับสนุนพื้นฐานปัจจัยการผลิต ชูสิทธิ์ เสนอว่าหลังจากที่สยามทำให้ล้านนาเข้าสู่ระบบการค้าเสรีและเศรษฐกิจแบบทุนนิยม แต่ระบบการเมือง การปกครองและวัฒนธรรมในล้านนายังไม่มีการเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ ทำให้สังคมชาวนาในภาคเหนือยังคงผูกพันกับระบบศักดินา

อานันท์ กาญจนพันธ์ (Anan Ganjanapan) เรื่อง “The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900 – 1981)”⁴² เป็นงานศึกษาพัฒนาการของการถือครองที่ดินและการผลิตข้าวของชาวนา ซึ่งสัมพันธ์กับระบบควบคุมกำลังคนและการจัดลำดับชั้นระหว่างเจ้าและไพร่ในสังคมล้านนา โดยเลือกบ้านสันปงและบ้านกาด จังหวัดเชียงใหม่เป็นพื้นที่ในการศึกษา อานันท์ศึกษาประเด็นการถือครองที่ดินดั้งเดิม เมื่อรัฐสยามได้ขยายอำนาจเข้าปกครองมีการเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ที่ดินจากบรรดาเจ้านายมาให้กับชาวนาและปลดปล่อยแรงงานจากพันธะในระบบศักดินาเพื่อส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออก แม้ว่ารัฐบาลกลางพยายามให้สิทธิ์กับชาวนาในการถือครองที่ดินด้วยอำนาจของกฎหมาย แต่ในทางปฏิบัติที่ดินดังกล่าวถูกบรรดาเจ้านายยึดครองเพื่อชดเชยกับรายได้ที่สูญเสียไปจากการที่รัฐบาลสยามเข้าควบคุมด้านเศรษฐกิจ วิธีของเจ้านายล้านนาในการยึดครองที่ดินจากชาวนาบางครั้งใช้ความเชื่อดั้งเดิมในการกล่าวหาชาวนาว่าเป็นผีเกาะ ในทศวรรษที่ 1920 ปริมาณการค้าระหว่างล้านนาและกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นโดยล้านนาเริ่มปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่เพื่อตอบสนองตลาดภายนอก เมื่อรถไฟสายเหนือเปิดเดินรถจนถึงเมืองเชียงใหม่ทำให้ปริมาณการค้าระหว่างหัวเมือง

⁴⁰ ดูรายละเอียดจาก วีระเทพ ศรีมงคล, “การเก็บภาษีอากรในล้านนาไทย พ.ศ.2427– 2445”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.

⁴¹ ดูรายละเอียดจาก ชูสิทธิ์ ชูชาติ, “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394 – 2475”, ปริญาญการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523.

⁴² ดูรายละเอียดจาก Anan Ganjanapan, “The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900 – 1981)”, Ph.D. thesis, Cornell University, 1984.

ล้านนาและเมืองมะละแหม่งมีมูลค่าลดลง ในทศวรรษที่ 1930 ข้าวกลายเป็นสินค้าหลักที่สำคัญของล้านนาและผู้ที่มีบทบาททางการค้าข้าวคือพ่อค้าชาวจีนซึ่งเป็นนายทุนให้กู้ยืมเงินและผูกขาดผลผลิตที่ดินในช่วงเวลานี้ได้กลายเป็นสิ่งที่มีมูลค่าสูงและกรรมสิทธิ์ในการถือครองที่ดินเปลี่ยนจากมือของบรรดาเจ้านายล้านนามาเป็นกรรมสิทธิ์เฉพาะบุคคลหรือเจ้าของที่ดินรายใหญ่มากขึ้น ส่งผลให้เกิดการล่มสลายของระบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้าและไพร่ในสังคมล้านนา

แคทเธอริน แอน โบวี่ (Katherine Ann Bowie) เรื่อง “In the Wake of the Lords: A Historical Perspective on the Role of Irrigation in the Political Economy of Northern Thailand”⁴³ โดยให้ความสำคัญกับระบบชลประทานในฐานะเครื่องมือหนึ่งของรัฐในการควบคุมคนและลำดับชั้นของสังคม Bowie ศึกษาความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้าและไพร่ในสังคมล้านนาโดยเลือกบ้านสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่เป็นพื้นที่ในการศึกษาโดยดูจำนวนฝายที่ได้รับการสร้างขึ้นในแต่ละช่วงเวลา และเสนอว่าฝายจำนวนมากถูกสร้างขึ้นในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งสัมพันธ์กับการที่เจ้านายล้านนาเริ่มถูกบีบคั้นทางด้านเศรษฐกิจจากรัฐบาลสยามทำให้บรรดาเจ้านายขยายระบบชลประทานเพื่อเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกออกไปรอบๆ เมืองและให้ชาวนาเช่าเพื่อเป็นการชดเชยฐานะและรายได้ของตนเอง โบวี่ ได้ทำการศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับเศรษฐกิจและสังคมชาวนาในเรื่อง “Peasant Perspectives on the Political Economy of the Northern Thai Kingdom of Chiang Mai in the Nineteenth Century: Implications for the Understanding of Peasant Political Expression”⁴⁴ โดยใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เพื่อชี้ให้เห็นถึงพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อการแสดงออกทางการเมืองของชาวนา โบวี่ นำทฤษฎีของ Tambiah เกี่ยวกับการก่อรูปของรัฐที่เรียก Theater – State มาใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองในสังคมชาวนาภาคเหนือในคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยศึกษากิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาภาคเหนือ ทศนคติในแง่ลบของชาวนาที่มีต่อเจ้าผ่านเรื่องเล่าของหมู่บ้าน และสรุปว่าฐานะความเป็นอยู่ของบรรดาเจ้านายที่เหนือกว่าชาวนานั้นเกิดจากการใช้กำลังเข้ายึดที่ดินและสิ่งของต่างๆ รวมทั้งการผูกขาดทางการค้า เกณฑ์แรงงานและเรียกส่วยเป็นสิ่งของต่างๆ ซึ่งรวมถึงข้าวที่ชาวนาผลิตได้ แต่จากการที่เจ้าขาดความยุติธรรมทางการศาลและไม่สามารถดำรงบทบาทสำคัญในทางศาสนาไว้ได้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าและชาวนาลดลงจนนำไปสู่การต่อต้านในที่สุด

⁴³ ดุรายละเอียดจาก Katherine Ann Bowie, “In the Wake of the Lords: A Historical Perspective on the Role of Irrigation in the Political Economy of Northern Thailand”, University of Chicago, 1980.

⁴⁴ ดุรายละเอียดจาก Katherine Ann Bowie, “Peasant Perspectives on the Political Economy of the Northern Thai Kingdom of Chiang Mai in the Nineteenth Century: Implications for the Understanding of Peasant Political Expression” Ph.D. thesis, University of Chicago, 1988.

ปลาย่อ ชนะนันท์ เรื่อง นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวระบบทุนนิยมในภาคเหนือของไทย พ.ศ.2464 – 2523⁴⁵ และพูนพร พูลทาจกร เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการต่อเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ.2464 – 2484”⁴⁶ งานของ พูนพร ศึกษาการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจการค้าอันเป็นผลมาจากการขยายเส้นทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองสำคัญๆ ในล้านนาทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนการค้าแบบใหม่ที่ควบคู่กับทางรถไฟ การขยายทางรถไฟทำให้คนท้องถิ่นมีโอกาสขายสินค้าทางการเกษตรและสินค้าหัตถกรรมบางประเภทออกไปสู่ภายนอก การจัดตั้งธนาคารเพื่อสนับสนุนการใช้เงินบาทแทนที่เงินรูปีทำให้เศรษฐกิจของล้านนาใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ มากขึ้น การขยายตัวทางธุรกิจนี้บรรดาเจ้านายที่เคยมีบทบาทในสังคมล้านนาต่างพยายามปรับตัวให้เข้ากับเศรษฐกิจแบบใหม่ โดยงานของ ปลาย่อ เน้นบทบาทของพ่อค้าจีนที่เข้าไปขยายธุรกิจของตนในล้านนา วิธีการสะสมทุนและผูกขาดการค้า ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในพ.ศ.2475 บทบาทของพ่อค้าจีนยังคงดำรงอยู่และได้รับการต่อต้านจากภาครัฐภายใต้นโยบายเศรษฐกิจชาตินิยม

งานศึกษาประวัติศาสตร์สังคมได้แก่

วิบูลย์ ทานุชิต เรื่อง “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ พ.ศ.2442 – 2476”⁴⁷ และ วัชรระ สินธุประมา (Vachara Sindhuprama) เรื่อง “Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand”⁴⁸ วิบูลย์ เสนอว่าเดิมในสังคมล้านนาวัดและพระสงฆ์ทำหน้าที่ให้การศึกษา เนื้อหาการเรียนสำหรับคนทั่วไปคือการเขียนและการอ่านด้วยตัวอักษรล้านนาควบคู่ไปกับการปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรม นอกจากนี้ยังมีความรู้ทางด้านอื่นๆ เช่น แพทย์แผนโบราณ ฯลฯ เมื่อสยามขึ้นปกครองล้านนาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวคิดในการจัดการศึกษา โดยจุดมุ่งหมายหลักในการส่งเสริมการศึกษาของรัฐบาลสยามในหัวเมืองล้านนาคือการสอนหนังสือไทยแทนที่หนังสือลาวเพื่อให้ราษฎรที่เคยถูกคนสยามเรียกว่าลาวคุ้นเคยกับความเป็นไทยจนเกิดความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกันในที่สุด งานของ วัชรระ ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่เป็นผลมาจาก การจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่ บทบาทของโรงเรียนที่ถูกจัดตั้งโดยมิชชันนารีและโรงเรียนที่ถูกจัดตั้งโดยรัฐบาลกลาง นโยบายชาตินิยมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ใช้ระบบการศึกษาเป็นเครื่องมือส่งผ่านความคิดซึ่ง

⁴⁵ ดูรายละเอียดจาก ปลาย่อ ชนะนันท์, นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวระบบทุนนิยมในภาคเหนือของไทย พ.ศ.2464 – 2523 (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2530).

⁴⁶ ดูรายละเอียดจาก พูนพร พูลทาจกร, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการต่อเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464 – 2484”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.

⁴⁷ ดูรายละเอียดจาก วิบูลย์ ทานุชิต, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ พ.ศ.2442 – 2476”, ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2528.

⁴⁸ ดูรายละเอียดจาก Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio-Cultural Change in Northern Thailand”, Ph.D. thesis, University of Hawaii, 1988.

ได้ผลเฉพาะกับชนชั้นสูง ในขณะที่พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464 มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในวงกว้าง การขยายระบบการศึกษานี้เปิดโอกาสให้กลุ่มคนต่างๆ เข้ามาใช้ประโยชน์ เช่น พ่อค้าชาติพันธุ์อื่นๆ ซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อย เช่น เขี้ยว จีน ฯลฯ หรือเด็กผู้หญิงที่สมัยก่อนหน้าเป็นกลุ่มที่ขาดโอกาสทางการศึกษา การขยายทั้งปริมาณและคุณภาพทางการศึกษาทำให้คนทั่วไปมีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมและส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมในล้านนาโดยมีกรุงเทพฯ เป็นต้นแบบ

พรณิภา อภิภูษพงศ์ เรื่อง “เจ้า ไพร่” กับการเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนาระหว่าง พ.ศ.2427 – 2476⁴⁹ โดยศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมล้านนาก่อนและหลังการเข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาลโดยให้ความสำคัญกับการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจและการเข้ามาของมิชชันนารีว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านสถานภาพและบทบาทของคนในสังคม พรณิภา เสนอว่าหลัง พ.ศ.2443 สถานภาพทางเศรษฐกิจของบรรดาเจ้านายเริ่มถูกจำกัด ในขณะที่วิธีการจัดการปกครองแบบใหม่ของรัฐสยาม รวมไปถึงการขยายการคมนาคมและเศรษฐกิจทำให้สถานภาพของไพร่เปลี่ยนแปลงไป โดยมีโอกาสทางการศึกษาและความก้าวหน้าในการประกอบอาชีพ ราษฎรเริ่มมีการปรับตัวรับกับสิ่งใหม่ๆ ทั้งนี้การเข้ามามีบทบาทแทนที่ของรัฐบาลสยามผ่านระบบราชการทำให้บทบาทของเจ้านายในฐานะผู้อุปถัมภ์เสื่อมคลายลงในที่สุด อย่างไรก็ตามงานของ พรณิภา ยังขาดการนำเสนอหลักฐานที่ชี้ให้เห็นถึงการล่มสลายของระบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้านายและไพร่

พวรรณตรี แซ่ฮัง เรื่อง “ยุทธศาสตร์วัฒนธรรมด้านการศึกษาของมิชชันนารี คณะเพรสไบทีเรียนในเมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2416 – 2484⁵⁰ ประยุทธ์ สายต่อเนื่อง เรื่อง “บทบาทด้านการแพทย์ของมิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนในจังหวัดเชียงใหม่ 2410 – 2445⁵¹ และ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม เรื่อง “มิชชันนารีอเมริกันกับการสร้างชุมชนชาวคริสต์ในล้านนาช่วงสมัยของการปรับเปลี่ยนทางสังคม พ.ศ. 2410 – 2476⁵² งานศึกษาในกลุ่มนี้เน้นศึกษาบทบาทของมิชชันนารีที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในสังคมล้านนา งานของ พวรรณตรี เน้นศึกษาบทบาทของมิชชันนารีด้านการศึกษาและงานของ ประยุทธ์

⁴⁹ ดูรายละเอียดจาก พรณิภา อภิภูษพงศ์, “เจ้า ไพร่” กับการเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนาระหว่าง พ.ศ.2427 – 2476”, ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534.

⁵⁰ ดูรายละเอียดจาก พวรรณตรี แซ่ฮัง, “ยุทธศาสตร์วัฒนธรรมด้านการศึกษาของมิชชันนารี คณะเพรสไบทีเรียนในเมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2416 – 2484”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.

⁵¹ ดูรายละเอียดจาก ประยุทธ์ สายต่อเนื่อง, “บทบาทด้านการแพทย์ของมิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนในจังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ.2410 – 2445”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2551.

⁵² ดูรายละเอียดจาก ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “มิชชันนารีอเมริกันกับการสร้างชุมชนชาวคริสต์ในล้านนาช่วงสมัยของการปรับเปลี่ยนทางสังคม พ.ศ.2410 – 2476”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.

ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีในด้านการแพทย์ ในขณะที่งานของ ประสิทธิ์ มอกรทำงานของ มิชชันนารีในล้านนาในลักษณะของชุมชนที่มีพื้นที่ทั้งทางกายภาพและจิตวิญญาณภายใต้องค์กรที่ เรียกว่าคริสตจักร ผ่านการให้บริการด้านการแพทย์และการจัดการศึกษาแบบตะวันตกเพื่อตั้งคนพื้นเมือง ให้หันมานับถือศาสนาคริสต์ ภายหลัง พ.ศ.2464 ซึ่งถือเป็นยุคสร้างรัฐชาติไทย มิชชันนารีได้ใช้งานพิมพ์ เป็นอีกวิธีหนึ่งในการเผยแพร่ศาสนาอีกด้วย ประสิทธิ์ ใช้งาน *Imagine Communities* ของเบนเนดิก แอนเดอร์สัน ในการอธิบายการก่อตั้งและการขยายเครือข่ายชุมชนชาวคริสต์ที่มีทั่วล้านนาท่ามกลางอุปสรรค ในการคมนาคม โดยมองว่าชุมชนชาวคริสต์เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นด้วยอุดมการณ์ทางศาสนาเพื่อให้มี จิตสำนึกของการเป็นพวกเดียวกันภายใต้ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาที่เป็นแบบแผนเดียวกัน

โสภา ชานะมูล เรื่อง “ครูบาศรีวิชัย ตนบุญล้านนา พ.ศ.2421 – 2481”⁵³ และ ไข่มุก อุทยาวลี เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระบอบครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25”⁵⁴ งานศึกษาในกลุ่มนี้ให้ความสำคัญกับสถาบันสงฆ์ว่าเป็นสถาบันหลักในสังคมล้านนา ในราวครึ่ง หลังของพุทธศตวรรษที่ 25 คณะสงฆ์ล้านนาถูกบังคับให้รับเอาแบบแผนทางการจัดปกครองและ การจัดการศึกษาแบบใหม่จากกรุงเทพฯ ทำให้การสืบทอดความรู้แบบดั้งเดิมของพระสงฆ์ในอดีต โดยเฉพาะด้านอักษรศาสตร์และภูมิปัญญาท้องถิ่นหลายแขนงที่เคยสืบทอดกันมาในวัดเริ่มเลือนหายไป ในขณะที่งานของ โสภา เน้นศึกษาแนวคิดของตันบุญซึ่งเชื่อมโยงกับพระสงฆ์ล้านนาตั้งแต่สมัยรัฐจารีต การประกาศใช้พระราชบัญญัติการปกครองสงฆ์ ร.ศ.121 และผลกระทบที่เกิดขึ้น โดยมองกรณีของครู บาศรีวิชัยซึ่งมีเรื่องราวขัดแย้งกับคณะสงฆ์กรุงเทพฯ ว่าเป็นความพยายามฟื้นฟูคติเรื่องตันบุญในสังคม แบบจารีต ซึ่งต่อมาแนวคิดเรื่องตันบุญนี้ได้แปรเปลี่ยนเป็นพลังทางสังคมที่แสดงออกมาในการร่วมกับ ครูบาศรีวิชัยบูรณปฏิสังขรณ์ศาสนสถานและสร้างสาธารณประโยชน์อื่นๆ ทำให้คนที่มีความศรัทธาต่อ ความคิดนี้สามารถเผชิญกับปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงของการเปลี่ยนผ่านทางสังคมได้ ซึ่งในทัศนะ ของสยามมองปฏิกริยานี้ว่าเป็นปัญหาของรัฐ

นวนชนก วิเทศวิทยานุศาสตร์ เรื่อง “บทบาทด้านการเมืองและสังคมของพระราชชายาเจ้าดาราร ัศมีที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของจังหวัดเชียงใหม่ (พ.ศ.2416 – 2476)”⁵⁵ และจิรัชชาติ สันติยะศ เรื่อง

⁵³ ดูรายละเอียดจาก โสภา ชานะมูล, “ครูบาศรีวิชัย ตนบุญล้านนา พ.ศ.2421 – 2481”, วิทยานิพนธ์ศิลป- ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

⁵⁴ ดูรายละเอียดจาก ไข่มุก อุทยาวลี, “การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระบอบ ครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537.

⁵⁵ ดูรายละเอียดจาก นวนชนก วิเทศวิทยานุศาสตร์, “บทบาทด้านการเมืองและสังคมของพระราชชายาเจ้าดาราร ัศมีที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของจังหวัดเชียงใหม่ (พ.ศ.2416 – 2476)”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2550.

พระราชชายาเจ้าดารารัศมี⁵⁶ งานของ นวชนก เน้นศึกษาบทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเมื่อครั้งเสด็จกลับมาประทับเมืองเชียงใหม่เป็นการถาวรภายหลังการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บทบาทของพระองค์ขณะประทับที่เมืองเชียงใหม่คือการถ่ายทอดองค์ความรู้ของราชสำนักสยามมายังเชียงใหม่ อีกทั้งทรงบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ต่างๆ ทำให้เชียงใหม่มีความเจริญใกล้เคียงกับกรุงเทพฯ ในขณะที่งานของ จิรชาติ มองประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีซึ่งปรากฏอย่างแพร่หลายในช่วงทศวรรษที่ 2500 – 2520 โดยตั้งข้อสังเกตว่าประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เกี่ยวกับพระองค์ในช่วงนี้ แม้ว่าจะมีการแสดงทัศนะท้องถิ่นนิยมที่ต่อต้านชาตินิยมอยู่บ้าง แต่เน้นให้ความสำคัญกับพระองค์ในฐานะ “พระราชชายา” ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากกว่า ซึ่งเป็นทัศนะที่เสริมความเป็นราชาชาตินิยม โดยงานเขียนทั้ง 2 ชิ้นนี้ไม่ได้กล่าวถึงบทบาททางการเมืองที่แท้จริงของพระองค์ในราชสำนักสยาม

จากการศึกษางานประวัติศาสตร์ล้านนาที่ผ่านมา เห็นได้ว่าส่วนใหญ่อธิบายว่าการที่สยามผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเกิดจากแรงบีบบังคับจากชาติตะวันตก ในงานวิจัยชิ้นนี้ ผู้วิจัยต้องการนำเสนอให้เห็นว่า แรงผลักดันจากชาติตะวันตกนั้นไม่ได้เป็นเพียงการคุกคาม แต่ได้กลายเป็นต้นแบบให้กับสยามในการปรับใช้วิธีการต่างๆ ของเจ้าอาณานิคม ผสมไปกับวิธีการแบบรัฐจารีตเพื่อผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ และงานศึกษาที่ผ่านมา ยังไม่มีงานชิ้นใดกล่าวถึงปัญหาการควบคุมกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในล้านนา ซึ่งเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และเป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับวิธีการจัดการปกครองล้านนาใหม่โดยใช้ลัทธิชาตินิยม ซึ่งต่างออกไปจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจน รวมทั้งความสำคัญของการเสด็จประพาสมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระราชพิธีต่างๆ ในหัวเมืองล้านนา เป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นประมุขของราษฎรมณฑลพายัพแต่เพียงผู้เดียว ซึ่งประเด็นต่างๆ เหล่านี้ผู้วิจัยจะนำเสนอต่อไป

วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยใช้วิธีการศึกษาทางประวัติศาสตร์โดยการวิจัยเอกสารชั้นต้น ทั้งเอกสารราชการจากกระทรวงต่างๆ พระราชหัตถเลขา รายงานของนักเดินทางและบันทึกของชาวต่างประเทศที่ได้เข้ามารับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งสิ่งพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 – 7 และศึกษาจากเอกสารชั้นรองที่เกี่ยวกับล้านนา ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนา เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยดังกล่าวเพื่อ

⁵⁶ ดูรายละเอียดจาก จิรชาติ สันติยะศ, พระราชชายาเจ้าดารารัศมี (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551).

ทำความเข้าใจถึงภูมิหลังและบริบททางประวัติศาสตร์ จากนั้นจึงนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ตีความและนำเสนอในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์

ข้อตกลงเบื้องต้นในการศึกษา

เนื่องจากงานวิจัยฉบับนี้มีการอ้างอิงข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นซึ่งได้แก่จดหมายเหตุจำนวนมาก ในที่นี้ผู้วิจัยขอใช้ตัวอักษรย่อในการอ้างอิงเชิงอรรถดังนี้

ก.	ย่อมาจาก	กระทรวงกลาโหม
กต.	ย่อมาจาก	กระทรวงการต่างประเทศ
กษ.	ย่อมาจาก	กระทรวงเกษตรธิการ
ค.	ย่อมาจาก	กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
คค.	ย่อมาจาก	กระทรวงคมนาคม
ต.	ย่อมาจาก	กระทรวงต่างประเทศ
น.	ย่อมาจาก	กระทรวงนครบาล
บ.	ย่อมาจาก	เบ็ดเตล็ด
ปชศ.	ย่อมาจาก	หนังสือชุดประชุมกฎหมายประจำศก
พ.	ย่อมาจาก	กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม
ม.	ย่อมาจาก	กระทรวงมหาดไทย
มท.	ย่อมาจาก	เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี กระทรวงมหาดไทย
ย.	ย่อมาจาก	กระทรวงยุติธรรม
ยธ.	ย่อมาจาก	กระทรวงโยธาธิการ
ร.	ย่อมาจาก	รัชกาลที่
รล.	ย่อมาจาก	กรมราชเลขาณูการ
ว.	ย่อมาจาก	กระทรวงวัง
ศ.	ย่อมาจาก	กระทรวงศึกษาธิการ
สบ.	ย่อมาจาก	เอกสารส่วนบุคคล
สร.	ย่อมาจาก	เอกสารสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สำนักนายกรัฐมนตรี
หจช.	ย่อมาจาก	หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
หช.	ย่อมาจาก	หอสมุดแห่งชาติ
(อ)	ย่อมาจาก	หอจดหมายเหตุแห่งชาติ พิเศษ

บทที่ 2

สยามและล้านนา: ความสัมพันธ์แบบรัฐจารีต*

ในบทนี้เบื้องต้นผู้วิจัยจะกล่าวถึงข้อถกเถียงเกี่ยวกับคำว่า “ล้านนา” ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ใช้ในการศึกษา เนื่องจากก่อนหน้ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453) การรับรู้ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับพื้นที่ดังกล่าวใช้ชื่อเรียกอื่นๆ เช่น โยนกรัฐ¹ โยนกมณฑล, ลานนา² ลาวพุงดำ³ ลาวโยน ลาวเฉียง⁴ ฯลฯ ซึ่งเป็นการกล่าวถึงดินแดนและผู้คนทางตอนเหนือของกรุงเทพฯ อย่างรวมๆ ซึ่งการอธิบายชื่อเรียก “ล้านนา” รวมทั้งอาณาเขตของอาณาจักรล้านนา จะทำให้เข้าใจพื้นที่ที่ใช้ในการศึกษามากขึ้น โดยครั้งหลังของบทนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างล้านนาและสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และสภาพความเป็นอยู่ของล้านนาก่อนที่สยามจัดส่งข้าหลวงขึ้นไปประจำการในเมืองเชียงใหม่พ.ศ.2417

ข้อถกเถียงเกี่ยวกับคำว่า “ล้านนา”

คำว่า “ล้านนา” หมายถึงดินแดนที่มีจำนวนน่านับล้าน คือมีที่นาจำนวนมาก เป็นคำคู่กับล้านช้างคือดินแดนที่มีช้างนับล้านตัว นับตั้งแต่พญามังราย (พ.ศ.1839 – 1860) สถาปนาดินแดนในแถบลุ่มแม่น้ำกกในพ.ศ.1839 ซึ่งได้แก่เมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสนโดยเรียกว่าแคว้นโยน (โยนก) หรือโยนรัฐ ส่วนดินแดนในบริเวณลุ่มแม่น้ำปิงซึ่งได้แก่เมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูน เรียกว่า “แคว้นพิงค์” เมื่อพญามังรายรวมสองแคว้นใหญ่ดังกล่าวเข้าด้วยกัน เกิดเป็นรัฐใหญ่ที่มีอาณาเขตกว้างขวางขึ้น จากการตรวจสอบของ สวัสดิ์ อ่องสกุล ไม่พบหลักฐานว่าพญามังรายทรงเรียกรัฐใหญ่ที่พระองค์สร้างขึ้นมา

---

* ในที่นี้ผู้วิจัยใช้คำว่า “สยาม” กับทั้งอาณาจักรอยุธยาและรัตนโกสินทร์ รัฐจารีตหมายถึงรัฐที่มีลักษณะการปกครองแบบดั้งเดิม เช่น มีการส่งบรรณาการให้กับรัฐอื่นที่มีอำนาจทางการทหารเหนือกว่า และใช้ในความหมายที่ไม่ใช่รัฐสมัยใหม่แบบรัฐประชาชาติ (Nation – State) ซึ่งประกอบด้วยประชากร ดินแดนที่แน่นอน รัฐบาลและอำนาจอธิปไตย ตามนิยามของ สมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก”, ใน อยู่เมืองไทย (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 72.

¹ สมเด็จพระวันรัต, พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพล), สังคีตยวงส์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน สุทธิญาณมหาเถร) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ.2521 (กรุงเทพฯ: การศาสนา, 2521), หน้า 261.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตเตล่งพ่าย (กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2520), หน้า 125.

³ หข. ร.3 จ.ศ.1189 เลขที่ 4/ข. ปราบขบถเมืองเวียงจันทน์

⁴ พระราชสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังประเทศอเมริกาและประเทศฝรั่งเศส, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางทิพมณเฑียร (เปลี่ยว วงศาโรจน์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 19 พฤษภาคม พ.ศ.2502, หน้า 13.

อะไร โดยนักประวัติศาสตร์สมัยหลังสร้างคำว่า “อาณาจักรล้านนา” เพื่อใช้เรียกรัฐที่ใหญ่โตแห่งนี้ โดยคำว่า “ล้านนา” ยังไม่เกิดขึ้นในสมัยพญามังราย⁵

จิตร ภูมิศักดิ์ ตั้งข้อสังเกตว่าประเพณีการตั้งชื่อตำแหน่งทางการปกครองตามจำนวนนับมีอยู่ 2 ประเภท ประเภทแรกคือนับจากจำนวนไพร่ เห็นได้จากตำแหน่งนายสิบ นายชาว (ชาวเท่ากับยี่สิบ) นายร้อย นายพัน เจ้าหมื่น เจ้าแสน เป็นต้น ประเภทที่สอง คือนับจากจำนวนที่นา เช่น พันนา เจ้าหมื่น (หมื่นนา) แสน (แสนนา) ล้าน (ล้านนา) ฯลฯ⁶ ซึ่งก็คือลักษณะการปกครองที่เรียกว่า “พันนา” โดยแต่ละเมืองประกอบด้วยพันนาจำนวนหนึ่ง เช่น เมื่อแรกตั้งเมืองพะเยาหรือภูกามยวอนครมี 36 พันนา เป็นต้น ในแต่ละพันนากำหนดให้ราษฎรหรือไพร่จำนวน 5 คนต้องมี “หัวหน้า” ควบคุม 1 คน ไพร่จำนวน 5 หัวหน้าต้องมีหมวดนาควบคุม 1 คน ระดับสูงกว่าหมวดนาคือพันนา แต่ละพันนาก็ขึ้นต่อเมืองและเมืองหลวงตามลำดับ โดยมีตำแหน่งผู้ควบคุมกำลังคนในระดับสูงขึ้นไป เช่น เจ้าสี่หมื่นปกครองเมืองพะเยา เจ้าแสนปกครองเมืองเชียงใหม่ และเจ้าท้าวสองแสนนาปกครองเมืองเชียงใหม่⁷

สมโชติ อ๋องสกุล ตั้งข้อสังเกตว่าตำแหน่ง “ท้าวสองแสนนา” ผู้ปกครองเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดในขณะนั้น ปรากฏครั้งแรกในศิลาจารึกวัดพระยืน จังหวัดลำพูน พ.ศ.1913 หมายถึงพญาเกือนา กษัตริย์ราชวงศ์มังรายลำดับที่ 6 (พ.ศ.1898 – 1928) เนื่องจากความหมายของคำว่า “เกือ” คือจำนวนร้อยล้าน เกือนาจึงแปลว่าร้อยล้านนา⁸ ต่อมาคำว่า “ล้านนา” ใช้เรียกกษัตริย์ผู้ครองดินแดนล้านนา โดยใช้คำว่า “ท้าวล้านนา” หรือ “ท้าวพระญาล้านนา” และเรียกประชาชนของรัฐว่า “ชาวล้านนา” ลักษณะคำดังกล่าวเป็นที่แพร่หลายในสมัยพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ.1984 – 2030) นอกจากนี้ยังมีธรรมเนียมการใช้คำว่า “ล้านนา” นำหน้าชื่อเมือง ซึ่งพบหลักฐานการใช้ในสมัยพญาสามพระยาฝั่งแกน (พ.ศ.1945 – 1984) เช่น ล้านนาเชียงใหม่ ล้านนาเชียงใหม่โดยเน้นว่าเมืองนั้นๆ อยู่ในอาณาจักรล้านนา⁹

ส่วนคำว่า “ลานนา” ปรากฏในตำนานมูลศาสนา ซึ่งปริวรรตจากตัวอักษรไทยเหนือ โดยใช้คำว่า “ลานนา” แทนกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ เช่น “...ศักราชได้ 802 ตัว ท้าวลานนาก็นำเอาติปิฎกสังฆราชมาไว้ในกฎีกำแทนในปีนั้นแล ครั้งนั้นท้าวลานนาบรรจกัรวัดติธรรมราชอันยินดีในเจ้าเมธังกร...”¹⁰ (ขีดเส้นใต้

⁵ สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2544), หน้า 21 – 22.

⁶ จิตร ภูมิศักดิ์, โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา (กรุงเทพฯ: ฟ้าเดี๋ยวกัน, 2547), หน้า 334 – 339.

⁷ สมโชติ อ๋องสกุล, “ความเป็นมาของคำ “ล้านนา – ลานนา” ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย,” แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 20, 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม, 2530): 2.

⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁹ สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 23.

¹⁰ ตำนานมูลศาสนา, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมหลวง เดช สนิทวงศ์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ.2518, หน้า 217.

โดยผู้วิจัย) ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับคัดจากอักษรไทยวน ปรากฏทั้งคำว่า “ล้านนา” และ “ลานนา” เช่น เมื่อตอนเริ่มต้นกล่าวถึงลำดับราชวงศ์ ความว่า “...ลำดับราชวงศ์ราชท้าวพระยา อันเสวยราชสมบัติในนพบุรีศรีพิงค์ไชยเชียงใหม่ ในสัตตปัญญาสล้านนา 57 หัวเมือง ตั้งแต่ลวงจกราชเจ้า...”¹¹ และตอนที่พญามังรายยกทัพไปตีเมืองหงสาวดี ความว่า “...พระยาหงสาวดีตนชื่อสุดโตงรู้ข่าวพระยามังรายมาตั้งอยู่แคว้นแดนแห่งตน...แล้วอำมาตย์ผู้ใช้ให้ว่าเจ้าพระยาหงสาใช้ผู้เข้ามาไหว้เจ้า เห็นหัวว่าเจ้าท้าวลานนาตนมีอำนาจมาถึงในบ้านเมืองแห่งผู้เข้าทั้งหลาย...”¹² (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) เห็นได้ว่าในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ใช้คำว่า “ล้านนา” และ “ลานนา” ถูกใช้เรียกดินแดนและพระมหากษัตริย์

จากการศึกษาอักษรธรรมล้านนาของ นัยนา โปร่งธนะ พบว่าอักษรธรรมล้านนาปรากฏรูปวรรณยุกต์โทครั้งแรกในจารึกที่ฐานพระพุทธรูปวัดอุโมงค์ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ กำหนดอายุได้ใน พ.ศ.2057¹³ ในขณะที่ สมโชติ อ๋องสกุล เสนอว่าเดิมอักษรล้านนาไม่มีรูปวรรณยุกต์ “ไม้โท” และเพิ่งมีรูปวรรณยุกต์ไม้โทใช้ในราว พ.ศ.1927 – 1942 (คาบเกี่ยวระหว่างสมัยพญาเกือนาและพญาแสนเมืองมา) ทำให้ตำนานและจารึกส่วนใหญ่เขียนโดยไม่มีรูปวรรณยุกต์โทกำกับ ธรรมเนียมการเขียนโดยปล่อยให้ผู้อ่านเข้าใจความหมายโดยเติมวรรณยุกต์โทเข้าไปเองเช่นนี้ยังคงมีสืบมาจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์¹⁴

บุหลง ศรีกนก ตั้งข้อสังเกตจากการศึกษาจารึกต่างๆ ที่พบพบในภาคเหนือว่ามีการใช้คำว่า “ล้านนา” หรือ “ลานนา” ไม่แตกต่างกันนัก แล้วแต่ความสะดวกของผู้เขียนซึ่งไม่ได้ยึดถือหลักเกณฑ์เคร่งครัด โดยสรุปได้ว่า หนึ่ง คำว่า “ล้านนา” และ “ลานนา” มีการเขียนทั้ง 2 แบบคือ ทั้งมีวรรณยุกต์กำกับและไม่มีวรรณยุกต์กำกับ เมื่อจะถอดอธิบายความจะต้องพิจารณาความเป็นตอนโดยเทียบกับภาษาไทยกลางเพื่อให้ได้ความหมายตรงกัน เช่น ความในประชุมจารึกหลักที่ 70 ว่า “หล่พระเจ้าลานทอง” เมื่อถอดความเป็นภาษาไทยจะได้ “หล่พระเจ้าล้านทอง” จึงจะได้ความ เป็นต้น สอง คำจารึกทั้งมีวรรณยุกต์กำกับและไม่มีวรรณยุกต์กำกับนั้น การออกเสียงไม่เหมือนกับภาษาไทยกลาง คำว่า “ลานนา” ในจารึกจึงอาจจะออกเสียงอย่างมีวรรณยุกต์โดยไม่ใส่วรรณยุกต์ก็ได้โดยต้องอาศัยการฟังสำเนียงประกอบด้วย และ สาม ระหว่างคำว่า “ล้านนา” และ “ลานนา” ผู้เชี่ยวชาญการอ่านจารึกยอมรับว่าคำว่า “ล้านนา” มีความหมายตรงกับเนื้อความซึ่งหมายถึงจำนวนนับ “ล้าน” มากกว่า “ลานนา” และหากใช้คำ

¹¹ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (พระนคร: สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2514), หน้า 1.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 21 – 22.

¹³ นัยนา โปร่งธนะ, อักษรธรรมล้านนา (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), หน้า 101.

¹⁴ สมโชติ อ๋องสกุล, “ความเป็นมาของคำ “ล้านนา – ลานนา” ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย,” แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี: 3.

ว่า “ลานนา” ในความหมายว่าเป็นบริเวณกว้างสำหรับทำนา หลักฐานในจารึกจะใช้คำว่า “ช่วง” แทน “ลาน”¹⁵

สรุปได้ว่าคำว่า “ล้านนา” และ “ลานนา” เริ่มปรากฏในจารึก ตำนานและเอกสารพื้นเมืองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา และเป็นชื่อเรียกตำแหน่งทางการปกครองตามจำนวนที่นาในระบบพันนา และคำว่า “ล้านนา” และ “ลานนา” มีความหมายเดียวกัน โดยใช้เป็นชื่อเรียกกษัตริย์ ประชากรของรัฐ และกำกับชื่อเมืองเพื่อให้รู้ว่าเป็นเมืองในสังกัดเดียวกัน

ทั้งนี้สยามได้ใช้คำว่า “ล้านนา” และ “ลานนา” เป็นชื่อเรียกดินแดนและกลุ่มคนทางตอนเหนือของตน เตือนใจ ไชยศิลป์ สันนิษฐานว่าการรับรู้ต่อชื่อ “ลานนา” น่าจะมีมาก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ.2352 – 2367) โดยศึกษาจากบทเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนที่กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ลงมาเฝ้าพระพันวษาเมื่อแพ้สงคราม และกล่าวยกดินแดนของตนให้ ความว่า “...ขอถวายสมบัติกษัตริย์ อิกทั้งลานนามหาสถาน...”¹⁶ การรับรู้ที่ดินแดนดังกล่าวคือลานนาจะยังคงอยู่ในการรับรู้ของสยามมาอีกยาวนาน ดังปรากฏในบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในลิลิตเตล่งพ่าย ตอนเจ้าเชียงใหม่ดำริจะมาขอเป็นเมืองขึ้น มีการกล่าวถึงบรรดาคำต่างๆ ที่ใช้เรียกดินแดนทางตอนเหนือของสยาม ความว่า “...เกริกพระเกียรติลือลือละเวง คีตกานเครงธรณี ทั่วธานี อิกถึคิง ถึงมลาประเทศ เขตโยนกมณฑล เจ้าภูวดลเชียงใหม่ เสียเค็กใหญ่คีนเวียง...แต่แสนท้าวลาวพระยา คราวนี้เราฤาชวน กลกระลัมพรพินาศ เพื่อเบียดอาตมาเอาทุกข์ ควรหาสุขใส่สกนธ์ กอบภัพผลพูนภพ สบพิสัยลานนา...”¹⁷ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) เห็นได้ว่าชื่อเรียกที่สยามใช้เรียกดินแดนและผู้คนที่อยู่ตอนเหนือมีทั้งคำว่า มลาประเทศ โยนกมณฑล ลาวและลานนา โดยคำว่า “ลานนา” มักปรากฏในบทประพันธ์และได้รับความนิยมน้อยกว่าคำว่า “ลาว” ซึ่งพบได้ในเอกสารราชการทั่วไป เช่น ใบบอก ร่างพระบรมราชโองการ¹⁸

ในอักขรานุชรินทร์ ของหมอบรัดเลย์ (Dan Beach Bradley) ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในพ.ศ.2416 ไม่พบคำว่า “ลานนา” และ “ล้านนา” แต่พบคำว่า “ล้านช้าง” โดยอธิบายว่า “ล้านช้าง, เปนชื่อเมืองหนึ่ง ชื่อว่าเมืองล้านช้าง, เปนเมืองลาว...”¹⁹ ในขณะที่คำว่า “ลาว” ได้รับการอธิบายว่าหมายถึง “ลาว, ลาไว้, เปนชื่อคนภาษาหนึ่ง, อยู่ฝ่ายข้างเมืองเหนือ มีเมืองเชียงใหม่เป็นต้นนั้น ลาวพุงดำ, ลาไว้พุงดำ, คือพวก

¹⁵ บุษง ศรีกนก, “การพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับชื่อทางประวัติศาสตร์ “ลานนาไทย – ล้านนาไทย,” ศิลปากร 32, 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน, 2531): 51 – 52.

¹⁶ เตือนใจ ไชยศิลป์, “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2437 – 2476”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536, หน้า 52.

¹⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตเตล่งพ่าย, หน้า 125.

¹⁸ ดูตัวอย่างจาก, คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, จดหมายเหตุนครเชียงใหม่ (กรุงเทพฯ: ดอกเบญจ, 2542).

¹⁹ แดน บีช บรัดเลย์, อักขรานุชรินทร์ (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2514), หน้า 642.

ลาวที่สักตัวทองคำ, ดูเช่นเอากังเกงดำเข้าใส่ไว้...”²⁰ แสดงถึงความนิยมของคนสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในการใช้คำว่า “ลาว” เรียกพื้นที่ตอนเหนือของสยามมากกว่าคำว่า “ล้านนา” หรือ “ลานนา”

ความแพร่หลายของคำว่า “ล้านนา” ซึ่งหมายถึงดินแดนตอนเหนือของสยาม สันนิษฐานว่าเกิดขึ้นภายหลังการเผยแพร่พงศาวดารโยนก ซึ่งแต่งโดยพระยาพระชาติจักรจักร (แช่ม บุนนาค)²¹ เดิมรู้จักกันในชื่อพงศาวดารลาวเฉียง ซึ่งตีพิมพ์เป็นตอนๆ ในหนังสือ วชิรญาณ ระหว่างพ.ศ.2441 – 2442 จนกระทั่งพ.ศ.2450 จึงมีการรวมเล่มและเรียกชื่อใหม่ว่า พงศาวดารโยนก เนื้อความในพงศาวดารเป็นการอธิบายความเป็นมาของชนชาติไทยซึ่งเชื่อมโยงกับพระราชพงศาวดารสยาม โดยอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างเหตุการณ์ในแคว้นแคว้นทางตอนเหนือกับแคว้นแคว้นทางตอนใต้ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างพระยาเมืองเชียงใหม่ พระยาจำเมืองแห่งเมืองพะเยากับพระร่วงแห่งเมืองสุโขทัย พระเจ้าติโลกราชแห่งเมืองเชียงใหม่กับพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งแคว้นทางตอนเหนือทั้งหมดตกอยู่ภายใต้อำนาจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว²²

เนื้อหาในพงศาวดารมีการจัดเป็นหมวดหมู่ ได้แก่ ภาคที่ 1 สุวรรณโคมคำ ว่าด้วยขอมสมัย ภาคที่ 2 โยนก ว่าด้วยไทยสมัย ภาคที่ 3 ทริภุญไชย ว่าด้วยจามสมัย ภาคที่ 4 พิงควงศ์ ว่าด้วยลาวสมัย ภาคที่ 5 เมงควงศ์ ว่าด้วยรามัญและภูกามสมัย และภาคที่ 6 ทิพวงศ์ ว่าด้วยสยามสมัย โดยปรากฏการใช้คำว่า “ล้านนา” ควบคู่ไปกับคำว่า “โยนก” และ “ไทย” ตั้งแต่เริ่มภาคที่ 1 ความว่า “...จักดำเนินนิทานเรื่องต้นแห่งตำนานโยนกล้านนาไทย อันกล่าวด้วยมูลประเทศและปฐมเหตุแรกตั้งขึ้นเป็นประเทศเขตนครสืบลำดับกันมา...”²³ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ในภาคที่ 5 ปริเฉทที่ 21 ว่าด้วยมอญมาปราบล้านนาไทย ความว่า “...พระเจ้าหงสาวดีได้ปราบชนะล้านนาไทยแล้ว ให้ประชุมท้าวพระยาหัวเมืองทั้งปวง...”²⁴ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ในภาคที่ 5 ปริเฉทที่ 22 ว่าด้วยพม่าได้ปราบล้านนาไทย ความว่า “...พระเจ้าอังวะทรงจัดการปกครองโยนกล้านนาไทยประเทศราชเสร็จแล้ว...”²⁵ น่าสังเกตว่าในพงศาวดารโยนกใช้คำว่า “ล้านนา” คู่กับคำว่า “ไทย” บ่อยครั้ง แสดงให้เห็นถึงความพยายามของรัฐสยามในการแสดงความเป็นเจ้าของดินแดนล้านนา โดยอธิบายว่าคนล้านนานั้นเป็นชนชาติไทยเช่นเดียวกับสยาม มีการผูกโยงเรื่อง

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 658.

²¹ พระยาพระชาติจักรจักร (แช่ม บุนนาค) ได้เคยติดตามกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์ขึ้นไปจัดราชการเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปางในพ.ศ.2427 และเดินทางไปเมืองแพร่และเมืองน่านภายหลัง, หจข. ร.5 รล.99/38 ตันตำนานอุไทยขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย (ม.ท.)

²² ราม วัชรประดิษฐ์, “พงศาวดารโยนก: งานนิพนธ์โครงเรื่องประวัติศาสตร์ชาติไทยชิ้นแรก”, ใน รวมบทความทางวิชาการ เนื่องในงานมุขิตาจิตเกษียณอายุราชการของรองศาสตราจารย์ สุรีย์ พงศ์จันทร์ (สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2549), หน้า 200 และ 214.

²³ พระยาพระชาติจักรจักร, พงศาวดารโยนก (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2516), หน้า 118.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 398.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 414.

ประวัติศาสตร์ชาติไทย และใช้การอธิบายเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของอดีตที่ปรากฏในตำนานและเอกสารต่างๆ เข้าด้วยกันโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงรัตนโกสินทร์

จากการที่หนังสือพงศาวดารโยนกเป็นหนังสือเพียงเล่มเดียวในขณะนั้นที่มีรายละเอียดเกี่ยวกับบ้านเมืองในล้านนามากที่สุด และใช้หลักฐานจำนวนมากในการอธิบายและวิเคราะห์ อีกทั้งยังได้รับการรับรองจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ²⁶ ทำให้พงศาวดารโยนกเป็นที่รับรู้กันอย่างแพร่หลายในวงกว้าง

ส่วนคำว่า “ลานนา” ปรากฏในคำอธิบายของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยอ้างถึงพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเปรียบเทียบความหมายของคำว่า “ล้านช้าง – ล้านนา” คู่กัน ความว่า

“...“ล้านช้าง” หมายความว่า เป็นทำเลช้าง คู่กับล้านนา ซึ่งเรียกอาณาเขตมณฑลภาคพายัพมาแต่โบราณ ซึ่งหมายความว่า เป็นทำเลทำนา เพราะทางเมืองหลวงพระบางเป็นที่ห้วยเขาป่าดง ทำนองจะเป็นที่มีช้างมาก จึงเรียกว่าล้านช้าง ส่วนเมืองเชียงรายได้ เชียงใหม่ มีที่ราบสำหรับทำไร่นามาก จึงเรียกว่า ล้านนา เป็นคู่กัน เป็นคำของพวกไทยที่อยู่ทางข้างเหนือเรียกแต่ ดึกดำบรรพ์...”²⁷ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

เห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายคำว่า “ลานนา” ในคำว่า “ล้านนา” ว่าหมายถึงที่ราบสำหรับทำไร่ทำนาตามความเข้าใจของสยาม ซึ่งไม่มีความสอดคล้องกับความหมายของคำว่า “ล้านนา” หรือ “ล้านช้าง” ตามความหมายเดิมของเอกสารพื้นเมืองซึ่งเป็นจำนวนนับ แต่พระราชวินิจฉัยดังกล่าวเป็นที่ยอมรับทั่วไปและมีอิทธิพลต่อความเข้าใจและการอธิบายถึงความหมายของคำว่า “ล้านนา” ต่อมาอีกเป็นเวลาเกือบศตวรรษ

สิ่งที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งคือการที่ทรงอธิบายว่า “ล้านนา” เป็นคำของ “พวกไทยที่อยู่ข้างเหนือ” ซึ่งใช้เรียกกันมาตั้งแต่อดีต การอธิบายว่าคนล้านนาเป็น “ไทย” นี้ เป็นความพยายามของรัฐในการลบภาพคำว่า “ลาว” ซึ่งสยามใช้เรียกคนล้านนามาโดยตลอด ทั้งนี้เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของรัฐ ซึ่งคำว่า “ล้านนา” และ “ล้านนาไทย” ได้กลายเป็นชื่อเรียกที่แพร่หลายไปทั่วประเทศสยามผ่านสิ่งพิมพ์และระบบการศึกษาแบบใหม่ของรัฐ ตัวอย่างเช่น แบบเรียนภูมิศาสตร์ประเทศสยาม ซึ่งตีพิมพ์ในพ.ศ.2468 โดยกรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ ใช้คำว่า “ล้านนาไทย” ในตอนที่กล่าวถึงรายละเอียดของมณฑลมหาสารากร์ เช่น เมืองนครลำปาง ความว่า “...เมืองนครลำปางก็รวมอยู่ในอาณา

²⁶ เตือนใจ ไชยศิลป์, “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2437 – 2476”, หน้า 53.

²⁷ ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 4 (พระนคร: รุ่งเรืองรัตน์, 2507), หน้า 27.

เขตต์ของเมืองเชียงใหม่ นับเป็นเมืองสำคัญข้างฝ่ายใต้ในเขตต์ล้านนาไทยเมือง 1...”²⁸ โดยเฉพาะการอธิบายประวัติศาสตร์ตอน “ประวัติไทยที่ป่าลงมาซีกใต้” กล่าวถึงอาณาจักรไทยที่อยู่ลุ่มแม่น้ำโขง 2 อาณาจักร ความว่า

“...อาณาจักรทางตะวันออกเรียกว่าแดนลานช้าง เพราะมีช้างชุม หาช้างใช้เป็นพาหนะได้ง่าย บางที่เรียกว่า “ล้านช้าง”...อาณาจักรทางตะวันตก เรียกว่า ล้านนา เพราะมีที่ราบสำหรับทำนาได้มาก ต่อมาภายหลังเรียกว่าอาณาจักรล้านนาไทย...แดนล้านนาหรือที่เรียกว่าอาณาจักรล้านนาไทยนั้นคือ ท้องที่ที่เป็นมณฑลพายัพและมณฑลมหाराษฎร์ทุกวันนี้...”²⁹

ซึ่งการอธิบายว่า “ล้านนา” มีความหมายว่าเป็นที่ราบสำหรับทำนาได้มาก เป็นคำอธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง

คำว่า “ล้านนา” ยังปรากฏในจดหมายเหตุการเสด็จพระราชดำเนินเสียบมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2468 – 2477) เสด็จประพาสมณฑลพายัพ พ.ศ.2469 เช่น ในคำกราบบังคมทูลเชิญพระขวัญของเจ้ามหาพรหมสุรธาตา เจ้าเมืองน่าน ความว่า

“สรวมสี่พ้าพระพุทธเจ้า น้อมเกล้านมัสการ ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบบังคมทูลพระกรุณา แทนบรรดาข้าราชการน้อยใหญ่ คฤหบดีไขว้ทุกเวียงแคว้นแดนสถานล้านนา...ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตทำการพิธีทูลพระขวัญ...ทั้งสองพระองค์ ซึ่งทรงพระอุตสาหะเสด็จโดยทรมรรคามาโปรดเกล้าฯ แต่พวกข้าพระพุทธเจ้าชาวมณฑลพายัพ...มีคำโบราณแต่ชั้นบรรพบุรุษบอกเล่าแต่ก่อนเก่าสืบกันมา ว่าเดิมประชาชนชาติไทยทั้งหลาย หมายเขตต์สถานล้านนาห้าสิบเจ็ดเมือง อันนับเนื่องเป็นมณฑลพายัพในปัจจุบัน ได้ตกอยู่ในอำนาจพม่ารามัญมาช้านาน หากได้อาศัยเดชาภินิหาร แห่งสมเด็จพระกุบฏ...จนได้แผ่นดินล้านนาคืนมาเป็นสิทธิ์ขาดอยู่ในอำนาจของไทย...”³⁰

เห็นได้ว่าคำว่า “ล้านนา” ถูกใช้ในความหมายของดินแดนหรือพื้นที่ และคำว่า “ชาวมณฑลพายัพ” จะถูกใช้เรียกผู้คนที่อาศัยในดินแดนนี้ ชื่อเรียกดังกล่าวเป็นที่ยอมรับทั้งในแบบเรียน เอกสาร

²⁸ กระทรวงศึกษาธิการ, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย (พระนคร: อักษรนิติ, 2468), หน้า 147.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 456 – 459.

³⁰ จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, 2474), หน้า 103

ราชการ ความทรงจำของผู้คน หรือแม้แต่เจ้านายชั้นสูงทั้งในส่วนกลางและพื้นเมืองได้ใช้คำว่า “ลานนา” หรือ “ลานนาไทย” อย่างชัดเจน³¹

ในทศวรรษที่ 2500 – 2520 งานศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาจำนวนมากได้รับการผลิตขึ้นซึ่งส่วนใหญ่ใช้คำว่า “ลานนาไทย” เช่น งานของ สงวน โชติสุขรัตน์ เรื่อง “ประวัติศาสตร์ลานนาไทย” (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ตีพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ.2503³² หรือเอกสารชุดประชุมพงศาวดารเรื่อง “ราชวงศ์ปกครองพงศาวดารลานนาไทย” (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ.2507³³

เมื่อมีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ในพ.ศ.2507 ความสนใจในการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมล้านนาเพิ่มขึ้นจำนวนมาก โดยยังคงใช้คำว่า “ลานนาไทย” เช่น ในงานสัมมนาวิชาการของภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เรื่อง “ประวัติศาสตร์และโบราณคดีลานนาไทย” (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ในพ.ศ.2510³⁴ งานของ ชุ่ม ณ บางช้าง เรื่อง “ประวัติศาสตร์อาณาจักรลานนาไทย” (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ในพ.ศ.2515³⁵ งานของ สงวน โชติสุขรัตน์ เรื่อง “ประชุมตำนานลานนาไทย” (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ตีพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ.2515³⁶ วิทยานิพนธ์ของ ปรีศนา ศิรินาม เรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองลานนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ในพ.ศ.2516³⁷ งานของ ประคอง นิมมานเหมินทร์และทรงศักดิ์ ปรากฏวัฒนกุล เรื่อง “ลานนาไทยคดี” (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) ตีพิมพ์ในพ.ศ.2519³⁸ ฯลฯ

สมโชติ อ๋องสกุล อธิบายว่าที่เป็นเช่นนี้เพราะงานศึกษาในสมัยดังกล่าวจะเลยที่จะศึกษาเอกสารโบราณ เช่น คัมภีร์ใบลาน แม้ว่าในทศวรรษที่ 2510 จะเริ่มมีนักวิชาการศึกษาคัมภีร์ใบลานและจารึกอย่างลึกซึ้ง เช่น แสง มนวิฑูร ผู้แปลชินกาลมาลีปกรณ์ของพระรัตนปัญญาเถระ หม่อมเจ้าสุภทรดิศ ดิศกุล อดีตประธานคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ถิ่น รัตติกง อดีตหัวหน้าภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้แสดงความเห็นทางวิชาการเสนอให้ใช้คำว่า

³¹ สมโชติ อ๋องสกุล, “ความเป็นมาของคำ “ล้านนา – ลานนา” ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย,” แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี: 5.

³² ดูรายละเอียดจาก สงวน โชติสุขรัตน์, ประวัติศาสตร์ลานนาไทย (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2503).

³³ ดูรายละเอียดจาก ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 4.

³⁴ ดูรายละเอียดจาก ประวัติศาสตร์และโบราณคดีลานนาไทย, เอกสารประกอบการสัมมนาภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วันที่ 20 – 23 ตุลาคม พ.ศ.2510.

³⁵ ดูรายละเอียดจาก ชุ่ม ณ บางช้าง, ประวัติศาสตร์อาณาจักรลานนาไทย (เชียงใหม่: แสงศิลป์, 2515).

³⁶ ดูรายละเอียดจาก สงวน โชติสุขรัตน์, ประชุมตำนานลานนาไทย (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2515).

³⁷ ดูรายละเอียดจาก ปรีศนา ศิรินาม, “ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองลานนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2516.

³⁸ ดูรายละเอียดจาก ประคอง นิมมานเหมินทร์และทรงศักดิ์ ปรากฏวัฒนกุล (บรรณาธิการ), ลานนาไทยคดี (เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2519).

“ล้านนา” หรือ “ล้านนาไทย” แทนคำว่า “ลานนา” หรือ “ลานนาไทย” แต่ความนิยมดังกล่าวยังคงอยู่แวดวงจำกัด จนพ.ศ.2523 ฮันส์ เพนธ์ ที่ปรึกษาโครงการวิจัยจารึกล้านนา สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ได้เสนอบทความในวารสารสยามสมาคม พ.ศ.2523 นำเสนอผลการอ่านศิลาจารึกวัดเชียงสา จังหวัดเชียงราย ซึ่งจารึกเมื่อพ.ศ.2096 มีการใช้คำว่า “ล้านนา” คู่กับคำว่า “ล้านช้าง” อย่างชัดเจน³⁹

ต่อมา ประเสริฐ ณ นคร ได้ตรวจสอบจารึกวัดเชียงสาและสนับสนุนให้ใช้คำว่า “ล้านนา” แทนคำว่า “ลานนา” โดยตีพิมพ์เป็นบทความเรื่อง “ล้านนา – ล้านช้าง” ในวารสารศิลปวัฒนธรรมเมื่อพ.ศ. 2526 โดยอธิบายว่า คำว่า “ล้านนา” มีปรากฏในจารึกของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช พ.ศ.2096 ดังข้อความที่ว่า “สมเด็จพระมพิตรตนสถิตเสวยราชพิภพทั้งสองแผ่นดิน ล้านช้างล้านนา” และสนับสนุนในการใช้คำว่า “ล้านนา” โดยใช้เหตุผลว่าทางภาคเหนือสมัยโบราณแบ่งเขตการปกครองออกเป็นพหุณา และกล่าวถึงพระนามของพญากือนา โดยคำว่า “กือนา” แปลว่าร้อยล้าน และคำว่า “ลาน” ไม่ปรากฏใช้ในภาคเหนือมาแต่เดิม โดยใช้คำว่าช่วงแทน รวมทั้งอธิบายว่า คำว่า “ลานนา” และ “ลานช้าง” น่าจะเกิดขึ้นเพราะภาษาถิ่นในภาคเหนือไม่นิยมใช้เครื่องหมายวรรณยุกต์ในโบราณ ซึ่งทำให้ผู้เข้าใจผิดว่าดินแดนภาคเหนือชื่อลานนา⁴⁰

แม้ว่าจะมีคำอธิบายจากนักวิชาการให้ใช้คำว่า “ล้านนา” ตั้งแต่ทศวรรษที่ 2530 แต่คำเรียกดังกล่าว ยังคงเป็นข้อถกเถียงกันโดยฝ่ายที่ต้องการใช้คำว่า “ลานนา” ถึงกับถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงพระราชวินิจฉัยและเสนอข้อขัดแย้งไปยังสำนักนายกรัฐมนตรีและกระทรวงศึกษาธิการ⁴¹ จนกระทั่งคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ได้ยืนยันการใช้คำว่า “ล้านนาและล้านช้าง” เป็นคำที่ถูกต้องตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ.2530 แต่ผู้วิจัยเชื่อว่ายังมีนักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางท่านไม่ยอมรับจาก เห็นได้จากการจัดทำเอกสารชี้แจงของ ทิว วิชัยชัทคะ รองประธานชมรมล้านนาคดี ในงานล้านนาหรือลานนา ซึ่งตีพิมพ์ในพ.ศ.2530 และอธิบายซ้ำอีกครั้งในวารสารศิลปวัฒนธรรม เดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2533 ในจดหมายถึงบรรณาธิการเรื่อง “ล้านนาไม่ใช่ลานนา ก็ไม่รู้จะว่าอย่างไร – ใจแท้ๆ” อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากความนิยมในการใช้คำว่า “ล้านนา” ในแวดวงวิชาการเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนถึงปัจจุบันโดยตัดคำว่า “ไทย” ออกไป ทั้งนี้ สวัสดิ์ อ่องสกุล ได้ให้เหตุผลว่า “...การใช้คำว่าล้านนาไทยนั้น เน้นความเป็นคนไทย ซึ่งใช้กันในสมัยหลังด้วยเหตุผลทางการเมือง คนเมืองรู้ตัวดีว่าเขาเป็นคนไทยวน ดังนั้นเห็นจะใช้ล้านนาก็เพียงพอแล้ว”⁴²

³⁹ สมโชติ อ่องสกุล, “ความเป็นมาของคำ “ล้านนา – ลานนา” ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย,” แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี: 5 – 6.

⁴⁰ ประเสริฐ ณ นคร, “ล้านนา – ล้านช้าง,” ศิลปวัฒนธรรม 4, 11 (กันยายน, 2526): 29.

⁴¹ ทิว วิชัยชัทคะ, ล้านนาหรือลานนา (เชียงใหม่: ส.ทรัพย์การพิมพ์, 2530), คำนำ. และดูเพิ่มเติมข้อขัดแย้งของ ศักดิ์ รัตนชัย นายกสมาคมเพื่อการรักษาสมบัติวัฒนธรรมประจำจังหวัดลำปาง ที่เห็นควรให้ใช้คำว่า “ลานนาไทย” มากกว่า “ล้านนาไทย” จากเรื่องเดียวกัน, หน้า 15 – 20.

⁴² สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 23.

สมโชติ อ๋องสกุล ได้สรุปถึงข้อถกเถียงในการใช้คำว่า “ล้านนา” และ “ลานนา” ได้อย่างน่าสนใจ โดยชี้ให้เห็นถึงวิธีการใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ ความว่า

“...ประเด็นหนึ่งที่พึงทำความเข้าใจร่วมกัน คือ ความเป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Source) ของหลักฐานที่ทั้งสองฝ่ายต่างใช้อ้างอิงกันอย่างหนักแน่นตลอดมา เพราะน่าสังเกตว่า ฝ่ายสนับสนุนคำว่า ลานนา หรือลานนาไทยได้ตั้งข้อสงสัยต่อศิลาจารึกวัดเชียงสาจังหวัด เชียงราย ซึ่งเป็นจารึกหลักเดียวที่มีคำว่า ล้านนา ขณะเดียวกันพยายามนำเสนอหลักฐานจาก จดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ 7 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์และความทรงจำของบุคคลผู้ร่วมสมัยใน เหตุการณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2469 เป็น หลักฐานยืนยันคำลานนาไทย

ความจริง การตั้งข้อสังเกตต่อหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ใช้ เป็นกฎที่ควรปฏิบัติ อย่างเคร่งครัด...การตั้งข้อสงสัยจากจารึกวัดเชียงสา...เป็นสิทธิอันสมบูรณ์ของนัก ประวัติศาสตร์...สามารถใช้วิพากษ์วิพากษ์ทางประวัติศาสตร์ (Historical Criticism) ทั้งภายนอก (External Criticism) และภายใน (Internal Criticism) ได้อย่างเต็มที่ แต่เมื่อไม่สามารถหา หลักฐานมาพิสูจน์ได้ว่าศิลาจารึกดังกล่าวเป็นของปลอม ก็คงต้องยอมรับในระดับหนึ่งว่าอย่างน้อยในปี พ.ศ.2096 อันเป็นที่ที่ศิลาจารึกวัดเชียงสา ได้ปรากฏคำว่า ล้านนา อย่างชัดเจนแล้ว ...เมื่อคำนวณอายุหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 7...แม้ว่าไม่มีใครสามารถปฏิเสธได้ว่าในสมัย รัชกาลที่ 7 หรือย้อนขึ้นจนถึงรัชกาลที่ 5 ได้มีการใช้คำลานนาไทย แต่อายุของหลักฐาน ดังกล่าวห่างไกลจากสมัยที่ประมาณกันว่าเริ่มใช้คำล้านนาถึง 571 ปี ซึ่งไม่อาจนับเป็นหลักฐาน ชั้นต้นของคำ ล้านนา สมัยราชวงศ์มังรายได้ จะใช้ได้เพียงเป็นหลักฐานชั้นต้นยืนยันการใช้คำ ลานนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์เท่านั้น...”⁴³

สำหรับอาณาเขตของอาณาจักรล้านนา สวัสดิ์ อ๋องสกุล ให้คำอธิบายว่าก่อนเกิดรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐโบราณไม่มีอาณาเขตที่ ชัดเจน แต่พอมีหลักฐานที่ทำให้ประมาณได้อย่างคร่าวๆ ว่า ดินแดนล้านนาหมายถึงอาณาบริเวณที่ ประกอบไปด้วยเมืองกลุ่มหนึ่ง อาณาเขตทิศใต้จดเมืองจาก (อำเภอบ้านตาก) และจดเขตด้านเหนือของ อาณาจักรสุโขทัย ทิศตะวันตกจดแม่น้ำสาละวิน ทิศตะวันออกจดแม่น้ำโขง ทิศเหนือจดเมืองเชียงรุ่ง เมืองในสวนที่เป็นชายขอบของล้านนา เป็นส่วนที่ล้านนาแผ่อิทธิพลไปถึงบางสมัยเท่านั้น เช่น เมืองเชียง ตุง เมืองเชียงรุ่ง เมืองยอง เมืองปู้ เมืองสาด เมืองนาย เป็นต้น ซึ่งเมืองเหล่านี้ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

⁴³ สมโชติ อ๋องสกุล, “ความเป็นมาของคำ “ล้านนา – ลานนา” ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย,” แถลงงาน ประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี: 11.

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการปักปันเขตแดนและตกเป็นของประเทศพม่า ประเทศจีน และประเทศลาว⁴⁴

ตัวอย่างการประมาณอาณาเขตของล้านนา เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ฉบับคัดจากอักษรไทยวน กล่าวถึงดินแดนล้านนาว่าครอบคลุม 57 หัวเมือง⁴⁵ แต่ในตำนานไม่ได้มีการระบุชื่อของหัวเมืองต่างๆ สันนิษฐานว่าจำนวน 57 เมืองน่าจะรวมเมืองขนาดเล็กด้วยเพราะหากนับแต่เมืองหลักแล้วคงไม่ถึง 57 เมือง เมืองขนาดเล็กของล้านนาเช่น เมืองฝาง เมืองเชียงทอง เมืองเชียงคำ เมืองพร้าว เมืองเชียงดาว เมืองลี้ เมืองลอง เป็นต้น⁴⁶

จากการศึกษาตำนานไทเขินเชียงตุง ของ ทวี สว่างปัญญางกูร พบว่าพญามังรายเป็นผู้ก่อตั้งเมืองเชียงตุงโดยส่งโอรสไปปกครองตั้งแต่พ.ศ.1796⁴⁷ เมื่อพญามังรายรวบรวมบ้านเมืองในแอ่งเชียงใหม่และแอ่งเชียงรายเข้าด้วยกัน แล้วสร้างศูนย์อำนาจใหม่ที่เมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.1839 เป็นจุดเริ่มต้นของการก่อรูปอาณาจักรซึ่งต่อมาเรียกว่าล้านนา เมื่อแรกตั้งอาณาจักรประกอบด้วยเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองลำปาง เมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสน ต่อจากนั้นได้ขยายอำนาจสู่ด้านตะวันออกและด้านใต้โดยยึดเมืองพะเยาได้ในสมัยพญาคำฟู (พ.ศ.1877 – 1879)⁴⁸

ในราวพ.ศ.1835 – 1890 ประวัติศาสตร์นิพนธ์จีนเรียกดินแดนแห่งนี้ว่าอาณาจักรปาไปสีฟู โดยตัวน ลี เิง ได้สรุปอาณาเขตของอาณาจักรปาไปสีฟูไว้ว่าทางทิศตะวันออกจรดแม่น้ำโขง ทิศตะวันตกจรดแม่น้ำสาละวิน ทิศใต้จดเมืองสุวรรณคโลก และทิศเหนือถึงเมืองเซอหลี่ (แคว้นสิบสองพันนา)⁴⁹ อาณาจักรล้านนามีความมั่นคงตั้งแต่สมัยพญากือนาธรรมมิกราช โดยมีหลักฐานที่กล่าวถึงการค้าว่ามีความเจริญรุ่งเรืองมาก และมีการรับเอาพุทธศาสนานิกายลังกามาจากสุโขทัย โดยนิกายใหม่นี้ได้แผ่ไปสู่รัฐในหุบเขาที่เป็นเครือข่ายล้านนา เช่น สิบสองพันนา รัฐฉาน ล้านช้าง โดยมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา ในสมัยพระเจ้าติโลกราช อาณาจักรล้านนาประสบความสำเร็จในการขยายอำนาจไปด้านตะวันออก โดยรวมเมืองแพร่และเมืองน่านได้ จากนั้นจึงขยายลงสู่ด้านใต้ในส่วนของอาณาจักรสุโขทัย ความเจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดของอาณาจักรล้านนาในสมัยพระเจ้าติโลกราช หลังจาก

⁴⁴ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 23.

⁴⁵ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, หน้า 1.

⁴⁶ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 25.

⁴⁷ ทวี สว่างปัญญางกูร, ชื่อล้านนาตามทัศนะต่างประเทศ (เอกสารอำสาเนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2530), หน้า 1.

⁴⁸ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ปัญหาในประวัติศาสตร์ล้านนา (เอกสารอัดสำเนา ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, มปป.), หน้า 68.

⁴⁹ ตัวน ลี เิง ขณะทำการศึกษารื่องดังกล่าวเป็นอาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยจางซาน สาธารณรัฐประชาชนจีน, สมโชติ อ่องสกุล, “ความเป็นมาของคำ “ล้านนา – ลานนา” ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย,” แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี: 2.

สิ้นสมัยพระเมืองแก้ว (พ.ศ.2038 – 2068) อาณาจักรล้านนาอ่อนแอและเสื่อมสลายในต้นพุทธศตวรรษที่ 22⁵⁰ โดยตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า

เห็นได้ว่าดินแดนของอาณาจักรล้านนาในแต่ละช่วงเวลามีขนาดไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับพระปรีชาสามารถของกษัตริย์แต่ละพระองค์ในด้านการสงครามและการประสานประโยชน์กับแต่ละเมือง เนื่องจากข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ของอาณาจักรล้านนาซึ่งมีลักษณะเป็นรัฐในหุบเขา เมืองต่างๆ จะตั้งอยู่ตามที่ราบระหว่างหุบเขาซึ่งยากต่อการติดต่อสื่อสารและรวมตัวกันเป็นเอกภาพ ประกอบกับเมืองต่างๆ มีประวัติศาสตร์ของตนเอง เช่น เมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองพะเยา ลักษณะเช่นนี้ทำให้แต่ละเมืองมีโอกาสแยกตัวเป็นอิสระได้ง่าย โดยอาณาจักรล้านนาใช้รูปแบบการปกครองโดยอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือญาติซึ่งเป็นการรวมตัวของกลุ่มเมืองอย่างหลวมๆ⁵¹

อย่างไรก็ตาม ดินแดนส่วนสำคัญของล้านนาอยู่ในเขตภาคเหนือของประเทศไทยประกอบด้วยเมืองน้อยใหญ่ แบ่งตามสภาพภูมิศาสตร์ประวัติศาสตร์ออกเป็น 2 กลุ่ม คือกลุ่มเมืองล้านนาตะวันตกซึ่งเป็นส่วนสำคัญมีเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองลำปาง เมืองเชียงรายและเมืองพะเยา เนื่องจากถูกผนวกเข้าด้วยกันตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังรายตอนต้นจึงมีประวัติความเป็นมาร่วมกัน และกลุ่มล้านนาตะวันออกมีเมืองแพร่และเมืองน่าน ซึ่งเมืองทั้งสองเมื่อแรกเริ่มมีฐานะเป็นรัฐอิสระ มีราชวงศ์ของตนเองโดยมีความใกล้ชิดกับอาณาจักรสุโขทัย และได้รับการผนวกเข้ามาในอาณาจักรล้านนาสมัยพระเจ้าติโลกราช⁵²

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยุคฟื้นฟูล้านนา ผู้นำท้องถิ่นของเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปางได้ร่วมมือกับพระเจ้าตากสิน (พ.ศ.2311 – 2325) ขับไล่พม่า จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325 – 2352) พระยาภาวดี ผู้นำในการขับไล่พม่าได้รับการพระราชทานเลื่อนยศให้เป็นพระยาวชิรปราการ ครองเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ.2325 – 2356) และโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้บรรดาน้องๆ ของพระยาภาวดีช่วยราชการเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปาง (วงศ์เจ้าเจ็ดตน)⁵³ จากนั้นเมืองแพร่และเมืองน่านได้เข้ามาสวามิภักดิ์ต่อสยามในพ.ศ.2328 และพ.ศ.2331 ตามลำดับ⁵⁴

จากการที่อาณาจักรล้านนาตกเป็นของพม่ากว่า 200 ปี มีสภาพอ่อนแอแตกแยกกระส่ำระสาย ทั้งจากการสู้รบกันเองและการสู้รบระหว่างเมืองต่างๆ พม่าได้ปราบปรามและกวาดต้อนผู้คนไปพม่า

⁵⁰ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ปัญหาในประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 68.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน.

⁵² สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 23.

⁵³ พระยาภาวดีได้ครองเมืองเชียงใหม่แทนพระยาจำบ้านที่ถูกลงโทษในข้อหาฆ่าอูปรากก่อนแก้วผู้เป็นหลานภายหลังพระยาจำบ้านถึงแก่อสัญกรรมในเรือนจำ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 448 – 451.

⁵⁴ เจ้าพระยาทิพทรงยศ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2526), หน้า 95 – 96., องค์การคำคุรุสภา, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 เล่มที่ 4 (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2507), หน้า 21.

หลายครั้ง ประชากรเบาบาง หลายเมืองถูกทิ้งร้าง เมื่อขับไล่พม่าไปได้แล้วพระเจ้ากาวิละ⁵⁵ จึงได้ตั้งเมือง เชียงใหม่ให้เข้มแข็งด้วยการเทครัวเมืองต่างๆ ทางตอนบน เช่น เมืองที่อยู่ทั้งสองฟากของแม่น้ำคง (สาละวิน) ในรัฐฉาน เชียงตุง สิบสองพันนา เข้ามาเป็นไพร่พลเมือง ฝ่ายเมืองแพร่และเมืองน่านก็มีบทบาทในการกวาดต้อนผู้คนเช่นกัน โดยเฉพาะกลุ่มราชวงศ์น่านหรือ “วงศ์เจ้าหลวงตื่น” ซึ่งไม่ได้เกี่ยวข้องกับวงศ์ เจ้าเจ็ดตน ได้กวาดต้อนชาวลื้อสิบสองพันนาเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองน่านเช่นกัน⁵⁶

อาณาจักรล้านนาระดับตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิละจึงแบ่งเป็น 2 กลุ่มคือกลุ่มล้านนาตะวันออก ได้แก่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปาง โดยมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง ในปลายสมัยของพระเจ้ากาวิละอาณาจักรล้านนาระยะจะขยายไปจนจดแม่น้ำสาละวิน โดยพระเจ้ากาวิละได้ทำสัญญาเป็นไมตรีกับเจ้าเมืองยางแดงซึ่งอยู่บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสาละวิน⁵⁷ ในขณะที่กลุ่มล้านนาตะวันตก ได้แก่เมืองแพร่และเมืองน่านโดยเฉพาะเมืองน่านซึ่งมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรล้านช้างมากกว่า ดังปรากฏในประชุมพงศาวดารเมืองน่านซึ่งกล่าวถึงบรรพบุรุษของเมืองน่านว่าสืบเชื้อสายมาจากเมืองหลวงภูคา (อาณาจักรล้านช้าง) โดยเขตแดนเมืองน่านขยายออกไปจนจดแม่น้ำโขง⁵⁸

ในทัศนะของชนชั้นปกครองสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะรู้ดีว่าอาณาจักรล้านนาแบ่งกลุ่มเมืองออกเป็น 2 กลุ่ม สังเกตได้จากในระยะแรกที่สยามส่งข้าหลวงขึ้นไปประจำที่เมืองเชียงใหม่ตั้งแต่พ.ศ.2417 การบังคับใช้สนธิสัญญาและกฎหมายครอบคลุมเพียง 3 หัวเมืองซึ่งได้แก่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปางเท่านั้น ภายหลังจึงได้ขยายเข้าไปครอบคลุมเมืองน่านและเมืองแพร่ในพ.ศ.2427⁵⁹ จนกระทั่งพ.ศ.2469 การรับรู้ของชนชั้นนำสยามว่ากลุ่มเมืองทั้ง 2 เป็นคนละกลุ่มกันโดยมีเจ้าเมืองสายสายสกุลวงศ์ต่างกัน เห็นได้จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งเสด็จประพาสมณฑลพายัพ พระองค์ทรงยกย่องสกุลวงศ์เจ้าเจ็ดตนและสกุลเจ้าเมืองน่าน ว่าเป็นคนละสายสกุลกันแต่ต่างก็เป็นสกุลคู่บารมีของราชจักรีวงศ์มาตั้งแต่ปฐมรัชกาล⁶⁰

⁵⁵ การเลื่อนบรรดาศักดิ์จากพระยาวชิรปราการเป็นพระเจ้ากาวิละมาจากการที่พระเจ้ากาวิละจับตัวราชาจอมหง เจ้าเมืองสาด ซึ่งมาเกลี้ยกล่อมให้กลับไปอยู่กับพม่าโดยส่งตัวลงมากรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงแต่งตั้งให้เจ้ากาวิละเป็นพระเจ้าประเทศราช, สวัสดิ์ อ่องสกุล, ปัญหาในประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 85.

⁵⁶ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา หน้า 266 – 268. ทั้งนี้ การเลื่อนบรรดาศักดิ์จากพระยาวชิรปราการเป็นพระเจ้ากาวิละมาจากการที่พระเจ้ากาวิละจับตัวราชาจอมหง เจ้าเมืองสาด ซึ่งมาเกลี้ยกล่อมให้กลับไปอยู่กับพม่าโดยส่งตัวลงมากรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงแต่งตั้งให้เจ้ากาวิละเป็นพระเจ้าประเทศราช

⁵⁷ หจข. ๖.5 ต.40/3 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (12 สิงหาคม – 17 ตุลาคม พ.ศ.2433)

⁵⁸ หจข. ๖.5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4 สิงหาคม พ.ศ.2449)

⁵⁹ หจข. ๖.5 ต.18/7 หนังสือราชการปี 115 เรื่องขยายเขตแขวงกงสุลอังกฤษเมืองเชียงใหม่ (9 เมษายน พ.ศ. 2438 – 25 ตุลาคม พ.ศ.2439)

⁶⁰ จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือ, หน้า 109.

สรุปได้ว่า อาณาเขตของอาณาจักรล้านนาในแต่ละช่วงเวลามีความต่างกันอย่างชัดเจน บางยุคสมัยครอบคลุมไปจนถึงเมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ่ง ในแคว้นสิบสองพันนา หรือหัวเมืองเงี้ยวทั้งห้าบริเวณแม่น้ำสาละวิน อย่างไรก็ตาม เมืองสำคัญของอาณาจักรล้านนามาหมายถึงดินแดน 8 จังหวัดในภาคเหนือปัจจุบัน ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดลำพูน จังหวัดลำปาง จังหวัดเชียงราย จังหวัดแพร่ จังหวัดน่าน จังหวัดพะเยาและจังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยศูนย์กลางสำคัญของอาณาจักรล้านนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันคือ จังหวัดเชียงใหม่

สำหรับคำว่า “ลาว” เป็นอีกชื่อเรียกหนึ่งที่สยามนิยมเรียกผู้คนในอาณาจักรล้านนามาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังปรากฏในลิลิตยวนพ่าย ซึ่งเป็นวรรณกรรมยกพระเกียรติของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ.1991 – 2031) ในการทำสงครามชิงเมืองกำแพงเพชรเมื่อพ.ศ.1990 กับพระเจ้าติโลกราชแห่งอาณาจักรล้านนา วรรณกรรมดังกล่าวใช้คำเรียกกองทัพเชียงใหม่และพระเจ้าติโลกราชว่า “ลาว” ตลอดเรื่อง ตัวอย่างเช่น

“...แกลงปางจอมราชู๋   เสด็จดล นันนนา
จจจเอากรุงลาว   จุงแล้ว
แกลงปางปิ่นลาวจญ   จักป่วย แลนา
บ้ำงรอดเพราะรู้แล้ว   สรุคหนี...”⁶¹ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ คำว่า “ลาว” ยังคงเป็นคำที่สยามใช้เรียกล้านนาดังปรากฏในกฎหมายตราสามดวงซึ่งได้มีการชำระขึ้นใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก⁶² แต่เนื่องจากดินแดนที่สยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เรียกว่าเป็นดินแดนลาวมีอาณาบริเวณกว้างมาก คือในอาณาจักรล้านนา อาณาจักรล้านช้างและบางส่วนของจีน จึงมีการตั้งเกณฑ์ในการแบ่งกลุ่มคนลาวไว้ 2 วิธีใหญ่ๆ คือ หนึ่ง ใช้วัฒนธรรมการแต่งกายหรือการสักร่างกายเป็นตัวแบ่ง โดยคนล้านนานิยมการสักด้วยหมึกดำเป็นลวดลายเสมอเข้าหรือได้เข้าเล็กน้อยขึ้นไปถึงบริเวณเอว สยามจึงมักเรียกคนล้านนาว่าพวกพุงดำ, ลาวพุงดำหรือลาวน้ำหมึก ในขณะที่ลาวอีสานและลาวล้านช้างไม่นิยมการสักจึงเรียกลาวพุงขาว สอง การใช้พื้นที่เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง โดยสยามใช้ชื่อเมืองหรือทิศที่อยู่ของแต่ละกลุ่มในการแบ่ง⁶³

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394 – 2411) ในพระราชสาสน์ที่พระองค์ทรงมีไปถึงสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียในพ.ศ.2398 ทรงกล่าวถึงพระราชอาณาเขตสยามว่าประกอบไปด้วย “...ฝ่ายสยามเหนือได้ แลแผ่นดินต่างๆ อยู่เคียงอยู่ใกล้ในที่นั้นๆ บางแห่ง แลเป็นที่อยู่ของชนชาว

⁶¹ ลิลิตยวนพ่าย (กรุงเทพฯ: เจริญธรรม, 2517), หน้า 18.

⁶² อ้างจาก โยเนโอะ อิชิอิและคณะ, ดรชนันคำค้นในกฎหมายตราสามดวง ใน เตือนใจ ไชยศิลป์, “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2437 – 2476”, หน้า 32.

⁶³ เตือนใจ ไชยศิลป์, “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2437 – 2476”, หน้า 36.

ต่างประเทศมีเพศภาษาต่างๆ หลายอย่าง คือ ลาวเฉียง ลาวลาว แลกำพูชา มาลายู กระเหรี่ยงแลอื่นๆ ในทิศต่างๆ โดยรอบคอบขอบขันทสี่มาอาณาจักรสยาม...”⁶⁴ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

ในพ.ศ.2403 ในพระราชสาสน์ตอบรับบรรณาการจากประธานาธิบดีอเมริกา ทรงกล่าวถึงพระราชอาณาเขตที่อยู่ในครอบครองของพระองค์ไว้ว่า “...ลาวโยนลาวเฉียงในทิศพายัพแลอุดร ลาวลาวแต่ทิศอีสานจนบูรพา กำพูชาเขมรแต่บูรพาจนภาคเนย์ เมืองมาลายูเป็นอันมาก แต่ทิศทักษิณจนหริดี แลบ้านเมืองกระเหรี่ยงบางเหล่า แต่ทิศประจิมจนพายัพแลข้างของแลชาติต่างๆ อื่นๆ อีกเป็นอันมาก...”⁶⁵ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย) เห็นได้ว่าในพ.ศ.2403 ชื่อ “ลาวโยน” เพิ่งปรากฏในพระราชสาสน์ฉบับนี้ โดยระบุว่าอยู่ในทิศพายัพ ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของกรุงเทพฯ และ “ลาวเฉียง” อยู่ในทิศอุดรหรือทิศเหนือของกรุงเทพฯ

ในงานของ จิตร ภูมิศักดิ์ เรื่องความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ได้คำอธิบายว่า “ลาวโยน” คือชาวยวนหรือชาวโยนที่อยู่ในเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปางซึ่งอยู่ทางตะวันตกของล้านนา ส่วน “ลาวเฉียง” หมายถึงเมืองแพะ เมืองน่านและเมืองเชียงรายซึ่งอยู่ทางตะวันออกของล้านนา⁶⁶ ต่อมาคำว่า “ลาวเฉียง” ได้กลายเป็นชื่อเรียกบริเวณล้านนาทั้งด้านตะวันออกและตะวันตกเมื่อครั้งที่กรุงเทพฯ รวมเมืองต่างๆ ในล้านนาจัดตั้งเป็นมณฑลลาวเฉียงขึ้นในพ.ศ.2437 ก่อนที่จะเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมณฑลพายัพในพ.ศ.2442 และพ.ศ.2443 ตามลำดับ⁶⁷ จากกรณีกฎหมายที่กรุงเทพฯ เรียกประชากรล้านนาในสมัยนั้นว่าเป็น “ลาว” โดยมีนโยบายของการดูแลร่วมกันด้วย ทำให้เกิดการต่อต้านจากคนล้านนากลายเป็นกระแสแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือและไทยใต้ โดยผู้วิจัยจะอภิปรายถึงหัวข้อนี้ต่อไปในงานวิจัย

ล้านนาในฐานะประเทศราชของสยาม

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา หัวเมืองต่างๆ ในล้านนาตกเป็นของพม่ากว่า 200 ปี เมื่อพระเจ้าตากสินสามารถขับไล่พม่าออกไปจากอยุธยาได้และตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ผนวกล้านนามาไว้ในพระราชอำนาจเพื่อขจัดอิทธิพลของพม่าทางตอนเหนือโดยทรงขับไล่พม่าออกไปจากเมืองเชียงใหม่ได้สำเร็จภายใต้การร่วมมือจากผู้นำท้องถิ่น เมื่อเสร็จศึกสงครามพระองค์ทรงแต่งตั้งให้พระยาจำบ้านเป็นพระยาหลวงวชิรปราการกำแพงเพชร ครองเมืองเชียงใหม่ และพระเจ้า

⁶⁴ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางอำนาจ ณรงค์ราษฎร์ (สำราญ เพ็ญกุล) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.2505, หน้า 3.

⁶⁵ พระราชสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังประเทศอเมริกาและประเทศฝรั่งเศส, หน้า 13.

⁶⁶ จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ (กรุงเทพฯ: เกล็ดไทย, 2544), หน้า 129.

⁶⁷ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 17 (พระนคร: เติลเมล์, 2478), หน้า 47.

กาวิละครองเมืองลำปาง ส่วนน้องของพระเจ้ากาวิละอีก 6 คนที่มีส่วนช่วยในการศึกให้อยู่ช่วยราชการในเมืองลำปาง และให้มีการทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาสาบานว่าจะจงรักภักดีต่อพระองค์ตามประเพณีเมืองประเทศราช⁶⁸ แม้ว่าหัวเมืองส่วนใหญ่ในล้านนาเริ่มหันมาสวามิภักดีกับกรุงธนบุรี แต่ความพยายามของพม่าที่ต้องการมีอำนาจเหนือล้านนายังคงมีอยู่โดยพม่ายกทัพเข้าตีเชียงใหม่และหัวเมืองต่างๆ เป็นระยะๆ จนท้ายที่สุดพระยาจ่าบ้านต้องทิ้งเมืองเชียงใหม่ให้ร้างเนื่องจากหมดเสบียงอาหารโดยอพยพไปอยู่กับพระยาภาวดีที่เมืองลำปาง⁶⁹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์ (พ.ศ.2325 – 2352) พระยาภาวดีได้นำพี่น้องลงมาเฝ้าที่กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชทานเลื่อนยศให้เป็นพระยาวชิรปราการ ครองเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ.2325 – 2356) ทรงพระราชทานเครื่องยศอย่างเจ้าประเทศราชและโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้บรรดาน้องๆ ของพระยาภาวดีช่วยราชการเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปาง⁷⁰ ในช่วงเวลานี้เมืองแพร่และเมืองน่านยังไม่ได้เข้ามาสวามิภักดีต่อสยาม จนพ.ศ.2328 พระยาแพร่ซึ่งพม่าได้นำไปไว้ที่เมืองยองได้เข้ามาสวามิภักดี ในขณะที่เมืองน่านได้เข้ามาสวามิภักดีต่อสยามในพ.ศ.2331⁷¹

ช่วงเวลาหลังจากนี้พระยาภาวดีและอุปราชได้ออกหากำลังคนเพื่อเพิ่มจำนวนพลเมืองของเมืองเชียงใหม่โดยใช้วิธีเกลี้ยกล่อมเมืองต่างๆ ที่อยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำสาละวิน เมืองไดยินยอมก็กวาดผู้คนมาใส่บ้านเมืองแต่น้อยแล้วปกครองเมืองนั้นอย่างเมืองขึ้น เมืองไดยินยอมก็ใช้กำลังโจมตีและกวาดครัวมาจนหมด เมื่อรวบรวมผู้คนได้มากขึ้นจึงอพยพคนเข้าไปอยู่ในเมืองเชียงใหม่แต่กองทัพพม่ายังคงเข้ามาโจมตีเป็นระยะโดยมีทัพจากสยามยกขึ้นไปช่วยเป็นบางครั้ง ในพ.ศ.2345 พระยาภาวดียกทัพไปตีเมืองสาต เมืองเชียงตุงเพื่อเป็นการตัดกำลังพม่าที่โอบล้อมเมืองเชียงแสนและตีเมืองเชียงแสนแตกในพ.ศ.2347 ด้วยกองทัพผสมระหว่างเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองเวียงจันทน์และกรุงเทพฯ⁷² นับจากนั้นอำนาจของพม่าที่เคยมีในล้านนาจึงค่อยๆ หดไป

⁶⁸ พรหมพงศ์ ณ เชียงใหม่, “การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล (พ.ศ.2427 – 2436)”, ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518, หน้า 17.

⁶⁹ พระยาประชากรจักรจักร, พงศาวดารโยนก (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2516), หน้า 446.

⁷⁰ พระยาภาวดีได้ครองเมืองเชียงใหม่แทนพระยาจ่าบ้านที่ถูกกลโกงในข้อหาฆ่าอุปราชก่อนแก้วผู้เป็นหลานภายหลังพระยาจ่าบ้านถึงแก่อสัญกรรมในเรือนจำ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 448 – 451.

⁷¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2526), หน้า 95 – 96., องค์การคำคุรุสภา, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 เล่มที่ 4 (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2507), หน้า 21.

⁷² คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, หน้า 106 – 110., สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 266.

ในด้านการจัดการปกครองล้านนา นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงตั้งให้เจ้ากาวิละดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่ สยามยินยอมให้ล้านนาปกครองตนเองแต่ยังคงไว้ซึ่งอำนาจในการแต่งตั้งและเพิกถอนตำแหน่งสำคัญในแต่ละเมืองได้แก่ตำแหน่งเจ้าเมือง อุปราช ราชบุตร ราชวงศ์ พระยาบุรีรัตน ซึ่งรวมเรียกว่า “เจ้าชั้น 5 ไบ”⁷³ บุคคลที่ได้รับการแต่งตั้งต้องลงมาเข้าเฝ้าที่กรุงเทพฯ เพื่อรับตราและเครื่องยศ เมื่อมีการผลัดแผ่นดิน บรรดาเจ้านายต้องลงมาร่วมงานพระบรมศพและเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ การเดินทางลงมาที่กรุงเทพฯ เป็นเรื่องอันตรายโดยมีเจ้านายล้านนาอย่างน้อย 2 คนเสียชีวิตขณะเดินทาง ได้แก่เจ้าน้อยขัติยยะเมืองลำปางถึงแก่กรรมในพ.ศ.2381 และเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ถึงแก่พิราลัยพ.ศ.2413⁷⁴ นอกจากการลงมาที่กรุงเทพฯ เพื่อแสดงความจงรักภักดีแล้ว บรรดาเจ้านายต้องจัดพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัจจาปีละ 2 ครั้งที่วัดสำคัญประจำเมืองโดยมีเจ้าชั้น 5 ไบและบุตรหลานร่วมด้วย

พันธะหลักของล้านนาตามหน้าที่ของเมืองประเทศราชคือช่วยป้องกันและขยายพระราชอาณาเขต⁷⁵ ส่งกองทัพไปช่วยเหลือในยามศึกสงครามและส่งเครื่องราชบรรณาการ 3 ปีต่อครั้ง ซึ่งประกอบไปด้วยต้นไม้เงินต้นไม้ทอง 1 คู่และสิ่งของตามความเหมาะสม นอกจากนี้ยังมีส่วยประจำปี⁷⁶ และถูกเรียกเกณฑ์สิ่งของต่างๆ เป็นพิเศษ เช่น กระจดาชและป่านในงานพระบรมศพ⁷⁷

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ.2352 – 2367) ตรงกับสมัยของพระยาธรรมลังกา (พ.ศ.2356 – 2364) เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้พบช้างเผือกในพ.ศ.2356 และได้นำไปถวายยังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับพระยาช้างแห่ขึ้นโรงสมโภช และทรงโปรดให้เลื่อนยศพระยาธรรมลังกาเป็นพระยาเชียงใหม่ช้างเผือก ในปีเดียวกันพระยา

⁷³ ขวดีชัย ณ ถกลาง, ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541), หน้า 10. ตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครนี้โดยปกติมีตำแหน่งเป็นเพียงพระยา เว้นแต่จะมีการโปรดเกล้าฯ เลื่อนขึ้นเป็นประเจ้าประเทศราชในบางรัชกาล เช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูนและน่านขึ้นเป็นเจ้าทั้งหมด ยกเว้นเมืองแพร่เนื่องจากพระยาแพร่ไม่ได้ลงมาเข้าเฝ้าในคราวที่ผลัดแผ่นดินใหม่

⁷⁴ Nigel J. Brailey, “The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892”, Ph.D. thesis, University of London, 1968, p.52.

⁷⁵ สวัสดิ์ ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ. 2436 – 2476”, ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523, หน้า 46.

⁷⁶ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 300, หข. ร.3 จ.ศ.1204 เลขที่ 20 คัดร่างใบบอกเจ้าพระยาน่านเรื่องส่งไม้ซอบนสัก ขี้ผึ้ง งาช้าง และผ้าขาวลงมาถวาย เรื่องปฏิสังขรณ์วิหารให้พระราชบุตรขึ้นไปสืบราชการที่เมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง ชาวพระยาสุริยวงษ์ถึงแก่กรรม และ หข. ร.3 จ.ศ.1195 เลขที่ 30 ไบรับได้รับสิ่งของหัวเมืองต่างๆ

⁷⁷ หข. ร.1 จ.ศ.1171 เลขที่ 1 สำเนาคำแปลพระราชสาสน์พระเจ้าอยู่หัว ร.2 ถวายพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลองเรื่องพระเจ้าอยู่หัว ร.1 เสด็จสวรรคตและพระราชพิธีปราบดาภิเษก จ.ศ.1171 (พ.ศ.2352)

น่านได้นำช้างเผือกมาถวายเช่นเดียวกัน⁷⁸ การถวายช้างเผือกของเจ้านายล้านนาจึงเป็นการยอมรับในบารมีที่เหนือกว่าของกษัตริย์สยามตามคติราชาธิราช

ด้านการติดต่อระหว่างเมืองต่างๆ ในล้านนากับเมืองใกล้เคียงเป็นไปอย่างอิสระ โดยปลายสมัยของพระเจ้ากาวิละได้ทำสัญญาเป็นไมตรีกับเจ้าเมืองยางแดงซึ่งอยู่บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสาละวิน⁷⁹ ซึ่งสยามไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวยกเว้นกรณีพิเศษเช่นในพ.ศ.2364 เมืองสิบสองปันนาและเมืองเชียงรุ่งได้ส่งบรรณาการและพระราชสาสน์มายังพระยาน่าน รวมทั้งขอซื้อช้างพลาย 6 เชือกเพื่อนำไปเป็นช้างมงคล ทูลขวัญเจ้าฟ้าอังวะองค์ใหม่ กรณีการขอซื้อช้างนี้พระยาน่านไม่ยอมขายให้เพราะเกรงว่าสยามอาจคิดว่าเมืองน่านเอาใจออกห่างจึงทำหนังสือแจ้งราชการลงมา เมื่อสยามอนุญาตเจ้าเมืองน่านจึงยินยอมขายช้างให้⁸⁰

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367 – 2394) ล้านนายังคงมีสิทธิขาดในการค้าขายและดูแลกิจการภายในของตนเอง เช่น เจ้าเมืองน่านได้ทำสัญญาเป็นไมตรีกับเจ้ามหาไชยเจ้าเมืองพงจากแคว้นสิบสองปันนา⁸¹ เจ้าบุรีรัตน์เมืองเชียงใหม่ติดต่อค้าขายกับอังกฤษที่เมืองมอญได้โดยตรง⁸² แต่เมื่อเกิดปัญหาสยามจะเข้ามาเป็นศูนย์กลางในการตัดสิน เช่น พ.ศ.2421 รายงานของพระยาทนุจักร กองตระเวนสืบราชการที่เมืองเกาะตำเลิม ซึ่งขณะนั้นอยู่ในการครอบครองของอังกฤษรายงานว่าพวกมอญพม่าได้เสียเงินค่าตัดไม้ขนอสักในป่าแขวงเมืองตาก เมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนแต่ไม่สามารถเข้าไปตัดไม้ ปลัดเมืองเกาะตำเลิมจึงให้พระยาทนุจักรแจ้งสยามในฐานะเจ้าประเทศราชเพื่อให้เอาเงินคืนกับเจ้าของเงิน กรุงเทพฯ ได้มีหนังสือแจ้งกลับ ความว่า

“...ของอันใดที่เป็นประโยชน์เกิดขึ้นในป่าเมืองไร ก็โปรดพระราชทานไว้ให้ใช้สอยจับจ่ายราชการบ้านเมืองๆ นั้นๆ เป็นอย่างทำเนียมเมืองประเทศราชสืบมา ป่าเขตแดนเมืองไรเกิดผลประโยชน์ก็สิทธิขาดอยู่กับเจ้าเมือง ซึ่งเมืองมอญพม่าจะไปขอตัดไม้ตามปลายเขตแดนเมืองใดก็ให้ไปว่ากล่าวกับเจ้าเมืองและผู้รักษาด่านทางเมืองนั้น เจ้าเมืองยอมให้ก็ได้ ไม่ยอมให้ก็ได้ จะขายไม่ขายกันประการใดสุดแต่เจ้าบ้านเจ้าเมือง...”⁸³

⁷⁸ พระยาพระราชาภิจักรจักร, พงศาวดารโยนก, หน้า 481., เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร: คุรุสภา, 2504), หน้า 78 – 89.

⁷⁹ หจข. ร.5 ต.40/3 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (12 สิงหาคม – 17 ตุลาคม พ.ศ.2433)

⁸⁰ องค์การค้าคุรุสภา, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 10 เล่มที่ 10 (พระนคร: คุรุสภา, 2507), หน้า 57 – 58.

⁸¹ หข. ร.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 52 ร่างจดหมายเจ้าพระยาบดินทร์ถึงพระยาพิไชยตอบรับบอกเมืองน่าน 3 ฉบับ เมืองแพร่ 1 ฉบับ ให้ปรึกษาการทัพเมืองเชียงรุ่ง เมืองเชียงตุงกับพระยาน่าน

⁸² เจ้านานสุริยวงศ์เป็นพระโอรสของพระยาภิจักรจักรต่อมาได้ขึ้นครองเมืองเชียงใหม่เป็นเจ้ากาวิโรสุริยวงศ์

⁸³ หข. ร.3 จ.ศ.1204 เลขที่ 14 สารตราฯ เจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่เรื่องบอกข่าวเรื่องเมืองอังวะรบอังกฤษทางเมืองเกาะตำเลิม ซึ่งพระยาทนุจักรออกไปสืบ

ข้อความดังกล่าวแสดงถึงนโยบายของสยามในการปล่อยให้ล้านนามีอิสระในด้านเศรษฐกิจและการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ของตนเองโดยสยามไม่เข้าไปก้าวก่ายโดยถือเป็นสิทธิของเจ้าเมืองนั้นๆ หรือในคราวที่เจ้าลำพูนบุญมาได้ส่งหนังสือไปยังข้าหลวงอังกฤษที่เมืองมะละแหม่งเพื่อเชิญให้มาทำการค้าที่เมืองลำพูน ซึ่งปีต่อมา ดร.ริชาร์ดสัน (Dr. Richardson) ได้เดินทางมาพร้อมพ่อค้า 12 คนเพื่อมาติดต่อกับข้าชาย⁸⁴ แต่ในเวลาต่อมา ดร.ริชาร์ดสันได้มาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยแจ้งว่าที่เมืองมอญเกิดโรคระบาดทำให้โคกระบือล้มตายเป็นอันมากจึงเดินทางเข้าเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนเพื่อขอซื้อวัวควาย แต่เจ้าของสัตว์รับเงินไปและไม่ยอมให้สินค้าตามที่ตกลงกันได้ แต่สยามชี้แจงว่าช้าง ม้า โค กระบือเป็นกำลังราชการแผ่นดินไว้ใช้ยามศึกสงครามไม่อนุญาตให้มีการซื้อขาย จากนั้นได้มีการส่งข้าหลวงขึ้นไปติดตามเงินคืนให้⁸⁵

ในด้านการเรียกเกณฑ์กำลังทัพ ในสมัยนี้มีเหตุการณ์สำคัญคือกบฏเจ้าอนุวงศ์พ.ศ.2369 กรุงเทพฯ มีท้องตราเกณฑ์ทัพไปยังหัวเมืองประเทศราช แต่ขณะนั้นเจ้าเมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่และเมืองลำปางลงมาเข้าเฝ้าชำระความร้องเรียนกันเองระหว่างเจ้านายที่กรุงเทพฯ เมื่อเดินทางกลับถึงเมืองตากได้ทราบข่าวเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏ จึงยกกองทัพลงมาตีเมืองนครราชสีมาและแต่งตั้งให้บุตรหลานนำกองทัพไปช่วยตีเมืองเวียงจันทน์⁸⁶ ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงเหตุการณ์นี้ว่าเมื่อเจ้านายล้านนาทราบข่าวจึงยกกองทัพไปบรรจบที่เมืองเวียงจันทน์พร้อมกับกองทัพหลวงและช่วยกันจับเจ้าอนุวงศ์ได้⁸⁷ แต่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กลับตั้งข้อสังเกตว่าทัพจากเมืองเชียงใหม่ไปถึงล่าช้าโดย "...ฝ่ายทัพพม่า 5 หัวเมือง และหัวเมืองหลวงพระบางนั้น ถ้าทัพหลวงไม่ได้เมืองเวียงจันทน์ ก็หาจะมีผู้ใดมาถึงเมืองเวียงจันทน์ไม่ แต่จะคอยเก็บครอบครัว ช้างม้า อยู่ริมเขตแดน คอยที่ไหวพริบเป็นสองเงื่อน..."⁸⁸ บันทึกดังกล่าวจึงสะท้อนถึงความไม่ไว้วางใจต่อความจงรักภักดีของล้านนา

อย่างไรก็ตาม สยามยังคงต้องพึ่งล้านนาในการสืบข่าวพม่า ในพ.ศ.2386 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนให้จัดตั้งเมืองซึ่งรกร้างไปหลายเมืองโดยให้แบ่งคนจากเมืองเชียงใหม่ไปไว้ที่เมืองเชียงราย จากเมืองลำปางมาไว้ที่เมืองพะเยาและเมืองงาวเพื่อให้ช่วยรักษาบ้านเมือง⁸⁹ กรณีการ

⁸⁴ Woodman Dorathy, *The Draking of Burma* (London: Cresset Press, 1962), p.103.

⁸⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1* (พระนคร: คุรุสภา, 2504), หน้า 96 – 97.

⁸⁶ พระยาประชากรจกรจักร, *พงศาวดารโยนก*, หน้า 485.

⁸⁷ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่*, หน้า 136.

⁸⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1*, หน้า 62.

⁸⁹ วิไล วิสุททธิกุล, "เชียงใหม่ก่อน "เทศาภิบาล" พ.ศ.2389 – 2442: การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ", *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2528, หน้า 32.

จัดตั้งเมืองเชียงรายมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เป็นเมืองหน้าด่านคอยสืบข่าวจากพม่า⁹⁰ แม้ว่าขณะนั้นพม่าเริ่มมีสงครามติดพันกับอังกฤษตั้งแต่พ.ศ.2368 แต่พระองค์ทรงไม่วางพระทัยเนื่องจากรัชกาลก่อนหน้าพม่ายังคงเกลี้ยกล่อมเมืองเชียงใหม่ให้กลับไปอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า⁹¹

ในด้านผลประโยชน์ที่เรียกเก็บจากหัวเมืองล้านนา นอกจากบรรณาการแล้วยังมีส่วยไม้ขนอสักซึ่งเรียกเก็บมากน้อยตามขนาดของเมือง⁹² โดยสมัยต้นรัตนโกสินทร์เศรษฐกิจการค้าเจริญรุ่งเรืองทำให้ต้องการไม้สำหรับต่อเรือ โดยกรุงเทพฯ ได้ส่งหนังสือชี้แจงเจ้าเมืองต่างๆ ให้อำนวยความสะดวกในการระดมไพร่ตัดไม้สักเพื่อขายให้กับทางกรุงเทพฯ⁹³

จากนโยบายที่สยามไม่เข้าก้าวก่ายเรื่องการแต่งตั้งผู้ปกครองโดยตรง แต่ได้แสดงอำนาจที่เหนือกว่า เช่น ในกรณีที่เจ้านายชั้นสูงถึงแก่พิราลัยกรุงเทพฯ จะจัดส่งขุนนางและพระราชทานโกศ หีบศิลาหน้าเพลิง พร้อมสิ่งของเงินทองร่วมทำบุญ⁹⁴ ทั้งนี้สยามให้ความสำคัญกับเมืองแต่ละเมืองไม่เท่ากัน สังเกตได้จากการส่งขุนนางยศต่างกันเข้าร่วมในพิธีศพ ในเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปางกรุงเทพฯ จะส่งขุนนางยศพระยามาร่วมงาน ถ้าเป็นเมืองเล็กเช่น เมืองลำพูนจะส่งขุนนางยศพระและจมีนมาร่วมงาน⁹⁵ วิธีการส่งขุนนางมาร่วมในพิธีศพนั้นนอกจากจะเป็นการผูกใจบรรดาเจ้านายแล้ว ยังเป็นโอกาสที่กรุงเทพฯ จะได้สืบราชการในแต่ละเมือง เนื่องจากเมื่อเจ้าเมืองพิราลัยต้องมีการแต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่โดยต้องมีใบบอกลงมายังกรุงเทพฯ รวมทั้งเจ้านายพระองค์นั้นๆ ต้องลงมาเข้าเฝ้า โดยกษัตริย์สยามทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีพิธีพระราชทานตราตั้งและเครื่องยศอย่างเป็นทางการ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา (Walter F. Vella) ตั้งข้อสังเกตว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เคยส่งผู้แทนพระองค์ไปในการพระราชทานเพลิงศพเจ้าผู้ครองนครอื่นใดเลย ยกเว้นหัวเมืองลาวทางด้านตะวันตก⁹⁶ อาจเป็นเพราะช่วงเวลานั้นเพิ่งเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ทำให้กรุงเทพฯ ไม่ไว้ใจหัวเมืองฝ่ายเหนือที่คิดว่าเป็นลาวเช่นเดียวกัน

⁹⁰ หข. ร.3 จ.ศ.1207 เลขที่ 236 คำให้การทำสุทิมงคลเรื่องการตั้งเมืองเชียงรายและเขตแดนเมืองเชียงราย, หข. ร.3 จ.ศ.1200 เลขที่ 19 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่ พระยานครลำปาง พระยานครลำพูน เรื่องห้ามไม่ให้ขายช้าง โค กระบือให้พ่อค้าอังกฤษ

⁹¹ หข. ร.2 จ.ศ.1181 เลขที่ 12 หนังสือและคำให้การเรื่องพระเจ้าอังกะปวยและสวรรคต

⁹² หข. ร.3 จ.ศ.1197 เลขที่ 5 ว่าด้วยรายวันส่งไม้ขนอสักหัวเมืองต่างๆ

⁹³ หข. ร.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 26 ร่างจดหมายของออกญาสุภาวดี ถึงเมืองตาก นครลำปาง แพร่ เรื่องให้ขุนไกรสรเดชไปจัดซื้อขนอสัก

⁹⁴ หข. ร.3 จ.ศ.1208 เลขที่ 22 พระยารามณรงค์ พระยากำแพงเพชร เจ้าเมืองกำแพงเพชร ตอบรับโอรุในงานศพพระยาเชียงใหม่

⁹⁵ Nigel J. Brailey, "The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892", p.55.

⁹⁶ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 187.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394 – 2411) ล้านนายังทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่านและดูแลรักษาเขตแดนให้กับสยามโดยแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปางและเมืองลำพูน รับผิดชอบหัวเมืองด้านทิศตะวันตก เช่น เมืองจวด เมืองหาง เมืองยางแดง ส่วนหัวเมืองด้านที่เหนือเมืองเชียงใหม่ขึ้นไป รวมทั้งด้านทิศตะวันออกที่ไม่ได้อยู่ในการดูแลของเมืองหลวงพระบางก็ให้อยู่ในความรับผิดชอบของกลุ่มเมืองแพร่และเมืองน่าน เช่น เมืองลา เมืองพง⁹⁷ เมืองเชียงรุ่ง⁹⁸

ในช่วงเวลานี้เพื่อนบ้านของสยามเริ่มได้รับผลกระทบจากการขยายอำนาจของตะวันตก โดยเฉพาะเมื่ออังกฤษเข้าครอบครองมาบางส่วนในพ.ศ.2368 รวมทั้งทำสงครามฝิ่นโดยรบชนะจีนระหว่างพ.ศ.2382 – 2385 ทำให้กรุงเทพฯ ตระหนักถึงอำนาจใหม่ ดังนั้นสยามจึงเพิ่มความเอาใจดินแดนประเทศราชมากขึ้น วิธีการที่สยามใช้สร้างความสงบภายในคือการเลื่อนยศให้กับบรรดาเจ้านาย⁹⁹ ในขณะเดียวกันก็ต้องประกาศให้กลุ่มอำนาจใหม่ได้รับรู้ถึงความเป็นเจ้าของเหนือดินแดนเหล่านี้ ดังพระราชสาสน์ที่พระองค์ทรงมีไปถึงสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียในพ.ศ.2398 และประธานาธิบดีอเมริกาในพ.ศ.2403 ทรงกล่าวถึงพระราชอาณาเขตที่อยู่ในครอบครองของพระองค์ว่ามีทั้งลาวโยน ลาวเฉียง ลาวกาว กัมโพชา เขมร มลายู กระเหรี่ยง ชาซองและชาติอื่นๆ รอบสยาม¹⁰⁰ โดยเฉพาะกลุ่มประเทศราชทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงเหนือที่มีการแยกออกหลายกลุ่ม ได้แก่ ลาวโยน ลาวเฉียงและลาวกาว น่าสังเกตว่าการตั้งชื่อเมืองตามกลุ่มชาติพันธุ์ในระยะนี้สะท้อนให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามยังคงถือคติราชาธิราชในการตั้งตนเป็นศูนย์กลางอำนาจเหนือหัวเมืองลาวล้านนาและล้านช้าง โดยยอมรับว่ากลุ่มชนใดก็สามารถอยู่ได้ปกครองได้ตราบเท่าที่ยอมรับฐานะที่เหนือกว่าของกษัตริย์สยาม

ในปลายทศวรรษที่ 2400 สยามได้แสดงอำนาจที่เหนือกว่าโดยการแต่งตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่เนื่องจากพระเจ้ามหิตประเทศ (พ.ศ.2389 – 2396) ถึงแก่พิริยาลัย เจ้านายเชียงใหม่เกิดความขัดแย้งกันเองเนื่องจากมีเจ้าจำนวนมากที่มีฐานกำลังและอำนาจในการขึ้นครองเมืองได้ สยามจึงได้ส่งขุนนางผู้ใหญ่ขึ้นมาเผาศพเจ้าเมือง แต่ไม่สามารถจัดการความขัดแย้งเรื่องการแต่งตั้งเจ้าเมืองได้ ทำயที่สุด

⁹⁷ หข. ร.4 จ.ศ.1220 เลขที่ 37 ร่างศุภอักษรเมืองเชียงใหม่ ตอบศุภอักษรเรื่องจัดกองทัพไปรบเมืองยางแดง, หข. ร.4 จ.ศ.1206 เลขที่ 50 ร่างตราพระยามหาอำมาตย์ถึงพระยาพิไชยว่าพวกเมืองลงเมืองพงเข้ามาสมาคมกับดีเมืองน่าน ขอให้จัดพระอินทราชาขึ้นไปจัดบรรณาการลงมาถวาย

⁹⁸ หข. ร.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 52 ร่างจดหมายเจ้าพระยาบดินทร์ถึงพระยาพิไชย ตอบรับไปบอกเมืองน่าน 3 ฉบับ เมืองแพร่ 1 ฉบับ ให้ปรึกษาการทัพเมืองเชียงรุ่ง เมืองเชียงตุงกับพระยาน่าน

⁹⁹ หข. ร.3 จ.ศ.1209 เลขที่ 17 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระราชวงษ์เมืองเชียงใหม่ พระยาอุปราชเมืองนครลำพูน ลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชเป็นพระยาวิเชียรปราการ เจ้าเมืองเชียงใหม่

¹⁰⁰ พระราชสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังประเทศอเมริกาและประเทศฝรั่งเศส, หน้า 13. และ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 3.

สยามจึงเลือกตั้งเจ้าที่ตนสามารถกำกับได้ขึ้นแทนซึ่งก็คือพระยาบุรีรัตนหรือเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ (พ.ศ. 2396 – 2413) แต่ความขัดแย้งกันเองของเจ้านายและบุตรหลานในเมืองเชียงใหม่ยังคงมีอยู่โดยพ.ศ. 2408 ได้มีหนังสือแจ้งลงมายังกรุงเทพฯ ว่าเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ฝักใฝ่พม่า และรวบรวมอำนาจการบริหารไว้ที่ตนเพียงผู้เดียว กรณีนี้สยามได้เรียกตัวเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ลงมาสอบสวน ท้ายที่สุดก็ให้พ้นผิด¹⁰¹

จากความสัมพันธ์ระหว่างล้านนาและสยามในช่วงก่อนพ.ศ.2417 เห็นได้ว่าสยามอยู่ในสถานะที่เหนือกว่าโดยมีฐานะเป็นเจ้าประเทศราชตามประเพณีเดิม และมีบทบาทเป็นผู้อุปถัมภ์เพื่อให้ล้านนาเอื้อประโยชน์ในการป้องกันศึกจากพม่า อย่างไรก็ตามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามเริ่มเข้าไปข้องเกี่ยวกับล้านนามากขึ้น เนื่องจากอังกฤษยึดพม่าตอนใต้ได้และการที่สยามลงนามในสัญญาเบาริงทำให้ชาติตะวันตกเข้ามาติดต่อด้านการค้าและการเผยแพร่ศาสนาจนทำให้เกิดข้อขัดแย้งต่างๆ ตามมา

ล้านนากับการดำรงอยู่แบบรัฐจารีต

นับตั้งแต่พระยาภาววิไลได้ร่วมมือกับสยามขับไล่พม่าออกไปจากเมืองเชียงแสนได้สำเร็จใน พ.ศ. 2347 และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแต่งตั้งพระยาภาววิไลเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ รวมทั้งบรรดาน้องของพระยาภาววิไลขึ้นดำรงตำแหน่งต่างๆ ในเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปาง นักประวัติศาสตร์เรียกสมัยนี้ว่าสมัย “เจ้าเจ็ดตน” เนื่องจากบทบาทของเจ้านายกลุ่มนี้มีมากโดยมักดำรงตำแหน่งในกลุ่มเจ้าชั้น 5 ใบอยู่เสมอ¹⁰² การสืบเชื้อสายของเจ้าผู้ครองเมืองทั้งสามมักอยู่ในสายตระกูลเดียวกัน แม้ว่าเจ้าผู้ครองเมืองทั้งสามจะมีศเป็นพระยาเท่าเทียมกัน แต่ในทางปฏิบัติเมืองเชียงใหม่มีอำนาจเหนือเมืองลำพูนและเมืองลำปาง ในขณะที่เจ้าผู้ครองเมืองแพร่และเมืองน่านเป็นคนละสายกับเจ้าเจ็ดตน

ในด้านการปกครอง เจ้าเมืองแต่ละเมืองสามารถออกกฎหมายด้วยตนเอง ในกรณีที่มีปัญหา ร่วมกันเจ้าเมืองจะช่วยเหลือกันแก้ไข เช่น เมืองน่าน เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปางร่วมกันออกกฎหมายในพ.ศ.2387 เพื่อแก้ไขปัญหาไพร่หลบหนีข้ามเมือง การทำร้ายร่างกาย การเดินทางค้าขาย ฯลฯ¹⁰³ ซึ่งการแก้ปัญหาดังกล่าวเป็นไปอย่างอิสระโดยสยามไม่ต้องเข้ายุ่งเกี่ยว แม้ว่าจะมีหลักฐานความร่วมมือระหว่างล้านนาฝั่งตะวันตกคือเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปาง กับล้านนาตะวันออกคือเมืองแพร่และเมืองน่าน แต่ในบันทึกของ ดับบลิว. ซี. แมคเคลอยด์ของ (W.C. McLeod) ซึ่งเดินทางมา

¹⁰¹ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น), พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปางและเมืองลำพูนไชย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพงศ์ธาดา ณ ลำพูน ณ เมรุพิธีสุสานหลวง บ้านหลวง จังหวัดลำพูน วันที่ 14 พฤษภาคม 2538, หน้า 148.

¹⁰² ตำแหน่งเจ้าชั้น 5 ใบเป็นตำแหน่งทางการปกครองของล้านนาได้แก่ เจ้าหลวง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตรและเจ้าบุรีรัตน์

¹⁰³ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 290.

เมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2380 กลับกล่าวว่าความเป็นไปในเมืองน่านแทบจะไม่มีที่รับรู้กันในเมืองเชียงใหม่¹⁰⁴ แสดงถึงความสัมพันธ์อย่างหลวมๆ ระหว่างเมืองที่อยู่ฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของล้านนา

ในด้านการบริหาร นอกจากตำแหน่งเจ้าชั้น 5 ใบซึ่งประกอบด้วยเจ้าหลวง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตรและเจ้าบุรีรัตน์แล้ว ยังมี “เค้าสนามหลวง” ซึ่งประกอบด้วยคณะขุนนาง 32 คน ซึ่งมักเป็นเจ้านายระดับรอง มีหน้าที่ช่วยเหลือเจ้าเมืองในการบริหารบ้านเมือง ตัดสินคดีความและจัดเก็บภาษีอากร โดยจะกำหนดนโยบายและปรึกษาหารือร่วมกัน¹⁰⁵ รองจากตำแหน่งผู้บริหารระดับสูงได้แก่ขุนนาง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเชื้อสายเจ้าผู้ครองนคร เนื่องจากฐานะความเป็นเจ้าไม่ได้ลดลงเมื่อมีการแต่งงานหรือมีลูกหลานดังเช่นเจ้าในราชสำนักสยาม ทำให้เจ้าในล้านนามีจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้ขุนนางส่วนใหญ่ในท้องถิ่นจึงสืบเชื้อสายจากเจ้า หน้าที่ของกึ่งเจ้ากึ่งขุนนางนี้มีหน้าที่จัดเก็บภาษีส่งเจ้าเมืองอัตราหนึ่งในสามของผลผลิตโดยจะแบ่งส่วนไว้เป็นของตนเอง¹⁰⁶

ขุนนางในระดับที่ต่ำลงมามียศแสนหรือท้าว ทำหน้าที่เป็น “แก่บ้าน” หรือ “แคว่น” ซึ่งเป็นตำแหน่งบริหารที่ใกล้ชิดกับไพร่มากที่สุด อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของขุนนางหรือเจ้านายที่สูงกว่าที่ตนสังกัดอยู่ แก่บ้านมีหน้าที่เก็บส่วยส่งให้ทางบ้านเมือง ควบคุมไพร่ในหมู่บ้าน ตัดสินคดีข้อพิพาทเล็กๆ น้อยๆ และเกณฑ์ราชการต่างๆ ตามหมายเรียก¹⁰⁷ นอกจากนี้แก่บ้านมีหน้าที่ควบคุมชาวบ้านให้ร่วมกันป้องกันโจรผู้ร้ายและดูแลการชลประทานเหมืองฝาย โดยแก่บ้านจะได้รับผลประโยชน์จากส่วนแบ่งรายได้ของหมู่บ้าน ค่าปรับหรือค่าธรรมเนียมอื่นๆ¹⁰⁸

การตัดสินคดีความ เจ้าเมืองแต่ละเมืองมีอำนาจสิทธิขาดในการตัดสินคดีความในเมืองของตน เช่น ในเมืองเชียงใหม่ เจ้าเมืองเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในบ้านเมือง ในบันทึกของเดเนียด แมคคิลวารี (Daniel McGilvary) มิชชันนารีซึ่งเดินทางมายังล้านนาเพื่อเผยแพร่ศาสนาในพ.ศ.2410 กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “...ถ้าเจ้าหลวงจะมีรับสั่งประการใดประชาชนทั่วทั้งแผ่นดินต้องปฏิบัติตามคำสั่ง ทั้งนี้เพราะเหตุว่าพลเมืองทั้งหมดอยู่ใต้อำนาจการปกครองของพระองค์...”¹⁰⁹ เมืองน่านก็เช่นกัน มีกฎหมายพระเจ้าน่าน

¹⁰⁴ โพลเกอร์ กราบาวสกี, “ล้านนา สิบสองพันนาและรัฐฐานในสายตาของชาวตะวันตก: จดหมายเหตุของ W.C.McLeod และ Dr.Richardson เกี่ยวกับการเดินทางเมื่อปีค.ศ.1836/37,” โลกประวัติศาสตร์ 5, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2542): 14.

¹⁰⁵ รัตนพร เศรษฐกุล, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจแห่งเชียงใหม่ – ลำพูน (เชียงใหม่: ซิลค์ดอร์ม, 2552), หน้า 76.

¹⁰⁶ อานันท์ กาญจนพันธ์, พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา (เชียงใหม่: มิตรนราการพิมพ์, 2527), หน้า 88.

¹⁰⁷ หข. ร.4 จ.ศ.1228 เลขที่ 7 ศุภอักษรเจ้าเมืองเชียงใหม่เรื่องแต่งเจ้านายลงมาเฝ้าในการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ

¹⁰⁸ รัตนพร เศรษฐกุล, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจแห่งเชียงใหม่ – ลำพูน, หน้า 76.

¹⁰⁹ เดเนียด แมคคิลวารี, เมืองไทยที่ข้าพเจ้ารู้จัก (กรุงเทพฯ: สุริยบรรณ, 2525), หน้า 71.

และพระราชกฤษฎีกาเมืองน่านที่กำหนดกระบวนการพิจารณาความ เมื่อเกิดคดีในหมู่บ้านหรือหัวเมือง กฎหมายกำหนดให้นายบ้านหรือพ่อเมืองเป็นผู้พิจารณาตัดสิน¹¹⁰ แต่การตัดสินคดีความที่อำนาจสูงสุด ขึ้นอยู่กับตัวบุคคลนี้เป็นสิ่งที่ยอมรับไม่ได้ในสังคมตะวันตก

ในด้านแนวคิดทางการเมืองเชื่อว่าเจ้าเมืองล้านนาในสมัยนี้ไม่ต่างจากสมัยราชวงศ์มังรายเท่าใดนัก เห็นได้จากตระกูลเจ้าเจ็ดตนเมื่อขึ้นครองราชย์มีการสร้างสิทธิธรรมโดยผ่านพิธีกรรมตามโบราณราชประเพณี เช่น พิธีบรมราชาภิเษก พิธีถือน้ำพิพัฒน์สังข์ และอ้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ได้รับการสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ เช่น เครื่องราชาภิเษก ได้แก่ ดาบไชย หอก มีดสะหรีกัญไชย¹¹¹

หน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของเจ้าเมืองคือการเป็นประธานในพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ เช่น พิธีสงกรานต์ พิธีทำขวัญข้าว พิธีเรียกฝน¹¹² โดยนัยหนึ่งคือการแสดงบารมีและความเป็นศูนย์กลางของอำนาจ เดเนียด แมคคิลวารี บันทึกไว้ว่า “...พระเจ้ากาวิโลรสทรงเป็น “เจ้าชีวิต” โดยแท้จริง ทรงเป็นเจ้าแผ่นดินที่มีอำนาจสูงสุดทั้งทางศาสนาและทางการเมือง พระองค์ทรงไม่มีคู่แข่งและข้อขัดแย้งใดๆ ตำแหน่งสูงสุดในวงศาสนานั้นพระองค์จะให้กับผู้ใดหรือถอดถอนได้ตามปรารถนา...” ในประเพณีสำคัญๆ ประจำปี เช่นการดำหัวในเทศกาลวันขึ้นปีใหม่ เดเนียด แมคคิลวารี บันทึกไว้ว่า “...ในวันขึ้นปีใหม่ของลาวนั้น มีธรรมเนียมว่าทุกคนไม่ว่าจะเป็น เจ้า ขุนนาง หรือผู้ทรงอิทธิพลจะต้องอวยพระพรให้กับองค์เจ้าหลวงและเข้าร่วมในพิธีดำหัวเพื่ออวยพระพรปีใหม่...”¹¹³ เชื่อว่าการตอกย้ำเรื่องบารมี ความเป็นศูนย์กลางอำนาจ และการสร้างสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์ผ่านพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งที่ผู้ปกครองล้านนายังคงยึดถืออยู่ ในบันทึกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าพ.ศ. 2449 ทรงกล่าวถึงพระน้ำศักดิ์สิทธิ์ซึ่งใช้ประกอบพิธีอภิเษกต่างๆ ว่า

“...เป็นธรรมเนียมของกษัตริย์สยามทุกพระองค์ทรงมูรธาภิเษกแรกเสวยราชย์ และตลอดมาด้วยน้ำสี่สระนี้ มีเลขประจำเฝ้าสระรักษาอย่างกวดขัน เพราะเหตุที่มีเจ้าแผ่นดินเมืองใกล้เคียงมาลักตักน้ำไปกระทำอภิเษก จนกระทั่งเมื่อเร็วๆ นี้พระเจ้ากาวิโลรสเป็นพระเจ้าขึ้นใหม่ฯ ได้ให้มาลักน้ำสี่สระนี้ขึ้นไปทำอภิเษกเป็นข้อหนึ่งในคำที่ต้องหาว่าเป็นกฎ...”¹¹⁴

¹¹⁰ สมศักดิ์ ลือราช, “ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2452)”, ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2529, หน้า 47.

¹¹¹ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, หน้า 112.

¹¹² Nigel J. Brailey, “The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892”, p.28, 32.

¹¹³ เดเนียด แมคคิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 96 และ 244.

¹¹⁴ บุนนาค พยัคฆเดช, พระบรมราชาธิบายของรัชกาลที่ 5 (พระนคร: ป.พิศนาคะการพิมพ์, 2505), หน้า 33.

การที่พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ส่งคนมาลอบนำน้ำศักดิ์สิทธิ์เพื่อไปประกอบพิธีมูรธาภิเษกเป็นความพยายามสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับตนเองภายใต้แนวคิดเดียวกันกับกษัตริย์สยาม ในทัศนะของกรุงเทพฯ การกระทำดังกล่าวถึงเป็นการทำทายน่าจะอย่างร้ายแรงจนต้องหากบฏ อย่างไรก็ตามในพงศาวดารโยนกหรือในเอกสารอื่นๆ ไม่มีการบันทึกเรื่องนี้ไว้ กล่าวเพียงว่าพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ลงมาที่กรุงเทพฯ เพื่อถวายเครื่องราชบรรณาการเท่านั้น¹¹⁵

ด้านแนวคิดในการขยายอาณาเขต เจ้าเมืองยังคงถือธรรมเนียมการกวาดต้อนครัวจากเมืองอื่นให้เข้ามาอยู่ในการปกครองของตน เช่น พ.ศ.2352 พระเจ้ากาวิละได้เรียกกองทัพจากเมืองลำพูนและเมืองลำปางเข้าตีเมืองสอก เมืองเชียงคำและบ้านสายเมืองและนำครัวเหล่านี้มาถวายกรุงเทพฯ พ.ศ.2381 พระยาเชียงใหม่พุทธวงศ์ (พ.ศ.2369 – 2389) จัดกองทัพเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนไปตีเมืองบุเมืองสาด เมืองต่วน กวาดครัวเงี้ยวใหญ่เข้ามาในอาณาเขต¹¹⁶ ในขณะที่เมืองน่านในพ.ศ.2355 เจ้าสุมนเทวราชได้ยกทัพไปกวาดต้อนครัวเมืองลำ เมืองพง เมืองเชียงแขงและเมืองหลวงภูคาลงมาไว้ที่เมืองน่าน¹¹⁷

ระบบสังคมในล้านนายังคงสืบทอดจากสมัยราชวงศ์มังรายคือแบ่งเป็นชนชั้นกษัตริย์และเชื้อพระวงศ์ ขุนนาง ไพร่และข้าหรือทาส แมคลอยด์ ซึ่งเดินทางเข้ามาในล้านนาพ.ศ.2380 กล่าวถึงการดำรงชีวิตของชนชั้นปกครองและไพร่ว่าไม่แตกต่างกันมากนัก เช่นที่เขากล่าวถึงจวนของเจ้าเมืองลำพูนว่ามีพื้นที่คับแคบไม่เหมาะสมกับผู้ปกครอง รวมทั้งการแต่งกายระหว่างเจ้ากับไพร่ดูออกจะหยาบๆ เหมือนกันจนยากที่จะแยกออกว่าใครเป็นชนชั้นอะไร¹¹⁸ บาทหลวงปาลเลกซ์ (Mgr.Pallegolx) ซึ่งเดินทางมาล้านนาพ.ศ.2397 บันทึกถึงการแต่งกายของขุนนางล้านนาว่า "...ขุนนางผู้ใหญ่สวมเสื้อชั้นนอกคล้ายแบบอินเดียน หรือเสื้อแพรสีแปลกๆ ปักด้วยดินทองและดินเงิน..." ซึ่งต่างจากชายชาวล้านนาทั่วไปที่นิยม "...สวมเสื้อชั้นนอกตัวสั้นๆ บางทีก็สวมเสื้อคลุมด้วยผ้าฝ้ายมีลายดำกับแดงทับอีกชั้นหนึ่ง..." และหญิงล้านนาที่นิยม "...นุ่งชิ้นสั้นเป็นแถบสีสวย คล้องผ้าคล้องคอแพรคลุมออกปล่อยให้ชายปลิวไสวแทนที่จะห่มคลุมให้มิดชิดเมื่อออกจากบ้านจะสวมเสื้อชั้นนอกรัดตัวใช้ผ้าแพรสีแดงผูกคอทรงผมสีดามุ่นเป็นมวยหลวมๆ บนศีรษะ..."¹¹⁹ เป็นไปได้ว่าในช่วงทศวรรษที่ 2380 การค้าระหว่างอังกฤษกับล้านนาผ่านทางพม่ายังอยู่ในระยะเริ่มต้น สภาพความเป็นอยู่ระหว่างเจ้าและไพร่จึงไม่ต่างกันมากนัก เมื่อสยามลงนามในสัญญาเบาริงกับอังกฤษ ปริมาณการค้าขายระหว่างพม่าและล้านนาจึง

¹¹⁵ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หุ่่น), พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปางและเมืองลำพูนไชย, หน้า 147.

¹¹⁶ พระยาประชาภิจักรจักร, พงศาวดารโยนก, หน้า 479 – 487.

¹¹⁷ องค์การคำครุสภา, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 10 เล่มที่ 10, หน้า 48.

¹¹⁸ โพลเกอร์ กราบาวสกี, "ล้านนา สิบสองพันนาและรัฐน่านในสายตาของชาวตะวันตก: จดหมายเหตุของ W.C.McLeod และ Dr.Richardson เกี่ยวกับการเดินทางเมื่อปี.ศ.1836/37," โลกประวัติศาสตร์: 18 – 21.

¹¹⁹ มงเซญอร์ ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้าการพิมพ์, 2520), หน้า 30 – 31.

เพิ่มขึ้น ทำให้มีการนำเข้ามาเครื่องใช้เช่น แก้วอีรับแขก กระຈก ฯลฯ ที่เรียกรวมๆ ว่าสินค้านำเข้าเพื่อเพิ่มมากขึ้น ความแตกต่างระหว่างฐานะของเจ้าและไพร่จึงเห็นชัดขึ้น

เดเนียด แมคคิลวารี บรรยายคุ้มเจ้าหลวงเชียงใหม่ไว้ว่า “...เมื่อมาถึงท้องพระโรงในคุ้มหลวงเราก็ได้เห็นการจัดระเบียบและการประดับประดาอันงามสง่าอย่างที่เราไม่เคยเห็นจากที่ใดในลาวมาก่อน...”¹²⁰ โฮลท์ เอส ฮัลเลต (Holt S. Hallet) ซึ่งเดินทางมายังล้านนาพ.ศ.2427 บรรยายลักษณะคุ้มหลวงของเจ้าเชียงใหม่ไว้ว่า “...เป็นอาคารชั้นเดียวที่สร้างอย่างแข็งแรง กำแพงก่อด้วยอิฐฉาบปูน หลังคามุงด้วยกระเบื้อง...บนเพดานแขวนโคมระย้าหลายช่อ ผนังปิดด้วยกระดาษคล้ายห้องรับแขกของชาวอังกฤษประดับด้วยกระຈกกรอบ...เครื่องเรือนมีแก้วอียาว แก้วอีทำวแขน แก้วอีรับแขกกว่าสิบตัว...”¹²¹

คาร์ล บ็อค (Carl Bock) ได้บันทึกถึงความเป็นอยู่ของเจ้าล้านนาไว้หลายแห่ง เช่น คุ้มหลวงของเจ้าเชียงใหม่ “...เป็นสถาปัตยกรรมแบบจีนผสมไทยเหนือ...บางส่วนตกแต่งด้วยเครื่องเรือนแบบยุโรป...” และบรรยายถึงความพยายามในการรับประทานอาหารของเจ้าหลวงโดยใช้ธรรมเนียมยุโรปว่า “...เจ้าหลวงก็พยายามที่สุดที่จะใช้ธรรมเนียมของผู้มีวัฒนธรรม โดยใช้มีดและส้อมรับประทานอาหารแต่ใช้ไม่ถนัดนัก...”¹²² และบันทึกถึงข้าวของเครื่องใช้ของเจ้าหลวงเล่าป่างว่า “...เจ้าหลวงนั่งพิงหมอนสูงที่วางไว้บนพรมตรงกลางตั้ง รอบข้างมีเครื่องยศเรียงรายอยู่เช่น เขียนหมาก กระโถน ถาด แต่ละอย่างทำด้วยฝีมืองดงามและกะไหล่ทองทั้งหมด...” นอกจากนี้เขายังแสดงความเห็นเปรียบเทียบฐานะความเป็นอยู่ของเจ้าและไพร่จากข้าวเครื่องเครื่องใช้ว่า

“...เครื่องใช้ในบ้านก็มีแต่หม้อไห กระทะทำด้วยเครื่องดินเผาแบบพื้นเมืองเพียงสองสามชิ้น บางทีมีกระทะเหล็กใบใหญ่ๆ ที่ส่งมาจากญวนนานสักใบหนึ่งหรือสองใบ ล้วนแต่เปราะแตกง่ายเช่นเดียวกับเครื่องดินเผาของพื้นเมือง นอกนั้นมีขันไม้หรือขันกะลาอยู่สองสามคัน มีตะเกียงจุดด้วยน้ำมัน นาฬิกาหรือกระຈกก็มีใช้เฉพาะตามบ้านเจ้านาย ส่วนตามบ้านคนทั่วไปไม่มีสิ่งของพวกนี้ใช้เลย...”¹²³

ในสมัยเจ้าเจ็ดตน ราษฎรทุกคนทั้งชายและหญิงอยู่ในฐานะไพร่ซึ่งรวมถึงคนทุกชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ไม่ว่าจะเป็นพม่าหรือมอญ¹²⁴ บาทหลวงปาลเลกัวซ์ประมาณว่ามีประชากรในเมืองเชียงใหม่ราว

¹²⁰ เดเนียด แมคคิลวารี, เมืองไทยที่ข้าพเจ้ารู้จัก, หน้า 38.

¹²¹ Holt S. Hallet, A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States (London: William Blackwood and Son, 1890), p.101.

¹²² คาร์ล บ็อค, ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง (กรุงเทพฯ: มติชน, 2550), หน้า 201 และ 219.

¹²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 161 และ 232.

¹²⁴ ไพฑูรย์ พรหมวิจิตร, กวีเอกแห่งล้านนา: พระยาพรหมโวหาร (เชียงใหม่: รายงานการวิจัยสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2529), หน้า 224 – 225.

50,000 คน เมืองลำพูน 12,000 คน เมืองลำปาง 25,000 คน เมืองแพร่มีคนไม่เกิน 15,000 คนและเมืองน่านมีคนราว 60,000 คน ในขณะที่บางกอกมีพลเมืองราว 400,000 คน¹²⁵ โพลเกอร์ กราบาวสกี (Volker Grabowsky) ประมาณสัดส่วนของประชากรล้านนาที่ถูกกวาดต้อนและอพยพเข้ามาคงไม่เกิน 40% ของทั้งหมด โดยไพร่ทุกคนต้องถูกบังคับให้เลือกเจ้านายคนใดคนหนึ่งเป็นผู้ปกครอง¹²⁶ หน้าที่ของไพร่คือถูกเกณฑ์แรงงานไม่ต่ำกว่าปีละ 1 – 4 เดือนเพื่อใช้ในงานสาธารณประโยชน์ต่างๆ เป็นกำลังในการจับกุมผู้ร้ายและถูกเกณฑ์ไปร่วมรบ¹²⁷ ที่สำคัญคือการจ่ายภาษีโดย คาร์ล บ็อค บันทึกไว้ว่า

“...ที่ดินทั้งหมดเป็นของเจ้าหลวงแต่ในนาม ส่วนในด้านปฏิบัตินั้นเจ้าหลวงยกที่ดินเขตหนึ่งหรือแคว้นหนึ่งให้พวกเจ้าต่างๆ ไป...พวกเจ้าเหล่านี้ไม่ต้องเสียภาษี แต่จะต้องคอยควบคุมดูแลเก็บภาษีเอาจากพลเมือง เรื่องแรกคือภาษีข้าว ซึ่งถ้าคิดตามอัตราแล้วก็นับว่าได้ น้อยมาก คิดโดยเฉลี่ยประมาณ 1 เปอร์เซ็นต์...ชาวนาทุกคนจะต้องเสียภาษีเป็นข้าวสาร 1 ถังต่อจำนวนข้าวเปลือกทุกถังที่ปลูกลงไป...ภาษีข้าวจึงไม่ใช่เรื่องหนักหนาอะไร...มีภาษีที่หนักหรือน้อยกว่านี้คือภาษีหมู ผีน เหล้า เครื่องเหล็ก ไม้ไผ่ หนาม ฝรั่ง ปลาและการพนัน โดยทุกหมู่บ้านมีเจ้าหน้าที่ที่แต่งตั้งขึ้นไว้และรับผิดชอบเรื่องการรวบรวมภาษีไปให้เจ้านาย...”¹²⁸

ธรรมเนียมการถือเอาทรัพย์สินทุกอย่างที่ได้จากแผ่นดินเป็นของกษัตริย์แต่ผู้เดียวนี้เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางรวมถึงล้านนาตะวันออกด้วย ในกฎหมายพระเจ้าล้านนาระบุถึงภาษีที่ไพร่ต้องจ่ายจากทรัพยากรต่างๆ ที่ค้นหาได้ไม่ว่าจะเป็นนาข้าว นอแรด ผึ้งและห้ามมิให้ผู้ใดเก็บซ่อนสิ่งของไว้โดยระบุบทลงโทษผู้ที่โกงภาษี¹²⁹

ไพร่ล้านนาส่วนใหญ่ประกอบอาชีพการเกษตรเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน โดยเฉพาะการทำนาซึ่งเป็นอาชีพหลักที่สำคัญ สืบเนื่องจากกฎหมายจำนวนมากเกี่ยวกับการทำนา เช่น ห้ามมิให้เจ้านายหรือขุนนางกีดกันมิให้ราษฎรเข้าแผ้วถางที่ดินเพื่อการทำนา ความว่า “...อย่าหื้อ (ให้) เจ้านาย ท้าวขุม ไพล่ ไท

¹²⁵ มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 38 – 42.

¹²⁶ โพลเกอร์ กราบาวสกี, “ล้านนา สิบลองพันนาและรัฐฉานในสายตาของชาวตะวันตก: จุดหมายเหตุของ W.C.McLeod และ Dr.Richardson เกี่ยวกับการเดินทางเมื่อปีค.ศ.1836/37,” โลกประวัติศาสตร์: 21.

¹²⁷ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, หน้า 128 – 129., หข. ๑.4 จ.ศ.1227 เลขที่ 30 คัดบอกพระศกขบรินท์เมืองเงินว่าด้วยส่งไม้ขนอสักจำนวนเกณฑ์ กับขอรับพระราชทานตั้งเจ้าราชวงศ์เป็นที่พระไชยราชา พระบุรีรัตน์ เป็นที่ราชวงศ์, หข. ๑.4 จ.ศ.1218 เลขที่ 13 ร่างสารตราถึงพระยารัตนอาณาเขตร์เมืองเชียงราย ญาติพี่น้องแสนท้าวพระยาเมืองนครเชียงใหม่ โปรดเกล้าฯ ตั้งนายหนานสุริยวงษ์เป็นเจ้าราชบุตร

¹²⁸ คาร์ล บ็อค, ท้องถื่นสยามยุคพระพุทธรเจ้าหลวง, หน้า 143.

¹²⁹ กฎหมายพระเจ้าล้านน – ตำนานพระเจ้าให้ (เชียงใหม่: ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2523), หน้า 13.

ทั้งหลายได้เห็น (หวง) ขางป่าดงที่ควรบุกเบิกเป็นนานั้นไว้ แต่ตามผู้จักสร้างแบ่งเบิกบาย หื้อเป็นโง่งนา ต่อไปภายหน้า...” กฎหมายคุ้มครองสัตว์เลี้ยงที่ใช้การทำนาโดยมีบทลงโทษผู้ลักขโมยควายไว้ว่า “... ผู้ใดไปลักควายท่านมากินก็จักเอาตัวใส่ราชวัตรไว้ แล้วหื้อใช้ค่าควายตามราคา แล้วจักเอาตัวไปฆ่า เสียหื้อเป็นเสี้ยนหนามต่อแผ่นดินไปภายหน้า...”¹³⁰ รวมทั้งกฎหมายป้องกันความเสียหายที่จะเกิดกับ นาข้าว เช่น การลักข้าวกล้าไปปลูกในที่นาของตน การทำลายตาแหลวสำหรับบุชาผีนา การลงโทษ เจ้าของสัตว์เลี้ยงที่ปล่อยให้หลงไปฆ่าเหยียบข้าวกล้าที่เพิ่งหว่าน การทำลายเหมืองฝาย ฯลฯ¹³¹ บทลงโทษ ในความผิดเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของการปลูกข้าวในสังคมล้านนาได้เป็นอย่างดี

นอกจากการทำนาและปลูกพืชชนิดอื่นๆ แล้ว ยังมีการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ภายในหมู่บ้านและ หมู่บ้านใกล้เคียงโดยติดตลาดเป็นครั้งคราว ส่วนการค้าระหว่างหมู่บ้านห่างไกลและการค้าระหว่างเมือง จะทำในลักษณะการค้าวัวต่างหลังฤดูการเก็บเกี่ยว การค้าส่วนใหญ่เป็นการแลกเปลี่ยนสินค้า นอกจาก การทำการเกษตรและค้าขายเล็กๆ น้อยๆ แล้วยังมีการผลิตเครื่องใช้พื้นเมืองเพื่อใช้ในครัวเรือนและ จำหน่ายแลกเปลี่ยน เช่น กาน้ำชา เขียนหมาก ฯลฯ โดยคาร์ล บ็อคบันทึกว่าคนล้านนาเป็นผู้มีฝีมือใน การทำเครื่องเงินและเครื่องเงิน¹³²

ข้าหรือทาส ซึ่งเป็นชนชั้นล่างสุดในสังคมล้านนามีพันธะในการรับใช้นายเงินตามหน้าที่ต่างๆ ที่ นายเงินเห็นสมควร จำนวนของทาสจะเป็นตัวบอกรฐานะของนายเงิน เช่น ในเมืองเชียงใหม่ เจ้าหลวงมี ทาสราว 1,500 คน เจ้าอุปราชมีทาส 1,000 คน เจ้าอุบลวรรณา ซึ่งเป็นน้องของเจ้าทิพไกรสร (พระชายา ของเจ้าอินทวิชยานนท์) มีทาส 800 คนและเจ้านายอื่นๆ มีราว 70 – 100 คน¹³³ ทาสในสมัยเจ้าเจ็ดตน แบ่งได้เป็น 2 ประเภทคือทาสเชลยและทาสสินไถ่ ทาสเชลยคือทาสที่ถูกกวาดต้อนจากการทำสงคราม และนำไปแบ่งเป็นบำเหน็จรางวัลแก่แม่ทัพนายกอง ทาสเชลยถือเป็นมรดกสืบทอดกันเมื่อมีลูกหลานก็ จะตกเป็นทาสเชลยต่อไป โดยเจ้านายสามารถนำไปขายหรือยกให้ผู้อื่นก็ได้ ทาสสินไถ่ คือทาสที่นายเงิน ซื้อมา หรือทาสที่เป็นหนี้เงินซึ่งสามารถหลุดพ้นจากความเป็นทาสได้โดยใช้เงินไถ่ค่าตัวเช่นกัน ใน กรณีที่ไม่มีเงิน ความเป็นทาสก็จะตกเป็นมรดกของลูกหลานเช่นเดียวกับทาสเชลย¹³⁴ นอกจากทาสทั้ง 2 ประเภทแล้วยังมีข้าวัด ซึ่งเป็นกลุ่มบุคคลที่มีผู้อุทิศให้กับวัด มีหน้าที่ในการทำความสะอาด ซ่อมแซมวัด หรือเป็นแรงงานในการโยธาที่เกี่ยวกับวัด

ในด้านชีวิตความเป็นอยู่ คนล้านนาส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในกระท่อมฝากระแซงสานขัดยกพื้นด้วย เสาไม้ หลังคามุงด้วยใบตองตึงหรือหญ้าแฝก เครื่องใช้ประจำบ้านมีน้อยชิ้น มีเพียงกระเช้า เสื่อ หรือหีบ

¹³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

¹³¹ รัตนพร เศรษฐกุล, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน, หน้า 92 – 98.

¹³² คาร์ล บ็อค, ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธรูปเจ้าหลวง, หน้า 139.

¹³³ Archibald Colquhoun Ross, Amongst the Shans (New York: Paragon Book Reprint Corp., 1970), p.257.

¹³⁴ หจข. ๕.๕.๕๘/127 จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 14 ตุลาคม พ.ศ.2450)

สำหรับเก็บเสื้อผ้า ข้าวเครื่องเครื่องใช้ส่วนใหญ่น่าจะผลิตใช้เองในครัวเรือนและมักทำจากวัสดุหาง่ายในท้องถิ่น เช่น หวาย ไม้ไผ่ ฯลฯ แม้แต่เครื่องปั้นดินเผาที่ใช้ประกอบการรับประทานอาหารเป็นของหายากสำหรับคนทั่วไป ได้ถูกรื้อถอนมีการเลี้ยงควาย วัว หมู เล้าไก่และเบ็ด สัตว์พาหนะที่สำคัญในล้านนาคือวัวขนาดเล็กโดยใช้ไถนากับบรรทุกสิ่งของ นอกจากนี้ยังมีช้างซึ่งใช้เป็นสัตว์พาหนะสำหรับเดินทาง ใช้ทำสงคราม ลากซุงและบรรทุกของหนัก อาหารที่นิยมบริโภคในล้านนาคือข้าวเหนียว ปลาสด ไก่ เนื้อหมู เนื้อควายหรือเนื้อควายป่า อาหารประจำบ้านคือปลาร้า โดยนำมาป่นคลุกข้าวหรือปั้นข้าวเหนียวจิ้มผสมเม็ดพริกแดง แม้ว่าหมู ไก่ หมากและข้าวจะมีราคาถูกลงมาก แต่แทบไม่มีใครซื้อเนื้อสัตว์เพื่อการบริโภคเนื่องจากเงินเป็นของหายาก สัตว์อื่นๆ เช่น งู แะ ค้างคาว หนู กบ ถูกนำมาบริโภคเป็นอาหาร การทำเกษตรกรรมมีการเพาะปลูกข้าว ข้าวโพด มันเทศ พักทอง พริกแดง แตงโมและพืชผักอื่นๆ โดยใช้วิธีถางป่า เผาป่าและปลูกพืช

ปาลเลกซ์บันทึกไว้ว่าเมื่อหมดฤดูทำนาคนล้านนามักนิยมเล่นการพนันและอยู่อย่างเกียจคร้านจนถึงเดือนมิถุนายนจึงเริ่มทำนาอีกครั้ง¹³⁵ ความนิยมในการเล่นการพนันนี้เชื่อว่าคงมีแพร่หลายและเป็นปัญหาในสังคมล้านนาโดยมีข้อห้ามในกฎหมายเมืองน่านว่า “...อย่าหื้อ เจ้านาย ทำว ขุน ไพร่ ไททั้งหลายสมทบกันเล่นถั่ว แทน และหมากแก้ว พันธัน กับเอาสิ่งของเงินทองด้วยกัน หื้อบังเกิดถ้อยความหื้อรื้อนรนแก่บ้านเมืองเป็นอันขาด...”¹³⁶

ข้อกล่าวหาที่ร้ายแรงที่สุดในสังคมล้านนาคือการโดนกล่าวหาว่าผีเข้าหรือเป็นผีกะ (ผีปอบ) โดยครอบครัวของคนที่ถูกกล่าวหาจะถูกขับไล่ออกไปจากหมู่บ้าน ที่อยู่อาศัยถูกเผาและถูกริบไร่นา แม้แต่เจ้าก็ไม่สามารถช่วยเหลือหรือปกป้องได้¹³⁷ และอาจเป็นกรณีเดียวที่อำนาจของเจ้าหลวงไม่สามารถครอบคลุมไปถึง

ด้านลักษณะนิสัยของคนล้านนา ปาลเลกซ์ตั้งข้อสังเกตว่าคนล้านนาเป็นคนรักสงบ ไม่ชอบทำสงครามโดยยอมอยู่ภายใต้อำนาจของกษัตริย์สยาม นอกจากนี้ยังมีความอ่อนน้อมถ่อมตน มัธยัสถ์ ไร้ใจคนง่าย หูเบา ถือซอกลาง ซื่อสัตย์ สุภาพ ไม่เดียงสาและไม่นิยมการลักขโมย¹³⁸ โรคภัยไข้เจ็บที่พบได้ทั่วไปในล้านนาคือโรคบิด โรคเท้าช้าง โรคเรื้อน โรคมาเลเรีย โรคคอกพอก และโรคฝีดาษซึ่งเป็นโรคที่ไม่สามารถรักษาได้ด้วยวิธีการรักษาแบบพื้นบ้าน ด้วยโรคภัยไข้เจ็บที่พบได้ทั่วไปหมอจึงได้รับการยกย่องอย่างมากในสังคมโดยใช้วิธีการรักษาด้วยสมุนไพรตามความเคยชินผสมกับวิธีทางไสยศาสตร์ โดยมียาวิเศษได้แก่น้ำมันตรีและสายสิญจน์ที่เชื่อว่าใช้ป้องกันภูตผีปีศาจที่ทำให้คนเจ็บป่วย¹³⁹

¹³⁵ มงเซญอร์ ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 32 – 34.

¹³⁶ กฎหมายพระเจ้าล้านน – ตำนานพระเจ้าให้, หน้า 29.

¹³⁷ เดเนียด แมคกิลวารี, กิ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว, หน้า 230.

¹³⁸ มงเซญอร์ ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 34.

¹³⁹ คาร์ล บ็อค, ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธรเจ้าหลวง, หน้า 306., เดเนียด แมคกิลวารี, กิ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว, หน้า 97., มงเซญอร์ ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 34 – 35.

ข้อนำสังเกตประการหนึ่งในสังคมล้านนาซึ่งถือได้ว่าเป็นเอกลักษณ์คือการศึกษาที่เปิดโอกาสให้สตรีมีบทบาทในสังคม แม้ว่าในสมัยเจ้าเจ็ดตน สตรีในล้านนามิได้ขึ้นครองราชย์เป็นเจ้าผู้ครองนครแต่มีบทบาททางสังคมและเศรษฐกิจ เช่น เจ้าอุบลวรรณ พระธิดาองค์เล็กของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ที่ได้รับการยกย่องจากมิชชันนารีและนักธุรกิจป่าไม้ชาวอังกฤษ โดย เดเนี่ยล แมคกิลวารี บันทึกถึงพระองค์ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับการพิจารณาข้อพิพาทระหว่างศาลเมืองมะละแหม่งกับบรรดาเจ้านายในคุ้มและกล่าวว่า “...เจ้านางเป็นบุคคลที่มีอิทธิพลสูง...” อย่างไรก็ตามโดยทั่วไปผู้หญิงล้านนาแทบไม่มีโอกาสทางการศึกษา ต้องทำงานหนักในไร่นาและดูแลงานบ้าน ความรู้ที่ติดตัวคือการทอผ้าและเย็บเสื้อผ้าเอง เกือบทุกบ้านจะมีหูกแบบพื้นเมือง แม้แต่ชายาของเจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่ยังนิยมทอผ้าฝ้ายไว้ใช้เอง¹⁴⁰

สังคมล้านนาในสมัยเจ้าเจ็ดตนนี้มีการนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำอาณาจักร เมื่อเจ้ากาวิโลรสขึ้นครองเมืองเชียงใหม่ พระองค์ให้ความสำคัญกับการสร้างสิทธิตรรรมในการขึ้นครองราชย์ด้วยการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา มีการซ่อมแซมวัดและปฏิสังขรณ์สถานที่ที่เคยมีความสำคัญบ้านคูเมืองมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังราย เช่น วัดพระธาตุดอยสุเทพ วัดพระธาตุดอยมทอง วัดเชียงมั่น วัดพระสิงห์ และเป็นผู้แต่งตั้งตำแหน่งประมุขของพระสงฆ์ที่เรียกว่า “สังฆราชา”¹⁴¹ ตามจารีตของสงฆ์ล้านนา ตำแหน่งผู้ปกครองสูงสุดในแต่ละเมืองคือสังฆราชาและมีครูบาอีก 7 รูปคอยดูแล แต่ในทางปฏิบัติระบบสงฆ์ล้านนาให้ความสำคัญกับ “ระบบหมวดอุโบสถ” หรือ “หัวหมวดวัด” มากกว่า¹⁴² การแบ่งเป็นหัวหมวดนี้จะเป็นการแบ่งกลุ่มวัดตามพื้นที่ หัวหมวดอุโบสถหนึ่งๆ จะตั้งอยู่ไกลกันไม่เกิน 2 – 3 กิโลเมตรนับเป็นระยะทางที่พระสามารถเดินทางไปมาหาสู่กันได้ การปกครองพระสงฆ์เป็นไปในระบบอุปถัมภ์ ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างศิษย์กับอาจารย์จึงมีอิทธิพลต่อกันค่อนข้างมาก การควบคุมวัดตามระบบนี้ให้อำนาจกับเจ้าหมวดอุโบสถโดยวัดที่ต่างนิกายกันสามารถร่วมกันทำอุโบสถสังฆกรรมได้ โดยวัดที่เป็นหัวหมวดอุโบสถจะเป็นศูนย์กลางในการรับแจ้งข่าวสารเกี่ยวกับวัดทุก 15 วัน¹⁴³

จากการสำรวจบัญชีคณะสงฆ์เมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2440 พบว่ามีคณะสงฆ์แยกเป็นกลุ่มต่างๆ ได้ถึง 18 นิกาย เช่น นิกายเชียงใหม่ เชียงแสน น่าน มอน เลน จังราย นาย เขิน ครอง แพร่ ลัวะ ยอง ม่าน

¹⁴⁰ คาร์ล บ็อค, ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธรเจ้าหลวง, หน้า 293.

¹⁴¹ ตำนานสิบห้าราชวงศ์ เล่ม 3 ผู้ที่ 6 – 7 ภาคปริวรรตลำดับที่ 35 (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2517), หน้า 35 และ 52.

¹⁴² โสภา ชานะมูล, “ครูบาศรีวิชัย ‘ตนบุญ’ แห่งล้านนา (พ.ศ.2421 – 2481)”, วิทยานพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539, หน้า 47.

¹⁴³ ไข่มุก อุทวารลี, “การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระยะครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25”, วิทยานพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537, หน้า 15.

เงี้ยว ฯลฯ ซึ่งเป็นการแยกตามกลุ่มชาติพันธุ์มากกว่าจะหมายถึงความเชื่อทางศาสนา¹⁴⁴ และคงเป็นกลุ่มพระสงฆ์ที่สืบต่อกันมาจากอาจารย์หรืออุปัชฌาย์เดียวกัน สภาพของคณะสงฆ์ที่ค่อนข้างแยกตามกลุ่มชาติพันธุ์นี้ สะท้อนให้เห็นพัฒนาการของสังคมล้านนาในช่วงก่อร่างสร้างเมืองที่มีการกวาดต้อนผู้คนหลายกลุ่มเข้ามาในอาณาจักร

ในบันทึกของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในล้านนาให้ภาพของพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ไว้ เช่น แมคเคลย์ดบันทึกว่าในกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นในเป็นเขตที่อยู่อาศัยของพระเจ้าแผ่นดินและขุนนางระดับสูง และเป็นศูนย์กลางทางศาสนา จำนวนวัดในเวียงเชียงใหม่ชั้นในมี 75 วัดและมีพระสงฆ์ 344 รูป¹⁴⁵ ปาลเลกัวซ์ กล่าวถึงคนล้านนาว่านับถือศาสนาพุทธเหมือนคนสยาม มีวัดและพระพุทธรูปเพื่อกราบไหว้บูชา แต่เน้นการบวชบวชศาลกล่าวต่อผีสงเวทตามมากกว่าพระพุทธรูป นอกจากนี้เขายังบันทึกว่าในเมืองเชียงใหม่มีวัดจำนวนมาก แต่พระหนุ่มส่วนใหญ่จะอยู่อย่างเกียจคร้าน อ่านหนังสือแทบไม่ออกและโดนอธิกรณ์บ่อยครั้ง¹⁴⁶

เดเนียด แมคคิลวารี บันทึกว่าคนล้านนามีความเชื่อถือในอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยเกรงกลัวอำนาจของพ่อมดหมอผี เวทมนตร์คาถาและอิทธิฤทธิ์ล่องหนหายตัว ฯลฯ แต่ขณะเดียวกันก็เป็นคนเคร่งศาสนามากโดยคนสูงอายุจะใช้เวลา 1 หรือ 2 วันของทุกเดือนเพื่อวิปัสสนาในวัด ชนชั้นสูงจะนิยมสร้างบุญกุศลด้วยการสร้างวัด ศาลาทานและเลี้ยงพระ¹⁴⁷ เชื่อว่าพระพุทธศาสนา วัดและพระสงฆ์ในล้านนาได้รับการยอมรับจนเป็นสถาบันหลักของสังคมเนื่องจากแนวคิดในด้านสิทธิธรรมของชนชั้นปกครองยังคงเป็นไปตามอุดมคติทางศาสนา เช่นแนวคิดเรื่องกรรม การสะสมบุญบารมี คุณธรรมของผู้ปกครอง ฯลฯ เห็นได้จากกฎหมายล้านนาโบราณบางสมัยกล่าวถึงเกณฑ์การคัดเลือกขุนนางว่าจะต้องเป็นผู้มีศีล 5 เป็นพื้นฐาน¹⁴⁸ อุดมคติทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นส่วนหนึ่งของกลไกการปกครองของรัฐและมีอิทธิพลต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนทั่วไป

วัดจึงมีบทบาทสำคัญในการผลิตคนที่มีความรู้ คุณธรรมจริยธรรมตามหลักพุทธศาสนาและเป็นสถานที่ฝึกทักษะความชำนาญในวิชาชีพแขนงต่างๆ ธรรมเนียมของล้านนาให้ความสำคัญกับการบวชเรียนโดยเชื่อว่าผู้ชายทุกคนจะต้องบวชเมื่อถึงวัยอันควรเพื่อขัดเกลานิสัยให้มีคุณธรรมจริยธรรมและศึกษาวิชาความรู้ต่างๆ เมื่อลาสิกขาจะได้รับการยกย่องจากสังคม ประเพณีการบวชเรียนจึงเป็น

¹⁴⁴ สมหมาย เปรมจิตต์, รายชื่อวัดและนิกายสงฆ์โบราณในเชียงใหม่ (เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยา มานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518), หน้า 44.

¹⁴⁵ โพลเกอร์ กราบาวสกี, "ล้านนา สิบสองปันนาและรัฐฉานในสายตาของชาวตะวันตก: จดหมายเหตุของ W.C.McLeod และ Dr.Richardson เกี่ยวกับการเดินทางเมื่อปี.ศ.1836/37," : 16.

¹⁴⁶ มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 36 – 40.

¹⁴⁷ เดเนียด แมคคิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว, หน้า 69, 82, 93 และ 183.

¹⁴⁸ อานันท์ กาญจนพันธ์, หนังสืออนุโลมกฎหมายโบราณ หัตถ์กัมมวินิจัย บทพิธีการอมสมมุติราช (คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และศูนย์ส่งเสริมการศึกษาล้านนา วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2527), หน้า 28 – 30.

ประเพณีที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชาวบ้าน โดยผู้บวชเรียนไม่ว่าจะเป็นเณรหรือพระสงฆ์มักเป็นบุตรหลานของคนในชุมชน การถ่ายทอดความรู้ทางธรรม เช่น อักษรศาสตร์ และความรู้ทางโลก เช่น การแพทย์ งานช่าง โหราศาสตร์ ฯลฯ ทำกันในวัด ประเพณีการทำบุญในวันสำคัญทางพุทธศาสนาทำให้วัดกลายเป็นศูนย์กลางการพบปะสังสรรค์และแลกเปลี่ยนข่าวสารของชุมชน พระสงฆ์จึงมีบทบาทสำคัญในการสืบทอดพุทธศาสนาและเผยแพร่คำสอนด้วยการเทศน์ การประพันธ์และการคัดลอกวรรณกรรมทางศาสนา รวมทั้งได้รับการยอมรับจากสังคมว่าเป็นผู้ที่มีความรู้และมีศีลมากกว่า¹⁴⁹ นอกจากนี้พระบางรูปทำหน้าที่เป็นหมอรักษาโรค อีกทั้งเป็นผู้สืบทอดงานช่างแขนงต่างๆ

จากบทบาทและความสำคัญของพระพุทธรูปศาสนา วัด และพระสงฆ์ดังกล่าว ทำให้ได้รับการอุปถัมภ์จากคนกลุ่มต่างๆ ในสังคม กฎหมายพระเจ้าแผ่นดินระบุถึงหน้าที่ที่พลเมืองต้องช่วยกันรักษาบำรุงพระพุทธรูปไว้ว่า “...อันหนึ่ง หื้อเจ้านายท้าวขุน พ่อเมือง นายบ้าน ไพร่ไททั้งหลาย หื้อครุอุปัฏฐากรักษาชาวเจ้าสมณะพรหมณ์หนภายในวัดวาไผ่บ้านไผ่เมืองมัน ด้วยจัดปัจจัยภายในและจีวรระ เป็นต้น...”¹⁵⁰ การทำนุบำรุงพระพุทธรูปในล้านนาได้รับการสนับสนุนจากกรุงเทพฯ ด้วยโดยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสารตราถึงเจ้าเมืองแพร่ความว่า “...ให้พระยาแพร่เอาใจใส่ในบรรพพระพุทธศาสนา ชักชวนพญาหัวหน้า พญาราชวงศ์ ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวทั้งปวง...สร้างวัดวาอารามปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ แลบำรุงพระสงฆ์สามเณร...”¹⁵¹

ในด้านเศรษฐกิจ เชื่อว่าก่อนหน้าที่อุตสาหกรรมไม้สักจะขยายเข้ามาในล้านนา เศรษฐกิจของล้านนน่าจะมีลักษณะการผลิตเพื่อการเลี้ยงชีพมากกว่าผลิตเพื่อการค้า สังเกตการจากการดำรงชีวิตของคนล้านนาในบันทึกของชาวต่างประเทศที่บันทึกตรงกันว่าแทบทุกคนครัวเรือนมีการสร้างบ้านด้วยวัสดุต่างๆ ที่หาได้ในท้องถิ่น มีการปลูกข้าวและพืชผลทางการเกษตร รวมทั้งทอผ้าไว้ในครัวเรือน ปัจจัยสี่ที่เป็นสิ่งสำคัญในการดำรงชีพรวมทั้งเครื่องมือจำเป็นในการประกอบอาชีพสามารถผลิตขึ้นเองหรือหาเอาจากรธรรมชาติ มีเพียงสิ่งของบางประเภทเท่านั้นที่ไม่สามารถผลิตเองได้ เช่น เกลือ หรือเครื่องใช้ในการทำนาประเภทโลหะ เช่น จอบ เสียม พานไถ ฯลฯ จะใช้วิธีนำสิ่งของที่ตนผลิตได้ไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าจากแหล่งผลิตอื่นๆ

การซื้อขายในพื้นที่ใกล้เคียงมีพ่อค้าพื้นเมืองซึ่งก็คือชาวนาในหมู่บ้านเป็นผู้รวบรวมผลผลิตที่มากเกินความต้องการของคนในหมู่บ้านบรรทุกบนหลังวัวในช่วงว่างเว้นจากการทำนาเพื่อเดินทางไปแลกเปลี่ยนสินค้าที่ขาดแคลนในชุมชนของตนกลับมา สินค้าที่เป็นที่ต้องการในหมู่บ้านต่างๆ คือเกลือสินเธาว์จากเมืองน่าน ในแต่ละปีจะมีพ่อค้าวัวต่างเมืองน่านบรรทุกเกลือไปขายตามหมู่บ้านอื่นๆ และมี

¹⁴⁹ พระโพธิ์รังสี, นิทานพระพุทธรูปสังคัม (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2526), หน้า 33.

¹⁵⁰ กฎหมายพระเจ้าแผ่นดิน – ตำนานพระเจ้าให้, หน้า 13.

¹⁵¹ หข. ๑.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 20 ร่างสารตราถึงกรมการเมืองแพร่ ตั้งพระยาราชาวงษ์เป็นพระยาแพร่ พระเมืองแก้ว เป็นพระยาหัวหน้า นายน้อยสุริยวงษ์ เป็นพระยาราชาวงษ์ นายหนานขันตีเป็นที่ราชบุตร

พ่อค้าวัวต่างจากเมืองอื่นเดินทางมาพร้อมกับสินค้าเพื่อนำมาแลกเปลี่ยนกับเกลือกลับไปยังหมู่บ้านของตน เมืองเป็นสินค้าอีกประเภทหนึ่งที่เป็นที่ต้องการเนื่องจากคนล้านนานิยมรับประทานเมี่ยง ในแถบดอยสะเก็ดและแม่แตง เมืองเชียงใหม่มีการปลูกเมี่ยงกันมาก ดังนั้นพ่อค้าวัวต่างจะนำผลผลิตของตนเดินทางไปแลกเปลี่ยนสินค้าในพื้นที่อื่นๆ เช่นกัน¹⁵² หรือในเขตเชียงคำ เมืองเชียงใหม่ พ่อค้าวัวต่างจะนำเอาข้าวเปลือกที่ผลิตได้เกินความต้องการในการบริโภคไปแลกเปลี่ยนสินค้าที่เมืองแพร่ หรือบางทีไปไกลถึงเมืองอุตรดิตถ์¹⁵³ เชื่อว่าการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าโดยพ่อค้าวัวต่างนี้คงเกิดขึ้นทั่วล้านนาแต่ไม่ได้เป็นการค้าที่มุ่งหวังผลกำไรหรือทำการค้าในลักษณะสะสมทุนเพื่อเป็นพ่อค้าอาชีพเนื่องจากเมื่อถึงฤดูทำนาพ่อค้าเหล่านั้นจะกลับไปเป็นชาวนา

การซื้อขายแลกเปลี่ยนระหว่างภูมิภาคได้แก่ กลุ่มพ่อค้าที่ทำการค้าข้ามพรมแดน เช่นพ่อค้าฮ่อจากญวนนาน พ่อค้าไทยใหญ่หรือเงี้ยวจากรัฐฉาน พ่อค้าลาวจากหลวงพระบางและเวียงจันทน์ ปาลเลกัรบันที่กล่าวถึงสินค้าสำคัญของเมืองเชียงใหม่ได้แก่ ข้าว ฝ้าย งาช้าง กายาน ครั่ง ขี้ผึ้ง ไม่สำหรับย้อมผ้า ฯลฯ โดยพ่อค้าจากญวนนานจะนำสินค้ามาแลกเปลี่ยน เช่น ผ้าแพร เครื่องเหล็ก จาน ซามทองเหลืองโดยบรรทุกลงบหลังพ่อ การเดินทางมาตามภูเขาและกลางป่าใช้เวลาราว 1 เดือน แม้ในช่วงแรกที่มีการลงนามในสัญญาเบาว์ริงในพ.ศ.2398 แล้ว พ่อค้าฮ่อและพ่อค้าเงี้ยวยังคงมีบทบาทในการค้าระหว่างภูมิภาค ฮัลเลต บันทึกว่าพ่อค้าฮ่อเดินทางมาล้านนาในช่วงฤดูหนาวราวเดือนมกราคมถึงกุมภาพันธ์ของทุกปี เส้นทางที่ใช้ประจำได้แก่ เส้นทางจากเมืองตาลี เมืองเชียงตุง เมืองเชียงราย ผ่านแม่สรวยมาถึงเมืองเชียงใหม่ และเส้นทางจากเมืองตาลี เมืองเชียงตุง เมืองเชียงราย ผ่านเมืองพะเยาไปถึงเมืองแพร่และเมืองอุตรดิตถ์¹⁵⁴

สำหรับการค้าระหว่างพม่าตอนใต้และล้านนาเริ่มปรากฏตั้งแต่สมัยที่ ดร.วิซาร์ดสันเข้ามาขอซื้อสัตว์พาหนะซึ่งต่อมาเขาได้พบกับพ่อค้าจีนฮ่อและได้ชักชวนให้ไปทำการค้าในเมืองมะละแหม่ง¹⁵⁵ เส้นทางการค้าของพ่อค้าฮ่อในช่วงนี้จึงขยายออกไปถึงเมืองมะละแหม่งด้วย สินค้าที่พ่อค้าฮ่อและพ่อค้าเงี้ยวนำมาจากเมืองมะละแหม่งคือสินค้าอุตสาหกรรมจากอังกฤษ เช่น เสื้อผ้าสำเร็จรูป เทียนไข ไม้ขีดไฟ

¹⁵² ชูสิทธิ์ ชูชาติ, “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย”, ปรินญานินพนธ์การศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523, หน้า 37 และ 50 – 57.

¹⁵³ Michael Moreman, “Chiengkham’s Trade in the “Old Days”, in *Change and Persistence in Thai Society* (Ithaca: Cornell University Press, 1975), p.162.

¹⁵⁴ Holt S. Hallet, *A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States*, p. 213.

¹⁵⁵ วิไล สุทธิศิริกุล, “เชียงใหม่ก่อน “เทศาภิบาล” พ.ศ.2389 – 2443: การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ”, หน้า 87

เครื่องโลหะ ตลอดจนเกลือทะเล ส่วนสินค้าจากหัวเมืองล้านนาที่เป็นที่ต้องการได้แก่ สัตว์พาหนะประเภท วัว ควาย ช้าง ม้า และสินค้าของป่า เช่น เขาสัตว์ หนังสัตว์ น้ำผึ้ง เป็นต้น¹⁵⁶

หลังจากที่รัฐบาลสยามลงนามในสัญญาเบาริงกับอังกฤษ ปริมาณการค้าระหว่างล้านนาและพม่าเพิ่มขึ้นอย่างมาก เอกสารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระบุว่า “...ราคาข้าวเปลือกพระราชกรณียศซื้อขายกันทุกวันนี้แปดถึงบาท...”¹⁵⁷ การระบุน่วยเงินตราเป็นบาทเป็นทศนะของข้าราชการจากกรุงเทพฯ เนื่องจากในพ.ศ.2398 กรุงเทพฯ ประกาศให้ใช้เงินบาทเป็นสื่อกลางการค้าในล้านนาแต่ไม่เป็นที่นิยม ในปีถัดมา มีการเปลี่ยนใช้รูปหรือเงินแถบเป็นสื่อกลางทางการค้าแทน¹⁵⁸ เชื่อว่าเงินที่ใช้แลกเปลี่ยนกันก่อนหน้าที่จะประกาศใช้เงินรูปคือเหรียญกษาปณ์ที่ผลิตขึ้นเองในท้องถิ่นดังที่ปาลเลกัวซ์ กล่าวไว้ว่า “...เป็นแท่งรูปรีๆ หรือคล้ายกับแท่งขนมกกลมๆ เป็นโลหะที่ไม่บริสุทธิ์ซึ่งดูมาจากเหมืองได้ในสภาพอย่างไรก็หลอมไปอย่างนั้น...”¹⁵⁹ คาร์ล บ็อค บันทึกถึงเงินพื้นเมืองแบบเก่าว่า “...เป็นรูปไข่และบางมาก ด้านหลังมีตราประทับไว้แต่ก็มักจะเลื่อนไปเกือบหมด...รอบๆ ช่องว่างตรงกลางเหรียญมีตราต่างๆ เพื่อให้รู้ว่าเหรียญนั้นเป็นเงินที่เมืองใด...เช่น ละครใช้ตราช้าง เชียงใหม่ใช้ตราม้า เป็นต้น...” จากการที่แต่ละเมืองผลิตเงินตราขึ้นเองและมีมูลค่าไม่เท่ากันในแต่ละเมืองคงเป็นปัญหาให้กับพ่อค้าที่เป็นคนในบังคับต่างชาติในการตีราคากลางของสินค้าไม่มากนักน้อย จนเมื่อเงินรูปได้เข้ามาเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนและเป็นสกุลเงินหลักที่ใช้ในล้านนา จนถึงทศวรรษที่ 2430 เห็นได้ชัดว่าเศรษฐกิจล้านนามีปริมาณการค้ากับพม่ามากกว่าทางกรุงเทพฯ ดังที่คาร์ล บ็อคตั้งข้อสังเกตว่า “...เงินตราที่ใช้กันอยู่ในหัวเมืองเหนือเป็นเงินรูปของพม่า ส่วนเงินไทยเป็นอย่างไรนั้นคนพวกนี้ไม่เคยเห็นกันเลย...”¹⁶⁰

การค้าระหว่างภูมิภาคที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้เศรษฐกิจล้านนาเปลี่ยนแปลงอย่างมากคือการทำไม้ หลังจากที่ยกเลิกขุดพม่าตอนใต้ได้ในพ.ศ.2368 และตั้งโรงเลื่อยไม้ที่เมืองมะละแหม่งเพื่อเลื่อยไม้ส่งขายยุโรป¹⁶¹ ใน พ.ศ.2404 ข้าหลวงอังกฤษประกาศว่าเมืองมะละแหม่งเป็นเมืองท่า

¹⁵⁶ ชูสิทธิ์ ชูชาติ, “พ่อค้าวัวต่าง: ผู้บุกเบิกการค้าในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย”, เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ณ ห้องประชุมศูนย์สารสนเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 17 กุมภาพันธ์ 2527, หน้า 26 – 36.

¹⁵⁷ หข. ร.4 จ.ศ.1217 เลขที่ 63 ใบบอกเมืองลำปาง ว่าด้วยเรื่องปีนี้ราษฎรทำนาได้เต็มที่ ตัวบุงกัด้ต้นข้าวเสียหายมาก โคกระบือเป็นโรคตายมาก ราชการทางเชียงรายเชียงแสนเป็นปรกติอยู่

¹⁵⁸ หข. ร.5 ค.26/10 จัดการใช้เงินบาทในมณฑลลาวเฉียง (22 พฤษภาคม – 3 มิถุนายน พ.ศ.2442)

¹⁵⁹ มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 30.

¹⁶⁰ คาร์ล บ็อค, ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง, หน้า 144 – 145.

¹⁶¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 62.

สำคัญในการค้าไม้สักโดย 95% ของไม้สักทั้งหมดมาจากเมืองเชียงใหม่¹⁶² การทำไม้นี้มีผลกระทบต่อสังคมและเศรษฐกิจในหัวเมืองล้านนาทุกๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นการสัมปทานไม้ การให้เช่าช้างสำหรับชักลากไม้ การขายสินค้าอุปโภคและบริโภคสำหรับคนงานทำไม้ การเคลื่อนย้ายแรงงานของประชากร การเกิดชุมชนใหม่ๆ ในแหล่งชักลากไม้ ฯลฯ สิ่งต่างๆ เหล่านี้มีผลโดยตรงต่อโครงสร้างการผลิตของล้านนา ตัวอย่างเช่นเจ้านายเมืองเชียงใหม่ได้ขายข้าวจากคลังหลวงในอำเภอสันป่าตองให้บริษัทป่าไม้อังกฤษที่เมืองฮอดประมาณปีละ 30,000 ลิตร¹⁶³ ความต้องการข้าวที่เพิ่มขึ้นนี้ น่าจะกระทบต่อวิธีการผลิตและการเรียกเก็บส่วยจากไพร่อย่างแน่นอน

ในขณะที่การค้าระหว่างหัวเมืองล้านนากับกรุงเทพฯ มีน้อยมากโดย พุนพร พูลทาจกร ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าจากการศึกษาการขายสินค้าส่งออกของกรุงเทพฯ ในช่วงเวลาเดียวกันพบว่า มีน้ำตาล ข้าว ยาสูบ และดีบุกซึ่งเป็นสินค้าที่ไม่ได้ผลิตจากล้านนา อาจมีเพียงไม้ขนสักเท่านั้นที่กล่าวได้ว่าเป็นการค้าระหว่างกรุงเทพฯ และล้านนาโดยมีพ่อค้าเอกชนซึ่งเป็นชาวจีนเดินทางขึ้นมาเพื่อหาซื้อไม้ขนสักไปต่อเรือ โดยพ.ศ.2372 รัฐบาลสยามได้แต่งตั้งขุนจำเจริญรักษาเป็นเจ้าภาษีไม้ขนสักเพื่อรวบรวมผลประโยชน์ที่ได้จากการค้าไม้สักที่ผ่านลงไปยังกรุงเทพฯ¹⁶⁴

จากที่กล่าวมาเห็นได้ว่าล้านนามีความเป็นอิสระในการปกครองตนเอง โดยมีพันธะกับสยามในฐานะเมืองประเทศราชภายใต้แนวคิดเดียวกันของชนชั้นปกครองที่ต่างยอมรับในเรื่องบุญบารมีที่เหนือกว่าของผู้ปกครอง ภายใต้แนวคิดนี้บุคคลทั่วไปที่ไม่อยู่ในชนชั้นปกครองแทบจะไม่มีผลกระทบต่อการดำรงชีวิตแต่อย่างใด สภาพความเป็นอยู่ของคนล้านนามีระบบการผลิตแบบพอยังชีพโดยแทบทุกครัวเรือนสามารถผลิตสิ่งจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต ส่วนที่เหลือนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งของอื่นๆ ที่ตนไม่สามารถผลิตเองได้ เมื่ออังกฤษยึดหัวเมืองพม่าตอนใต้และทำการค้าไม้สักโดยขยายความต้องการทรัพยากรที่ใช้ในการผลิตเข้ามายังล้านนา ทำให้สังคมและเศรษฐกิจของล้านนาเปลี่ยนแปลงไป และเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สยามต้องเข้าไปมีบทบาทต่อหัวเมืองล้านนามากยิ่งขึ้น

¹⁶² Nigel J. Brailey, "The Origin of the Siamese Forward Movement in Western Lao 1858 – 92", p.122.

¹⁶³ Katherine Bowie, "In the Wake of the Lords: A Historical Perspective on the Role of the Irrigation in the Political Economy of Northern Thailand", University of Chicago, 1980, p.147.

¹⁶⁴ พุนพร พูลทาจกร, "การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530, หน้า 26.

บทที่ 3

อาณานิคม: ผลกระทบและการปรับเปลี่ยน

การเข้ามาของลัทธิอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวงกว้าง ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดของผู้ปกครองในการจัดลำดับความสัมพันธ์ใหม่ระหว่างรัฐต่างๆ การขยายตัวของเศรษฐกิจ ฯลฯ ในบทนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงแนวคิดและวิธีการของชาติตะวันตกในการจัดตั้งอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเน้นสิ่งที่เกิดขึ้นกับอินเดียนและพม่า เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประสบการณ์ตรงจากการเสด็จประพาสทั้งอินเดียนและพม่า อีกทั้งพมามีพื้นที่ติดต่อกับหัวเมืองล้านนาซึ่งขณะนั้นเริ่มมีปัญหาทำให้สยามต้องปรับเปลี่ยนแนวคิดใหม่ในการจัดการปกครอง

อาณานิคมในการรับรู้ของสยาม

1. อาณานิคมตะวันตก: แนวคิดและวิธีการ

จากความสำเร็จของการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรปในพุทธศตวรรษที่ 23 และการเร่งสร้างรัฐชาติของประเทศต่างๆ ในโลกตะวันตก¹ ทำให้การค้า การสะสมทุนและการขยายตัวของระบบอุตสาหกรรมเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ชาติต่างๆ ในยุโรปจึงแข่งขันกันหาวัตถุดิบและตลาดที่มีความแน่นอนในการระบายสินค้า โดยเปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์ทางการค้ากับรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาเป็นการยึดครองดินแดนโดยตรง ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ฮอลันดาได้เข้ายึดครองหมู่เกาะต่างๆ ในอินโดนีเซีย และได้สิทธิในการเรียกเก็บภาษีและค่าเช่าที่ดินตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24² ในขณะที่พม่าแพ้สงครามกับอังกฤษครั้งที่ 1 พ.ศ.2368 โดยอังกฤษยึดดินแดนบางส่วนไว้ในครอบครอง ในราวพ.ศ.2402 – 2410 ฝรั่งเศสเข้ายึด 6 เมืองท่าสำคัญทางตอนใต้ของเวียดนามโดยเปลี่ยนให้เป็นอาณานิคมโคชินไชน่า และเริ่มเข้าแทรกแซงราชสำนักเขมร โดยสยามต้องลงนามในสัญญายอมรับให้เขมรเป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศสในพ.ศ.2410³

เจ. เอส. เฟอริวัล (J.S. Furnivall) อธิบายแนวคิดพื้นฐานของเจ้าอาณานิคมว่าตั้งอยู่บนหลักเศรษฐกิจและความสัมพันธ์ของคนในสังคมที่เป็นเหตุเป็นผล หลักของกฎหมายที่มีมาตรฐานไม่ได้ขึ้นอยู่กับบุคคลใดบุคคลหนึ่งและแนวคิดด้านเสรีภาพส่วนบุคคล แต่ในสังคมเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมของรัฐใน

¹ Nicholas Tarling, *Imperialism in Southeast Asia* (London: Routledge, 2001), p.13.

² จอห์น แบรดตันและแฮร์รี เจ. เบ็นดา, *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยใหม่* ลัทธิอาณานิคม ลัทธิชาตินิยม และการสลายตัวของลัทธิอาณานิคม (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529), หน้า 25 และ 46 – 47.

³ Norman G. Owen, (Edited), *The Emergence of Modern Southeast Asia A New History* (Singapore: Singapore University Press, 2005), p.87, 115 – 125.

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้อำนาจสูงสุดอยู่ที่ตัวผู้ปกครองซึ่งมักใช้กฎหมายตามใจตนเอง ตามจารีตประเพณีหรือศาสนา เพอนิวลเลนเชื่อว่าปัจจัยที่สำคัญที่สุดของการขยายอาณานิคมเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือเหตุผลทางด้านเศรษฐกิจ⁴

ฉลอง สุนทราวาณิชย์ อธิบายถึงลัทธิอาณานิคมที่เกิดขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ว่ามีสาระสำคัญคือการเข้าครอบงำทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชาติมหาอำนาจตะวันตกเพื่อผลประโยชน์ทางการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรมและยุทธศาสตร์ โดยมีแรงผลักดันที่สำคัญมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม อุดมการณ์แบบทุนนิยม (Capitalism) และอุดมการณ์เสรีนิยม (Liberalism) แนวคิดอาณานิคมมีเหตุผลรองรับ 4 ประการคือ หนึ่งเหตุผลทางเศรษฐกิจที่ทำให้เจ้าอาณานิคมได้มาซึ่งวัตถุดิบและผลผลิตปฐมภูมิเพื่อประโยชน์ของอุตสาหกรรมการผลิต อีกทั้งเป็นช่องทางสำหรับการแสวงหาผลกำไรจากการลงทุนของกลุ่มทุนและเป็นช่องทางการระบายสินค้าอุตสาหกรรม สองปรัชญาทางสังคมแบบดาร์วิน (Social Darwinism) ซึ่งเชื่อในเรื่องธรรมชาติของการต่อสู้เพื่อความอยู่รอด บนพื้นฐานของปรัชญาดังกล่าวผู้ที่เข้มแข็งกว่าย่อมปกครองผู้ที่อ่อนแอกว่า สามความมั่นคงและยุทธศาสตร์ โดยพื้นที่ที่ตกเป็นอาณานิคมเป็นทั้งฐานของการผลิตและตลาดในการระบายสินค้า อีกทั้งยังเป็นฐานที่มั่นในการปกป้องผลประโยชน์ของตนเอง สี่แนวคิดแบบเสรีนิยมที่สนับสนุนการปลดปล่อยแรงงานไพร่ทาสไปสู่แรงงานเสรี และเป็นประเด็นทางศีลธรรมซึ่งเป็นที่ถกเถียงกันอย่างกว้างขวางในสังคมสมัยใหม่ในโลกตะวันตก เป็นการนำเอาวิถีชีวิตที่ดีกว่า มีเกียรติกว่าไปสู่กลุ่มชนที่ด้อยกว่าโดยนำเอากฎหมาย ระเบียบและความเป็นสันติภาพเข้าไปสถาปนาในดินแดนเหล่านั้น⁵ โดยเจ้าอาณานิคมมองว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการช่วยเหลือให้คนพื้นเมืองเป็นชาวคริสต์ที่ดีและมีความเจริญ แม้ว่าประเด็นเรื่องภาระทางศีลธรรมจะเป็นที่ถกเถียงกันในหมู่เจ้าอาณานิคม แต่ท้ายที่สุดผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นเกิดตามมาจากตกเป็นของเจ้าอาณานิคมมากกว่าคนพื้นเมือง⁶

ดังนั้น อาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 จึงหมายถึงการเข้ายึดครองพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งของรัฐที่มีอำนาจเหนือกว่าโดยใช้กำลังทางทหาร เมื่อยึดดินแดนได้แล้วผู้ปกครองจะสถาปนาระบบการปกครองใหม่ในรูปแบบที่ตนเองเห็นว่าเหมาะสม โดยรัฐที่อยู่ใต้อาณานิคมจะมีความต่างกับรัฐบริวารหรือรัฐแบบจารีตคือไม่มีอำนาจในการติดต่อกับรัฐอื่นๆ อย่างอิสระและการบริหารสูงสุดอยู่ภายใต้การตัดสินใจจากรัฐที่เป็นเมืองแม่ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐที่เป็นเจ้าอาณานิคมและรัฐที่ตกอยู่ภายใต้อาณานิคมจึงเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน

⁴ J.S. Furnivall, *Colonial Policy and Practice* (New York: New York University Press, 1956), p.4.

⁵ ฉลอง สุนทราวาณิชย์, "รัชกาลที่ 5 กับลัทธิอาณานิคมและสยาม", ใน *รัชกาลที่ 5 : สยามกับอุษาคเนย์ และชมพูทวีป* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 266 – 279.

⁶ J.S.Furnivall, *Colonial Policy and Practice*, p.7.

วิธีการของเจ้าอาณานิคมที่เกิดขึ้นกับรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือ การใช้กำลังทางทหารและเทคโนโลยีที่เหนือกว่าเข้ายึดครองพื้นที่ และดึงเอาอำนาจจากผู้ปกครองท้องถิ่นมาไว้ที่ตน จากนั้นจึงสถาปนาระบบราชการใหม่โดยแบ่งเขตการปกครองและคัดเลือกคนพื้นเมืองเข้าสู่ระบบราชการ รวมถึงสร้างเครื่องมือในการบริหารเพื่อใช้สนับสนุนโครงสร้างการปกครองใหม่ เช่น รัฐบาล กฎหมาย การศาล เศรษฐกิจ ฯลฯ ในรูปแบบที่ตนเองคิดว่าเหมาะสมและอำนวยความสะดวกสูงสุดแก่เจ้าอาณานิคม

ในกรณีของอนุทวีปอินเดีย ชาติตะวันตกได้เริ่มเข้าไปทำการค้าโดยแข่งขันกันด้านผลประโยชน์และเริ่มยุ่งเกี่ยวทางการเมืองกับราชาของแคว้นต่างๆ เพื่อให้ได้สัมปทานผูกขาดการค้าระยะยาว รวมทั้งจัดตั้งสถานีการค้าตามแคว้นต่างๆ การสถาปนาระบบอาณานิคมในอินเดียที่ชัดเจนที่สุดน่าจะเป็นครั้งที่อังกฤษทำสงครามป्लाซซี พ.ศ.2300 อังกฤษได้รับสิทธิในการจัดเก็บภาษีและควบคุมระบบการค้าในพื้นที่รัฐพิหาร เบงกอลและโอริสสาโดยให้เงินประจำปีปีก่อนหนึ่งเป็นค่าตอบแทนกับมหาราชา⁷ จากนั้นอังกฤษใช้วิธีสร้างพันธมิตรกับผู้ครองนครฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งและทำสงครามกับอีกฝ่ายหนึ่งเพื่อควบคุมการปกครองและได้รับสิทธิในการจัดเก็บภาษีรวมทั้งผูกขาดผลประโยชน์ทางการค้า⁸ ราว พ.ศ.2400 พื้นที่ 2 ใน 3 ของอินเดียอยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ

วิธีการควบคุมอาณานิคมอินเดียได้แก่การแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นที่เรียกว่า Governor General และกรรมการที่ปรึกษาชุดหนึ่งเป็นผู้รับผิดชอบดูแลผลประโยชน์และการจัดเก็บภาษีโดยออกกฎหมายมารองรับ⁹ ซึ่งภาษีเหล่านั้นจะนำมาเลี้ยงระบบราชการที่อังกฤษสถาปนาขึ้น¹⁰ มีการจัดตั้งกองทหารเพื่อใช้ปราบปรามความไม่สงบในพื้นที่ต่างๆ จัดระบบการศาลแบบใหม่โดยใช้กฎหมายอังกฤษผสมกับกฎหมายพื้นเมือง¹¹ ด้านเศรษฐกิจบริษัทของอังกฤษได้ตั้งโรงงานผลิตสินค้าโดยใช้แรงงานคนพื้นเมืองและผูกขาดราคาสินค้าทั้งการผลิตและการส่งออกสินค้า ด้านการศึกษามีการเปิดโรงเรียนสอนศาสนาคริสต์ ภาษาอังกฤษและความรู้แบบตะวันตกเพื่อผลิตคนพื้นเมืองเข้าสู่ระบบราชการ อีกทั้งสร้างช่องทางการสื่อสารและการคมนาคมเพื่อควบคุมพื้นที่ต่างๆ ได้อย่างทั่วถึง¹²

ในกรณีของพม่า สาเหตุสำคัญซึ่งทำให้อังกฤษขยายอาณานิคมจากอินเดียเข้าสู่พม่ามาจากการแข่งขันกับฝรั่งเศสในการเพิ่มอิทธิพลของตนในอินเดีย ความต้องการไม้สักในการต่อเรือเพื่อสนับสนุน

⁷ S.N. Sen, *History of Modern India 1765 – 1950* (Delhi: Kamal Dhawan, 1979), p.4.

⁸ S.V. Desika Char, *Readings in The Constitutional History of India* (Delhi: Oxford University Press, 1983), p.38.

⁹ Herman Kulke and Dietmar Rothermund, *A History of India* (London and New York: Routledge, 2004), p.246 – 269.

¹⁰ Ian W. Mabbett, *A Short History of India* (New York: Praeger Publishers, 1968), p.145.

¹¹ Robert Travers, *Ideology and Empire in Eighteenth – Century India* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), p.182 – 185.

¹² Herman Kulke and Dietmar Rothermund, *A History of India*, p.251 – 263.

ยุทธศาสตร์กองทัพเรือเหนืออ่าวเบงกอลและความต้องการใช้พม่าเป็นประตูเข้าสู่จีน¹³ นับตั้งแต่พม่าแพ้สงครามกับอังกฤษครั้งที่ 1 ในพ.ศ.2368 ทำให้พม่าต้องยกดินแดนในแคว้นอะระกัน มะริด ทวายและตะนาวศรี พร้อมทั้งจ่ายเงินค่าปรับให้กับอังกฤษ และยินยอมให้มีผู้แทนของอังกฤษในเมืองหลวง ต่อมาเมื่ออังกฤษครอบครองดินแดนพม่าบางส่วน อังกฤษได้เปลี่ยนรูปแบบการปกครองโดยแต่งตั้งข้าหลวงชาวอังกฤษเป็นผู้ดูแลและยกเลิตำแหน่งผู้นำท้องถิ่นเดิมที่อังกฤษเห็นว่าเป็นอุปสรรคต่อการจัดการปกครอง ใช้ระบบการจดทะเบียนภาษีรายหัวในอัตราที่แน่นอน¹⁴ และจัดรูปแบบการศาลใหม่ให้เป็นแบบอังกฤษ¹⁵

ในด้านเศรษฐกิจอังกฤษได้พัฒนาพื้นที่พม่าตอนล่างให้เป็นเมืองท่าในการส่งออกไม้สักและพัฒนาพื้นที่ว่างเปล่าให้เป็นแหล่งปลูกข้าวเพื่อการส่งออกโดยอังกฤษเป็นผู้กำหนดราคาซื้อขายในตลาด¹⁶ อีกทั้งประกาศให้พื้นที่ที่เคยเป็นป่าชุมชนให้เป็นทรัพย์สินของรัฐบาลอังกฤษ¹⁷ นอกจากนี้ยังมีการวางนโยบายทางการศึกษาที่สอนวิชาแบบตะวันตก เช่น คณิตศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ภาษาอังกฤษ โดยใช้วัดและพระสงฆ์เป็นฐานในการจัดการศึกษาแบบใหม่ตามแผนการศึกษาของรัฐ¹⁸ เพื่อสร้างมาตรฐานเดียวกันภายใต้ระบบการศึกษาแห่งอาณานิคม และเพื่อผลิตข้าราชการพื้นเมืองเข้าสู่โครงสร้างการปกครองแบบใหม่ โดยการจัดการศึกษานี้ อังกฤษถือเป็นเรื่องของสวัสดิการที่ควรจัดให้กับคนพื้นเมืองและเป็นภาระหน้าที่ของชาวคริสต์ที่ดีที่ต้องเผยแพร่ความเจริญไปยังดินแดนอื่นที่ยังคงมีความล้าหลังและงมงาย¹⁹

ภายหลังเมื่อพม่าพ่ายแพ้สงครามกับอังกฤษครั้งที่ 3 ในพ.ศ.2429 อังกฤษได้เนรเทศพระเจ้าสีป่อและพระนางศุภยาลัตไปอยู่เมืองมัทราส ในบริติชอินเดีย ยกเลิกสภาบริหารสูงสุดโดยประกาศให้พม่าเป็นจังหวัดหนึ่งในอาณานิคมอินเดียของอังกฤษ รวมทั้งริ้วโครงสร้างการปกครองใหม่ทั้งหมด จากนั้นจึงออกกฎหมายปฏิรูปการปกครองโดยแต่งตั้งผู้ปกครองท้องถิ่นให้ขึ้นตรงกับบริติชอินเดียทำหน้าที่เก็บภาษี

¹³ Nicholas Tarling, *Imperialism in Southeast Asia*, p.39., J.S. Furnivall, *Colonial Policy and Practice*, p.15.

¹⁴ U Maung Maung, *From Sangha to Laity: Nationalist Movement of Burma, 1920 – 1940* (M.A. Australian National University, 1976), p.99.

¹⁵ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *พม่า ประวัติศาสตร์และการเมือง* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2544), หน้า 48.

¹⁶ Albert D. Moscotti, *British Policy and the Nationalist Movement in Burma 1917 – 1937* (Hawaii: The University Press of Hawaii, 1974), p.158 - 159.

¹⁷ James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia* (Massachusetts: The Murray Printing Co., 1977), p.63.

¹⁸ Donald E. Smith, *Religion and Politics in Burma* (New Jersey: Princeton University Press, 1965), p.58 – 59.

¹⁹ J.S. Furnivall, *Colonial Policy and Practice*, p.123 – 124.

เก็บตัวเลขสถิติต่างๆ ที่จำเป็นเกี่ยวกับหมู่บ้าน รักษาความสงบเรียบร้อยและคอยรับรองการตรวจงานจากข้าราชการที่ได้รับการแต่งตั้งจากทางการบริติชอินเดีย²⁰

นับตั้งแต่พม่าแพ้สงครามครั้งแรกกับอังกฤษครั้งที่ 1 พ.ศ.2368 ทำให้ชนชั้นนำสยามเกิดความวิตกเนื่องจากพม่าถือเป็นเป็นคู่ปรับทางการสงคราม โดยสยามถือว่าพม่าเป็นผู้ที่ไม่มีใครจะเอาชนะได้ การที่พม่าแพ้สงครามในครั้งนี้เชื่อว่าทำให้สยามเกรงกลัวต่อประสิทธิภาพของกองทัพอังกฤษและมีที่ทำการประนีประนอมกับอังกฤษมากขึ้น²¹ เมื่ออังกฤษส่ง เฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) เข้ามาทำสัญญาการค้าจึงได้รับความร่วมมือจากสยาม ทางด้านทิศใต้ของสยาม อังกฤษได้เริ่มเข้าเกาะปีนังจากสุลต่านไทรบุรีพ.ศ.2329²² และเข้าแทรกแซงหัวเมืองมลายูโดยได้รับสิทธิอย่างสมบูรณ์ในการเข้าพื้นที่สิงคโปร์และบางส่วนของมลายูพ.ศ.2367 โดยทำยที่สุดสยามได้ยอมรับฐานะของอังกฤษในเกาะปีนังในพ.ศ. 2369

ต่อมา อังกฤษได้แสดงแสนยานุภาพทางทหารอีกหลายครั้ง เช่น การเอาชนะจีนในสงครามฝิ่นระหว่างพ.ศ.2382 – 2385 จีนถูกบังคับให้ทำสนธิสัญญานานกิงโดยต้องยกเกาะฮ่องกงให้อังกฤษและเปิดเมืองท่าเซี่ยงไฮ้ กวางตุ้ง เอ๋อหมิง ฟูเจาและ닝โปให้มีการค้าเสรี และให้สิทธิในการเปิดสถานกงสุลรวมทั้งลดค่าปฏิกรรมสงคราม การพ่ายแพ้ของจีนทำให้สยามแน่ใจว่าจะมีการเปลี่ยนดุลย์อำนาจในเอเชีย และการที่อังกฤษเอาชนะสงครามพม่าครั้งที่ 2 ในพ.ศ.2395 ผลของสงครามทำให้พม่าต้องเสียดินแดนอิสระวดีตอนล่างให้อังกฤษ²³ ทำให้พื้นที่ล้านนาซึ่งขณะนั้นเป็นประเทศราชของสยามมีอาณาเขตติดต่อกับอังกฤษ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นต่อเนื่องมาเป็นลำดับได้สร้างความตระหนักให้กับราชสำนักสยามไม่น้อย

ชาติตะวันตกซึ่งเข้ามามีอิทธิพลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเป็นคู่แข่งกับอังกฤษในการขยายอาณานิคมคือฝรั่งเศส โดยฝรั่งเศสรบชนะเวียดนามครั้งแรกและเข้าครอบครองพื้นที่บริเวณโคชินจีนในพ.ศ.2401 พร้อมกับบังคับให้ราชสำนักเวียดนามยอมเปิดเมืองท่าค้าขายกับฝรั่งเศสอีกหลายเมือง²⁴ ต่อมาฝรั่งเศสได้ยึดครองเวียดนามทั้งหมดเป็นอาณานิคมและอ้างสิทธิการครอบครองกัมพูชาในพ.ศ. 2410 สยามจำเป็นต้องยกเลิกสิทธิเหนือกัมพูชาอย่างเป็นทางการ²⁵

²⁰ John F. Cady, *A History of Modern Burma* (Ithaca: Cornell University Press, 1969), p.142 – 144.

²¹ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, *แผ่นดินพระนั่งเกล้า* (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 240., Nigel J. Brailey, “The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892”, Ph.D. thesis, University of London, 1968, p.166.

²² L.A. Mill, *British Malaya 1824 – 67* (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1966), p.39

²³ หม่อมทินอ่อง, *ประวัติศาสตร์พม่า* (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2519), หน้า 144 – 145.

²⁴ D.G.E. Hall, *A History of South East Asia* (London: Mcmillan, 1968), p.648 – 649.

²⁵ จอห์น แบสตันและแฮร์รี่ เจ.เบนจา, *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยใหม่ ลัทธิอาณานิคม ลัทธิชาตินิยมและการสลายตัวของลัทธิอาณานิคม*, หน้า 43.

เห็นได้ว่าการขยายตัวของอาณาจักรมตะวันตที่เน้นการใช้กำลังและแสนยานุภาพทางทหารที่เหนือกว่าเข้ายึดรัฐต่างๆ รอบสยามและเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจให้เป็นการผลิตเพื่อการส่งออกเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องปรับเปลี่ยนแนวคิดและวิธีการจัดการปกครองใหม่เพื่อรองรับสถานการณ์เหล่านี้

2. อาณาจักรในสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เสด็จประพาสต่างประเทศหลายครั้ง มีทั้งประเทศในเอเชียและยุโรป เมื่อศึกษาช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงนโยบายการปกครองในล้านนาซึ่งเกิดขึ้นเป็นรูปธรรมก้าวแรกคือการทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ในเดือนมกราคมพ.ศ.2417 ในที่นี้ผู้วิจัยจึงให้ความสำคัญกับการเสด็จประพาสต่างประเทศของพระองค์ก่อนหน้าพ.ศ.2417 โดยตั้งสมมติฐานว่าการเสด็จประพาสในเมืองต่างๆ ซึ่งอยู่ในอาณาจักรมตะวันตนี้ ทำให้พระองค์เลียนแบบแนวคิดและวิธีการของตะวันตกมาปรับใช้กับประเทศราชล้านนา

ความสนใจในการศึกษาวิธีการจัดการอาณาจักรมตะวันตนั้นมีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้ว่าพระองค์ไม่เคยเสด็จประพาสต่างประเทศด้วยพระองค์เอง แต่ได้ให้ความสำคัญโดยส่งคนไปศึกษาดูงานเพื่อนำสิ่งเหล่านั้นปรับปรุงประเทศโดยใช้ระบบอาณาจักรมตะวันตของอังกฤษเป็นแบบอย่าง พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิษณุภาณุโณภาส ไปเยือนเมืองสิงคโปร์ในพ.ศ.2404 เพื่อศึกษาแนวทางที่อังกฤษใช้ปกครองสิงคโปร์²⁶ ภายหลังจากที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กลับมาได้มีการนำแบบอย่างการทำนุบำรุงบ้านเมืองของอังกฤษเข้ามาใช้ เช่น การสร้างถนน การทำสะพานเดินรถ เป็นต้น²⁷ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์เสด็จเยือนสิงคโปร์ด้วยเช่นกันแต่ทรงพระประชวรและสวรรคตเสียก่อน

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมองเห็นอันตรายจากอาณาจักรมตะวันตไว้ว่า “...ทางรอดของสยามในอนาคตขึ้นอยู่กับ การที่ทำให้ฝรั่งนับถือ ต้องเปลี่ยนรัฐสภาในนโยบายของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรม เพราะว่าต่อไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที...”²⁸ พระราชดำริดังกล่าวคงมีอิทธิพลต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่น้อย ดังนั้นพระองค์

²⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร: คลังวิทยา, 2517), หน้า 247.

²⁷ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนาและ อภิชา ชูดีพงศ์พิสิฐ, “การเสด็จประพาสสิงคโปร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน เอกสารประกอบการเสวนาผลงานวิจัยพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องในวโรกาสพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี วันศุกร์ที่ 19 กันยายน 2546 ณ ห้องประชุม 105 อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า 1.

²⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 122.

ทรงมีพระราชดำริเสด็จประพาสต่างประเทศเพื่อศึกษาดูงานและพัฒนาสยามให้มีความเจริญในสายตาของชาติตะวันตก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ในพ.ศ.2411 พระองค์ยังทรงพระเยาว์โดยมีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแทน การเสด็จประพาสต่างประเทศในช่วงเวลาที่มีผู้สำเร็จราชการแทนนี้เกิดขึ้นจำนวน 2 ครั้ง ได้แก่การเสด็จประพาสสิงคโปร์และปัตตาเวียในพ.ศ.2413 และสิงคโปร์ พม่าและอินเดียในพ.ศ.2414

2.1 สิงคโปร์และปัตตาเวียในสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรกเกิดขึ้นเมื่อมิสเตอร์น็อกซ์ (Knox) ซึ่งเป็นกงสุลอังกฤษในขณะนั้นได้เสนอเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในการจัดการศึกษาวิธีการปกครองถวายเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยให้เสด็จทอดพระเนตรเมืองสิงคโปร์ซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษ เมืองปัตตาเวียและเมืองเสมารังซึ่งเป็นอาณานิคมของฮอลันดา หลังจากรัฐบาลอังกฤษและรัฐบาลฮอลันดาตอบรับอย่างเป็นทางการจึงได้เตรียมการต่างๆ ให้สอดคล้องกับประเพณีของชาวตะวันตก

การเสด็จประพาสครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายสำคัญ 2 ประการคือ หนึ่ง เพื่อศึกษาวิธีการปกครองตามแบบอย่างของอังกฤษ และ สอง ศึกษาความเจริญทางด้านเศรษฐกิจและสังคมแบบตะวันตกเพื่อนำมาใช้ปฏิรูปบ้านเมืองให้ทันสมัย ในประกาศว่าด้วยการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์พ.ศ.2417 มีข้อความแสดงถึงจุดประสงค์ในการเสด็จประพาสไว้ว่า "...ได้ทอดพระเนตรบ้านเมืองแลการธรรมเนียมต่างๆ สิ่งใดดีจะได้เป็นแบบอย่างแก่บ้านเมืองสยามต่อไป ก็เพราะทรงหวังตั้งพระหฤไทย ประสงค์จะทรงจัดการทำนุบำรุงพระนคร..."²⁹ สาเหตุที่ มิสเตอร์น็อกซ์เสนอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรการบริหารบ้านเมืองในสิงคโปร์น่าจะเกิดจากผลประโยชน์ทางการค้าระหว่างสิงคโปร์ สยามและหัวเมืองมลายูมีมากขึ้น ตลอดจนเหตุกระทบกระทั่งจากการค้าระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับคนในบังคับสยามบริเวณหัวเมืองเชียงใหม่มีมาก โดยอังกฤษไม่สามารถจะจัดการปัญหาเหล่านี้ได้ วิธีแก้ปัญหาก็อย่างหนึ่งคือการเชิญกษัตริย์สยามและชนชั้นนำไปศึกษาดูงานเพื่อให้กลับมาปรับปรุงระเบียบการปกครองให้เอื้ออำนวยต่อการติดต่อค้าขาย

การเสด็จครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระชนมายุ 18 พรรษาเสด็จออกจากกรุงเทพฯ วันที่ 9 มีนาคม พ.ศ.2413 มีผู้ตามเสด็จเป็นเจ้านายชั้นสูงและข้าราชการรวม 208 คน พระองค์เสด็จเมืองสงขลา 1 วัน และเสด็จทอดพระเนตรอุตสาหกรรมเรือและท่าเรือแถบตีไล่ะวันยาเป็นการส่วนพระองค์ จากนั้นจึงเสด็จพระราชดำเนินถึงเมืองสิงคโปร์อย่างเป็นทางการและได้รับการถวายการต้อนรับที่ศาลานคราภิบาล (ที่ว่าการของเจ้าพระยาสำเร็จราชการ) ในคำกล่าวถวายไชยมงคลของมิสเตอร์ทอมัส สก็อต (Thomas Scott) ประธานสมาคมค้าขายเมืองสิงคโปร์ กล่าวถึงสร้อยพระนาม

²⁹ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนาและ อภิชา ชูติพงศ์พิสิฏฐ์, "การเสด็จประพาสสิงคโปร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", หน้า 6.

ของพระองค์ว่า “เป็นราชาธิราชของลาว”³⁰ ซึ่งหมายถึงการยอมรับในอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามเหนือหัวเมืองล้านนาและล้านช้างอย่างเป็นทางการ

กิจการต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรตลอดระยะเวลา 7 วันที่ประทับในเมืองสิงคโปร์ได้แก่ โรงทหาร เรือรบอังกฤษ การไปรษณีย์ โบสถ์อังกฤษ โรงเรียน โรงพยาบาล คุก ที่ทำการโทรเลข ศาล ที่สูบน้ำสำหรับดับเพลิง ตึกกลมประทีป การประกวดดอกไม้ ละครพูด บ้านเจ้าพระยาอัสตงคต สวนจีน ถนนและห้างร้านต่างๆ งานเดินรำ ตลาดปลา ศาลเจ้าจีน ทหารช่าง อู่กำปั่นเรือ เห็นได้ว่าสถานที่ที่พระองค์เสด็จไปมีทั้งสถานที่ว่าราชการซึ่งรัฐบาลอังกฤษได้วางแบบเพื่ออำนวยความสะดวกในการบริหารบ้านเมืองโดยมีศูนย์กลางการบริหารคือนคราภิบาล และกิจการอื่นๆ ที่เอื้อประโยชน์ต่อการจัดการปกครอง การค้าและการดำรงชีวิตของราษฎร การเสด็จครั้งนี้เชื่อว่าพระองค์น่าจะทรงพอพระทัยในความเป็นระเบียบเรียบร้อยของเมืองอาณานิคมเช่นสิงคโปร์ ดังพระราชโทรเลขซึ่งทรงมีไปถึงพระราชินีของอังกฤษที่ว่า “...หม่อมฉันมีความยินดีที่ได้เห็นบ้านเมืองแลผู้คนซึ่งอยู่ในพระราชอำนาจของพระองค์มีความเจริญรุ่งเรืองถึงเพียงนี้...”³¹ จากนั้นพระองค์เสด็จไปยังเมืองปัตตาเวียและเมืองสมารังรวม 9 วัน โดยเสด็จประพาสสถานที่สำคัญในการบริหารบ้านเมืองซึ่งคล้ายๆ กับที่เสด็จในสิงคโปร์ จากนั้นเสด็จพระราชดำเนินกลับโดยถึงกรุงเทพฯ วันที่ 15 เมษายน พ.ศ. 2413 รวมระยะเวลาในการเสด็จประพาสครั้งนี้ 38 วัน

สิ่งสำคัญประการหนึ่งของการเสด็จประพาสสิงคโปร์ – ปัตตาเวีย นอกเหนือจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและชนชั้นนำที่ตามเสด็จไปด้วยในคราวนั้นได้ไปศึกษาเรียนรู้วิทยาการใหม่ๆ เพื่อนำมาเป็นแบบอย่างในสยามแล้ว ยังแสดงถึงความพยายามสร้างภาพลักษณ์และพิสูจน์การมีอยู่ของรัฐสยามในฐานะรัฐเอกราชที่ต่างจากรัฐอื่นๆ ในเอเชียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กล่าวคือสยามได้พยายามแสดงให้เห็นว่าตนเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความศิวิไลซ์และมีศักยภาพในการปรับตัวและพัฒนาตนเองให้ก้าวทันต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยสามารถนำตนเองไปสู่ระดับความเจริญในระเบียบโลกใหม่ที่มีชาติตะวันตกเป็นผู้นำ การเสด็จต่างประเทศครั้งนี้สยามได้วางฐานะของตนเองให้มีความเท่าเทียมกับชาติอาณานิคมตะวันตก และวางสถานะของพระมหากษัตริย์สยามไว้เท่าเทียมกับสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียของอังกฤษ (Queen Victoria) และพระเจ้าวิลเลียมที่ 3 (King William III) ของเนเธอร์แลนด์³²

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

³¹ ชนาทิพย์ เกษะวัฒนะ, การเสด็จประพาสของพระเจ้าแผ่นดินสยามที่เมืองปัตตาเวีย (ครั้งที่ 1) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544), หน้า 35 – 42.

³² กรรณิการ์ สาดปรุ่ง, “รัชกาลที่ 5 กับฮอลันดาและชวา การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวีย และเสมารัง ในปี 1871”, เอกสารประกอบการสัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี, (เอกสารอัดสำเนา), หน้า 2.

หลักฐานการยอมรับในความพยายามปรับตัวของสยามเห็นได้จากคำกราบทูลของ ทอมัส สก็อต ประธานสมาคมค้าขายเมืองสิงคโปร์ที่ว่า “...การที่พระองค์เสด็จครั้งนี้เป็น พยานให้ปรากฏ ยิ่งขึ้นว่า รัฐบาลของพระองค์ประสงค์จะบำรุงทางมิตรีไมตรีกับนานาประเทศ...ซึ่งพระองค์...ได้ทรง ประพฤติเป็นแบบอย่างที่ดีจะไปประพาสถึงเมืองต่างประเทศดังนี้ ไม่ใช่จะเป็นคุณประโยชน์แก่ไพร่ฟ้า ข้าแผ่นดินของพระองค์เท่านั้น แต่จะเป็นเยี่ยงอย่างแก่พระราชินีในประเทศอื่น...”³³ ในคำกล่าวต้อนรับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของ The Board of Managers of the Gymnasium William III วันที่ 28 มีนาคม พ.ศ.2414 ที่เมืองปัตตาเวีย ได้ย้ำถึงการที่สยามได้พัฒนาตนเองให้ก้าวหน้ากว่ารัฐ อื่นๆ ในเอเชียตามแนวทางความศิวิไลซ์ของตะวันตกจนสามารถเป็นตัวอย่างให้กับรัฐอื่นๆ ได้³⁴

ผลจากการเสด็จประพาสในครั้งนี้แม้ว่าจะยังไม่มีผลโดยตรงต่อการเปลี่ยนแปลง ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ และหัวเมืองล้านนาแต่เชื่อว่ามีผลต่อพระราชดำริในการบริหาร บ้านเมืองของพระองค์ในภาพรวมไม่น้อย โดยพ.ศ.2417ภายหลังจากพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งที่ 2 พระองค์ทรงจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) การจัดตั้งสภาแห่งนี้น่าจะมาจาก การที่ได้เสด็จทอดพระเนตรการแบ่งสายงานปกครองและการจัดตั้งสภาขุนนางที่ปรึกษาราชการที่ ปัตตาเวีย การศึกษาหน้าที่ของสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน การแบ่งสายงานบริหารและการจัด ปกครองรูปแบบต่างๆ ที่ฮอลันดาได้วางไว้นี้ เชื่อว่าพระองค์ทรงเข้าพระทัยเป็นอย่างดีโดยทรงนำมาปรับ ในภายหลัง ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาซึ่งพระราชทานกรมหลวงดำรงราชานุภาพใน พ.ศ.2445 ที่ว่า การให้คนท้องถิ่นตามหัวเมืองประเทศราชปกครองตนเองเหมือนที่ฮอลันดาปฏิบัติกับชาววาไมซึ่งผลดี และผลเสีย ความว่า “...ถ้าจะจัดการให้พวกลาวปกครองกันเอง ทำนองพวกกระเด็นในเมืองชวา ข้าหลวง ให้เป็นผู้ตรวจตรากำกับอย่างเรสซิเดน แอส ซิสตัน เรสซิเดน แลคอนโทรลเลอร์ข้าราชการน้อย ลาวก็ ได้บังคับกันเอง แต่จะทำได้ไม่ได้ แลไม่เห็นบอกมาเป็นทางคิด...”³⁵

เห็นได้ว่าการเสด็จประพาสสิงคโปร์และปัตตาเวียในครั้งนี้ นอกจากจะเป็นการเรียนรู้ วิทยาการใหม่ๆ และวิธีการจัดการปกครองบ้านเมืองซึ่งจะนำมาปรับใช้ในเวลาต่อมาแล้ว ยังเป็นการ แสดงตัวตนของสยามในฐานะรัฐเอกราชซึ่งมีความต่างจากรัฐอื่นๆ ในเอเชียที่มีความพยายามพัฒนา ตนเองให้ศิวิไลซ์ตามแนวทางของชาติตะวันตก

2.2 สิงคโปร์ พม่าและอินเดียภายใต้อาณานิคมของอังกฤษ

ภายหลังจากการเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองปัตตาเวียพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์เสด็จประพาสทวีปยุโรปซึ่งเป็นแหล่งความเจริญสูงสุดของ

³³ ชนาทิพย์ เกสวะวัฒนนะ, การเสด็จประพาสของพระเจ้าแผ่นดินสยามที่เมืองปัตตาเวีย (ครั้งที่ 1), หน้า 40.

³⁴ กรรณิการ์ สาตรปรง, “รัชกาลที่ 5 กับฮอลันดาและชวา การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวีย และเสมารัง ในปีค.ศ.1871”, หน้า 13.

³⁵ กระทรวงมหาดไทย, ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2513), หน้า 168.

โลกใหม่ แต่มีอุปสรรคบางประการทำให้เสด็จประพาสสิงคโปร์ พม่าและอินเดียพ.ศ.2414 – 2415 แทนการเสด็จประพาสในครั้งนี้มีความสำคัญยิ่ง เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงการบริหารราชการครั้งสำคัญๆ เช่น การจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ การจัดตั้งปริวีเคาน์ซิลและเคาน์ซิลออฟสเตท การเลิกทาส ฯลฯ ล้วนเกิดขึ้นหลังจากที่พระองค์ทรงผ่านพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 พ.ศ.2416 และเสด็จกลับจากการประพาสสิงคโปร์ พม่าและอินเดียทั้งสิ้น การศึกษาดูงานของเจ้าอาณานิคมจึงเป็นสิ่งที่พระองค์และชนชั้นนำสยามให้ความสนใจต้องการเรียนรู้และลอกเลียนเพราะเป็นเรื่องที่เห็นชัดใกล้ตัวมีผลกระทบต่อสยามโดยตรง³⁶

การเตรียมการเสด็จประพาสอินเดียมีการคัดเลือกผู้ตามเสด็จจำนวน 40 คน มีทั้งเจ้านายและขุนนาง โดยเจ้านายที่ตามเสด็จจำนวน 6 พระองค์ ล้วนเป็นเจ้านายที่ทรงมีพระชนมระหวาง 12 – 16 ชันษาและยังไม่มีบทบาทในราชการ การตามเสด็จครั้งนี้จึงเป็นศึกษาดูงานเพื่อเพิ่มประสบการณ์อย่างแท้จริง (ภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งเสด็จประพาสอินเดียพ.ศ.2414
ที่มา: อี.บี. สลาเดน, เสด็จอินเดีย 2415 (กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุคส์, 2543), หน้า 7.

นอกจากนี้ยังมีขุนนางที่ตามเสด็จซึ่งมีทั้งที่เป็นขุนนางชั้นสูง ได้แก่ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (สมุหกลาโหม) เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (เจ้าพระยาพระคลัง) เจ้าพระยาสุรศักดิ์

³⁶ ชาณุวิทย์ เกษตรศิริ, “รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จอินเดีย พ.ศ.2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย”, ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 35.

มนตรี (ผู้บังคับการทหารรักษาพระองค์) เป็นต้น ซึ่งบุคคลเหล่านี้บางท่านภายหลังได้รับตำแหน่งในการบริหารสำคัญๆ และมีบทบาทในการปฏิรูปการปกครองต่อมา นอกจากนี้ยังมีขุนนางซึ่งเป็นผู้ชำนาญเทคนิควิทยาการต่างๆ เช่น พระปรีชาภักการ มีความเชี่ยวชาญด้านวิศวกรรม พระชลธารวินิจฉัย ผู้เชี่ยวชาญเรื่องคลอง หลวงศัลยยุทธวิธีกรรม ซึ่งต่อมาได้รับราชทินนามเป็นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีและเป็นผู้บุกเบิกการทำไฟฟ้าในสยาม ฯลฯ การคัดเลือกขุนนางซึ่งเป็นผู้ชำนาญการในหลากหลายสาขานี้แสดงให้เห็นวัตถุประสงค์ของการเสด็จประพาสในครั้งนี้ได้เป็นอย่างดี เนื่องจากบุคคลเหล่านี้ภายหลังเมื่อกลับมาได้เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาระบบสาธารณูปโภคด้านต่างๆ ผู้ตามเสด็จฝ่ายอังกฤษ ได้แก่ มิสเตอร์น็อกซ์ กงสุลอังกฤษและพันตรีสลาเดน ผู้ตามเสด็จตลอดเส้นทางตั้งแต่พม่าจนถึงอินเดีย และเป็นผู้จัดทำรายงานการเสด็จประพาสครั้งนี้ต่อรัฐบาลอังกฤษที่เมืองกัลกัตตา³⁷

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากกรุงเทพฯ วันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ.2414 โดยเรือพระที่นั่งบางกอก ผ่านอ่าวไทย อ้อมแหลมมลายู แวะที่เมืองสิงคโปร์ มะละกา จากนั้นเสด็จต่อไปยังมะละแหม่งและย่างกุ้ง ที่เมืองมะละแหม่งพระองค์ทรงทอดพระเนตรอุตุสหากรรมสงออกไม้สักโดยไม้สักบางส่วนเป็นไม้ที่ส่งมาจากหัวเมืองล้านนา การเสด็จประพาสครั้งนี้จึงเป็นโอกาสอันดีที่พระองค์ได้ทรงแสดงไมตรีในการติดต่อค้าขาย ดังปรากฏในพระราชดำรัสความว่า “...ชาวพม่าที่ได้ไปมาค้าขายในเขตแดนของเรา เราคงจะช่วยทำนุบำรุงในการค้าขายของชาวพม่าที่เป็นสับแยกต์ของอังกฤษ ที่ได้ค้าขายติดต่อกับคนสยามซึ่งอยู่ในเขตแดนของเราให้มีความเจริญยิ่งขึ้นไปกว่าแต่ก่อนสิ้นกาลนาน...”³⁸ ในเอกสารระยะทางเสด็จประพาสอินเดีย บันทึกว่าเรือของพระองค์จอดเทียบหน้าโรงเลื่อยไม้โดยแวะพักที่มะละแหม่ง 2 วัน จากนั้นจึงเสด็จไปเมืองย่างกุ้ง หลักฐานที่ระบุรายละเอียดของการเสด็จประพาสเมืองมะละแหม่งนี้มีจำกัด แต่เชื่อว่าพระองค์น่าจะได้ทอดพระเนตรกิจการทำไม้ รวมทั้งรับทราบถึงปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการค้าไม้ จากนั้นพระองค์เสด็จประทับเมืองย่างกุ้งเป็นเวลา 4 วันโดยเสด็จไปสักการะเจดีย์ชเวดากองและทอดพระเนตรคลังสรรพาวุธ

ในบันทึกของสลาเดนเริ่มตั้งแต่การรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เมืองย่างกุ้ง และได้กล่าวชื่นชมสยามที่ปฏิบัติได้ถูกต้องตามธรรมเนียมตะวันตก เช่น การยิงสลุตตอบรับ การแต่งกาย ฯลฯ ซึ่งวิธีการปฏิบัติตนตามแบบยุโรปนี้ทำให้การต้อนรับ “...สนิทสนมเป็นกันเองมากขึ้นกว่าการปฏิบัติตามแบบแผนประเพณีราชสำนักตะวันออกอันเคร่งครัด...”³⁹ จากนั้นพระองค์

³⁷ อี. บี. สลาเดน, หน้า 5. E.B.Sladen หรือ เอ็ดเวิร์ด บอสค สลาเดน เป็นนายทหารประจำกองทัพบกแห่งเมืองมัทราส และประจำการในสงครามพม่าครั้งที่ 2 และดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการสูงสุดฝ่ายการเมืองในสงครามพม่าครั้งที่ 3 และเป็นบุคคลที่รับการสละราชสมบัติของกษัตริย์พม่าใน พ.ศ.2428 ขณะที่ได้รับคำสั่งให้ปฏิบัติราชการพิเศษรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเขาอยู่ในเมืองกัลกัตตาและได้เดินทางมารับเสด็จที่เมืองย่างกุ้ง

³⁸ ประยุทธ์ สิทธิพันธ์, มหาราชกวี ปิยมหาราชราลิก จปร.(เล่ม 1) (กรุงเทพฯ: กงสุสยามการพิมพ์, 2527), หน้า 145.

³⁹ อี.บี. สลาเดน, เสด็จอินเดีย 2415 (กรุงเทพฯ: ธิเวอรัคส์, 2543), หน้า 7.

เสด็จประพาสเมืองกัลกัตตาที่เป็นศูนย์กลางที่ว่าการอาณานิคมอินเดียของอังกฤษโดยขณะนั้นมีลอร์ดมาโย (Lord Mayo) อุปราชผู้สำเร็จราชการเป็นผู้รับเสด็จ ทรงประทับที่เมืองกัลกัตตา เมืองเดลี เมืองอัครา เมืองลัคเนา เมืองบอมเบย์ เมืองเบ็นนาร์ส (พาราณสี) และเสด็จกลับมาประทับที่เมืองกัลกัตตา จากนั้นจึงเสด็จนิวัติกลับถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 16 มีนาคม พ.ศ.2414⁴⁰ รวมเวลาทั้งสิ้น 92 วัน โดยใช้การเดินทางไปยังเมืองต่างๆ ด้วยขบวนรถไฟพิเศษราว 200 ชั่วโมง⁴¹

ระหว่างวันที่ 13 – 22 มกราคม พ.ศ.2414 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับที่เมืองกัลกัตตา ในงานเลี้ยงต้อนรับพระองค์มีกระแสพระราชดำรัสเป็นภาษาสยามอธิบายถึงจุดมุ่งหมายในการเสด็จครั้งนี้ไว้ว่า “...เราได้รับเกียรติอย่างสูงสุดในขณะที่ได้รับการต้อนรับจากเจ้าหน้าที่ผู้มีอำนาจกับสาธารณชน และได้รับมิตรภาพอันสมบูรณ์ที่สุดสำหรับการรับเสด็จเหล่านี้...เราหวังเป็นอย่างยิ่งว่าสิ่งที่เราได้เห็นและที่กำลังจะได้เห็นต่อไปนั้น จะเป็นประโยชน์ไม่ใช่แต่เฉพาะตัวของเราเองเท่านั้น แต่จะเป็นประโยชน์ต่อพลเมืองที่เราจะต้องปกครองต่อไปอีกด้วย...”⁴² ที่เมืองกัลกัตตาพระองค์ทอดพระเนตรกิจการต่างๆ เช่น บ่อมปรากการ โรงกษาปณ์ พิพิธภัณฑสถาน โรงงานผลิตปืน โรงงานทอกระสอบ สวนสัตว์ โรงงานจ่ายน้ำประปา โรงสี ทัศนสถาน อุปรากร โรงพยาบาล ตลาด โบสถ์ และได้พบกับมหาราชาแคว้นอูฐที่อยู่ใต้การอารักขาจากอังกฤษโดยยอมรับเงินค่าตอบแทนเป็นรายปีเพื่อแลกกับการสูญเสียอำนาจในการปกครอง

จากเมืองกัลกัตตาพระองค์เสด็จไปเมืองเดลีโดยทางรถไฟ สลาเดน บันทึกถึงหมายกำหนดการพิเศษในเมืองเดลีไว้ว่า “...นับเป็นโอกาสอันดีที่การเสด็จประพาสอินเดียครั้งนี้ มาตรงกับกรรวมพลซ้อมรบครั้งสำคัญในเมืองเดลี...ราชอาคันตุกะชาวสยามจะมีโอกาสได้ชมการรวมพลครั้งใหญ่ทางกองทหารอังกฤษทุกหน่วยเหล่าและการปฏิบัติทางการทหารเต็มรูปแบบ แสดงแสนยานุภาพทหารอันเกรียงไกรของอังกฤษ พร้อมทั้งฝึกทหารตามยุทธวิธีทันสมัยของยุโรป...”⁴³ ในเมืองเดลี พระองค์ทรงประพาสเมืองกุตตบซึ่งมีซ้อมรบครั้งใหญ่ที่สุดโดยอังกฤษถือว่าเป็นความสำเร็จสูงสุดในการจัดเตรียมให้พระองค์ได้ทอดพระเนตรการซ้อมรบครั้งนี้ จากนั้นพระองค์เสด็จโดยรถไฟไปเมืองอัครา ทอดพระเนตรบ่อมปรากการทัชมาฮาล สุสานและศาลาประชาคม จากนั้นเสด็จโดยรถไฟต่อไปยังเมืองกอนนอร์ ทอดพระเนตรสวนและบ่อน้ำที่ใช้สังหารชาวอังกฤษในช่วงที่เกิดกบฏซีปอยพ.ศ.2400 และเสด็จไปเมืองลัคเนาเพื่อทอดพระเนตรการฝึกหัดทหารและเสด็จไปเมืองบอมเบย์ ทอดพระเนตรบ่อมปรากการ การสาธิตการยิงปืนใหญ่ คู่ต่อเรือ เรือรบและประภาคาร

⁴⁰ นับตามปฏิทินเดิมโดยเริ่มปีใหม่ในวันที่ 1 เมษายน

⁴¹ สาคชิตอนันท์ สหาย, ร.5 เสด็จอินเดีย (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2546), หน้า 35.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

⁴³ อี.บี. สลาเดน, เสด็จอินเดีย 2415, หน้า 23.

ที่เมืองบอมเบย์ สลาเดน ได้อ้างถึงข้อความในหนังสือพิมพ์บอมเบย์ กาเซ็ท (Bombay Gazette) ที่รายงานพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะเสด็จประพาสอุทู่ต่อเรือโดยทรงชักถามว่าเหตุที่ใช้ต่อเรือโดยเฉพาะไม้สักที่พระองค์กล่าวว่า “...เป็นผลิตผลสำคัญของสยาม...” เป็นไปได้ว่าการทอดพระเนตรเห็นความต้องการในการใช้ไม้สักในอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ นี้ มีผลทำให้พระองค์มีพระราชดำริในการเข้าควบคุมการทำไม้สักในล้านนาในเวลาต่อมา⁴⁴

ในขณะที่พระองค์ประทับที่เมืองบอมเบย์มีข่าวการลอบสังหารลอร์ดมาโย สลาเด็น บันทึกเรื่องนี้ว่า “...โดยการสิ้นชีพิตักษัยของลอร์ดมาโยทำให้เกิดความทุกข์แก่ทุกคน แต่ในเวลาอันนั้นมีคนในบังคับอังกฤษเชื้อชาติใดในอินเดียที่จะมีความรู้สึกว่าจะเกิดหายนะอย่างใหญ่หลวงแก่ตัวเขาได้มากเท่ากับพระเจ้าแผ่นดินสยาม...”⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพระราชสาสน์แสดงความอาลัยโดยผ่านทางรัฐบาลบอมเบย์และของดพิธีการรับเสด็จอย่างเป็นทางการและงดประพาสตามกำหนดการในเมืองบอมเบย์ยกเว้นถ้าเอเลฟันตะ ทรงเสด็จเมืองเบ็นนารเอลโดยเป็นพระราชอาคันตุกะของมหाराชาประจำเมือง จากนั้นเสด็จกลับเมืองกัลกัตตาและเสด็จพระราชดำเนินไปทำเนียบรัฐบาลเพื่อพบกับอุปราชคนใหม่คือลอร์ดเนเปียร์ (Lord Napier) ซึ่งก่อนหน้านั้นดำรงตำแหน่งเป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุดและได้พบปะกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายครั้งในเมืองต่างๆ

สลาเดน ตั้งข้อสังเกตว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามเข้าพบกับอุปราชคนใหม่เป็นเรื่องทางการเมืองอย่างแท้จริง ซึ่งผู้วิจัยเห็นด้วยในประเด็นดังกล่าว เนื่องจากที่ผ่านมามีชนชั้นนำสยามติดต่อกับราชการกับอังกฤษโดยผ่านมิสเตอร์น็อกซ์ซึ่งมีท่าทีก้าวร้าวข่มขู่มากกว่าประนีประนอมซึ่งสร้างความหนักพระทัยให้พระองค์อย่างมาก⁴⁶ การเสด็จประพาสอินเดียเพื่อพบกับลอร์ดมาโยอาจช่วยประสานความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับศูนย์กลางอำนาจที่ลอนดอนได้ดีกว่ามิสเตอร์น็อกซ์ก็เป็นได้ แต่เมื่อลอร์ดมาโยถูกสังหาร พระองค์จึงจำเป็นต้องเข้าพบกับลอร์ดเนเปียร์เพื่อ “...เพิ่มคุณค่าของมิตรภาพนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับความไม่แน่ใจของความสัมพันธ์มหาอำนาจยุโรปอื่นๆ...” ซึ่งการเสด็จพบปะกับลอร์ดเนเปียร์ในครั้งนี้ ในเวลาต่อมาเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ โดยจะกล่าวถึงต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับกรุงเทพฯ โดยออกจากเมืองกัลกัตตาวันที่ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2414 และเสด็จประพาสหัวเมืองทางใต้ เข้าสู่ปากน้ำสมุทรปราการ

⁴⁴ แม้ว่าในขณะนั้นรายได้ที่เกิดจากการค้าไม้ของสยามเองอาจไม่มากเมื่อเทียบกับน้ำตาลและของป่าอื่นๆ แต่เชื่อว่ารายได้จากการเก็บภาษีการค้าไม้สักและไม่ขนเสาคงมีมูลค่าไม่น้อยสำหรับราชสำนักสยาม สืบเนื่องจากการตั้งเจ้าภาษีมักเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่โดยไม่ปล่อยให้เอกชนทำ, ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติเศรษฐกิจไทยสมัย พ.ศ.2352 – 2453 (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2541), หน้า 196 – 197.

⁴⁵ สาคชิตอนันท์ สหาย, ๕.5 เสด็จอินเดีย, หน้า 134.

⁴⁶ ประยุทธ์ สิทธิพันธ์, มหาราชกวี ปิยมหาราชราลึกลับ จปร. (เล่ม 1), หน้า 65.

และกรุงเทพฯ ในรายงานของ สลาเดน ได้สรุปถึงจุดมุ่งหมายและประโยชน์ของการเสด็จประพาสครั้งนี้ ตามที่คณะของอังกฤษว่า

“...การเสด็จประพาสยังได้รับแรงผลักดันจากความปรารถนาอย่างจริงใจของ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามที่จะพัฒนาความรู้ของพระองค์เกี่ยวกับระบบงานเอกชนของเราในอินเดีย พระองค์ทรงแสวงหาประสบการณ์ของการบริหารในหน่วยงานเหล่านี้ ด้วยความตั้งใจที่จะนำมาปรับโครงสร้างหน่วยงานราชการในสยามก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นแบบอังกฤษโดยสมบูรณ์ การประพาสครั้งนี้กล่าวได้ว่าประสบความสำเร็จ เพราะบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายเป็นที่น่าพอใจ...”⁴⁷

สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ได้ทรงเล่าว่าผลของการเสด็จประพาสอินเดียทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริทางการปกครองหลายอย่าง แต่ยังไม่ปรากฏการเปลี่ยนแปลงใดๆ เวลานั้นเพราะ “... สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงว่าราชการ จึงไม่ปรากฏว่าเมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย ทรงจัดการเปลี่ยนแปลงประหลาดเหมือนเมื่อเสด็จไปสิงคโปร์...”⁴⁸ แต่พระองค์ได้วางแผนระยะยาวในการพัฒนาคนให้มีความรู้ความสามารถโดยเฉพาะความรู้ด้านภาษาอังกฤษโดยโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้น สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์บันทึกถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “... มีการเกิดขึ้นปีวอก พ.ศ.2415 เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียอย่าง 1 ซึ่งภายหลังมาเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและเป็นคุณแก่ตัวฉันเองมาก คือตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดี...”⁴⁹

แม้ว่าจะไม่เกิด “การเปลี่ยนแปลงประหลาด” โดยทันที แต่ผลที่ตามมาคือการส่งเสริมความสัมพันธ์ส่วนบุคคลที่จะทำให้เกิดความร่วมมือกันในการทำงานระหว่างสยามและพม่าของอังกฤษ เช่นเมื่อ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ กลับจากอินเดียได้รับการมอบหมายให้รับผิดชอบดูแลกำกับหัวเมืองภาคใต้ตั้งแต่เมืองกาญจนบุรีลงไป สลาเดนในเวลานั้นได้รับการแต่งตั้งเป็นข้าหลวงประจำตะนาวศรีเช่นกัน ทำให้เกิดความสะดอกในการที่สยามขอความรู้ด้านระบบปฏิบัติงานกำลังตำรวจชายแดนของอังกฤษเพื่อนำมาปรับระบบให้เป็นไปในแนวทางเดียวกันและร่วมกันแก้ปัญหาความไม่สงบบริเวณชายแดน⁵⁰

ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลจากการเสด็จประพาสอินเดียและมีผลต่อหัวเมืองล้านนาโดยตรงเกิดขึ้นภายหลังจากการเสด็จกลับราวปีเศษ ในช่วงเวลาไล่เลี่ยกันกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2416 เมื่อพระองค์มี

⁴⁷ อี.บี. สลาเดน, เสด็จอินเดีย 2415, หน้า 51.

⁴⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 268.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน.

⁵⁰ อี.บี. สลาเดน, เสด็จอินเดีย 2415, หน้า 54.

อำนาจเต็มในการบริหารราชการแผ่นดิน เชื่อว่าพระราชกรณียกิจแรกๆ ที่พระองค์ได้ทรงตัดสินพระทัยคือ การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์กับล้านนา ดังปรากฏในจดหมายจากกระทรวงต่างประเทศโดยเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีมีไปถึงสลาเดนในวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ.2416 ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งพระยาจรัญราชไมตรีเป็นเอกอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มและพระยาสมุทรบุรารักษ์เป็นผู้ช่วยเอกอัครราชทูตและพระมหามนตรีศรีองครักษ์ เจ้ากรมพระตำรวจในขวาเป็นที่ปรึกษาในการเจรจาเรื่องสนธิสัญญาเพื่อการรักษาความสงบเรียบร้อยบริเวณชายแดน

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ พ.ศ.2419 ทรงกล่าวถึงประโยชน์ของการเสด็จประพาสอินเดียที่มีผลต่อการทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ.2417 ไว้ว่า “...การป่าเถื่อนก็จะค่อยสงบไปเหมือนเมื่อครั้งหม่อมฉันไปอินเดียได้คุ้นเคยกับคนราชการมาก เมื่อภายหลังไปทำหนังสือสัญญาเมืองเชียงใหม่ก็ได้เปรียบดีกว่าสัญญากรุงเทพฯ...แลการที่จะได้ตอบไปมากกับอินเดียเดี๋ยวนี้ก็จะง่ายกว่าแต่ก่อนขึ้นมาก จนไม่ต้องเป็นห่วงในการอินเดียมากนัก...”⁵¹

การเสด็จประพาสอินเดียครั้งนี้ทำให้ชนชั้นนำสยามรวมทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เรียนรู้ความเจริญทางด้านวิทยาการจากตะวันตกหลายด้าน โดยเฉพาะการแบ่งส่วนบริหารราชการแผ่นดิน เช่น ในพม่า จากรายงานของสลาเดนบันทึกถึงผู้รับผิดชอบในพิธีการถวายการต้อนรับพระองค์ในแต่ละเมืองโดยไม่ก้าวก่ายหน้าที่ซึ่งกันและกัน การจัดลำดับชั้นของข้าราชการและความรับผิดชอบในการจัดการปกครองตามเขตพื้นที่ของข้าหลวงแต่ละคน การทอดพระเนตรกิจการทำไม้และโรงเลื่อยไม้ที่มะละแหม่งซึ่งเมืองดังกล่าวยังเป็นเมืองท่าส่งออกข้าวที่สำคัญอีกด้วย⁵²

ในอินเดียทรงศึกษาการปกครองแบบรวมศูนย์จากเมืองกัลกัตตาที่เป็นเมืองหลวงและศูนย์กลางการบริหารราชการแผ่นดินโดยมีอำนาจเหนือข้าหลวงใหญ่อีก 2 แห่งซึ่งแบ่งเขตดูแลรับผิดชอบในพื้นที่ของตนเอง ทรงศึกษาวิธีการพัฒนาเศรษฐกิจจากเมืองบอมเบย์ซึ่งได้รับการพัฒนาให้กลายเป็นเมืองท่าการค้าชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกที่สำคัญ การได้พบกับมหาราชายะที่ยอมตกอยู่ภายใต้การอารักขาของอังกฤษหลายพระองค์ โดยเฉพาะการทอดพระเนตรกิจการด้านการทหารที่ดูเหมือนว่ารัฐบาลอังกฤษได้จัดเตรียมไว้ในหมายกำหนดการเดินทางแทบทุกเมืองที่เสด็จไปถึง

ดังนั้น การเสด็จประพาสในครั้งนี้จึงเป็นการตอกย้ำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจถึงศูนย์อำนาจใหม่ที่เข้ามาแทนที่จีนและอินเดีย โดยอินเดียได้กลายเป็นอาณานิคมที่สร้างรายนามหาศาลให้กับอังกฤษ การจัดการปกครองที่อังกฤษได้เข้าไปดูแลไม่ว่าจะเป็นการเก็บภาษีอากร การรักษากฎหมายและความสงบเรียบร้อย การตัดสินคดีความและการศาล รวมทั้งการต่อรองผลประโยชน์กับมหาราชายะใน

⁵¹ หจข. ร.5 (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 ธันวาคม พ.ศ. 2417 – 9 ตุลาคม พ.ศ.2418)

⁵² สุเนตร ชุตินธรานนท์, “รัชกาลที่ 5 กับอังกฤษและพม่า”, ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอนุชาตและชมพูทวีป (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 413 – 418.

แคว้นต่างๆ โดยเฉพาะด้านการทหารที่สลาเดนเน้นในบันทึกว่าเป็นความสำเร็จในการจัดให้กษัตริย์สยามได้ทอดพระเนตรการซ่อมรบครั้งใหญ่ของอังกฤษ รวมทั้งวิทยาการความก้าวหน้าต่างๆ เช่น การโทรเลข การจ่ายน้ำ การต่อเรือ โรงพยาบาล ฯลฯ อีกทั้งการรถไฟซึ่งเชื่อว่าพระองค์ทรงเข้าพระทัยอย่างถ่องแท้ว่าเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้งซึ่งทางด้านการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจ และเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้รัฐบาลอังกฤษสามารถควบคุมความสงบในอินเดียได้ รวมทั้งได้ทรงเรียนรู้เช่นกันว่าการปกครองที่เข้มงวดโดยปราศจากการเข้าใจถึงธรรมเนียมปฏิบัติของผู้ใต้ปกครองทำให้เกิดความไม่พอใจนำมาซึ่งกบฏครั้งใหญ่จนถึงขึ้นลอบสังหารผู้นำสูงสุดได้เช่นกัน ภาพเสนายานุภาพทางการทหารและการปราบกบฏที่มีประสิทธิภาพของอังกฤษน่าจะเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ช่วยตอกย้ำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยกับแนวทางการทูตในการต่อรองกับมหาอำนาจเช่นอังกฤษมากกว่าที่จะใช้กำลังเข้าสู้รบแบบพม่า

จากปัจจัยภายนอกสู่การเปลี่ยนแปลงภายใน

การที่รัฐเพื่อนบ้านรอบๆ สยามเริ่มตกอยู่ภายใต้อาณานิคมของชาติตะวันตกทำให้ชนชั้นนำสยามต้องให้ความสนใจและศึกษาเรียนรู้เพื่อนำมาปรับปรุงการจัดการปกครองให้สอดคล้องกับสถานการณ์ภายนอก ก่อนที่เราจะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงแนวคิดที่ส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างสยามและหัวเมืองล้านนา เราควรทำความเข้าใจกับบริบทของการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อให้เห็นสถานการณ์ภายในของสยาม

1. บริบทการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์มีพระชนมายุเพียง 15 พรรษาจึงจำเป็นต้องมีผู้สำเร็จราชการแทนซึ่งก็คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งมีอำนาจสูงสุดในขณะนั้น โดยก่อนหน้าที่พระองค์ปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินใน พ.ศ.2435 อำนาจบริหารอยู่ในมือของขุนนางที่ดูแลกรมต่างๆ โดยมีขุนนางตระกูลบุญนาคเป็นผู้มีอำนาจมากเนื่องจากดูแลกรมสำคัญที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับรายได้เช่น กรมพระกลาโหม กรมพระคลังสินค้า กรมท่า ฯลฯ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพทรงอธิบายที่มาของรายได้ของพวกขุนนางตามจารีตโบราณไว้ว่าเป็นการรับเบี้ยหวัดประจำปีและค่าธรรมเนียมต่างๆ โดยไม่มีเงินเดือนประจำทำให้เกิดการใช้ตำแหน่งหน้าที่ราชการแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวและเกิดการทุจริตไปทั่ว⁵³ การใช้อำนาจหน้าที่ในทางมิชอบนี้ทำให้ขุนนางมีอำนาจมากขึ้นแม้แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีโดยพระองค์ทรงซื้อตึกที่สิงคโปร์เพื่อให้เป็นที่ประทับของบรรดาพระราชโอรสหากเกิดการเปลี่ยนแปลงอำนาจ

⁵³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพและพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 31 และ 49 – 50.

ในกรุงเทพฯ เรื่องเล่าดังกล่าวปรากฏในลายพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ พ.ศ.2419 ความว่า

“...การต่อไปข้างหน้าจะเป็นอย่างไรไม่ทราบ ด้วยบ้านเมืองทุกวันนี้ก็ง่อนแง่น ถ้าเป็นของเราถิ่นเองราชภัยอันมิควรแท้ๆ ที่จะมีมาถึง...อนึ่งเมื่อครั้งทูลกระหม่อมยังมีพระชนม์อยู่นั้น ท่านได้ทรงพระราชดำริการเรื่องที่จะสิ้นวาศนาไปนี้มาก ได้รับสั่งสั่งงานชี้แจงการกับหม่อมฉันอยู่เนืองๆ จึงได้ทรงซื้อตึกเมืองสิงคโปร์เป็นบ้านๆ หนึ่งเงิน 200 ชั่งเศษ พระราชทานหม่อมฉันกับท่านใหญ่ให้เป็นเจ้าของ ถ้าสิ้นวาศนาแล้วให้ไปอยู่ในที่นั้น ถ้ายังมีวาศนาพอจะอยู่เมืองไทยได้ก็ให้เก็บค่าเช่ากินไป...การที่กราบทูลนี้เป็นความในพระทัยของทูลกระหม่อม และเป็นความในใจของหม่อมฉันแท้...”⁵⁴

เนื่องจากการปกครองในสมัยโบราณการรักษารัฐที่มีอาณาเขตกว้างใหญ่ขึ้นอยู่กับระบบการบริหารและการรวบรวมรายได้ของส่วนกลาง⁵⁵ แต่ในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงไร้อำนาจการบริหารโดยทรงเป็นหนี้ตั้งแต่องานพระบรมศพของพระราชบิดาจนถึง พ.ศ.2414 ถึง 100,000 ชั่ง⁵⁶ ความเกรงกลัวในการสูญเสียอำนาจให้กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในต้นรัชกาลเป็นสิ่งพระองค์ทรงวิตกมากโดยมีพระราชหัตถเลขาถึงเรื่องนี้อยู่บ่อยครั้ง⁵⁷

กลุ่มอำนาจอื่นในช่วงต้นรัชกาลนอกจากขุนนางตระกูลขุนนาคแล้ว ยังมีกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ซึ่งเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระองค์ทรงรับมรดกความรู้ความชำนาญในด้านต่างๆ จากพระราชบิดาโดยเฉพาะด้านการทหาร นอกจากนี้ยังมีความรู้ความสามารถในภาษาอังกฤษ ภายหลังพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญบังคับบัญชากรมทหารเรือรบฝ่ายพระบรมมหาราชวัง ต่อมาเมื่อได้รับการสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระมหาอุปราชแล้ว ได้ทรง

⁵⁴ หจข. ๑.5 (๑) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 ธันวาคม พ.ศ. 2417 – 9 ตุลาคม พ.ศ.2418)

⁵⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ: พื้นฐานทางเศรษฐกิจ”, ใน สายธารแห่งความคิด (กรุงเทพฯ: พิมพ์สวย, 2532), หน้า 32.

⁵⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, 2476), หน้า 224.

⁵⁷ ดวงดาว ยังสามารถ, “พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องบทบาทของพระมหา กษัตริย์ในสังคมสยาม: ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลป- ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534, หน้า 69.

ครอบครองพระราชมรดกของพระบิดาไว้ทุกอย่างโดยเฉพาะกำลังคนและทหาร⁵⁸ และมีผลประโยชน์อื่น ๆ ที่ได้จากหัวเมืองชายทะเลตะวันตกเช่น เมืองพังงาและหลังสวนอีกด้วย⁵⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภถึงจำนวนเลิกของพระองค์ที่หนีไปขึ้นกับวังหน้า โดยกล่าวถึงตอนที่พระองค์ยังไม่ได้ทำพิธีราชาภิเษกครั้งที่ 2 ทรงมีเลิกในสังกัดอยู่ 1,000 กว่าคน แต่เมื่อขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินจำนวนเลิกลดลงเหลือไม่ถึงพันโดยหนีขึ้นไปอยู่กับวังหน้า⁶⁰ เรื่องฐานกำลังคนนี้พระองค์ทรงวิตกมากสังเกตได้จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้บ่อยครั้ง⁶¹

ตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นถึงการขาดอำนาจการบริหาร ขาดความมั่นคงทางการเมืองและพระราชทรัพย์ รวมทั้งเกรงว่าจะถูกทำทนายพระราชอำนาจจากวังหน้า ดังนั้นเมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์โดยมีพระราชอำนาจเต็มภายหลังจากพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 สิ่งแรกๆ ที่ทรงทำคือการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เพื่อเพิ่มพูนรายได้ของพระองค์ซึ่งเป็นการลดอำนาจของขุนนางและกรมพระราชวังบวรฯ ไปในตัว

ในกรณีของหัวเมืองล้านนา ความเห็นที่ไม่ตรงกันระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในการจัดการปกครองหัวเมืองล้านนาให้เข้มงวดมากขึ้นนี้ ในอีกด้านหนึ่งคล้ายกับเป็นการแสดงอำนาจที่เหนือกว่าในการบริหาร เนื่องจากก่อนหน้าที่พระองค์ทรงมีอำนาจเต็ม คดีความต่างๆ ในหัวเมืองล้านนาได้รับการดูแลจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และได้รับการร้องเรียนจากกงสุลอังกฤษ โดยเฉพาะตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่โดนตำหนิว่าละเลยต่อคำร้องขอจากอุปราชอินเดียโดยไม่ได้ระงับหรือห้ามปรามทางด้านคดีความ และหลีกเลี่ยงไม่ยอมพบปะหารือกับกงสุลในปัญหาที่เกิดขึ้นในเมืองเชียงใหม่⁶² ดังนั้นการแก้ปัญหาในล้านนาโดยรักษาพระราชไมตรีกับอังกฤษไว้ได้นั้นจึงเป็นความท้าทายที่พระองค์ได้ทรงแสดงบทบาททางการเมืองที่เหนือกว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

⁵⁸ Noel A. Battye, "The Military Government and Society in Siam 1869 – 1910: Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn", Thesis Ph D. Cornell University, 1974, p.100., ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "วังหน้า", ใน รักเมืองไทย (พระนคร: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2519), หน้า 6.

⁵⁹ หจข. ๖.5 บ.4/5 เรื่องเงินชายทะเลหัวเมืองตะวันตกซึ่งขึ้นกรมพระราชวังบวร (เมษายน พ.ศ.2430 – 3 เมษายน พ.ศ.2432)

⁶⁰ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน (กรุงเทพฯ: พระจันทร์, 2515), หน้า 83.

⁶¹ หจข. ๖.5 (อ) 22/2 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (26 ธันวาคม พ.ศ.2417 – 29 มีนาคม พ.ศ.2417)

⁶² ดูรายละเอียดจาก รัตนพร เศรษฐกุล, "ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2416 – 2480)", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523, หน้า 40.

2. สยามกับการปรับเปลี่ยนแนวคิดและวิธีการ

แนวคิดในการปกครองของรัฐสยามโบราณเป็นการจำลองลักษณะของจักรวาลตามทฤษฎีโลกภูมิของศาสนาพุทธผสมฮินดู โดยถือว่ากษัตริย์เป็นผู้มีบุญบารมีเหนือกว่าผู้อื่นและเหมาะสมที่จะเป็นผู้นครอปกครองบัลลังก์ กษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์จุติลงมาบังโลกมนุษย์เพื่อสั่งสมบุญบารมีให้บรรลุโพธิญาณ ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต การสั่งสมบุญบารมีในทางหนึ่งคือการเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา และสงเคราะห์ผู้ที่ได้รับความทุกข์ยากลำบาก ตามอุดมคติทางพุทธศาสนาการดำเนินชีวิตของมนุษย์มุ่งไปสู่นิพพาน กษัตริย์ในฐานะผู้ทำนุบำรุงศาสนามีหน้าที่ดูแลประชาชนให้อยู่ในศีลธรรมและสร้างบารมีตามวาสนาของตน ในแง่นี้รัฐจึงเป็นเครื่องมือที่จะนำประชาชนไปสู่นิพพาน กษัตริย์จึงมีความสำคัญเปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์ที่จะนำพามนุษย์ไปสู่สุขคติ⁶³ หน้าที่ของกษัตริย์คือการดูแลกิจการภายในอาณาจักรให้เกิดความสงบเรียบร้อย สำหรับภายนอกอาณาจักรกษัตริย์ได้ใช้แนวคิดนี้อ้างกับรัฐอื่นๆ เพื่อให้ยอมรับในอำนาจด้วยการประกาศตนเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาโดยไม่เลือกชาติเลือกภาษาดังนั้นรัฐสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงประกอบไปด้วยประเทศราชต่างชาติต่างภาษาอาศัยอยู่ร่วมกันโดยยอมรับในบารมีที่เหนือกว่าของกษัตริย์ภายใต้คติที่เรียกว่า “ราชาธิราช”

ด้วยแนวคิดดังกล่าว ทำให้รัฐสยามมีการจัดลำดับชั้นผ่านคนหลายกลุ่ม เช่นกษัตริย์ประเทศราช รวมทั้งขุนนางหลายลำดับก็จะไปถึงมูลนายที่อยู่ล่างสุดซึ่งมีหน้าที่ควบคุมราษฎรโดยตรง ดังคำกล่าวที่ว่า “...รัฐไทยคือการสถาปนาโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างนายด้วยกัน โดยมีกษัตริย์เอกราชพระองค์หนึ่งเป็นจุดสุดยอดแห่งความสัมพันธ์...กล่าวคือถ่ายทอดความภักดีเป็นลำดับ จากนายชั้นล่างสุดขึ้นไปจนถึงกษัตริย์เอกราชที่ทรงเป็นประธานของโครงสร้างความสัมพันธ์นี้...”⁶⁴ จากความสัมพันธ์ดังกล่าวรัฐสยามจึงประกอบไปด้วยศูนย์อำนาจหลายศูนย์กระจายอยู่ทั่วไปไม่ได้ขึ้นอยู่กับกษัตริย์เพียงพระองค์เดียว⁶⁵

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ได้ชี้ให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนแนวคิดทางพุทธศาสนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งได้รับการนำมาใช้ในการจัดลำดับการปกครองโดยส่งผลต่อความคิดเรื่องรัฐและกษัตริย์⁶⁶ กล่าวคือชนชั้นนำของสยามเริ่มเข้าใจว่าโลกมิได้มีรัฐเพียงรัฐเดียวและมีได้มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของจักรวาล แต่โลกประกอบด้วยรัฐน้อยใหญ่มากมายที่มีอาณาเขตติดต่อกัน⁶⁷ อำนาจของกษัตริย์มิได้

⁶³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2523), หน้า 52.

⁶⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ: พื้นฐานทางเศรษฐกิจ”, หน้า 24.

⁶⁵ สมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก”, ใน อยู่เมืองไทย (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 89.

⁶⁶ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475 (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 11 – 29.

⁶⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ (กรุงเทพฯ: แพรว, 2538), หน้า 415 – 446.

แผ่ออกไปโดยปราศจากขอบเขตแต่ถูกจำกัดอยู่ในพระราชอาณาเขตของพระองค์เท่านั้น และอำนาจนี้ควรมีเหนือคนทุกกลุ่มอย่างเท่าเทียมกันมิใช่บางกลุ่มขึ้นกับศูนย์อำนาจอื่น แนวคิดที่เปลี่ยนไปนี้เป็นจุดเริ่มต้นของการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่เรียกรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยอมรับเรื่องนี้ โดยพระองค์ได้นำแนวคิดทางพุทธศาสนาที่เน้นความจริงเชิงประจักษ์มาใช้สนับสนุนรูปแบบการปกครองของรัฐสยามให้สอดคล้องหลักวิทยาศาสตร์ของชาวตะวันตก⁶⁸ การให้ความสำคัญกับความจริงเชิงประจักษ์ของชั้นนำทำให้เริ่มรับรู้ถึงขอบเขตพื้นที่รัฐที่เป็นจริงมิใช่สภาวะทางอุดมคติที่เป็นศูนย์กลางของประเทศต่างๆ หรือศูนย์กลางของจักรวาลอีกต่อไป

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แนวคิดในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเริ่มปรากฏขึ้นเป็นรูปธรรมจากการที่พระองค์โปรดฯ ให้มีพระราชพิธีใหม่คือ พิธีเฉลิมพระชนมพรรษาในพ.ศ. 2407 ทรงประกาศให้ "...ท่านเสนาบดี แลข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยในกรุงเทพ...ผู้ว่าราชการเมือง กรมการในหัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายเหนือ...บอกกล่าวป่าวร้องชักชวนคนทั้งปวงในกรุงนอกกรุงให้ทำการมงคลเฉลิมพระชนมพรรษาฉลองพระเดชพระคุณพร้อมกันนี้..."⁶⁹ ในล้านนาแต่เดิมกรุงเทพฯ ใช้การควบคุมความจงรักภักดีโดยจัดให้มีพิธีถือน้ำพิพัฒน์สังข์จาเท่านั้น การประกาศให้มีพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาจึงเป็นความพยายามที่จะบอกกล่าวต่อผู้ปกครองท้องถิ่นระดับล่างให้รับรู้ถึงอำนาจของกรุงเทพฯ มากขึ้น

แม้ว่าแนวคิดในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเริ่มปรากฏตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงใช้คติราชาธิราชในการประกาศพระราชบัญญัติจัดตั้งเคาน์ซิลออฟสเตตว่าพระองค์ทรงเป็น "...บรมราชาธิราชในเมืองใกล้เคียง คือ ลาวเฉียง ลาวกาว มลายู กระเหรี่ยง แลอื่นๆ..."⁷⁰ ในหัวเมืองล้านนา (ลาวเฉียง) อย่างน้อย พ.ศ. 2411 – 2415 ชนชั้นนำของสยามเองก็ยอมรับว่ากฎหมายของสยามมิได้มีอำนาจครอบคลุมไปถึงพื้นที่ดังกล่าว

แนวคิดราชาธิราชเริ่มเปลี่ยนไปในช่วง พ.ศ. 2417 – 2428 สังเกตได้จากเจ้านายและข้าราชการเรียกประเพณีการปกครองของสยามในพ.ศ. 2428 ว่า "แอบโสลูตโมนากี" และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสตอบยืนยันว่าพระราชอำนาจของพระองค์ในเวลานั้นเรียกว่า "แอบโสลูต" หรือ "เต็มบริบูรณ์"⁷¹ ความเปลี่ยนแปลงแนวคิดนี้จึงเกิดขึ้นในช่วง 10 ปีดังกล่าว เมื่อ

⁶⁸ ภัชราพร ช้างแก้ว, "พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530, หน้า 46 – 49.

⁶⁹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 – 2408 (พระนคร: คุรุสภา, 2504), หน้า 209.

⁷⁰ ชัยอนันต์ สมุทวณิชและชัตติยา กรรณสูต, เอกสารการเมืองการปกครองของไทย พ.ศ. 2417 – 2477 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2518), หน้า 20.

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60 และ 76.

พิจารณาถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนหน้านี้นี้พบว่า มีหลายปัจจัยที่ทำให้พระองค์ต้องทำเช่นนั้น ไม่ว่าจะเป็น การขึ้นครองราชย์โดยไม่มีอำนาจการบริหาร การขาดแคลนพระราชทรัพย์และฐานกำลังคน รวมทั้ง ความเสี่ยงที่จะสูญเสียการควบคุมดินแดนประเทศราชเพิ่มเติมให้กับอาณาจักรมตะวันตกจนอาจถึงขั้นสูญเสีย อิสรภาพได้⁷² เห็นได้จากพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทศวรรษที่ 2430 จำนวนมากที่กล่าวถึงความล่าช้าในการจัดการปกครองของรัฐสยาม⁷³ ดังนั้นพระองค์จึงทรงมี พระราชดำริรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางอย่างเร่งด่วน แม้กระทั่งหัวเมืองประเทศราชเช่นล้านนาก็ต้อง ได้รับการผนวกเข้ามาเช่นกัน เพราะ “...เมื่อมีอยู่ก็ต้องปกครองรักษาให้ได้สิทธิขาดจริงๆ ถ้าปกครอง ไม่ได้สิทธิขาดแล้วไม่มีเสียดีกว่า...”⁷⁴ สิทธิขาดดังกล่าวจึงหมายถึงการมีอำนาจเต็มในการสั่งการโดยไม่ โปรดให้มีกลุ่มอำนาจอื่นที่จะขัดแย้งไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของพระองค์อีกต่อไป น่าสังเกตว่าพระราชปราชญ์ นี้มีขึ้นในพ.ศ.2426 ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัย และการตัดอำนาจ ของขุนนางด้วยการรวบรวมรายรายได้เข้าพระคลังมหาสมบัติดำเนินการได้ผลดีแล้วระยะหนึ่ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอ้างถึงพระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องการปกครองแบบประเทศราชซึ่งเป็นการปกครองที่ล่าช้ากว่า

“...ลักษณะการปกครองแบบเดิมนิยมให้เป็นอย่างประเทศราช (Empire) อันมีเมือง อันมีคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาเขต จึงถือว่าเมืองชายพระราช อาณาเขต 3 มณฑลนั้นเป็น “เมืองลาว” และเรียกชาวเมืองอันที่จริงเป็น “ชาติไทย” ว่า ลาว แต่ลักษณะการปกครองอย่างนั้นพันเวลาอันสมควรเสียแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ลักษณะปกครอง เปลี่ยนเป็นอย่างพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศไทยรวมกัน เลิกประเพณีที่มีเมืองประเทศราชถวายต้นไม้ทอง...”⁷⁵

ความตระหนักถึงการปกครองที่หละหลวมไม่ทันกับสถานการณ์ภายนอกเป็นตัวเร่งให้พระองค์ ต้องปรับตัวเพื่อให้ทันกับสถานการณ์รอบข้างซึ่งต้องอาศัยสิทธิขาดเพื่อให้เป็นแนวทางเดียวกันในการ ปฏิบัติ ดังนั้น “...การสามัคคีภายในเป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่ว่าจะได้ต่อต้านด้วยศัตรูภายนอกอันมีกำลัง

⁷² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, *เทศาภิบาล*, หน้า 31.

⁷³ ตัวอย่างเช่น หจข. ร.5 บ.1.2/7 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426) และในพระบรมราชาธิบายว่าด้วยความสามัคคี แก่ความในคาถาที่มีในอามแผ่นดิน, อ้างจาก, ประยูร ธวัชพันธุ์, *มหาราชกวี ปิยมหาราชรำลึก จปร.(เล่ม 2)* (กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์, 2527), หน้า 617.

⁷⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชดำรัสในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องทำหนังสือสัญญาทาง พระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ.128,” *ศิลปากร* 3 (กันยายน, 2519): 69.

⁷⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *นิทานโบราณคดี* (พระนคร: อักษรสัมพันธ์, 2505), หน้า 376.

กล่าวกันว่าแต่ก่อน ถ้าหากการสามัคคีภายในไม่มีอยู่ได้แล้วไหนเลยการต่อต้านภายนอกจะรับรองอยู่ได้ ...”⁷⁶ ดังนั้น “...การภายในจะต้องรองรับการภายนอก...”⁷⁷ เมื่อพระองค์มีสิทธิในการบริหารราชการแผ่นดิน ความพยายามอย่างแรกๆ ที่ต้องทำให้เกิด “การสามัคคีภายใน” คือการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นใน พ.ศ.2416 เพื่อรวบรวมรายได้ของแผ่นดินและตัดผลประโยชน์ของขุนนางและกลุ่มอำนาจอื่นๆ ลำดับต่อมาคือ การจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์เพื่อสร้างสถาบันทางการเมืองมารองรับอำนาจและสนับสนุนการต่อสู้เพื่อตั้งอำนาจมาไว้ที่พระองค์ ในการประกาศจัดตั้งสภาทั้ง 2 แห่งจึงเป็นการตอกย้ำให้เห็นถึงสถานะของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นเจ้าของอำนาจอย่างแท้จริง โดยพระองค์มีพันธกิจกับกลุ่มคนทุกชนชั้นในการที่จะ “...ดำรงรักษาขอบพระนครชั้นธสีมา ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และราษฎรให้ถาวรวัฒนายิ่งขึ้น...”⁷⁸

แนวคิดทางการปกครองอีกประการหนึ่งซึ่งเป็นความคิดใหม่ที่มีผลต่อชนชั้นนำสยามได้แก่แนวคิด “อาณานิคม” หรือ “Colony” เชื่อว่าแนวคิดนี้เป็นที่รับรู้มาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว ในพระราชนิพนธ์เรื่อง “นานาอารมณจารินี” ซึ่งกล่าวถึงคุณลักษณะของผู้ปกครอง โดยต่อนหนึ่งพระองค์ทรงยอมรับว่าโลกประกอบด้วยรัฐจำนวนมากที่ “ขึ้นแก่กันบ้างไม่ขึ้นแก่กันบ้าง” และการ “ขึ้นแก่กันนี้” พระองค์ทรงเข้าพระทัยดีว่าเป็นระบอบอาณานิคมมิใช่เมืองประเทศราช⁷⁹

ตัวอย่างประการหนึ่งที่สันนิษฐานได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยถึงสภาพการณ์ของการเป็นอาณานิคม โดยพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาในคราวที่สยามเจรจากับฝรั่งเศสและยกเลิกสัญญาที่ยืนยันว่าเขมรเป็นประเทศราชของสยาม พระองค์ทรงกล่าวถึงอันนัมที่กลายเป็น “โคโลนี” ของฝรั่งเศสว่า “...อะนัมที่กลายเป็นโคโลนีเขาก็เพราะเปรียบเหมือนคนใบ้ หูหนวก และคือตั้งเช่นกรุงสยามในรัชสมัยที่แล้ว ผลที่สุดความคือด้านของอะนัมก็ต้องถึงซึ่งกาลอดสานต์คือตกเป็นเมืองขึ้นของเขา นั่นเอง...”⁸⁰ เชื่อว่าพระองค์ทรงเข้าพระทัยดีถึงความแตกต่างระหว่างอันนัมที่เคยเป็นประเทศราชของสยามกับอันนัมที่กลายเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปยังต่างประเทศ ทรงเน้นชื่อ “กรุงสยาม” ว่าเป็น “รัฐเอกราช” มิได้ตกเป็นอาณานิคมของผู้ใด โดยพระองค์แสดงนัยของความหมายของการใช้คำดังกล่าวไว้ว่า

⁷⁶ ประยุทธ์ สิริพิพันธ์, มหาราชกวี ปิยมหาราชรำลึก จปร. เล่ม 1, หน้า 20.

⁷⁷ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต, เอกสารการเมืองการปกครองของไทย พ.ศ.2417 – 2477, หน้า 133.

⁷⁸ อรรถจักร สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475, หน้า 134.

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31 – 32.

⁸⁰ อ้างถึงพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน, ราม วัชรประดิษฐ์, “พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ.2411 – 2487”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539, หน้า 62.

“...ถ้าถ้าจะคิดด้วยยอมให้เป็นเอกราช แล้วจะใช้ไฉนหารเช่นพระราชสาส์นไปยังเมืองอื่นๆ ที่เป็นเอกราช คือในคำที่ควรจะว่าข้าพเจ้าก็ว่ากรุงสยาม ในคำที่ควรจะว่าท่านก็ว่ากรุงนั้นๆ คือกรุงฝรั่งเศส กรุงอังกฤษ กรุงเวียดนามและอื่นๆ...”⁸¹

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำว่า “Colony” ปรากฏในเอกสารมากขึ้น โดยใช้ทับศัพท์ว่า “กอลอนี” “โคโลนี” และ “โกโลนี” ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตถึงทัศนคติที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีต่อเมืองที่เป็นอาณานิคมของตะวันตก เช่นในคราวที่พระองค์เสด็จเมืองสิงคโปร์ครั้งแรกพ.ศ.2413 พระราชดำรัสซึ่งทรงพระราชทานแก่พ่อค้าที่มาเข้าเฝ้าทรงย้าถึงความเข้าใจอย่างชัดเจนว่าสิงคโปร์เป็นเมืองซึ่ง “...อยู่ในพระราชอำนาจของพระราชินีวิกตอเรีย...”⁸² และพระองค์ทรงแสดงความชื่นชมต่อการจัดการปกครองดินแดนที่อยู่ใต้อาณานิคมของอังกฤษว่า “...มีความเจริญรุ่งเรืองถึงเพียงนี้...”⁸³

ในสนธิสัญญาระหว่างรัฐบาลสยามกับรัฐบาลอินเดียเพื่อส่งเสริมการค้าติดต่อทางพาณิชย์ระหว่างพม่าของอังกฤษกับอาณาเขตของเมืองเชียงใหม่ ลำปางและลำพูน พ.ศ.2417 หรือสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 สยามประกาศว่า “...ด้วยเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนเป็นของฝ่ายไทย และเขตแดนซึ่งเป็นกอลอนีเมืองขึ้นฝ่ายอังกฤษติดต่อกันกับเมืองเชียงใหม่...”⁸⁴ กอลอนีหรืออาณานิคมที่ปรากฏในสัญญาหมายถึงเขตแดนที่อยู่ในการควบคุมของอังกฤษมิใช่ของพม่าอีกต่อไปและการควบคุมนี้มีผลกับประชากรและดินแดนทั้งในด้านการปกครองและเศรษฐกิจ โดยเป็นดินแดนที่มีความเจริญรุ่งเรือง

ในคำกราบบังคมทูลของพระราชวงศ์และขุนนางให้มีการปรับปรุงการปกครองในเดือนมกราคม พ.ศ.2427 แสดงถึงทัศนคติที่ชนชั้นนำสยามมีต่อแนวคิดและวิธีการของเจ้าอาณานิคมความว่า

“...เมื่อเมืองใดมีแผ่นดิน มีทรัพย์ในแผ่นดิน และมีราษฎรอยู่ในแผ่นดินนั้นตามสมควร เมืองนั้นไม่มีอำนาจแลความคิดที่จะจัดแจงบ้านเมืองของตนให้เป็นประโยชน์แก่ตนแลท่านได้ แล้ว ก็ไม่ควรยึดเหนี่ยวเอาแผ่นดิน แลทรัพย์ซึ่งเป็นของสำหรับมนุษย์ทั้งโลกได้ ส่วนประโยชน์และความสุขในนั้นด้วยให้ไปเสียๆ เปลาๆ ความซึ่งยุโรปคิดตั้งนี้ เป็นการถูกโดยยุติธรรมของโลกอันยิ่ง...การที่ประเทศยุโรปได้เที่ยวครอบครองประเทศน้อยใหญ่ในประเทศเอเชียมีโกโลนีของอังกฤษ และฝรั่งเศสเป็นต้น และการที่เข้าครอบครองนั้นด้วยสาเหตุพาลทุกอย่างใดๆ ก็ดี

⁸¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 125.

⁸² ประยูร สิริพิพันธ์, มหาชาวกวี ปิยมหาราชรำลึก จปร. (เล่ม 1), หน้า 143.

⁸³ ชนาทิพย์ เกษะวัฒน์, การเสด็จประพาสของพระเจ้าแผ่นดินสยามที่เมืองบัตตาเวีย (ครั้งที่ 1), หน้า 42.

⁸⁴ กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ และองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 2 พ.ศ.2413 – 2462 (พระนคร: พระจันทร์, 2511), หน้า

ไม่มีชาติใดกล่าวติเตียนว่าเป็นยุดิทรรมใหม่ เพราะสาเหตุนั้นพอจะมีฤาไม่ที่จะพาลรบเข้าครอบครองด้วยอุบายอย่างใดก็ดี แต่ความประสงค์ของยุโรปนั้นมีอยู่อย่างเดียวแต่ที่จะบำรุงความเจริญ “ศิวิไลเซชั่น” ของโลกมีความสุขเสมอทั่วกัน...การที่ชาติยุโรปโฆษณาว่าต้องการบำรุงความเจริญของโลก ด้วยการเข้าไปครอบครองอาณาบริเวณต่างๆ ที่ชาวพื้นเมืองไม่สามารถบำรุงรักษาได้ ทำให้เป็นการบั่นทอนความเจริญของโลกโดยทั่วกันนั้น...หากดูแต่เพียงผิวเผินเฉพาะดังโฆษณานี้แล้วก็เป็นกรถูกโดยยุดิทรรมของโลกอันยิ่ง...ตามความเห็นของชาวยุโรปนั้นมีว่า ชาติเล็กน้อยนั้นถึงชาติใดๆ ในยุโรปจะมีประโยชน์ในการค้าขายฤาสิ่งหนึ่งสิ่งใดมากอยู่แล้วก็ดี แต่ให้อยู่ในความปกครองของชาติหนึ่งใดในยุโรปแล้ว ชาติทั้งปวงคงจะได้รับผลประโยชน์มากขึ้นเป็นแน่ การที่เขาคิดดั่งนั้นก็เพราะการปกครองรักษาชาติเล็กนั้นดีพอ ฤามีอาจผู้การปกครองของชาติยุโรปที่จะทำให้แก่ชาติได้บังคับของเขาได้...”⁸⁵

จากคำกราบบังคมทูลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามมองว่าการกระทำของเจ้าอาณานิคมในการยึดครองรัฐต่างๆ นั้นเกิดจากการที่ชาติตะวันตกเห็นว่ารัฐเหล่านั้นขาดความเจริญ ไม่มีความสามารถในการนำทรัพยากรมาใช้ให้เกิดประโยชน์ แม้ว่าจะเป็นความคิดที่ดูเป็นเหตุเป็นผลแต่เป็นเพียงคำกล่าวอ้างมากกว่าจะสร้างความเจริญอย่างแท้จริงให้คนเหล่านั้น โดยดินแดนที่ได้รับการยึดครองจากชาติตะวันตกนั้นเกิดจากการปกครองที่ไม่รัดกุมพอ ดั่งนั้นเพื่อให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของตะวันตกและรอดพ้นจากการสูญเสียอำนาจในการปกครองประเทศราช สยามจึงจำเป็นที่จะต้องเลียนแบบวิธีการของตะวันตกเพื่อสร้างความเป็นระเบียบและลดช่องว่างที่จะทำให้ชาติตะวันตกเหล่านั้นเข้ามาอ้างสิทธิในการปกครอง⁸⁶

แม้ว่าชนชั้นนำของสยามจะมีทัศนคติในแง่ลบกับการกล่าวอ้างของเจ้าอาณานิคมในการเข้ายึดพื้นที่ต่างๆ มาเป็นของตน แต่ชนชั้นนำของสยามใส่ใจที่จะศึกษาวิธีการต่างๆ ของอังกฤษในฐานะเจ้าอาณานิคมอย่างละเอียดเพื่อนำมาปรับใช้⁸⁷ โดยการเสด็จประพาสสิงคโปร์ พม่าและอินเดียของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและขุนนางเป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัด ความเข้าใจและเรียนรู้ในการจัดการปกครองอาณานิคมของอังกฤษนี้ปรากฏในเอกสารชุด “ว่าด้วยธรรมเนียมและการปกครองฝ่ายประเทศอินเดีย”⁸⁸ ซึ่งเชื่อว่าถูกรวบรวมขึ้นตั้งแต่ต้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

⁸⁵ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง – การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย (กรุงเทพฯ: ดวงดีการพิมพ์, 2423), หน้า 12.

⁸⁶ David K. Wyatt, The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn (New Heaven and London: Yale University, 1969), p.383.

⁸⁷ Michael Vickery, “Thai Regional Elites and the Reforms of King Chulalongkorn,” The Journal of Asian Studies Vol.XXX, No.4 (August, 1970): 873 – 876.

⁸⁸ หข. ๖.5 มัดที่ 245 เลขที่ 5 – 7 ว่าด้วยธรรมเนียมและการปกครองฝ่ายประเทศอินเดีย

เจ้าอยู่หัว เป็นการเล่าถึงประวัติความเป็นมาของอินเดีย การเข้ามาของกษัตริย์อเล็กซานเดอร์มหาราช ราชวงศ์โมกุล โปรตุเกส ฝรั่งเศส อังกฤษและการแพ้สงครามแต่ละครั้งของคนกลุ่มต่างๆ ในอินเดีย การชนะสงครามของอังกฤษและวิธีจัดการปกครองอินเดีย กบฏซีปอย การขยายอำนาจของอังกฤษไปยัง เปอร์เซียและอัฟกานิสถาน

ในเอกสารชุดนี้เน้นรายละเอียดวิธีการจัดการปกครอง เช่น การแต่งตั้งตำแหน่งและหน้าที่ในการบริหาร เช่น กาวนาเยเนรัล บอดคอฟ คอนโทรล สุปรีมคอนเวนเมนต์ ฯลฯ การแบ่งเขตการปกครองเป็น 3 เขต โดยไล่ถึงรายละเอียดที่ละเอียดได้แก่ เบงคอล มดราสและกัลกัตตา รายละเอียดของสินค้าเข้า – ออก การเก็บภาษีที่นาโดยอธิบายเปรียบเทียบกับพม่า ภาษีเกลือ การให้สัมปทานภาษีประเภทต่างๆ ภาษีฝิ่น จำนวนพลเมือง ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีรายงานตัวเลขการค้าของอังกฤษ การเป็นหนี้ของอินเดีย จำนวนทางรถไฟ เติลกราฟ ทหาร โปลิศ การศึกษา ในเอกสารดังกล่าวได้สรุปว่าอินเดียมีความสำคัญกับอังกฤษเหมือนโลหิตและมังสา และกล่าวชื่นชมที่อังกฤษสามารถจัดเก็บภาษีในเบงคอลเพื่อนำมาเลี้ยงระบบราชการได้อย่าง “...เป็นธรรมชาติเยี่ยมมันคงแข็งแรง...”⁸⁹

ในเอกสารอีกชุดหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสนใจในการเรียนรู้วิธีการจัดการปกครองของเจ้าอาณานิคมคือเอกสารชุด “วิธีการจัดการปกครองของอังกฤษที่มีต่อพม่าและมลายู” ที่ได้รับการตีพิมพ์เป็นตอนๆ ในวารสาร วชิรญาณ พ.ศ. 2438 เช่นในตอนที่ 6 เดือนมีนาคม ถึงตอนที่ 10 เดือนกรกฎาคม ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438)⁹⁰ มีบทความที่กล่าวถึงการศึกษาวิธีการจัดการปกครองของอังกฤษที่มีต่อพม่าและมลายู ผู้เขียนคือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ โดยพระองค์ทรงมีโอกาสเดินทางไปเมืองพม่าตอนเหนือใน ร.ศ.112 (พ.ศ.2436) และศึกษาวิธีการจัดการอาณานิคมในพม่าในด้านต่างๆ เช่น การศาล วิธีการจัดการปกครอง การเก็บส่วย ฯลฯ เช่น บทความเรื่อง “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช”⁹¹ ใน วชิรญาณ ตอนที่ 9 เดือนมิถุนายน ที่กล่าวถึงการแบ่งเขตการปกครองพม่าออกเป็น 6 มณฑลโดยมีการแต่งตั้งข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑล ข้าหลวงผู้ช่วยและทหารจากส่วนกลางออกไปกำกับดูแลซึ่งล้วนเป็นคนอังกฤษทั้งสิ้น ตัวอย่างที่พระองค์ทรงอธิบายได้แก่หัวเมืองกะเหรี่ยงตะวันตกแม่น้ำคง ซึ่งมีเขตแดนติดกับเมืองเชียงใหม่ หัวเมืองนี้อยู่ภายใต้การดูแลของมณฑลเงี้ยวได้ ชั้นแรกอังกฤษยังคงให้เจ้าเมืองเดิมปกครองโดยรับสัญญาบัตรว่าจะอยู่ภายใต้อธิปไตยของอังกฤษ เจ้าเมืองสามารถแต่งตั้งผู้ปกครองลำดับต่อไปได้แต่ต้องได้รับการยินยอมจากอังกฤษ หน้าที่ของเจ้าเมืองคือส่งบรรณาการเป็นตัวเงินรายปีต่อข้าหลวงมณฑลเงี้ยวได้ รักษาความสงบเรียบร้อยตามแบบประเพณีบ้านเมืองเดิม เก็บภาษีตามที่ได้รับมอบหมาย และห้ามติดต่อกับเมืองอื่นๆ นอกเขตแดนของอังกฤษ หากมีโจรปล้นลูกค้าที่ไปมาในเขต

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁰ ดูรายละเอียดใน กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, วชิรญาณ ตอนที่ 6 – 10 (มีนาคม – กรกฎาคม ร.ศ.114)

⁹¹ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช,” วชิรญาณ ตอนที่ 9 (มิถุนายน ร.ศ.114):

แดนของตน ข้าหลวงมณฑลเจียวใต้สามารถสั่งให้เจ้าเมืองจ่ายค่าทำขวัญตามแก่เห็นสมควร และสามารถสั่งให้เจ้าเมืองหรือผู้แทนไปรายงานตัวที่มณฑลเจียวใต้⁹²

ในกรณีที่เจ้าเมืองมีข้อขัดแย้งกับเมืองอื่นๆ ให้ส่งเรื่องให้ข้าหลวงมณฑลเป็นผู้ตัดสินชี้ขาด ในเวลาต่อมาเมื่อมีการสร้างทางรถไฟเจ้าเมืองต้องยกที่ดินและช่วยเหลือในการก่อสร้าง ในด้านการศาล เมื่อมีปัญหาระหว่างคนพื้นเมืองเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองเป็นผู้ตัดสินความ แต่หากมีปัญหาระหว่างคนต่างเมืองให้เจ้าเมืองแจ้งไปยังข้าหลวงมณฑลเพื่อขอคำปรึกษาก่อนการพิพากษาคดี นอกจากนี้ยังมีการนำทหารอินเดียไปประจำการที่เมืองนั้นๆ เพื่อคอยปราบปรามโจรผู้ร้ายและแสดงแสนยานุภาพให้เจ้าเมืองเกรงกลัว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงตั้งข้อสังเกตว่า วิธีที่อังกฤษใช้ปกครองนี้เป็นการรวบอำนาจทางฝ่ายการทหารโดยด้านพลเรือนปล่อยให้เจ้าเมือง และตั้งข้อสังเกตว่าข้าหลวงอังกฤษที่ไปจัดการปกครองนี้ให้เกียรติแก่เจ้าเมืองมาก โดยทำหน้าที่เป็นผู้แนะนำราชการมากกว่าสั่งการ⁹³

รายละเอียดที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพศึกษานี้ลึกลงไปบดทอนโทษในการตัดสินคดีความ การบันทึกรายงานด้านการศาล การนำวิธีพิจารณาความตามกฎหมายของอินเดียไปใช้ อย่างไรก็ตามแม้ว่าอำนาจการศาลอยู่ที่เจ้าเมืองแต่ข้าหลวงอังกฤษทำหน้าที่ให้คำปรึกษาและสามารถเลิกถอนคำตัดสินโดยตั้งเอาคดีความนั้นมาพิจารณาตัดสินด้วยตนเอง ซึ่งเท่ากับว่าท้ายที่สุดอำนาจด้านการศาลยังคงเป็นของข้าหลวงอังกฤษนั่นเอง กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงวิจารณ์ถึงสถานะของการดำรงตำแหน่งสูงสุดทางการศาลของเจ้าเมืองว่า "...เป็นแต่ชื่อ..." ซึ่งพระองค์ทรงเข้าพระทัยดีว่าเป็นเช่นนั้นเพราะเป็นนโยบายของอังกฤษที่ต้องการลดความแตกร้างในการปกครอง ทั้งนี้อังกฤษได้ฝึกหัดบรรดาเจ้านายและขุนนางพื้นเมืองให้มีส่วนร่วมในการพิจารณาคดีและส่งเจ้านายชั้นเล็กไปศึกษาวิชาที่เมืองย่างกุ้ง⁹⁴

ในด้านการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ของบ้านเมือง เมื่ออังกฤษเข้าปกครองหัวเมืองเจียวใต้เพิ่มความเข้มงวดในการจัดเก็บผลประโยชน์จากที่เคยส่งเพียงบรรณาการต้นไม้เงินต้นไม้ทองให้กับกษัตริย์พม่า 3 – 5 ปีต่อ 1 ครั้งเท่านั้น อังกฤษได้สั่งให้มีการสำรวจเขตแดน จำนวนพื้นที่เพาะปลูก พลเมืองและอาชีพ ทรัพยากร เส้นทางคมนาคม จำนวนเขตแขวง รายชื่อเจ้าเมืองกรมการ การศาลและเรือนจำ โรงเรียน สินค้า วิธีการเก็บภาษี ทั้งนี้รายงานทั้งหมดได้รับการจัดส่งไปยังมณฑลเจียวใต้ซึ่งจะส่งต่อไปยังข้าหลวงใหญ่ที่เมืองย่างกุ้งในเดือนสิงหาคมของทุกปีและส่งต่อไปยังที่ประชุมรัฐมนตรีในอินเดียเพื่อวางแผนปรับปรุงแบบการปกครองและการจัดเก็บภาษีที่ตนเห็นว่าเหมาะสม ในด้านการป่าไม้ อังกฤษให้ความสำคัญมากโดยจัดตั้งขึ้นเป็นกรมหนึ่งต่างหากและมีเจ้านายท้าวพระยาเป็นผู้ดูแล การขอสัมปทานไม่ต้องได้รับการทำสัญญาจากเจ้าเมืองโดยความเห็นชอบของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ด้านภาษีอากรก็เช่นกัน

⁹² เรื่องเดียวกัน.

⁹³ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน.

ต้องได้รับความเห็นชอบจากเจ้าหน้าที่ในการยื่นประมวลภาษี ทั้งนี้ข้าหลวงอังกฤษออกตรวจตราพื้นที่อย่างจริงจังเพื่อลดการเรียกเก็บภาษีที่ไม่ถูกต้องและตรวจสอบฐานะของผู้ยื่นประมวลภาษี

ในด้านการปกครองส่วนย่อยระดับตำบล อังกฤษตั้งหัวหน้าตำบลโดยกำหนดพื้นที่และหน้าที่ชัดเจน และอนุญาตให้เรียกเก็บผลประโยชน์ของตนตามธรรมเนียมเดิม เจ้าตำบลมีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อย เก็บภาษีอากรเฉพาะตามที่อังกฤษกำหนด จัดส่งเงินและเครื่องบรรณาการตามที่อังกฤษเรียกร้อง หน้าที่ด้านการศาลให้ตัดสินได้เฉพาะคนในเขตแขวงของตน โดยมีกำหนดอาญา 7 ข้อที่ห้ามมิให้เจ้าตำบลเป็นผู้ตัดสินความ 2 ใน 7 ข้อคือการค้าทาส และคดีที่เกี่ยวข้องกับชาวตะวันตกให้ส่งเรื่องไปยังศาลอังกฤษเพื่อพิจารณา นอกจากนี้กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายอำนาจและหน้าที่ข้าหลวงอังกฤษ การออกตรวจตราและเก็บส่วยในพื้นที่ต่างๆ การดูแลอาวุธ ผืน ป่าไม้และการยื่นอุทธรณ์คดีความของคนพื้นเมือง⁹⁵

ใน วัชรญาณ ตอนที่ 11 เดือนสิงหาคม⁹⁶ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงวิธีที่อังกฤษเก็บส่วยกับชาวพม่า ประเภทแรกคือส่วยตัวบุคคล ใช้วิธีเก็บชายฉกรรจ์อายุ 18 – 60 ปีทุกเดือน เป็นเงิน 1 บาท 46 อัฐ เว้นเมืองที่มีอาณาเขตติดกับสยามเก็บเพียงครึ่งเดียว และมีข้อยกเว้นการเสียส่วยกับบุคคลที่เป็นข้าราชการ กำนัน นักบวช ครู คนอนาถาและคนในบังคับชาติอื่น รวมทั้งเว้นส่วยพวกที่อพยพเข้ามาใหม่เป็นเวลา 2 ปี ทั้งนี้กำนันเป็นผู้รวบรวมรายชื่อและจัดทำสำมะโนครัวและส่งให้ข้าหลวงอังกฤษเป็นผู้ตรวจสอบบัญชีส่วยทุกวันที 30 มิถุนายนของทุกปี และมีการออกเสรีจรับเงินให้โดยมีลายเซ็นข้าหลวงเป็นสำคัญ ส่วยประเภทที่สองคือ ภาษีที่ดินซึ่งถูกเรียกเก็บเป็นบางเมืองแล้วแต่ข้าหลวงจะเรียกเก็บส่วยตัวคนหรือส่วยที่ดินแทน ส่วยที่ดินเก็บตามเนื้อที่ตามแผนที่ที่กำนันได้ถือไว้ และเก็บตามขนาดที่ดินโดยแบ่งเป็นที่ดินเพาะปลูกและที่ดินอยู่อาศัย มียกเว้นไม่ต้องชำระส่วยที่ดินคือวัด โรงเรียน และโรงเรียน แม้แต่ที่ดินที่ใช้ปลูกสร้างอาคารราชการของอังกฤษต้องเสียส่วยที่ดินเช่นกัน

ในขณะที่พม่าตอนเหนือ อังกฤษไม่เรียกเก็บส่วยเป็นรายบุคคล แต่เรียกเป็นรายครัวและไม่มี การเก็บส่วยค่านา เนื่องจากการเก็บส่วยลักษณะนี้กษัตริย์พม่าใซ้อยู่ก่อนแล้วในดินแดนพม่าตอนเหนือ และสามารถเก็บได้จำนวนมากอังกฤษจึงใช้วิธีเดิมในการเก็บส่วย การจ่ายส่วยครัวเรือนใช้วิธีให้ลูกบ้านคัดเลือกเจ้าพนักงานทำการคำนวณจำนวนส่วยรวมของหมู่บ้านและเฉลี่ยจ่ายส่วยตามฐานะของแต่ละ ครัว กำนันมีหน้าที่รักษาบัญชีครัวเรือนและเงินส่วย จากนั้นจึงจัดส่งนายแขวงและข้าหลวงเพื่อ ตรวจสอบความถูกต้อง กำนันได้รับผลประโยชน์ร้อยละ 5 จากจำนวนเงินโดยคิดอัตราก้าวหน้าตาม จำนวนที่เก็บได้ ในขณะที่ข้าหลวงและนายแขวงมีทั้งคนพม่าและอังกฤษโดยเป็นข้าราชการรับเงินเดือน จากรัฐบาล การตรวจสอบบัญชีจำนวนคนและจำนวนส่วยนี้อังกฤษจัดพิมพ์เป็นรายงานระบุชื่อข้าหลวง

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁶ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, “วิธีอังกฤษเก็บส่วยพวกพม่า,” วัชรญาณ ตอนที่ 11 (สิงหาคม ร.ศ.114): 1127

และจำนวนเงินเพื่อเป็นการจูงใจ ทั้งนี้การขอลดเงินส่วยเป็นไปได้อหากมีกรณีภัยพิบัติที่จำเป็นโดยสามารถร้องต่อกำนันเพื่อให้ทำรายงานส่งข้าหลวงของดเว็น⁹⁷

จากตัวอย่างเอกสารที่ชนชั้นนำสยามได้รวบรวมไว้ทั้งที่ปรากฏในท้องเอกสารโบราณและในวารสารวิชาการชี้ให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามให้ความสนใจอย่างมากในการศึกษาวิธีการปกครองของเจ้าอาณานิคม โดยเฉพาะรายละเอียดด้านโครงสร้างการปกครอง กฎหมาย การศาลและการเก็บภาษี ทั้งนี้วิธีการที่กล่าวมานี้ ชนชั้นสยามนำมาปรับใช้ในหัวเมืองล้านนาโดยจะกล่าวถึงในบทต่อไป

3. ประเทศราชล้านนา: ความล้าหลังที่ต้องปรับเปลี่ยน

เดิมทีการปกครองของสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ หัวเมืองล้านนามีฐานะเป็นประเทศราชที่อยู่ภายใต้การดูแลของสมุหนายก หน้าที่ของล้านนามีเพียงการป้องกันและขยายพระราชอาณาเขต ถวายเครื่องราชบรรณาการทุก 3 ปี จากธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ และหัวเมืองล้านนามีอยู่น้อยมาก ดังที่ ดร.วิจิตรสัน ได้บันทึกไว้ว่าความภักดีของล้านนาที่มีต่อกรุงเทพฯ นั้นเบาบางมาก โดยกล่าวถึงเจ้าหลวงลำปางในขณะนั้นว่าลำปางพึ่งพาสยามก็เพราะต้องการเกลือเท่านั้น และกล่าวถึงเจ้าหลวงลำพูนว่าพระองค์ทรงอ้างว่าล้านนาเป็นพันธมิตรมิใช่รัฐบรรณาการของสยาม⁹⁸ ในขณะเดียวกันสยามเองได้ให้ความสำคัญกับล้านนาในพันธะด้านการสงครามเป็นหลัก ใน พ.ศ.2395 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทยกทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง รายงานของกรมหลวงวงศาธิราชสะท้อนให้เห็นถึงความคิดของชนชั้นนำสยามที่มีต่อผู้คนล้านนาในขณะนั้นว่า

“...พวกลาวเมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนเมืองน่าน เมืองแพร่ เหล่านี้ ติดแต่ทำมาหากินสบายอยู่แล้วก็เป็นสุข ไม่พอใจจะคิดทำศึกสงคราม แม้ได้ครอบครองเมืองอื่นๆ มาเป็นทาสเชลยของเจ้าเมืองญาคูปราศ ราชวงศ์เป็นแพนกัน จะมีความดีใจอยู่ ถ้าจะเอาครอบครองมาใส่บ้านเมืองส่วนกลางให้รุ่งเรืองนั้น ไม่มีความยินดีหามิได้...

...พวกหัวเมืองลาวประเทศราชยกกองทัพขึ้นไปก่อนนั้น เดินทางวันหนึ่งเดินแต่ 2 ชั่วโมงบ้าง 3 ชั่วโมงบ้าง...พวกลาวนายหนึ่งคุมไพร่ร้อยสองร้อยก็จริงแต่ที่ว่าขี่ลาดนรก ได้ยินเสียงปืนหนาไม่ได้หลีกเลียงหลบหลือมไปครั้นพวกไทยหลวมตัวเข้าไป พวกลาวก็ไม่ช่วย...”

...ด้วยนิไสยสันดานลาวมีอยู่ 3 อย่าง เปนแต่อยากได้ของเขา ไม่อยากเสียของให้แก่ใคร กับเกียจคร้านเท่านั้น เหมือนกันตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ตลอดไปทุกบ้านทุกเมือง...

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁸ Nigel J. Brailey, “The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892”, Ph.D. thesis, University of London, 1968, p.47.

...นี้ไสยลาวมากไปด้วยความเกียจคร้านโดยธรรมชาติประเพณีบ้านเมือง ถึงจะทำไรร่นา
สิ่งใด ถ้าแดดร้อนเข้าต้องหยุดก่อน ต่อเย็นๆ จึงจะทำ เดินสายหน้อยก็ต้องหยุด เย็นๆ จึงจะไป
ไม่เคยได้ความลำบากเลย...⁹⁹

รายงานดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติของชนชั้นนำสยามในการมองผู้คนในล้านนาว่ามีความ
ขี้ขลาดและเกียจคร้าน แต่ขณะนั้นสยามเองไม่มีเครื่องมือใดๆ ที่จัดการควบคุมล้านนาได้ใกล้ชิดกว่าที่
เป็นอยู่

ในเวลาต่อมา เมื่อสยามลงนามในสัญญาเบาริ่งพ.ศ.2398 ซึ่งเป็นการเปิดการค้าเสรีได้มีชาว
ตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกับประเทศราชต่างๆ มากขึ้น ปัญหาที่ตามมาคือการกล่าวอ้างเป็น
คนในบังคับต่างประเทศ แต่เดิมสยามถือว่าบุคคลใดก็ตามที่อยู่ภายใต้พระราชอาณาเขตเป็นคนของ
สยาม ซึ่งรวมถึงหัวเมืองลาวต่างๆ ที่สยามได้กล่าวอ้างกับชาติตะวันตก เมื่อมีการเซ็นสัญญาเบอริ่ง
พ.ศ.2369 ตามสัญญาข้อที่ 10 ที่ว่า “...ลูกค้าจีน ลูกค้าแขก เมืองอังกฤษให้ได้ค้าขายทางบก ทางคลอง
โดยสะดวก ถ้าลูกค้าจีน ลูกค้าแขก เมืองมฤท เมืองทวาย เมืองตะนาว เมืองเย ซึ่งขึ้นกับอังกฤษจะเข้า
มาค้าขาย ณ เมืองไทย อังกฤษจะมีหนังสือเข้ามาเป็นสำคัญให้ได้ค้าขายทางบกทางน้ำโดยสะดวก...”
โดยสัญญา เบาริ่ง พ.ศ.2398 ยังคงประเด็นนี้ไว้ว่า “...ให้ลูกค้าทั้งปวงไม่ว่าใครซึ่งเป็นคนใต้บังคับ
อังกฤษจะเข้ามาค้าขายได้เหมือนกัน...แต่ให้อังกฤษมีหนังสือเบิกช่องสำหรับตัวเข้ามาเป็นสำคัญ...”¹⁰⁰
ปัญหาที่ตามมาจากสัญญานี้คือการกล่าวอ้างเป็นคนในบังคับอังกฤษ รวมไปถึงคนในบังคับของชาติ
อื่นๆ ที่สยามเรียกโดยรวมว่าสับเจกต์ (Subject) การติดต่อกับชาติตะวันตกที่มีเพิ่มขึ้นหลังสัญญาเบาริ่ง
ทำให้เกิดข้อพิพาทจำนวนมากระหว่างคนในบังคับสยามและคนในบังคับต่างชาติโดยสยามไม่สามารถ
ตัดสินคดีใดๆ ได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงยอมรับว่า “...ตระลาการไทยจะ
ตัดสินลงโทษคนในสับเจกต์ไม่ควร...ด้วยกฎหมายเรากฎหมายเขาผิดกัน”¹⁰¹ การถูกจำกัดสิทธิทางการ
ศาลเท่ากับเป็นการจำกัดอำนาจของพระมหากษัตริย์ นับเป็นครั้งแรกที่อำนาจของพระมหากษัตริย์ไม่
สามารถครอบคลุมไปถึงราษฎรทุกคนที่อาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขต

เมื่อพิจารณาถึงประโยชน์ของการเป็นคนในบังคับต่างประเทศอีกประการหนึ่งคือไม่ต้องอยู่ใน
ระบบไพร่ ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน ไม่ต้องเสียส่วย รวมทั้งได้รับสิทธิทางการค้าโดยเสีย

⁹⁹ จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง พิมพ์ในงานศพ นายพลเรือตรี พระยานาวาพลพยุหรัักษ์ (ม.ร.ว. พิณ สนิทวงศ์
ณ กรุงเทพฯ) ปีมะโรงอัฐศก พ.ศ.2459 (พระนคร: ไทย, 2459), หน้า 106 – 114.

¹⁰⁰ กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย, สนธิสัญญาและการตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ และ
องค์การระหว่างประเทศ เล่ม 1 พ.ศ.2160 – 2412 (พระนคร: พระจันทร์, 2511), หน้า 20 – 37.

¹⁰¹ หจข. ๑.5 บ.1.2/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2421)

ภาษาเข้าเพียงร้อยละ 3¹⁰² ผลประโยชน์ดังกล่าวจึงเป็นช่องทางให้คนชาติต่างๆ พากันเข้าเป็นสัปเยกต์ของชาติตะวันตก แม้แต่คนสยามก็อ้างตัวเป็นคนในบังคับตะวันตกเพื่อผลประโยชน์บางอย่าง สภาพการณ์ดังกล่าวทำให้แนวโน้มของคนที่ยกขึ้นทะเบียนเป็นคนในบังคับต่างประเทศเพิ่มมากขึ้นจนทางการต้องส่งสายลับไปที่สถานกงสุลต่างชาติเพื่อรายงานตัวเลขคนที่ยกขึ้นทะเบียน¹⁰³ สิทธิคุ้มครองทางการศาลนี้ยังลามไปถึงคนสยามที่เป็นลูกจ้างชาวต่างประเทศและคนสยามที่เข้ารีต โดยคนกลุ่มนี้ใช้เป็นข้ออ้างเพื่อขูดเงินเจ้าพนักงาน¹⁰⁴ ในกรณีของราษฎรเมืองเชียงใหม่ที่เข้ารีต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า "...ห้ามปรามมิให้เข้ารีตไม่ได้เพราะหนังสือสัญญาที่ทำไว้ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ถึงศาสนาต่างๆ ดั่งนี้มีราชการอันใดที่ใช้สอยกะเกณฑ์ได้ มีความผิดก็ทำโทษได้ตามกฎหมายบ้านเมือง บาทหลวงแลครูบาอาจารย์จะขัดขวางอะไรมิได้..."¹⁰⁵

การเข้ามาของอาณานิคมตะวันตกในพม่าได้ส่งผลให้เกิดการขยายธุรกิจป่าไม้เข้ามาในล้านนา จนเริ่มมีปัญหาตั้งแต่ครั้งที่ ดร.วิชาร์ดสัน เข้ามาขอซื้อวัวควายในพ.ศ.2371 โดยบริษัทค้าไม้ขนาดใหญ่ เช่น บริษัทบริติชบอร์เนียว เริ่มเข้ามาทำธุรกิจในราวพ.ศ.2407 จากนั้นมีบริษัทบอมเบย์เบอร์มา สยามฟอเรสต์ ฯลฯ ได้เข้ามาขอทำสัมปทานป่าไม้เช่นกัน บริษัทรายใหญ่เหล่านี้เป็นบริษัทที่มีบทบาทสำคัญในด้านการเมืองและความขัดแย้งทางการค้าไม้สักนี้เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้อังกฤษทำสงครามครั้งที่ 3 กับพม่า เมื่อบริษัทเหล่านี้เข้ามาทำป่าไม้ในหัวเมืองล้านนาได้มีการนำลูกจ้างชาวพม่า กะเหรี่ยงและชาวพื้นเมืองอื่นๆ เข้ามาซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในบังคับอังกฤษ เมื่อคนเหล่านี้มีปัญหาเกี่ยวกับคนพื้นเมืองรัฐบาลสยามไม่สามารถตัดสินคดีความได้ตามข้อความในสัญญาเบาริง

กรณีพิพาทระหว่างเจ้านายล้านนากับคนในบังคับอังกฤษที่รายงานมายังกงสุลที่กรุงเทพฯ เริ่มปรากฏตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพ.ศ.2402¹⁰⁶ และมีเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนกงสุลอังกฤษได้ขอให้รัฐบาลสยามแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นโดยเข้าควบคุมการปกครองล้านนาอย่างเด็ดขาดแต่รัฐบาลสยามอ้างว่ายังไม่พร้อม เนื่องจากเวลานั้นชนชั้นนำสยามขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นไปในล้านนา อีกทั้งระยะทางมีความห่างไกลกัน การคมนาคมไม่สะดวกและที่สำคัญสยามไม่เคยมีอำนาจอย่างแท้จริงในพื้นที่เหล่านั้นมาก่อน โดยขณะนั้นอำนาจการตัดสินใจอยู่ที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สนับสนุนการปกครองตามธรรมเนียมเดิมโดยมองว่า

¹⁰² จริยวรรณ อภรรรัตน์, "ปัญหาของรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525, หน้า 47.

¹⁰³ หจข. ๑.5 ต.5/10 รายงานกระทรวงนครบาลเรื่องคนเข้ารับหนังสือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส (5 กันยายน พ.ศ.2438 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2439)

¹⁰⁴ หจข. ๑.5 บ.1.2/4 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2424)

¹⁰⁵ หจข. ๑.5 บ.1.2/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2425)

¹⁰⁶ หข. ๑.4 จ.ศ.1221 เลขที่ 98 ความเรื่องป่าไม้ระหว่างเจ้าเชียงใหม่กับมองซวกาน จ.ศ.1221

สยามไม่ควรเข้าแทรกแซงกิจการภายในของประเทศราชและเห็นว่าล้านนาเป็นเมืองสวามิภักดิ์ไม่ใช่เมืองขึ้น¹⁰⁷

การยึดถือธรรมเนียมเดิมมิใช่เฉพาะเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น หากแต่เจ้านายล้านนายังคงยึดถือแนวคิดนี้เช่นกัน ตัวอย่างจากคำให้การของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ. 2408 (ภาพที่ 2) คดีฟ้องร้องกับมองชวยกาน พ่อค้าไม้ชาวพม่าซึ่งเป็นสัปเยกต์อังกฤษ แสดงถึงการไม่ยอมรับอำนาจของสยามรวมทั้งข้อความในสัญญาเบาริ่ง โดยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ทรงย้ำถึงสิทธิในการปกครองตนเองไว้ว่า “...ในฐานะหัวหน้าและผู้รับผิดชอบของประเทศเชียงใหม่ คำสั่งของพระองค์ถือเป็นคำสั่งที่แท้จริง มีผลต่อทุกคนที่อยู่ในวิญฉัยของพระองค์ ไม่ว่าจะเกี่ยวข้องกับงานป่าไม้หรืองานใดๆ ก็ตาม...”¹⁰⁸

ภาพที่ 2 พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ลำดับที่ 6

ที่มา: เดเนียด แมคกิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและลาว (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 144.

ในพ.ศ.2412 เดเนียด แมคกิลวารี ได้ร้องเรียนว่าพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่สั่งประหารชีวิตคนเข้ารีตและขัดขวางการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในเมืองเชียงใหม่ แต่สยามยังคงแสดงท่าที

¹⁰⁷ หจข. ร.5 (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 ธันวาคม พ.ศ. 2417 – 9 ตุลาคม พ.ศ.2418)

¹⁰⁸ อ้างจาก Enclosure One in Schombourgk to Lord Russell, 27 June 1865, F.O.69/42 ใน พรพรรณ จงวัฒนา, “กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเชียงใหม่กับคนในบังคับอังกฤษอันเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2401 – 2445)”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517, หน้า 66.

ไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของล้านนาโดยย่ำกับกงสุลอังกฤษว่า “...เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองขึ้นกรุงเทพ ก็จริง แต่เป็นประเทศราช กฎหมายแผ่นดินแลธรรมเนียมบ้านเมืองเขาก็ใช้ตามนิไสเขา ไม่ได้เอา กฎหมายที่กรุงเทพไปใช้...เมืองเหล่านี้กฎหมายเขาแข็งแรงนัก ทำผิดนิดหน่อยก็ฆ่าเสียง่ายๆ...แล้วก็เป็น บ้านป่าเมืองดง ธรรมเนียมเมืองนั้นก็เป็นธรรมเนียมป่าทำเอาตามใจชอบ...” เห็นได้ว่ารัฐบาลสยามใน สมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวภายใต้การบริหารของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ยังคงปฏิบัติตามแนวคิดดั้งเดิมในการปกครองประเทศราชและยอมรับสิทธิการปกครองตนเองของ ล้านนา อย่างไรก็ตามอังกฤษยังคงเร่งเร้าให้สยามเข้าควบคุมล้านนาโดยเสนอให้มีผู้แทนกงสุลอังกฤษ ประจำเมืองเชียงใหม่ กรณีนี้สยามอ้างว่า “... ด้วยพวกลาวชาวเชียงใหม่เป็นคนป่าดุร้าย ไม่ใคร่รู้จัก กตมาขธรรมเนียมเท่าที่ควร ยังไว้ใจไม่ได้ ในการนี้ก่อเวอนเมนต์ฝ่ายไทยก็พึงจะคิดจัดการธรรมเนียม บ้านเมืองให้เรียบร้อย...”¹⁰⁹

ปัญหาที่สำคัญอีกประการคือความไม่สงบบริเวณชายแดนเมืองเชียงใหม่ รวมถึงความไม่ ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของพ่อค้าซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ เมื่อพิจารณาลักษณะการปกครอง อาณานิคมของอังกฤษพบว่ามักใช้กำลังทางทหารเข้าปราบปรามคนกลุ่มต่างๆ เพื่อสร้างสันติภาพและ ความสงบสุขซึ่งเป็นผลดีต่อการค้า¹¹⁰ แต่ลักษณะการปกครองแบบดั้งเดิมของล้านนาคือการสร้างบารมี ของผู้นำด้วยการยกกำลังไปตีเมืองเล็กเมืองน้อยเพื่อกวาดครัวและนำทรัพย์สินมาแบ่งปันกัน

กรณีที่เป็นปัญหาและถูกร้องเรียนอย่างมากเกิดขึ้นใน พ.ศ.2414 บริเวณบ้านแม่กะตอนริมฝั่ง แม่น้ำสาละวินถูกพวกไทใหญ่เข้าปล้น เจ้านายเมืองเชียงใหม่จึงนำทัพโจมตีเนื่องจากเข้าใจว่าบ้านแม่ กะตอนให้ความช่วยเหลือแก่พวกปล้นและได้กวาดต้อนผู้คนรวมทั้งทรัพย์สิน อังกฤษจึงได้ร้องเรียน มายังกรุงเทพฯ ว่าเจ้านายเมืองเชียงใหม่ยกทัพไปจับคนในบังคับอังกฤษที่เป็นชายฆ่าเสีย และนำเอา ผู้หญิงและเด็กมาแบ่งปันกัน ในทัศนะของอังกฤษสิ่งที่เกิดขึ้นถือเป็นความป่าเถื่อนและไม่เจริญ ในเวลา ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้พระยาจำแสนบดี เป็นข้าหลวงพิเศษชำระ ความระหว่างคนในบังคับอังกฤษและเจ้านายและขุนนาง คดีนี้ยืดเยื้อและมีการฟ้องกล่าวโทษเจ้านาย และขุนนางว่าฆ่าฟันลูกหนี้และลูกจ้างของคนในบังคับทำให้อังกฤษเสียผลประโยชน์ นอกจากนี้ยังมีข้อ ร้องเรียนถึงการปล้นทรัพย์สินของคนในบังคับอังกฤษตามมาอีกเป็นระยะ¹¹¹ ปัญหาดังกล่าวนี้สะท้อนให้ เห็นถึงแนวคิดแบบดั้งเดิมของเจ้านายล้านนาที่ยังคงยึดมั่นจารีตเดิมโดยขาดความระมัดระวังว่า สถานการณ์ภายนอกเปลี่ยนแปลงไปโดยเฉพาะการติดต่อกับชาติตะวันตก

¹⁰⁹ อ้างจาก ร.5 กต.14 จ.ศ.1232 – 1234 – 1235, ใน รัตนาพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของ ประเทศไทย (พ.ศ.2416 – 2480)”, หน้า 24 – 34.

¹¹⁰ ดูวิธีการดังกล่าวของอังกฤษได้จาก E. Sarkisyanz, Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution (The Hague: Moutis Nijhoff, 1965), p.103.

¹¹¹ รัตนาพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2416 – 2480)”, หน้า 35 – 37.

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตถึงการเปลี่ยนแปลงแนวคิดของสยามในช่วงเวลานี้ต่อธรรมเนียมของหัวเมืองล้านนาในการที่เจ้าเมืองมีสิทธิขาดที่จะตัดสินใจประหารคนของตนเองที่เข้าใจว่าเป็น “ธรรมเนียมป่า” และลาวชาวเชียงใหม่เป็น “คนป่าดุร้าย ไม่ใคร่รู้จักกฎหมายธรรมเนียม” หรือการที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ยกทัพเข้ากวาดต้อนทรัพย์สินและผู้คนจากเมืองอื่นมาเป็นของตนเองนั้นเป็นความป่าเถื่อน ทั้งๆ ที่ก่อนหน้านี้ใน พ.ศ.2396 สยามเองได้แสดงความชื่นชมพระยาน่านที่ยกทัพขึ้นไปกวาดครัวเมืองเชียงรุ่งมาเป็นของตนว่าเป็นความชอบ¹¹² โดยสยามเองได้ยกทัพไปปราบฮ่อและกวาดครัวพวนเมืองเชียงขวาง พ.ศ. 2418 มาได้ถึง 5,700 เศษ¹¹³ ดังนั้นการที่สยามมองว่าการกระทำของเจ้านายล้านนาเป็นความป่าเถื่อนจึงเป็นการตัดสินโดยใช้สายตาของชาติตะวันตก ในอีกทางหนึ่งเป็นการย้ำกับชาติตะวันตกว่าสยามนั้น “ไม่ป่าเถื่อน” และ “รู้จักธรรมเนียม” ตามแบบชาติตะวันตก ทั้งที่วิถีปฏิบัติของสยามเองก็ไม่ต่างกัน ด้วยทัศนคติที่เลียนแบบชาติตะวันตกนี้ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องเร่งเข้าไปสร้างควม “ไม่ป่าเถื่อน” และธรรมเนียมที่เจริญแล้วในล้านนา มิเช่นนั้นอาจเป็นช่องทางให้เจ้าอาณานิคมใช้เป็นข้ออ้างเพื่อยึดครองดินแดนเหล่านั้นแทนที่สยาม บทต่อไปผู้วิจัยจะกล่าวถึงวิธีการต่างๆ ที่สยามใช้ปรับเปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์กับหัวเมืองล้านนาจากรัฐประเทศราชมาเป็นส่วนหนึ่งในพระราชอาณาเขต

¹¹² หข. ร.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 156 ร่างสารตราถึงพระยาน่าน ว่าด้วยข้อราชการทางเมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา ให้พระยาพิไชยและพระยาน่านกับเมืองหลวงพระบางคิดราชการเอามาไชยและพวกสิบสองปันนา

¹¹³ หจข. ร.5 (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 ธันวาคม พ.ศ.2417 – 9 ตุลาคม พ.ศ.2418)

บทที่ 4 การสลายอำนาจท้องถิ่น

จากการที่ชาติตะวันตกเข้ายึดครองรัฐเพื่อนบ้านของสยาม ทำให้ชนชั้นนำสยามปรับเปลี่ยนแนวคิดและวิธีการในการจัดการปกครองประเทศราชโดยปรับใช้วิธีการของเจ้าอาณานิคมมาเพื่อเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์จากรัฐประเทศราชให้กลายเป็นส่วนหนึ่งในพระราชอาณาเขตโดยการสลายอำนาจท้องถิ่นด้วยวิธีการต่างๆ ผลมกัันทั้งวิธีแบบรัฐจารีตและวิธีการของเจ้าอาณานิคม วิธีการของเจ้าอาณานิคม ได้แก่ การออกกฎหมายและการบังคับใช้กฎหมาย การส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการ เปลี่ยนแปลงการเก็บภาษีอากร จัดทำแผนที่และสำรวจสำมะโนประชากร สร้างเครือข่ายการสื่อสารและการคมนาคมแบบสมัยใหม่ วางรากฐานการศึกษาและการควบคุมสถาบันสงฆ์ ส่งเสริมการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารี วิธีการแบบรัฐจารีตได้แก่การสร้างสายพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ ในช่วงเวลาของการสลายอำนาจท้องถิ่นที่กล่าวถึงในบทนี้เป็นการศึกษาวิธีที่รัฐสยามใช้กับล้านนา ระหว่างพ.ศ.2417 – 2458¹ โดยบทนี้จะกล่าวถึงเฉพาะการออกกฎหมายและการบังคับใช้กฎหมาย และการส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการ

การออกกฎหมายและการบังคับใช้กฎหมาย²

นับตั้งแต่ล้านนาเข้าสวามีภักดีต่อกรุงเทพฯ โดยมีพันธะสำคัญได้แก่การป้องกันและขยายพระราชอาณาเขต ส่งกองทัพช่วยเหลือยามศึกสงครามและส่งเครื่องราชบรรณาการ 3 ปีต่อครั้ง ในด้านการติดต่อกับเมืองใกล้เคียงเป็นไปอย่างอิสระตราบเท่าที่ไม่สร้างปัญหาให้กับสยาม ในด้านการปกครองภายในล้านนามีรูปแบบการปกครองและกฎหมายของตนเองโดยที่สยามไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยว แต่ในทัศนะของอังกฤษ ล้านนาซึ่งเป็นประเทศราชของสยามควรอยู่ภายใต้การควบคุมของสยามเช่นเดียวกับที่อินเดียและพม่า (บางส่วน) อยู่ใต้การปกครองของอังกฤษอย่างเด็ดขาด แต่ความแตกต่างระหว่างการเป็นประเทศราชกับอาณานิคมคือเมืองที่ย่อมเป็นประเทศราชยังคงมีผู้ปกครอง กฎหมาย สังคมและเศรษฐกิจของตนเอง รวมทั้งมีอิสระในการติดต่อกับรัฐอื่นๆ ภายใต้การยอมรับอำนาจและบารมีที่เหนือกว่าของเจ้าประเทศราช ในขณะที่เมืองซึ่งตกเป็นอาณานิคม อำนาจสูงสุดในการปกครองถูกดึงไปไว้ที่ผู้สำเร็จราชการที่ได้รับการแต่งตั้งจากเมืองแม่ โดยผู้ปกครองท้องถิ่นไม่มีโอกาสที่จะกำหนดนโยบาย

¹ ผู้วิจัยเริ่มใช้ช่วงเวลาพ.ศ.2417 เนื่องจากเป็นปีที่รัฐบาลสยามทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 กับอังกฤษ และมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ในลักษณะประเทศราช และจบการนำเสนอบทนี้ในพ.ศ.2458 เนื่องจากเป็นปีที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองล้านนาซึ่งในขณะนั้นเป็นมณฑลพายัพที่เคยขึ้นสังกัดกระทรวงมหาดไทยไปขึ้นกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรง

² ผู้วิจัยใช้คำว่า กฎหมาย เป็นคำกลางซึ่งรวมถึงกับ สนธิสัญญา ประกาศ พระบรมราชโองการและพระราชบัญญัติซึ่งปรากฏในประชุมกฎหมายประจำศกและราชกิจจานุเบกษา โดยยังคงตัวสะกดตามต้นฉบับ

ในการปกครองตนเองหรือมีสิทธิที่จะติดต่อกับรัฐอื่นๆ ได้อย่างอิสระ ล้ามนานในช่วงเวลาดังกล่าวจึงมีฐานะเป็นรัฐประเทศราชมิใช่รัฐที่อยู่ใต้อาณานิคมของสยาม แต่จากการที่สยามบังคับให้ล้ามนายอมรับในกฎหมายของสยามจึงเป็นสิ่งที่ต่างไปจากประเพณีเดิม ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ในช่วงเวลานี้จึงเป็นการแสดงอำนาจที่เหนือกว่าด้วยการบังคับใช้สนธิสัญญา ประกาศ พระบรมราชโองการ และพระราชบัญญัติ รวมทั้งส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการเพื่อควบคุมดูแลให้บรรดาเจ้านายปฏิบัติตาม ซึ่งเนื้อหาในกฎหมายที่สยามบังคับใช้เป็นสิ่งที่สะท้อนปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ในแต่ละช่วง ในที่นี้ผู้วิจัยได้รวบรวมกฎหมายที่สยามบังคับใช้ในพื้นที่ล้ามนาดังภาคผนวก ก และเลือกกฎหมายสำคัญมานำเสนอโดยลำดับตามเวลาดังนี้

สนธิสัญญาเชียงใหม่³ ประกาศใช้ 14 เมษายน พ.ศ.2417 หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอำนาจเต็มในการบริหาร พระองค์ทรงเริ่มวางนโยบายควบคุมล้ามนาโดยส่งขุนนางไปเตรียมร่างสนธิสัญญาเพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ให้ครอบคลุม 3 หัวเมืองได้แก่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปางและเมืองลำพูน มีการลงสัตยาบันระหว่างรัฐบาลสยามและรัฐบาลอินเดียของอังกฤษซึ่งเรียกกันว่าสนธิสัญญาเชียงใหม่ (Treaty of Chiangmai) นับเป็นก้าวแรกที่กรุงเทพฯ เข้าไปแทรกแซงการเมืองภายในของล้ามนา

สาระสำคัญของสัญญาฉบับนี้มีมุ่งเน้นการแก้ปัญหา 3 ประการคือ หนึ่ง การแก้ปัญหาโจรผู้ร้าย โดยฝ่ายอังกฤษต้องการให้สยามจัดตั้งด่านและกองตระเวนตามชายแดนเพื่อระงับเหตุและจับกุมผู้ร้ายที่คอยรบกวนการค้า และให้คนของทั้งสองฝ่ายมีหนังสือเดินทางสำหรับติดตัวในการเข้าออกระหว่างกันและกัน โดยหนังสือต้องมีการระบุชื่อ รูปพรรณและต้องเปลี่ยนใหม่ทุกครั้ง สอง การแก้ปัญหาด้านการศาล โดยอังกฤษให้สยามส่งผู้ที่มีความรู้ด้านการศาลไปประจำที่เมืองเชียงใหม่เพื่อตัดสินคดีความ สาม การแก้ปัญหาเกี่ยวกับป่าไม้ ฝ่ายอังกฤษต้องการให้สยามดูแลและเฝ้าระวังให้เข้าทำไม้ให้รัดกุมยิ่งขึ้นโดยกำหนดให้คนในบังคับอังกฤษที่ต้องการทำป่าไม้ใน 3 หัวเมืองต้องทำหนังสือสัญญาต่อเจ้าของป่าโดยมีกำหนดเป็นรายปีและหนังสือนี้ต้องทำไว้ 2 ฉบับโดยต่างฝ่ายต่างเก็บไว้คนละฉบับ และให้ตุลาการที่เมืองเชียงใหม่ส่งสำเนาหนังสือดังกล่าวให้อังกฤษที่เมืองยองสะลินเก็บไว้เป็นหลักฐาน และให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ดูแลมิให้เจ้าของป่าให้เข้าทำไม้ซ้ำซ้อนหากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งละเมิดสัญญาให้ตุลาการที่เมืองเชียงใหม่เป็นผู้ตัดสินคดีใช้ค่าเสียหาย สัญญาฉบับนี้ทั้งสยามและอังกฤษเมื่อลงนามเรียบร้อยให้ตกลงใช้ในระยะเวลา 7 ปี⁴

³ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 10 (พระนคร: เดลิแมร์, 2478), หน้า 177.

⁴ กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ และองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 2 พ.ศ.2413 – 2462 (พระนคร: พระจันทร์, 2511), หน้า

รายละเอียดปลีกย่อยที่น่าสังเกตในสัญญาฉบับนี้ได้แก่ ในสัญญาข้อที่ 1 สยามพยายามประกาศเขตแดนให้อังกฤษยอมรับว่า “...ริมฝั่งแม่น้ำสะระโรวีที่เป็นเขตแดนเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นของฝ่ายสยาม...” การที่อังกฤษยินยอมลงนามในสัญญาฉบับนี้เท่ากับยอมรับว่าพื้นที่ด้านตะวันตกของเมืองเชียงใหม่ติดกับแม่น้ำสาละวินที่เรียกหัวเมืองเงี้ยวเป็นของเมืองเชียงใหม่และเป็นของสยามด้วย สัญญาข้อที่ 4 บังคับให้คนในบังคับทั้ง 2 ฝ่ายต้องมีหนังสือเดินทางสำหรับตัวโดยระบุชื่อ รูปพรรณและกิจธุระ ซึ่งการทำเช่นนี้นับเป็นครั้งแรกๆ ของสยามก็ว่าได้ที่ให้ระบุถึงรายละเอียดส่วนบุคคลซึ่งต่อมาสยามได้ใช้วิธีนี้ในพื้นที่อื่นๆ ที่มีเขตแดนติดต่อกับชาติตะวันตก

แม้ว่าสัญญาฉบับนี้มีผลต่อการปกครองล้านนา 3 หัวเมืองโดยตรงแต่ไม่ปรากฏภาษาท้องถิ่นและไม่ปรากฏว่าเจ้านายล้านนาได้มีส่วนรู้เห็นในการทำสัญญา อีกทั้งเนื้อความในสัญญาครอบคลุมเฉพาะพื้นที่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปางและเมืองลำพูนเท่านั้นโดยไม่รวมถึงเมืองน่านและเมืองแพร่ เพื่อให้หนังสือสนธิสัญญาเชียงใหม่ได้รับการปฏิบัติตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้พระพิเรนทรเทพ เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ นำ “หนังสือสัญญาว่าด้วยการที่เจ้านครเชียงใหม่จะรักษาบ้านเมืองให้เรียบร้อย ร.ศ.92”⁵ ซึ่งลงนามที่กรุงเทพฯ เพียงฝ่ายเดียวและนำหนังสือสนธิสัญญาเชียงใหม่ที่สยามได้ลงนามกับอังกฤษไปชี้แจงให้เจ้านครเชียงใหม่รับทราบ ข้อความหนังสือฉบับที่ส่งให้เจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นการระบุรายละเอียดและหน้าที่ที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ บุตรหลานและขุนนางต้องกระทำตามให้สอดคล้องกับสนธิสัญญาเชียงใหม่ที่ได้ทำไว้กับอังกฤษ

ในหนังสือสัญญาที่ระบุว่า “...เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพมหานคร ถือกฎหมายข้อสัญญาทางพระราชไมตรีเมืองต่างประเทศประการใด เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนก็จะต้องประพฤติตามกรุงเทพมหานครจึงจะชอบ...จึงโปรดเกล้าฯ...บังคับให้เจ้าอุปราช ผู้ซึ่งจะเป็นเจ้านครเชียงใหม่ต่อไปให้ทำหนังสือสัญญา...” นับเป็นครั้งแรกที่กรุงเทพฯ เข้าก้าวก้าวโดยบังคับให้เจ้าประเทศราชทำสัญญาเป็นลายลักษณ์อักษรเช่นนี้

ในรายละเอียดของสัญญาข้อที่ 1 ระบุว่า “...สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะให้เจ้าเชียงใหม่ตั้งค่ายกองตระเวน และให้มีเจ้าพนักงานกำกับริมฝั่งแม่น้ำสาละวิน ที่เป็นเขตแดนเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นของฝ่ายสยาม...” ที่น่าสนใจคือการกล่าวอ้างว่าเขตแดนเมืองเชียงใหม่เป็น “ของสยาม” ทั้งที่การปกครองแบบรัฐจารีตไม่ได้ให้ความสำคัญกับเขตแดนและพื้นที่ที่มีเส้นแบ่งอย่างชัดเจน ในเวลาต่อมาเมื่อล้านนาเริ่มมีปัญหาความไม่สงบบริเวณหัวเมืองเงี้ยวริมแม่น้ำสาละวิน เป็นช่องว่างให้อังกฤษและสยามกล่าวอ้างในการเข้าครอบครองพื้นที่ดังกล่าว ในสัญญาข้อที่ 4 สยามให้เจ้านครเชียงใหม่ตั้งกองตระเวนรักษาความสงบชายแดนโดยเลียนแบบวิธีการของอังกฤษโดยดึงเอาเงินค่าต่อไม้⁶ มาจ่ายเป็นเงินเดือน ใน

⁵ หจข. ร.5 ม.58/191 หนังสือสัญญาว่าด้วยการที่เจ้านครเชียงใหม่จะรักษาบ้านเมืองให้เรียบร้อย (พ.ศ.2416)

⁶ เงินค่าต่อไม้ หมายถึง เงินที่เจ้าของป่าจะได้จากการตัดไม้เป็นรายต้น นอกเหนือจากเงินที่ได้จากการเปิดป่าและการให้สิทธิสัมปทานป่าไม้

สัญญาข้อที่ 11 “...ให้เจ้านครเชียงใหม่ แลเจ้านายแสนท้าวพระยาลาวทั้งปวงประพฤติตามหนังสือสัญญาจนทุกประการ...ถ้าเจ้านายแสนท้าวพระยาลาวทำให้ผิดจากหนังสือสัญญานี้ข้อใดข้อหนึ่งก็ดี จะปรับโทษแก่ผู้ทำผิดหนังสือสัญญานั้นตามโทษานุโทษ สุดแล้วแต่จงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ...” เห็นได้ว่าหนังสือสัญญาฉบับนี้ไม่ระบุบทลงโทษอย่างชัดเจนเนื่องจากกรุงเทพฯ ยังไม่แน่ใจในอำนาจของตน ในเวลาต่อมาแม้ว่าเจ้านายและบุตรหลานจะไม่ทำตามข้อสัญญาผู้วิจัยไม่พบว่าทางกรุงเทพฯ ลงโทษแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตามกรุงเทพฯ ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติตามสัญญาฉบับนี้ โดยเฉพาะคดีความคนในบังคับอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำชับให้เจ้าเมืองเชียงใหม่รายงานการชำระคดีความและข้อราชการบ้านเมืองลงมาที่กรุงเทพฯ เดือนละครั้ง ทางเชียงใหม่เมื่อได้รับการชี้แจงไม่มีปฏิกิริยาต่อต้านเรื่องนี้ เนื่องจากเจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นคดีความฟ้องร้องและแพ้ความคนในบังคับอังกฤษ จนต้องเสียเงินค่าปรับจำนวนมากและต้องให้ทางกรุงเทพฯ ชำระเงินล่วงหน้าไปก่อนโดยให้เจ้าเชียงใหม่ผ่อนชำระหนี้ได้ 7 ปี และอีกประการหนึ่งในเวลานั้นเจ้าอุปราชอินทวิชยานนท์ยังไม่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่อย่างแท้จริง เนื่องจากเจ้ากาวิโรสุริยวงษ์ถึงแก่พิราลัยในพ.ศ.2413 และทางกรุงเทพฯ ยังไม่ได้ตั้งผู้ใดให้เป็นเจ้าเมืองอย่างเป็นทางการ สัญญาฉบับนี้จึงมาพร้อมกับการแต่งตั้งให้เจ้าอุปราชอินทวิชยานนท์ขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ทำให้ต้องยอมรับสัญญาโดยดี แต่เนื่องจากสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ.2417 นี้ไม่มีบทลงโทษที่ชัดเจนในการที่เจ้านายล้านนาไม่ปฏิบัติตาม อีกทั้งข้าหลวงที่ถูกส่งไปจากกรุงเทพฯ ยังไม่สามารถแก้ปัญหาได้ รวมทั้งมิสเตอร์น็อกซ์ กงสุลอังกฤษเห็นว่าสัญญาฉบับนี้อังกฤษมีข้อเสียเปรียบอยู่มากจึงพยายามแก้สัญญาใหม่และเพิ่มเติมข้อเรียกร้องมากขึ้น เช่น การจัดตั้งกงสุลอังกฤษที่เมืองเชียงใหม่ ผลักดันให้มีการจัดตั้งศาลริมน้ำสาละวินและเสนอให้จ้างคนอังกฤษมาจัดไปรษณีย์ที่เมืองเชียงใหม่⁷

เห็นได้ว่าสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 นี้เป็นก้าวแรกของสยามในการวางรากฐานเพื่อสลายอำนาจท้องถิ่นด้วยการเข้าควบคุมทางด้านการเมือง ในขณะที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ยอมรับที่จะปฏิบัติตามสัญญาด้วยเงื่อนไขการแพ้คดีความฟ้องเรื่องการทำไม้และการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ ซึ่งต่างไปจากวิธีการของอังกฤษในฐานะเจ้าอาณานิคมที่ปฏิบัติต่อพม่าโดยการใช้อำนาจทางทหารเข้ายึดครองพื้นที่ จากนั้นจึงมีการประนีประนอมให้ผู้นำท้องถิ่นยอมรับสัญญาบัตรและปฏิบัติหน้าที่ตามคำสั่งของอังกฤษตามที่ระบุไว้ในสัญญาบัตร⁸

⁷ ตรีวิฑูริ สุธาทิศสงคราม, เจ้าพระยา (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2510), หน้า 715 – 725.

⁸ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช,” วชิรญาณ ตอนที่ 9 (มิถุนายน ร.ศ.114):

พระราชบัญญัติสำหรับผู้รักษาเมืองซึ่งจะทำสัญญากับชาวต่างประเทศ⁹ ประกาศใช้เดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2417 พระราชบัญญัติฉบับนี้ระบุให้เจ้าเมืองเป็นผู้แทนรัฐบาลมีอำนาจในการทำสัญญากับชาวต่างประเทศ แต่ต้องได้รับสัตยาบันจากรัฐบาลที่กรุงเทพฯ ก่อนจึงจะมีผลบังคับใช้ ในกรณีของหัวเมืองล้านนาการทำสัญญากับต่างประเทศส่วนใหญ่เป็นการทำป่าไม้ พระราชบัญญัติฉบับนี้จึงเป็นก้าวแรกของการควบคุมกิจการที่เคยถือว่าเป็นการภายในของประเทศราชที่เคยมีอิสระในการติดต่อกับรัฐอื่นๆ เหมือนที่อังกฤษปฏิบัติต่อหัวเมืองกะเหรี่ยงตะวันตกแม่น้ำคงในมณฑลเงี้ยวใต้ที่ห้ามการติดต่อกับรัฐอื่นๆ นอกเขตแดนของอังกฤษ¹⁰ อย่างไรก็ตามดูเหมือนว่าพระราชบัญญัติฉบับนี้ไม่ได้รับการปฏิบัติตามเท่าที่ควรเนื่องจากยังคงมีคดีความฟ้องร้องระหว่างเจ้านายล้านนาและคนในบังคับอังกฤษตามมาอีกจำนวนมากทั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่และเมืองน่าน¹¹

สนธิสัญญาเชียงใหม่พ.ศ.2426 เนื่องจากข้อร้องเรียนเกี่ยวกับความเมืองเชียงใหม่ยังคงมีอย่างต่อเนื่องภายหลังการทำสัญญาเชียงใหม่พ.ศ.2417 รัฐบาลอินเดียของอังกฤษจึงได้ส่ง เมเยอร์ สตรีช มาสืบราชการในเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2421 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิตกมากโดยปรึกษาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นว่าการแก้ไขสัญญาสมควรเลือกให้พระยาเจริญราชไมตรีเป็นผู้ทำหนังสือสัญญาโดยปรึกษากับพระยาเทพประชนุ ข้าหลวงสามหัวเมือง เนื่องจากเป็นผู้เรื่องความเป็นไปในเชียงใหม่โดยให้อำนาจเต็มเท่ากัน¹² จากนั้นได้มีการเสนอแก้ไขสัญญาเชียงใหม่โดยมีพระราชดำริเป็นแนวทางว่า

“หนังสือสัญญาพระราชไมตรีกรุงอังกฤษกับกรุงสยาม...ต้องใช้ตลอดจนถึงพระราชอาณาเขตซึ่งเปนมืองประเทศราชทั้งปวง แต่หนังสือสัญญาเก่านั้นมีข้อความว่าถ้าฝ่ายคนในบังคับต่างประเทศเป็นโจท คนในบังคับสยามเปนจำเลย เจ้าพนักงานฝ่ายสยามได้พิจารณาถ้าฝ่ายคนในบังคับสยามเป็นโจท คนในบังคับอังกฤษเปนจำเลย ศาลกงซุลได้พิจารณา แต่ถ้าคนในบังคับอังกฤษกับคนในบังคับอังกฤษฟ้องหาถ้อยความแก่กัน กงซุลพิจารณาฝ่ายเดียวข้อความในสัญญาเดิมมีอยู่ดังนี้...แต่หัวเมืองซึ่งเปนทางไกลเหมือนลาวประเทศราชถ้าคนในบังคับอังกฤษเป็นโจทฟ้องหาคนในบังคับไทย ลงไปฟ้องยังศาลกงซุล ณ กรุงเทพฯ ต้องมีฟ้องตราหาตัวจำเลยลงมาพิจารณายังกรุงเทพฯ ถ้าแต่งข้าหลวงขึ้นไปทำเปนที่ป่วยการเวลา แลเสียทรัพย์สมบัติได้ความลำบากแก่จำเลยเปนอันมาก ถ้าฝ่ายคนในบังคับไทยเป็นโจทก็ไม่ต้องลงมา

⁹ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 8 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 230.

¹⁰ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช,” วชิรญาณ, ตอนที่ 9 (มิถุนายน ร.ศ. 114): 895 – 951.

¹¹ หจข. ร.5 บ.1.2/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2425)

¹² จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาค 8 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในงานศพนายชุมพล กุลมาตย์ วัดมกุฏกษัตริยาราม 21 ธันวาคม พ.ศ.2514, หน้า 47.

ฟ้องร้องกันถึงกรุงเทพ เจ้าพนักงานกรุงเทพส่งฟ้องไปยังกงสุลอังกฤษพิจารณาความ ถ้าฝ่าย
 ใจทไม่มีทุนรอนพอที่จะลงมาฟ้องถึงกรุงเทพจะฟ้องร้องต่อเจ้านายท้าวพระยาในเมืองลาวนั้น
 เจ้านายท้าวพระยาไม่มีอำนาจที่จะเรียกคนสับแยกต์มาพิจารณาได้ จำเป็นต้องนิ่งอดทนความ
 ลำบากต่างๆ...หนังสือสัญญาใหม่ก่อเวอแมนต์อังกฤษยอมให้ข้าหลวงกรุงเทพซึ่งขึ้นไปตั้งอยู่ใน
 เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนมีอำนาจชำระความซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็น
 จำเลย แลคนในบังคับอังกฤษเป็นโจทเป็นจำเลยด้วยกัน ตัดสินทำโทษได้ตามกฎหมายฝ่าย
 สยาม แต่ฝ่ายอังกฤษจะขอให้มิไช้กงสุลไปตั้งที่เมืองนครเชียงใหม่เพื่อจะได้ฟังความและ
 ทักท้วงในการที่จะตัดสินความคนในบังคับต่างประเทศ...แต่กงสุลไม่มีอำนาจที่จะตัดสินชำระ
 ความอย่างหนึ่งอย่างใดได้...”¹³

ในการแก้ไขสนธิสัญญานี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพระองค์เจ้า
 ปฤษฎางค์เป็นผู้เจรจาโดยทรงย้ำว่า “...เพราะกรุงสยามเปนเอกราช ต้องพูดกับพอรณอฟฟิช...ข้างฝ่าย
 ตะวันออกนี้เมืองไทยเปนเมืองสำคัญที่ควรอังกฤษจะต้องอุดหนุนให้แข็งแรงอยู่เพื่อจะกันชาติอื่น
 เพราะเปนเมืองตั้งอยู่ระหว่างเขตรแดนอังกฤษกับชาติอื่นเห็นชัดว่าจะต้องคบกับไทยให้สนิท...”¹⁴
 รายละเอียดสนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษว่าด้วยเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองลำพูน
 พ.ศ.2426¹⁵ หรือที่เรียกว่าสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 มีความคล้ายคลึงกับสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 สรุป
 สาระสำคัญได้ 4 ประการคือ **หนึ่ง** การแก้ปัญหาการติดต่อค้าขายระหว่างกันโดยระบุเพิ่มเติมเรื่องการ
 พกพาอาวุธในหนังสือเดินทาง อาจเป็นเพราะช่วงเวลานี้อังกฤษยังไม่สามารถครอบครองพม่าได้ทั้งหมด
 และมีปัญหาโจรผู้ร้าย รวมทั้งมีข่าวทัพพม่าและทัพจากเชียงตุงจะยกมาตีล้านนา¹⁶ ทำให้ทั้งสยามและ
 อังกฤษต้องเข้มงวดเรื่องอาวุธและคนเข้าออกมากขึ้น **สอง** การแก้ปัญหาโจรผู้ร้ายตามชายแดน ทั้ง 2
 ฝ่ายได้เพิ่มเติมสัญญาการส่งผู้ร้ายข้ามแดนให้กันและกัน **สาม** การแก้ปัญหาเรื่องการศาลโดยให้ฝ่าย
 สยามชำระความได้แม้ว่าจะเป็นคนในบังคับอังกฤษโดยไวช้กงสุลอังกฤษที่เมืองเชียงใหม่มีสิทธิเข้าฟัง
 ความและแนะนำตุลาการฝ่ายสยามได้ในกรณีให้เห็นสมควร รวมทั้งเข้าเยี่ยมจำเลยหรือย้ายจำเลยที่เป็น
 คนในบังคับของตนมาไว้ที่บ้านกงสุลได้ **สี่** การแก้ปัญหาเรื่องการทำไม้ สนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2
 เมื่อลงสัตยาบันแล้วให้ส่งให้ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ และเจ้าเมืองทั้ง 3 เมืองคนละฉบับ และทำสำเนาให้
 เจ้าเมืองแต่ละเมืองนำไปแจกไปเมืองละ 100 ฉบับ¹⁷

¹³ หจข. ๑.5 ๒.1.2/10 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2427)

¹⁴ หจข. ๑.5 ๒.1.2/2 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2422)

¹⁵ กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่าง
 ประเทศไทยกับต่างประเทศ และองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 2 พ.ศ.2413 – 2462, หน้า 63 – 72.

¹⁶ หจข. ๑.5 ๒.1.2/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2425)

¹⁷ หจข. ๑.5 ๒.1.2/11 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426 – 2427)

สัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 นี้ ฝ่ายสยามต้องยินยอมให้ตั้งกงสุลอังกฤษที่เชียงใหม่ เรื่องนี้กลุ่มผู้นำสยามมีความเห็นที่ต่างกันออกไป เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์เสนอมให้สยามเป็นประกันให้ล้านนาแคว่หมดสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ.2417 จากนั้นให้เชียงใหม่ติดต่อกับอังกฤษเอง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เสนอมว่ารัฐบาลสยามควร “...พูดเป็นสองลิ้น...” คือถ้าพูดกับอังกฤษให้บอกว่าสยามไม่ขัดขวางในการตั้งกงสุลอังกฤษที่เชียงใหม่ และให้อังกฤษไปปรึกษากับเจ้าเมืองเชียงใหม่ด้วยตนเอง ถ้าพูดกับเมืองเชียงใหม่ก็ให้อ้างว่าสยามไม่สามารถขัดขวางได้เนื่องจากติดสัญญา และให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ไปปรึกษากับกงสุลอังกฤษเอง จากนั้นให้สยามถอนข้าหลวงลงมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า “...ซึ่งจะให้ข้าหลวงขึ้นไปสำหรับหักคอคลานั้นยอมไม่ได้...”¹⁸ พระองค์ทรงส่งพระยาเทพประทุมขึ้นไปกำกับดูแลและโปรดให้จางมิสเตอร์หลุยส์ ซาเวีย เป็นผู้แปลหนังสือประจำศาลต่างประเทศและทรงกล่าวถึงจำนวนเงินค่าจ้างว่า “...การจ้างนี้เงินเบี้ยหวัดประจำปีเห็นว่าไม่ควรจะเกิน 60 ซึ่งขึ้นไป เพราะประโยชน์อันใดเราก็ไม่ได้จากเมืองเชียงใหม่...”¹⁹ เชื่อว่าช่วงเวลานี้พระองค์ไม่ทรงเล็งเห็นผลประโยชน์ที่ได้จากหัวเมืองล้านนาโดยตรง แต่ทรงหวังที่จะรวมหัวเมืองล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสยามสังเกตจากพระราชหัตถเลขาที่พระองค์ทรงปรึกษากับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาลาลากรมพระยาบำราบปรปักษ์ในพ.ศ.2426 เมื่อครั้งแสนหลวงเมืองลงนาคันไม่เงินทองมาส่งว่า “...แต่ต้นไม่เงินทองหม่อมฉันไม่อยากจะรับเลยถึงต่อไปจะยกมาขึ้นกรุงแล้ว ก็ขอยกให้เสียอย่าให้มีเลย การที่เมืองจะมาขึ้นกรุงเทพฯ นั้นคงจะเอามาเป็นแน่แต่อยากจะทำให้งาม...”²⁰

ข้อบังคับสำหรับเมืองหน้าด่านของกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ประกาศใช้พ.ศ.2427 หลังจากสยามเซ็นสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 ประกอบกับความวุ่นวายชายแดนเมืองเชียงใหม่ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรไปกำกับราชการ โดยพระองค์ได้วางรากฐานการปกครองในล้านนาไว้หลายสิ่ง รวมทั้งเร่งป้องกันชายพระราชอาณาเขต เนื่องจากเวลานั้นอำนาจของกษัตริย์พม่าที่เมืองมัณฑะเลย์อ่อนแอ ชนกลุ่มน้อยตามชายแดนจึงพยายามแยกตัวเป็นอิสระและสร้างความเข้มแข็งให้ตนเองโดยการยกกำลังเข้าโจมตีเมืองเล็กเมืองน้อยหรือเกลี้ยกล่อมให้เมืองเหล่านั้นสวามิภักดิ์ ความวุ่นวายนี้จึงเป็นสิ่งเร่งด่วนที่ทำให้รัฐสยามต้องจัดตั้งเมืองหน้าด่านที่สำคัญ และออกข้อบังคับให้เจ้าเมืองเหล่านั้นกำหนดเขตแดนของตนให้ชัดเจน โดยศึกษาช่องทางในการเข้าออกเมือง ซ่อมค่ายประตูหอรบให้เตรียมพร้อมใช้งาน จัดเวรยามประจำด่าน ดูแลอัตรากำลังคนประจำเมืองโดยเน้นเมืองหน้าด่านสำคัญที่ติดกับพม่าและเชียงตุง และห้ามมิให้เจ้าเมืองเก็บภาษีอื่นนอกจากภาษีไม้สักและข้าว รวมทั้งห้ามเกณฑ์ไพร่ใช้งานมากเกินไป²¹

¹⁸ ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, เจ้าพระยา, หน้า 696 – 710.

¹⁹ หจข. ร.5 บ.1.2/6 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)

²⁰ เรื่องเดียวกัน.

²¹ หจข. ร.5 ม.2.12ก/41 ในบอกเมืองต่างๆ ผ่าง เชียงแสน แดน เชียงราย เชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ.2431 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2433)

การนี้สยามจำเป็นต้องใช้กำลังของเจ้านายล้านนาในการควบคุมกำลังคนตามเมืองต่างๆ เช่น ให้เจ้าน้อยหน่อเมืองจัดตั้งกองทัพรวบรวมหัวเมืองเงี้ยวริมแม่น้ำสาละวินตั้งเป็นเมืองเวียงไชยปรีชา ให้เจ้าราชวงศ์ไปตั้งกองทหารที่เมืองงาย และให้นายน้อยมหาวงษ์ไปดูแลเมืองฝางและด่านชั้นนอก²² การจัดการครั้งนี้ของสยามเป็นการประกาศเขตแดนเพื่อแย่งชิงพื้นที่เหล่านี้มาครอบครองเลียนแบบวิธีการของตะวันตก เนื่องจากบริเวณหัวเมืองเงี้ยวทั้ง 5 ซึ่งได้แก่เมืองจวด เมืองทา เมืองต่วน เมืองสาตและเมืองหาง เดิมในสมัยพระเจ้ากาวิละเป็นเมืองพันธมิตรที่ได้ทำสัญญารักษามิตรว่าจะไม่รุกรานกัน แต่จากการที่สยามให้เจ้านายล้านนาขึ้นไปตั้งกองกำลังประจำการ และส่งคนออกเกลี้ยกล่อมเจ้านายตามหัวเมืองเหล่านี้ให้มาขึ้นกับเชียงใหม่²³ รวมทั้งออกข้อบังคับสำหรับเมืองหน้าด่านที่เป็นลายลักษณ์อักษร จึงเป็นอีกวิธีหนึ่งของสยามในการแย่งชิงพื้นที่ชายขอบให้เข้ามาอยู่ใต้การปกครอง

อย่างไรก็ดี การส่งคนขึ้นไปรักษาหัวเมืองต่างๆ นั้นคงมีการเกี่ยงงอนเรื่องผลประโยชน์ เช่น เจ้าเมืองลำปางไม่จัดคนไปช่วยรักษาเมืองเชียงแสน "...เพราะถือว่าเมืองเชียงแสน เปนของเมืองเชียงใหม่ ไม่ได้ไม่เสียอะไร..."²⁴ เมื่ออังกฤษยึดมณฑลเลยได้จึงได้ขยายอำนาจเข้ามาบริเวณหัวเมืองเงี้ยวเนื่องจากผลประโยชน์ทางด้านป่าไม้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า "...ฉันเห็นว่าการปรารถนาของอังกฤษแต่เรื่องผลประโยชน์ ถ้าได้มอบหมายได้ป่าไม้ที่ต้องการแล้วเห็นจะไม่สู้เอื้อเพื่อใยดีในการจะปักปันจนถึงกองหินกองผาอันใด..."²⁵ นอกจากนี้ยังมีเหตุผลทางด้านการเมืองเนื่องจากอังกฤษเนรเทศพระเจ้าสีป่อไปยังอินเดีย ทำให้หัวเมืองเงี้ยวตั้งตนเป็นอิสระและเกิดรบพุ่งกันเองจนเป็นอุปสรรคต่อการค้า อีกทั้งหัวเมืองเงี้ยวเหล่านี้บางครั้งกลายเป็นที่หลบซ่อนตัวของพวกกบฏทำให้อังกฤษต้องการเข้าครอบครองหัวเมืองเหล่านี้อย่างเด็ดขาด²⁶ อย่างไรก็ตาม ข้อบังคับสำหรับเมืองหน้าด่านที่ได้จัดขึ้นนี้ทำให้สถานการณ์บริเวณชายแดนเชียงใหม่สงบลงชั่วคราว เมื่อกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จกลับกรุงเทพฯ ทำให้ข้อบังคับดังกล่าวไม่ได้รับการปฏิบัติตามเป็นผลให้สูญเสียสิทธิในการครอบครองพื้นที่ดังกล่าว

พระราชบัญญัติหน้าที่เสนา 6 ตำแหน่ง ประกาศใช้พ.ศ.2427 ดังที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพได้ทรงวิจารณ์การปกครองของล้านนาไว้ว่า "...ด้วยเหตุที่การปกครองของเมืองเชียงใหม่เป็นแบบ "เอปสลุต" ดังนั้น เจ้าผู้ครองนครจึงมีอิสระในการปกครอง การบริหารงานจะดีแล้ว

²² หจข. ๑.5 ต.40/3 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองลาวเฉียง (12 สิงหาคม – 17 ตุลาคม พ.ศ.2433)

²³ พรพวรรณ จงวัฒนา, "กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเชียงใหม่กับคนในบังคับอังกฤษอันเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2401 – 2445)", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517, หน้า 133.

²⁴ หจข. ๑.5 บ.1.2/10 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2427)

²⁵ หจข. ๑.5 ต.40/3 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (12 สิงหาคม – 17 ตุลาคม พ.ศ.2433)

²⁶ ดูเพิ่มเติมจาก นคร พันธุนรงค์, ปัญหาชายแดนไทย – พม่า (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2540), หน้า 86 – 101.

ย่อมขึ้นกับบุคคลคนเดียว...จากการที่พวกเจ้านายเมืองเหนือมีนิสัยชอบแต่ยกอำนาจคดีที่เรียกว่า "อาญา" ไม่รู้จักที่จะผ่อนผันให้การเป็นไปตามควรได้ การจัดการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือก็มักไม่สำเร็จเรียบร้อยได้..." ลักษณะการปกครองที่ขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของคนๆ เดียว บัดนี้ได้กลายเป็นอุปสรรคในทัศนะของสยามทำให้กรมหมื่นพิชิตปริชากรจัดการปกครองใหม่ให้มีการกระจายอำนาจการบริหารโดยจัดหน้าที่เสนาบดีตำแหน่งได้แก่ กรมมหาดไทย กรมยุติธรรม กรมทหาร กรมวัง กรมคลังและกรมนา โดยพระองค์ให้ความสำคัญกับ 3 กรมแรกก่อน การจัดตั้งกรมมหาดไทยเพราะต้องการกระจายอำนาจการบริหารจากมือของเจ้าเมืองเชียงใหม่ กรมยุติธรรมและกรมทหารเพราะคดีความกับคนในบังคับต่างประเทศและการป้องกันชายพระราชอาณาเขตเป็นเรื่องเร่งด่วน แต่กรุงเทพฯ ไม่เคยมีอำนาจในการบริหารงานในล้านนาจึงไม่มีตัวบุคคลที่จะช่วยดูแลการปฏิบัติงานของกรมต่างๆ กรมหมื่นพิชิตปริชากรทรงเรียบเรียงระเบียบปฏิบัติงานในหน้าที่ต่างๆ ทั้ง 6 ชั้นเพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติโดยเขียนเป็นกฎหมายสำหรับพระยา 6 ตำแหน่ง และให้เค้านามหลวงเป็นผู้คัดเลือกเจ้านายล้านนาเป็นผู้บังคับการกรมต่างๆ เช่น กรมมหาดไทย มีเจ้าราชบุตรเป็นผู้บังคับการและให้มีข้าราชการสยามโดยแต่งตั้งนายแยมมหาดเล็กเป็นผู้ช่วยราชการกรมมหาดไทย กรมยุติธรรมมีเจ้าน้อยหน่อเมืองเป็นผู้บังคับกรม และให้หลวงอภิบาลประเพณีเป็นผู้ช่วยราชการกรมยุติธรรม²⁷

การตั้งเจ้านายล้านนาเป็นผู้บังคับกรมและข้าราชการสยามเป็นผู้ช่วยนี้เป็นการดึงเอาเจ้านายล้านนาเข้าสู่ระบบราชการสยามโดยให้มีส่วนร่วมในการปกครองเพื่อลดความรู้สึกรังเกี้ยวแกว่งเข้าไปยึดอำนาจมาจากบรรดาเจ้านาย และเป็นการกระจายอำนาจเจ้าเมืองที่เคยมีอยู่ที่คนๆ เดียวไปยังเจ้านายบุตรหลานคนอื่น ๆ รวมทั้งเปิดโอกาสให้เจ้านายรุ่นเยาว์ได้มีโอกาสทางการบริหาร²⁸ อย่างไรก็ตามเชื่อว่าบรรดาเจ้านายอาวุโสที่เคยดำรงตำแหน่งในเค้านามน่าจะไม่พอใจนักเนื่องจากตำแหน่งบริหารระดับสูงที่เคยมีอยู่ถึง 37 ตำแหน่งลดลงเหลือเพียง 6 ตำแหน่ง นอกจากนี้ กรมหมื่นพิชิตปริชากรทรงให้ผู้บังคับบัญชากรมไปทำงานที่เค้านามหลวงโดยมิให้ทำงานที่บ้าน และห้ามนำเอกสารราชการเก็บไว้ที่อื่นนอกจากที่เค้านามหลวง แม้ว่าอำนาจหน้าที่ของเสนาบดี 6 ตำแหน่งนี้ยังมีบางส่วนที่ก้าวร้าวกัน เช่น กรมมหาดไทยและกรมยุติธรรมต่างก็มีหน้าที่ระวังใจผู้ร้าย แต่ความก้าวร้าวในหน้าที่นี้เป็นไปตามการปกครองของสยาม เนื่องจากกรุงเทพฯ ในขณะนั้นยังไม่ได้แบ่งการปกครองเป็น 12 กระทรวงเช่นกัน ดังนั้นการแบ่งโครงสร้างการปกครองตามหน้าที่ของงานจึงอาจเป็นต้นแบบให้กรุงเทพฯ นำไปปรับใช้ปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินในเวลาต่อมา

การตั้งเสนา 6 ตำแหน่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับการควบคุมกำลังคนด้วยเนื่องจากหน้าที่ของกรมมหาดไทยมีหน้าที่ "... ว่ากล่าวหัวเมืองแลแคว้นแขวงแก่บ้านทั้งปวง..." และ "...รักษาเส้นบาญชีสัมมะโน

²⁷ หจข. ร.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นพิชิตปริชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)

²⁸ James Ansil Ramsay, "The Development of a Bureaucratic Polity: the Case of Northern Siam", Ph.D. Thesis, Cornell University, 1971, p.100.

ครัวทั่วแผ่นดิน...” กรมทหารมีหน้าที่ “...รักษาบาญชีขายฉกรรจ์กำลังเมือง...” ดังนั้นกำลังคนหรือไพร่ รวมทั้งการควบคุมรายได้จากกำลังคนจะไม่กระจายไปอยู่ในกรมอื่นนอกจาก 2 กรมนี้ และไพร่มีฐานะใหม่โดยเป็นของคนที่สังกัดหน่วยการปกครองระดับต่างๆ ตั้งแต่หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ ไม่ใช่คนของเจ้านายอีกต่อไป ระบบเสนา 6 ตำแหน่งนี้เริ่มใช้ที่เมืองเชียงใหม่ก่อนแล้วจึงขยายไปเมืองลำพูน เมืองลำปาง เมืองขุนยวมและแม่ฮ่องสอน ในขณะที่ล้านนาฝั่งตะวันออกคือเมืองแพร่และเมืองน่าน กรุงเทพฯ ยังไม่ได้วางระบบนี้แต่อย่างใด พ.ศ.2436 จึงเริ่มเปลี่ยนการปกครองในเมืองดังกล่าว²⁹

ประกาศต่างๆ สำหรับเมืองนครเชียงใหม่³⁰ ประกาศในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2427 มีเนื้อหา 3 เรื่องได้แก่ หนึ่ง การห้ามตั้งบ่อนการพนัน เนื่องจากสมัยที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ทรงเห็นว่ามีการตั้งวงเล่นการพนันกันมาก แม้ว่ารัฐจะได้เงินจากอากรบ่อนเบี้ยแต่ทำให้เกิดผลเสียมากกว่าผลดี จึงประกาศให้เลิกบ่อนโดยให้ข้าหลวงและกรมการเมืองเป็นผู้ดูแลตรวจสอบ โดยสามารถออกใบอนุญาตติดบ่อนได้เป็นครั้งคราว หากมีผู้ละเมิดตั้งบ่อนให้เจ้าพนักงานริบเงินและปรับใหม่หรือลงโทษด้วยการเชือด สอง เรื่องการห้ามมิให้เจ้านายท้าวพระยา ราชบุตรและคนในบังคับต่างประเทศถืออาวุธไปมาในเวลากลางวันและให้จุดไฟยามค่ำคืนเวลาออกนอกบ้าน หากมีผู้ละเมิดให้ทหารจับขังไว้จนรุ่งสางจึงปล่อยตัวไป สาม เรื่องการเก็บเงินแทนข้าวขึ้นฉาง จากเดิมราษฎรที่เป็นชาวนาต้องเสียข้าวขึ้นฉางหลวงโดยจะต้องขนมาส่งและถูกเกณฑ์ให้มาตำในภายหลังทำให้เสียเวลาทำมาหากิน จากนั้นไปให้เสนานาออกประเมินที่นาตามจำนวนไร่พร้อมทั้งกับบ้านและนายแคว้นโดยเรียกเก็บเงินไร่ละแถบครึ่ง ยกเว้นเมืองหัวด่านชั้นนอก นาที่ดอนและนาที่เก็บผลผลิตได้ไม่เต็มที่ เมื่อเก็บค่านาได้รัฐบาลจะออกใบเสร็จให้โดยแก่บ้านจะได้รับเงิน 1 ใน 10 ของค่านาและห้ามมิให้กะเกณฑ์ราษฎรขนข้าวข้ามข้าว การเก็บค่านานี้จะเว้นให้กับบรรดาเจ้านายและบุตรหลานมาน้อยตามลดหลั่นกันตามตำแหน่ง ประกาศฉบับนี้จึงประกาศฉบับแรกๆ ที่พยายามสลายพันธะของไพร่ที่มีต่อเจ้านายพื้นเมือง โดยห้ามมิให้เจ้านายเรียกใช้แรงงานของไพร่ฟรี และเป็นการพยายามควบคุมรายได้ของรัฐส่วนกลาง แม้ว่าตัวเงินจะยังอยู่กับเสนานาผู้เป็นเจ้านายพื้นเมือง

พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ.114³¹ ประกาศนี้ใช้ในพื้นที่ล้านนาเดือนมกราคม พ.ศ.2441 เป็นพระราชบัญญัติที่มีผลในการตั้งอำนาจการตัดสินคดีความจากเจ้านายล้านนามาไว้ที่ข้าหลวง พระธรรมนูญศาลหัวเมืองแบ่งศาลออกเป็น 3 ระดับคือศาลมณฑล ประกอบไปด้วยข้าหลวงยุติธรรมเป็นอธิบดีพิจารณาร่วมกับผู้พิพากษาอื่นๆ รวมทั้งสิ้นไม่ต่ำกว่า 3 นาย มีอำนาจพิจารณาคดีทุกคดีที่เกิดขึ้นในมณฑล ศาลเมือง มีอำนาจพิจารณาคดีแพ่งที่มีโทษปรับไม่เกิน 1,000 บาท และจำคุกไม่เกิน 7 ปี

²⁹ หจข. ร.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)

³⁰ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 10 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 145.

³¹ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 15 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 54.

รวมทั้งมีอำนาจในการพิจารณาคดีที่เกิดขึ้นในศาลแขวง ส่วนศาลแขวงเป็นศาลชั้นต้นมีอำนาจบังคับคดีตามข้อหาหลวงใหญ่จะมอบหมายให้

พระธรรมนูญศาลหัวเมืองประกาศใช้ในพื้นที่ล้านนาข้ากว่ามณฑลอื่นๆ โดยพระยานริศราชกิจ ข้าหลวงใหญ่ เสนอให้มีการนำพระธรรมนูญศาลหัวเมืองไปใช้ซึ่งเป็นการริ่ระบบการศาลในล้านนาใหม่ และเป็นการสลายอำนาจการอุปถัมภ์ไพร่ของบรรดาเจ้านาย เดิมทีในสมัยกรมหมื่นพิชิตปริชากร ศาลเมืองเชียงใหม่แยกกันอยู่ 6 แห่ง ได้แก่ ศาลยุติธรรม ศาลมหาดไทย ศาลนา ศาลคลัง ศาลวัง และศาลทหาร สมัยของพระยาทรงสุรเดช ข้าหลวงใหญ่ได้รวมเอาศาลทั้ง 6 แห่งมาไว้ที่เดียวกันคือ ศาลยุติธรรม และตั้งเจ้าบุรีรัตน์เป็นอธิบดี ในศาลยุติธรรมแบ่งออกเป็น 4 ศาล คือศาลพระราชอาญา ศาลแพ่ง ศาลสรรพกร กับศาลพิเศษชำระความคดีค้าง แต่แต่ละศาลมีผู้พิพากษา 2 - 3 นาย และตั้งศาลอุทธรณ์มณฑลไว้ 1 แห่ง โครงสร้างของศาลมณฑลประกอบไปด้วยข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรม 3 นาย ได้แก่พระยานริศราชกิจ ข้าหลวงใหญ่ เจ้าผู้ครองเมืองและหลวงจรรยาอุกตฤตย์ อธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑล เมื่อจัดศาลยุติธรรมในเมืองใดให้เจ้าเมืองเป็นกรรมการด้วย

ศาลยุติธรรมที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ให้เป็นไปตามระเบียบพระธรรมนูญศาลหัวเมือง คือให้มีศาลมณฑล 1 แห่ง และให้มีศาลเมืองและศาลแขวงจำนวนมากน้อยตามข้าหลวงพิเศษเห็นสมควร ศาลนั้นๆ มีอำนาจตามพระธรรมนูญศาลหัวเมืองทุกประการ ทั้งนี้ข้าหลวงพิเศษมีอำนาจเลือกทำวพระยาหรือเจ้านายที่ควรเป็นผู้พิพากษาและมีใบบอกมายังกระทรวงยุติธรรมเพื่อขอพระราชทานสัญญาบัตรตามธรรมเนียมผู้พิพากษา ข้าหลวงพิเศษมีอำนาจนั่งพิจารณาและพิพากษาคดีในศาลยกเว้นศาลต่างประเทศ หากข้าหลวงและเจ้าเมืองปรึกษาร่วมกันแล้วเห็นว่าประเพณีบ้านเมืองใดควรตราเป็นกฎหมายให้มีใบบอกกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งคณะกรรมการข้าหลวงพิเศษมีอำนาจควบคุมด้านการเงินที่เกี่ยวกับการศาลทั้งหมด

พระราชบัญญัติศักดิ์นาเจ้านายพระยาท้าวแสนเมืองประเทศราช³² ประกาศใช้เดือนเมษายน พ.ศ. 2442 เนื่องจากตำแหน่งเจ้านายล้านนายังไม่ได้รับการจัดให้เข้าระเบียบตามระบบศักดิ์นาของกรุงเทพฯ กรณีที่มีความขัดแย้งในราชการและสอบแล้วว่าเจ้านายเป็นฝ่ายผิด กรุงเทพฯ ไม่สามารถปรับใหม่หรือกำหนดโทษได้³³ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดศักดิ์นาดังนี้ พระเจ้าประเทศราช ถือศักดิ์นา 15,000 ไร่ เจ้าประเทศราช ถือศักดิ์นา 10,000 ไร่ พระยาประเทศราช ถือศักดิ์นา 8,000 ไร่ เจ้าอุปราชถือศักดิ์นา 5,000 ไร่ เจ้าราชวงศ์และพระยาอุปราชถือศักดิ์นา 3,000 ไร่ เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตรและพระยาราชวงศ์ถือศักดิ์นา 2,400 ไร่ เจ้าสุริวงษ์ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ เจ้าราชภาตินัย เจ้าราชภาติวงษ์ พระยาบุรีรัตน์และพระยาราชบุตรถือศักดิ์นา 2,000 ไร่ เจ้าอุตรการ เจ้าไชย

³² เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 17 (พระนคร: เดลิเมต, 2478), หน้า 65.

³³ พหข. ๕.5 บ.1.2/15 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428 - 2429)

สงคราม เจ้าทักษิณนิเชตร เจ้านิเวศอุตรถือศักดิ์ดินาและ พระยาสุริยวงษ์ ถือศักดิ์ดินา 1,600 ไร่ นายแคว้น (นายแขวง) ถือศักดิ์ดินา 400 ไร่ และแกบ้าน (ผู้ใหญ่บ้าน) ถือศักดิ์ดินา 300 ไร่

เมื่อเทียบศักดิ์ดินาข้าราชการหัวเมืองที่ออกพระราชบัญญัติในปี ร.ศ.119³⁴ ที่กำหนดให้ข้าหลวงผู้สำเร็จราชการถือศักดิ์ดินา 10,000 ไร่ ปลัดมณฑลถือศักดิ์ดินา 3,000 ไร่ ยกกระบัตรมณฑลถือศักดิ์ดินา 1,600 ไร่ กำนันนายตำบลถือศักดิ์ดินา 400 ไร่ ผู้ใหญ่บ้าน 300 ไร่ และสรวัดกำนัน 200 ไร่ เห็นได้ว่าการกำหนดศักดิ์ดินาเจ้าประเทศราชที่ให้ถือศักดิ์ดินา 15,000 ไร่ เมื่อเทียบกับข้าหลวงผู้สำเร็จราชการยังคงมากกว่า 5,000 ไร่ นับว่าทางกรุงเทพฯ ยังคงให้เกียรติบรรดาเจ้าประเทศราชอยู่มากแม้ว่าอำนาจในการบริหารส่วนใหญ่จะอยู่ในมือข้าหลวงผู้สำเร็จราชการ

พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทรศก119 และ ข้อบังคับสำหรับใช้ในการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ³⁵ ประกาศใช้เดือนเมษายน พ.ศ.2443 เดิมที่จุดมุ่งหมายของพระราชบัญญัตินี้มาจากการที่รัฐบาลต้องการกระตุ้นให้ราษฎรประกอบอาชีพให้มากขึ้นเพื่อให้มีรายได้เพียงพอต่อการจัดการและสร้างสาธารณูปโภคอื่นๆ ในหัวเมืองล้านนาสมัยที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงจัดเสนาบดี 6 ตำแหน่งโดยโอนกำลังคนมาไว้ที่กรมมหาดไทยและกรมทหารโดยมีวัตถุประสงค์ในการนำไพร่มาสังกัดหน่วยงานกลางให้เป็นคนของรัฐ อีกทั้งมีการทำบัญชีสำมะโนครัวควบคู่กันไปทำให้รู้จำนวนไพร่ในล้านนา สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งของการประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้คือการเรียกเก็บผลประโยชน์จากไพร่เป็นตัวเงินทำได้ง่ายกว่าการเรียกเกณฑ์แรงงานซึ่งต้องทำผ่านแกบ้านเป็นลำดับขั้นทำให้เกิดความยุ่งยาก อีกทั้งมีอุปสรรคด้านระยะทาง ทำให้ไพร่ไม่มีเวลาประกอบอาชีพของตนได้อย่างต่อเนื่อง³⁶

เพื่อเป็นการแก้ปัญหาดังกล่าว รวมทั้งเป็นการเพิ่มรายได้ของกรุงเทพฯ และลดอำนาจการควบคุมกำลังคนและเศรษฐกิจของเจ้านายในเวลาเดียวกัน จึงมีการตราพระราชบัญญัติฉบับนี้ขึ้นใช้โดยให้ยกเลิกส่วยต่างๆ ที่ราษฎรเคยส่งให้ใครก็ตามที่ และกำหนดให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุระหว่าง 16 – 60 ปี เสียเงินคนละ 4 บาทแทนการเกณฑ์ราชการเป็นรายปี หากไม่มีเงินให้มาใช้แรงงานแทนเป็นเวลา 20 วัน อย่างไรก็ตาม ทางราชการสามารถเกณฑ์แรงงานมาช่วยในกิจการต่างๆ ที่เป็นงานสาธารณประโยชน์ เช่น ทำถนน เหมืองฝาย เกณฑ์ส่งของหลวง หรือการศึกษาสงคราม³⁷ ทั้งนี้หากส่วนกลางต้องการเกณฑ์แรงงานจากราษฎรจะต้องจ่ายค่าตอบแทนวันละ 2 สลึง พระราชบัญญัติฉบับนี้งดเว้นการเก็บเงินแก่บุคคล 4 จำพวก คือ หนึ่ง เจ้าผู้ครองนครและบุตรหลานที่สืบสายโลหิตโดยตรง สอง ข้าราชการที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร สาม พระภิกษุ สามเณรและนักบวชในศาสนาต่างๆ สี่ คนทุพพลภาพและคน

³⁴ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 17, หน้า 423.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 291 – 295.

³⁶ หจข. ร.5 ม.58/33 พระยาศรีสทเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)

³⁷ หจข. ร.5 ม.1.3/16 พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง (31 ธันวาคม พ.ศ.2443 – 20 มกราคม พ.ศ. 2444)

อนาถาที่ไม่สามารถเลี้ยงตนเองได้ รายได้ที่ได้จากการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์นี้แบ่งออกเป็น 6 ส่วน โดยให้เจ้าเมือง 1 ส่วน บุตรหลาน 1 ส่วน ส่วนที่เหลือ 4 ส่วนแบ่งไว้ใช้จ่ายในราชการเมือง 2 ส่วน โดย 2 ส่วนสุดท้ายส่งเข้ากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

การประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ในระยะแรกได้รับการหลบเลี่ยงจากบรรดาเจ้านาย เช่นในเมืองลำพูน เจ้านายสนับสนุนให้ไพร่ของตนมาทำงานใช้งานราชการ 20 วันเพื่อเลี่ยงการจ่ายค่าแรงแทนเกณฑ์ พระอุไทยมนตรี ข้าหลวงประจำเมืองลำพูนในขณะนั้นได้กล่าวว่าหากปล่อยให้เป็นอย่างนี้จะทำให้เก็บเงินค่าราชการได้น้อยโดยรายงานให้พระยานริศรราชกิจ ข้าหลวงใหญ่รับทราบเพื่อให้ชี้แจงแก่บรรดาเจ้านายว่าเนื้อความในพระราชบัญญัติระบุว่าคนที่จะมาใช้แรงแทนเกณฑ์นั้นต้องเป็นคนอนาถาเท่านั้น การเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์นี้ภายหลังได้รับการร้องเรียนจากราษฎรว่า ถึงวันพระราชทานเงินมาส่งแต่ไม่มีผู้รับ พระอุไทยมนตรีจึงสั่งให้ข้าราชการอยู่ประจำการคอยรับเพื่อมิให้ราษฎรที่เดินทางมาไกลต้องลำบาก³⁸ นับเป็นจุดเริ่มต้นในการทำงานโดยไม่เว้นวันพระ

วิธีการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์นี้เทียบได้กับวิธีที่อังกฤษใช้เก็บส่วยจากพม่าตอนใต้³⁹ โดยกำหนดให้ชายฉกรรจ์อายุ 18 – 60 ปี จ่ายส่วยทุกเดือน เป็นเงิน 1 บาท 56 อัฐ ในขณะที่สยามเรียกเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ปีละ 4 บาท ซึ่งนับว่าต่ำกว่าของพม่ามาก นอกจากนี้ยังมีข้อยกเว้นบุคคลที่ไม่ต้องจ่ายเงินในส่วนนี้ที่คล้ายคลึงกัน อย่างไรก็ตาม วิธีการเรียกเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์จำเป็นต้องมีบัญชีตัวเลขสำมะโนครัวที่แน่ชัด ซึ่งรัฐบาลสยามได้เริ่มสำรวจจำนวนประชากรในล้านนาตั้งแต่สมัยกรมหมื่นพิชิตปรีชากร แต่ในเวลาที่ใช้พระราชบัญญัติในพ.ศ.2443 บัญชีสำมะโนครัวของสยามยังคงไม่สมบูรณ์ และยังมีบุคคลบางกลุ่มได้รับการยกเว้นในกรณีที่เป็นของคนเจ้านาย อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากที่มีประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้การดึงไพร่ออกจากความคุ้มครองบรรดาเจ้านายยังคงมีปัญหาเนื่องจากพ.ศ.2446 ยังมีรายงานว่าราษฎรยังคงนิยมให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ออกหนังสือสำหรับตัว⁴⁰ การนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระดำริว่าเป็นธรรมดาที่ไพร่อยากมีมูลนายเพื่อฝากตัวเป็นข้าพึ่งบุญเพื่อให้เจ้าเมืองกรมการเกรงใจ เนื่องจากขึ้นชื่อว่าเจ้าคนก็จะนิยมมากขึ้น ดังนั้นพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพอย่างเข้าพระทัยว่า “...หนังสือที่ออกมาให้ก็เป็นอย่างเจ้านายประเทศราชออกให้บ้างตามเคย จะหยิบผิดอันใดก็ไม่ได้นอกจากแปลกอยู่ นี่ไปเจ้าประเทศราชถ้าจะว่ากล่าวเอาอะไรไปก็เป็นการพินผ่อนหาตเจ็บ การก็ไม่ได้ไปถึงไหนได้...”⁴¹

พระราชบัญญัติการเก็บอากรที่ดินในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทร ศก119⁴²
และข้อบังคับการเก็บอากรที่ดินมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทร ศก119⁴³ ประกาศใช้

³⁸ หจข. ๑.5 ม.58/187 รายงานราชการเมืองนครลำพูน (26 พฤศจิกายน พ.ศ.2436 – 23 มีนาคม พ.ศ.2445)

³⁹ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, “วิธีอังกฤษเก็บส่วยพม่า,” *วชิรญาณ* ตอนที่ 11 (สิงหาคม ร.ศ.114): 1128.

⁴⁰ หนังสือสำหรับตัว หมายถึงเอกสารที่เจ้านายออกให้กับไพร่เพื่อแสดงความเป็นคนในสังกัด

⁴¹ หจข. ๑.5 ม.58/137 เจ้าเชียงใหม่ออกหนังสือสำหรับตัวให้แก่ราษฎร (21 กันยายน – 19 ตุลาคม พ.ศ.2446)

⁴² เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, *ปชศ. เล่ม 17*, หน้า 315.

เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2443 พระราชบัญญัติชุดนี้มีสาระสำคัญในการเรียกเก็บอากรค่านาตามความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่โดยมีเสนาบดีกรมสรรพากรนอกเป็นผู้รับผิดชอบ การเก็บอากรที่ดินแบ่งเป็นบริเวณชั้นในของเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เป็นบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดของมณฑลพายัพเนื่องจากตั้งอยู่พื้นที่ 2 ฝั่งแม่น้ำจึงมีการเรียกเก็บค่านาไร่ละ 32 อัฐ แขวงเมืองน่านบริเวณแม่น้ำน่าน แม่น้ำยมแขวงเมืองแพร่ มีความสมบูรณ์ระดับปานกลางเรียกเก็บค่านาไร่ละ 24 อัฐ บริเวณเชียงใหม่ตะวันตก บริเวณเชียงใหม่เหนือ บริเวณน่านเหนือ เมืองลำปาง เมืองเถิน เป็นบริเวณที่ไม่มีความอุดมสมบูรณ์นัก เรียกเก็บค่านาไร่ละ 6 อัฐ ซึ่งเป็นอัตราต่ำสุด อย่างไรก็ตาม พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้เปิดช่องยกเว้นการเก็บค่านาด้วยในกรณีที่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ยกเว้นอากรที่ดิน หรือเจ้าของที่นาไม่อาจทำนาได้ เนื่องจากฝนฟ้าไม่อำนวยหรือเกิดเหตุสุดวิสัยที่ไม่อาจจ่ายอากรที่นาได้ การเก็บอากรค่านาให้นายแขวงเป็นพนักงานสำรวจรังวัดพร้อมด้วยแก่บ้านโดยออกไปเสร็จเป็นประกันและแจ้งให้ราษฎรรู้ล่วงหน้าก่อน 15 วันก่อนลงมือเก็บอากรที่นา และให้พนักงานนาเมืองเป็นผู้รับผิดชอบในการเก็บเงิน ตรวจสอบบัญชีและออกไปเสร็จ ในกรณีที่ราษฎรไม่สามารถชำระได้ให้ส่งเรื่องให้เจ้าสนามหลวงเป็นผู้ตัดสิน

เมื่อพิจารณาถึงการเก็บอากรที่นาเช่นนี้จะพบว่าผู้ที่สูญเสียรายได้โดยตรงคือบรรดาเจ้านายและบุตรหลาน เนื่องจากสมัยพระยาทรงสุรเดช ข้าหลวงใหญ่ บรรดาเจ้านายได้รับการยกเว้นการเก็บอากรลดหลั่นกันตามฐานะ เช่น เจ้าผู้ครองนคร ยกเว้น 1,000 ไร่ เจ้าอุปราชยกเว้น 500 ไร่ เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตรและเจ้าบุรีรัตน์ได้รับการยกเว้นตำแหน่งละ 200 ไร่ เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ เจ้าสุริยวงษ์ เจ้าราชภาคนัย และเจ้าอุตรการโกศล ได้รับการยกเว้นตำแหน่งละ 50 ไร่ ส่วนบรรดาบุตรหลานของเจ้าผู้ครองนครได้รับการยกเว้นตั้งแต่ 50 – 20 ไร่⁴⁴ ดังนั้นการออกพระราชบัญญัติฉบับนี้จึงเป็นการยกเลิกสิทธิพิเศษดังกล่าวและทำให้รายได้ของรัฐบาลกลางจากการเก็บอากรที่เกี่ยวกับที่ดินเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้การเก็บอากรที่ดินที่รัฐบาลสยามใช้กับล้านนาเทียบเคียงได้กับการเก็บภาษีที่ดินของอังกฤษที่ใช้กับพม่าเช่นกัน โดยของอังกฤษจะใช้วิธีเก็บตามขนาดและการใช้งานของที่ดินตามที่ปรากฏในแผนที่ที่กำหนดไว้⁴⁵

พระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทร ศก119⁴⁶
ประกาศใช้เดือนกันยายน พ.ศ.2443 สาระสำคัญคือข้อกำหนดอัตราค่าตัวทาสให้มีมูลค่าลดลง จากเดิมค่าตัวทาสในแต่ละเมืองในล้านนาไม่เท่ากัน เมืองน่านมีค่าตัวทาสทั้งชายและหญิงสูงสุด กล่าวคือ ทาสชายค่าตัว 54 บาท ทาสหญิงค่าตัว 72 บาท เมืองเถินมีอัตราค่าตัวทาสต่ำสุดคือ ทาสชาย 42 บาท ทาสหญิง 64 บาท ทาสเหล่านี้หากไม่มีค่าตัวมาไต่ครบตามจำนวนจะไม่สามารถหลุดพ้นเป็นไทได้ อีกทั้งลูกทาสที่เกิดมาต้องเป็นทาสไปด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้จัดการ

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 319.

⁴⁴ หจข. ร.5 ค.14.2ก/12 เรื่องภาษีค่านาต่างๆ เมืองน่าน (19 มีนาคม พ.ศ.2437 – 27 มีนาคม พ.ศ.2439)

⁴⁵ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, “วิธีอังกฤษเก็บส่วยพม่า,” วชิรญาณ ตอนที่ 11 (สิงหาคม ร.ศ.114): 1135.

⁴⁶ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 17, หน้า 375.

อย่างค่อยเป็นค่อยไปโดยทรงดำริว่า “...ถ้ารวบรัดหนักนักจะเดือดร้อนแก่เจ้านายแสนท้าวพระยา...”⁴⁷ ดังนั้นจึงโปรดให้เจ้านายของทาสทำบัญชียื่นเค้าสนามหลวงและทำสาธารณธรรมแสดงสิทธิให้สำเร็จภายใน พ.ศ.2443 จากนั้นจึงประกาศลดค่าตัวทาสลงโดยให้ทาสเชลยผู้ชายมีค่าตัว 25 บาท และทาสเชลยผู้หญิง 32 บาท ทาสเชลยและทาสสินไถ่ที่มีอายุครบ 60 ปีให้พ้นจากการเป็นทาส บรรดาลูกทาสที่เกิดขึ้นตั้งแต่วันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ.2440 เป็นต้นไปให้พ้นจากการเป็นทาสและห้ามขายตัวเป็นทาส

ในระยะแรกที่ประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ปรากฏว่ามีความวุ่นวายมากเนื่องจากเดิมในสังคมล้านนามีทาสอยู่ 2 ประเภทคือทาสเชลยและทาสสินไถ่ ในพระราชบัญญัติเก็ยณอายุทาสในมณฑลพายัพที่พระยาศรีสุนทรเทพได้ร่างขึ้นได้กล่าวถึงความสับสนประเภทของทาสที่ต่างไปจากความเข้าใจของสยามว่า “...ทาสเชลยเป็นทาสที่ได้จากการศึกฤาที่เรียกว่าทาสปลายหอกงาข้าง ค่าหอกคนโง่...ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตดูในความซึ่งเปนความรู้ลึกของธรรมเนียม สงสัยว่าทาสนอกจากสินไถ่จะไม่ใช้ทาสดังไทยเข้าใจกัน จะเปนเลขเสียแล้ว...” ดังนั้นภายหลังเมื่อประกาศพระราชบัญญัติฉบับนี้ออกไปจึงทำให้เกิดการแย่งชิงทาสเข้ามาในสังกัดของตน ดังรายงานที่ว่า

“...พวกผู้ตีเชียงใหม่เวลานี้เที่ยวกวาดคนเร่งเงินพวกนี้ เพราะเห็นว่าพระราชบัญญัติให้โอกาสให้คนพวกนี้เปนทาสเห็นเปนผลประโยชน์ใหญ่ทีเดียว แต่คนพวกนี้เคยได้รับใช้ในการบ้านโดยมาก เคยรับใช้เหมือนอย่างเลขในเมืองไทยนิดๆ หน่อยๆ พวกผู้ตีก็ถือตามพระราชบัญญัติก็เร่งเอาเงินฤาสาธารณธรรมตามพระราชบัญญัตินั้นให้จงได้ พวกเหล่านั้น...นำสืบได้ว่าเปนคนมาพึ่งบุญทำงานแบ่งผลประโยชน์ให้นายกึ่งหนึ่งตัวเอกกึ่งหนึ่งบ้าง เปนรักษาผีบ้าง ฝ่ายพวกนายเปนความเข้าก็สืบไม่ได้มาจากที่ไพร่ หมูเหล่าใด แลสังเกตดูคนเชียงใหม่เองตั้งแต่เจ้านายลงไปจนถึงไพร่ ไม่ได้ค่าหอกคนโง่แปลว่าอะไรทีเดียว ความที่นายฟ้องทำสาธารณธรรมฤาเร่งเงินนั้นอยู่ข้างจะเปนรองพวกทาสตามพระราชบัญญัติทุกเรื่อง เพราะพระราชบัญญัติยอมให้แต่ทาสสินไถ่ฤาทาสเชลย ซึ่งสืบว่าในครั้งหนึ่งครั้งใดได้มีศึกแลได้มาจาก...(ซำรุค)...ส่วนค่าที่ใช้ในพระราชบัญญัติที่เรียกว่าค่าหอกฤาปลายหอกงาข้างนั้นไม่ปรากฏชัดแท้ว่าจะเปนค่าเดียวกับทาสเชลยฤาไม่ ถ้าแม้ไม่ใช่ค่าเดียวกับทาสเชลยแล้ว คนที่เชียงใหม่เองไม่รู้ว่าเป็นอะไรเหมือนกัน ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลไว้ให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท...”⁴⁸

⁴⁷ หจข. ๑.5 ม.58/33 พระยาศรีสุนทรเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)

⁴⁸ หจข. ๑.5 ม.1.3/8 พระราชบัญญัติเลิกทาสและลักษณะทาสในกรุงสยามและมณฑลบูรพาและพายัพ (21 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2442 – 20 มิถุนายน พ.ศ.2448)

อย่างไรก็ดี การอ้างสิทธิ์ในตัวตนและการทำสาธารณธรรมยังไม่แล้วเสร็จตามกำหนด ในมณฑลพายัพเกิดเหตุการณ์กบฏเงี้ยวทำให้เลื่อนกำหนดเวลาเป็นวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ.2445

กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119⁴⁹ ประกาศใช้เดือนมิถุนายน พ.ศ.2443 พระราชบัญญัติฉบับนี้เป็นการขยายพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116 ซึ่งเป็นการปรับรูปแบบการปกครองท้องที่ของอังกฤษในพม่ามาใช้⁵⁰ ในมณฑลอื่นๆ ก่อนหน้าในพ.ศ.2440 ภายหลังจากที่พระราชบัญญัติฉบับดังกล่าวมาปรับให้สอดคล้องกับโครงสร้างการปกครองในหัวเมืองล้านนามากขึ้น โดยมีจุดมุ่งหมายแบ่งเขตแขวงการปกครองและกำหนดอำนาจหน้าที่ระหว่างข้าราชการในส่วนกองมณฑลและข้าราชการในกองเมืองไม่ให้อ้าก่ากัน⁵¹ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116 สาระสำคัญของพระราชบัญญัติฉบับนี้คือการแบ่งเขตการปกครองตามขนาดของพื้นที่ได้แก่ การจัดการปกครองมณฑล การจัดการปกครองเมือง การจัดการปกครองระดับบริเวณ และการจัดการปกครองท้องที่ ขึ้นอยู่กับขนาดและความเจริญของพื้นที่ พระราชบัญญัตินี้เป็นการลดบทบาทของเจ้านายลงโดยกำหนดหน้าที่การปกครองให้เป็นไปตามความเห็นจากที่ประชุมซึ่งประกอบไปด้วยข้าหลวงและข้าราชการสยามมิใช่คำสั่งของเจ้าเมืองอีกต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงการรวบอำนาจที่เคยมีอยู่ในมือของเจ้าเมือง โดยทรงมีพระราชดำริว่า“...แต่จะปิดบังซ่อนเร้นความรู้สึกในใจของผู้ที่เคยเป็นแอบ โสลุต โสวาเรนไม่ได้ นั้น คือที่ต้องบังคับการทั้งปวงเฉพาะได้แต่สิ่งออกจากที่ประชุม ให้รู้สึกขัดข้องในใจเสียจริงๆ แต่ไม่ใช่จะคัดค้านในข้อนั้นเพราะเป็นความที่ตั้งใจให้เป็นเช่นนั้น...”⁵²

การจัดส่วนราชการในระดับมณฑลตามกฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119 นี้ต้องมีข้าหลวงใหญ่ดูแลโดยทำหน้าที่เป็นข้าหลวงพิเศษจัดการศาลยุติธรรมด้วยและมีอำนาจร่วมกับข้าหลวงยุติธรรมในการออกกฎหมายใช้ภายในมณฑล มีข้าหลวงรอง 5 ตำแหน่งดูแลงานด้านงานยุติธรรม สรรพกร คลัง โยธาและการป่าไม้ โดยตำแหน่งข้าหลวงรองด้านการป่าไม้เป็นตำแหน่งที่มีขึ้นเฉพาะในมณฑลนี้ ตำแหน่งข้าหลวงรองทั้ง 5 นี้เป็นผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ พระราชบัญญัติฉบับนี้ยังกำหนดให้ข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงรองจัดประชุมทุกเดือน เดือนหนึ่งไม่ต่ำกว่า 4 ครั้ง และต้องทำงานประสานงานกับระดับเมืองในมณฑลนั้นๆ โดยต้องร่วมประชุมอย่างน้อยปีละครั้ง โดยข้าหลวงใหญ่ต้องเชิญเจ้าผู้ครองนครทั้ง 5 เมืองร่วมประชุมพร้อมกับข้าหลวงประจำนครและข้าหลวงรองในแต่ละเมือง

⁴⁹ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 17, หน้า 389.

⁵⁰ “เรื่องการปกครองของพันตา,” ข่าวอำเภอ 1, 3 (มิถุนายน: 2465): 124.

⁵¹ หจช. ร.5 ม.2.14/43 พระยาศรีสุนทรเทพไปตรวจราชการในหัวเมืองมณฑลพายัพ (19 เมษายน – 29 พฤศจิกายน พ.ศ.2442)

⁵² หจช. ร.5 ม.58/33 พระยาศรีสุนทรเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ. 2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)

การจัดส่วนราชการในระดับนครและเมืองประกอบไปด้วย 3 ตำแหน่งคือเจ้าเมือง ข้าหลวงประจำนครหรือเมืองและข้าหลวงผู้ช่วยรวมเรียกว่าเค้านามหลวง⁵³ มีหน้าที่บังคับบัญชารับผิดชอบราชการทั่วไป ออกประกาศข้อบังคับเพื่อให้ในนครและเมืองได้ในบางกรณีทั้งนี้เป็นไปตามคำสั่งของข้าหลวงใหญ่และต้องได้รับอนุมัติจากข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงยุติธรรมโดยมีกรรมการพิเศษอีกคณะหนึ่งทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาราชการทั่วไปของข้าหลวงใหญ่และเค้านามหลวง ตำแหน่งกรรมการพิเศษนี้เจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้ง มีบรรดาศักดิ์ตามประเพณีในพื้นที่เมืองเป็นพญาหลวง พญา แสนหลวง แสนและท้าวตามลำดับ การเลือกสรรผู้ดำรงตำแหน่งพญาขึ้นไป เจ้าเมืองจะประชุมร่วมกับเค้านามหลวงและเสนอให้ข้าหลวงใหญ่อนุมัติก่อนจึงจะแต่งตั้งได้ ในส่วนของนครและเมืองนั้นนอกจากจะมีเค้านามหลวงแล้วยังมีข้าหลวงระดับรองลงมา มีฐานะเป็นผู้ช่วยราชการอีก 6 ตำแหน่ง ประกอบด้วยตำแหน่งมหาดไทย ยุติธรรม นา คลัง ทหารและวัง ทำหน้าที่รับผิดชอบงานในส่วนของตนเฉพาะนครหรือเมือง⁵⁴ โดยยังคงให้เป็นไปตามแบบแผนเดิมที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้วางไว้ เพียงแต่รับหน้าที่ให้ชัดเจนมากขึ้นเมื่อครั้งที่พระยาศรีสหเทพขึ้นไปเป็นข้าหลวงพิเศษได้เคยกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพให้ยกเลิกเสนา 6 ตำแหน่งเนื่องจากไม่เหมาะสมกับกาลสมัยซึ่งขณะนั้นมณฑลชั้นในแห่งอื่นๆ ได้จัดโครงสร้างการปกครองใหม่โดยใช้ข้อบังคับลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116 ซึ่งประกอบไปด้วยตำแหน่งปลัดเมือง ยกกระบัตร และผู้ช่วยราชการ ตลอดจนกรมการเมืองผู้น้อยซึ่งมีตำแหน่งเจ้าเมือง สัสดี แพ่ง ศุภมาตรา และสားเลข หากกรุงเทพฯ ให้มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือใช้ข้อบังคับลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116 เท่ากับหรือโครงสร้างการปกครองใหม่ทั้งหมดและมีผลต่อเจ้านายและบุตรหลานที่ดำรงตำแหน่งในระบบเสนา 6 ตำแหน่ง การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้อาจก่อให้เกิดผลเสียโดยทันที ดังนั้นกรุงเทพฯ จึงเลือกที่จะตราพระราชบัญญัติเฉพาะใช้กับพื้นที่ล้านนาเพื่อลดปัญหาความไม่พอใจของบรรดาเจ้านายล้านนาที่อาจจะเกิดขึ้นตามมา

⁵³ เค้านามหลวง คือตำแหน่งการบริหารบ้านเมืองที่ประกอบไปด้วยคณะกรรมการจำนวน 32 คน ประกอบด้วยขุนนางชั้นสูง เช่น พระยาจ่าบ้าน พระยาสามล้าน พระยาแสนหลวง ฯลฯ มีอำนาจลดหลั่นกันตามลำดับ, สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2544), หน้า 291.

⁵⁴ ตำแหน่งมหาดไทย มีหน้าที่ปกครองท้องที่ จัดอาณาเขตหมู่บ้าน แคว้น แขวง ดูแลด้านการศึกษา การพยาบาล การศาสนา ธุรการและควบคุมพาหนะทั้งปวงในเมืองหรือนครนั้นๆ ตำแหน่งยุติธรรม มีหน้าที่จัดวางแบบแผนในศาล พิจารณาคดีและเป็นที่ปรึกษาของเค้านามหลวง ตำแหน่งนา มีหน้าที่ดูแลไร่นา เรือกสวน เหมืองแร่และเก็บผลประโยชน์บางอย่าง เช่น เงินทดแทนเกณฑ์ ค่าไร่นา ค่าที่ดิน ภาษียาสูบ ภาษีอื่นๆ เช่น การออกไปอนุญาตฆ่าโค กระบือ สุกร และใบอนุญาตค้าขายสัตว์พาหนะ ตำแหน่งคลัง มีหน้าที่ภาษีผูกขาดที่แยกออกจากตำแหน่งนา และเป็นผู้รักษาเงิน ทำงบประมาณเบิกจ่ายและเก็บรักษาราชพัสดุที่มีค่า ตำแหน่งทหาร มีหน้าที่ป้องกันและสืบจับผู้ร้าย การตำรวจภูธร การศึกษาสงเคราะห์ รักษาชายแดนและสรรพาวุธ และตำแหน่งวัง มีหน้าที่ดูแลโยธาและสุขาภิบาล เช่น การก่อสร้างซ่อมแซมรักษาถนนหนทาง การช่าง ไปรษณีย์โทรเลข รักษาที่ดินและบ้านเรือนหลวง ตลอดจนรักษาความสะอาดที่สาธารณะ เช่น ประตู่ เขื่อน คูเวียง

สำหรับอาณาเขตชั้นนอกของตัวเมืองซึ่งอยู่ห่างไกลจากเคำสนามหลวงจะมีการแบ่งท้องที่ออกเป็นการปกครองระดับบริเวณและมีข้าหลวงบริเวณเป็นผู้ดูแลเพิ่มเติม หน้าที่ของข้าหลวงบริเวณคล้ายกับเคำสนามหลวงคือทำการตรวจตรารับผิดชอบแขวงของตน ออกประกาศตามคำสั่งของเคำสนามหลวง ตรวจตราให้พระยาแสนท้าวปฏิบัติหน้าที่ และพิจารณาพิพากษาคดีในเมืองที่ตนกำกับในกรณีเป็นความเล็กน้อย

ในส่วนการจัดการปกครองท้องที่ใช้ระเบียบการปกครองท้องที่ตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ.116 ทุกมาตราแต่เปลี่ยนชื่อเรียกให้เป็นภาษาพื้นเมือง การแบ่งการปกครองเป็นอำเภอหรือแขวงให้ขึ้นกับข้าหลวงใหญ่ แต่ละอำเภอหรือแขวงจะมีกรรมการแขวงประกอบด้วยนายแขวง รองจำนวน 1 – 2 คน และสมุหบัญชี ทำหน้าที่รักษาความสงบในท้องที่ ตรวจตราการปฏิบัติราชการของนายแคว้นและกำนัน สืบจับผู้ร้ายและพิจารณาคดีความ รวมทั้งติดตามเรื่องภาษีอากร ทั้งนี้กรุงเทพฯ ให้ความสำคัญกับตำแหน่งนายแขวงมากเนื่องจากลำนนามีพื้นห่างไกลกัน ตำแหน่งนายแขวงถือว่าเป็นตำแหน่งสำคัญเพราะมีความใกล้ชิดกับราษฎรโดยพระยาศรีสหเทพ ข้าหลวงพิเศษที่ขึ้นไปจัดราชการขณะนั้นกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“...ข้าพระพุทธเจ้าถือว่าควรใช้คนดีที่สุดในที่ไกล แลได้เตรียมเงินไว้ให้เพียงพอ จะให้เปนเครื่องล่อใจคนให้ไปได้ เพราะถ้าไม่มีแขวงแล้ว ข้าหลวงก็หมดธุตาแลกำลัง ถึงจะสั่งการคืออย่างใด ถ้าไม่มีผู้ใดทำตามคำสั่งก็ไม่มีประโยชน์...อนึ่งที่แขวงตามหัวเมืองขึ้นเช่นนั้น ป้องกันเจ้านายที่ชั่วไม่ให้ทำการทุจริตได้หลายอย่าง คือจะไปลงเอาเงินทองหรือข่มเหงราษฎรประการใดอย่างแต่ก่อนไม่ได้ ด้วยเหตุนี้จึงพาให้ราษฎรมีความปีติยินดีในการที่มีแขวงนั้นเปนอันมาก ...”⁵⁵

เห็นได้ว่ากฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119 นี้เป็นการจัดโครงสร้างการปกครองที่มีความพิเศษต่างจากมณฑลอื่นๆ ทั่วไปเนื่องจากถือว่าเป็นเมืองที่เคยเป็นประเทศราชมาก่อนจึงมีเจ้านายเป็นผู้ปกครองที่หลงเหลืออยู่ หัวหน้าส่วนราชการจึงประกอบด้วยเจ้าผู้ครองนครและข้าราชการที่ส่งมาจากกระทรวงมหาดไทยอีก 2 คน โดยยังคงให้เจ้าเมืองมีอำนาจภายใต้ขอบเขตของพระราชบัญญัติ และให้ข้าราชการที่ส่งไปจากส่วนกลางมีอำนาจในการควบคุมตรวจตราให้เป็นไปตามโครงสร้างการปกครองแบบใหม่

การจัดหน่วยราชการแบบใหม่นี้เป็นการลดอำนาจจากเจ้าเมืองที่ละน้อย ดังพระราชบัญญัติข้อที่ 53 ที่ว่า “...ด้วยเคำสนามหลวงมีหน้าที่ในการบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองทั่วไป เพราะฉะนั้น การที่

⁵⁵ พหจ. ๑.5 ม.58/33 พระยาศรีสหเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)

จะบังคับบัญชาการอย่างใดก็ดี หรือจะออกอาญาคำสั่งหรือจะมีการหนังสือไปแห่งใดในราชการก็ดี ต้องเป็นคำสั่งโดยอนุมัติของเจ้าสนามหลวงตามระเบียบของข้อบังคับนี้ จึงควรให้ถือว่าเป็นการบังคับบัญชา ซึ่งชอบด้วยราชการ...”⁵⁶ แม้ว่าเจ้าเมืองจะยังคงมีอำนาจในการบริหารแต่ต้องปฏิบัติตามการควบคุมของรัฐบาลกลาง เมื่อการตั้งตำแหน่งเจ้าสนามหลวงมีข้าราชการจากส่วนกลาง 2 ใน 3 คนนั้น แสดงว่ากรุงเทพ ได้พยายามขยายอำนาจการปกครองอย่างเต็มที่ แต่ยังคงให้เกียรติเจ้าเมืองเนื่องจาก ราชกรยังคงเคารพเจ้าเมือง และการถอนอำนาจโดยทันทีอาจทำให้เกิดความวุ่นวายได้ ซึ่งลักษณะการปกครองที่ใช้วิธีการประนีประนอมกับผู้นำท้องถิ่น สมเด็จพระหลวงดำรงราชานุภาพทรงตั้งข้อสังเกตไว้ในบทความเรื่อง “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช” เช่นกัน⁵⁷

ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล⁵⁸ ประกาศเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2443 ประกาศฉบับนี้มีสาเหตุมาจาก การที่หัวเมืองชั้นในได้รวมเข้าเป็นมณฑลเทศาภิบาลและโปรดให้เรียกชื่อมณฑลตามพื้นที่ แต่ มณฑลชั้นนอก เช่น มณฑลลาวเฉียง มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาว มณฑลเขมร ยังไม่ได้เรียกชื่อให้ เป็นระเบียบเดียวกัน ดังนั้นจึงมีการประกาศให้เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองลำปาง เมืองน่าน เมือง เดิน เมืองแพร่และเมืองขึ้นของเมืองเหล่านี้ให้เปลี่ยนชื่อเรียกเป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ การเปลี่ยน ชื่อเรียกหัวเมืองชั้นนอกจากชื่อมณฑล “ลาว” และ “เขมร” ซึ่งเป็นชื่อที่ระบุชาติพันธุ์ว่ามิใช่ไทยหรือสยาม มาเป็นชื่อเรียกตามทิศซึ่งเป็นประโยชน์กับฝ่ายสยามมากกว่าทั้งประโยชน์ภายนอกและประโยชน์ภายใน กล่าวคือประโยชน์ภายนอกเป็นการกันมิให้ชาติตะวันตกกล่าวอ้างเพื่อยึดพื้นที่เหล่านั้นว่าเป็น “ลาว” และ “เขมร” ประโยชน์ภายในเป็นการสร้างเอกภาพของประชากรภายในรัฐที่มุ่งเน้นการรวมศูนย์อำนาจ การปกครองโดยนำประชากรทุกระดับชั้นมาอยู่ใต้พระบรมราชานุภาพอย่างไม่แบ่งแยก และสร้างสำนึก แห่งความเป็นไทยร่วมกันจากเดิมที่เคยถูกเรียกขานว่าเป็นคนต่างชาติต่างภาษา⁵⁹

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์⁶⁰ ประกาศใช้เดือนมิถุนายน พ.ศ.2445 ได้รับการ ตราขึ้นโดยพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า “...ทุกวันนี้การปกครองข้าง ฝ่ายพระราชอาณาจักรก็ได้ทรงพระราชดำริแก้ไขและจัดตั้งแบบแผนการปกครองให้เรียบร้อยเจริญดีขึ้น กว่าแต่ก่อนเปนหลายประการแล้ว และฝ่ายพุทธจักรนั้นการปกครองสงฆ์มณฑลย่อมเป็นการสำคัญ ทั้งในประโยชน์แห่งพระศาสนา และประโยชน์ในความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย...” เนื่องจาก สถาบันสงฆ์ในสมัยนั้นทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้และปลูกฝังแนวคิดในการดำเนินชีวิต ดังนั้นกรุงเทพ จึง

⁵⁶ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 17, หน้า 408.

⁵⁷ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช,” วชิรญาณ ตอนที่ 9 (มิถุนายน ร.ศ.114): 909.

⁵⁸ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 17, หน้า 47.

⁵⁹ สมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก”, ใน อยู่เมืองไทย, หน้า 79.

⁶⁰ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 18 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 399.

เล็งเห็นความสำคัญของสถาบันสงฆ์โดยให้มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาเพื่อให้เกิดเอกภาพและเป็นพื้นฐานของการนำไปสู่ความเป็นรัฐชาติ

สาระสำคัญของพระราชบัญญัติฉบับนี้คือ จัดการปกครองคณะสงฆ์ให้ขึ้นกับศูนย์กลางเพียงแห่งเดียวคือ มหาเถรสมาคมซึ่งมีหน้าที่ดูแลกิจการคณะสงฆ์และการศึกษาให้ขึ้นต่อเจ้าคณะใหญ่ซึ่งเป็นที่ปรึกษาของมหาเถรสมาคม ในด้านการจัดการปกครองคณะสงฆ์ท้องถิ่น ได้จัดให้มีการปกครองลดหลั่นตามพื้นที่การปกครองตั้งแต่ระดับมณฑล เมือง แขวง ตำบล จนถึงระดับวัด ทั้งนี้ในแต่ละระดับการปกครอง เจ้าคณะมีหน้าที่ควบคุมทั้งการปกครองคณะสงฆ์และการศึกษาในพื้นที่ที่รับผิดชอบ ในการเสนอพระสงฆ์ขึ้นเป็นเจ้าคณะในระดับต่างๆ ต้องเสนอตามชั้นโดยเจ้าคณะในระดับสูงกว่ามีอำนาจเสนอแต่งตั้งพระสงฆ์เจ้าคณะระดับรองลงมา ในมาตราสุดท้ายกล่าวถึงการให้อำนาจเสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้สนับสนุนคณะสงฆ์ในการดำเนินการจัดโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ หากผู้ใดฝ่าฝืนให้ระวางโทษ การบังคับใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้เริ่มใน 14 มถส⁶¹ โดยเริ่มจัดตั้งพระราชาคณะประจำมณฑลโดยให้มีหน้าที่เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑล แม้ว่าในมณฑลพายัพได้ประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ในวันที่ 6 กันยายน พ.ศ.2467 อย่างเป็นทางการ⁶² แต่ก่อนหน้าตั้งแต่ปลายปี.ศ.2449 ได้มีการส่งพระธรรมวโรดม (พระธรรมไตรโลก) เจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตรขึ้นไปเป็นพระราชาคณะและผู้อำนวยการจัดการศึกษามณฑลพายัพ ทั้งนี้รายละเอียดของผลที่ตามมาจากการใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ในพื้นที่ล้านนาผู้วิจัยจะกล่าวถึงในบทต่อไป

กฎเสนาบดี หน้าที่ข้าราชการพระคลังมณฑลพายัพ⁶³ ประกาศใช้เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2447 เนื่องจากมณฑลพายัพยังไม่ได้มีการประกาศหน้าที่ของข้าราชการมณฑลอย่างเป็นทางการ ในประกาศฉบับนี้จึงมีการแจกแจงหน้าที่และแบ่งส่วนงานของคลังมณฑลโดยกำหนดให้มีที่ทำการคลังในเมืองเชียงใหม่ มีตำแหน่งข้าหลวงรองด้านการคลัง (เสนาคลัง) เป็นหัวหน้ารักษาเอกสารและบัญชีรายได้รายจ่าย รวมทั้งทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของข้าหลวงใหญ่ นอกจากคลังมณฑลที่เชียงใหม่แล้วยังมีการจัดตั้งคลังแยกตามเมือง ได้แก่คลังนครเชียงใหม่ให้รวมกับคลังมณฑล คลังเมืองนครลำปาง คลังเมืองน่าน คลังเมืองแพร่ และคลังบริเวณเชียงใหม่เหนือ และให้ยกเลิกคลังเมืองลำพูนไปรวมกับเมืองเชียงใหม่ ยกเลิกคลังเมืองเถินไปรวมกับเมืองลำปาง นอกจากนี้ยังมีการแต่งตั้งพนักงานรักษาเงิน พนักงานรักษาบัญชีเงิน นายตรวจและเสมียนเป็นผู้ดูแลการรับจ่ายเงินอย่างมีขั้นตอน ในการทำงานของ

⁶¹ มณฑลที่ประกาศใช้ก่อนคือมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลนครไชยศรี มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลภูเก็ต มณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร มณฑลปราจีนบุรี และมณฑลจันทบุรี ต่อมาประกาศเพิ่มอีก 4 มณฑล ได้แก่ มณฑลนครราชสีมา มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลอีสานและมณฑลบูรพา, หจช. ๖.5 ศ.12/4 สรุปรายงานการจัดการคณะ การศาสนา และการศึกษาหัวเมืองปี 117 – 118 (พ.ศ.2441 – พ.ศ.2444)

⁶² โชติ ทองประยูร (รวบรวม), กฎหมายคณะสงฆ์, พ.ร.บ.คณะสงฆ์พ.ศ.2505, พ.ร.บ.คณะสงฆ์พ.ศ.2484, พ.ร.บ.คณะสงฆ์ ร.ศ.121 (กรุงเทพฯ: การศาสนา, 2506), หน้า 74 – 75.

⁶³ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 19 (พระนคร: เดลิแมร์, 2478), หน้า 235.

เสนาคลังเจ้าผู้ครองนครต้องเป็นผู้รับผิดชอบในความประพฤติและจำนวนเงินที่มีอยู่ แต่การแต่งตั้งหรือถอดถอนกลับเป็นหน้าที่ของเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และตำแหน่งที่มีหน้าที่รองลงไปให้ข้าหลวงใหญ่เป็นผู้แต่งตั้ง เห็นได้ว่าในช่วงเวลานี้บรรดาเจ้าเมืองไม่มีสิทธิในการใช้จ่ายเงินหรือมีอิทธิพลในการแต่งตั้งผู้ดูแลด้านการเงินอีกต่อไป

กฎเสนาบดีเรื่องอัตราเงินเดือนและเบี้ยกันดารมณฑลพายัพ⁶⁴ ประกาศเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2447 เป็นประกาศเพิ่มเงินเดือนให้กับผู้รับราชการในมณฑลพายัพ ให้ได้รับเบี้ยเลี้ยงเพิ่มเติมที่เรียกว่าเบี้ยกันดารโดยได้รับเพิ่มขึ้นร้อยละ 20 ยกเว้นข้าราชการชั้นสูงที่ได้รับเงินเดือนเกิน 200 บาทขึ้นไป ทั้งนี้รัฐบาลเห็นว่ามณฑลพายัพเป็นพื้นที่กันดาร การคมนาคมยังไม่เจริญ และเครื่องอุปโภคบริโภคมีราคาแพงกว่ามณฑลอื่นๆ อีกทั้งเงินเดือนข้าราชการที่จ่ายเป็นเงินบาทเมื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินรูปีเพื่อใช้จ่ายมีค่าลดลงจึงมีความเห็นให้เพิ่มเบี้ยกันดารให้กับข้าราชการที่ขึ้นไปรับราชการมณฑลพายัพ ทั้งนี้ชาวยุโรปซึ่งขึ้นไปรับราชการที่มณฑลพายัพได้รับเพิ่มอีก 10%⁶⁵ การเพิ่มเงินเดือนข้าราชการที่ขึ้นไปประจำในมณฑลพายัพให้สูงกว่าปกตินี้เชื่อว่าจะเป็นนโยบายที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริขึ้นเพื่อจูงใจให้ข้าราชการจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปทำงานในมณฑลพายัพเนื่องจากพระองค์เคยเปรียบเทียบการทำงานของข้าราชการสยามที่ออกไปรับราชการต่างเมืองกับข้าราชการฝรั่งเศสและญวนว่ามีความอดทนผิดกัน⁶⁶

พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124⁶⁷ ประกาศใช้เดือนสิงหาคม พ.ศ.2448 เนื่องจากรัฐบาลเห็นความสำคัญของการมีไพร่พลไว้สำหรับเป็นทหาร เช่นการปราบกบฏผีบุญในมณฑลอิสานในพ.ศ.2444 กบฏเงี้ยวในมณฑลพายัพ พ.ศ.2445 การเกณฑ์ไพร่ที่ไม่ได้รับการฝึกหัดตามแบบสมัยใหม่มาเป็นทหารเป็นสิ่งที่ล้าสมัย ดังนั้นรัฐบาลจึงออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารเพื่อให้ไพร่ชายมีหน้าที่รับราชการเสมอกันโดยกำหนดให้ชายอายุ 18 ปี เข้ารับราชการในกองประจำการ 2 ปี แล้วปลดไปอยู่กองหนุนชั้นที่ 1 เป็นเวลา 5 ปี จากนั้นปลดไปอยู่กองหนุนชั้นที่ 2 เป็นเวลา 10 ปี จึงหมดหน้าที่ตามพระราชบัญญัติ ทั้งนี้การเป็นทหารในกองประจำการจะได้รับพระราชทานเบี้ยเลี้ยงและเครื่องนุ่งห่มตามสมควร การเป็นทหารกองหนุนชั้นที่ 1 และ 2 ได้รับการอนุญาตให้กลับไปอยู่ในภูมิลำเนาของตนแต่ต้องเข้ารับการฝึกซ้อมยุทธวิธีทางทหารเป็นเวลา 15 – 30 วัน ในพระราชบัญญัติฉบับนี้มีข้อยกเว้นให้กับบุคคลบางจำพวกที่ไม่ต้องรับราชการทหารเช่น นักบวช นักเรียนในระดับอุดมศึกษา ข้าราชการพลเรือน เจ้าหน้าที่ปกครอง บุตรที่ต้องเลี้ยงบิดาหรือมารดาที่ทุพพลภาพ บุคคลผู้เสียภาษีให้รัฐตามอัตราที่กำหนด นักโทษ คนป่าคนดอย เป็นต้น ผู้ที่ขัดขืนไม่ทำตามพระราชบัญญัติมี

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 237.

⁶⁵ หจข. ร.5 ค.19/179 เบี้ยเลี้ยง, กันดารแลเบี้ยภาษา (25 มีนาคม พ.ศ.2445 – 16 มกราคม ร.ศ.2450) ทั้งนี้มณฑลพายัพ มณฑลปัตตานีและมณฑลภูเก็ต เป็นเพียง 3 มณฑลที่ข้าราชการได้รับเบี้ยกันดาร

⁶⁶ หจข. ร.5 ม.58/50 บริเวณพายัพทิศเหนือ (22 มิถุนายน พ.ศ.2446 – 30 กันยายน พ.ศ.2449)

⁶⁷ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 20 (พระนคร: เดลิแมร์, 2478), หน้า 302.

โทษจำคุก 3 ปี หรือปรับเป็นเงินไม่เกิน 1,200 บาท โดยผู้ที่ทำร้ายร่างกายตนเองเพื่อให้พ้นจากการถูกเกณฑ์ทหารจะได้รับโทษจำคุกไม่เกิน 8 ปี

พระราชบัญญัติฉบับนี้เกี่ยวข้องกับกระทรวงมหาดไทยที่ต้องรับผิดชอบจัดทำทะเบียนสำมะโนครัวให้ถูกต้องตามจำนวนพลเมืองที่มีอยู่ผ่านผู้ใหญ่บ้าน กำนัน นายอำเภอ ฯลฯ ตามลำดับของโครงสร้างการปกครองท้องที่ และเกี่ยวข้องโดยตรงกับกระทรวงกลาโหมที่ต้องทำทะเบียนชายฉกรรจ์ในสังกัดทหารทุกประเภท การประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้มีผลบังคับใช้ไม่พร้อมกันทุกมณฑล โดยก่อนหน้าที่จะมีการประกาศพระราชบัญญัติฉบับนี้มณฑลนครราชสีมา มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลราชบุรีได้มีการเกณฑ์ทหารก่อนหน้าแล้ว และประกาศใช้ในคราวนี้อีก 2 มณฑลคือมณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครไชยศรี ในขณะที่มณฑลพายัพที่ยังมิได้ประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้แต่ได้มีการประกาศเกณฑ์คนเป็นตำรวจภูธรแทนดังกล่าวถึงต่อไป

แจ้งความกระทรวงมหาดไทย⁶⁸ ประกาศเดือนมิถุนายน พ.ศ.2450 เนื่องจากบริเวณปิงเหนือมีแขวง 2 แขวง ได้แก่ แขวงแม่สลวงและแขวงเมืองพร้าว และกิ่งแขวง 2 กิ่ง ได้แก่ กิ่งแขวงเชียงดาวและกิ่งแขวงเมืองแหง แขวงและกิ่งแขวงเหล่านี้ใกล้เคียงกับเมืองนครเชียงใหม่ ข้าหลวงใหญ่จึงขออนุญาตยกเลิกบริเวณปิงเหนือให้แขวงเมืองพร้าวขึ้นตรงต่อคำสนามหลวงเมืองเชียงใหม่ และตั้งแขวงขึ้นอีกแขวงหนึ่งว่าแขวงแม่แตงขึ้นตรงคำสนามเชียงใหม่ โอนกิ่งแขวงเชียงดาวขึ้นแขวงแม่แตงและให้เจ้าราชภาคนัยซึ่งเป็นข้าหลวงบริเวณปิงเหนือมาเป็นข้าหลวงผู้ช่วยนครเชียงใหม่ ย้ายขุนมิคคสันสุรบาล นายแขวงสันทรายมาเป็นนายแขวงแม่แตง ย้ายน้อยอินทจักรกิ่งแขวงเชียงดาวมาเป็นผู้รั้งนายแขวงสันทราย และให้นายคำศุภมาตราบริเวณปิงเหนือไปรักษากิ่งแขวงเชียงดาว การโยกย้ายข้าราชการนี้เห็นได้ว่ามีทั้งข้าราชการที่เป็นคนพื้นเมืองและข้าราชการจากกรุงเทพฯ ปะปนกันโดยบุตรหลานของเจ้าเมืองเช่นเจ้าราชภาคนัยยังคงมีตำแหน่งสูงโดยเป็นถึงข้าหลวงบริเวณ

ประกาศกระทรวงมหาดไทยและข้อบังคับการเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร⁶⁹ ประกาศเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2450 เรื่องเรียกคนเข้าเป็นตำรวจภูธรในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอิสาน มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลปัตตานี มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร และมณฑลภูเก็ต ซึ่งมณฑลเหล่านี้ยังไม่มีวิธีการแน่นอนในการเรียกคนเข้าเป็นตำรวจภูธร กระทรวงมหาดไทยจึงออกประกาศขึ้นเพื่อใช้สำหรับมณฑลที่ไม่ได้ใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร โดยกำหนดให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุ 18 – 25 ปี อยู่ในเกณฑ์รับราชการเป็นตำรวจภูธรเป็นระยะเวลา 2 ปีโดยให้ประจำอยู่ในเมืองของตนเอง จากนั้นจึงปลดประจำการ ผู้ดูแลการเกณฑ์ตำรวจภูธรคือกำนันและผู้ใหญ่บ้านโดยอำเภอหนึ่งต้องการตำรวจ 20 คน อาจเป็นการเกณฑ์ด้วยความสมัครใจหรือจับฉลากแล้วแต่เห็นสมควร ประโยชน์ของคนที่ได้รับการเกณฑ์ เช่น ได้เงินเบี้ยเลี้ยงและเสื้อผ้าตามสมควร หรือในขณะที่บุตรถูกเกณฑ์ผู้เป็นบิดาจะ

⁶⁸ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 21 (พระนคร: เดลิเมต, 2478), หน้า 424.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 330.

ได้รับยกเว้นเก็บเงินค่าราชการ เป็นต้น ประกาศฉบับนี้มีข้อยกเว้นบุคคลที่ได้รับการยกเว้นจากถูกเกณฑ์เป็นตำรวจภูธรและบทลงโทษผู้ที่เลี้ยงประกาศเช่นเดียวกับการเกณฑ์เป็นทหาร

ประกาศเรียกคนเป็นทหารในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอิสาน ตามข้อบังคับการเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร ร.ศ.126⁷⁰ ประกาศเดือนเมษายนพ.ศ.2454 เนื่องจากรัฐบาลได้ออกข้อบังคับการเรียกคนเป็นตำรวจภูธรในมณฑลที่ไม่ได้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารได้แก่มณฑลพายัพ มณฑลอุดร และมณฑลอิสานตั้งแต่พ.ศ.2450⁷¹ นับตั้งแต่พ.ศ.2454 เป็นต้นไปให้เรียกคนเข้าเป็นทหารตามข้อบังคับการเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร การที่รัฐบาลใช้ประกาศเรียกคนเป็นตำรวจภูธรก่อนแล้วจึงปรับใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารเนื่องจากเกรงว่าคนในมณฑลเหล่านั้นจะแตกตื่น ทั้งนี้ความต้องการทหารประจำการในมณฑลพายัพมีมากภายหลังกบฏเงี้ยว พ.ศ. 2445 ทหารที่ประจำการในมณฑลพายัพในช่วงเวลานี้ส่วนใหญ่เป็นทหารที่มาจากมณฑลนครสวรรค์ และพิษณุโลก แต่นโยบายของกรุงเทพฯ ต้องการให้จำนวนทหาร “...ผ่อนให้เป็นคนไทยครึ่งหนึ่ง คนเมืองนั้นครึ่งหนึ่ง...” และมีประกาศแต่งตั้งสัสดีจากกรุงเทพฯ ประจำมณฑลพายัพเพื่อให้ปฏิบัติตามข้อบังคับการเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร ร.ศ.126

ประกาศจัดการมูลศึกษาของทวยราษฎร์⁷² ประกาศเดือนเมษายนพ.ศ.2454 เนื่องจากรัฐบาลเห็นความสำคัญของการศึกษาว่าเป็นพื้นฐานในการประกอบอาชีพ จึงได้จัดให้มีโรงเรียนในทุกลำดับเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ราษฎรในการส่งบุตรหลานเข้าเรียน และจัดตั้งกรรมการตำบล 3 นาย ได้แก่ กำนัน อธิการวัดและแพทย์ประจำตำบล ทำหน้าที่จัดการศึกษาในตำบลนั้นๆ ทั้งนี้ให้ราษฎรนำบุตรหลานชายหญิงอายุ 8 ปีขึ้นไปส่งเข้าเรียน อย่างไรก็ตามคำประกาศนี้ไม่มีบทลงโทษแก่ผู้ที่ไม่ปฏิบัติตามแต่อย่างใด

ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาส ศก 124 ในมณฑลพายัพ⁷³ ประกาศเดือนมกราคม พ.ศ.2454 เนื่องจากมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลพายัพ ร.ศ.119 ตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ.2443 กำหนดให้ลดค่าตัวทาสลงทั้งชายและหญิงโดยสามารถนำเงินมาไถ่ถอนตนเองได้ ทาสที่มีอายุครบ 60 ปีและลูกทาสที่เกิดหลังวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ.2440 ให้กลายเป็นไท แต่ยังคงเหลือทาสอีกกลุ่มหนึ่งคือพวกที่เกิดก่อนวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ.2440 ที่ยังเหลือเวลาอีกหลายสิบปีจึงกลายเป็นไท ประกาศฉบับนี้จึงให้มีการบังคับลดค่าตัวทาสตามพระราชบัญญัติลักษณะทาส ร.ศ.124 อย่างเคร่งครัด

⁷⁰ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 24 (พระนคร: เดลิแมส, 2478), หน้า 24.

⁷¹ หจข. ร.6 ก.7/2 เกณฑ์ทหารมณฑลพายัพ อุดร อิสาน อุบลและร้อยเอ็ด (27 มีนาคม พ.ศ.2453 - 24 พฤษภาคม พ.ศ.2459)

⁷² เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 24, หน้า 80.

⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 406.

ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด⁷⁴ ประกาศเดือนกันยายน พ.ศ.2456 เดิมทั้ง 4 มณฑลนี้มีการใช้ข้อบังคับเรียกคนรับราชการเป็นตำรวจภูธรมาตั้งแต่พ.ศ.2454 แทนการใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 (พ.ศ.2448) เพื่อให้เข้าระเบียบเดียวกันทั่วทั้งพระราชอาณาจักร จึงประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารในมณฑลทั้ง 4 ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2457 เป็นต้นไป

ประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลเมืองเชียงใหม่⁷⁵ และประกาศเก็บเงินภาษีตึก เรือน โรง ร้าน กระโจม ในเขตสุขาภิบาลเมืองเชียงใหม่⁷⁶ ประกาศเดือนมีนาคม พ.ศ.2456 เนื่องจากเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ ได้ประชุมกับกำนันผู้ใหญ่บ้านและเห็นร่วมกันว่าอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ที่ตั้งศาลารัฐบาลมณฑลพายัพเป็นที่ชุมชนมีบ้านเรือนผู้คนอาศัยอยู่มากและมักเกิดโรคภัยไข้เจ็บ สมควรจัดการสุขาภิบาลตามพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลหัวเมือง ร.ศ.127 (พ.ศ.2451) โดยเริ่มกำหนดพื้นที่เฉพาะ 2 ฝั่งแม่น้ำปิง ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำได้แก่ ตำบลป่าตัน ตำบลช้างม้อย ตำบลช้างคลาน ฝั่งตะวันออกอยู่ในท้องที่ตำบลฟ้าฮ่าม ตำบลวัดเกตุ ตำบลท่าศาลา และขอพระราชทานเงินภาษีค่าตึก เรือน โรงร้านที่เก็บได้ในเขตสุขาภิบาลอัตรา 12 ซัก 1 ต่อปี เพื่อนำมาใช้จ่ายในงานสุขาภิบาลตามพระราชบัญญัติ โดยมีการแต่งตั้งคณะกรรมการสุขาภิบาลจำนวน 9 คนเป็นผู้ดูแล

ประกาศเลิกมณฑลเพ็ชรบูรณ์เข้าเป็นเมืองมณฑลพิษณุโลก และแยกมณฑลพายัพเป็นมณฑลมหาสารบุรีและมณฑลพายัพ รวมเรียกว่ามณฑลภาคพายัพ มีตำแหน่งอุปราชเป็นผู้ตรวจตรากำกับราชการ⁷⁷ ประกาศเดือนกันยายน พ.ศ.2458 เนื่องจากมณฑลพายัพมีพื้นที่กว้างครอบคลุมลุ่มแม่น้ำ 3 สายได้แก่แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำโขงและแม่น้ำสาละวิน จำนวนพลเมืองมากกว่ามณฑลอื่นๆ สมุหเทศาภิบาลไม่สามารถตรวจตราได้ทั่วถึงจึงจัดแบ่งมณฑลพายัพออกเป็น 2 มณฑล โดยแยกเมืองน่าน เมืองลำปางและเมืองแพร่ รวมขึ้นเป็นมณฑลมหาสารบุรีโดยตั้งศาลารัฐบาลที่เมืองแพร่ และแต่งตั้งให้มหาอำมาตย์ตรี พระยาพิชัยรัตนสงครามเป็นสมุหเทศาภิบาล ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2458 และแต่งตั้งให้ มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์เป็นอุปราชผู้ตรวจตรากำกับราชการมณฑลภาคพายัพซึ่งรวมเอามณฑลพายัพและมณฑลมหาสารบุรีไว้ด้วยกัน

ภายหลังประกาศฉบับนี้สร้างความสับสนในการบริหารงานจึงทำให้รัฐบาลต้องออกประกาศในเดือนพฤศจิกายนและเดือนธันวาคม พ.ศ.2458เพิ่มเติม ได้แก่ ประกาศเปลี่ยนยศอุปราชและสมุหเทศาภิบาล⁷⁸ และประกาศว่าด้วยหน้าที่แลอำนาจอุปราช⁷⁹ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระ-

⁷⁴ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 26 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 258.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 436.

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 496.

⁷⁷ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 28 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 170.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 330.

มณฑลเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริว่าผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอุปราชและสมุหเทศาภิบาลถือเป็นตัวแทนต่างพระเนตรพระกรรณดังนั้นควรขึ้นตรงต่อพระเจ้าแผ่นดิน แต่คนทั่วไปยังเข้าใจว่าตำแหน่งทั้ง 2 นี้สังกัดกระทรวงมหาดไทยและขึ้นต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทั้งนี้อำนาจและหน้าที่ของอุปราชอยู่เหนือข้าราชการฝ่ายพลเรือนทุกตำแหน่งในภาคใดภาคหนึ่งของพระราชอาณาจักร มีหน้าที่บังคับบัญชาราชการให้เป็นไปตามกฎหมายและพระบรมราชโองการ การบังคับบัญชา ส่งรายงานหรือหารือข้อราชการกับเจ้ากระทรวงใดๆ ที่มีกฎระเบียบวางไว้แล้วให้ผ่านสมุหเทศาภิบาลมณฑลโดยส่งตรงยังเสนาบดีเจ้ากระทรวงได้โดยทันที หากเป็นราชการสำคัญหรือราชการที่ยังไม่ได้วางระเบียบแบบแผนไว้ การแต่งตั้งถอดถอนข้าราชการตำแหน่งนายอำเภอขึ้นไป การเสนอความดีความชอบและการพระราชทานบรรดาศักดิ์หรือเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และการทำงบประมาณรายรับรายจ่ายประจำปีของมณฑล สมุหเทศาภิบาลต้องได้รับการอนุมัติจากอุปราชภาคก่อนจึงเสนอไปยังเจ้ากระทรวงต่างๆ

นับตั้งแต่พ.ศ.2417 ถึงพ.ศ.2458 กรุงเทพฯ ได้ใช้สนธิสัญญาและกฎหมายเป็นเครื่องมือบังคับให้บรรดาเจ้านายล้านนายอมรับที่จะปฏิบัติตามโดยมีจุดมุ่งหมายเบื้องต้นเพื่อสร้างความสงบและความเรียบร้อยให้เป็นที่ยอมรับจากชาติตะวันตก ในเวลาต่อมาเมื่อมีจุดมุ่งหมายที่จะสลายอำนาจท้องถิ่นของบรรดาเจ้านายและบุตรหลานทั้งทางด้านสังคมและเศรษฐกิจ การบังคับให้หัวเมืองล้านนายอมปฏิบัติตามสนธิสัญญาและกฎหมายของสยามนี้เป็นสิ่งที่ต่างไปจากประเพณีความสัมพันธ์แบบรัฐประเศราชที่เคยดำรงมาก่อนและคล้ายคลึงกับวิธีปฏิบัติที่อังกฤษใช้จัดการปกครองพม่าเช่นกัน เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาของกฎหมายพบว่าก่อนหน้าที่จะมีการนำระบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นไปใช้ล้านนาพ.ศ.2442 เนื้อหาของกฎหมายเน้นหนักไปทางการจัดโครงสร้างการปกครองระดับบนโดยยังไม่ลงไปถึงระดับตัวบุคคล แต่เมื่อเริ่มมีการจัดมณฑลเทศาภิบาลในล้านนาโครงสร้างการปกครองได้ขยายลงไปจนถึงระดับหมู่บ้าน โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะทำให้คนล้านนามีภาวะผูกพันและมีหน้าที่ต่อรัฐส่วนกลางมากขึ้นแทนที่จะอยู่ในสังกัดของเจ้านายคนใดคนหนึ่งเหมือนอย่างแต่ก่อน อย่างไรก็ตามการใช้สนธิสัญญาและการออกกฎหมายเหล่านี้ไม่ประสบผลสำเร็จหากกรุงเทพฯ มิได้แต่งตั้งข้าหลวงในฐานะตัวแทนรัฐบาลขึ้นไปกำกับราชการ โดยผู้วิจัยจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

ข้าหลวง: เครื่องมือสำคัญในการบังคับใช้กฎหมาย

การส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปกำกับราชการประจำในล้านนาไม่เคยมีมาก่อน ที่ผ่านมาเป็นเพียงการส่งข้าราชการขึ้นไปในงานทำศพเจ้านายเป็นครั้งคราวเท่านั้น ซึ่งวิธีการนี้เป็นวิธีที่สยามเลียนแบบอังกฤษเช่นกันโดยอังกฤษแต่งตั้งข้าหลวงใหญ่ชาวอังกฤษเป็นที่ปรึกษาเจ้าเมืองโดยประจำการที่เมืองนั้นๆ เพื่อควบคุมให้เจ้าเมืองยอมรับในอำนาจอธิปไตยของอังกฤษและปฏิบัติตาม

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 370.

สัตยาบันที่อังกฤษวางขึ้น⁸⁰ หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากการประพาสอินเดีย ในจดหมายเหตุโหร จ.ศ.283 – 1236 บันทึกไว้ว่าเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ลงมาเข้าเฝ้าเพื่อถวายเครื่องบรรณาการในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2415 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นข้าหลวงใหญ่ (Viceroy Ship) ในมณฑลนั้น⁸¹ ทั้งนี้ผู้วิจัยไม่พบสาเหตุของการแต่งตั้ง แต่จากการที่พระองค์ทรงตั้งเจ้าประเทศราชให้เป็นข้าหลวงซึ่งหมายถึงการเป็นตัวแทนของพระองค์ในฐานะข้าราชการสยามเป็นสิ่งที่ต่างไปจากประเพณีเดิม ภายหลังกองทัพฯ ได้ส่งข้าหลวงสยามขึ้นมากำกับราชการ ตำแหน่งข้าหลวงที่ถูกส่งขึ้นไปในล้านนาในทศวรรษที่ 2420 นี้มีชื่อเรียกหลายประเภท ได้แก่ ข้าหลวงเฉพาะกิจ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ ข้าหลวงลาวเฉียง ข้าหลวงสามหัวเมืองและข้าหลวงห้าหัวเมือง มีหน้าที่โดยรวมคือควบคุมให้เจ้านายล้านนาปฏิบัติตามกฎหมายของกองทัพฯ ในกรณีที่มีเหตุการณ์เร่งด่วนกรุงเทพฯ มักจัดส่งข้าหลวงพิเศษซึ่งมักเป็นเชื้อพระวงศ์หรือข้าราชการชั้นสูงขึ้นไปกำกับราชการ

ข้าหลวงชุดแรกคือพระยาจำแสนบดินดีและพระยาราชวรานุกุล เป็นข้าหลวงเฉพาะกิจทำหน้าที่ตุลาการชำระความที่เกี่ยวกับคนในบังคับอังกฤษที่เมืองเชียงใหม่และประสานงานกับกงสุลอังกฤษที่เมืองมะละแหม่ง การส่งข้าหลวงเฉพาะกิจขึ้นไปในช่วงแรกนี้ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากยังคงได้รับการร้องเรียนจากกงสุลอังกฤษเรื่องปัญหาโจรผู้ร้ายและความยุติธรรมในการตัดสินความ แสดงให้เห็นถึงกระบวนการยุติธรรมของสยามเองว่าไม่ได้รับการยอมรับจากอังกฤษเช่นกัน ในพ.ศ.2416 พระยาจำแสนบดินดีนำความซึ่งค้างชำระมาลงมากรุงเทพฯ มีคนในบังคับอังกฤษตามลงมาฟ้องร้องเจ้านายเมืองเชียงใหม่อีกจำนวนหนึ่ง ผลจากการชำระความเจ้านายเป็นฝ่ายแพ้และต้องเสียเงินค่าปรับ 466,015 รูปี การแพ้ความของเจ้าเมืองเชียงใหม่โดยที่ไม่สามารถนำเงินค่าปรับมาชำระได้ตามจนจำนวนจนทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องใช้เงินพระคลังข้างที่ชำระแทนไปก่อน ทำให้กรุงเทพฯ ใช้เป็นเงื่อนไขในการส่งข้าหลวงขึ้นไปประจำการและบังคับให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ยอมรับในสนธิสัญญาเชียงใหม่พ.ศ.2417

ในสนธิสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ.2417 รัฐบาลสยามได้ทำสัญญากับรัฐบาลอินเดียของอังกฤษและมีการแต่งตั้งตำแหน่งข้าหลวงขึ้นไปประจำการพร้อมด้วยนายทหารจำนวน 70 คนโดยแต่งตั้งพระยาเทพประสุน (พุ่ม ศรีไชยันต์) เป็นข้าหลวงที่ 1⁸² (ภาพที่ 3) พระยาเทพประสุนถือเป็นข้าราชการชั้นสูงที่มีความใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยได้รับการแต่งตั้งให้เป็นหนึ่งในสมาชิกปรีวีไคเน-

⁸⁰ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช,” วชิรญาณ ตอนที่ 9 (มิถุนายน ร.ศ.114): 895 – 951.

⁸¹ หจข. ร.5 บ.20/1 จดหมายเหตุโหร (พ.ศ.1464 – 2417)

⁸² พระยามหาอำมาตยาธิบดี (อรุณ), พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปางและเมืองลำพูนไชย, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพงศ์ธาดา ณ ลำพูน ณ เมรุพิธีสุสานหลวง บ้านหลวง จังหวัดลำพูน วันที่ 14 พฤษภาคม พ.ศ.2538, หน้า 154.

ซิด หรือที่ปรึกษาส่วนพระองค์ หน้าทีของข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ตามที่ระบุในพระราชบัญญัติคือ ดูแลคดีความของคนในบังคับอังกฤษโดยต้องรายงานผลการชำระความลงมากองเทพฯ เดือนละครั้ง และห้ามมิให้แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว

ภาพที่ 3 พระยาเทพประชุน (พุ่ม ศรีไชยันต์)

ที่มา: วรชาติ มีชูบท, ย้อนอดีตล้านนา (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551), หน้า 89.

ในช่วงที่ส่งพระยาเทพประชุนขึ้นไปดูแลการชำระความที่เมืองเชียงใหม่ กรุงเทพฯ เกิดวิกฤตการณ์วังหน้าเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ เพื่อเปลี่ยนวิธีการเก็บภาษี ความเกรงกลัวในการสูญเสียผลประโยชน์ทำให้วังหน้าหนีไปพึ่งกงสุลอังกฤษ การนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่อาจตัดสินใจไปเข้ากับอังกฤษ พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาชี้แจงถึงพระยาเทพประชุนความว่า “...กลัวอยู่ว่าพวกลาวจะได้ข่าวคราวเรื่องนี้มากก็จะตื่นตื่นเป็นเหตุการณ์ไปต่างๆ ข้าหลวงไม่รู้ความเลเอียดรับไม่อยู่ ด้วยคนเหล่านี้มักตื่นตื่นต่างๆ ให้คิดระวังระวังไว้ให้จงดี อย่าให้เป็นเหตุการณ์สิ่งใด...”⁸³ ทั้งนี้พระองค์ทรงเชื่อมั่นในการทำงานของพระยาเทพประชุนมากโดยมีพระราชดำรัสถึงเรื่องนี้ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาพ.ศ. 2419 ความว่า

⁸³ หจช. ๑.5 (อ)22/2 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (26 ธันวาคม พ.ศ.2417 – 29 มีนาคม พ.ศ.2417)

“...การในเมืองเชียงใหม่ นั้น กรุงสยามได้ทำหนังสือสัญญากับประเทศอินเดียอังกฤษ ในจุลศักราช 1235 ปีระกาเบญจศก เพื่อจะจัดการในเมืองเชียงใหม่แลการค้าขายของคน ต่างประเทศให้เป็นปรกติเรียบร้อยนั้น จึงได้จัดให้พระยาเทพประชุมชนปีวีเคานซิลลอร์ เป็น ข้าหลวงผู้ใหญ่ไปจัดการในเมืองเชียงใหม่ให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญา พระยาเทพประชุมชนก็ได้ ขึ้นไปจัดการตั้งเป็นฉบับธรรมเนียม แลชำระความซึ่งเกี่ยวข้องในเมืองเชียงใหม่โดยยุติธรรม มิได้เป็นความวุ่นวายเหมือนแต่ก่อน แลได้เป็นที่ปลูกษาหาหรือกับเจ้าอินทวิชยานนท์จัดการใน บ้านเมืองดีขึ้นกว่าแต่ก่อน...แลการอื่น ๆ ที่พระยาเทพประชุมชนได้ไปจัดนั้นเป็นการดี มิได้มีความ โลก แลไม่เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศแก่กรุงเทพฯ เจ้านายแสนท้าวพระยาลาวเมืองเชียงใหม่ ก็มีความยินดีรักใคร่ต่อกรุงสยาม...ควรจะเป็นแบบอย่างแก่ข้าราชการซึ่งทำการอาษาแผ่นดิน สืบไป...”⁸⁴

ภายหลังพระยาเทพประชุมชนได้ถูกมิสเตอร์น็อกซ์ กงสุลอังกฤษร้องเรียนการทำงานโดยทำหน้าที่ ผิดพลาดในการตัดสินความและถูกสั่งปรับเงิน 5,000 รูปี⁸⁵ นอกจากนี้ยังได้รับการร้องเรียนจากกงสุล อเมริกาเรื่องการจัดภาษีไม่เป็นธรรมในเมืองเชียงใหม่⁸⁶ จากการที่เจ้าอินทวิชยานนท์แพ้คดีความและ ต้องจ่ายค่าชดใช้จำนวนมากทำให้ต้องหารายได้เพิ่มด้วยการให้คนจีนเข้ามาประมูลภาษีผูกขาดในเมือง เชียงใหม่ หมอซีค (Dr.Cheek) มิชชันนารีชาวอเมริกันซึ่งภายหลังได้กลายเป็นพ่อค้าไม้รายใหญ่ในหัว เมืองล้านนากล่าวว่าพระยาเทพประชุมชนมีรายได้จากภาษีประมาณ 20,000 – 30,000 ดอลลาร์⁸⁷

การทำงานในฐานะตัวแทนจากกรุงเทพฯ ของพระยาเทพประชุมชน นอกจากดูแลให้เจ้านาย ปฏิบัติตามสนธิสัญญาเชียงใหม่แล้วยังสนับสนุนให้มีการรื้อฟื้นจัดตั้งเมืองขึ้นใหม่ เช่น เมืองเชียงแสน เมืองปาย เมืองฝางและเกณฑ์คนออกไปอยู่ตามเมืองเหล่านั้นทำให้ไพร่ของเจ้านายลดลง รวมทั้งไพร่เอง ไม่พอใจที่ต้องอพยพไปในพื้นที่ที่ต้องบุกเบิกใหม่⁸⁸ ปัญหาการรื้อฟื้นเมืองเชียงแสนแสดงให้เห็นการขาด ความสามัคคีของเจ้านายเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปางดังหนังสือของเจ้าอินทวิชยานนท์

⁸⁴ หจช. ๕.๕ บ.๑.9/1 สำเนาคำถวายชัยมงคลและพระราชดำรัสตอบตั้งแต่วันที่ ๑.๕.๑๒๓๖ – ถึง ๑.๕.๑๒๓๗ (พ.ศ. 2417 – 2436)

⁸⁵ หจช. ๕.๕ บ.๑.๒/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2423)

⁸⁶ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ 1241 พิมพ์เนื่องในงานศพพระปฏิเวทยวิศิษฐ์ (สาย เลขยานนท์) วัดธาตุทอง 21 พฤศจิกายน 2513, หน้า 144.

⁸⁷ James Ansil Ramsay, “The Development of a Bureaucratic Polity: The Case of Northern Siam”, p.90. อย่างไรก็ตามก็มีการกล่าวเช่นนี้อาจไม่ถูกต้องนักเนื่องจากการเก็บภาษีอากรหรือค่าธรรมเนียมอื่นๆ มักระบุให้แบ่งส่วน หนึ่งให้กับข้าหลวง ตัวอย่างเช่น หจช. ๕.๕ ม.๒.12ก/50 ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ลำพูน เชียงเงิน น่าน เชียงแสน เมือง ลำปาง (22 ธันวาคม พ.ศ.2432 – 15 ตุลาคม พ.ศ.2433)

⁸⁸ Holt S. Hallet, *A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States* (London: William Blackwood and Son, 1890), p.203.

ที่ว่า“...ซึ่งจะไปตั้งเมืองเชียงแสนครั้งนี้ ประหมาทมิได้เป็นการใหญ่แท้ๆ แต่ลำพังเจ้านายลาวกลัวจะการแลว่ากล่าวกันไม่เรียบร้อยได้ เพราะเป็นคนสามบ้านสามเมือง ถ้าโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมข้าหลวงที่เป็นสัจเป็นธรรมเหมือนพระยาเทพเป็นผู้นำใหญ่ยกขึ้นไปคิดช่วยราชการเมืองเชียงแสนด้วยแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงเป็นที่อุ้นใจมาก...”⁸⁹ นอกจากนี้พระยาเทพประจักษ์ยังสนับสนุนการเผยแพร่ศาสนาของพวกมิชชันนารีโดยประกาศเสรีภาพในการนับถือศาสนา⁹⁰ ซึ่งเป็นการแทรกแซงอำนาจการควบคุมกำลังคนของบรรดาเจ้านายล้านนา เห็นได้ว่าการจัดตั้งหัวเมืองตามชายพระราชอาณาเขต การดูแลเรื่องการประมุขภาษีอากรและการประกาศเสรีภาพในการนับถือศาสนาเป็นสิ่งที่ไม่ปรากฏในสนธิสัญญาเชียงใหม่แต่เป็นสิ่งที่ข้าหลวงทำขึ้นเพื่อขยายฐานอำนาจของกรุงเทพฯ

จากการที่กรุงเทพฯ ส่งข้าหลวงขึ้นไปดูแลเมืองเชียงใหม่อย่างใกล้ชิด ทำให้เรียนรู้ถึงวิธีการในการติดต่อทางการทูตกับชาติตะวันตกโดยใช้วิธีเดียวกัน เช่น ในพ.ศ.2418 อุปราชอินเดียของอังกฤษขอรับรองว่าหากรัฐบาลสยามมีหนังสือถึงเจ้าเมืองต่างๆ ในอินเดียให้แจ้งรัฐบาลอังกฤษในอินเดียก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเขียนแบบวิธีการเดียวกัน กล่าวคือพระองค์ทรงแจ้งอุปราชอังกฤษเช่นกันว่าเมื่อมีหนังสือถึงเจ้าประเทศราชของสยามให้มีหนังสือบอกรัฐบาลสยามก่อน

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ กรุงเทพฯ ได้มีการส่งพระสมุทรมุขานุรักษ์ไปติดต่อราชการที่เมืองร่างกุ้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เขียนประวัติความเป็นมาของเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง และเมืองลำพูนที่เข้ามาเป็นประเทศราชของสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและลำดับวงศ์ตระกูลของเจ้านายล้านนา อาณาเขตและเมืองขึ้นโดยให้เรียงลำดับศักราชมอบให้พระยาสมุทรมุขานุรักษ์นำติดตัวไปชี้แจงที่เมืองร่างกุ้งด้วย⁹¹ เข้าใจว่าลำดับวงศ์ตระกูลของเจ้านายล้านนาคงถูกเขียนขึ้นเป็นตัวอักษรไทยวน ภายหลังพระองค์ทรงสั่งให้ขุนนางที่ลงมาจากหัวเมืองล้านนาแปลให้เป็นตัวอักษรไทย นอกจากนี้ในพ.ศ.2430 กรุงเทพฯ ได้มีการส่งเครื่องดนตรีของคนล้านนาไปจัดแสดงที่อังกฤษอีกด้วย⁹²

ข้าหลวงคนต่อมาคือพระยาราชเสนา ดำรงตำแหน่งในพ.ศ.2423 – 2426 ในช่วงเวลานี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริที่จะรวมราชการเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองลำปางไว้ด้วยกันโดยเริ่มให้ข้าหลวงรวมรายได้บางส่วนจากเมืองลำปางไว้กับเมืองเชียงใหม่ และโปรดให้เปลี่ยนชื่อข้าหลวงเมืองเชียงใหม่เป็นข้าหลวงสามหัวเมือง แต่พระองค์ทรงวิตกว่า “...โปรดให้

⁸⁹ หจข. ร.5 ม.2.12ก/1 โบบอกเชียงใหม่ (มิถุนายน พ.ศ.2417 – 20 เมษายน พ.ศ.2434)

⁹⁰ วิไล วิสุทติกุล, “เชียงใหม่ก่อน “เทศาภิบาล”, พ.ศ.2389 – 2442: การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, หน้า 124.

⁹¹ หจข. ร.5 (อ)22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 ธันวาคม พ.ศ.2417 – 9 ตุลาคม พ.ศ.2418)

⁹² หจข. ร.5 ม.2.12ก/11 บอกระยราชสัมภารการข้าหลวง (สิงหาคม พ.ศ.2426 – มีนาคม พ.ศ.2430)

เรียกข้าหลวงเชียงใหม่อำนาจดูแลไป ให้เรียกข้าหลวงสามเมือง กลายเป็นลำปางเป็นเมืองขึ้นเชียงใหม่อีกจะทำให้ยั่วโมโหเกิดกบฏที่ทุ่งซ่านไป”⁹³

การทำงานของพระยาราชเสนาภายหลังมีความบาดหมางกับเจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่และเจ้าเมืองลำปางเนื่องจากคนของพระยาราชเสนาเสพสุธาและซ่มเหงราชภูธร⁹⁴ ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีท้องตราให้ส่งทหารกรุงเทพฯ ที่ไปรักษาข้าหลวงจำนวน 24 คนกลับมาและให้ส่งทหารลาวที่ได้รับการฝึกหัดดีไปรับราชการแทน โดยพระองค์สรุปว่า “...พระยาราชเสนา รักษาอำนาจข้าหลวงในที่ซึ่งเป็นอำนาจแท้จริงไม่ ไปรักษาอำนาจแต่ที่อื่นไม่เป็นประโยชน์...จนพวกเมืองเชียงใหม่ไม่ไว้ใจทอดทิ้งเสียไม่ปกครองราชการโดยฉันทสุจริต เปนแต่ทำพอกันผิดดังนี้ ทำให้เสียอำนาจกรุงเทพฯ ซึ่งได้ก้าวล่วงไปในเมืองเชียงใหม่มากกว่าแต่ก่อนแล้ว...”⁹⁵ ต่อมากรุงเทพฯ ได้ส่งพระยาราชสัมภารากร (เลื่อน สุรนันทน์) ขึ้นไปเป็นข้าหลวงสามหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาแสดงถึงนโยบายที่ทรงต้องการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างสยามและหัวเมืองล้านนาผ่านการทำงานของข้าหลวงไว้ว่า

“...การซึ่งเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองนี้ต้องถือตัวว่าเป็นผู้รักษาอำนาจ และรักษาคำสั่งกรุงเทพฯ ที่จะให้เป็นตามคำสั่งทุกประการ แลต้องรู้ความประสงค์ของกรุงเทพฯ ว่าเราไม่ถือว่าเมืองเชียงใหม่ยังไม่เป็นพระราชอาณาเขตของเราแท้ เพราะยังเป็นประเทศราชอยู่ตราบใด แต่เราก็มิได้คิดจะรื้อถอนวงศ์ตระกูลมิให้เปนประเทศราช เปนแต่อยากจะทำจะยึดเอาอำนาจที่จริง คือการอันใดจะให้เปนไปได้ ก็ให้เปนไปได้เฉพาะที่เรายอมให้เปน คือให้ข้าหลวงมีอำนาจที่จะสั่งให้ทำอันใด จะห้ามไม่ให้ทำอันใดโดยตรงๆ เปนการเปิดเผยในที่ควรเปิดเผย ฤาเปนการลับๆ โดยเปนการแนะนำสั่งสอนลาวต้องทำตาม...ว่าโดยย่อแล้วให้ลาวเปนเหมือนหนึ่งเครื่องจักร ซึ่งเราจะหมุนให้ไปข้างหน้าหรือให้มาข้างหลังก็ได้ตามชอบใจ...แต่เปนการจำเป็นที่จะต้องทำการอย่างนี้ด้วยสติปัญญาเปนมากกว่าอำนาจแลกำลัง ต้องอย่าให้ลาวเห็นว่าเปนการบีบบังคับคดี ต้องชี้ให้เห็นการที่เปนประโยชน์เปนพื้น...เพราะฉะนั้นพระยาราชสัมภารากรจะต้องผูกมิตรกับพระเจ้าเชียงใหม่ให้สนิทจงได้...ทุกวันนี้บ้านเมืองก็จะไม่เหมือนแต่ก่อนแล้ว จะมีฝรั่งมังค่าขึ้นไปอยู่ ถ้าจะมีข้อความบาดหมางกันอย่างไร อย่าให้ปรากฏไปแก่เขาผู้อื่น ให้บอกเล่าลงมาให้รู้...”

พระยาราชสัมภารากรต้องถือว่าถ้าพูดกับฝรั่งฝ่ายหนึ่งลาวฝ่ายหนึ่งต้องถือว่าฝรั่งเปนเขา ลาวเปนไทย ถ้าพูดกับลาวฝ่ายหนึ่ง ไทยฝ่ายหนึ่ง ต้องถือว่าลาวเปนเขา ไทยเปนเรา อย่า

⁹³ หจข. ๕.5 ๒.1.2/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2425)

⁹⁴ หจข. ๕.5 ม.2.12ก/1 ใบบอกเชียงใหม่ (มิถุนายน พ.ศ.2417 – 20 เมษายน พ.ศ.2434)

⁹⁵ หจข. ๕.5 ๒.1.2/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2425), หจข. ๕.5 ๒.1.2/8 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)

ให้ถือตามแบบเก่าๆ ซึ่งข้าราชการประพาศติชั่ว เหมือนอย่างเช่นพระยาราชนาเสนาเป็นต้น ดังนี้ เห็นนายของตัวเป็นเขา จะทำอันใดก็ตั้งใจปิดนาย ฝ่ายคนอื่นเขาจะรู้ซึ้งเป็นไร ดังนี้ใช้ไม่ได้เป็น ความคิดของคนหัวด้วน อย่าได้คิดอ่านใช้ดังนี้เลยเป็นอันขาด...”⁹⁶

แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนตัวข้าหลวงสามหัวเมือง แต่การทำงานของพระยาราชนาเสนากลับมา ภายหลังได้สร้างความขัดแย้งกับเจ้าอินทวิชยานนท์และไม่สอดคล้องกับความต้องการของกรุงเทพฯ ภายหลังจึงถูกเรียกตัวกลับ⁹⁷

เห็นได้ว่าการส่งข้าหลวงขึ้นไปในช่วง 10 ปีแรกนี้เน้นการชำระความที่บรรดาเจ้านายเป็นปัญหา กับคนในบังคับอังกฤษ และควบคุมให้เจ้านายทั้งสามหัวเมืองปฏิบัติตามสนธิสัญญาเชียงใหม่โดย อำนาจของข้าหลวงมีจำกัดเห็นได้จากการฝ่าฝืนคำสั่งบ่อยครั้ง เมื่อเกิดความขัดแย้งระหว่างข้าหลวง และเจ้าเมืองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกที่จะเปลี่ยนตัวข้าหลวงใหม่ซึ่งวิธีการนี้ ต่างไปจากอังกฤษที่สามารถควบคุมเจ้าเมืองได้อย่างเด็ดขาดเป็นเพราะอังกฤษเอาชนะด้วยสงครามและ แสสนยานุภาพทางทหาร ในขณะที่สยามยังไม่มีเครื่องมือใดๆ ที่จะใช้ควบคุมเจ้านายได้ในเวลานั้น

ปัญหาการจัดการปกครองล้านนาในพ.ศ.2417 – 2426 นั้นนอกจากความไม่มีประสิทธิภาพของ ข้าหลวงแล้วยังมีปัญหาความวุ่นวายตามชายแดนกรณีของไทยใหญ่ที่รบกวนกันไปมา กรุงเทพฯ เกรงว่า จะไม่สามารถสร้างความสงบเรียบร้อยในล้านนาให้เป็นทีพอใจของอังกฤษจึงได้มีการปรับปรุงสัญญา เชียงใหม่เพิ่มเติม ที่เรียกกันว่าสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 การนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงคาดหวังกับตัวข้าหลวงว่า “... ถ้าข้าหลวงของเราผู้การงานมีสติปัญญาแข็งแรงอยู่ก็ต้อง นับว่าเป็นการดีขึ้น เพราะเหตุว่าหนังสือสัญญาเชียงใหม่ครั้งหลังนี้ เรามีอำนาจขึ้นมากกว่าตัวหนังสือ สัญญาใหญ่ที่ใช้อยู่ในกรุงเทพฯ...”⁹⁸ โปรดฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวง พิเศษต่างพระองค์ขึ้นไปจัดราชการเมืองเชียงใหม่

การส่งกรมหมื่นพิชิตปรีชากรขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้นำกองทหารขึ้นไป แต่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงปฏิเสธเนื่องจากทรงเห็นว่าเป็นภาระ แก่ราษฎรที่ต้องเลี้ยงดูและบรรดาเจ้านายล้านนาอาจรู้สึกไม่ดีที่กรุงเทพฯ นำกองทหารขนาดใหญ่ขึ้นไป จนอาจหนีไปเข้ากับอังกฤษได้⁹⁹ โดยทำหนังสือชี้แจงว่า

⁹⁶ หจข. ร.5 บ.1.2/8 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)

⁹⁷ หจข. ร.5 ม.2.12ก/4 บอกระยาราชนาเสนาที่หลวงเชียงใหม่ (มีนาคม พ.ศ.2423 – เมษายน พ.ศ.2425)

⁹⁸ หจข. ร.5 บ.1.2/9 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2427)

⁹⁹ James Ansil Ramsay, "The development of a bureaucratic polity: the case of Northern Siam",

“...การที่จะเอาคนไปมากอยู่ดังนี้จะถือว่าเป็นการแสดงอำนาจข่มพวกลาวให้เกรงกลัวก็ไม่ได้ ด้วยยังคงน้อยกว่าพวกลาวหลาย 10 เท่านี้ ถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานทหารใหม่ ๆ ที่มีฝีมือดี ๆ สัก 200 คน กับปืนแคตริงกัน แลอาวุธที่แปลก ๆ ไปสิ่งละอันพันละน้อย ภาไปแสดงฝีมือ แลอำนาจอาวุธวิเศษให้ทั่วพระยาราษฎร์ลาวเห็น ก็จะเป็นที่ครั้นคร้ามขามขยาดอำนาจพระบารมีมากกว่าที่จะเอาไพร่พลไปซัด 10 หมื่นอีก เพราะการฝีมืออย่างเก่า ๆ ถูกกำลังคนมาก ๆ นั้นพวกลาวมิได้ทำได้เหมือนกัน แต่อำนาจอาวุธวิเศษอย่างใหม่นั้น พวกลาวมิได้ทำได้ ไม่ได้ แลไม่ได้เคยเห็นก็เคยเห็น เคยเห็น คงจะเป็นที่กลัวเกรงอยู่ในหัวใจตลอด...”¹⁰⁰

ในงานเขียนของ ฮัลเลต (Holt S. Hallet) เมื่อครั้งเข้าเฝ้ากรมหมื่นพิชิตปรีชากรที่เมืองเชียงใหม่ บันทึกไว้ว่าห้องทำงานของพระองค์มีการประดับปืนแคตลิงไว้ที่ข้างฝา ปืนแคตลิงนี้เป็นปืนสมัยใหม่ที่พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ได้นำมาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพ.ศ.2422 โดยพระองค์โปรดฯ ให้กัปตันริเชลิวทดลองที่พระราชวังบางปะอินและให้เจ้าราชบุตรเมืองเชียงใหม่ซึ่งลงมาถวายต้นไม้เงินต้นไม้ทองได้ร่วมทดลองด้วย เชื่อว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้ทางเชียงใหม่เห็นถึงอาวุธที่เหนือกว่า ซึ่งในขณะนั้นอาวุธที่ดีที่สุดของหัวเมืองล้านนาจะเป็นปืนหามแล่นที่เจ้าเมืองน่านขอพระราชทานจากกรุงเทพฯ¹⁰¹ ดังนั้นการที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรนำปืนแคตลิงและทหารที่ได้รับการฝึกหัดแบบสมัยใหม่ขึ้นไปแม้จะเป็นจำนวนไม่มากนักก็ทำให้พระองค์มีพระทัยภายหลังจากการทรงงานในหัวเมืองล้านนาได้เพียง 3 - 4 เดือน ทรงมีพระดำริว่าจัดการปกครองในสามหัวเมืองนั้น “...เดจขาดอยู่กับข้าพระพุทธเจ้าทุกประการ...”¹⁰²

กรมหมื่นพิชิตปรีชากร (ภาพที่ 4) เสด็จออกจากกรุงเทพฯ โดยทางเรือผ่านเมืองนครสวรรค์ เมืองกำแพงเพชร เมืองระแหง เมืองเถิน ระหว่างที่เสด็จในแต่ละเมืองได้จัดให้มีพิธีถือน้ำพิพัฒน์สังข์จากทุกเมือง พระเจ้าอินทวิชยานนท์ได้ให้เจ้าสุริยะ (ต่อมาเลื่อนพระยศเป็นเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์) ซึ่งเป็นเจ้าราชบุตรรับเสด็จที่เมืองลำปาง และเจ้าพรหมาภิงษธาดา เจ้าเมืองลำปางรับเสด็จเข้าเมือง กรมหมื่นพิชิตปรีชากรประทับอยู่ในเมืองลำปาง 11 คืน จากนั้นจึงเดินทางไปเมืองลำพูนโดยมีเจ้าดาราดิเรกธวัณ เจ้าเมืองลำพูนเป็นผู้รับเสด็จ และประทับที่เมืองลำพูน 5 คืน จากนั้นจึงเสด็จไปเมืองเชียงใหม่โดยพระเจ้า

¹⁰⁰ หจข. ร.5 บ.1.2/8 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)

¹⁰¹ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ 1241, หน้า 116 และ 139.

¹⁰² หจข. ร.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)

อิน-ทวิชยานนท์จัดขบวนรับเสด็จอย่างสมพระเกียรติ โดยมีพิธีทูลพระขวัญตามธรรมเนียมล้านนา ในการนี้ได้มีการแต่งคร่าวรับเสด็จด้วย¹⁰³

ภาพที่ 4 กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์ในพ.ศ.2427

ที่มา: วรชาติ มีชูบท, ย้อนอดีตล้านนา (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551), หน้า 80.

กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเมื่อเสด็จถึงเมืองเชียงใหม่ทรงริเริ่มจัดการปกครองเสนา 6 ตำแหน่งควบคู่ไปกับตำแหน่งเจ้าชั้น 5 ไบและเค้าสนามหลวง โดยระบุว่าตำแหน่งเสนาทั้ง 6 ตำแหน่งนี้

“... มิได้ประจำตัวคนเหมือนตำแหน่งอื่นๆ เอาแต่ราชการเป็นประมาณ ท้าวพระยาในสนามพร้อมกันเห็นผู้ใดจะดี จะได้ราชการปกษาลงชื่อพร้อมกันกราบทูลพระเจ้าหลวงทรงเห็นด้วยแล้ว ก็โปรดตั้งด้วยสัญญาบัตรให้เป็นทีนั้นๆ ผู้ที่ได้เป็นนั้นจะเป็นเจ้านายผู้ใหญ่ผู้น้อย ฤท้าวพระยาหนาน น้อย นาย คนสามัญไทยลาวอย่างไรก็เป็นได้ไม่กำหนด เอาแต่ความดี แลได้ราชการ...พระยาผู้ช่วย 6 นายนั้นต้องใช้คนไทยที่รับราชการเป็นข้าเมืองเชียงใหม่ ที่เจ้านายท้าวพระยาพร้อมกันเห็นควรให้เปน แลถ้าไม่มีตัวคนไทยอย่างนี้จะรับราชการ ก็ควรจะแสวงเสาะหา ถ้าไม่ได้ก็ให้ละให้ที่ว่างอยู่ดีกว่าจะตั้งคนลาวขึ้นแทนให้กิดที่เพราะเพื่อคนไทยที่ดีๆ รู้อยู่ว่าที่ตำแหน่งว่างอยู่คอยคนไทย ก็จะมีสุสาหขึ้นมารับราชการ...”¹⁰⁴

¹⁰³ พระยาพรหมโฆหาร, คร่าวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร (เชียงใหม่: สยามโฆษณาและการพิมพ์, 2547), หน้า 7 – 8.

¹⁰⁴ หข. ๑.5 มัดที่ 248 เล่มที่ 1 ระเบียบและตำแหน่งหน้าที่หัวเมืองลาว

“...เค้าสนามหลวงและเสนา 6 ตำแหน่ง พิจารณาอย่างเฝื่อนในชั้นแรกอาจเห็นว่า จริงๆ แล้วรัฐบาลกำลังเพิ่มอำนาจของผู้ปกครองและอำารรักษาไว้ซึ่งอำนาจอิสระในการปกครองของตนเองของนครเชียงใหม่ แต่ถ้าสำรวจดูอย่างรอบคอบแล้ว เพื่อที่จะบั่นทอนอำนาจของบรรดาเจ้าน้อยใหญ่...”¹⁰⁵

นอกจากนี้พระองค์ทรงปรับปรุงการให้สัมปทานทำไม้และจัดระเบียบภาษีอากร รักษาความสงบเรียบร้อยบริเวณชายแดนเมืองเชียงใหม่ แม้ว่ากรุงเทพฯ พยายามดึงอำนาจทางการศาลและการปกครองไปจากบรรดาเจ้านาย แต่หากเป็นความขัดแย้งกันภายในระหว่างเจ้านายกันเอง กรุงเทพฯ เลือกว่าที่จะเป็นตัวกลางในการไกล่เกลี่ย เช่น เจ้าราชภาติไนยพ็องร้องว่านายน้อยหน่อเมือง (เจ้าราชบุตร) เก็บริบทรัพย์มรดกเจ้าอุปราชบิดาของราชภาติไนยไว้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริว่าผิดความยุติธรรม แต่ทรงวินิจฉัยว่าความเรื่องนี้ข้ามพ้องลงมาที่กรุงเทพฯ ไม่ได้ ให้พ้องต่อกรมหมื่นพิชิตปรีชากรและเจ้าเมืองเชียงใหม่ก่อน เพราะเกรงจะข้ามอำนาจของเจ้าเมืองเชียงใหม่โดยทรงดำริว่า “... ความเรื่องนี้เป็นความพี่น้องต่อพี่น้อง เจ้าราชบุตรก็เป็นลูกเจ้าเชียงใหม่ รับราชการเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ สืบไปภายหน้า ควรที่จะโอบอ้อมอารีกับญาติพี่น้องรักษาความยุติธรรมเป็นที่ตั้งจึงจะสมควรที่ปกครองญาติพี่น้องไพร่บ้านพลเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไปได้...”¹⁰⁶ กรณีพระยาวัจชัยมีเรื่องกับเจ้าราชวงศ์เมืองลำปางและหนีมาพึ่งกรุงเทพฯ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริว่าพระยาวัจชัยเป็นข้าเมืองลำปางควรให้เจ้าเมืองลำปางเป็นผู้ตัดสิน¹⁰⁷ จากตัวอย่างดังกล่าวเห็นได้ว่ากรุงเทพฯ มีความเกรงใจต่อเจ้านายล้านนาโดยเฉพาะถ้าเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับเครือญาติจะทรงไม่ยุ่งเกี่ยวโดยให้อำนาจกับเจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นผู้ตัดสินความ

การจัดราชการในเมืองเชียงใหม่ภายใต้การดูแลของกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเป็นไปด้วยดีจนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ยกหน้าที่เกิดจากการแพ้ความส่วนที่เหลือให้เนื่องจากเห็นว่าเมืองเชียงใหม่ต้องใช้จ่ายเงินล้างหลวงจำนวนมาก ในขณะที่เจ้าเมืองเชียงใหม่พอใจการทำงานของกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเช่นกันโดยยกป่าแม่แจ่มให้¹⁰⁸ ราชการในเมืองเชียงใหม่ในช่วงนี้จึงเป็นไปตามความต้องการของกรุงเทพฯ แต่ที่เมืองลำปางและเมืองลำพูนนั้นยังคงเป็นปัญหา เช่น เจ้าเมืองลำพูนจำตรวนคนในบังคับอังกฤษ และเจ้าเมืองลำปางริบไม้และช้างของคนในบังคับอังกฤษไว้ ซึ่งทั้ง 2 กรณีผิดจากสนธิสัญญาเชียงใหม่ที่ห้ามมิให้เจ้านายชำระความคนในบังคับอังกฤษ การนี้พระบาทสมเด็จพระ

¹⁰⁵ อ้างถึงใน ประไพพิศ วรวิเศษชัย, พ.ท.หญิง, “การปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ศึกษากรณีหัวเมืองแพะและน่าน”, ใน สามนคร น่าน แพะ อุดรดิตต์ (กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2533), หน้า 75.

¹⁰⁶ หจช. ๕.๕ บ.๑.๒/๙ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๔๒๗)

¹⁰⁷ หจช. ๕.๕ บ.๑.๒/๕ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๔๒๕)

¹⁰⁸ หจช. ๕.๕ บ.๑.๒/๑๐ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๔๒๗)

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ว่า “...การที่สัญญาว่าให้บริดงนี้เป็นของแสดงสำหรับลาวจะกิน แลดูเหมือนไม่มีโรมมีศาลไปเพราะริบเอาเองตามชอบใจ เจ้านครเป็นคนดี ๆ ดัน ๆ ก็จะทำนุ่่มบ่ามตำราเก่าเข้าอีก...”¹⁰⁹ กรณีของเจ้าเมืองลำปางกรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงวิจารณ์ว่า

“...การงานทั้งปวงที่ดี ๆ ดัน ๆ อยู่ นั้น ไซ้เหตุผลสิ่งใดเป็นเพราะความโง่ไม่รู้ว่าจะทำอย่างไรทำไมถูกเท่านั้น ความยุติธรรมและความอายบาปน้อยนักหายากที่เมืองนี้...ตัวเจ้านครลำปางเองเป็นคนซื่อและโง่...ต่างคนต่างหากินตามประสา เมื่อเรียกก็มาเมื่อใช้ก็ไปด้วยกลัวอาญาเท่านั้น เพราะไม่มีผู้ใดจะได้ในทางราชการได้...การที่เจ้านครองค์นี้เป็นเจ้าอยู่ได้ด้วยอาไศรยอำนาจกรุงเทพฯ และอำนาจพี่น้องในเมืองอื่นๆ เท่านั้น ในเมืองนครแล้วไม่มีใครรักใครกลัวที่เดียว ดูเป็นการประหลาดอัศจรรย์มาก...”¹¹⁰

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้กรุงเทพฯ ได้ขยายการปกครองไปยังเมืองแพร่และเมืองน่าน โดยกงสุลอังกฤษจึงต้องการให้สัญญามีผลบังคับใช้ในเมืองทั้งสอง การนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขา ความว่า

“...การที่จะขยายอำนาจกงสุลออกไปนี้เมื่อได้ยื่นเข้าก็ดูเป็นน่ากลัวจะรบกวนเมืองน่านเมืองแพร่ขึ้น เจ้าเมืองน่านคงไม่ชอบใจอย่างยิ่งไปต้องสงสัยเลย ถ้าเปนแต่รู้ไม่ชี้แจงให้สิ้นความหวาดหวั่นก็จะเดินตามไปต่างๆ แต่ที่จริงนั้นไม่เป็นการประหลาดอันใดนัก อำนาจที่อังกฤษจะตั้งกงสุลได้ในหัวเมืองมีอยู่ในหนังสือสัญญาซึ่งได้ตัดสินเปนตกลงต้องยอมในครั้งเมืองเชียงใหม่ขึ้นแล้ว จะได้ทานตัดรอนไม่ได้ ถึงโดยว่าจะไม่รวมกับกงสุลที่เมืองเชียงใหม่เมืองน่านเมืองแพร่ก็ต้องรวมอยู่ในกงสุลที่กรุงเทพฯ ถ้ามีถ้อยความต้องลงมาว่าที่กรุงเทพฯ ไกลกว่าที่จะไปว่าเมืองเชียงใหม่ เพราะฉะนั้นจึงไม่เป็นการแปลกอะไร เว้นแต่การภายในของเราจะเป็นการเปลี่ยนแปลงไปมาก ด้วยเมืองน่านไม่มีข้าหลวงไม่มีศาลต่างประเทศ จะต้องมีข้าหลวงมีศาลต่างประเทศขึ้นแต่ก็จะต้องรวมข้าหลวงใหญ่อยู่ในข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ เปลี่ยนชื่อข้าหลวง 3 หัวเมืองเป็นข้าหลวง 5 หัวเมือง ต่อเมื่อสมควรจะมีข้าหลวงที่สองมาอยู่ประจำเมืองน่านจึงให้มีมาอยู่ก็ได้ แต่อำนาจข้าหลวงอย่างใดอย่างหนึ่งต้องมีต้องเป็นอย่างสามเมืองนั้นทั้งสิ้น...”¹¹¹

¹⁰⁹ หจข. ๑.5 บ.1.2/7 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)

¹¹⁰ หจข. ๑.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)

¹¹¹ หจข. ๑.5 บ.1.2/9 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2427)

ในเดือนกันยายนพ.ศ.2427 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้รวมเมืองแพร่ และเมืองน่านอยู่ในศาลเมืองเชียงใหม่¹¹² กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงจัดราชการที่เมืองเชียงใหม่ได้ไม่นานและถูกเรียกตัวกลับกรุงเทพฯ เพื่อช่วยเหลืองานด้านการศาล¹¹³ ข้าหลวงคนต่อมาคือพระยามนตรีสุริยวงษ์ (ชื่น บุญนาค) ซึ่งได้จัดการปกครองตามแบบที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรวางไว้และได้สร้างความสนิทสนมกับเจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นอย่างดี แต่กับเจ้าเมืองลำปางยังเป็นปัญหาดังรายงานที่ว่า “...กงสุลอังกฤษกับเจ้านครลำปางได้มีหนังสือไปมากันสนิทสนมมาก เจ้านครลำปางยอมทำตามคำสั่งของกงสุลทุกอย่างราบคาบ...ความเหินของข้าพเจ้านั้นเห็นว่าเจ้านครลำปางแลเจ้านายลาวนับถือกงสุลมากเหลือเกินนักข้าพเจ้าคิดหยากจะทำราบลงเสียบ้าง...”¹¹⁴ จากการที่อังกฤษขึ้นไปตั้งกงสุลที่เมืองเชียงใหม่และสร้างความสนิทสนมกับเจ้านาย ประกอบกับการที่พระยามนตรีสุริยวงษ์เป็นเพียงข้าราชการมิใช่เชื้อพระวงศ์ทำให้เจ้านายขาดความเกรงใจ พระยามนตรีสุริยวงษ์ดำรงตำแหน่งข้าหลวงในช่วงพ.ศ.2428 – 2430 โดยกรุงเทพฯ เรียกตัวกลับเพื่อไปเป็นทูตในประเทศอังกฤษและอเมริกา จากนั้นจึงแต่งตั้งพระยาเพชรพิไชย (จิน จารุจินดา) ซึ่งเป็นหนึ่งในสมาชิกปรีวีเคาน์ซิลขึ้นเป็นข้าหลวงแทน¹¹⁵

พระยาเพชรพิไชยเริ่มดำรงตำแหน่งตั้งแต่พ.ศ.2431 แต่บกพร่องที่ปล่อยให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์เลิกระบบการเก็บภาษีและเลิกระบบเสนา 6 ตำแหน่งภายหลังจึงถูกถอดออกจากตำแหน่ง¹¹⁶ นอกจากนี้ยังสร้างความขัดแย้งกันเองระหว่างข้าราชการจากกรุงเทพฯ จนทำให้ราชการเสื่อมเสีย¹¹⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ปัญหาโดยส่งข้าหลวงใหม่ได้แก่พระยามหาเทพ และส่งข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์คือพระเจ้านองยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตยขึ้นไปกำกับราชการ แม้ว่ากรุงเทพฯ จะส่งข้าหลวงชุดใหม่ขึ้นไปแต่เหตุการณ์ความวุ่นวายจากระบบการเก็บภาษีที่ไม่แน่นอนทำให้เกิดเหตุการณ์กบฏพระยาผาบสงครามขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2432 ภายหลังกรุงเทพฯ สามารถระงับเหตุการณ์ไว้ได้ เมื่อกบฏพระยาผาบสงครามสงบลงกรุงเทพฯ จัดส่งข้าหลวงชุดใหม่คือเจ้าพระยาพลเทพ

¹¹² หจข. ๑.5 ต.18/7 หนังสือราชการปี 115 เรื่องขยายเขตแขวงกงสุลอังกฤษเมืองเชียงใหม่ (9 เมษายน พ.ศ. 2438 – 25 ตุลาคม พ.ศ.2439)

¹¹³ สรัสวดี ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ.2436 – 2476”, หน้า 101.

¹¹⁴ หจข. ๑.5 บ.1.2/19 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

¹¹⁵ หจข. ๑.5 บ.1.2/26 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2429 – 2430), หจข. ๑.5 ม.2.12ก/11 บอกระยาพระราชสัมภารากรข้าหลวง (สิงหาคม พ.ศ.2426 – มีนาคม พ.ศ.2430)

¹¹⁶ หจข. ๑.5 ม.58/89 เบ็ดเตล็ดเรื่องราชการเมืองเชียงใหม่ ปีระกา สัปดาห์ 1247 (มิถุนายน พ.ศ.2428 – ธันวาคม พ.ศ.2431)

¹¹⁷ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/11 บอกระยาพระราชสัมภารากรข้าหลวง (สิงหาคม พ.ศ.2426 – มีนาคม พ.ศ.2430)

(พระยาเทพประตูน) ซึ่งเคยเป็นข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2417 เป็นข้าหลวงพิเศษ และแต่งตั้งพระยาไกรโกษา (ทัต สิงหเสนี) เป็นข้าหลวงใหญ่ ภายหลังข้าหลวงทั้งสองไม่สามารถทำงานร่วมกันได้¹¹⁸

เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในช่วงของพระยาไกรโกษาเป็นข้าหลวงใหญ่นี้ได้แก่การที่สยามตกลงยกดินแดนหัวเมืองเงี้ยวและหัวเมืองกะเหรี่ยงทั้ง 13 เมืองให้กับอังกฤษ¹¹⁹ ซึ่งอังกฤษได้อ้างสิทธิการครอบครองของพม่าเหนือดินแดนเหล่านี้มาก่อน แม้ว่าสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 อังกฤษได้ยอมรับว่าพื้นที่เหล่านี้เป็นของสยาม แต่ภายหลังอังกฤษไม่ยอมรับประเพณีการแบ่งเขตที่ไม่มีลายลักษณ์อักษร ประกอบกับที่ฝรั่งเศสพยายามยึดครองหัวเมืองประเทศราชด้านตะวันออกฝั่งขวาของแม่น้ำโขงที่ติดกับเมืองน่าน เหตุการณ์ในช่วงนี้จึงถือว่าวิกฤตมากทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องพิจารณาจัดส่งข้าหลวงอย่างระมัดระวังโดยทรงเลือกบุคคลที่ไว้วางพระทัยว่ามีความสามารถในการต่อรองทางการทูตกับชาติตะวันตกได้ซึ่งได้แก่พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ซึ่งเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดและมอบหมายให้ทำเรื่องสำคัญคือการทำให้เงินผลประโยชน์แผ่นดินตกอยู่ในมือข้าหลวงให้ได้ กำหนดการของกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ในการเสด็จเมืองเชียงใหม่ราวเดือนพฤษภาคมพ.ศ.2435¹²⁰ แต่จากเหตุการณ์ความวุ่นวายในหัวเมืองลาวตะวันออกทำให้ท้ายที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ส่งกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ไปเป็นข้าหลวงมณฑลอีสาน

ในช่วงเวลานี้ ข้าหลวงได้สร้างธรรมเนียมใหม่หลายประการ เช่น การเรียกรายเงินจากข้าราชการเจ้านายและพ่อค้าในเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปางเพื่อนำมาหล่อพระรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยนำมาสมโภชในเมืองเชียงใหม่¹²¹ การจัดให้มีพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาอย่างเป็นทางการในเมืองเชียงใหม่ซึ่งพิธีดังกล่าวได้เริ่มมาตั้งแต่สมัยพระยาเทพประตูนโดยข้าหลวงและเจ้าอินทวิชยานนท์จะประกาศให้ราษฎรที่อาศัยอยู่ในเมืองเชียงใหม่ทุกชาติพันธุ์ให้ตามประเพณีโคมบูชาทุกบ้านเรือน และเชิญพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาประดิษฐานและประดับโต๊ะหมู่บูชาด้วยเครื่องชั้นอย่างจีน มีการนิมนต์พระมาเจริญพระพุทธมนต์และถวายไทยทานในตอนเช้าเวลากลางคืนมีการตามประเพณีโคมและจัดให้มีการละเล่น เช่น ละคร ลาวแพน ชับซอ ฉายภาพยนตร์ ตะวันตก ฯลฯ รวมทั้งมีงานเลี้ยงโต๊ะโดยเชิญบรรดาเจ้านายและท้าวพระยาทั้งหลายรวมทั้งข้าราชการจากกรุงเทพฯ เข้าร่วม งานฉลองวันเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นงานใหญ่ที่กระทำทุกปี ถือเป็นวันหยุดราชการนอกเหนือจากวันพระและวันสงกรานต์ อีกงานหนึ่งคืองานประกาศมหาสงกรานต์ เดิมที่ผู้มี

¹¹⁸ หจข. ๑.5 ม.58/107 หนังสือมหาดไทยราชการฝ่ายเหนือเมืองนครเชียงใหม่ น่าน แพร่ ลำพูน ลำปาง (4 มีนาคม พ.ศ.2432 – 8 ตุลาคม พ.ศ.2434)

¹¹⁹ หจข. ๑.5 ต.40/5 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (17 – 23 ธันวาคม พ.ศ.2435)

¹²⁰ หจข. ๑.5 ม.58/109 หนังสือมหาดไทยราชการฝ่ายเหนือเมืองนครเชียงใหม่ น่าน แพร่ ลำพูน ลำปาง (30 มิถุนายนพ.ศ.2434 – 16 มีนาคมพ.ศ.2435)

¹²¹ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/28 บอกระยาไกรโกษา พระยาสุนทรนุรักษ์ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (6 พฤศจิกายน – 12 มีนาคม พ.ศ.2433)

บทบาทเป็นประธานในพิธีฉลองมหาสงกรานต์ซึ่งถือเป็นพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ประจำปีคือเจ้าหลวง¹²² นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งข้าหลวงขึ้นมากำกับราชการ พิธีดังกล่าวได้ย้ายความศักดิ์สิทธิ์ไปอยู่ที่ศุภอักษรของพระองค์ซึ่งโปรดฯ ส่งมาเป็นรายปี¹²³

พิธีสำคัญอีกพิธีหนึ่งคือ พิธีการถือน้ำพิพัฒน์สังจาซึ่งกรุงเทพฯ ให้ความสำคัญมากโดยจัดขึ้นที่วัดเจดีย์หลวง เมืองเชียงใหม่ (ภาพที่ 5) โดยสมัยพระยาทรงสุรเดชได้ยึดตามแบบของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา (พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย) ทรงจัดไว้

ภาพที่ 5 พิธีถือน้ำพิพัฒน์สังจาภายในพระอุโบสถวัดเจดีย์หลวง

ที่มา: ทศ คณาพร, ตระกูลดั่งแห่งล้านนา (กรุงเทพฯ: WTS (Thailand), 2549), หน้า 42.

กล่าวคือ เมื่อถึงกำหนดถือน้ำจะมีการแห่พระรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปประดิษฐานในโบสถ์ มีพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ 1 วัน วันรุ่งขึ้นข้าหลวงและเจ้าเมือง ตลอดจนพระยา ท้าว แสน อำเภอบ้านและเจ้าภาษี ประชุมร่วมกันอ่านคำแข่งน้ำโดยหันหน้ามาทางกรุงเทพฯ จากนั้นจึงกราบถวายบังคมได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทและพระรูปและรับพระราชทานน้ำทั่วกัน พิธีถือน้ำนี้ในเมืองที่อยู่ห่างไกลเช่นเมืองแม่ฮ่องสอนได้รับการปฏิบัติอย่างเคร่งครัดเช่นกัน¹²⁴

¹²² เดเนียด แมคกิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว, หน้า 244.

¹²³ หจข. ๖.5 ม.2.12ก/1 ไบบอกเชียงใหม่ (มิถุนายน พ.ศ.2417 – 20 เมษายน พ.ศ.2434)

¹²⁴ หจข. ๖.5 ม.12ก/66 ไบบอกเมือง กำแพงเพชร ลำพูน วีน ชุนยวม แม่ฮ่องสอน แพร่ น่าน ยวมใหญ่ ยวมหลวง ลำปาง ตาก (พ.ศ.2431 – พ.ศ.2432)

วิธีการให้น้ำพิพัฒน์สัจจานี้เป็นวิธีที่หัวเมืองล้านนาใช้ตรวจสอบความจงรักภักดีของเมืองในระดับรองลงไป เช่น เมืองลองต้องไปถือน้ำที่เมืองลำปาง เมืองเถิง เมืองภูคาต้องไปถือน้ำที่เมืองน่าน โดยเมืองน่านต่างจากเมืองอื่นๆ เล็กน้อยคือจัดให้มีพิธีถือน้ำปีละ 2 ครั้งตั้งแต่สมัยที่พระพรหมสุรินทรขึ้นไปเป็นข้าหลวงเมืองน่าน คือหลังจากวันขึ้นปีใหม่ 20 วันถือน้ำครั้งหนึ่ง และเมื่อออกพรรษาแล้ว 20 วันอีกครั้งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม การถือน้ำที่เมืองน่านมีข้อยกเว้นเนื่องจากการถือน้ำครั้งที่ 2 ประจำปีตรงกับฤดูฝน หัวเมืองที่อยู่ห่างไกลทำนาไปมาลำบากจึงมีการยกเว้นให้¹²⁵

นอกจากนี้ยังมีธรรมเนียมอื่นๆ อีกเช่น กรณีที่ข้าราชการที่ถูกส่งไปจากกรุงเทพฯ เสียชีวิตจะมีการพระราชทานเพลิงศพและเพิ่มบรรดาศักดิ์ เช่น นายเฮงซึ่งเป็นมหาดเล็กที่ถูกส่งตัวจากกรุงเทพฯ ไปทำงานในเมืองลำปางถึงแก่กรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ส่งหีบศิลาหน้าเพลิงไปร่วมในงานศพ¹²⁶ วิธีนี้ใช้กับหัวเมืองลาวอื่นๆ ด้วย เช่น พระยาพิไชยถูกส่งตัวไปทำราชการเป็นข้าหลวงกำกับเมืองหลวงพระบางเป็นเวลา 3 ปีและเสียชีวิตในหน้าที่ กรุงเทพฯ ถือเป็นความชอบทางราชการ โดยพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า “...ถ้าได้โภชนวิญญูขึ้นไปจะถือเป็นเกียรติยศต้นต้นกันไปตลอดเมืองลาว...”¹²⁷ หรือการพระราชทานเครื่องยศและเหรียญตราต่างๆ เช่น โปรดให้ค้นตำราเครื่องยศเพื่อแต่งตั้งเจ้าอินทวิชยานนท์โดยมอบเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้คล้ายกับเสนาบดีของสยาม เช่น ตราปฐมจุลจอมเกล้า¹²⁸ โดยเจ้าเมืองน่านได้รับพระราชทานเครื่องประดับอิสริยยศมหาวรรณเช่นกัน¹²⁹ ธรรมเนียมการปฏิบัติของกรุงเทพฯ เช่นนี้เป็นกรณีที่น่าสนใจให้เจ้านายล้านนาเห็นถึงความสำคัญในการเข้าเป็นส่วนหนึ่งของข้าราชการสยาม

ในกรณีที่ข้าราชการสยามมีความผิด กรุงเทพฯ ได้สั่งลงโทษเพื่อให้เจ้านายล้านนาได้เห็นถึงความเด็ดขาด เช่น ขุนพิภาคอักษรและขุนรักษาพลแสนที่เก็บค่าธรรมเนียมเกินอัตรา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้เขียนคนละ 50 ทีเพื่อ “...จะได้เปนเยี่ยงอย่าง...”¹³⁰ แม้แต่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ยังถูกทวงถามถึงการนำเงินไปทำราชการ 150 ซึ่งโดยไม่ส่งรายละเอียด พระองค์ทรงโปรดให้ “...ตามมาจัดการให้เป็นตัวอย่างสืบไป...” เมื่อเจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นความกับพระยาอุตรการโกศล ตุลาการศาลต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง

¹²⁵ หจข. ๕.5 ม.58/170 เรื่องเงินค่าพาหนะที่เจ้าเมืองแพร่จัดส่งนักเรียนตรวจป่าไม้และเรื่องป่าไม้ (12 มิถุนายน พ.ศ.2439 – 18 กรกฎาคม พ.ศ.2439)

¹²⁶ หจข. ๕.5 ม.2.12ก/50 โบบอกเมืองเชียงใหม่ ลำพูน เชียงเงิน น่าน เชียงแสน เมืองลำปาง (22 ธันวาคม พ.ศ. 2432 – 15 ตุลาคม พ.ศ.2433)

¹²⁷ หจข. ๕.5 บ.1.2/19 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

¹²⁸ หจข. ๕.5 บ.1.2/26 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2429 – 2430)

¹²⁹ หจข. ๕.5 บ.1.2/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2425), หจข. ๕.5 บ.1.2/19 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

¹³⁰ หจข. ๕.5 บ.1.2/26 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2429 – 2430)

สอบสวนแล้วพบว่า “...เจ้าเชียงใหม่มีดีจริงแต่ไม่มากนักจึงควรปรับ แต่เจ้าเมืองประเทศราชไม่มีศักดิ์นาจะปรับอย่างไรยังอีกอ้ออยู่ บัดนี้มาพบหนังสือพระยามนตรี...มีอัตราเบี้ยปรับผู้ลเมิดอาญาเจ้านายเมืองเชียงใหม่เป็นขั้นๆ ดูชอบกลอยู่...เห็นว่าถ้าส่งขึ้นไปให้ปรับใหม่ลเมิดตามธรรมเนียมบ้านเมืองพอให้เข้าใจว่า – มิใช่ให้เสียให้ฆ่าแล้ว ...”¹³¹ เห็นได้ว่าการลงโทษเจ้านายล้านนาที่มีความอะลุ่มอล่วยและไม่พยายามสร้างความอับอายให้ และเนื่องจากศักดิ์นาของเจ้านายล้านนาต่างจากกรุงเทพฯ ในเวลาต่อมา กรุงเทพฯ จึงประกาศพระราชบัญญัติศักดิ์นาเจ้านายเพื่อให้มีระเบียบเดียวกันกับสยาม

การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ และล้านนาในช่วงเวลานี้ นอกจากการแสดงบทบาทที่เหนือกว่าโดยตั้งอำนาจการปกครองและการศาลมาไว้ที่ข้าหลวงแล้ว ยังมีความสัมพันธ์ทางด้านศาสนาอีกด้วยตัวอย่างเช่นพ.ศ.2422 พระเจ้าน่านได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุมาถวายพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระองค์โปรดให้บรรจุไว้ในพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นใหม่ในพระบรมมหาราชวัง¹³² ในการบูรณะพระธาตุสำคัญ บางครั้งกรุงเทพฯ จะส่งคนไปร่วมด้วยเพื่อสร้างความรู้สึกที่ดีเป็นการผูกใจเจ้านายและราษฎร¹³³ ในอีกทางหนึ่งเป็นการประกาศตนว่าเป็นผู้มีบทบาทในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา หรือในคราวบูรณะดอยสุเทพเนื่องจากเกิดแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ในพ.ศ. 2434 เจ้าอินทวิชยานนท์ได้มีหนังสือแจ้งลงมาว่ายอดเจดีย์ดอยสุเทพหักและได้จ้างช่างเอาทองคำทำฉัตรสวมยอดพระเจดีย์เสร็จแล้วถวายเป็นพระราชกุศลร่วมกันกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹³⁴

ทั้งนี้ผู้วิจัยเชื่อว่าความสัมพันธ์ทางด้านพุทธศาสนามีส่วนสำคัญทำให้กรุงเทพฯ ยังคงควบคุมหัวเมืองล้านนาให้อยู่ภายใต้การปกครองโดยหลังจากที่อังกฤษยึดมณฑลทะเลีไว้ได้และพยายามขยายอำนาจของตนเข้ามาบริเวณชายแดนเชียงใหม่เลยไปถึงเมืองเชียงตุง สยามได้ส่งหลวงประจำภาคดีก็จออกตรวจตราและจัดตั้งเมืองหน้าด่าน โดยมีหนังสือให้แสนอินต๊ะวิชัย ผู้รักษาด่านแม่เนาเดือย ให้ออกประกาศชักชวนให้เจ้าเมืองต่างๆ เข้ามาอยู่กับสยามโดยอ้างถึงพระบรมราชานุญาตของกษัตริย์สยามที่ต้องการบำรุงพุทธศาสนาและอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาให้ยั่งยืน ความว่า

“...ด้วยเดชานุภาพพระมหากษัตริย์เจ้าแห่งเราตมมีบุญสมภาคบารมีอันประเสริฐ หากมีพระราชหฤทัยกรุณาแก่ไพร่ราษฎรประชาบ้านเมืองมักใครให้ทางเงินทางทองไพร่อยู่ทางค้าอยู่ทางขาย ได้ทำกินทำทานแก่ภิกษุสังฆะบำรุงพระพุทธศาสนาถาวรรุ่งเรืองไปทุกเมื่อ

¹³¹ หจข. ๖.5 ๒.1.2/14 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428), หจข. ๖.5 ๒.1.2/21 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (มิถุนายน – สิงหาคม พ.ศ.2429)

¹³² จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ 1241, หน้า 69.

¹³³ หจข. ๖.5 ๒.1.2/19 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

¹³⁴ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน (กรุงเทพฯ: พระจันทร์, 2515), หน้า 119.

...ในเขตรน้ำหลังดิน¹³⁵ แวนแคว้นเราอันติดต่อกันกับหม่ม่านเมงแต่เดิมไม่เป็นที่มั่นคง เพราะว่ามีอันกับเราเป็นค่าศึกสู้รบกับหมู่ไทย เจียวทั้งหลายอันเป็นไทยเดิมกลางคาบก็ไปเป็น ม่าน ลางคาบก็กลับมาเป็นไทย...อนึ่งหมู่เจียวทั้งหลายก็หากว่าเป้นไทยเราด้วยกันนับถือ ศาสนาพระพุทธเจ้าอันเดียวกันเหมือนพี่น้องกัน ควรที่รักกัน แลช่วยกันรักษาเขตรน้ำหลังดิน บ้านเมืองที่เกิดของเรา ไม่ควรเอาใจไปสู้กับหมู่กุลาอันถือมิชชาติต่างภาษา อันจะมาปรารถนา มาเอาบ้านเมืองสูเอาเป็นของเพื่อนเสียทั้งสิ้น ...”¹³⁶

บริเวณชายแดนเมืองน่านก็เช่นกัน สยามส่งเจ้าสุริยวงษ์ออกเกลี้ยกล่อมให้เมืองเล็กเมืองน้อย เช่น เมืองฝาง เมืองเชียงแขง ฯลฯ ซึ่งอยู่ระหว่างเขตแดนเมืองน่านและเมืองเชียงตุงให้เข้ามาสวามิภักดิ์ โดยเจ้าสุริยวงษ์มีหนังสือให้เจ้าเมืองเถิงและเมืองภูคาช่วยคุมค่าสาบานไปให้เจ้าเมืองเชียงแขงเพื่อมารับ น้ำพัฒนาสำเร็จและเตรียมของบรรณาการมายังกรุงเทพฯ เจ้าเมืองเชียงแขงมีหนังสือตอบกลับความว่า “...เมืองเชียงแขงแต่ก่อนเป็นข้าส่วยเมืองอังวะ อังกุษตีอังวะได้แล้ว พระพุทธศาสนาที่ยับเย็นไป ที่ กรุงเทพฯ นั้นพระพุทธศาสนาที่รุ่งเรืองอยู่ ราชกรหัวเมืองทั้งปวงมีความยินดีกระทำสัตยานุสัยรับ พระราชทานน้ำพัฒนาสำเร็จแล้ว...”¹³⁷ เห็นได้ว่าความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาที่ใช้เชื่อมโยง ความรู้สึกของผู้คนมีผลต่อการดำเนินนโยบายทางการเมืองอีกด้วย ในกรณีสยามและหัวเมืองล้านนาที่มีความสัมพันธ์ทางด้านพุทธศาสนามายาวนาน อาจมีส่วนทำให้บรรดาเจ้าเมืองล้านนาเลือกที่จะอยู่กับ สยามมากกว่าอังกฤษ

แม็กซ์ เว็บบอร์ (Max Weber) นักสังคมวิทยาได้กล่าวถึงรูปแบบในการสร้างอำนาจอันชอบธรรมในสังคมก่อนสมัยใหม่ว่าตั้งอยู่บนรากฐานของขนบธรรมเนียมประเพณีและบุญบารมี¹³⁸ แนวคิดดังกล่าวสามารถนำมาใช้อธิบายความคิดของชนชั้นนำของสยามในช่วงเวลานั้นได้ เนื่องจากการแสดง บทบาทในฐานะผู้นำทางพิธีกรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการประกาศมหาสงกรานต์ พิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พิธีถือน้ำพัฒนาสำเร็จ รวมทั้งเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา โดยภาพรวมคือการประกาศตนว่ามีบารมีเหนือกว่าเพื่อเรียกความจงรักภักดีและยอมรับในอำนาจของผู้ปกครองซึ่งเป็นสิ่งที่รัฐสยามในเวลานั้นใช้ เพื่อตั้งอำนาจจากบรรดาเจ้านายล้านนาเอาไว้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹³⁵ หมายถึงเมืองฝาง เมืองหาง เมืองต่วนและเมืองจวด ที่สยามเรียกโดยรวมว่าเขตรน้ำหลังดิน

¹³⁶ หจข. ๑.5 ต.40/2 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองในมณฑลลาวเฉียง (24 มกราคม พ.ศ.2432 – 24 เมษายน พ.ศ.2434)

¹³⁷ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/47 ใบบอกเมืองเชียงใหม่ น่าน เชียงทอง เมืองสิง (10 พฤศจิกายน พ.ศ.2432 – 4 มิถุนายน พ.ศ.2434)

¹³⁸ ลิวอิส เอ. โคเซอร์, อังกาบ กอศรีพร (แปล), แนวความคิดทางทฤษฎีทางสังคมวิทยา ตอนแมกซ์ เว็บบอร์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), หน้า 20 – 21.

ข้าหลวงใหญ่ที่ได้รับการแต่งตั้งลำดับต่อมาคือพระยาทรงสุรเดช (อิน บุนนาค) (ภาพที่ 6) ได้ขึ้นไปจัดราชการในเดือนธันวาคมพ.ศ.2435 หลังจากนั้นไม่กี่เดือนสยามได้เสียสิทธิการครอบครองดินแดนบริเวณฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ทำให้เมืองน่านมีอาณาเขตติดกับฝรั่งเศสส่งผลให้กรุงเทพฯ ต้องเอาใจใส่ดูแลเป็นพิเศษเพื่อให้ช่วยรักษาผลประโยชน์ด้านที่ติดกับฝรั่งเศส

ภาพที่ 6 พระยาทรงสุรเดช

ที่มา: วรชาติ มีชูบท, ย้อนอดีตล้านนา (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551), หน้า 93.

ปัญหาจากการที่ฝรั่งเศสมีพื้นที่ติดกับหัวเมืองล้านนาตะวันออกเกิดขึ้นตามมาจำนวนมาก ตัวอย่างเช่น ข่าแจะ เมืองเพียง เหาส่วยฝั่งมาให้พระเจ้าล้านน แต่ได้รับการต่อต้านจากฝรั่งเศส โดยฝรั่งเศสที่เมืองเชียงของจ้างข่าแจะเอาเงินให้วันละ 1 – 2 รูปี เพื่อถามทางทำมาหากินและทำบัญชีเรียกเก็บส่วยป่าฝั่ง อีกทั้งกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองน่านได้เรียกเอาบัญชีคนเวียงจันทน์ที่ถูกต้อนกวาดมากลับไปเมืองเวียงจันทน์¹³⁹ จากปัญหาดังกล่าวทำให้กรุงเทพฯ ต้องเร่งจัดการปกครองหัวเมืองล้านนาใหม่โดยรวมอำนาจมาไว้ที่ข้าหลวงมากขึ้น

ในช่วงก่อนที่กรุงเทพฯ จะปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินและจัดตั้งระบบมณฑลเทศาภิบาล การบริหารราชการส่วนภูมิภาคเริ่มมีการรวบรวมหัวเมืองที่ถือเป็นชายพระราชอาณาเขตจัดตั้งเป็นมณฑลจำนวน 6 มณฑลได้แก่ มณฑลพายัพ มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาว มณฑลลาวกลาง มณฑลเขมร และมณฑลภูเก็จ โดยมณฑลพายัพได้รับการจัดตั้งเป็นแห่งแรก เมื่อพระยาทรงสุรเดชขึ้นมาเป็นข้าหลวงใหญ่ ได้พยายามจัดตั้งการบริหารโดยรวมงานมาไว้ที่กองมณฑลและรื้อฟื้นการจัดตั้งเสนา 6

¹³⁹ หจข. ๖.5 ม.58/149 เรื่องราชการเมืองน่าน (14 กันยายน พ.ศ.2438 – 7 มีนาคม พ.ศ.2438)

ตำแหน่งขึ้นใหม่โดยเกลี้ยกล่อมให้เจ้านายเมืองเชียงใหม่เห็นชอบโดยสามารถจัดตั้งกรมคลังและกรมนามารวมไว้ที่กองมณฑลได้¹⁴⁰ รวมทั้งจัดให้มีโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการขึ้นในเมืองเชียงใหม่โดยใช้ภาษาไทยกลางส่วนหนึ่งก็เพื่อต้องการล้างภาษาลาวให้หมดไปจากราชการ¹⁴¹

ในเมืองลำปางและเมืองลำพูน พระยาทรงสุรเดชได้ขึ้นไปจัดการปกครองให้มีความสงบเรียบร้อย เนื่องจากขณะนั้นมีความวุ่นวายภายในเนื่องจากบรรดาเจ้านายแย่งชิงอำนาจกันเองโดยพระยาทรงสุรเดชใช้วิธีจ่ายเงินตอบแทนให้กับเจ้าพรหมภักษ์ธาดา เจ้าเมืองลำปาง ซึ่งชราภาพโดยตั้งเจ้าอุปราชเป็นเจ้านันทไชยชวลิตขึ้นเป็นเจ้าเมืองลำปางคนใหม่¹⁴² ในเมืองลำพูน เจ้าเหมินทร์ไพจิตรพิราลัยในพ.ศ.2437 พระยาทรงสุรเดชจึงได้ตั้งเจ้าอุปราชขึ้นรักษาการเจ้าเมืองลำพูนเนื่องจากมีความจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ¹⁴³ การตั้งเจ้าเมืองเองได้ตามใจของข้าหลวงนี้ผิดจากประเพณีเดิมที่ให้เค้านามหลวงคัดเลือกกันเองและส่งชื่อมายังกรุงเทพฯ เพื่อพระราชทานแต่งตั้ง การแทรกแซงของพระยาทรงสุรเดชครั้งนี้จึงแสดงให้เห็นว่าอำนาจของกรุงเทพฯ ในขณะนั้นมีเพิ่มขึ้นมาก

นอกจากการจัดราชการใน 3 หัวเมืองแล้ว พระยาทรงสุรเดชยังได้ขยายการปกครองมาที่เมืองแพร่และน่าน โดยออกตรวจราชการที่เมืองแพร่ในพ.ศ.2437 พระยาพิริยวิไชยเจ้าเมืองแพร่ในขณะนั้นได้ร้องขอให้มีการจัดระบบเสนา 6 ตำแหน่งเหมือนเมืองเชียงใหม่ เนื่องจากต้องการขอพระราชทานยศให้เป็นเจ้าเหมือนเมืองอื่นๆ ในล้านนา¹⁴⁴ เงื่อนไขเช่นนี้เปิดโอกาสให้พระยาทรงสุรเดชจัดราชการในเมืองแพร่ได้ง่ายขึ้น

ในเมืองน่าน หลังจากที่ย้ายเสนาขึ้นครอบครองฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสทำให้เขตแดนของเมืองน่านติดกับฝรั่งเศส พระยาทรงสุรเดชได้ให้พระยาสุนทรนุรักษ์ ข้าหลวงที่ 2 ไปประจำเมืองน่านและร่วมมือกับเจ้าเมืองน่านจัดการปกครองเสนา 6 ตำแหน่ง¹⁴⁵ อีกทั้งแนะนำให้พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชส่งบุตรหลานไปเรียนราชการที่เชียงใหม่ แต่พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชอ้างว่ามีเหตุการณ์วุ่นวายจึงทำให้ไม่มีเวลาในการพิจารณาส่งตัวบุตรหลานไปเรียนราชการและขอให้ข้าหลวงจัดตั้งโรงเรียนในเมืองน่าน แต่เนื่องจากไม่มีงบประมาณพอพระยาทรงสุรเดชจึงนำบุตรหลานของพระเจ้าน่านมาเรียนกับ

¹⁴⁰ หจข. ร.5 ม.58/33 พระยาศรีสทเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2432 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2433)

¹⁴¹ หจข. ร.5 ม.58/63 จัดนักเรียนฝึกหัดรับราชการมณฑลลาวเฉียง (1 กรกฎาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2439)

¹⁴² หจข. ร.5 ม.58/177 ผลประโยชน์เมืองนครลำปาง (31 มกราคม พ.ศ.2435 – 26 พฤษภาคม พ.ศ.2436)

¹⁴³ หจข. ร.5 ม.58/188 จัดราชการเมืองนครลำพูน (6 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2438 – 10 มีนาคม พ.ศ.2442)

¹⁴⁴ หจข. ร.5 ม.58/59 ภาษีอากรต่างๆ ทางลาวเฉียง (1 กรกฎาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2439)

¹⁴⁵ หจข. ร.5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4 สิงหาคม พ.ศ.2449)

เสมียนชั่วครว ในพ.ศ.2442 หลังจากกรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการในเมืองน่าน (ภาพที่ 7) พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชจึงได้ส่งบุตรหลาน พระภิกษุและสามเณรมาเรียนที่กรุงเทพฯ¹⁴⁶

ภาพที่ 7 พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้าเมืองน่าน (แถวนั่งตรงกลาง)

ที่มา: สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 120.

พระยาพิริยวิไชย เจ้าเมืองแพร่ได้ส่งบุตรหลานมาเรียนราชการที่กรุงเทพฯ เช่นกัน โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานเบี้ยเลี้ยงให้คนละ 30 บาทต่อเดือนเพื่อเป็นกำลังใจ วิธีการนี้สร้างความพึงพอใจให้กับบรรดาเจ้านายพื้นเมืองมาก¹⁴⁷ ธรรมเนียมการส่งบุตรหลานของเจ้านายมาเรียนที่กรุงเทพฯ นี้เป็นอีกวิธีการหนึ่งของสยามที่ใช้กับเจ้านายประเทศราชเพื่อให้ฝึกหัดให้เจ้านายเหล่านั้นเรียนรู้ราชการแบบใหม่เพื่อจะได้กลับไปปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง และคล้ายคลึงกับวิธีการของอังกฤษที่ใช้ปกครองพม่าโดยการส่งบุตรหลานของบรรดาเจ้าเมืองมาเรียนราชการแบบใหม่ในเมืองร่างกุ้งเช่นกัน¹⁴⁸

¹⁴⁶ หจช. ร.5 ม.58/151 เรื่องจะตั้งโรงเรียนที่เมืองน่าน (27 พฤศจิกายน พ.ศ.2438 – 1 ธันวาคม พ.ศ.2438)

¹⁴⁷ หจช. ร.5 ค.18/16 เจ้านครน่านและพระยาแพร่จัดส่งบุตรหลานเข้ามาเรียนวิชา ณ กรุงเทพฯ และขอพระราชทานเงินเบี้ยเลี้ยง (4 ตุลาคม – 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2442)

¹⁴⁸ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช,” วชิรญาณ ตอนที่ 9 (มิถุนายน ร.ศ. 114): 915.

ในขณะที่เมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสนมีข่าวว่าเจ้าบุรีรัตน์ทั้ง 2 เมืองปฏิเสธที่จะอยู่กับสยาม และยอมรับการสนับสนุนจากฝรั่งเศส โดยเจ้านายทั้ง 2 พระองค์อยู่ใต้การสนับสนุนของเจ้าบุรีรัตน์ เมือง เชียงใหม่ แต่เนื่องจากขณะนั้นเจ้าอินทวิชยานนท์และเจ้าราชวงศ์เมืองเชียงใหม่ถึงแก่พิราลัย กรุงเทพฯ ยังมิได้แต่งตั้งผู้ใดเป็นเจ้าเมือง มิสเตอร์ออด ที่ปรึกษาด้านกฎหมายของรัฐบาลสยามได้ขึ้นไปตรวจ ราชการหัวเมืองล้านนาพ.ศ.2441 ได้แสดงความเห็นว่าเป็นโอกาสอันดีที่สยามต้องสถาปนาอำนาจของตนให้มั่นคงในเมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสน ดังนั้นจึงเสนอให้จัดตำแหน่งบริหารราชการใหม่และย้าย เจ้านายที่ไม่เห็นด้วยออกไป¹⁴⁹

ความพยายามในการลดอำนาจของเจ้าเมืองต่างๆ ลงนี้เป็นสิ่งที่พระยาทรงสุรเดชเน้นย้ำมาก ประกอบกับเจ้าหลายเมืองถึงแก่พิราลัย ทำให้เกิดแย่งชิงอำนาจและแตกความสามัคคีกันเอง อำนาจของ กรุงเทพฯ ในช่วงเวลานี้จึงขยายออกไปได้อย่างรวดเร็ว ดังคำกราบบังคมทูลของพระยาทรงสุรเดชที่ว่า

“...บัดนี้เมืองนครลำปาง นครลำพูนลวงลับไปแล้ว เมืองนครเชียงใหม่จะตามไป อยู่ในวันในพุ่ม...ในระหว่างนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตดูทุกตำแหน่งในระหว่างที่เจ้านคร เชียงใหม่ชุดโซมลงก็ไม่เห็นดินรนเข้าปนพวกเปนมูไม่ ดูเฉยคอยแต่จะดูข้าพระพุทธเจ้าอย่าง เดียวในทางประจบประแจงฝากฝังเข้ามาเมื่ออยู่ข้างจัดเอาว่าฉลาดอยู่ ถ้างัดเข้ากันเปนมูขึ้นจะ ทำยากลำบากสักหน่อย เหตุใดที่ไม่ร่วมเปนมูเพราะเจ้านายเมืองเชียงใหม่ชั้นใหญ่ไม่ได้รับการ มีแต่เมากับเกียจคร้านเปนนิจ คิดหาความสุขใส่ตน ปราศจากความรักบ้านเมืองมีแต่ฟุ้งเฟ้อ เปนประมาท...ข้าพระพุทธเจ้าขอได้โปรดเกล้าฯ อย่าให้เมืองนครเชียงใหม่หรือเมืองใดๆ มี อำนาจเกินไปเหมือนดังเช่นเปนมามาแล้วได้ข้อนี้เปนมการสำคัญยิ่งนัก...”¹⁵⁰

ในกรณีที่เจ้านายล้านนาประพฤติตนไม่เหมาะสม เช่น นายน้อยดาวแก้วซึ่งเป็นบุตรของเจ้า ราชวงศ์และเป็นหลานของพระเจ้าอินทวิชยานนท์เสพสุธาแล้วทำร้ายราษฎร พระเจ้าอินทวิชยานนท์จึง ออกตามจับตัวและฝากให้พระยาทรงสุรเดชลงโทษจำคุก พระยาทรงสุรเดชปฏิเสธและแนะนำให้พระเจ้า อินทวิชยานนท์ลงโทษด้วยตนเอง พระเจ้าอินทวิชยานนท์จึงให้นายน้อยดาวแก้วขอขมาและทำทัณฑ์บน ไว้ ต่อมานายน้อยดาวแก้วประพฤติตัวไม่เหมาะสม พระยาทรงสุรเดชจึงลงโทษให้โดยให้เจ้าสุริยวงษ์นำ ตัวนายน้อยดาวแก้วลงมากกรุงเทพฯ¹⁵¹ วิธีการลงโทษเจ้านายและขุนนางพื้นเมืองด้วยการนำตัวมาไว้ที่ กรุงเทพฯ จะเป็นวิธีที่รุนแรงที่สุดที่ข้าหลวงจะทำได้และเป็นวิธีที่ใช้ได้ผลดี

¹⁴⁹ หจช. ๑.5 ม.1/14 เรื่องรายงาน มร.ออด จัดการมหาดไทย (18 พฤษภาคม พ.ศ.2441)

¹⁵⁰ หจช. ๑.5 ม.58/121 พระยาทรงคิดจัดราชการเมืองเชียงใหม่ (25 พฤศจิกายน พ.ศ.2438 – 18 พฤศจิกายน พ.ศ.2439)

¹⁵¹ หจช. ๑.5 ม.58/12 นายน้อยดาวแก้ว (14 กันยายน พ.ศ.2438 – 26 กันยายน พ.ศ.2438)

นอกจากนี้พระยาทรงสุรเดชได้ให้คนออกตรวจทำบัญชีไพร่บ้านพลเมืองและคนในบังคับต่างประเทศ จัดระเบียบการคลังและภาษีอากร จัดทำงบประมาณรายรับรายจ่ายของมณฑลพายัพโดยแยกรายรับแบ่งใช้ในราชการและแบ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับเจ้าเมืองและบุตรหลานเป็นรายปี¹⁵² การจัดการคลังที่แยกค่าใช้จ่ายของเจ้านายออกจากราชการเช่นนี้คล้ายกับกรุงเทพฯ ที่แยกเป็นกรมพระคลังข้างที่และกรมพระคลังมหาสมบัติ นับเป็นความพยายามของกรุงเทพฯ ในการควบคุมการใช้จ่ายเงินของเจ้านายให้แยกจากเงินรายได้ของแผ่นดิน

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2440 พระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่พิราลัย ตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่จึงว่างลงโดยขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปจึงยังไม่แต่งตั้งผู้ใดเป็นเจ้าเมือง พระยาทรงสุรเดชจึงรวบอำนาจการคลังโดยลดเงินค่าตอบแทนรายปีเจ้าเมืองเชียงใหม่และลดเงินค่าตอบแทนเจ้านายบุตรหลานที่รับราชการในตำแหน่งต่างๆ ลง การนี้เจ้านายและบุตรหลานจึงทำหนังสือร้องเรียนกรุงเทพฯ ผ่านพระราชชายาเจ้าดารารัศมีขอให้มีการเปลี่ยนตัวข้าหลวง ความว่า

“...ข้าหลวงจะทำการสิ่งใดก็ทำการตามชอบใจ หาได้ผ่อนผันให้เจ้านายบ้านเมืองมีอำนาจอาชญาภอสมควรกับบ้านเมืองอันเป็นประเทศราชพระราชอาณาเขตร์ไม่ ข้าพระพุทธเจ้าและเจ้านายบ้านเมืองทุกวันนี้เสมอเพียงแต่แคว้นแขวงแก่บ้านเท่านั้น หากสมกับเกียรติยศที่ได้ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงให้มียศถาบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าประเทศราชไม่...ด้วยทุกวันนี้ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้พากันตั้งใจรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ...เพื่อจะได้ดำรงวงศ์ตระกูลต่อไป...หากการสิ่งใดอันจะมีความเจริญดำเนินไปสู่ทางที่ชอบที่ควรตามเวลาสมัยนั้น ข้าพระพุทธเจ้ามิได้ขัดขืนสิ่งใด ข้าพระพุทธเจ้าและเจ้านายญาติพี่น้องวงศ์ญาติทั้งหลายก็ได้ถือเอาพระบรมโพธิสมพานเปนมลเมฆาปกเกล้าปกกระหม่อมจนชีวิตหาไม่...จะได้เป็นที่เจริญรุ่งเรืองกับบ้านเมืองประเทศราชอันเป็นชายพระราชอาณาจักรกรุงเทพฯต่อไป...”¹⁵³

เห็นได้ว่าบรรดาเจ้านายและบุตรหลานเหล่านี้ยอมรับว่าตนเองมิได้มีอำนาจในการปกครองแบบเบ็ดเสร็จเหมือนแต่ก่อนและมีได้ต้องการจุดรั้งความเจริญที่จะเกิดขึ้นในบ้านเมือง หากเพียงขอให้มีความหน้าที่การงานและมีเกียรติยศสมควรแก่ฐานะเจ้าประเทศราชเท่านั้น นอกจากจดหมายของบรรดาเจ้านายที่ร้องเรียนการทำงานของพระยาทรงสุรเดชแล้วยังมีจดหมายจากราชบุรุษร้องเรียนมาด้วยอีกทาง

¹⁵² หจช. ๑.5 ม.58/13 ตรวจสำมะโนครัวและเก็บเงินคนในบังคับ (9 ตุลาคม พ.ศ. 2438 – 17 มีนาคม พ.ศ. 2438), หจช. ๑.5 ม.58/40 จัดระเบียบเก็บเงินค่าราชการและผลประโยชน์ในมณฑลพายัพ (5 สิงหาคม พ.ศ.2439 – 4 กรกฎาคม พ.ศ.2453)

¹⁵³ หจช. ๑.5 ม.58/41 เจ้าลาวมณฑลพายัพทูลเกล้าทูลกระหม่อมขอพระราชทานให้เปลี่ยนตัวข้าหลวงเรื่องจัดการบ้านเมือง (28 มิถุนายน – 26 สิงหาคม พ.ศ.2442)

หนึ่ง¹⁵⁴ ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรปจึงทรงโปรดให้มีการเปลี่ยนตัวข้าหลวงใหม่และทรงวางนโยบายการปกครองมณฑลพายัพไว้ว่า

“...ฉันมีความประสงค์แต่จะกล่าวถึงเยเนรอลโปลิตีในเรื่องที่จะจัดการประเทศราชเหล่านี้ ข้อ 1 มีความปรารถนาที่จะให้เป็นการทำรักพร้อมกันไปกับพวกลาว อย่าให้ตั้งตัวปนข้าหลวงพวกหนึ่ง คนเจ้านายบ้านนายเมืองจำพวกหนึ่ง...คือให้เป็นการในที่ประชุมพร้อมกันคล้ายกับอังกฤษปกครองเมืองแขก ถ้าเป็นการได้ปรึกษาตกลงกันในที่ประชุมแลเกณฑ์ให้พวกลาวทำงานด้วย ไม่ใช่เกียจกันเสียเช่นนั้น ข้อ 2 เรื่องผลประโยชน์เป็นข้อสำคัญ ไม่ควรจะให้คับแคบขัดสน ยิ่งเป็นผู้น้อยเห็นว่าควรจะให้เงินเดือนให้งาม จนคนเหล่านั้นกลับใจจงรักต่อราชการ อย่าให้เห็นว่าถึงทำอย่างไรๆ ก็ไม่ดีเพราะเป็นลาว...”¹⁵⁵

จากคำร้องเรียนในการทำงานของพระยาทรงสุรเดชนี้ในพ.ศ.2441 กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จมาดูงานในมณฑลพายัพด้วยพระองค์เอง จากนั้นได้ส่งพระยานวิศราขกิจ (สาย โชติกเสถียร) เป็นข้าหลวงใหญ่ โดยมีพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) เป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยไปจัดการปกครองมณฑลพายัพให้เป็นแบบเดียวกับมณฑลอื่นๆ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะ “...ยุบประเทศราชให้เป็นเช่นหัวเมืองชั้นในทั้งปวงในพระราชอาณาจักรโดยวิธีเหมาะสมแก่กาลเทศะ โดยความยินยอมของเจ้าผู้ครองเมือง และเจ้านายบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวในพื้นที่เมือง...”¹⁵⁶ เมื่อพระยาศรีสหเทพเดินทางไปถึงเชียงใหม่ได้เริ่มจัดระเบียบการปกครองตามโครงสร้างการปกครองใหม่ โดย แรมเซ (James Ansil Ramsay) ตั้งข้อสังเกตว่าวิธีที่สยามเปลี่ยนให้หัวเมืองล้านนาเข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาลนี้มีพื้นฐานการจัดการปกครองตามแบบรัฐบาลอังกฤษในพม่าโดยการนำหัวเมืองทั้ง 5 มารวมกันเป็นมณฑลตะวันตกโดยมีศูนย์ราชการที่เมืองเชียงใหม่และมีข้าหลวงสยามดำรงตำแหน่งสูงสุดและได้รับการควบคุมโดยตรงจากกรุงเทพฯ¹⁵⁷

ในการจัดระเบียบการปกครองใหม่นี้พระยาศรีสหเทพตั้งข้อสังเกตไว้ว่าการจัดเสนา 6 ตำแหน่งตั้งแต่สมัยกรมหมื่นพิชิตปรีชากรบัดนี้บรรดาเจ้านายตามเมืองต่างๆ ได้แต่งตั้งกันเองโดยไม่มีผู้ช่วยเป็น

¹⁵⁴ หจช. ร.5 ม.58/181 รายงานต่างๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง (20 ธันวาคม พ.ศ.2440 – 11 เมษายน พ.ศ. 2451)

¹⁵⁵ หจช. ร.5 ม.58/41 เจ้าลาวมณฑลพายัพกล่าวโทษพระยาทรงข้าหลวงเรื่องจัดการบ้านเมือง (28 มิถุนายน – 26 สิงหาคม พ.ศ.2442)

¹⁵⁶ เจ้าราชบุตร, หนังสือที่ระลึกงานศพพลตรีเจ้าราชบุตร (วงษ์ตะวัน ณ เชียงใหม่) (กรุงเทพฯ: กรมแผนที่ทหาร, 2516), หน้า 57.

¹⁵⁷ James Ansil Ramsay, "The Development of a Bureaucratic Polity: the Case of Northern Siam", Ph.D. thesis, Cornell University, 1971, p.189.

คนไทยตามที่กำหนดไว้แต่แรกและมีความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างข้าราชการพื้นเมืองและข้าราชการสยาม พระยาศรีสหเทพจึงแก้ปัญหาด้วยการจัดที่ทำการราชการร่วมกัน 1 แห่งในทุกเมืองเรียกว่า “สนามที่ว่าการเมือง” และใช้พระพุทธศาสนาเป็นสื่อเชื่อมความสัมพันธ์โดยวันเปิดสนามที่ว่าการเมืองได้เชิญนายแคว้น แก่บ้านและข้าราชการทุกคนร่วมกันนิมนต์พระสงฆ์เจริญพุทธมนต์ ถวายอาหาร มีการละเล่นและงานฉลองร่วมกัน จากนั้นจึงประกาศว่า “...ตั้งแต่นี้สืบไปไม่มีเป็นพวกเป็นเหล่า มีแต่ข้าราชการซึ่งพร้อมเพรียงกันรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ไม่มีความถือเปรียบเกียติงแย่งกันต่อไป...” จากนั้นพระยาศรีสหเทพพิจารณาขึ้นเงินเดือนข้าราชการพื้นเมืองให้เท่ากับข้าราชการไทย แต่งตั้งบุคคลที่เห็นว่าสมควรและมีความสามารถโดยไม่เกียติงว่าเป็นคนไทยหรือคนพื้นเมืองไปเป็นนายแขวง

ในเมืองน่าน เมื่อพระยาศรีสหเทพออกจัดราชการและได้รับความร่วมมืออย่างดีจากเจ้านายและบุตรหลาน โดยพ.ศ.2443 เมืองน่านได้ทำบัญชีสำมะโนครัวคนและสัตว์พาหนะแล้วเสร็จ ในขณะที่การจัดระเบียบสงฆ์ยังไม่เรียบร้อยเนื่องจากเพิ่งเริ่มวางระบบการปกครองใหม่ ด้านการศาลยังเป็นปัญหาเนื่องจากพนักงานรักษาพระอัยการมีความรู้ทางกฎหมายไม่พอ ดังนั้นพระยาศรีสหเทพจึงเสนอให้ส่งข้าราชการที่รู้กฎหมายขึ้นมาช่วย นอกจากนี้ยังมีการจัดตั้งกรมตำรวจภูธรเพื่อรักษาโจรผู้ร้าย ในเรื่องการเก็บภาษีมีความพยายามเพิ่มรายได้ด้วยการยกเลิกการผูกขาดอากรบางประเภท¹⁵⁸

ในรายงานของพระยาศรีสหเทพสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำสยามในการยอมรับเอาความเชื่อท้องถิ่นของชาวล้านนามาปรับใช้ควบคู่ไปกับวิธีการจัดการปกครองแบบใหม่เพื่อให้เป็นที่ยอมรับของราษฎร และกล่าวถึงคุณสมบัติของข้าหลวงที่จะขึ้นมารับราชการไว้ว่า

“...การที่ร่วมกันรับราชการเช่นนี้ สังกัดดูเจ้านายแลอาณาประชาราษฎร์มีความยินดีทั่วหน้า...เพราะเมืองได้มีท้าวตำแหน่งแลหน้าทีตามประเพณีเมือง แลเจ้านายพระยาแสนท้าวได้มีโอกาสรับราชการ แลมีตำแหน่งรับพระราชทานผลประโยชน์เลี้ยงชีพ ต่างคนต่างแสดงความยินดีโดยออกทรัพย์ของตนเองช่วยในการก่อสร้างที่ทำการต่างๆ...เมื่อรวมทำการราชการเสร็จแล้ว ได้จัดการตั้งแขวงมีหน้าที่ทำการเช่น อำเภอกำแพงเมืองขึ้นใน...มีราชการอย่างใดส่งไปให้แขวงรับทำรับภาระไปได้สิ้นทุกที แลราษฎรเหล่านั้นมีกิจการสิ่งใดไปหาแขวงก็สำเร็จไม่ต้องเข้าหาเจ้านาย...อย่างแต่ก่อน...

...นี้ใส่ยศคนในมณฑลนี้ยังมีนับถือปีศาจแลของโบราณโดยมาก ผู้ใดจะมารับราชการในมณฑลจำเป็นต้องศึกษาความศรัทธาในเรื่องเช่นนี้ของพลเมือง..ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าอยู่แต่เดิมแล้วบ้าง แลได้ไต่สวนในคราวนี้บ้างโดยถ้วนถี่ จึงได้จัดการซ่อมแซมของเก่าแลทำนุบำรุงหอปีศาจทั่วไป มีการซ่อมหอคำเมืองนครลำปาง เป็นต้น ซึ่งได้รับความชอบใจของ

¹⁵⁸ หจข. ๕.5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4 สิงหาคม พ.ศ.2449)

พระสงฆ์แลพลเมืองถึงมีพระสงฆ์มาให้พร แลชายหญิงผู้ใหญ่ชาวเมืองนำเข้าตอกดอกไม้มาบูชา เมื่อได้รับความนิยมของราษฎรเป็นกำลังแล้วจะทำการสิ่งใดเป็นอันสำเร็จไม่มีที่ขัดข้อง... ข้าหลวงที่จะรับจัดการรักษาการให้เป็นไปได้ตามที่จัดไว้...ต้องการคนขยันและคนมี “แพก” มากจึงจะสำเร็จได้ดี ทั้งต้องเป็นคนวางตัวเป็นผู้ใหญ่มั่นคงให้เจ้านายเป็นที่เกรงขาม คือต้องทั้งรักทั้งกลัวจึงจะได้ แลทั้งต้องเป็นธุระดูแลการในวงศ์ตระกูลแลในบ้านของเจ้านายด้วย...¹⁵⁹

การทำงานของพระยาศรีสหเทพนี้เป็นไปตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ความว่า

“...เมื่อรวบรวมการที่พระยาศรีสหเทพได้ทำลงไปแล้ว ก็เป็นลงในยอดของความประสงค์แลคำสั่ง ซึ่งฉันได้ตั้งเป็นหลักถานไว้ว่าเป็นราชโบายซึ่งจะจัดการในหัวเมืองมณฑลนี้ แต่ไรแต่ไรมา คือถือเอาแต่ประโยชน์แลอำนาจที่แท้จริง ส่วนเกียรติยศซึ่งไม่เป็นประโยชน์แท้จริงไม่ควรจะไปจับต้องให้เป็นที่ชอกช้ำทั้งหาประโยชน์มิได้ ควรจะชักโยงให้ลาวเป็นไทยอย่าให้เป็นเขาเป็นเรา ราชโบายอันนี้ได้บอกทุกๆ ข้าหลวง แต่ความรู้ความสามารถแลอุสาหแลสติปัญญาของข้าหลวงที่ขึ้นไปแต่ก่อนๆ ไม่สามารถที่จะทำราชโบายนี้ให้พิสดารออกไปได้ จึงไปลืบไปแห่งเสียทุกข้าหลวงมา...การที่พระยาศรีสหเทพได้ทำไปทำการครั้งนี้ นับว่าเป็นอันดีของราชการที่ได้หว่านลงไว้ในมณฑลนั้นแล้ว...”¹⁶⁰

เมื่อได้ตรวจการในเมืองสำคัญ ครบถ้วนพระยาศรีสหเทพได้แต่งตั้งให้พระยามนตรีพจนกิจเป็นข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่และสนับสนุนให้พระยานริศราชกิจ ข้าหลวงใหญ่และหลวงจรรยาอุกฤตย์ ข้าหลวงยุติธรรมจัดการศาลแบบใหม่ให้เป็นไปตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ.114 โดยหลวงจรรยาอุกฤตย์ได้รวบรวมสำนวนความที่ค้างค้างรวมทุกศาลได้ราว 600 เรื่องเศษและเรียกเจ้าบุรีรัตน์ อธิบดีศาลยุติธรรมและผู้พิพากษาทั้งหมดมาประชุมที่ศาลต่างประเทศ และตกลงให้ศาลต่างๆ รวมพิจารณาคดีที่ศาลต่างประเทศเพียงแห่งเดียวโดยตั้งผู้แต่งตั้งเจ้าบุรีรัตน์ พระยาจำบ้าน พระยาสัมภาวะและพระยา มุนินทเสนเป็นผู้พิพากษาช่วยพิจารณาสะสงาคดีเก่าโดยให้เงินเดือนคนละ 120 – 150 รูปี แม้ว่าบรรดาเจ้านายและขุนนางพื้นเมืองทั้ง 4 ไม่มีความรู้ทางกฎหมายตามแบบสยามโดยเฉพาะเจ้าบุรีรัตน์ที่ไม่สามารถแม้แต่จะอ่านภาษาสยามได้¹⁶¹ แต่หลวงจรรยาอุกฤตย์จำเป็นต้องแต่งตั้งเนื่องจากเห็นว่าหาก

¹⁵⁹ หจข. ร.5 ม.58/33 พระยาศรีสหเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติ อการที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)

¹⁶⁰ หจข. ร.5 (อ)5/4 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (21 เมษายน พ.ศ.2443)

¹⁶¹ หจข. ร.5 ค.19/181 เบี้ยบ้านาญเจ้าบุรีรัตน์ เมืองนครเชียงใหม่ (8 – 12 พฤษภาคม พ.ศ.2446)

ไม่นำเจ้านายและขุนนางพื้นเมืองมาเป็นผู้พิพากษาอาจเกิดความไม่พอใจจากบรรดาเจ้านาย ดังนั้น จำเป็นที่จะต้องแต่งตั้งไปก่อนจนกว่าจะมีตัวผู้พิพากษาส่งมาจากกรุงเทพฯ

การชำระความของศาลยุติธรรมมณฑลแบบใหม่นี้เป็นไปอย่างรวดเร็วและเป็นที่พอใจของราษฎร ราว 2 เดือนต่อมาเจ้าอุปราชมีหนังสือมาถึงหลวงจรรยาฤกษ์ฤกษ์และพระยานริศราชกิจให้นำศาลแยกกลับไปคืนที่เดิม หลวงจรรยาฤกษ์ฤกษ์ปฏิเสธเนื่องจากไม่มีตัวผู้พิพากษามากพอที่จะแยกไปพิจารณาคดีได้ และหากแยกศาลกลับไปให้เจ้านายพื้นเมืองเป็นผู้ชำระคดี เชื่อว่าคดีความน่าจะค้างคั่ง โดยเฉพาะคดีที่เป็นความกับเจ้านายจะยิ่งติดขัดหมดทุกเรื่องเนื่องจาก “...การที่เจ้านายบ้านเมืองประสงค์ที่จะให้ศาลกลับไปตั้งอยู่ตามเดิมแผนกหนึ่งต่างหากนั้น ก็โดยเหตุที่เจ้านายมีความประสงค์ใช้อำนาจที่จะกดขี่ผู้พิพากษาให้ตัดสินได้อย่างโน้นอย่างนี้ได้ตามชอบใจ เพราะเจ้านายเหล่านี้มีข้าพหุบุณกันคนหนึ่งไม่ต่ำกว่า 4000 คน 5000 คน...”¹⁶² คำกล่าวนี้สะท้อนถึงระบบสังคมล้านนาที่ไพร่จำเป็นต้องเข้าสังกัดเจ้านายคนใดคนหนึ่งเพื่อให้เป็นผู้อุปถัมภ์ในกรณีที่เกิดคดีความจะได้มีผู้ปกป้องต่อมารกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงโทรเลขชี้แจงแก่เจ้าอุปราชให้ทราบว่าจะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ออกสารตราและมีคำสั่งมิให้เจ้าอุปราชขัดขวาง จากการที่สยามวางระบบการศาลยุติธรรมใหม่โดยดึงอำนาจการตัดสินคดีความมาจากบรรดาเจ้านายส่งผลให้พันธะระหว่างไพร่และเจ้านายค่อยๆ สลายตัวลงโดยมีกฎหมายและระบบการศาลของสยามเข้าแทนที่

ในช่วงเวลานี้กรุงเทพฯ เป็นผู้คัดเลือกตัวข้าหลวงใหญ่ แต่ตัวข้าหลวงประจำเมืองมีทั้งที่ได้รับแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ และมาจากการคัดเลือกของตัวข้าหลวงใหญ่เอง ในรายงานของมิสเตอร์ออกตที่ขึ้นไปตรวจราชการพายัพในพ.ศ.2441 กล่าวว่าข้าหลวงเมืองลำพูน เมืองลำปางและเมืองแพร่เป็นข้าราชการสยามที่เคยเป็นเสมียนให้กับข้าหลวงเชียงใหม่มาก่อน และในเมืองเหล่านี้อำนาจยังคงอยู่ในมือของเจ้าผู้ครองนครมากกว่าข้าหลวง มิสเตอร์ออกตยังวิจารณ์อีกว่าข้าหลวงเมืองลำปางและเมืองลำพูนเป็นคนซื่อสัตย์ ขยันและเป็นมิตรกับเจ้านายท้องถิ่น ในขณะที่ข้าหลวงเมืองแพร่ได้รับการร้องเรียนเรื่องการทำงานและถูกส่งกลับเชียงใหม่ในเวลาไม่นานนัก ในรายงานสรุปของมิสเตอร์ออกตได้กล่าวถึงอำนาจของข้าหลวงที่ถูกส่งมาทำงานในล้านนาว่ายังไม่มีประสิทธิภาพดีพอ และเนื่องจากล้านนามีพื้นที่กว้างขวางและห่างไกล ลำบากต่อการติดต่อสื่อสารดังนั้นอำนาจของรัฐบาลสยามจึง “... never take any steps...”¹⁶³ ทั้งนี้ ในทัศนะของมิสเตอร์ออกตที่มาจากประเทศเจ้าอาณานิคมอาจมองว่าบรรดาเจ้านายล้านนายังคงมีสิทธิพิเศษและมีฐานอำนาจที่สามารถท้าทายข้าหลวงสยามได้ แต่ผู้วิจัยเชื่อว่าความพยายามของกรุงเทพฯ นับตั้งแต่พ.ศ.2417 – 2440 ในการสลายอำนาจของบรรดาเจ้านายด้วยวิธีการบังคับใช้กฎหมายและแต่งตั้งข้าหลวงประจำการที่หัวเมืองสำคัญต่างๆ ทำให้กรุงเทพฯ มีอำนาจเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับแม้จะไม่ชัดเจนเด็ดขาดเหมือนที่อังกฤษปฏิบัติต่อพม่าและอินเดีย

¹⁶² หข. ๑.5 ย.8/7 เรื่องตั้งข้าหลวงยุติธรรมและผู้พิพากษา (14 กันยายน พ.ศ.2439 – 23 ธันวาคม พ.ศ.2443)

¹⁶³ หขจ. ๑.5 ม.1/14 เรื่องรายงาน มร.ออกต จัดการมหาดไทย (18 พฤษภาคม พ.ศ.2441)

การแต่งตั้งข้าราชการสยามขึ้นไปรับราชการในช่วงเวลานี้น่าสนใจเพราะคนที่ขึ้นไปรับราชการในหัวเมืองล้านนาไม่ได้เป็นข้าราชการกรุงเทพฯ เสมอไป เช่น นายสิทธิเป็นคนภูเก็ตสมัครเข้าเป็นนักเรียนมหาดไทยเมื่อผ่านการสอบไล่ได้ชั้นวิชาในกระทรวงจึงถูกส่งไปดูงานที่มณฑลพิษณุโลก เมื่อสอบผ่านวิชาการปกครอง พระยาศรีสหเทพได้ส่งนายสิทธิมาทำงานที่เชียงใหม่โดยเลื่อนขั้นเป็นขุนดุรงค์พิทักษ์ทำหน้าที่รายงานข้อราชการต่างๆ ลงมากรุงเทพฯ ให้กับพระยาศรีสหเทพ¹⁶⁴ ดังนั้นการเปิดโอกาสให้ข้าราชการต่างถิ่นสามารถเลื่อนฐานะของตนตามความรู้ความสามารถที่มีอยู่อาจเป็นตัวอย่างให้คนล้านนาเห็นความสำคัญและนิยมเข้ารับราชการกับสยามมากขึ้น

ในด้านการคลัง เมื่อพระยาศรีสหเทพออกตรวจคลังตามเมืองสำคัญๆ พบว่าส่วนใหญ่มีปัญหาคล้ายกันคือเจ้าเมืองไม่ทำบัญชีรายรับรายจ่ายและนำเงินไปใช้จ่ายส่วนตัวโดยกันไม่ให้ข้าหลวงตรวจตราพระยาศรีสหเทพจึงให้หรือคลังนับเงินใหม่ทั้งหมดและทำบัญชีห้ามมิให้นำเงินไปใช้ก่อนที่จะได้รับการอนุญาตจากข้าหลวง จัดให้มีทหารหรือตำรวจภูธรเฝ้าห้องคลังโดยใส่กุญแจติดครั้งและส่งพนักงานคลังจากกรุงเทพฯ ไปทำงานที่เชียงใหม่¹⁶⁵ การจัดระเบียบด้านการคลังนี้เพื่อให้มีเงินเพียงพอต่อการจัดระบบราชการให้เป็นไปตามโครงสร้างการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล

แม้ว่าการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ ในหัวเมืองล้านนาช่วงนี้เป็นความพยายามจัดระบบราชการโดยวางโครงสร้างและวิธีปฏิบัติให้เข้ารูปแบบเดียวกับมณฑลอื่นๆ เพื่อให้เข้าทำหน้าที่แทนผู้ปกครองท้องถิ่น แต่ในทางปฏิบัติข้าราชการที่ได้รับการแต่งตั้งกลับละเลยไม่ปฏิบัติตามหน้าที่ เช่น ความร้องเรียนของราษฎรในเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปางและเมืองลำพูนว่าถูกจับขังเนื่องจากไม่ยอมทำงานโยธาเพราะอ้างว่าเสียเงินค่าแรงแทนเกณฑ์แล้ว แต่นายแขวงไม่ยอมรับฟังเหตุผล¹⁶⁶ กรณีนี้ข้าหลวงบริเวณประจำแขวงหรือเจ้าสนามหลวงประจำเมืองหรือนครจะต้องเป็นผู้ดูแลโดยปรึกษาหารือร่วมกับข้าหลวงใหญ่ แต่เรื่องราวดังกล่าวไม่ได้รับการแก้ไขจนกรมหลวงดำรงราชานุภาพต้องทำหนังสือห้ามปรามมิให้นายแขวงกระทำรุนแรง ความไม่พอใจของราษฎรในการถูกเกณฑ์แรงงานทั้งที่จ่ายค่าแรงแทนเกณฑ์แล้วนี้น่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ในพ.ศ.2445 กรุงเทพฯ จึงเรียกตัวพระยานริศรราชิกกลับ¹⁶⁷

ภายหลังกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ส่งบุคคลสำคัญขึ้นไปตรวจราชการในมณฑลพายัพอย่างต่อเนื่องโดยเดือนมกราคม พ.ศ.2445 โปรดฯ ส่งพระองค์เจ้า

¹⁶⁴ หจช. ร.5 ม.58/127 จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 14 ตุลาคม พ.ศ. 2450)

¹⁶⁵ หจช. ร.5 ม.58/33 พระยาศรีสหเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)

¹⁶⁶ หจช. ร.5 ม.58/21 ราษฎรขัดขืนไม่ยอมทำตามคำสั่งราชการ (28 มิถุนายน – 27 พฤศจิกายน พ.ศ.2445)

¹⁶⁷ กระทรวงมหาดไทย, พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับกระทรวงมหาดไทย เล่ม 2, หน้า 84.

เพ็ญพัฒน์พงษ์ ในเดือนตุลาคม พ.ศ.2447 โปรดฯ ให้กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช¹⁶⁸ และเดือนมกราคม พ.ศ.2448 โปรดฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เสด็จตรวจราชการในมณฑลพายัพ ทศนคติของเจ้านายทั้ง 3 พระองค์ที่รายงานกลับมาเน้นสังเกตความจงรักภักดีของเจ้าเมือง ความเป็นอยู่ของราษฎร รวมทั้งข้อเสนอแนะในการจัดการปกครองและการส่งเสริมเศรษฐกิจ การที่กรุงเทพฯ ส่งบุคคลสำคัญมาตรวจราชการมีทั้งข้อดีและข้อเสีย กล่าวคือข้อดีเป็นการกระตุ้นให้ข้าราชการปรับปรุงอาคารบ้านเรือนและถนนหนทางในตัวเมืองให้สะอาดและเป็นระเบียบ¹⁶⁹ รวมทั้งมีการซ่อมแซมและขยายถนนให้สะดวกแก่การคมนาคมซึ่งเป็นการส่งเสริมการค้าและเศรษฐกิจไปในตัว ตัวอย่างเส้นทางจากอุตรดิตถ์ผ่านเขาวังไปยังบ้านแม่พวกเมืองแพร่ น้อยเทพวงศ์ได้เกณฑ์ให้ราษฎรมาถางทางให้สะดวกขึ้นจนทางสายนี้กลายเป็นเส้นทางหลักในการคมนาคม ข้อเสียคือเป็นการสร้างภาระให้กับราษฎรซึ่งถูกเกณฑ์มาสร้างที่พักและงานแบกหามอีกจำนวนมาก

พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒน์พงษ์เสด็จมณฑลพายัพเดือนมกราคม – เมษายน พ.ศ.2445 ทรงกล่าวถึงเส้นทางคมนาคมทางบกที่ยากลำบากโดยพาหนะที่ใช้ส่วนใหญ่คือช้างและม้า พระองค์เดินทางจากเมืองอุตรดิตถ์ข้ามเขาวังเข้าสู่บ้านแม่พวก เมืองแพร่ เมืองลำปาง เมืองลำพูนและเมืองเชียงใหม่ตามลำดับ โดยแวะตรวจสถานที่ราชการที่จำเป็นในทุกเมือง และทรงเสนอให้เร่งสร้างทางรถไฟสายเหนือเนื่องจาก “...รถไฟเกิดขึ้นเร็วเท่าใดผลประโยชน์จะได้เร็วเท่านั้น...” ในเมืองแพร่พระองค์ได้เสด็จตรวจโรงพยาบาลทหารที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นในช่วงกบฏเงี้ยวโดยท่านผู้หญิงเลียบภริยาของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีซึ่งเป็นแม่ทัพขึ้นไปปราบกบฏ โรงพยาบาลทหารนี้มีลักษณะกึ่งสภาอุณาโลมแบบกรุงเทพฯ โดยมีเจ้านายพื้นเมืองฝ่ายหญิงและภรรยาของข้าราชการไทยเป็นผู้ช่วยรักษาทหารบาดเจ็บโดยใช้ที่ของน้อยเทพวงศ์เป็นที่ตั้งโรงพยาบาล¹⁷⁰

ในเมืองลำปางพระองค์ทรงรายงานถึงชาวตะวันตกและพ่อค้าจีนที่มาต้อนรับ ทรงตั้งข้อสังเกตว่าราษฎรที่เมืองลำปางให้ความเคารพพระองค์มากกว่าเมืองแพร่ และรายงานความเป็นอยู่ของชาวลำปางว่าค่อนข้างอดัดขัดขาดแคลนข้าวและเหมืองฝายโดยต้องซื้อข้าวจากเมืองลำพูนทุกปี แม้ว่าจะมีความพยายามที่จะขุดทางน้ำจากแม่น้ำแม่ลาวเข้ามาทางแม่น้ำวังแต่เจ้าเมืองเชียงใหม่ไม่อนุญาตเนื่องจากเกรงว่าน้ำจะไม่พอใช้ในเชียงใหม่ ในขณะที่แม่น้ำวังหน้าน้ำหลากสามารถเดินเรือจากกรุงเทพฯ มาถึงได้แต่พอหน้าแล้งน้ำมีความสูงเพียงศอกเดียวแต่ราษฎรได้อาศัยแพขุดทางล่องไป ในเมืองลำปางไม่มีสินค้าสำคัญนอกจากครั่งและงาช้าง ราษฎรทำงานแค่พอกินและอยู่อย่างเกียจคร้าน การใช้เงินบาทที่เมืองลำปางกันดารมาก 1 บาทแลกได้เพียงสามสลึง โดยพ่อค้าคนกลางที่รับแลกเปลี่ยนเงินบาทได้

¹⁶⁸ หจช. ๑.5 ม.72/3 กรมหมื่นนครไชยศรี เสด็จไปตรวจราชการทหารหัวเมืองและรักษาพระองค์ (16 ธันวาคม พ.ศ.2444 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2452)

¹⁶⁹ *The Laos News*, 2, 2 (April, 1905): p.32 – 35., *The Laos News*, 3, 1 (January, 1906): p.3.

¹⁷⁰ หจช. ๑.5 ม.2.14/86 รายงานตรวจราชการเมืองแพร่ (18 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2445)

กำไรมากเนื่องจากนำเงินบาทล่องไปกรุงเทพฯ และซื้อของขึ้นมาจากชายฝั่งในราคาบาทละ 3 สลึงอีกเท่ากับได้กำไร 2 ชั้น สำหรับถนนในเมืองลำปางมีถนนที่เป็นร้านค้าเงี้ยวตั้งร้านขายของซึ่งมาจากกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่เป็นเครื่องนุ่งห่ม และมีตลาดจีนที่เป็นร้านค้าของคนจีนล้วนราว 200 ร้าน รับสินค้ามาจากกรุงเทพฯ และมีห้างพม่าอีก 2 ห้าง มีลักษณะเป็นตึกถาวรขายสินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ และพม่าโดยเมืองลำปางทั้งเมืองที่เป็นตึกมีแต่ห้างพม่าเท่านั้น ในขณะที่คนพื้นเมืองชายแต่ของบริโภคและราษฎรพื้นเมืองไม่ทำอะไรนอกจากหาเลี้ยงชีพไปครวหนึ่ง¹⁷¹

จากนั้นพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์เสด็จออกจากลำปางโดยม้าเพื่อไปยังเมืองลำพูนและทรงรายงานว่าตัวเจ้าเมืองลำพูนมีความขยันขันแข็งดูแลซ่อมแซมฝายสม่าเสมอ จากนั้นได้เสด็จไปเมืองเชียงใหม่ ทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ และทรงสรุปว่าเมืองเชียงใหม่เจริญมากเป็นอันดับที่ 2 ของกรุงสยาม สินค้าบริบูรณ์เพราะเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ตามทางที่สินค้ามาจากพม่า พลเมืองมีหลายชาติหลายภาษาค้าขายกรุงเทพฯ อีกทั้งไร่นาบริบูรณ์ด้วยเหมืองฝาย¹⁷²

ในเดือนมกราคม พ.ศ.2448 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ (ภาพที่ 8) และทรงรายงานถึงสภาพความเป็นไปในเมืองต่างๆ โดยเฉพาะกลุ่มคนเงี้ยวเมืองแพร่ไว้ว่า

ภาพที่ 8 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ พ.ศ.2448

ที่มา: บุญเสริม สาตราภัยและสังคีต จันทนะโพธิ, อดีตล้านนา (กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์, 2520), หน้า 19.

¹⁷¹ หจข. ๕.๕ ม.14/96 พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ทรงรายงานตรวจราชการเมืองลำพูนและเชียงใหม่ (2 – 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2446)

¹⁷² เรื่องเดียวกัน.

“...พวกเงี้ยวดูเป็นคนป่าๆ ไม่น่าจะคิดการใหญ่โตอย่างใดได้เลย จึงเห็นด้วยเกล้าว่า น่าจะเป็นลูกมือมากกว่า ส่วนราษฎรไทยที่แพร่ี่ดูเป็นคนชนิดต่ำมาก คือฉลาดแต่ในทางชั่ว เสียโดยมาก...พวกที่นับว่าเป็นเจ้านายในเมืองแพร่ี่นั้นอยู่ข้างจะเก่งๆ มาก...คนชาวแพร่ี่เป็นคนที่ใจดุร้าย ปราศจากเมตตาจิตเป็นพื้น...เพราะฉะนั้นเป็นการจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีผู้แฉ่งงานไปเป็นผู้ว่าราชการ ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่ได้แลเห็นว่าฝ่ายผู้ปกครองปรองดองดีกับฝ่ายทหารแลฝ่ายศาล...ถ้าผู้ปกครองไม่ได้อาศัยทหารน่าจะลำบากในทางปกครองมาก ราษฎรยำเกรงอำนาจทหารอยู่มากจึงไม่วุ่นวายยิ่งกว่านี้ ส่วนตำรวจภูธรนั้นยังบกพร่องในทางที่ยังไว้ใจไม่ได้ถนัดคือ เป็นคนพื้นเมืองแลขาดความมั่นคงและค่อนข้างเห็นแก่พวกพ้องอยู่บ้าง แต่อาไศรยที่มีนายบังคับบัญชาดีก็ดีไป แต่ถึงกระนั้นก็ดีพลเมืองไม่ค่อยยำเกรงพอกับที่ควรเป็น ...”

นอกจากนี้พระองค์ทรงรายงานถึงเมืองอื่นๆ ได้แก่เมืองลำปาง เมืองพะเยา เมืองพาน เมือง เชียงราย เมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนไว้ว่า

“... ออกจากแพร่ี่เดินตัดไปนครลำปาง ตามทางเป็นป่าดงโดยมาก...ไร่นาไม่ค่อยมีมาก เพราะฉะนั้นที่นครลำปางค่อนข้างขัดสนเข้า...คณะเงี้ยวที่นี่ใหญ่ และทำการค้าขายมีบ้านเล็กๆ ชายผ้าผ่อนแพรพรรณสั่งมาจากมรแมนโดยมาก ที่ปนห้างใหญ่ๆ มีห้างพม่าบ้างจีนบ้าง...ส่วนเจ้านครลำปางสังเกตดูว่าเป็นคนฉลาดคิดการงานลึกซึ้งรอบคอบแลในเวลานี้เอาใจใส่ราชการมาก... ส่วนเจ้านายอื่นๆ ที่มีสำคัญอยู่เดี่ยวนี้คือที่เปนคราชการ อย่างแข็งแรงคือเจ้าราชบุตรซึ่งเปนครนามหาดไทยแลเจ้าราชสัมพันธ์ซึ่งเปนครนามา...เจ้าราชบุตรนั้น...โดยส่วนตัวเปนคร ค่อนข้างจะดุร้าย แลธรรมไม่สู้จะเข้มแข็ง...ถ้าแม่ได้เปนครใหญ่เปนครโตน่าจะกระทำเปนครที่ เดือดร้อนแก่คนโดยมาก ส่วนเจ้าราชสัมพันธ์นั้น...ฉลาดพูดจาดีไหวพริบมากทั้งอัยยาไศรย อ่อนโยนมีคนชอบพอบุญอันมาก...

ส่วนเมืองเชียงรายนั้นเห็นได้ว่าเปนครเมืองสำคัญเมืองหนึ่ง...เปนครประตุลินค้าเพราะ ฉะนั้นมีคนซึ่งไม่ใช่พื้นเมืองอยู่มาก คือพวกเงี้ยว พวกพม่าและพวกห่อ ยังมีพวกคนป่าคนดอย คือแม้วเย้าและมุเซอร์ซึ่งลงมาค้าขายเปนครครั้งคราวก็มีอยู่มาก...มีคนพื้นที่เปนครราชการอยู่ก็หลาย นาย ที่สำคัญที่สุดคือพระยารัตนธนาเขตร์ ซึ่งมีชื่อเสียงว่าเป็นผู้ได้ปกป้องมิให้เงี้ยวเข้าไปใน เมืองเชียงรายได้...กองทหารที่ตั้งอยู่ที่เชียงรายนีเปนครที่เหมาะสมและสมควรอย่างยิ่ง เห็นด้วยเกล้า ว่าจำเป็นจะต้องมีทหารซึ่งมีความไหวพริบมากๆ ไปอยู่ เพราะจะต้องระวังถึงสองประการ ประการ หนึ่งจะต้องเอาใจคนสำคัญๆ ในที่นี้ อีกประการหนึ่งจะต้องคอยฟังข่าวคราว และสังเกตความ ประพฤติของงานเหล่านี้เพื่อมิให้เสียราชการลงได้ เห็นด้วยเกล้าว่าที่ต่อระวังนั้นไม่ใช่ทาง เชียงรายเองเท่าทางเชียงแสน ตามที่ได้ทราบเกล้าตามข่าวคราวเห็นจะสันนิษฐานได้ว่า พระยา ราชเดชดำรงนายแขวงเมืองเชียงแสนนั้นเปนครคนฉลาด และถ้ามีโอกาสอาจกระทำอย่างไรก็ได้...

ตัวเมืองเชียงใหม่ นั้นเป็นเมืองใหญ่บริเวณมากจริงอยู่ แต่ตามที่คาดหมายไว้ค่อนข้างจะผิดนี้ก็จะใหญ่และดีกว่าที่เป็นจริง อยู่ที่เมืองนี้เหมือนอยู่ท่ามกลางตลาดในมณฑลพายัพทั่วไปซึ่งผู้คนก็แน่นอนยิ่งกว่าเมืองอื่น ฝีมือช่างก็มีดี ๆ พอใช้ได้ ทั้งช่างสานช่างเงินน่าจะเสียตายนี่ไม่มีผู้ใดคิดตั้งโรงงานใหญ่ ๆ ทำของเหล่านี้ขายให้เป็นกิจจะลักษณะ...ตามตลาดเมืองเชียงใหม่เองหาเครื่องสานเครื่องที่ดีแม้เสมอตลาดปากน้ำโพก็เป็นการยาก...

ส่วนเจ้าเมืองเชียงใหม่...เป็นคนคิดจะสุรุ่ยสุร่าย และไม่สู้จะฉลาดเฉียบแหลม คิดอย่างไร ก็สู้เจ้านครลำปางไม่ได้ ในทางราชการก็ไม่สู้เข้มแข็ง...พอใจให้ผู้อื่นทำและตัวเป็นผู้เซนเสียมาก แต่เจ้าอุปราชและเจ้าราชวงศ์อยู่ข้างเข้มแข็งในทางราชการมาก เจ้าอุปราชเป็นคนฉลาดมีความคิดกว้างขวางลึกซึ้ง แต่ท่าทางดูเหมือนจะเป็นคนอยู่ข้างจะมีโลกในสันดาน และคอยมองหาโอกาสที่จะกระทำการให้เป็นผลประโยชน์แก่ตนอยู่เนือง ๆ...มีเจ้าที่แข็งแรงเป็นราชการได้อยู่อีกผู้หนึ่ง คือเจ้าราชภาคินัยซึ่งยังรับราชการอยู่ในตำแหน่งข้าหลวงบริเวณบึงเหนือ สังเกตดูกิริยาและอัธยาศัยเป็นคนเรียบร้อย และพูดจาฉลาดเฉียบแหลมมากประมาณ

ไปเมืองนครลำพูนรถขึ้นไปได้ตลอดทาง...ตัวเวียงนครลำพูนเองนั้นเล็กมาก แต่ผู้คนแน่นหนา...เมืองนี้ดูเป็นเมืองชานาแท้...เจ้านครลำพูนเองท่าทางก็เป็นขุนนางบ้านนอก...เป็นคนเรียบร้อยแต่ที่บๆ ในทางราชการก็ไม่สู้จะกระตือรือร้นนัก พระยาวังขวาผู้เป็นบุตรนั้นดูเป็นฉลาด...แต่เป็นกำลังราชการอยู่ได้มากคือพระยาวังซ้ายและ เจ้าราชภาคินัย...

ในการเสด็จประพาสครั้งนี้ พระองค์ทรงตั้งข้อสังเกตในการคัดเลือกตัวข้าหลวงที่ขึ้นไปจัดการปกครองมณฑลพายัพไว้ว่า

“...ในส่วนการปกครองเห็นด้วยเกล้าว่า...การเลือกข้าราชการขึ้นไปนั้นต้องกระทำโดยระวังมาก ถ้าจะเลือกแต่เฉพาะผู้มีความสามารถในทางราชการทางใดทางหนึ่งเท่านั้น เห็นด้วยเกล้าว่า ไม่พอ จำจะต้องหาผู้มีความคิดกว้างขวาง รู้จักผ่อนผันในทางการปกครอง ถ้าจะไปให้สำเร็จจำจะต้องเอาไครยพวกเจ้านายและผู้เป็นใหญ่ในพื้นที่เมือง คนไทยถึงแม้จะมีความสามารถปานใดถ้าไปเกิดเหตุให้เป็นที่บาดหมางหรือไม่ปรองดองกับคนในพื้นที่เมือง ถึงแม้คนในพื้นที่เมืองนั้นจะไม่ขัดข้องก็คงยังลำบาก เพราะที่ไหนเลยคนไทยที่ขึ้นไปจากเมืองได้จะทราบเหตุการณ์ และนิสัยใจคอของคนพลเมืองเท่าคนในพื้นที่เมืองเอง เพราะฉะนั้นถ้าคนในเมืองไม่ช่วย แม้การจะทำสำเร็จก็คงจะไปได้ชั่วคราว ไม่ยั่งยืน เห็นด้วยเกล้าว่า สำคัญคือต้องพยายามที่จะกระทำให้ชาวเมืองเข้ากลมเกลียวกับเราได้ อย่าให้รู้สึกว่าการที่เราไม่ไว้ใจหรือตั้งใจไปกดขี่เอาแต่ตามอำเภอใจเรา ผู้ที่เคยได้รับความนับถือในเมืองตนเองแล้ว แม้มีผู้ใดที่จะประพฤติแสดงกิริยาอาการให้เห็นได้ว่าหมิ่นประมาท และไม่เห็นเป็นคนเท่ากันเช่นนั้น ย่อมจะทำให้เจ็บใจหรืออย่างน้อยก็เพียงชุนๆ...การที่จะดีต่อกันนั้นไว้ไม่มีที่เสียเลย...

ผู้น้อยบางนายที่ถือทิวฐิแห่งลาวแข่งไทยไม่รู้จักจบสิ้น คนเหล่านี้ทำให้เป็นที่เดือดร้อนแก่ผู้อื่นแลเห็นทางถูกแล้วเป็นอันมาก การที่คนเหล่านั้นประพฤติเช่นที่กราบบังคมทูลมาแล้วเห็นด้วยเกล้าฯ จะเป็นไปได้ด้วยความเข้าใจผิด คือเข้าใจว่าถ้าจะให้พวกลาวยกเกรงจำจะต้องไว้ยศ ถือตัวไว้เสมอๆ จำจะต้องให้รู้สึกว่าเป็นไทยเป็นนายลาว ข้อนี้ถ้าจะนึกถึงใจชาวพ่ายพ้าง ก็พอจะแลเห็นได้ว่ามีสิ่งสะกิดใจทำให้ผู้น้อยอยู่เสมอ...ประสงค์จะให้ลาวนับถือไทย ควรจะต้องประพฤติให้เสมอต้นเสมอปลาย...”¹⁷³

เห็นได้ว่าในรายงานกราบบังคมทูลของทั้งพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ยังคงไม่ไว้ใจพวกเงี้ยวและบรรดาเจ้านายพื้นเมือง โดยพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์เน้นส่งเสริมการทำมาหากินของราษฎรและเสนอให้เร่งสร้างทางรถไฟสายเหนือเพื่อเพิ่มผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ในขณะที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงวิจารณ์การทำงานของเจ้านายตามเมืองต่างๆ อย่างละเอียด แม้ว่าพระองค์เสด็จมณฑลพ่ายพเพียง 3 เดือนแต่ทรงเล็งเห็นถึงความขัดแย้งในการทำงานระหว่างข้าราชการสยามและข้าราชการพื้นเมือง และทรงให้ความสำคัญในการคัดเลือกตัวข้าหลวงรวมทั้งข้าราชการที่ขึ้นมาทำงานในมณฑลพ่ายพว่าจะต้องเป็นผู้ที่มีความรู้และความสามารถในการทำงานร่วมกับบรรดาเจ้านายพื้นเมือง

ภายหลังจากกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงแต่งตั้งให้พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) (ภาพที่ 9) ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลพิษณุโลกไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลพ่ายพ กล่าวได้ว่าในบรรดาข้าหลวงใหญ่ที่ถูกส่งมาทำราชการในล้านนา พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์น่าจะเป็นผู้ที่ออกตรวจราชการตามหัวเมืองได้กว้างขวางที่สุด เนื่องจากมีรายงานจำนวนมากในช่วงพ.ศ.2445 – 2448 ที่มีการแต่งตั้งโยกย้ายข้าราชการตำแหน่งต่างๆ รวมทั้งปรับพื้นที่การปกครองให้รัดกุมมากขึ้นเพื่อประโยชน์ในการบังคับบัญชา ประหยัดรายจ่ายและบุคลากร อีกทั้งเป็นประโยชน์แก่ราษฎรที่ต้องเดินทางมาติดต่อราชการ¹⁷⁴ ความใส่ใจในการคัดเลือกตัวบุคคลเข้าทำราชการของพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์แสดงให้เห็นถึงความพยายามแก้ปัญหาความยุติธรรมในการคัดเลือกตัวบุคคลโดยไม่เกี่ยงว่าเป็นคนพื้นเมืองหรือคนสยามโดยพิจารณาถึงความสามารถเป็นหลัก เช่น ในพ.ศ. 2446 ได้เลื่อนตำแหน่งให้นายน้อยแก้วซึ่งเป็นคนพื้นเมืองขึ้นเป็นผู้รั้งตำแหน่งข้าหลวงบริเวณปึงเหนือจากเดิมเป็นผู้ช่วยข้าหลวงประจำบริเวณแม่ชาน เนื่องจากพิจารณาแล้วว่าเป็น “...ผู้มีวิสัยภาวะ...” หรือการเลื่อนตำแหน่งให้พระยารัตนาธนาเขตขึ้นเป็นข้าหลวงผู้ช่วยบริเวณ เนื่องจาก “...ฉลาดเฉลียวทั้งมีใจสัตย์ซื่อมั่นคง...”¹⁷⁵

¹⁷³ หจข. ร.5 ม.58/44 รายงานราชการมณฑลพ่ายพ (11 เมษายน พ.ศ.2444 – 10 กันยายน พ.ศ.2453)

¹⁷⁴ หจข. ร.5 ม.58/23 ยกเลิกบริเวณและแขวง (18 มิถุนายน พ.ศ.2446 – 24 พฤศจิกายน พ.ศ.2448)

¹⁷⁵ หจข. ร.5 ม.58/28 รายชื่อข้าราชการที่ไปรับราชการบริเวณปึงเหนือ (30 ธันวาคม พ.ศ.2445 – 31 พฤษภาคม พ.ศ.2447)

ภาพที่ 9 พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (แถวนั่งลำดับที่ 2 จากด้านขวา)

ที่มา: สมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพและพระยาราชเสนา, *เทศาภิบาล* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 121.

นอกจากนี้พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ทำงานโดยปรึกษากับเจ้านายเพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดี เช่น พระยาพิทักษ์สยามเขต พ่อเมืองแม่ฮ่องสอน มาปรึกษาทุกซัปดาห์กับพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ว่าเดิมตนมีรายได้จากการทำไม้ในเมืองแม่ฮ่องสอน แต่ในเวลานั้นบริษัทตะวันตกได้สิทธิสัมปทานป่าไม้ทำให้ตนและราษฎรที่เคยมีอาชีพทำไม้ขาดรายได้ ราษฎรบางส่วนจึงได้พากันย้ายไปอยู่ในเขตของอังกฤษ การเสียค่าแรงแทนเกณฑ์ของอังกฤษต่ำกว่าของสยามทำให้ผู้คนเบาบางลง การนี้พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้เชิญเจ้าเมืองเชียงใหม่มาปรึกษาและแก้ไขปัญหาร่วมกัน¹⁷⁶ ในกรณีที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ต้องการเลื่อนชั้นให้กับข้าราชการบางตำแหน่งก็ได้เข้าปรึกษากับพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ เมื่อพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์พิจารณาแล้วเห็นว่ามิวฒิมสมควรแก่ราชการจึงแต่งตั้งให้ตามที่เจ้าเมืองเชียงใหม่เสนอมา¹⁷⁷ เชื่อว่าการทำงานของพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์คงสร้างความพอใจให้กับบรรดาเจ้านายโดยผู้วิจัยไม่พบเอกสารการร้องเรียนแต่อย่างใด

เนื่องจากการจัดการปกครองล้านนาให้เป็นไปตามกฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119 (พ.ศ.2443) จำเป็นต้องใช้บุคลากรที่มีความรู้ตามโครงสร้างการบริหารแบบใหม่จำนวนมาก จากการที่พระยาศรีสุนทรเทพข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์ขึ้นไปจัดราชการเป็นการชั่วคราวได้มีการแต่งตั้งนายแขวงไว้เพียง 8 แขวง เนื่องจากไม่มีคนเพียงพอขาดอยู่

¹⁷⁶ หจข. ๕.5 ม.58/115 ปกครองบริเวณเชียงใหม่ตะวันตกและเมืองแม่ฮ่องสอน (17 ตุลาคม พ.ศ.2436 – 11 พฤษภาคม พ.ศ.2450)

¹⁷⁷ หจข. ๕.5 ม.58/29 ตำแหน่งข้าราชการบริเวณบึงได้ (24 – 26 พฤศจิกายน พ.ศ.2446)

อีก 20 แขวง ประกอบกับการที่พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้จัดตั้งแขวงใหม่เพิ่มขึ้นทำให้คนไม่พอทำราชการ พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์จึงแก้ปัญหาการขาดแคลนนายแขวงที่ถือว่าเป็นตำแหน่งสำคัญใกล้ชิดกับราษฎรด้วยการจัดตั้งโรงเรียนการปกครองในพ.ศ.2446 ที่เมืองเชียงใหม่โดยเจ้านายตามเมืองต่างๆ ยินดีส่งลูกหลานมาเรียนโดยเห็นว่าจะเป็นประโยชน์มากกว่าส่งคนขึ้นไปจากกรุงเทพฯ¹⁷⁸

ตามกฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ.119 เดิมแบ่งการปกครองมณฑลพายัพออกเป็น 5 เมือง คือเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองลำปาง เมืองน่านและเมืองแพร่ เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองที่มีอาณาเขตกว้างที่สุดจึงมีการจัดตั้งบริเวณขึ้น 2 บริเวณ ได้แก่บริเวณเชียงใหม่ตะวันตกและบริเวณเชียงใหม่เหนือ ในพ.ศ.2450 มีการรวมเมืองแม่ฮ่องสอน เมืองยวม เมืองขุนยวมและเมืองปายเข้าด้วยกันและจัดตั้งเป็นจังหวัดเชียงใหม่ตะวันตก บริเวณเชียงใหม่เหนือภายหลังได้ถูกรวมเข้ากับเมืองเชียงคำ เมืองเชียงของ ในบริเวณน่านเหนือและอำเภอดอกคำใต้ อำเภอแม่ใจ ในบริเวณพะเยาแล้วจัดตั้งเป็นบริเวณพายัพเหนือโดยมีศูนย์กลางที่เมืองเชียงรายต่อมาได้รับการยกขึ้นเป็นจังหวัดเชียงใหม่เหนือ ในพ.ศ.2452 ทั้งจังหวัดเชียงใหม่เหนือและจังหวัดเชียงใหม่ตะวันตกมีความเจริญมากขึ้นจึงได้ยกฐานะเป็นเมืองจัตวา และเปลี่ยนชื่อจังหวัดเชียงใหม่ตะวันตกเป็นเมืองแม่ฮ่องสอน¹⁷⁹ ประกอบด้วยอำเภอแม่ฮ่องสอน อำเภอยวม อำเภอขุนยวม และอำเภอเมืองปายโดยมีหลวงรัฐกิจวิจารณ์เป็นผู้ว่าราชการการเมืองแม่ฮ่องสอน ส่วนจังหวัดเชียงใหม่เหนือเมื่อได้รับการยกฐานะเป็นเมืองจัตวาแล้วเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองเชียงรายมีพระภักดีณรงค์เป็นผู้ว่าราชการเมือง จากการประกาศตั้งเมืองใหม่ 2 เมืองคือเมืองเชียงรายและเมืองแม่ฮ่องสอนทำให้มณฑลพายัพประกอบไปด้วยเมือง 7 เมือง

ในเมืองน่านซึ่งห่างไกลจากหัวเมืองอื่นๆ และมีเขตแดนติดกับฝรั่งเศส การจัดการปกครองจึงต้องกวดขันเป็นพิเศษ โดยพ.ศ.2445 กรุงเทพฯ ได้ส่งพระยาบรมบาทบารุง ข้าหลวงพิเศษขึ้นไปตรวจราชการ ในรายงานของพระยาบรมบาทบารุงได้กล่าวถึงปัญหาจากการที่ทางราชการห้ามมิให้ราษฎรยกบุตรสาวให้กับคนในบังคับต่างประเทศ พระยาบรมบาทบารุงจึงขอให้มีการยกเลิกคำสั่งเนื่องจากเกรงว่าเรื่องดังกล่าวอาจทำให้เกิดข้อวิวาทและกลายเป็นปัญหาในการปกครองได้ โดยเสนอว่าหากผู้ใดต้องการยกบุตรสาวให้กับคนในบังคับต่างประเทศสามารถกระทำได้โดยต้องแจ้งนายแขวงก่อนเพื่อให้รู้จำนวนพลเมืองที่แน่ชัด ทั้งนี้พระยาบรมบาทบารุงตั้งข้อสังเกตว่าการจัดการปกครองในเมืองน่านควรต่างจากหัวเมืองล้านนาอื่นๆ เนื่องจาก

¹⁷⁸ หจข. ๕.๕ ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4 สิงหาคม พ.ศ.2449), หจข. ๕.๕ ม.58/33 พระยาศรีสุนทรเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)

¹⁷⁹ ประยุทธ์ สิริพันธ์, มหาราชกวี ปิยมหาราชรำลึก จปร.(เล่ม 1) (กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์, 2527), หน้า 241.

“...ไพร่บ้านพลเมืองในจังหวัดเขตรับรองนครน่านมีหลายชาติหลายภาษาแต่เป็นคนเดิมตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ปากตะวันออกโดยมาก แต่คนจำพวกนี้ได้เข้ามาตั้งภูมิลำเนาหากินอยู่ในเขตรับรองนครน่านหลายชั่วอายุคนแล้ว คือหม้อลื้อเมืองเชียงแขงเมืองเลนได้เข้ามาครั้งพระยาน่านโสมพะนิยะในระหว่างปี 1172 – 1186 หนีร้อนมาพึ่งเย็น เพราะในเวลานั้นเมืองเชียงแขงเมืองเลนเปนเมืองส่วยของพม่าและฮ่อ ราษฎรต้องเสียส่วยทั้ง 2 ฝ่าย...กับหม้อลื้อเมืองหล้า เมืองหลวงโพคาเมืองหลวงน้ำทาได้เข้ามาครวญเดียวกัน เพราะในเวลานั้นเมืองเหล่านี้มีศึกกับเมืองเชียงรุ่ง...รวมคนในนครน่านเป็นหม้อลื้อใน 2 ส่วน ลาวเฉียงขมุข่าเถื่อนและลาวพุงขาวบ้างอยู่ใน 1 ส่วน...การปกครองในนครน่านการบังคับบัญชาย่อมเป็นการลำบากอยู่...ฝรั่งเศสตั้งถ้าจะเกลี้ยกล่อมอยู่ต้องเอาไครยน้ำเย็นเข้าลูบอนุโลมตามการ และทั้งมีประเพณีเดิมและการถือผีเป็นต้น ซึ่งเห็นด้วยเกล้าฯ จะลบล้างยังไม่ได้ต้องปล่อยให้ไปตามเดิมอยู่ก่อน...”¹⁸⁰

ทั้งนี้เป็นเพราะราษฎรทั่วไปในเมืองน่านหากินด้วยการทำไร่ นา ยาสูบและป่าเมี่ยง แต่พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าเขา การค้าขายในเมืองนี้ฝืดเคืองเพราะหนทางลำบากต้องขึ้นเขาลงห้วย ทำให้ลูกค้าท้อใจด้วยเหตุนี้เมืองน่านจึงไม่เจริญบริบูรณ์เหมือนเมืองอื่นๆ พระยาบรมบาทบำรุงจึงเสนอให้เก็บภาษียาสูบและสุกรน้อยลงเนื่องจากอัตราที่เก็บอยู่แพงกว่าทางฝรั่งเศส โดยเจ้าเมืองเชียงของเองก็เริ่มหันไปหาฝรั่งเศสและไม่ยอมอยู่ในการปกครองของพระเจ้าน่าน ราษฎรเริ่มอพยพไปอยู่กับฝรั่งเศสเพราะความจน จึงถึงขั้น “...จะหาเงินเก็บติดเรือนซักเพื่องยังลำบาก...” เมื่อถึงเวลาเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์บางรายถึงกับนำภรรยาและลูกมาใช้หนี้ บางรายยอมมาใช้แรง 20 วันแทนเงินเกณฑ์ราชการ¹⁸¹

นอกจากนี้พระยาบรมบาทบำรุงยังเสนอให้เลื่อนยศเจ้านายเมืองน่านให้สูงขึ้น โดยมองว่าการลดอำนาจของเจ้านายในช่วงเวลานี้อาจทำให้หนีไปเข้ากับฝรั่งเศส อีกทั้งบรรดาเจ้านายเหล่านี้เคยปกครองคนมาช้านานราษฎรเกรงกลัวและนับถือมาก พูดสิ่งใดถือเป็นสิทธิขาด ถ้าเป็นศัตรูกับกรุงเทพฯ เกรงว่าจะจัดการได้ยากและไม่สามารถระงับเหตุได้โดยท่วงทีเพราะหนทางไกลกันดาร การนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ทรงเห็นโดยมีพระราชดำริว่า “...เห็นว่าในหัวเมืองไกลๆ ซึ่งจะยังเข้าใจไม่ได้ ปล่อยให้มียศมากๆ แต่ไม่มีอำนาจก็เป็นการดีอยู่...” พระยาบรมบาทบำรุงยังเสนออีกว่าแม้ว่าหัวเมืองที่ไม่มีชายแดนต่อกับฝรั่งเศส เช่น เมืองคอบ เมืองเชียงลม ฯลฯ เมืองเหล่านี้พอเมืองมีอำนาจมากจึงไม่สมควรส่งนายแขวงเข้าไปจัดการปกครอง

เนื่องจากพื้นที่เมืองน่านมีความกว้างใหญ่การจัดการปกครองทำได้ไม่ทั่วถึง ในพ.ศ.2446 พระยาบรมบาทบำรุงได้จัดแบ่งเมืองน่านออกเป็น 3 บริเวณ ได้แก่บริเวณน่านเหนือ มีขุนผลาญไภยวีรณ เป็นข้าหลวงบริเวณ โดยมีหลวงอุตรการโกศลเป็นผู้ช่วยที่ 1 และหนานมหาพรหมเป็นผู้ช่วยที่ 2 บริเวณน่าน

¹⁸⁰ หจข. ร.5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4 สิงหาคม พ.ศ.2449)

¹⁸¹ เรื่องเดียวกัน.

ตะวันออกให้เจ้าราชภาคิวงษ์เป็นข้าหลวงบริวณ โดยมีนายบุญมีเป็นผู้ช่วยที่ 1 และเจ้าราชภาคินัยเป็นผู้ช่วยที่ 2 และบริวณน่านใต้ซึ่งขณะนั้นยังหาตัวข้าหลวงไม่ได้¹⁸² ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2447 สยามได้ทำสัญญาตกลงยกพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงของเมืองหลวงพระบางและลาวตอนใต้ให้กับฝรั่งเศสเพื่อแลกกับการที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีรวมทั้งตั้งศาลต่างประเทศในหัวเมืองล้านนา¹⁸³ แม้ว่าการปกครองเมืองน่านจะมีอุปสรรคเรื่องระยะทางที่ห่างไกลกับเมืองอื่นๆ อีกทั้งมีความเสี่ยงในการที่เจ้าเมืองเข้าหาฝรั่งเศส แต่ในทัศนะของกรมหลวงดำรงราชานุภาพมองว่าราษฎรเมืองน่านเป็นคนว่าง่าย อีกทั้งเจ้านายมีความภักดีต่อกรุงเทพฯ โดยเฉพาะพระเจ้าแผ่นดินซึ่งพยายามป้องกันการขยายอำนาจของฝรั่งเศสจนได้รับการยกย่องจากพระองค์¹⁸⁴

ในเมืองลำปาง พระยาสุรสีห์วิศิษฐานได้แต่งตั้งพระมนตรีพจนกิจเป็นข้าหลวงประจำเมืองเมื่อพระมนตรีพจนกิจไปถึงเมืองลำปางภายหลังเหตุการณ์กบฏเงี้ยวสงบได้รายงานว่าการบริหารงานของเจ้าสนามหลวงเมืองลำปางมีความแหลกเหลว เมืองพะเยาที่ขณะนั้นขึ้นกับเมืองลำปางก็เช่นกัน หนังสือราชการไม่เก็บให้เป็นระเบียบ เรือนจำไม่รัดกุมโดยปล่อยนักโทษออกไปหาของกินเองในตลาด พระมนตรีพจนกิจได้แก้ไขด้วยการสร้างที่ทำราชการใหม่เนื่องจากเดิมยึดคุ้มเจ้าราชบุตรเป็นที่ทำงานและสถานที่มีความพลุกพล่าน ต่อมาคุ้มดังกล่าวผู้ขังได้รื้อสร้างใหม่โดยได้รับความช่วยเหลือจากเจ้าเมืองลำปาง นอกจากนี้พระมนตรีพจนกิจยังได้จัดถนนหนทางในเมืองให้เป็นระเบียบด้วยการตัดถนนและจัดตั้งตลาดใหม่กลางเมืองเพื่อให้เกิดความสะดวก ในด้านงานโยธามีการสร้างสะพานรักษาภิเศกข้ามแม่น้ำวังโดยนำช่างจากกระทรวงโยธามาทำโดยตรงและใช้ไม้ที่ได้จากในเมือง การสร้างสะพานนี้บรรดาเจ้านายให้ความร่วมมือโดยให้ยืมช่างสำหรับชักลากไม้

นอกจากนี้พระยามนตรีพจนกิจยังริเริ่มให้มีการประชุมร่วมกันระหว่างเจ้าสนามหลวง เจ้านายข้าหลวง เจ้าภาษีพ่อค้า ชาวนา บริษัทสยามป่าไม้และเฮดแมนฝ่ายอังกฤษ โดยที่ประชุมได้ปรึกษากันเกี่ยวกับการทำนุบำรุงการค้าขายในเมืองลำปางให้มีความเจริญ ส่งเสริมการทำนาทำสวนเพาะปลูกขยายเหมืองฝายทดน้ำ ถนนสะพาน สาธารณประโยชน์และการป่าไม้ โดยที่ประชุมมีความเห็นร่วมกันว่า “...การที่บ้านเมืองจะมีความเจริญยิ่งขึ้น ก็เพราะหาใครยกการขยายทำถนนหนทางให้ไปมาถึงกันได้โดยสะดวกอย่างหนึ่ง เพื่อผู้ที่มีกำลังน้อยไม่สามารถนำสินค้าในพื้นที่บ้านของตนไปจำหน่ายซื้อขายถึงกันได้โดยสะดวกประการหนึ่ง...” ทั้งนี้ที่ประชุมยังเปิดโอกาสให้คนชั้นต่างๆ มีส่วนร่วมในการเสนอ

¹⁸² หจข. ๕.๕ ม.58/159 ตั้งบริวณน่านตะวันออก บริวณน่านเหนือ และบริวณน่านใต้ (14 ธันวาคม พ.ศ. 2444 – 30 ตุลาคม พ.ศ.2446)

¹⁸³ รัตนพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2416 – 2480)”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523, หน้า 202.

¹⁸⁴ หจข. ๕.๕ ค.14.2ก/12 เรื่องภาษีค่านาต่างๆ เมืองน่าน (19 มีนาคม พ.ศ.2437 – 27 มีนาคม พ.ศ.2439), หจข. ๕.๕ ก.9/33 พระเจ้านครน่านขอพระราชทานปืน 100 บอก สำหรับรักษาราชการบ้านเมือง (13 มีนาคม พ.ศ.2436 – 1 เมษายน พ.ศ.2437)

ความเห็นเพื่อแก้ไขปัญหาซึ่งเป็นวิธีที่ก้าวหน้ามากในขณะนั้น เช่น น้อยอินตะหลวงเสนอให้มีการออกหนังสือเดินทางเป็นหมู่คณะแทนที่จะออกเป็นรายบุคคลซึ่งทำให้ชักช้าเสียเวลาและเป็นอุปสรรคในการค้าขาย หรือจีนเขียนได้เสนอเป็นผู้ลงทุนทำเหมืองฝายแม่น้ำแม่ลาวต่อเวียงป่าเป้าเนื่องจากเห็นว่าเมืองลำปางขาดแคลนข้าว และขออนุญาตเข้าหลวงเพื่อออกไปอนุญาตเหยียบย่ำจับจองที่ดิน ฯลฯ ในขณะที่เสดแมนของอังกฤษได้เสนอทำสะพานจากเมืองเชียงใหม่ถึงเมืองลำปาง การเสนอทำสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ได้รับการสนับสนุนจากพระมนตรีพจนกิจเป็นอย่างดี โดยรายงานการประชุมของเค้าสนามหลวง ข้าหลวงและพ่อค้าต่างๆ ในเมืองลำปางในพ.ศ.2444 ได้รับการชื่นชมจากกรมหลวงดำรงราชานุภาพมากว่าเป็นรายงานที่ดีที่สามารถเป็นต้นแบบให้กับเมืองอื่นๆ ได้

ในด้านการจัดกำลังคนประจำการในเมืองลำปาง พระมนตรีพจนกิจได้ประกาศรับสมัครคนเข้าเป็นตำรวจภูธรเพื่อให้ทำการในท้องที่เป็นเวลา 2 ปี เมื่อเค้าสนามหลวงออกประกาศราษฎรพากันหนี ทำให้ทางการต้องร้องขอให้บรรดาเจ้านายและราษฎรที่เคยเป็นตำรวจเก่าออกชี้แจง รวมทั้งไล่จับและชู้พ่อแม่ที่หลบซ่อนตัวบุตรชาย ทั้งนี้มีราษฎรมาสมัครเป็นตำรวจภูธรบ้างแต่มีจำนวนน้อยเนื่องจากกลัวการเป็นตำรวจ พวกที่สมัครใจเป็นตำรวจเองนั้นพระมนตรีพจนกิจรายงานว่าเป็นพวกอดทนแข็งแรงมุลนายสามารถบังคับบัญชาลงโทษได้โดยไม่หลบหนี นอกจากนี้พระมนตรีพจนกิจยังหารายได้ให้กับเรือนจำและนักโทษเพื่อมิให้ออกไปขอลานในตลาดโดยการนำนักโทษมาฝึกหัดทำงานหัตถกรรม เช่น สานถาด มูลี่ รับจ้างทำเครื่องไม้เล็กน้อย เช่น เตียงผ้าใบ โต๊ะเก้าอี้ รวมทั้งฝึกให้เย็บรองเท้าบุธให้กองทหาร

ในรายงานของกรมหลวงดำรงราชานุภาพที่มีไปยังกรมหมื่นสมมติอมรพันธุ์ในพ.ศ.2447 พระองค์กล่าวชื่นชมการจัดราชการในเมืองลำปางและเห็นว่าคนลำปางว่าเป็นคนว่าง่ายเนื่องจากไม่มีคนต่างชาติต่างภาษาเข้าแทรกแซงมากเหมือนเมืองเชียงใหม่ อีกทั้งเจ้านายลำปางตั้งใจทำราชการได้ดี เจ้านายบางคนที่ไม่ได้รับราชการมีความตั้งใจทำมาหากินไม่เกียดขวางราชการ ตัวเจ้านครลำปางมีความฉลาดและทำงานได้ดีเป็นที่พอใจของกรุงเทพฯ โดยพ.ศ.2447 เมืองลำปางได้จัดทำบัญชีสำมะโนครัวและผลประโยชน์ที่ค้างค่างมาตั้งแต่พ.ศ.2446 จนสำเร็จ¹⁸⁵ การให้ความร่วมมือของเจ้านายเมืองลำปางนี้เห็นได้จากการเข้าร่วมประชุมเทศบาลในกรุงเทพฯ พ.ศ.2451 โดยที่ประชุมบันทึกไว้ว่า "...เจ้านายมณฑลพายัพทีเดียวติดกับเจ้านายมณฑลพายัพแต่ก่อนมาก คือว่าในเวลานี้เจ้านายในมณฑลพายัพชอบชิดสนิทสนมกับกรุงเทพฯ แลสามารถในราชการมากขึ้น จึงได้ตั้งใจที่จะจัดทำราชการให้ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ...การที่มีเจ้านายมณฑลพายัพมานั่งประชุมด้วยดังนี้เป็นประโยชน์มาก..."¹⁸⁶

ในเมืองแพร่ ก่อนหน้าเหตุการณ์กบฏเงี้ยว พ.ศ.2445 พระยาไชยบูรณ์ได้รับการแต่งตั้งเป็นข้าหลวงเมืองแพร่และได้รับคำชมจากมิชชันนารีอเมริกันที่ประจำในเมืองว่าทำงานได้ดีโดยขอรับรองกรม

¹⁸⁵ หจช. ๕.๕ ม.58/181 รายงานต่างๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง (20 ธันวาคม พ.ศ.2440 – 11 เมษายน พ.ศ. 2451)

¹⁸⁶ หจช. ๕.๕ ม.2.11/11 รายงานประชุมเทศบาลทางกระทรวงมหาดไทย (9 กันยายน พ.ศ.2447 – 23 พฤศจิกายน พ.ศ.2451)

หลวงดำรงราชานุภาพมิให้ย้ายพระยาไชยบูรณ์ไปที่อื่น ภายหลังจากพระยาไชยบูรณ์เสียชีวิตในคราวกบฏเงี้ยว กรุงเทพฯ ได้ส่งพระยาศรีสุนทรไชยบาลโดยข้าหลวงคนใหม่ขึ้นไปประจำการและได้รับการร้องเรียนจากมิสเตอร์แฟงเกอ ผู้จัดการบริษัทอีสต์เอเชียติกใน พ.ศ.2447 ว่าการปกครองในเมืองแพร่มีความวุ่นวาย ผู้ร้ายชุกชุม การพนันเกิดขึ้นทั่วเมือง ถนนสกปรก สะพานชำรุด ฯลฯ กรุงเทพฯ จึงได้ส่งกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชมาตรวจการและพบว่า เป็นจริงตามคำร้องเรียน อีกทั้งทหารประจำการมีความเกะกะเกราะ และขอเงินหลวง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริถึงการทำงานของพระยาศรีสุนทรไชยบาลโดยว่า “...นี่ก็สงสัยไปว่าพระยาศรีสุนทรไชยบาลจะดีแต่ในทางปกครองหัวเมืองชั้นใน...เมืองแพร่เป็นเมืองที่ไม่ใหญ่โตก็จริง แต่เป็นเมืองสำคัญที่ใจคอผู้คนปรวนแปรเคยถูกเหตุที่หนักๆ มาเสียแล้ว ถ้าจะทำอะไรใหม่คงจะคิดให้ดีกว่าที่เคยเสียที่มา ทั้งเมืองแพร่จะเป็นตัวอย่างให้พวกลาวนิยมการปกครองของเรา...” พระองค์โปรดฯ ให้พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ไปตรวจราชการแพร่ในพ.ศ.2447 เพื่อตรวจดูการทำงาน of พระยาศรีสุนทรไชยบาลและโปรดฯ ให้มีการเปลี่ยนตัวข้าหลวงโดยให้พระบริรักษ์โยธีขึ้นเป็นข้าหลวงแทน¹⁸⁷ จากนั้นผู้วิจัยไม่พบเอกสารร้องเรียนการทำงาน of ข้าหลวงเมืองแพร่ มีเพียงรายงานใน พ.ศ.2451 ว่าเมืองแพร่เป็นเมืองแรกในมณฑลพายัพที่มีการเก็บเงินราชการได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยและไม่มีเงินค้างข้ามศก¹⁸⁸

นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2450 การสร้างความเจริญทางกายภาพของเมืองต่างๆ ในมณฑลพายัพภายใต้การทำงานของพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้รับการปรับปรุงอย่างมากไม่ว่าจะเป็นงานโยธาในเมือง เช่น ที่เมืองเชียงใหม่พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ปรึกษากับเจ้าเชียงใหม่เสนอให้รื้อกำแพงเมืองที่พังลงทั้ง 4 ด้านเพื่อนำอิฐมาทำถนน งานนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคัดค้านโดยเห็นว่าเมืองเชียงใหม่พลเมืองไม่หนาแน่นเหมือนกรุงเทพฯ และควรเก็บกำแพงเมืองซึ่งเป็นของเก่าไว้ดูเล่น¹⁸⁹

ในขณะที่งานโยธานอกเมืองมีการปรับปรุงโดยการสร้างสะพาน ซ่อมแซมถนนและขยายถนนเชื่อมระหว่างเมือง เช่น ในเดือนสิงหาคมพ.ศ.2448 มีการซ่อมถนนเชื่อมต่อระหว่างเมืองเชียงใหม่และลำพูนเพื่อความสะดวกในการค้าขาย โดยมีเจ้านายเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนเป็นผู้รับผิดชอบคนละครึ่งทาง รวมทั้งวางแผนทำถนนจากเมืองลำพูนไปบ้านแม่ทาที่เมืองลำปาง และจากเมืองเชียงใหม่ไปเมืองเชียงรายโดยเห็นว่าเส้นทางเหล่านี้มีความสำคัญเพราะมีลูกค้าเดินทางไปมามาก จากนั้นให้มิสเตอร์โรเบิร์ต ข้าหลวงโยธาเป็นผู้สำรวจแนวถนนและเกณฑ์เอาราษฎรบริเวณใกล้เคียงมาเป็นแรงงาน¹⁹⁰

¹⁸⁷ หจช. ๑.5 ม.58/173 จักรวรรดิเมืองแพร่ (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 27 กรกฎาคม พ.ศ.2449)

¹⁸⁸ หจช. ๑.5 ม.58/21 ราษฎรขัดขืนไม่ยอมทำตามคำสั่งราชการ (28 มิถุนายน – 27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2445)

¹⁸⁹ หจช. ๑.5 ม.58/141 กำแพงเมืองนครเชียงใหม่พัง (9 – 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2448)

¹⁹⁰ หจช. ๑.5 ม.58/46 การซ่อมสร้างถนนหนทางและสะพานในมณฑลพายัพ (27 กรกฎาคม พ.ศ.2444 – 30 สิงหาคม พ.ศ.2448)

ในเมืองลำปางก็เช่นกัน มีการขยายถนนและทำสะพานเพื่อเชื่อมต่อไปยังเมืองต่างๆ โดยผู้ที่รับทำมีทั้งที่เป็นพ่อค้าชาวจีนและบริษัทค้าไม้ของอังกฤษ¹⁹¹ ในเมืองแพร่ หลวงจิตรจำนวานิชแห่งบริษัทกิมเซ่งหลีสร้างสะพานข้ามลำน้ำจำนวน 2 สะพาน ในเมืองน่าน เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชและบุตรหลานบริจาคเงินสร้างสะพาน 2 แห่ง ที่ตำบลประตู่ไชยกับประตูน้ำเข้มซึ่งเป็นที่ลุ่มในท้องที่แขวงเวียงน่าน¹⁹² ฯลฯ งานโยธาในช่วงเวลานี้ขยายออกไปในทุกเมือง มีทั้งพ่อค้า ข้าราชการ เจ้านาย ราษฎรและบริษัทตะวันตกมีส่วนช่วยสร้างโดยข้าหลวงประจำเมืองจะทำไปบอกลงมากกรุงเทพฯ และระบุนายละเอียดของผู้ร่วมบริจาคเงินและสิ่งของ¹⁹³

ทั้งนี้บรรดาเจ้านายตามเมืองต่างๆ มีบทบาทอย่างมากอาจเป็นเพราะหลังเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่และการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ เป็นไปอย่างต่อเนื่อง บรรดาเจ้านายต่างตระหนักดีว่าตนเองมีฐานะทางสังคมลดลงดังนั้นการสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์จะเป็นอีกทางหนึ่งในการแสดงบทบาททางสังคม โดยครั้งหนึ่งเจ้าราชภาติกวงษ์เมืองลำปางได้บริจาคเงินส่วนตัวในการทำสายโทรเลขโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ “...ให้มีชื่อเสียงปรากฏว่าได้ทำความชอบไว้ต่อแผ่นดิน...”¹⁹⁴

ในด้านการทำนุบำรุงไร่นาการเกษตร พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้ประชุมจัดทำเมืองฝายที่เมืองลำปางเพื่อขจัดความอดอยากของราษฎรและป้องกันการอพยพไปอยู่ที่อื่นโดยให้หลวงจิตรจำนงเป็นแม่กอง ในเมืองแพร่ พระยาศรณีสुरิราชวรานุวัตร ข้าหลวงประจำเมืองแพร่ออกตรวจฝายและประชุมกรรมการเมืองเพื่อซ่อมแซมและสร้างฝายเพิ่มเติม งานนี้จำเป็นต้องใช้ไม้จำนวนมากแต่ได้รับความร่วมมือจากเจ้านายและข้าราชการพื้นเมืองเป็นอย่างดี เมื่อพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์รายงานเรื่องดังกล่าวมากรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรภาพเมืองฝายที่ได้รับการสร้างขึ้นใหม่โดยพระองค์ทรงพอพระทัยมาก¹⁹⁵ การจัดการซ่อมแซมเมืองฝายและดูแลการทำมาหากินของราษฎรโดยข้าราชการจากส่วนกลางนี้ทำให้ราษฎรตระหนักถึงข้อดีของการบริหารราชการแบบใหม่ที่เข้าแทนที่อำนาจของเจ้านายพื้นเมือง

นอกจากการดูแลเรื่องการทำมาหากินแล้วยังมีความช่วยเหลือในด้านอื่นๆ อีกเช่น ในพ.ศ.2448 เกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ในเมืองพะเยาและแขวงลำพูนบริเวณปิงเหนือขึ้นไปทางเมืองเชียงใหม่ น้ำได้พัดบ้านเรือนพังเสียหาย ผู้คนและสัตว์พาหนะล้มตาย ไร่นาเสียหายถึง 1,820 ไร่ ข้าหลวงประจำเมืองจึงได้

¹⁹¹ หจข. ๕.๕ ม.๕๘/๑๘๑ รายงานต่างๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง (๒๐ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๔๐ – ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๑)

¹⁹² หจข. ๕.๕ ยธ.๑/๖๕ สะพานต่างๆ มณฑลพายัพ (๑๐ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๔๔ – ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๕๓)

¹⁹³ ดูเพิ่มเติมจาก หจข. ๕.๕ ยธ.๑/๗๖ ถนน สะพานในมณฑลพายัพ (๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๔๔ – ๕ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๕๓)

¹⁹⁴ หจข. ๕.๕ ยธ.๓.๓/๑๐ ซ่อมและสร้างสายโทรเลข มณฑลพายัพ (๑๖ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๓๙ – ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๕๑)

¹⁹⁵ หจข. ๕.๕ ม.๑๘.๒/๑ ทำฝาย (๑ กันยายน พ.ศ.๒๔๔๖ – ๓๐ กันยายน พ.ศ.๒๔๕๓)

เสนอเรื่องขอเบิกจ่ายเงินให้กับราษฎรที่หมดตัวจากอุทกภัยราว 60 รายในเมืองทั้งสาม¹⁹⁶ การช่วยเหลือราษฎรที่ได้รับผลจากอุทกภัยเป็นรายปีพบในรายงานมณฑลพายัพแทบทุกปี เนื่องจากฤดูน้ำหลากบริษัททำไม้อาศัยแรงน้ำไม้ล่องซุงลงมาตามลำน้ำ¹⁹⁷ บางครั้งติดกับสะพานทำให้น้ำเอ่อล้นเข้าท่วมตัวเมืองและสร้างความเสียหายให้กับบ้านเรือนและไร่นาของราษฎรเนื่องๆ หรือในพ.ศ.2453 เกิดความอดอยากในเมืองแม่แจ่ม แม่แตงและเมืองฮอด ในเขตเมืองเชียงใหม่ ส่วนกลางได้มีการเบิกจ่ายเงินจากกระทรวงพระคลังจัดซื้อข้าวสารออกแจกจ่ายราษฎรเพื่อบรรเทาความเดือดร้อน¹⁹⁸

นอกจากนี้ยังได้ดูแลราษฎรเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ เช่น การปลูกฝี เนื่องจากในมณฑลพายัพโรคภัยร้ายแรงชนิดหนึ่งคือการเป็นไข้ทรพิษ เมื่อเป็นครั้งหนึ่งมีคนตายจำนวนมาก แต่รัฐบาลไม่มีเงินงบประมาณเพียงพอในการปลูกฝีให้กับราษฎร พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์จึงได้จัดให้มีการเรียกร้อยเงินเพื่อเป็นทุนสำหรับปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษในพ.ศ.2451 เจ้าอินทรวโรธซึ่งเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ในขณะนั้นร่วมบริจาคมากที่สุดเป็นเงิน 120 บาท นอกจากนี้ยังมีข้าราชการและพ่อค้าอื่นๆ ร่วมบริจาค¹⁹⁹ การปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษเป็นครั้งคราวนี้ภายหลังที่ประชุมเทศาภิบาลสรุปว่าไม่ทันกับความเจ็บไข้ของราษฎรจึงได้จัดให้มีแพทย์ออกปลูกฝีให้กับราษฎรประจำมณฑลละ 1 คนโดยใช้งบกระทรวงธรรมการ²⁰⁰

พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ใช้เวลาไม่นานในการปรับปรุงราชการในมณฑลพายัพโดยมีรายงานมายังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพ.ศ.2448 ว่า “...โดยความพร้อมเพรียงของผู้ทำได้พร้อมมือกันทุกหน้าที่สนองพระเดชพระคุณ การงานจึงได้ลุล่วงมาได้จนเป็นผล ถ้างานได้เดินคล่องอยู่อย่างนี้ ไม่กี่ปีข้างหน้ามณฑลพายัพจะเสมอด้วยมณฑลชั้นในที่ได้ระเบียบ...”²⁰¹ จากการทำงานอย่างจริงจังของพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ รวมทั้งมีความสามารถในการจับคนจีนในมณฑลพายัพตัดเปียให้กลายเป็นคนไทยได้ทำให้ภายหลังได้รับการเลื่อนยศเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์²⁰²

ราวปลายทศวรรษที่ 2450 กรุงเทพฯ เริ่มมีแนวคิดจัดตั้งสุขาภิบาลตามหัวเมืองเพื่อพัฒนาบ้านเมืองให้มีความสะอาดและเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่อยู่อาศัยโดยให้เรียกเก็บเงินภาษีโรงเรือนเพื่อนำมาใช้จ่ายเป็นค่าดูแลทำความสะอาดและติดตั้งโคมไฟตามท้องถนนทำนองเดียวกับมูลนิธิเป็ลของตะวันตก²⁰³

¹⁹⁶ หจช. ร.5 ม.58/27 อุทกภัย (3 พฤศจิกายน – 30 สิงหาคม พ.ศ.2450)

¹⁹⁷ จรินทร์ เบน, สัมภาษณ์ 24 เมษายน พ.ศ.2553

¹⁹⁸ อนุ เนินหาด, สังคมเมืองเชียงใหม่ “รุ่น 3” (เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2546), หน้า 44.

¹⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78.

²⁰⁰ หจช. ร.5 ม.2.11/11 รายงานประชุมเทศาภิบาลทางกระทรวงมหาดไทย (9 กันยายน พ.ศ.2447 – 23 พฤศจิกายน พ.ศ.2451)

²⁰¹ หจช. ร.5 บ.22/1 ถ่ายรูปและกล้องถ่ายรูปต่างๆ (19 เมษายน พ.ศ.2442 – 10 กันยายน พ.ศ.2449)

²⁰² หจช. ร.5 ม.58/21 ราษฎรขัดขืนไม่ยอมทำตามคำสั่งราชการ (28 มิถุนายน – 27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2445)

²⁰³ หจช. ร.5 ม.2.11/12 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ.124 (15 กันยายน พ.ศ.2448 – 15 กันยายน พ.ศ.2454)

กรมหลวงดำรงราชานุภาพจึงได้ปรึกษากับพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ให้มีการจัดการสุขาภิบาลเฉพาะ ตำบลอำเภอเมือง เมืองเชียงใหม่ พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์จึงได้เรียกบรรดาเจ้านายข้าราชการและพ่อค้า มาประชุมทดลองจัดโดยแต่งตั้งให้พระยาวรวชิไชยวุฒิกรรักษาหลวงประจำเมืองเป็นสมณนายก เจ้าราชภาคนัยเป็นปลัดสุขาภิบาล มีสเตอร์รอบเปิดตีเป็นผู้ดูแลฝ่ายการช่าง ดอกเตอร์เคอร์เป็นแพทย์ประจำสุขาภิบาล ขุนอนุสารสุนทร พระยาพิทักษ์โยธากิจ น้อยโสมชาวพม่าและมีสเตอร์แชลดีก็อศเป็นกำนันพิเศษและมีข้าราชการระดับกำนันและผู้ใหญ่บ้านเป็นกรรมการร่วมด้วย

จากนั้นได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2456 และเริ่มจัดบริเวณ 2 ฝั่งแม่น้ำปิงในตัวเมืองก่อน หน้าที่ของคณะกรรมการชุดนี้คือดูแลซ่อมแซมรักษาถนนสะพาน ก่อร่องน้ำริมนถนน เทพชะมูลฝอยรักษาความสะอาด จุดโคมไฟตามถนน ปลุกผีและรักษาเจ็บไข้ งบประมาณที่ใช้เป็นการเรียกเก็บจากเงินภาษีโรงเรือนราษฎรเป็นรายปีโดยงดเว้นการเก็บภาษีโรงเรือน กับสถานที่ตั้งนี้คือ วัด สุเหว่า โบสถ์คริสต์ ศาลเจ้าจีน โรงพยาบาล โรงเรียนหนังสือทุกภาษา สถานที่ กงสุลและสถานที่ราชการ ภายหลังพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้ขอพระราชทานเงินอาชญาบัตรมาใช้ในงานสุขาภิบาลด้วย²⁰⁴ ทั้งนี้สุขาภิบาลในเมืองเชียงใหม่กลายเป็นเมืองต้นแบบที่ประสบความสำเร็จในการทำงานและมีชื่อเสียงดีกว่าสุขาภิบาลในกรุงเทพฯ โดยสมัยที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสมณฑลพายัพ พระองค์มีพระราชประสงค์ดูงานสุขาภิบาลในเมืองเชียงใหม่เป็นพิเศษ²⁰⁵

การจัดการสุขาภิบาลนี้ภายหลังได้ขยายไปยังเมืองอื่นๆ เช่นที่เมืองแพร่ พระยานิกรกิตติกการ ผู้ว่าราชการเมืองแพร่เรียโรเงินจัดตั้งสุขาภิบาลที่ตำบลตลาดเด่นไชย²⁰⁶ ในเมืองลำปางเจ้าบุญวาทย์-วงษ์มานิตเป็นผู้เรียโรเงินเพื่อจัดตั้งสุขาภิบาลเช่นกัน²⁰⁷ ทั้งนี้การจัดตั้งสุขาภิบาลเป็นสอดคล้องกับพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่พ.ศ.2457²⁰⁸ ซึ่งมีการเพิ่มเติมงานด้านอนามัยโดยแต่งตั้งตำแหน่งแพทย์ประจำตำบลให้ทำหน้าที่ร่วมกับกำนัน ผู้ใหญ่บ้านและกรรมการอำเภอ อีกทั้งให้บทบาทกับกลุ่มคนเหล่านี้ในการสร้างความเจริญในท้องถิ่นของตน เช่นการทำนุบำรุงการทำนา การค้าขาย การศึกษา ถนนหนทาง ฯลฯ ดังนั้นการจัดสุขาภิบาลและพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่พ.ศ.2457 จึงเป็นรากฐานของการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นโดยเปิดโอกาสให้คนในพื้นที่มีส่วนร่วมในการจัดการปกครองตนเองและมีส่วนช่วยลดความรู้สึกว่ากรุงเทพฯ เข้าไปรบกวนอำนาจมากเกินไป

นับตั้งแต่พ.ศ.2417 เป็นต้นมา กรุงเทพฯ ได้พยายามเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์กับหัวเมือง ล้านนาในฐานะประเทศราชที่เคยมีพันธะต่อกันอย่างหลวมๆ ให้เป็นมณฑลหนึ่งในพระราชอาณาเขต เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากการประพาสอินเดียและพม่าซึ่งขณะนั้นตก

²⁰⁴ หจข. ๑.6 ม.12.2/9 สุขาภิบาล อ.เมืองเชียงใหม่ (25 เมษายน พ.ศ.2455 – 29 กรกฎาคม พ.ศ.2468)

²⁰⁵ หจข. สบ.2.46/1 หัวเมืองฝ่ายเหนือ (24 พฤษภาคม – 5 มกราคม พ.ศ.2469)

²⁰⁶ หจข. ๑.6 ม.12.2/11 สุขาภิบาลเมืองแพร่ (24 – 30 เมษายน พ.ศ.2457)

²⁰⁷ หจข. ๑.6 ม.12.2/12 สุขาภิบาลเมืองนครลำปาง (18 ธันวาคม – 10 มีนาคม พ.ศ.2457)

²⁰⁸ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 27 (พระนคร: เดลิแมร์, 2478), หน้า 210 – 251.

เป็นอาณานิคมของอังกฤษ พระองค์ทรงใช้วิธีการที่คล้ายคลึงกันนี้ของเจ้าอาณานิคมในการดึงเอาหัวเมืองล้านนาเข้ามาอยู่ภายใต้การควบคุมของสยามโดยการบังคับให้เจ้านายล้านนายอมรับในสนธิสัญญาและกฎหมายที่ออกโดยสยาม รวมทั้งส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการประจำตามเมืองสำคัญ โดยมีจุดประสงค์เพื่อสลายอำนาจท้องถิ่นและทำให้คนล้านนาเป็นพลเมืองของสยามโดยมีพันธะโดยตรงกับรัฐบาลกลาง นอกจากนี้การบังคับใช้สนธิสัญญาและกฎหมายและการส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการแล้วยังมีวิธีการอื่นๆ ที่ทำควบคู่กันไปได้แก่ การควบคุมการเก็บภาษีอากร จัดทำแผนที่และสำรวจสำมะโนประชากร พัฒนาระบบการสื่อสารและการคมนาคมแบบสมัยใหม่ วางรากฐานการศึกษาและการควบคุมสถาบันสงฆ์ การส่งเสริมการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีและการสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ โดยจะกล่าวถึงในบทต่อไป

บทที่ 5 การสลายอำนาจท้องถิ่น (ต่อ)

จากการที่สยามเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์กับล้านนาในฐานะประเทศราชให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาเขต โดยสยามใช้วิธีเลียนแบบวิธีจัดการปกครองของเจ้าอาณานิคมตะวันตกในการควบคุมล้านนา โดยบทนี้จะกล่าวถึงการควบคุมภาษีอากร การจัดทำแผนที่และบัญชีสำมะโนครัว การสร้างเครือข่ายคมนาคมและการสื่อสาร การวางรากฐานการศึกษาและการควบคุมสถาบันสงฆ์ การส่งเสริมการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารี และการสร้างสายพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่

ภาษีอากร: รากฐานสำคัญในการวางระบบข้าราชการสยาม

เดิมที่ล้านนามีระบบการเก็บภาษีอากรของตนเองโดยที่สยามไม่เคยเข้าไปควบคุม เมื่อกรุงเทพระยะเยกพระสุนไปเป็นข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ได้มีการส่งข้าราชการ 70 คนโดยรับเงินพระราชทานเป็นรายปีรวม 162 ชั่ง 12 ตำลึง¹ แต่มิได้ระบุว่ามีเงินเพื่อใช้จัดราชการแต่อย่างใด พระยะเยกจึงต้องหารายได้ด้วยการแบ่งส่วน 1 ใน 3 ของรายได้จากการเก็บภาษีอากรของเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปางและเมืองลำพูน และอีก 2 ส่วนเป็นของเจ้าเมืองนั้นๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรินำเงิน 1 ส่วนนี้ไปใช้จ่ายราชการเมืองเชียงใหม่²

จากการที่สยามได้เริ่มวางระบบราชการในหัวเมืองล้านนาทำให้เงิน 1 ส่วนที่ได้จากภาษีอากรไม่เพียงพอต่อการใช้จ่าย ประกอบกับขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจัดตั้งภาษี 100 ชั่ง 3 ท้าวพระราชอาณาเขต³ เพื่อเพิ่มฐานะการคลัง ปัญหาการเก็บภาษีที่ไม่เพียงพอแก่การใช้จ่ายราชการเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในทุกหัวเมืองโดยพระองค์ทรงตั้งข้อสังเกตไว้ว่า “...เงินไม่พอใช้ราชการนั้นจะเป็นเพราะเงินค้ำ ฤๅจำนวนเงินสำหรับใช้ราชการไม่พอเอง ถ้าเงินไม่พอเห็นควรจะต้องคิดหาเงินขึ้นอีก...”⁴ เมื่อกรมหมื่นพิชิตปรีชากรออกตรวจการจัดเก็บรายได้ก็พบว่าเงินค้ำจริง พระองค์ทรงเสนอให้ปรับปรุงการเก็บภาษีอากรเพื่อให้มีรายได้สำหรับใช้จ่ายปรับปรุงบ้านเมือง⁵ ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือในสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 ระบุว่าการค้าขายระหว่างคนในบังคับทั้ง 2 ฝ่ายต้องเสียภาษีตามพิกัดของคอนเวนชั่นแมนต์ของแต่ละฝ่ายและต้องตีพิมพ์ให้คนทั้งหลายทราบ ดังนั้นการเรียกเก็บ

¹ พระยาพระราชาภิจักรจักร, พงศาวดารโยนก (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2516), หน้า 508.

² หจข. ๑.5 ม.2.12ก/1 โบบอกเชียงใหม่ (มิถุนายน พ.ศ.2417– 20 เมษายน พ.ศ.2434)

³ หจข. ๑.5 บ.1.2/10 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2427)

⁴ หจข. ๑.5 บ.1.2/8 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)

⁵ หจข. ๑.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)

ภาษีแต่ละประเภทรวมทั้งภาษีขาเข้า – ขาออกจึงต้องมีการประกาศพิกัดให้ชัดเจนทำให้บรรดาเจ้านายไม่สามารถเรียกเก็บภาษีได้ตามอำเภอใจอย่างแต่ก่อน

ในการจัดเก็บภาษีอากรแบบใหม่ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงตั้งกรมคลังและกรมนาเป็นผู้รับผิดชอบ กรมคลังมีหน้าที่รักษาเงินและทรัพย์สินสิ่งของตามบัญชีของแผ่นดิน เรียกเก็บภาษีอากรให้เต็มตามจำนวนเป็นรายปี ดูแลการใช้จ่ายเงิน ตรวจสอบบัญชีและชำระความที่เกิดจากภาษี กรมนามีหน้าที่รักษาป่าไม้ บัญชีไร่นา ป่า สวน โค กระบือ เป็นผู้ออกใบอนุญาตที่ดินให้ราษฎรทำไร่นาและหาของป่า ดูแลความที่เกิดจากที่ดินและรักษาเสียบึงของเมือง⁶ การปรับปรุงระบบการเก็บภาษีดังกล่าวเท่ากับการยกเลิกการจัดเก็บภาษีแบบเดิมที่ผลประโยชน์เคยตกอยู่ในมือของบรรดาเจ้านาย จากนั้นกรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้จัดให้มีพนักงานเก็บภาษีโดยตรงและแบ่งเงินออกเป็น 2 ส่วน ส่วนหนึ่งให้กับบรรดาเจ้านายของแต่ละเมือง อีกส่วนหนึ่งนำไปใช้ในการจัดราชการ 6 ตำแหน่ง นอกจากนี้ยังมีการปรับปรุงการเก็บภาษีที่ซ้ำซ้อนและเพิ่มเติมภาษีขึ้นใหม่ จากนั้นจึงเปิดประมวลภาษีซึ่งส่วนใหญ่เป็นสินค้าเกษตร⁷ และตราพิกัดภาษีที่แน่นอนเพื่อบังคับใช้ในล้านนาและสร้างความเป็นระเบียบเดียวกันในการซื้อขาย⁸

ภาษีนาซึ่งเคยเป็นภาษีหลักในการจัดเก็บของบรรดาเจ้านาย กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงเปลี่ยนให้จัดเก็บตามเนื้อที่นาโดยเก็บเป็นตัวเงินแทนผลผลิต และให้กรมนาออกตรวจประเมินความสมบูรณ์ของผืนนาพร้อมกับนายแคว้นและแก่บ้าน โดยเมืองหน้าด่านเช่นเมืองฝาง เมืองยวม ไม่ต้องเสียอากรค่านา อากรค่านานี้มีการยกเว้นให้กับเจ้านายและขุนนางลดหลั่นกันตามฐานะ เงินภาษีนาที่เก็บได้จะแบ่งให้นายแคว้นหรือแก่บ้าน 1 ส่วน ซึ่งวิธีดังกล่าวคล้ายกับที่อังกฤษจัดเก็บอากรค่านาในเขตปกครองอิสระมัทตราส⁹ ในพ.ศ.2427 – 2428 มีการเก็บอากรค่านาได้จาก 3 หัวเมือง รวม 48,539 ไร่ โดยนำไปใช้จ่ายเป็นเงินเดือนข้าราชการ กรมทหารหน้า สิ่งของอื่นๆ ที่จำเป็นต่อราชการและแบ่งให้กับบรรดาเจ้านาย¹⁰ ภาษีขาเข้า – ขาออกซึ่งมีเจ้าภาษีส่วนใหญ่เป็นชาวจีน กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงเปลี่ยนให้มีลักษณะแบบเดียวกันกับกรุงเทพฯ คือภาษี 100 ชัก 3 ตามสัญญาเบาริงโดยจัดทำตารางบัญชีสินค้าขา

⁶ หจข. ร.5 ม.58/89 เบ็ดเตล็ดเรื่องราชการเมืองเชียงใหม่ ปีระกา สัปตศก 1247 (มิถุนายน พ.ศ.2428 – ธันวาคม พ.ศ.2431)

⁷ ภาษี 5 ชนิดแรกที่เปิดประมวล ได้แก่ ภาษีสุกร ภาษีสุรา ภาษีครั้ง ภาษีนาและสมพัสดุดันไม้ 4 ชนิด, หจข. ร.5 ม.99/2 เดือน 2 ปีวอก ฉศก 1246 พระราชสัมภาราการข้าหลวงสามหัวเมือง ณ เมืองเชียงใหม่ รายงานมหาดไทย (20 มกราคม พ.ศ.2427)

⁸ พิกัดภาษีที่ประกาศใช้แยกสิ่งของที่จะต้องเสียภาษีอย่างละเอียด ได้แก่ สิ่งของที่เกิดในแผ่นดินถือเป็นของบ้านเมือง เช่น ไม้สัก ของป่า ภาษีที่ดิน อากรพืชไร่และพืชสวน ภาษีสิ่งของต้องห้าม เช่น ปืน ผืน ฯลฯ ภาษีขึ้นในที่เก็บจากผู้ซื้อหรือผู้ขายเพียงครั้งเดียว ภาษีค่าแรงงานและสิ่งปลูกสร้าง และภาษีขาออก, หจข. ร.5 ม.58/193 พิกัดภาษีอากรมณฑลพายัพ (พ.ศ.2427 – 2428)

⁹ Herman kulke and Dietmar Rothermund, *A History of India* (London and New York: Routledge, 2004), p.246 - 249.

¹⁰ หจข. ร.5 ม.2.12ก/8 ไบบอกหัวเมืองฝ่ายเหนือ (เมษายน พ.ศ.2427 – กรกฎาคม พ.ศ.2428)

เข้า – ขาออกและสินค้าต้องห้ามแจกจ่ายไปยังเมืองต่างๆ และโปรดให้จัดตั้งด่านภาษีโดยตรวจสอบบัญชีทุก 3 เดือนและรายงานกรุงเทพฯ เป็นรายปี¹¹ นอกจากนี้ยังมีภาษีการพนันที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงสั่งห้ามเด็ดขาด แต่ทางเจ้านายล้านนาขออนุญาตผ่อนผันให้มีการเล่นตามเทศกาลโดยต้องแจ้งความจำนงต่อเจ้าพนักงานล่วงหน้าเพื่อขอหนังสืออนุญาตเปิดบ่อนชั่วคราว¹²

การจัดเก็บภาษีแบบใหม่นี้ได้รับการสนับสนุนจากกรุงเทพฯ ในรายงานของนายแยมมหาดเล็กผู้ช่วยเสนาหกดตำแหน่งเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงข้อบกพร่องในการจัดเก็บภาษีทั้งกรมคลังและกรมนา ส่วนของกรมคลังได้แก่การประมูลภาษีโดยพลการโดยมิได้ปรึกษากับกรมคลังที่เค้านามหลวง รวมทั้งการจัดตั้งเจ้าภาษีซ้ำซ้อนทำให้เกิดการฟ้องร้องกัน การเรียกเก็บภาษีนอกเหนือ ไปจากที่กำหนด อัตราภาษีสินค้าบางประเภทไม่แน่นอนและเจ้านายมักยืมเงินกรมคลังไปใช้จ่ายส่วนตัวทำให้เงินขาดบัญชีและค้างส่ง ส่วนของกรมนาปัญหาที่เกิดขึ้นได้แก่ เจ้าพนักงานไม่นำเงินและบัญชีมาส่ง รวมทั้งการทำบัญชีสัตว์เลี้ยง ที่นา ฯลฯ ยังไม่เรียบร้อยจึงไม่สามารถเก็บภาษีได้¹³

การละเมิดข้อบังคับในการจัดเก็บภาษียังมีอีกเช่น เจ้าเมืองเชียงใหม่ตั้งโรงหวยและบ่อนการพนันโดยมิได้ปรึกษาข้าหลวง¹⁴ เจ้าเมืองลำพูนตั้งภาษีโดยพลการโดยให้คนจีนรับผูกขาดภาษีผ้าขาว ผ้าลายซึ่งไม่มีพิศภักษานี้ก็ทั้งยังเรียกเก็บภาษีกับพ่อค้าต่างประเทศซึ่งผิดในสัญญาพระราชไมตรี¹⁵ กรณีการไม่จัดส่งรายได้และบัญชีในเมืองลำปางและลำพูน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงเห็นว่าเป็นเรื่องใหญ่โดยพระองค์ทรงแนะนำข้าหลวงว่าหากเจ้าเมืองใดขัดขึ้นให้นำตัวลงมาชำระความที่กรุงเทพฯ ในเมืองลำพูนน่าจะมีปัญหามากกว่าเมืองอื่นเนื่องจากมีการตั้งเจ้าภาษีขึ้นใหม่โดยไม่ปรึกษาข้าหลวงและ“...ปิดซื้อปิดขายไม่ให้รู้...” เมื่อข้าหลวงจะส่งตัวเจ้าเมืองลำพูนลงมายังกรุงเทพฯ เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ร้องขอเอาตัวไว้ตักเตือนครั้งหนึ่งหากไม่เชื่อฟังให้เป็นสิทธิขาดของข้าหลวงในการส่งตัวไปกรุงเทพฯ¹⁶

ในขณะที่ราษฎรเองได้รับความเดือดร้อนจากการเก็บภาษีรูปแบบใหม่ ปรากฏในหนังสือร้องเรียนของเจ้าบุรีรัตน์เมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2432 เกี่ยวกับการเก็บภาษีหมากพลู ภาษีสุรายาฝิ่น ภาษีสุกร ภาษีนา และภาษีขาเข้า – ขาออกที่ไม่เหมาะสม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ

¹¹ หจข. ร.5 ม.2.12ก/18 ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ.2428 – สิงหาคม พ.ศ.2430)

¹² เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, ปชศ. เล่ม 10 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 145 – 148.

¹³ หจข. ร.5 ม.58/89 เบ็ดเตล็ดเรื่องราชการเมืองเชียงใหม่ ปีระกา สัปตศก 1247 (มิถุนายน พ.ศ.2428 – ธันวาคม พ.ศ.2431)

¹⁴ หจข. ร.5 บ.1.2/27 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กันยายน - มีนาคม พ.ศ. 2430)

¹⁵ หจข. ร.5 ม.2.12ก/11 บอกพระยาราชสัมมารการข้าหลวง (สิงหาคม พ.ศ.2426 – มีนาคม พ.ศ.2430)

¹⁶ หจข. ร.5 บ.1.2/21 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (มิถุนายน – สิงหาคม พ.ศ. 2429)

ให้พระยาไกรโกษาเป็นผู้สอบสวนเรื่องนี้ และโปรดฯ ให้ทำหนังสือชี้แจงเจ้านายโดยมีพระราชดำริว่าพิกัดภาษีในล้านนาขึ้นแรงเกินกรุงเทพฯ และราษฎรเดือดร้อนเพราะเจ้าภาษีมากกว่าพิกัดภาษี¹⁷ กรณีนี้เจ้าเมืองเชียงใหม่เสนอให้ยกเลิกภาษีทั้งหมดโดยให้ราษฎรซื้อขายกันตามกำลัง รวมทั้งเรียกร้องให้เลิกเสนา 6 ตำแหน่งและตั้งเค้าสนามหลวงดั้งเดิม¹⁸ ข้อเรียกร้องจากทางเชียงใหม่นี้ไม่ได้รับการตอบรับจากทางกรุงเทพฯ ทำให้เกิดปฏิกิริยาความไม่พอใจจากราษฎรในเมืองเชียงใหม่ นำโดยพระยาผาบสงครามที่ระดมคนจับอาวุธต่อสู้กับเจ้าพนักงาน จากเหตุการณ์ดังกล่าวในเวลาต่อมากรุงเทพฯ ได้ผ่อนปรนให้มีการเก็บภาษีแบบเดิม

จากการเปลี่ยนแปลงการเก็บภาษีในล้านนาทำให้บรรดาเจ้านายขาดผลประโยชน์และพยายามหาทางออกโดยการเพิ่มพิกัดภาษีหรือเรียกเก็บภาษีชนิดใหม่ ทั้งนี้ผู้วิจัยไม่พบตัวเลขรายงานภาษีที่เก็บได้อย่างแน่ชัดในช่วงเวลานี้ พบเพียงการค้างจ่ายภาษีต่อไม้ของเจ้าเมืองลำพูนและเมืองลำปางตั้งแต่ พ.ศ.2429 – 2432 เป็นเงินกว่า 4 แสนเศษ¹⁹ เมื่อกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จกลับกรุงเทพฯ นโยบายการเก็บภาษีของพระองค์ได้รับการละเลย เช่นในเมืองเชียงใหม่ เจ้าอินทวิชยานนท์ได้ให้หนานอินโต๊ะและจันฉิวตองตั้งโรงหอยโดยอ้างว่าเงินใช้จ่ายไม่พอราชการซึ่งขัดกับข้อห้ามของกรมหมื่นพิชิตปรีชากร การนี้พระยาเพชรพิไชย ข้าหลวงใหญ่ทำหนังสือห้ามปรามแต่เจ้าอินทวิชยานนท์ได้ทำหนังสือผ่อนผันกับกรุงเทพฯ ว่าจะยกเลิกโดยรอให้ครบกำหนด 1 ปี²⁰

ตัวเลขการใช้จ่ายเงินภาษีที่เก็บได้ในการจัดราชการเสนา 6 ตำแหน่งตามรายงานของเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2430 มีข้าราชการและเจ้าพนักงานทั้ง 6 กรม รวม 143 คน จ่ายเบี้ยหวัดรายปีรวม 37,774 รูปี พ.ศ.2431 มีข้าราชการและเจ้าพนักงาน รวม 139 คน จ่ายเบี้ยหวัดรายปีรวม 36,676 รูปี เจ้ากรมและพนักงานในกรมต่างๆ ในพ.ศ.2430 – 2431 นี้ล้วนเป็นเจ้านายและคนพื้นเมือง มีเพียงตำแหน่งนายแยมมหาดเล็กช่วยราชการในแต่ละกรม เจ้าพนักงานโปลิศในกรมมหาดไทยและตระลาการนั่งศาลพิจารณาคดีความเป็นข้าราชการจากกรุงเทพฯ²¹ เบี้ยหวัดดังกล่าวเป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น เนื่องจากยังมีค่าจ้างพนักงานอื่นๆ อีก เช่น พนักงานรักษาโทรเลข คนเดินเมลล์ เบี้ยเลี้ยงทหารล้อมวัง พลทหารสยามประจำการในเมืองเชียงใหม่อีกราว 120 นาย ฯลฯ ซึ่งไม่ปรากฏในบัญชีรายจ่าย

¹⁷ หจข. ๑.5 บ.1.2/30 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (7 เมษายน พ.ศ.2432 – 29 มีนาคม พ.ศ.2433)

¹⁸ หจข. ๑.5 ม.58/89 เบ็ดเตล็ดเรื่องราชการเมืองเชียงใหม่ ปีระกา สัปตศก 1247 (มิถุนายน พ.ศ.2428 – ธันวาคม พ.ศ.2431)

¹⁹ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/50 โบบอกเมืองเชียงใหม่ ลำพูน เชียงเงิน น่าน เชียงแสน เมืองลำปาง (22 ธันวาคม พ.ศ. 2432 – 15 ตุลาคม พ.ศ.2433)

²⁰ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/21 ศุภอักษรเมืองนครเชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ.2430 – ตุลาคม พ.ศ.2448)

²¹ เรื่องเดียวกัน.

ในรายงานเดือนตุลาคมพ.ศ.2433 สมัยพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย มีข้าราชการทหารและพลเรือนจากกรุงเทพฯ ในเมืองเชียงใหม่รวม 239 คน รวมเงินเดือนเป็นเงิน 7,513 รูปีกับอีก 8 อัฐ ผู้วิจัยลองประมาณรายจ่ายเบี้ยหวัดข้าราชการจากกรุงเทพฯ เป็นรายปีราว 90,156 รูปี และจ่ายให้กับเสนา 6 ตำแหน่งอีกราว 37,774 รูปี ดังนั้นค่าเบี้ยหวัดที่ต้องจ่ายทั้งสิ้นในพ.ศ.2433 ราว 127,930 รูปี ทั้งนี้ไม่รวมค่าใช้จ่ายอื่นๆ ทำให้กรุงเทพฯ ต้องเร่งรัดเก็บภาษีอากรที่ค้างจ่ายจากบรรดาเจ้านายและเจ้าภาษี เดิมทีระบียบการเบิกจ่ายเงินเดือนของข้าราชการที่ไปจากกรุงเทพฯ ใช้เงินจากส่วนกลาง ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริให้รวมค่าใช้จ่ายส่วนนี้เข้ากับรายได้ของเมืองเชียงใหม่²² ดังนั้นข้าหลวงจึงต้องหาช่องทางในการจัดเก็บให้มากยิ่งขึ้น ตัวอย่างเช่นในสมัยพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย ทรงออกตรวจขายแดนเมืองเชียงใหม่โดยบันทึกผลผลิตทางการเกษตรและของป่าเพื่อเป็นช่องทางในการจัดเก็บภาษี เชื่อว่าการใช้จ่ายเงินเพื่อสร้างระบบราชการในเมืองลำปางและเมืองลำพูนที่มีขนาดเล็กกว่าก็น่าจะเป็นในทางเดียวกัน ทั้งนี้การเบิกจ่ายเบี้ยหวัดหรือเงินเพื่อใช้ในราชการต่างๆ ข้าหลวงต้องทำฎีกาเสนอเจ้าเมืองเพื่อขออนุมัติ²³

ในสมัยของพระยาไกรโกษา ข้าหลวงใหญ่ มีการประมูลตั้งเจ้าภาษียาสูบและสุรา แต่ต่อมาเจ้าเมืองลำปางได้ยกเลิกภาษียาสูบและอากรค่านาโดยไม่ได้รับอนุญาตโดยอ้างว่าราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากการเก็บภาษี พระยาไกรโกษาจึงให้สอบสวนและพบว่าในพ.ศ.2433 จินเจียวเป็นเจ้าภาษียาสูบประมูลชนะเงินหมื่นเนื่องจากให้ราคาที่สูงกว่าทำให้เงินเจียวเข้มงวดในการเก็บภาษีโดยส่งคนออกเที่ยวค้นต้อนยาสูบตามบ้านเรือนและชมแห่งราษฎรโดยจับใส่ขื่อและเร่งรัดปรับใหม่ ทำให้คนหนีไปเมืองแพร่และเมืองน่านราว 100 ครอบครัว เจ้าเมืองลำปางจึงถือโอกาสยกเลิกภาษียาสูบและยกเลิกการเก็บอากรข้าวตามเนื้อที่นาโดยให้มีการเก็บข้าวขึ้นฉางเหมือนเดิม อีกทั้งร้องว่าการเก็บภาษีสุราเป็นหลังคาเรือนๆ ละ 1 แแถบนั้นสร้างความเดือดร้อนให้กับราษฎรและขอตั้งสุราตามเดิมโดยไม่ต้องจ่ายภาษี²⁴ การนี้ข้าหลวงใหญ่ได้ส่งหลวงจงราชกิจไปพูดคุยกับเจ้าเมืองลำปางเพราะมีความสนิทสนมเป็นการส่วนตัวโดยชี้ให้เห็นถึงประโยชน์จากการนำภาษีอากรไปใช้ในราชการ²⁵ จากนั้นไม่พบว่าเจ้าเมืองลำปางต่อต้านเรื่องนี้แต่อย่างใด ในเวลาต่อมาพระยาไกรโกษาได้ทำงานบกพร่องโดยไม่ส่งบัญชีรายรับรายจ่ายให้กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขา ความว่า

²² หจข. ร.5 บ.1.2/31 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2434)

²³ หจข. ร.5 ม.2.12ก/50 บอกรับเมืองเชียงใหม่ ลำพูน เชียงเงิน น่าน เชียงแสน เมืองลำปาง (22 ธันวาคม พ.ศ. 2432 – 15 ตุลาคม พ.ศ.2433)

²⁴ หจข. ร.5 ม.2.12ก/28 บอกรับพระยาไกรโกษา พระยาสุนทรนุรักษ์ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (6 พฤศจิกายน – 12 มีนาคม พ.ศ.2434)

²⁵ หจข. ร.5 ม.2.12ก/27 บอกรับเชียงใหม่ (9 มีนาคม พ.ศ.2432 – 22 ธันวาคม พ.ศ.2434)

“...เมื่อก้าวตามความจริงจะต้องกล่าวย่ำถึงหนังสือที่ได้มีไปถึงกรมหมื่นดำรงแต่ก่อนว่าการรับเงินจ่ายเงินในเมืองเชียงใหม่ เดิมนี่ไม่ได้รู้เหมือนอย่างแต่ก่อน เปนอันตั้งอยู่ในที่มีดีจะวินิจฉัยอันใดก็ไม่ตลอดไปได้ ไม่รู้ว่าดีขึ้นฤาเสื่อมลง แลไม่รู้ด้วยว่าเพราะเหตุใดถึงไม่ทราบเช่นแต่ก่อน...คลังเมืองเชียงใหม่จะเป็นเจ้านายท้าวพระยาในเมืองนั้นเปนก็ดี ข้าหลวงเปนก็ดี ต้องเปนคลังหลวงสำหรับเก็บเงินเข้ามากน้อยเท่าใด แบ่งเป็นส่วนเงินแผ่นดินแลส่วนเจ้านายต้องมิงบประมาณรายรับรายจ่ายส่งมายังกระทรวง...เงินหลวงที่จะจ่ายข้าหลวงเป็นผู้สั่งจ่ายตามงบประมาณ แต่เงินเจ้าผู้ครองเมืองนั้น เจ้าของมารับเบิกไปใช้จ่ายของตัวเอง เปนเงินเดือนสำหรับตัวไม่ต้องเกี่ยวข้องแต่ข้าหลวง...

...แต่ถ้าจะตามทางที่วางไว้เก่า เพราะเปนการเริ่มแรกจะไม่ให้ลาวตกใจ ถึงเงินค่าทองที่แบ่งเป็นส่วนของแผ่นดิน ก็มอบให้เจ้าผู้ครองเมืองเก็บรักษาไว้ ข้าหลวงเป็นผู้ตั้งฎีกาเบิกเงินมาใช้จ่ายเปนเงินเดือนใช้สอย แต่ข้าหลวงเป็นผู้จําจำนวนเงิน แลเป็นผู้มีอำนาจที่จะตัดเดือนเร่งรัดให้เงินมาเข้าคลังไว้ แลเงินรับจ่ายข้าหลวงแลเจ้าผู้ครองเมืองต้องมีใบบอกรายเดือนส่งกรุงเทพฯ ทุกเดือน...ครั้นข้าหลวงภายหลังมา ปล่อยให้เงินค้างจนเกือบจะไม่มีเงินเดือนจ่ายก็เพราะไม่รู้ว่ามีอำนาจของตัวมีเพียงเท่าใด ตกลงมาเลื่อนเหลวไปแต่ครั้งพระยาเพชรพิไชยจีน แต่ถึงดังนั้นก็ยังมิจําจำนวนที่รับที่จําหน่ายได้ภายหลัง เลยมาหายสูญไปครั้งพระยาไกรโกษา...”²⁶

การเก็บภาษีในล้านนามีการเปลี่ยนแปลงอีกครั้งในสมัยของพระยาทรงสุรเดช เมื่อพระยาทรงสุรเดชไปถึงเมืองเชียงใหม่ได้ออกตรวจคลังในแต่ละเมืองและพบว่ามีปัญหาการเก็บภาษี เช่น เจ้านายนำเงินไปใช้ตามอำเภอใจ การประมุขภาษีที่ไม่เป็นธรรม ในเมืองเชียงใหม่การนำเงินส่งใช้หนี้กรุงเทพฯ ตั้งแต่ครั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่แพ้ความคนในบังคับต่างอังกฤษไม่มีการบันทึกตัวเลขที่แน่ชัด การที่เสนาคลังมีอำนาจเหมือนเจ้าเมืองโดยใช้จ่ายเงินตามใจและมักเข้าหุ้้นทำภาษีกับนายภาษีโดยไม่ใส่ใจเร่งเงินตามงวด หรือการที่เจ้าเมืองคอยแต่รับค่าน้ำใจจากเจ้าภาษีทำให้เกิดการทุจริต ฯลฯ ตัวอย่างในเมืองเชียงใหม่ จินตังเจ้าของห้างกิมเซ่งหลี มีความสนิทสนมกับเจ้าเมืองเชียงใหม่โดยสร้างบ้านไว้ที่วังหลังราคา 1,000 ชั่งเศษ (ภาพที่ 10) และยกให้เป็นของกำนัลเพื่อแลกกับการที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ยกภาษีนา สุกร ยาสูบ หมาก มะพร้าว พลุ โคนและยาฝิ่น ให้จินตังทำเป็นเวลา 3 ปี²⁷

²⁶ หจข. ๑.5 ม.58/40 จัดระเบียบเก็บเงินค่าราชการและผลประโยชน์ในมณฑลพายัพ (5 สิงหาคม พ.ศ.2439 – 4 กรกฎาคม พ.ศ.2453)

²⁷ หจข. ๑.5 ค.4.1๗/2 ที่บ้านเจ้านครเชียงใหม่ที่วังหลัง (26 พฤษภาคม พ.ศ.2436 – 30 พฤษภาคม พ.ศ.2443)

ภาพที่ 10 คู่มุขของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ที่จีนเต็งสร้างให้บริเวณวังหลัง

ที่มา: สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2544), หน้า 439.

เรื่องการเก็บภาษีนี้พระยาทรงสุรเดชให้ความสำคัญมาก เนื่องจากภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดิน โดยสร้างระบบราชการเพื่อตอบสนองการปกครองแบบรวมศูนย์จำเป็นต้องใช้โครงสร้างการบริหารที่ถาวรซึ่งต้องอาศัยระบบการจัดเก็บภาษีอากรที่มั่นคง ในมณฑลพายัพก็เช่นกันตราบไต่ที่กรุงเทพฯ ยังไม่สามารถควบคุมการจัดเก็บภาษีได้อย่างเต็มที่ โครงสร้างการบริหารราชการแบบใหม่ที่ได้พยายามวางไว้เพื่อแทนที่อำนาจท้องถิ่นของบรรดาเจ้านายจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังรายงานที่ว่า

“...การสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะสำคัญกว่าการเงินเห็นจะไม่มีในมณฑลลาวเฉียง ถ้าไม่รีบเร่งรัดจัดการอุดยารักษาขอบโกยขึ้นไว้โดยทันทีได้ ก็ตัดการอื่นๆ ที่ต้องเอาไครยกำลังเงินอยู่ดั่งราชำไปหมดทุกอย่าง...ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า การผลประโยชน์เป็นหัวใจสำคัญของบ้านเมือง ถ้าจัดการรักษาอุดยาไม่ให้อริวิไลไปได้โดยเหตุที่ไม่สมควร ผลประโยชน์เจริญขึ้นเท่าใด การที่จะทำนุบำรุงบ้านเมืองก็คงเจริญขึ้นได้โดยสะดวก...”²⁸

ดังนั้น พระยาทรงสุรเดชจึงต้องรวบอำนาจการคลังโดยเริ่มที่เมืองเชียงใหม่และเมืองลำปาง เนื่องจากเสนาและเสนาคลังในเมืองทั้ง 2 ทำงานบกพร่องมาก ดังรายงานที่ว่า

²⁸ หจช. ม.58/206 จัดการคลังและแผนกอื่นๆ ในมณฑลลาวเฉียง (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436 – 2 กันยายน พ.ศ.2436)

“...การที่จะต้องจัดตำแหน่งคลังในชั้นต้นนั้น เมืองนครเชียงใหม่ 1 เมืองนครลำปาง 1 เพราะผู้ที่ไปหัวหน้าพนักงานรักษาทำการทุกวันนี้มีสินเลวไหลไม่มั่นคง คือเมืองเชียงใหม่ นายสิงห์คำบุตรเจ้าราชวงศ์ว่าการตำแหน่งนาเสพสุรายังแรงกว่าเจ้าราชวงศ์ผู้เป็นบิดา เป็นนี้สินค่าน้ำสุราล้นเหลือไม่เป็นหลักฐานมั่นคง แลเจ้าราชบุตรว่าการตำแหน่งมหาดไทย เก็บเงินค่าต่อไม้เมืองชั้นนอกเป็นคนซื้อก็จริง แต่เสพสุราเนื่องนิศย์...ไม่มีใครได้ราชการแลมีน้ำใจไม่พอกับที่จะรักษาผลประโยชน์แผ่นดินได้ ส่วนบุรีรัตนเมืองนครลำปางซึ่งเป็นตำแหน่งนาเก็บเงินค่าต่อไม้ ก็เป็นนี้เงินค่าต่อไม้ค้างถึง 185749 รูเปีย แลเป็นลูกนี้ห้างบอนีโอบอนก่าปนีแลห้างอื่นๆ ก็ล้นเหลือไม่เป็นที่วางใจได้...”²⁹

พระยาทรงสุรเดชจึงได้เปลี่ยนตัวเสนาคลังและเสนานาใหม่ จากนั้นได้ย้ายเอาพนักงานเก็บเงินค่าต่อไม้วรรวมเข้าไว้ในการควบคุมของเสนาคลัง ออกข้อบังคับสำหรับพนักงานคลังและวางกฎระเบียบการเบิกจ่ายเงิน การทำบัญชีรายรับรายจ่ายอย่างรัดกุมภายใต้การควบคุมของข้าหลวงใหญ่โดยเกลี้ยกล่อมให้บรรดาเจ้านายเห็นผลดีของการรวมคลังของแต่ละเมืองเข้าเป็นคลังมณฑล โดยให้เหตุผลว่าการแยกคลังเมืองและคลังมณฑลออกจากกันทำให้ไม่ทราบถึงการจ่ายเงินของหลวง เพื่อให้การใช้จ่ายเงินเปิดเผยแก่กันจึงควรรวมเอาคลังเมืองไว้ที่คลังมณฑลโดยให้ผู้ว่าการคลังเป็นผู้ดูแลและให้ข้าหลวงสยามเป็นผู้ช่วย

นอกจากนี้พระยาทรงสุรเดชยังได้จัดตั้งงบประมาณรายรับรายจ่ายของมณฑลพายัพขึ้นใน พ.ศ. 2439 โดยแยกรายรับแบ่งใช้ในราชการส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งแบ่งให้เป็นค่าใช้จ่ายสำหรับเจ้าเมืองและบุตรหลาน โดยเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้รับส่วนแบ่งปีละ 80,000 รูปี เจ้าเมืองลำปางได้รับ 30,000 รูปี เจ้าเมืองลำพูนได้รับ 5,000 รูปี³⁰ การจ่ายเงินค่าตอบแทนให้กับบรรดาเจ้านายล้านนาเป็นรายปีคล้ายกับที่อังกฤษใช้ควบคุมมหาราชของแคว้นต่างๆ ในอินเดียเพื่อแลกกับสิทธิในการจัดการปกครองและการจัดเก็บภาษี³¹ การจ่ายค่าตอบแทนให้กับเจ้านายเป็นรายปีนี้กรุงเทพฯ ยึดตัวเลขที่ตกลงกันไว้มากกว่ารายได้ที่เก็บได้จริง เช่น เมืองแพร่ในพ.ศ.2443 แม้ว่ามีกำไรเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ได้ไม่ครบแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้นำเงินจากคลังมณฑลจ่ายให้เจ้าเมืองแพร่เต็มจำนวน³² ต่อมาเมื่อพระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่พิราลัยในเดือนพฤศจิกายนพ.ศ.2440 พระยาทรงสุรเดชจึงถือโอกาสลดเงินค่าตอบแทนรายปีเจ้าเมืองเชียงใหม่และเงินค่าตอบแทนเจ้านายบุตรหลานที่รับราชการในตำแหน่งต่างๆ การนี้เจ้านายและบุตรหลานจึงทำหนังสือร้องเรียนกรุงเทพฯ ผ่านพระราชชายาเจ้าดารารัศมีขอให้มีการเปลี่ยนตัวข้าหลวง

²⁹ เรื่องเดียวกัน.

³⁰ หจข. ๑.5 ค.14.2๓/12 ภาษีค่านาต่างๆ เมืองน่าน (19 มีนาคม พ.ศ.2437 – 27 มีนาคม พ.ศ.2439)

³¹ S.N. Sen, *History of Modern India 1765 – 1950* (Delhi: Kamal Dhawan, 1979), p.4.

³² หจข. ๑.5 ค.27/146 เรื่องจ่ายเงินให้เจ้านครลำพูน (18 – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2443)

ในด้านรายได้จากการป่าไม้ซึ่งกลายเป็นรายได้หลักของบรรดาเจ้านาย สมัยกรมหมื่นพิชิต-ปรีชากรทรงปรับปรุงการทำไม้ โดยออกประกาศห้ามมิให้มีการตัดฟันไม้ในลำานาจนกว่าจะได้รับอนุญาตจากข้าหลวงโดยประกาศให้เจ้าของป่าไม้มาขึ้นบัญชีกับเจ้าหน้าที่ภายในเวลาที่กำหนด หากไม่ปฏิบัติตามถือว่าป่าไม้นั้นเป็นของหลวง ทำให้มีผู้มาขึ้นบัญชีป่าไม้จำนวนหนึ่ง หลังจากได้บัญชีป่าไม้ทั้งหมดแล้วทรงจัดการแยกบัญชีป่าไม้ที่สามารถตัดฟันได้โดยมีแผนที่และรายละเอียดประกอบ³³ จากนั้นจึงให้ผู้ที่จะเช่าทำไม้ใหม่มาทำสัญญา ณ ที่ทำการข้าหลวง เมื่อตกลงเรียบร้อยแล้วจึงมีการประทับตราในสัญญาเป็นการอนุญาตให้ผู้เช่าทำไม้ได้ การกระทำดังกล่าวจึงเป็นการลดอำนาจของเจ้าเมืองในการทำสัญญาป่าไม้เนื่องจากเดิมเจ้าเมืองเป็นผู้มีอำนาจเต็มในการให้เช่าทำป่า

น่าสังเกตว่าความคิดของกรุงเทพฯ เกี่ยวกับทรัพยากรและผลประโยชน์ทั้งหลายในลำานาได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัดในช่วงเวลานี้ สังเกตจากการที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ยกป่าแม่แจ่มให้กรมหมื่นพิชิตปรีชากร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานอนุญาตโดยมีพระราชดำริว่า “...เขตรแดนบ้านเมืองเมืองเชียงใหม่ก็เป็นของกรุงเทพมหานคร...”³⁴ แสดงว่าพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์อย่างแน่ชัดว่าทรัพยากรทั้งหลายที่เกิดจากแผ่นดินเป็นของพระองค์แต่เพียงผู้เดียวมิใช่ของเจ้านายลำานาอีกต่อไป

การขยายอำนาจเข้าควบคุมป่าไม้ในลำานาภายหลังได้รวมถึงเมืองแพร่และเมืองน่านด้วย เนื่องจากเริ่มมีคดีร้องเรียนเรื่องการทำไม้ในเมืองทั้งสอง ประกอบกับวิกฤตการณ์ร.ศ.112 ทำให้กรุงเทพฯ กังวลว่าอำนาจของฝรั่งเศสอาจขยายเข้ามาในเมืองแพร่และเมืองน่าน พระยาทรงสุรเดชจึงเสนอให้กรุงเทพฯ เร่งจัดการป่าไม้ในเมืองทั้ง 2 แห่งโดยดึงเอาอำนาจในการจัดการป่าไม้ทั้งหมดไว้ที่ข้าหลวงใหญ่ จากนั้นได้ส่งพระพรหมสุรินทร์ ซึ่งเป็นผู้ที่เจ้าเมืองแพร่และน่านให้ความเชื่อถือไปเจรจาขอให้เจ้าเมืองทั้ง 2 แห่งมอบป่าให้กับทางราชการโดยแลกกับการแบ่งค่าต่อไม้ให้ครึ่งหนึ่ง และอนุญาตให้บรรดาเจ้านายได้รับสัมปทานป่าไม้จำนวนหนึ่ง³⁵

ก่อนหน้าการจัดตั้งกรมป่าไม้ในพ.ศ.2439 กรุงเทพฯ มีรายได้จากการทำไม้ไม่มากนักโดยได้ส่วนแบ่งจากค่าต่อไม้ครึ่งหนึ่งคือ 5 รูปีต่อค่าต่อไม้ต้นละ 10 รูปี และมีรายได้จากค่าธรรมเนียมประทับตราตีไฟฉบับละ 100 รูปี โดยระยะแรกแบ่งเป็น 4 ส่วนเท่าๆ กันให้กับเจ้าเมือง ข้าหลวงใหญ่ เจ้าพนักงานป่าไม้และข้าหลวง ในสมัยพระยาเพชรพิไชย ข้าหลวงใหญ่ ได้เรียกค่าธรรมเนียมเพิ่มเป็นฉบับ

³³ หจข. ร.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำานาและลำานาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)

³⁴ หจข. ร.5 บ.1.2/13 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

³⁵ หจข. ร.5 ม.16.2/54 ป่าไม้เมืองแพร่เมืองน่านยังไม่ได้เปิดรับเช่าเหมือนเชียงใหม่เห็นควรให้พระพรหมสุรินทร์ขึ้นไปชี้แจงการป่าไม้ให้แก่เจ้านครน่านและพระยาแพร่ (13 ตุลาคม – 8 มีนาคม พ.ศ.2439), หจข. ร.5 ม.16/6 จัดการเรื่องป่าไม้เมืองแพร่แลเมืองน่านที่เจ้านครน่านและพระยาแพร่ได้ถวายไว้แต่ก่อน (17 มิถุนายน – 2 กรกฎาคม พ.ศ.2442)

ละ 200 รูปี ภายหลังได้เรียกเพิ่มเป็นรายปีแล้วแต่ระยะเวลาในสัญญาการทำไม้ซึ่งไม่เท่ากันในแต่ละฉบับโดยเพิ่มเป็นปีละ 200 รูปีโดยแบ่งให้เจ้าเมือง 25 รูปี ข้าหลวงใหญ่ 25 รูปี พนักงานป่าไม้ 25 รูปี ที่เหลือเก็บเข้าหลวง³⁶ นับเป็นนโยบายที่แนบเนียนของข้าหลวงโดยช่วงแรกเจ้านายได้ 25% ของค่าธรรมเนียมประทับตราตีไฟ แต่ต่อมาเจ้าเมืองได้เพียง 12.5% เท่านั้น นอกจากนี้กรุงเทพฯ ยังมีรายได้เต็มจากการตั้งด่านภาษีที่เมืองชัยนาท แม้ว่าเก็บได้ไม่ครบตามจำนวนเนื่องจากเหตุต่างๆ เช่น ไฟไหม้หรือไม้หายระหว่างทาง ดังปรากฏว่าบางครั้งไม้ 17 ต้นเสียค่าตอเพียงต้นเดียว เป็นต้น³⁷ ในขณะที่เจ้านายล้านนามีรายได้ทั้งจากค่าเปิดป่า ค่าให้สัมปทานป่าและค่าตอไม้รายต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นถึงรายได้ดังกล่าวโดยมีพระราชประสงค์ที่จะดึงรายได้จากการทำไม้เข้าสู่ส่วนกลาง ความว่า “...แลเห็นว่าเรื่องเงินค่าตอนี้ คงจะเป็นประโยชน์แผ่นดินได้อย่างเมืองพม่า เขาได้ใช้เงินค่าตอเป็นเหมือนภาษีเงินค่านาเป็นเงินแผ่นดินอย่างหนึ่ง...”³⁸

ในสมัยของพระยาทรงสุรเดช มีรายงานตัวเลขการเก็บเงินค่าตอไม้จากเมืองลำปางในพ.ศ.2436 ได้ 10 รายเป็นเงิน 15,931 รูปี โดยพระวิรัชเสนาว่าเจ้าบุรีรัตน์ยังคงค้างจ่ายค่าตอไม้พ.ศ.2436 อีกเป็นเงิน 24,661 รูปี และเมื่อรวมเงินค้างเก่าใหม่ในเมืองลำปางอีกราว 100,000 รูปีเศษ พระยาทรงสุรเดชปรึกษากับเจ้าเมืองลำปางเสนอให้ถอดเจ้าบุรีรัตน์ออกจากการดูแลเงินค่าตอเนื่องจากบิดพลิ้วไม่ยอมส่งเงิน แต่กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงไม่เห็นด้วยโดยแย้งว่าการเร่งรัดหนี้สินเจ้าบุรีรัตน์ไม่ควรทำอย่างรุนแรงเนื่องจากคนเหล่านี้เป็นกำลังสำคัญของบ้านเมือง และกรุงเทพฯ ปลดปล่อยละเลยมาช้านานจากนั้นจึงแนะนำให้พระยาทรงสุรเดชตรวจจำนวนหนี้ค่าตอและให้เจ้าบุรีรัตน์ผ่อนจ่ายตามกำหนด ทั้งนี้ฐานะการเงินของส่วนกลางเองไม่ดีนักเนื่องจากมีการยืมเงินบริษัทขอเนี่ยมาใช้จ่ายในราชการเมืองลำปางถึง 8,000 รูปี ดังนั้นจึงต้องเร่งรัดเงินที่ค้างส่งเพื่อนำมาชำระหนี้สิน

แม้ว่าพระยาทรงสุรเดชพยายามเพิ่มอำนาจของข้าหลวงในการทำไม้แต่ยังไม่มากพอที่จะขัดขวางการให้สัมปทานไม้ที่มีผลประโยชน์ทับซ้อนเกี่ยวข้องกับคนหลายกลุ่ม ดังนั้นกรุงเทพฯ จึงเชิญบริษัททำไม้ของอังกฤษมาวางแผนจัดตั้งกรมป่าไม้และขอยืมตัว มิสเตอร์ เอช. เอ. สเลด (Mr. H. A. Slade) จากพม่ามาช่วยดูแลงานป่าไม้โดยตรงโดยจัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้นเมื่อวันที่ 18 กันยายนพ.ศ.2439 เพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหากรมสิทธิป่าไม้ อย่างไรก็ตาม ในพ.ศ.2440 เจ้านิเวศอุดรและพระยาหลวงจำแสนเมืองเชียงใหม่ยังคงละเมิดข้อบังคับที่พระยาทรงสุรเดชวางไว้โดยได้ทำสัญญายกป่าแม่จันให้กับบริษัทบอมเบย์เบอร์มา พระยาทรงสุรเดชจึงได้ถอดเจ้าเหล่านี้ออกจากตำแหน่งเพื่อให้เจ้านายอื่นๆ เห็น

³⁶ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/50 ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ลำพูน เชียงเงิน น่าน เชียงแสน เมืองลำปาง (22 ธันวาคมพ.ศ. 2432 – 15 ตุลาคม พ.ศ.2433)

³⁷ หจข. ๑.5 ม.16.3/6 จะคิดจัดเก็บภาษีไม้ขนอนสัก (13 ธันวาคม พ.ศ.2439 – 12 มกราคม พ.ศ.2439)

³⁸ หจข. ๑.5 บ.1.2/11 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426 – 2427)

เป็นตัวอย่างในการฝ่าฝืนข้อบังคับ³⁹ทำให้เจ้านิเวศอุดรและพระยาหลวงจำแสนสูญเสียทั้งตำแหน่ง
กรรมสิทธิ์การทำไม้และค่าตอบแทนที่ควรจะได้รับ

หลังจากที่กรุงเทพฯ เกลี่ยกล่อมให้เจ้าเมืองน่านและเมืองแพร่ยกกรรมสิทธิ์ป่าไม้ให้เป็นของ
รัฐบาลได้สำเร็จจึงได้พยายามเกลี่ยกล่อมเจ้าเมืองเชียงใหม่ให้ยกป่าไม้ให้เช่นกันโดยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นผู้ติดต่อให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์
ทำตามความประสงค์ของรัฐบาลโดยแลกกับการยกค่าต่อไม้ให้ครึ่งหนึ่ง แต่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ไม่
ยอมทำตาม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีศุภอักษรขึ้นไปยังเชียงใหม่โดยเลือกใช้
วิธีประนีประนอมมากกว่าการแสดงพระราชอำนาจดังร่างจดหมายที่ว่า

“...ด้วยเรื่องป่าไม้จะขอให้ลงทำไปตามเดิม โดยอ้างเหตุอันหาสาระมิได้...ฉันเห็นว่า
เรื่องนี้ที่จะให้สำเร็จไปได้ ไม่มีอย่างอื่นนอกจากจะมีพระราชหัตถเลขาประทับตราพระราช
ลัญจกรตรงถึงพระเจ้าเชียงใหม่ซึ่งเป็นการผิดธรรมเนียมแต่ก่อน แลเป็นที่หวาดหวั่นถ่วงเกียจ
ของเสนาบดี แลเป็นที่ฉันก็ไม่พอใจจะทำ ด้วยเหตุว่าได้วางยาสูงเสียเช่นนี้แล้ว จะต้องวางยาสูง
รำไป จึงไม่ได้ทำเลย...ถ้ามีพระราชหัตถเลขาแก้ความสงสัย...ให้แจ่มแจ้งอ่อนหวาน คงจะทำ
ให้พวกลาวถอยกำลังลงได้เป็นอันมาก ถึงว่าจะไม่พ้นจากความไม่พอใจก็น่าที่จะไม่มีเหตุการณ์
คือตั้งรุนแรงอันใดไป พอชลอให้ได้เห็นผลได้เงินประโยชน์จริงตามสัญญา การวุ่นวายก็คงสลาย
หายไปตามลำดับ...”⁴⁰

ทั้งนี้พระองค์ทรงชี้แจงเจ้าอินทวิชยานนท์ให้เห็นถึงข้อเสีย เช่น การเก็บค่าต่อที่หละหลวม ใน
อนาคตข้างหน้าไม้อาจถูกฟันออกไปจนหมดและอาจเป็นเหตุให้อังกฤษกล่าวอ้างในการเข้ามายุ่งเกี่ยวได้
เนื่องจาก“...ทุกวันนี้พวกอังกฤษยังเข้ามาทำงานป่าไม้อยู่เป็นอันมาก ถ้าป่าไม้สูญเสียคนเหล่านั้นก็
ย่อมจะฉิบหายด้วย เกาเวอนเมนต์อังกฤษจะหาเหตุว่าเพราะเราไม่รู้จักรักษาครอบครองบ้านเมืองของตน
สมบัติพิสดานก็มีไม่รู้จักรักษาไว้ให้ดีได้ ที่มีเหตุมาในเมืองพม่าก็เพราะที่พม่าไม่จัดการบ้านเมืองให้
เรียบร้อย เห็นเป็นตัวอย่างอยู่ จึงเป็นที่น่าวิตก...”⁴¹ ในเวลาต่อมาพระเจ้าอินทวิชยานนท์จึงยอมยกป่าไม้
ในเมืองเชียงใหม่ให้กรมป่าไม้ดูแล การที่เจ้านายล้านนายินยอมยกป่าไม้ซึ่งเป็นรายได้สำคัญให้กับ
กรุงเทพฯ ทำให้บรรดาเจ้านายสูญเสียผลประโยชน์ เช่น ในเมืองแพร่หลังจากที่เจ้าพิริยเทพวงศ์อิน

³⁹ James Ansil Ramsay, "The Development of a Bureaucratic Polity: the Case of Northern Siam",
Ph.D. thesis, Cornell University, 1971, p.132 – 137, p.148.

⁴⁰ หจข. ร.5 ม.16.3/5 คิดจะเก็บเงินค่าต่อไม้แขวงเชียงใหม่พระเจ้าเชียงใหม่มีหนังสือกราบทูลยังไม่ยอมตกลง
ในเรื่องนี้ (19 ธันวาคม พ.ศ.2439 – 9 เมษายน พ.ศ.2440)

⁴¹ เรื่องเดียวกัน.

กรรมสิทธิ์ป่าไม้ให้กรมป่าไม้ดูแลได้เพียง 2 ปี ได้เกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ขึ้นโดยกรุงเทพฯ เชื่อว่าเจ้าพิริย-
เทพวงษ์มีส่วนรู้เห็นและสนับสนุนการกระทำดังกล่าว

การแบ่งจ่ายเงินค่าต่อไม้ให้กับบรรดาเจ้าเมืองนี้ บางครั้งกรุงเทพฯ ได้มีการผ่อนผันเพิ่มเติมให้
เช่น ในพ.ศ.2443 เจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่ได้ขอพระราชทานแบ่งค่าต่อป่าแม่ปาย เมืองแม่ฮ่องสอนซึ่ง
เป็นของพระราชชายาเจ้าดาราศิมซึ่งได้รับพระราชทานอนุญาตโดยแบ่งเป็นของหลวงครึ่งหนึ่ง อีกครึ่งหนึ่ง
แบ่งออกเป็น 4 ส่วน เป็นของเจ้าผู้ครองนคร 1 ส่วน เป็นของพระราชชายา 1 ส่วน เจ้าอุปถัมภ์ 1 ส่วน
และเก็บไว้บำรุงกิจการบ้านเมือง 1 ส่วน โดยป่าแม่สะเกี้ยว แม่ต่าฝิ่ง แม่ตะละและแม่เยะก็เช่นกัน ในเมือง
น่าน เจ้าเมืองน่านขอเงินค่าต่อเพิ่มจาก 2 ส่วนใน 4 ส่วนเป็น 3 ใน 4 ส่วนโดยให้เหตุผลว่าการทำไม้ใน
เมืองน่านน้อยลง เงินค่าต่อที่ได้รับส่วนแบ่งน้อยลงตามทำให้เงินไม่พอใช้ เมื่อเจ้าเมืองน่านลงมาเข้าเฝ้าที่
กรุงเทพฯ มีรายงานค่าต่อไม้ที่ได้รับว่าในพ.ศ.2440 ได้ส่วนแบ่ง 13,400 รูปี พ.ศ.2441 ได้รับ 24,091 รูปี
พ.ศ.2442 ได้รับ 44,950 รูปี พ.ศ.2443 ได้รับ 18,422 รูปี พ.ศ. 2444 ได้รับ 14,239 รูปี พ.ศ.2445 ได้รับ
8,092 รูปี พ.ศ.2446 ได้รับเพียง 6,841 รูปี เมื่อพระยาศรีสหเทพพิจารณาแล้วเห็นว่าเจ้าเมืองน่านมี
ความชอบและซัดสนจริงเสนออนุมัติเพิ่มให้ จากการที่กรมป่าไม้ทำหน้าที่ดูแลการให้สัมปทานป่าไม้เพียง
แห่งเดียวทำให้กรุงเทพฯ มีรายได้เพิ่มมากขึ้นโดยปีพ.ศ.2439 ซึ่งเป็นปีแรกที่กรมป่าไม้ถูกจัดตั้งขึ้นและมี
รายได้ 333,360 บาท พ.ศ.2443 รายได้จากการทำไม้เพิ่มเป็น 1,467,583 บาท⁴² โดยอีก 2 ปีต่อมามี
รายงานว่าการเก็บเงินค่าต่อของกรุงเทพฯ เพิ่มมากกว่าที่ประมาณการไว้จึงมีการเบิกจ่ายเพิ่มเติมให้กับ
บรรดาเจ้านายรวมเป็นเงิน 426,942 รูปี⁴³ จากตัวเลขส่วนต่างดังกล่าวทำให้เราพอประมาณผลประโยชน์
ที่สูญเสียไปของบรรดาเจ้านายจากการที่กรุงเทพฯ เข้าควบคุมการให้สัมปทานป่าไม้ได้เป็นอย่างดี

นอกจากการควบคุมการทำไม้ควบคุมไปกับการเก็บภาษีอากรด้านอื่นๆ พระยาศรีสหเทพยังได้
พยายามปรับปรุงระบบการภาษีอากรโดยพ.ศ.2444 ได้ยกเลิกการยกเว้นภาษีนาของบรรดาเจ้านาย อีก
ทั้งเพิ่มรายได้เข้ากองคลังด้วยการใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแทนเกณฑ์ ร.ศ.119 (พ.ศ.2444) โดยให้
เหตุผลว่าบรรดาเจ้านายมีตำแหน่งทางราชการและได้รับค่าตอบแทนเป็นรายเดือนอยู่แล้ว แต่การจัดเก็บ
ภาษีนาของเจ้านายนี้ยังคงเป็นปัญหาโดยพ.ศ.2445 ยังคงมีรายงานว่าเจ้านายและบุตรหลานยังคงใช้
อิทธิพลของตนในการขัดขวางการจัดเก็บภาษีนา⁴⁴

ก่อนเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่การคลังในมณฑลพายัพมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรเพียงพอใน
การใช้จ่ายราชการ โดยเงินรายได้ในปีพ.ศ.2443 รวม 2,188,854 บาท รายจ่าย 1,205,185 บาท⁴⁵ แต่

⁴² หจข. ร.5 ค.5.1/20 งบประมาณแผ่นดินศก 122 (30 กันยายน – 8 ตุลาคม พ.ศ.2446)

⁴³ หจข. ร.5 ม.28/3 พระราชทานเงินส่วนแบ่งค่าต่อไม้ให้เจ้านายบุตรหลานมณฑลพายัพ (26 เมษายน พ.ศ.
2438 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)

⁴⁴ หจข. ร.5 ม.58/187 รายงานราชการเมืองนครลำพูน (26 พฤศจิกายน พ.ศ.2436 – 23 มีนาคม พ.ศ.2445)

⁴⁵ หจข. ร.5 ม.58/33 พระยาศรีสหเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติ
อากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน .ศ.2443)

ภายหลังกฎเกี่ยวเมืองแพร่การคลังในมณฑลพายัพถึงกับล้ม โดยกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้ส่งหลวงอุปนิเทศสารบรรณขึ้นไปตรวจการคลังและพบว่ามีปัญหาการเงินเดือนชำระราชการยังคงจ่ายเป็นเงินรูปปีโดยขาดทุนอัตราแลกเปลี่ยน การตั้งบรายรับและรายจ่ายไม่สมดุลกันโดย พ.ศ.2445 คาดว่ามีรายรับ 2,170,249 บาท รายจ่าย 1,773,597 บาท เมื่อเกิดจลาจลไม่สามารถเก็บเงินได้ อีกทั้งบัญชีรายรับที่ถูกส่งมาคลังยังขาดตัวเงินทั้งเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูน หลวงอุปนิเทศสารบรรณได้เสนอให้จัดคลังมณฑลใหม่โดยให้ชำระราชการที่ได้เบียดกันดารอยู่แล้วให้จ่ายเงินเดือนเป็นบาทแทนเงินรูปปี รายรับรายจ่ายและภาษีอากรให้ตีเป็นเงินบาททั้งหมดโดยคิด 5 สลึงเท่ากับ 1 รูปปี ซึ่งขณะนั้นมีเพียงเมืองลำปางและเมืองแพร่ที่เปลี่ยนใช้เงินบาทแต่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองน่านยังคงใช้เงินรูปปี หลวงอุปนิเทศ-สารบรรณจึงเสนอให้ใช้เงินบาทเป็นเงินกระแสหลักในมณฑลพายัพแต่สยามยังไม่มีเงินบาทใช้หมุนเวียนอย่างเพียงพอ เมื่อมิสเตอร์ไยล์ ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ไปตรวจราชการได้พบข้อบกพร่องนี้เช่นกันโดยแสดงความเห็นว่าการที่ราชการในมณฑลพายัพยังคงใช้สกุลเงินรูปปีและต้องใช้เงินจากกรุงเทพฯ อุดหนุนอยู่เช่นนี้ต่อไปจะลำบากเพราะตั้งแต่เกิดกฎเกี่ยวคลังมณฑลพายัพไม่มีเงินใช้จนต้องยืมจากบริษัทเอกชนมาใช้จ่ายราว 100,000 รูปปี⁴⁶

ทั้งนี้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติประมาณค่าใช้จ่ายราชการในมณฑลพายัพพ.ศ.2446 ไว้ว่า กรมมหาดไทยใช้เงิน 350,000 บาท กองทหาร 650,000 บาท ตำรวจภูธร 900,000 บาท กรมสรรพากร 400,000 บาท กรมยุติธรรม 100,000 บาท เบ็ดเตล็ดไปรษณีย์และกรมแผนทีอีก 80,000 บาท รวมเป็นเงิน 2,580,000 บาท และคาดว่ามีรายรับรวมเป็นเงิน 1,717,221 บาท ดังตารางที่ 1 โดยรายจ่ายส่วนเกินกรุงเทพฯ ต้องจัดส่งเพิ่มเติม 762,779 บาท⁴⁷

ตารางที่ 1 รายได้จากภาษีอากรประเภทต่างๆ ในแต่ละเมืองของมณฑลพายัพ พ.ศ.2446

รายได้ พ.ศ.2446 (บาท)	เชียงใหม่	ลำพูน	เถิน	ลำปาง	แพร่	น่าน
อากรค่านา	200,000	40,000	800	35,000	14,500	93,000
ค่าแรงแทนเกณฑ์	350,000	76,000	15,000	165,000	56,800	160,000
อาชญาบัตร	76,500	22,000	2,000	14,500	9,624	8,000
ครั้ง	9,600	2,700	-	6,000	-	-
ฝิ่น	31,200	4,200	6,000	13,600	8,800	6,666
สุรา	70,000	19,500	5,600	16,500	9,833	8,000
จันอับ	3,000	-	-	1,650	1,500	-

⁴⁶ หจข. ๖.5 ค.27/159 เรื่องเงินใช้จ่ายในมณฑลพายัพ (16 มิถุนายน พ.ศ.2446 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2449)

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

ธรรมเนียมนุชากร	7,500	1,500	600	8,000	4,000	3,000
ไปรษณีย์โทรเลข	23,000	-	1,500	4,000	5,000	2,000
ยาสูบ	12,000	-	-	7,000	-	-
อาคารพนัก	18,500	1,200	500	5,000	2,400	-
ค่าปรับและ ค่าธรรมเนียมอื่นๆ	500	800	50	-	70	-
ธรรมเนียมนววง	-	4,500	2,280	6000	2,928	4,500
ค่าแรงนักโทษ	-	200	-	-	-	-
ค่าเช่าที่หลวง	-	-	120	-	-	-
ค่าไร่ข้าว	-	-	-	500	-	-
รวม	826,800	172,600	34,450	282,750	115,455	285,166

ที่มา: หจข. ร.5 ค.27/159 เรื่องเงินใช้จ่ายในมณฑลพายัพ (16 มิถุนายน พ.ศ.2446 – 9 สิงหาคม พ.ศ. 2449)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับรายงานสภาพการคลังมณฑลพายัพ พระองค์ทรงตกพระทัยมากโดยตำหนิการจัตราษาการของกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงพระคลังมหาสมบัติอย่างรุนแรงว่าละเลยการทำงานและใช้เงินอย่างไม่มีประสิทธิภาพ โดยทรงเห็นด้วยกับมิสเตอร์ไยล์ที่ว่าไม่ควรปล่อยให้เงินกรุงเทพฯ ไปอุดหนุนคลังมณฑลพายัพ ดังพระราชหัตถเลขา ความว่า

“...มณฑลพายัพที่ได้จัดการมาแล้ว เป็นอันจัดโดยความเดาไม่มีหลัก แลไม่มีความรู้ พอที่จะจัด ทั้งคิดการไม่พร้อมกันทุกเรื่องต้องการสิ่งใดก็ทำสิ่งนั้น ซึ่งนั่งคอยว่านานไปก็คงจะกลับคืนดีนั้น เห็นกรุงเทพฯ จะทนน้ำหนักไปไม่ไหว เพราะเหตุว่าทางที่เงินแผ่นดินจะขึ้น กรุงเทพฯ นี้ก็ไม่สู้มีมากนัก แต่การที่จะต้องทวิการจำหน่ายมีมากในมณฑลพายัพนั่นเอง เมื่อเวลาที่ไม่ได้ทำอะไรเลยยังขาดทุนถึงเพียงนี้ ถ้าได้ลงมือจัดการจริงก็เป็นธรรมดาที่จะต้องจ่ายเงินมากขึ้น เหนคลังจะรับไม่อยู่ น่าจะมีข้อใดซึ่งพลาดพลั้งอยู่ ที่ถ้าหากว่ามหาดไทยจะไม่เหนคลังคงจะต้องสอบค้นหาได้ หนังสือฉบับนี้ฉันไม่อาจให้อ่านในที่ประชุม เพราะเห็นว่าลำแดงการปกครองไม่ดี...ถ้ารู้แพร่หลายไป...ทำให้เสียเครดิตของรัฐบาลมาก...”⁴⁸

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน.

จากนั้นพระองค์ทรงให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ทรงช่วยตรวจสอบการคลังในมณฑลพายัพ และพบว่าตำรวจภูธรที่มีอยู่ต้องจ้างใช้ไม่ได้เกณฑ์มาจึงเงินเปลืองมาก โดยพ.ศ.2445 มีตำรวจภูธรอยู่ราว 800 คนเศษ พ.ศ.2446 มีราว 1,000 คน ใช้งบประมาณจ้างเดือนละ 20 บาทต่อ 1 คน ซึ่งรวมแล้วเป็นเงินมหาศาล และตำหนิว่่าจำนวนตำรวจภูธรที่มีอยู่น่าจะพอรับมือกับภูเงี้ยวได้โดยไม่ต้องนำกองทหารขึ้นไปให้เปลืองงบประมาณ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรึกษากับพระวรวงศ์เธอ เจ้ากรมตำรวจโดยสั่งให้มีการลดเงินตำรวจภูธรชาวลาวและใช้ตำรวจที่เกณฑ์จ้างซึ่งมีประสิทธิภาพดีกว่ามาแทนที่ จากนั้นให้กระทรวงพระคลังจัดทำงานงบประมาณค่าใช้จ่ายสำหรับตำรวจภูธรใหม่⁴⁹

ในเดือนมกราคมพ.ศ.2446 กรุงเทพฯ ได้ส่งพระยามหาเทพ ขึ้นไปตรวจสอบการคลังมณฑลพายัพ รายงานของพระยามหาเทพได้สรุปการปกครองของกรุงเทพฯ ไว้ค่อนข้างน่าสนใจว่า

“...ปอลิซีมณฑลพายัพแต่เดิมมาข้าพระพุทธเจ้าแลไม่มีใครเห็นฤาไม่ได้เอาใจใส่เป็นแต่รู้สึกอยู่ว่าผลประโยชน์การไม่รายได้เป็นตัวเงินมาจ่ายในราชการอื่นน้อยลงฤาไม่มีใครมี นอกจากหักใช้ในรายได้รายจ่ายหายกันไปเสียเป็นอันมาก แต่ในปัญหาหรือหนทางของกรมป่าไม้ยังรักเขียนได้โดยยาก แม้ถึงในกระทรวงมหาดไทยฤาออฟฟิศกรมป่าไม้กรุงเทพฯ ก็จะไม่บอกอันใดใครได้...เพราะออฟฟิศกรมป่าไม้เป็นออฟฟิศเดินทางอยู่โดยมาก แลการเงินทองก็ไม่ได้เกี่ยวแก่คลังของรัฐบาลในเวลา นี้ มาถึงบัดนี้ราชการมณฑลพายัพปรากฏว่าการแอดมินิสเตรชั่นไม่เป็นไปตามความสำเร็จ ซึ่งร้อนถึงส่วนกรุงเทพฯ จะต้องใช้เงินให้ในการรับการจะลาจลแล แอดมินิสเตรชั่นเป็นรายปีละ 7 แสนบาทที่ไม่ใช่เงินน้อย...

...การที่พระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลเช่นนี้ไม่ใช่หนทางไม่ใช่ติเตียนหนทางของกระทรวงมหาดไทยที่ทำมาแล้ว เพราะเมื่อจะถอยหลังคิดขึ้นไปถึงแต่ก่อนกรุงเทพฯ ไม่ได้เกี่ยวข้องกับอันใดนอกจากได้ทงสี่ห้าบาทค่าบรรณาการสามปีต่อครั้งหนึ่ง กับการเก็บภาษีต้นซุงที่ลอบผ่านมาในลำน้ำเจ้าพระยา...จนถึงขั้นเดิมได้มีข้าหลวงถือเอาอำนาจการพิพากษาและการสัญญาอื่นๆ ที่เกี่ยวแก่ต่างประเทศอยู่ในอำนาจกรุงเทพฯ ถึงบัดนี้บังคับบัญชาการแอดมินิสเตรชั่นทุกอย่างอยู่ในเงื้อมมือกรุงเทพฯ ซึ่งอาจจะทำการใดๆ ให้สิทธิขาดแทบทุกประการ... เมื่อเรามีอำนาจทำได้ไกลถึงเพียงนี้ควรจะกำหนดปอลิซีซึ่งได้แล้วว่าจะจัดจะทำอย่างไร เมื่อความรู้มีขึ้นว่าการเอนฟอสซิชันบังคับฎาวิธีการทำที่ทำมาแล้วไม่เป็นที่พอใจ (ฟินเนเซียลลี) แต่การจะจัดคิดอย่างอย่างไรในเรื่องออฟฟิศแอดมินิสเตรชั่นนั้นเมื่อไม่มีเบสแล้วตั้งฎาจัดไปก็เหมือนหนึ่งปล่อยเรือตามคลื่น สุดแต่คราวลมจะพัดเซไปเซมา โดยไม่มีหางเสือคือที่หมายเบส ที่ต้องการทราบเกล้าเวลานี้คือ

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน.

1 เราจะปฏิบัติต่อเมืองเหล่านั้นคือแอนเนกเซชันคือร่วมทุนร่วมกำไรกับมณฑลเหล่านั้นถ้า ถ้าเช่นนั้นอำนาจแอดมินิสเตรชันจะต้องอยู่แก่ข้าราชการไทยทั้งหมด เว้นไว้แต่คนพื้นเมืองจะได้ฝึกหัดเข้ารับราชการตามทางที่มียศมีชั้นเข้าลำดับกับข้าราชการไทยไปแลรับผิดชอบเป็นชั้นเดียวกัน ซึ่งยังไม่ได้เป็นเช่นนั้นเวลานี้ ฤายังเป็นไปได้ถ้าเช่นนั้นเจ้านายบ้านเมืองควรจะให้รับเงินส่วนพระคลังข้างที่เป็นฟีกช้อย่างเดียวแลเปลี่ยนแปลงต่อไปตามชั้นจนไม่มีใครจะรับ ฤาว่าง

อย่างที 2 เจ้านายพื้นบ้านให้มีอำนาจทำการส่วนบ้านเมือง ส่วนรัฐบาลกรุงเทพฯ ถอดเอาอำนาจบางอย่าง เช่น ยูติเชียลแอดมินิสเตรชัน โปสตาแอนแดลกราฟ อารมีแลพีแนนเซียลแอดมินิสเตรชัน และมีเจ้าพนักงานผู้ช่วยฤาแอดไวเซอร์ทุกหน้าที่การเช่นนี้ส่วนตัวเจ้าควรแบ่งได้แบ่งเสีย ผลประโยชน์ควรใช้แต่ในบ้านเมือง แต่ถ้าเช่นนั้นในการขาดทุนเงินกรุงเทพฯ มณฑลพายัพจะต้องเป็นลูกหนี้ ฤามีโณสำหรับการเมืองนั้นต่างหาก แลเจ้านายพื้นบ้านมีเสียงที่จะดิศคัสได้ในการเก็บภาษีฤาใช้จ่ายเงินทองในการบ้านเมืองตามควมเมบอที่จะกำหนดให้การเวลานี้บางอย่างเป็นอย่างที 1 บางอย่างเป็นอย่างที 2 บางอย่างไม่เข้ากันเลยเช่นการป่าไม้ค่าต่อรัฐบาลเชื่อว่ามีส่วนแบ่งมากบ้างน้อยบ้าง แต่ความจริงตามที่ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจเวลานี้ว่าไม่ได้แบ่งเลย เพราะเหตุว่าส่วนแบ่งๆ ในครอสริลฟ์ รัฐบาลเสียค่าจัดการทุกอย่างในการจ้างคนกรมป่าไม้ที่ต่างว่าทำให้แก่ลานั้นเอง ถึงวิธีเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์ก็เช่นกัน เงินส่วนแบ่งของรัฐบาลที่ได้ก็หมดไปในการจัดการ...เห็นด้วยเกล้าว่าใจของเจ้านายลาวเวลานี้ก็รู้สึกคล้ายกับเจ้านายต่างๆ เมื่อเปลี่ยนธรรมเนียม รู้สึกว่ากรุงเทพฯ บีบคั้นทั้งอำนาจแลทรัพย์สินสมบัติถ้าได้ทางเสียแม้แต่เราจะสำแดงอย่างไรฤาใจดีอย่างไรก็เป็นอันห้ามความคิดไม่ได้...แต่ความรู้สึกในใจย่อมชวนชววยอยู่สองอย่างคือ 1 รับผิดชอบดวงสังสมทรัพย์สินสมบัติที่ควรจะได้ ฤาคิดอ่านตัดมือกรุงเทพฯ ให้วางงานโดยวิธีเลิศนัยต่างๆ ดังเหตุที่เป็นมาแล้ว...⁵⁰

จากรายงานดังกล่าวเห็นได้ว่านับจากนี้ไปกรุงเทพฯ ต้องวางนโยบายให้แก่ชัดว่าจะจัดการอย่างไรกับการปกครองในมณฑลพายัพ หากจะรวมมณฑลพายัพเข้าเป็นส่วนหนึ่งในพระราชอาณาเขตต้องจัดการให้อำนาจทุกอย่างอยู่ในมือข้าราชการกรุงเทพฯ และให้บรรดาเจ้านายรับค่าตอบแทนเป็นรายเดือนจนกว่าจะหมดตัวผู้รับ หรือถ้าจะให้บรรดาเจ้านายมีสิทธิในการบริหารบ้านเมือง กรุงเทพฯ ต้องดึงเอาอำนาจบางอย่างเช่นการทหารมาไว้ที่ส่วนกลางโดยแต่งตั้งให้ข้าราชการจากกรุงเทพฯ เป็นผู้ควบคุมดูแลการทำงาน และหากเจ้านายบริหารผิดพลาดด้านการคลังก็ต้องตกอยู่ในฐานะลูกหนี้ของกรุงเทพฯ มิให้นำเงินกรุงเทพฯ ไปอุดหนุนอย่างที่เป็นอยู่

⁵⁰ หจช. ๕.๕.๒๘/3 พระราชทานเงินส่วนแบ่งค่าต่อไม้ให้เจ้านายบุตรหลานมณฑลพายัพ (26 เมษายน พ.ศ. 2438 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)

แม้ว่าคลังมณฑลพายัพจะล้มโดยกรุงเทพฯ ต้องเข้าไปอุดหนุนถึงปีละ 7 แสนบาทแต่พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ ได้พยายามรื้อฟื้นคลังมณฑลขึ้นใหม่ เพราะเมื่อเกิดกบฏเงี้ยวปล้นเมืองราชบุรีพากันแตกตื่นอพยพหนีไปอยู่ที่อื่น อีกทั้งการปราบกบฏอาศัยราษฎรพื้นเมืองเป็นกำลังในการขนเสบียงและใช้งานอย่างมากทำให้ราษฎรไม่มีเวลาทำมาหากิน พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์จึงเสนอให้งดเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ในเมืองต่างๆ ที่ช่วยปราบกบฏเป็นเวลา 1 ปีทั้งนี้เพื่อ “...เป็นการล่อใจ...” แต่บริเวณปึงได้ พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์สนับสนุนให้เก็บเงินเต็มอัตราเนื่องจากไม่มีการเกณฑ์ราษฎรบริเวณนี้และราษฎรโดยมากได้เข้าร่วมกับผู้ร้ายทำการต่อสู้กับนายแขวง⁵¹ ดังนั้นการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์และอากรค่านาที่ถือเป็นรายได้หลักของมณฑลพายัพจึงไม่สามารถเก็บเงินได้เต็มตามที่คาดไว้ นอกจากนี้ยังมีรายจ่ายอื่นๆ ที่เพิ่มเติมขึ้นอีกในช่วงหลังเกิดกบฏเงี้ยวคือเบี้ยหวัดและบำเหน็จบำนาญให้กับข้าราชการ บุตรและภรรยาของผู้ที่ถูกฆ่าตายจากการจลาจลอีกจำนวนหนึ่ง⁵²

การจัดเก็บรายได้จากอากรประเภทอื่นๆ ก็เช่นกัน เช่น อากรสุราซึ่งสร้างรายได้เป็นอันดับต้นๆ ของมณฑลพายัพไม่สามารถเก็บเงินได้เต็มตามจำนวน โดยเมืองแพร่ เจ้าภาษีขอลดส่งเงินอากรเพราะผู้ร้ายเงี้ยวปล้นเมืองแพร่ทำลายเตากลั่นสุราเสียหายเป็นเงิน 7,658 บาท ต้องงดการต้มสุราจนถึงเดือนมกราคม พ.ศ.2445 เป็นเวลา 5 เดือนเศษเพราะไม่มีเตาต้ม ในเมืองน่าน ผู้แทนนายอากรสุราถูกฆ่าตาย 2 คน ทำให้งดต้มสุราเป็นเวลา 4 เดือนและข้าวของเสียหายราว 1,000 บาทเศษ อีกทั้งการจำหน่ายสุราขาดทุน ในเมืองเชียงใหม่ก็เช่นกัน โรงสุราเสียหายถึง 8 ตำบล ทั้งนี้เจ้าอากรได้พากันทำเรื่องร้องเรียนขออนุญาตลดจ่ายอากรโดยกรุงเทพฯ อนุญาตให้ทุกราย⁵³ ค่าต่อไม้ก็คงเช่นกันโดยมิสเตอร์ทอดเจ้ากรมป่าไม้แจ้งว่าเมืองเชียงใหม่เมื่อเกิดกบฏเงี้ยวทำให้บริษัทรับทำไม้ 4 บริษัท ได้แก่ บริษัทบอมเบย์เบอร์มา บริษัทเบอร์เนียว บริษัทกิมเซ่งหลีและบริษัทสยามฟอเรสต์ ไม่สามารถชักลากไม้ได้และขอขยายสัญญาป่าไม้ออกไป⁵⁴ ซึ่งทำให้รายได้จากค่าต่อลดลงด้วย

เนื่องจากการจัดเก็บรายได้ไม่สามารถทำได้ตามเป้าอันเนื่องมาจากกบฏเงี้ยว ทำให้พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ต้องพยายามหารายได้และลดรายจ่ายอื่นๆ ในการหารายได้เพิ่มนี้มีการเรียกเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์กับพวกลาวเมืองทุ่งที่ข้ามมาจากหลวงพระบางเข้ามาอยู่ในเมืองบ่อว่า แขวงเมืองน่านมาแล้ว 27 ปี แต่ไม่ได้รับหนังสือเป็นคนของฝรั่งเศส พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้เรียกเก็บเงินเช่นกัน⁵⁵ นอกจากนี้

⁵¹ หจข. ๑.5 ม.28.2/11 เงินส่วยในมณฑลพายัพ (11 มีนาคม พ.ศ.2444 – 16 ตุลาคม พ.ศ.2452)

⁵² เช่น หจข. ๑.5 ค.19/153 เรื่องบำเหน็จรางวัลพนักงานโทรเลขทำการในเมื่อคราวจลาจลในมณฑลพายัพ (5 สิงหาคม พ.ศ.2445 – 19 ธันวาคม พ.ศ.2446)

⁵³ หจข. ๑.5 ค.14.1/24 นายอากรสุรามณฑลพายัพขอลดเงินอากรสุรา อ้างว่าต้องขาดทุนเพราะเกิดเงี้ยวจลาจล (30 เมษายน พ.ศ.2446 – 12 พฤษภาคม พ.ศ.2449)

⁵⁴ หจข. ๑.5 ค.16/57 บริษัทกิมเซ่งหลีขอเช่าป่าไม้ (3 กรกฎาคม – 7 สิงหาคม พ.ศ.2446)

⁵⁵ หจข. ๑.5 ม.28.2/11 เงินส่วยในมณฑลพายัพ (11 มีนาคม พ.ศ.2444 – 16 ตุลาคม พ.ศ.2452)

ยังได้ออกประกาศให้ศาลต่างประเทศและเจ้าภาษีมลพิธีในการค้นและตรวจจับฝิ่นเถื่อนคนในบังคับอังกฤษได้⁵⁶ ทั้งนี้เพื่อลดการลักลอบค้าฝิ่นเถื่อนและเพิ่มรายได้เข้าคลังมณฑล

ในด้านการลดรายจ่ายเนื่องจากบฏเงี้ยวได้สร้างความเสียหายต่อสถานที่ราชการ บ้านเรือน ราษฎร สายโทรเลขและถนนหนทางตามเมืองต่างๆ จำนวนมากโดยเฉพาะเมืองแพร่ ทำให้มีการเกณฑ์แรงงานราษฎรมาซ่อมสร้างซึ่งส่วนกลางต้องจ่ายค่าแรงให้กับราษฎรตามพระราชบัญญัติเกณฑ์จ้าง แต่พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์พยายามลดรายจ่ายโดยการคำนวณการเกณฑ์จ้างซึ่งต้องใช้เงิน 43,024 บาท แต่หากเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์ราษฎรจำนวน 9,424 คน คนละ 4 บาท จะได้เงิน 37,696 บาท ซึ่งต้องจ่ายเงินค่าจ้างสูงกว่าเงินที่ได้จากการเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์อยู่ 5,328 บาท พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์จึงยกเว้นการเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์ในพ.ศ.2446 ให้กับราษฎรเมืองแพร่และงดการจ่ายค่าจ้างเพื่อเป็นการประหยัด⁵⁷

แม้ว่าคลังมณฑลพายัพจะล่ม อีกทั้งมีหนี้สินที่ต้องยืมบริษัทเอกชนมาใช้จนต้องนำเงินกรุงเทพฯ ขึ้นไปอุดหนุนราชการ แต่การจ่ายเงินค่าต่อไม้กับบรรดาเจ้านายยังเป็นไปตามปกติ โดยหลังบฏเงี้ยวเมืองแพร่เพียงยุติลงเจ้าอินททยงยศเจ้าเมืองลำพูนได้มีหนังสือทวงถามค่าต่อไม้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยดีว่าการปราบจลาจลครั้งนี้บรรดาเจ้านายได้ใช้เงินส่วนตัวออกไปจำนวนมาก ดังนั้นพระองค์โปรดให้มีการเบิกจ่ายโดยมีพระราชดำริว่า “...ความเดือดร้อนอันใดจะเท่าเรื่องนี้ไม่มีแล้ว...” โดยเจ้านายอื่นๆ ได้รับพระราชทานเช่นกัน⁵⁸

เชื่อว่าการจัดเก็บภาษีอากรและรายได้อื่นๆ ในช่วง 3 – 4 ปีแรกในมณฑลพายัพภายหลังบฏเงี้ยวน่าจะค่อยๆ พื้นตัวขึ้นดังรายงานของพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ที่ว่า “... เรื่องผลประโยชน์ทำให้หน้าวิตกอยู่บ้าง ด้วยรายได้ต่ำกว่ารายจ่าย แต่เป็นการจำเป็นในสามสี่ปีต้นมือ เพราะคนทำงานยังใหม่ การตรวจตรายังไม่ผู้เลียดเพียงพอ ข้าต้องไปมั่วยู่กลางของเก่า...ถ้าเสร็จการตอนเกล้าได้ลงมือตอนใหม่ได้บ้างแล้ว รายได้ก็จะฟื้นขึ้นทันที...”⁵⁹ อย่างไรก็ตามในพ.ศ.2448 พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้ขอเงินจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจำนวน 1,000,000 บาท เพื่อนำไปสำรองใช้ในพ.ศ.2449 เนื่องจากวางแผนสร้างโรงพยาบาลและการอื่นๆ แต่กรุงเทพฯ เองมีความจำเป็นต้องใช้เงินเช่นกันจึงจัดส่งให้เพียง 400,000 บาท⁶⁰ นอกจากนี้พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้พยายามจัดหาเงินเข้าคลังด้วยวิธีอื่นอีกเช่น ในเดือนมิถุนายน พ.ศ.2449 สยามได้ทำสัญญากับฝรั่งเศสโดยทำยัญสัญญาข้อ 6 ได้มีการตกลงกันว่าคนในบังคับฝรั่งเศสที่อาศัยอยู่ในสยามต้องเสียเงินค่าแรงแทนเกณฑ์หรือราชการประจำปีนอกเหนือจากภาษี

⁵⁶ หจข. ร.5 ค.14.1ก/40 จัดการอากรฝิ่นมณฑลพายัพ (14 – 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2447)

⁵⁷ หจข. ร.5 ม.28.2/11 เงินช่วยในมณฑลพายัพ (11 มีนาคม พ.ศ.2444 – 16 ตุลาคม พ.ศ.2452)

⁵⁸ หจข. ร.5 ม.28/3 พระราชทานเงินส่วนแบ่งค่าต่อไม้ให้เจ้านายบุตรหลายมณฑลพายัพ (26 เมษายน พ.ศ. 2438 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)

⁵⁹ หจข. ร.5 บ.22/1 ถ่ายรูปและกล้องถ่ายรูปต่างๆ (19 เมษายน พ.ศ.2442 – 10 กันยายน พ.ศ.2449)

⁶⁰ หจข. ร.5 ค.1/41 ส่งเงินไปใช้จ่ายราชการมณฑลพายัพ (2 – 6 มกราคม พ.ศ.2448)

อาคารอื่นๆ เหมือนคนพื้นเมือง พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์จึงได้เสนอให้มีการเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์กับคนกลุ่มนี้ เชื่อว่าคลังมณฑลพายัพน่าจะฟื้นตัวได้โดยรายรับน่าจะมีเพียงพอกับรายจ่ายนับตั้งแต่ พ.ศ.2450 เป็นต้นมาโดยพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้เสนอให้มีการยกเว้นภาษีอากรให้กับกำนันผู้ใหญ่บ้านและสารวัตรในมณฑลพายัพให้เหมือนกับมณฑลชั้นในโดยให้เหตุผลว่าเงินอากรที่เก็บได้มากพอใช้จ่ายราชการแล้ว⁶¹

เห็นได้ว่าการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ ด้วยการควบคุมภาษีอากรเพื่อนำเงินมาสร้างระบบราชการแบบใหม่ในระยะแรกมีความประนีประนอมโดยยังคงให้สิทธิ์กับบรรดาเจ้านายเป็นผู้ดูแลการเบิกจ่ายและการคลัง โดยรายได้จากการสัมปทานไม้เป็นรายได้สำคัญที่มีมูลค่าเพิ่มมากขึ้นจนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจัดตั้งกรมป่าไม้เพื่อแก้ปัญหากรรมสิทธิ์การเช่าที่ท่าไม้และเพิ่มรายได้ให้กับส่วนกลางโดยตั้งเอาอำนาจการให้สัมปทานจากบรรดาเจ้านายมาไว้ที่กรมป่าไม้และตั้งค่าตอบแทนให้เป็นรายปี ในขณะที่ภาษีอากรอื่นๆ ข้าหลวงใหญ่ที่ได้รับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ เป็นผู้ดูแลตรวจสอบการประมวลอย่างเข้มงวด หลังพ.ศ.2443 ที่มีการบังคับใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์และอากรที่ดินโดยยกเลิกสิทธิพิเศษที่เคยให้กับบรรดาเจ้านาย เงินภาษีอากรทั้ง 2 ประเภทนี้ได้กลายเป็นรายได้หลักของมณฑลเพื่อใช้จ่ายราชการ ฐานะทางเศรษฐกิจของเจ้านายที่เคยมีอิสระในการจัดเก็บรายได้ค่อยๆ ถูกลดทอนลง โดยหน้าที่ในการปกครองราษฎรได้ถูกโอนมาไว้ในระบบราชการแบบใหม่ภายใต้การควบคุมจากกรุงเทพฯ

การจัดทำแผนที่และบัญชีสำมะโนครัว

วิธีการจัดทำแผนที่แบบสมัยใหม่และทำบัญชีสำมะโนครัวนั้นเป็นสิ่งใหม่สำหรับสยาม ในงานของ ธงชัย วินิจจะกูล ได้กล่าวถึงความสำคัญของการทำแผนที่แบบสมัยใหม่ว่าเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้การกล่าวอ้างว่าเป็นเจ้าของบนพื้นผิวดินเป็นรูปธรรมที่จับต้องได้ และเป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการปกครองแบบรัฐสมัยใหม่ในการทำสงครามของกองทัพ⁶²

เดิมที่สยามมีการทำแผนที่ แผนที่สยามอาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภทคือแผนที่ทางศาสนาเพื่อใช้อธิบายความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่สำคัญทางศาสนา เช่น แผนที่ไตรภูมิฉบับพระเจ้ากรุงธนบุรี⁶³ แผนที่ฉบับดังกล่าวแสดงรายละเอียดถึงสิ่งที่ถูกบรรยายไว้ในไตรภูมิ เช่น สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ สระอโนดาต นรก

⁶¹ หจข. ร.5 ม.28.2/11 เงินส่วยในมณฑลพายัพ (11 มีนาคม พ.ศ.2444 – 16 ตุลาคม พ.ศ.2452)

⁶² Thongchai Winichakul, *Siam Mapped: a History of the Geo – body of a Nation* (Honolulu: University of Hawaii Press, 1994), p.310.

⁶³ ดูรายละเอียดจาก สมุดภาพไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี, สำนักนายกรัฐมนตรี คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525)

ฯลฯ อีกประเภทหนึ่งคือแผนที่เดินทัพ เช่น แผนที่ซูดที่ค้นพบในพระบรมมหาราชวัง⁶⁴ ซึ่งเชื่อว่าเป็นแผนที่ ซึ่งได้รับการเขียนขึ้นในรัชสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้สำหรับการเดินทัพในการ สงคราม มีการอธิบายเมืองต่างๆ ระยะเวลาคร่าวๆ ระหว่างเมือง ฯลฯ แผนที่ประเภทนี้ใช้เหตุผลหลักในการ สืบเสาะจากสถานที่ที่สำคัญ เช่น วัด แม่น้ำ ภูเขา ฯลฯ และแผนที่ประเภทนี้ไม่ได้แสดงเส้นอาณาเขต ระหว่างเมืองหรือรัฐแต่อย่างใด

ตามธรรมเนียมของรัฐจารีตในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไม่ให้ความสำคัญกับเส้นแบ่งเขตแดน⁶⁵ การกำหนดพื้นที่ว่าเป็นของรัฐใดขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ทางการส่งบรรณาการหรือส่วยให้กับผู้ปกครองของรัฐนั้นๆ ใน กรณีของล้านนา ตั้งแต่สมัยเจ้ากาวิละเขตแดนของเมืองเชียงใหม่ตะวันตกมีการตกลงเอาแม่น้ำสาละวิน เป็นเส้นแบ่งเขตแดนกับกะเหรี่ยงยางแดงโดยมิได้มีหนังสือเป็นลายลักษณ์อักษร เมื่ออังกฤษรบชนะพม่า ในสงครามครั้งที่ 1 พ.ศ.2368 อังกฤษได้ยึดพื้นที่พม่าตอนใต้ทำให้พื้นที่บางส่วนของล้านนาและสยามติด กับพม่าของอังกฤษ ต่อมาสยามได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศอังกฤษในวันที่ 20 มิถุนายนพ.ศ.2369 (สัญญาเบอร์นี) และลงสัตยาบันร่วมกันที่เมืองอัคราในประเทศอินเดียในวันที่ 17 มกราคมพ.ศ.2371 สัญญาดังกล่าวมีเนื้อหาเกี่ยวกับการค้าและมีข้อความตอนหนึ่งที่กล่าวถึงเรื่องเขต แแดนโดยทั้ง 2 ฝ่ายตกลงกันว่าหากมีปัญหาขัดแย้งเกี่ยวกับแนวพรมแดนระหว่างพม่าของอังกฤษและ สยามทั้ง 2 ฝ่ายจะร่วมตกลงกันอย่างฉันทามิตร

ในพ.ศ.2367 อังกฤษได้เจรจากับเจ้าเมืองเชียงใหม่เพื่อตกลงเขตแดนตอนเหนือของตะนาวศรี ซึ่งเป็นเขตทำไม้และคาบเกี่ยวกับล้านนา ดร.วิฑาร์ตสันได้ตกลงทำสัญญากับเจ้าเมืองเชียงใหม่โดยที่ สยามไม่มีส่วนรู้เห็น ในสัญญาดังกล่าวมีการตกลงเรื่องดินแดนอย่างกว้างๆ โดยไม่มีการกำหนดเส้นเขต แแดนที่ชัดเจน ในพ.ศ.2390 อังกฤษรบไว้ให้เจ้าเมืองเชียงใหม่กำหนดเขตแดนร่วมกันให้ชัดเจน เจ้าเมือง เชียงใหม่ตอบว่ามีอยู่ในสัญญาที่ทำกับดร.วิฑาร์ตสันแล้ว หากอังกฤษต้องการหลักหมายให้แน่ชัดให้ อังกฤษทำเองโดยร่วมมือกับกะเหรี่ยงตามแนวพรมแดน อังกฤษจึงตกลงทำเขตแดนเองโดยไม่รบกวนเจ้า เมืองเชียงใหม่ สำหรับอังกฤษเขตแดนที่แน่ชัดเป็นปัจจัยสำคัญในการรักษาสันติภาพของสองรัฐ การไม่ ตกลงให้แน่นอนอาจทำให้เกิดกรณีพิพาทตามมาภายหลังได้⁶⁶ สำหรับสยามและล้านนาซึ่งไม่ให้ความสำคัญกับเส้นแบ่งเขตแดนสิ่งนี้จึงเป็นปัญหาเรื่อยมาในทัศนะของอังกฤษ

⁶⁴ ดูรายละเอียดจาก Santanee Phasuk, *Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand* (Bangkok : River Books, 2004)

⁶⁵ ธงชัย วินิจจะกุล, "ประวัติศาสตร์การสร้าง "ตัวตน", ใน *อยู่เมืองไทย* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 130.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 152 – 154.

ต่อมาสยามและอังกฤษมีความขัดแย้งเรื่องการทำเหมืองดีบุกบริเวณปากแม่น้ำปากจั่น (แม่น้ำกระบุรี) บริเวณคอคอดกระซึ่งติดกับพรมแดนของตะนาวศรี⁶⁷ เจ้าหน้าที่สยามออกเก็บภาษีจากชาวบ้านที่ทำแร่อยู่ที่ทั้ง 2 ปากแม่น้ำ แต่อังกฤษถือว่าแม่น้ำเป็นเส้นแบ่งเขตแดน ดังนั้นสยามไม่มีสิทธิในการเก็บภาษีเหนือฝั่งของอังกฤษ⁶⁸ ดังนั้นในวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2410 สยามได้ทำอนุสัญญากับข้าหลวงใหญ่แห่งอินเดียว่าด้วยเรื่องกำหนดเขตแดนบนผืนแผ่นดินใหญ่ระหว่างราชอาณาจักรสยามและมณฑลตะนาวศรีของอังกฤษ มีการลงนามแลกเปลี่ยนสัตยาบันที่กรุงเทพฯ ในวันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ.2411 หนังสือสัญญาฉบับนี้กำหนดแนวพรมแดนจากน้ำสบ ระหว่างแม่น้ำเมยและแม่น้ำสาละวินลงมาทางใต้สู่ทะเลอันดามันที่ปากแม่น้ำปากจั่น ทำหนังสือสัญญาฉบับนี้ได้แนบบัญชีแสดงจุดกำหนดบนแนวพรมแดนตอนที่เป็นสันปันน้ำโดยระบุพิกัดภูมิศาสตร์ เขตปกครอง ลำน้ำที่อยู่แต่ละปากของสันปันน้ำ ตลอดจนรายละเอียดของบริเวณตามจุดกำหนดบนแนวพรมแดนด้วยสีแดง และให้เก็บไว้เป็นหลักฐานตรวจสอบฝ่ายละฉบับ⁶⁹ ดังนั้นการแสดงความเป็นเจ้าของเหนือดินแดนอย่างแท้จริงตามแนวคิดของรัฐสมัยใหม่แบบตะวันตกของสยามจึงถูกกำหนดขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยนี้

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากชวาและสิงคโปร์พระองค์ได้ให้นายเฮนรี อลาบาสเตอร์ (Henry Alabaster) เข้ามารับราชการเป็นที่ปรึกษา นายอลาบาสเตอร์ได้แนะนำให้สยามจัดตั้งกองแผนที่ขึ้นในพ.ศ.2418 โดยมีหม่อมราชวงศ์เทวาทิราช นายทัต ศิริสัมพันธ์ (พระยาสมิทธสรวรพการ) และนายสุต (พระอุตรพิจารณ) ร่วมกับกัปตันลอฟตัส (Capt. A. J. Loftus) ผู้ชำนาญการทำแผนที่ทางทะเล ออกทำแผนที่เพื่อตัดถนนเจริญกรุงและถนนอื่นๆ ในกรุงเทพฯ และออกสำรวจแผนที่เพื่อวางสายโทรเลขจากกรุงเทพฯ ไปพระตะบอง และจัดตั้งกองแผนที่บริเวณปากอ่าวเพื่อประโยชน์ในการเดินเรือและป้องกันการรุกรานชายทะเลบริเวณอ่าวไทย ต่อมารัฐบาลอินเดียของอังกฤษได้ขยายการทำแผนที่จากอินเดียและพม่าเข้ามาในสยามทางเจดีย์สามองค์เพื่อทำแผนที่จนจรดปากแม่น้ำเจ้าพระยา และได้ขออนุญาตรัฐบาลสยามเข้ามาทำแผนที่โดยขอปิดหมุดเครื่องหมายบนยอดพระปฐมเจดีย์และภูเขาทอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกประชุมข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เนื่องจากมีความกังวลว่าอังกฤษจะขยายการทำแผนที่เข้ามาในสยามเพราะต้องการยึดครอง

การนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษานายอลาบาสเตอร์ โดยนายอลาบาสเตอร์ได้ทูลแนะนำให้ทรงอนุญาตให้อังกฤษเข้ามาทำแผนที่ได้ และเสนอให้มีการทำแผนที่ในสยามโดยจ้างนายเจมส์ แมคคาร์ธี (James McCarthy) เข้ามาช่วยจัดทำ เมื่อนายแมคคาร์ธีเข้ามารับราชการได้โปรดเกล้าฯ ให้สังกัดกรมพระกลาโหมและออกไปทำแผนที่โทรเลขทางเมืองตากไปเมืองมะละแหม่งใน

⁶⁷ แม่น้ำปากจั่นหรือแม่น้ำกระบุรี อยู่ในจังหวัดระนอง, กระทรวงศึกษาธิการ, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย (พระนคร: อักษรนิติ, 2468), หน้า 37.

⁶⁸ Thongchai Vinijakul, *Siam Mapped: A History of the Geo – body of a Nation*, p.65 – 67.

⁶⁹ ที่ระลึกครบรอบวันสถาปนา 100 ปีกรมแผนที่ทหาร 3 กันยายน พ.ศ.2528 (กรุงเทพฯ: กรมแผนที่ทหาร, 2528), หน้า 198.

พ.ศ.2424⁷⁰ จากนั้นกระทรวงมหาดไทยได้ให้นายแมคคาธิไปทำหน้าที่ลำน้ำที่ติดพรมแดนเมืองตากของสยามและเมืองเชียงใหม่⁷¹ และออกไปทำหน้าที่ที่มีความขัดแย้งกันบริเวณชายแดนระหว่างรามัญ เมืองปัตตานีบริเวณเขตติดต่อกับแม่น้ำประโนเขตการปกครองของอังกฤษในแหลมมลายู

ในสมัยกรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้มีการจัดตั้งเมืองหน้าด่านเพื่อรักษาชายพระราชอาณาเขตอันเนื่องมาจากหัวเมืองต่างๆ รอบล้านนาเกิดความวุ่นวาย โดยเมืองเชียงตุงพยายามขยายอำนาจลงมาทางใต้และตีเอาเมืองปู้ เมืองสาดไว้ได้ การนี้กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงถือโอกาสประกาศเขตแดนของล้านนาเข้าไปจรดแม่น้ำสาละวินโดยรวมเอาหัวเมืองเงี้ยวทั้งห้ามาเป็นของสยาม รายงานของกรมหมื่นพิชิตปรีชากร แสดงให้เห็นว่าสยามใช้การกล่าวอ้างสิทธิเหนือดินแดนเหล่านี้โดยเล็งเห็นผลประโยชน์ที่จะตามมา ความว่า “...ที่รายนี้ก็มีราคาถึงปีละแสนรูเปียกพันซึ่งเศษ ings อยู่เปล่าๆ เป็นที่ที่จะได้ด้วยง่ายดังนั้นจะปล่อยก็เสียตายจำต้องลงเคลมดูพักหนึ่ง จะได้ไม่ได้ก็แล้วแต่การจะเป็นไป ไม่ต้องขาดทุนรอนอะไร...”⁷² ข้อพิพาทด้านเขตแดนระหว่างพม่าและล้านนานอกจากหัวเมืองเงี้ยวทั้งห้าแล้วยังมีปรากฏบริเวณตะวันออกของแม่น้ำสาละวินที่ติดกับด้านตะวันตกของเมืองแม่ฮ่องสอนที่เรียกโดยรวมว่าหัวเมืองกะเหรี่ยงตะวันออกอีกด้วย บริเวณนี้มีพวกกะเหรี่ยงยางแดงซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษข้ามแม่น้ำสาละวินเข้ามาทำไม้จำนวนมากจนเป็นเหตุให้อังกฤษอ้างว่าบริเวณดังกล่าวเป็นของเมืองนายและเมืองหมอกใหม่ซึ่งเป็นของพม่า เขตแดนระหว่างเมืองเชียงตุงและเชียงใหม่ก็เช่นกัน⁷³

ในพ.ศ.2428 เมื่ออังกฤษครอบครองพม่าได้ทั้งหมดและประกาศให้หัวเมืองไทยใหญ่ที่เคยขึ้นกับพม่าเป็นของอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิตกโดยทรงคิดว่าเมื่อพม่าเสียให้แก่อังกฤษแล้ว เชียงตุงคงเข้ากับอังกฤษแต่คงไม่รบกวนเมืองเชียงแสนหรือเมืองเชียงใหม่ โดยเมืองเชียงแสนก็เช่นกันคงไม่มารุกรานเมืองเชียงใหม่หรือเมืองน่าน แต่ที่ต้องข้องเกี่ยวกับพม่ามากขึ้นคือเรื่องเขตแดน⁷⁴ และทรงเห็นว่า “...การเรื่องเมืองเชียงแสนนั้นเห็นว่าเป็นการจำเป็นที่จะต้องจัดเสียให้เรียบร้อยในเวลานี้ ด้วยได้เปรียบข้างเมืองเชียงตุงแลเมืองข้างบนกำลังเปนทัพสี่กั๊กวุ่นวายอยู่ โดยจักทำการหักหาญอย่างไรก็จะมีกองทัพลงมาช่วยได้...การเมืองเชียงตุงนั้นเห็นว่าเป็นแต่ส่วนกำไร ถ้าได้ก็ดีเมื่อ

⁷⁰ พระวิภาคภูวดล, สุมาลี วีระวงศ์ (แปล), บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในดินแดนสยาม (กรุงเทพฯ: กรมแผนที่ทหาร, 2533), หน้า 14.

⁷¹ พระยามหาอำมาตยาธิบดี, “กำเนิดการทำแผนที่ในประเทศไทย”, ใน วารสารแผนที่ฉบับพิเศษครบรอบ 200 ปีกรุงรัตนโกสินทร์ (กรกฎาคม, 2525 – มิถุนายน, 2526), 3.

⁷² หจข. ร.5 ม.58/88 เรื่องรายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)

⁷³ หจข. ร.5 ม.2.12ก/2 โบบอกเชียงใหม่ (พฤศจิกายน พ.ศ.2417 – 25 พฤศจิกายน พ.ศ.2432)

⁷⁴ หจข. ร.5 บ.1.2/18 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428), หจข. ร.5 บ.1.2/19 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

ไม่ได้ก็แล้วไป โดยต่อไปข้างนี้ น่าจะมีเหตุการณ์ขึ้นข้างฝ่ายเมืองเชียงตุงจะทิ้งเสียก็ได้ จะช่วยก็ได้...”⁷⁵ เห็นได้ว่าในความเป็นจริงสยามเองก็แน่ใจว่าเชียงใหม่ซึ่งเป็นประเทศราชของตนไม่เคยมีอำนาจอย่างแท้จริงในบริเวณนี้มาก่อนแม้แต่เมืองเชียงแสนเองก็ตาม การกล่าวอ้างในช่วงเวลาแห่งความวุ่นวายนี้จึงเป็น “กำไร” เพื่อป้องกันความวุ่นวายเรื่องเขตแดนที่อาจตามมาในพ.ศ.2430 พระองค์ทรงโปรดให้มีตราถึงผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองให้ทำแผนที่ประมาณเขตแดน ระบุทิศทางการคมนาคม อำเภอ ตำบล ในเมืองเชียงใหม่⁷⁶ หลังจากอังกฤษใช้เวลาปราบปรามกลุ่มคนต่างๆ ในพม่าที่พยายามตั้งตัวเป็นใหญ่ แทนกษัตริย์พม่าได้ระยะหนึ่งจึงหันมาสนใจเขตแดนด้านที่ติดกับล้านนา ในวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ.2430 สยามและอังกฤษจึงนัดเจรจากันที่เมืองบันเพ็ญติปัญหาดังกล่าวโดยตกลงสำรวจเขตแดนร่วมกัน⁷⁷

หลวงประชาชาติกิจ (แหม่ม บุนนาค) เป็นผู้ที่ได้รับมอบหมายให้สำรวจเขตแดนได้บันทึกไว้ในรายงานเมืองต่วนว่า อาณาเขตเมืองเชียงใหม่ด้านตะวันตกและตะวันออกเฉียงเหนือมีแม่น้ำคงเป็นเส้นเขตแดนจนถึงแม่น้ำสิม วรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา อธิบายว่าคำว่า “สิม” น่าจะมาจากคำว่า “สิมา” ซึ่งแปลว่าเขต⁷⁸ โดยมีเมืองกวางเป็นเมืองด่านรักษาเขตแดนของเมืองเชียงใหม่และมีเครื่องหมายสำคัญกันเขตแดนทางสิ้นเขา หลวงประชาชาติกิจกล่าวว่าเสาเขตแดนมีอยู่จริงตามคำบอกเล่าของราษฎร มีลักษณะเป็นเสาที่มีรูปร่างและความสูงแตกต่างกันออกไป อย่างไรก็ตามเสาเขตแดนดังกล่าวเป็นที่รับรู้เฉพาะกับคนพื้นเมืองแต่กับอังกฤษ แนวเขตแดนดังกล่าวไม่เป็นที่ยอมรับ

เดิมที่อาณาเขตบริเวณแม่น้ำสาละวินนี้ในสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 1 อังกฤษยอมรับว่าพื้นที่แห่งนี้เป็นของหัวเมืองล้านนาซึ่งเป็นประเทศราชของสยาม ภายหลังพื้นที่บริเวณนี้สร้างความยุ่งยากให้กับอังกฤษโดยมีโจรดักปล้นพ่อค้าที่เป็นคนในบังคับอังกฤษบ่อยครั้งและมักหนีข้ามเขตแดนทำให้ไม่สามารถตามจับกุมตัวได้ รวมทั้งพื้นที่ดังกล่าวเป็นแหล่งหลบซ่อนของพวกกบฏหัวเมืองไทยใหญ่ที่ต่อต้านอังกฤษ⁷⁹ และที่สำคัญน่าจะเป็นเรื่องผลประโยชน์ด้านการป่าไม้เนื่องจากบริเวณนี้มีไม้สักจำนวนมาก ปัจจัยเหล่านี้เป็นสาเหตุที่รัฐบาลอินเดียของอังกฤษต้องการมีอำนาจอย่างเด็ดขาดในดินแดนเหล่านี้

ในพ.ศ.2431 ทั้งสยามและอังกฤษได้ตกลงสำรวจเขตแดนเพื่อป้องกันข้อพิพาทที่อาจเกิดขึ้น โดยตกลงพบกันที่หัวเมืองกะเหรี่ยงตะวันออก ฝ่ายสยามได้ส่งพระวิภาควรรดลและขุนนางจำนวนหนึ่ง

⁷⁵ หจข. ๕.5 บ.1.2/11 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426 – 2427)

⁷⁶ หจข. ๕.5 บ.1.2/28 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เมษายน พ.ศ.2430 – สิงหาคม พ.ศ.2431)

⁷⁷ นคร พันธุนรงค์, ปัญหาชายแดนไทย – พม่า (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540), หน้า 162 – 164.

⁷⁸ วรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, “รายงานระยะทางในราชการตรวจพระราชอาณาเขตหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ร.ศ.108,” รวมบทความประวัติศาสตร์ 18 (2539): 39 – 43.

⁷⁹ หจข. ๕.5 ต.40/3 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (12 สิงหาคม – 17 ตุลาคม พ.ศ.2433)

ต่อมาหลวงศิลปสารสรวุฑทราบว่าเป็นกุมภาพันธ์ พ.ศ.2431 อังกฤษจะขึ้นมาจัดการเมือง เชียงตุงตั้งนั้นจึงเสนอให้รับจัดการเขตแดนให้เรียบร้อย รายงานของหลวงศิลปสารสรวุฑแสดงให้เห็นถึง อาณาเขตที่ไม่ชัดเจนระหว่างเมืองเชียงแสนและเชียงตุงโดยเมืองทั้ง 2 ได้ตกลงกันมากกว่า 100 ปีที่จะให้ คนทั้ง 2 ฝ่ายข้ามไปทำมาหากินในเขตแดนของอีกฝ่ายหนึ่ง ความว่า “...ในสัจจะความเรื่องนี้...ก็เป็นที่ สาธุกันไปทุกที่ไปทุกแห่ง ที่เป็นสุวรรณณะมะกาสังการทางเงิน ทางทอง ไผ่ค้ำม้ายูเดียว ฝ่ายใต้ทางไม่มี เสื่อ ฝ่ายเหนือทางไม่มีหอกดาบ...ดังเขตแดนฝ่ายเมืองเชียงแสนเอาไม่โพธิไม่มะม่วงเป็นหัวโพง เปน จำหน่ายตั้งไปหาเขามังกะไรอันออกน้าย้อยลงแม่รวกอิงแม่ของ เปนที่เมืองเชียงแสน...”⁸⁰ เห็นได้ว่าหัว เมืองชายแดนเหล่านี้ไม่ได้ให้ความสำคัญกับเส้นเขตแดนแต่อย่างใดโดยอนุญาตให้ผู้คนไปมาค้าขายได้ อย่างสะดวก เส้นเขตแดนที่ถูกกำหนดขึ้นเป็นเพียงข้อตกลงด้วยวาจาโดยนับเอาลำน้ำ ต้นไม้ เป็นเส้น แบ่งเขตแดน ดังนั้นจึงเป็นเรื่องง่ายที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะกล่าวอ้างว่าเป็นสิทธิของตน

หลวงศิลปสารสรวุฑยังรายงานอีกว่า การทำเขตแดนเมืองฝางต้องทำ 3 ตำบลโดยใช้สันเขา ด้านทิศตะวันตกที่ติดกับเมืองหาง ทิศตะวันตกเฉียงเหนือใช้แก่งเสื่อเป็นเขตแดน ในขณะที่เมืองฝาง ด้านทิศเหนือติดกับเมืองหางยังไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าจะใช้สิ่งใด จากนั้นหลวงศิลปสารสรวุฑได้ส่งคน ไปปักปันเขตแดนและทำแผนที่ระหว่างเมืองฝางและเมืองหางโดยสร้างเจดีย์เป็นหลักเขต ในชวงเวลานี้ เมืองเชียงตุงได้เข้ากับอังกฤษและมีข่าวว่าเจ้าเมืองเชียงตุงส่งคนเข้ามาขอเจ้านายเมืองเชียงใหม่ไปเป็น ภรรยา วิธีการดังกล่าวนับเป็นอีกกลยุทธ์หนึ่งของเมืองเชียงตุงที่จะเกลี้ยกล่อมเชียงใหม่ให้เข้ากับ อังกฤษ ฝ่ายสยามเองมีการตั้งเอาทั้งคนและพื้นที่เข้ามาเป็นของเมืองเชียงใหม่โดยรวมเอาชนกลุ่มน้อย เข้ามาด้วย เช่น พวกมูเซอที่ขึ้นกับเมืองเชียงตุง ข้าหลวงที่ออกไปปักปันเขตแดนได้เกลี้ยกล่อมให้เข้ามา อยู่ในบังคับสยาม⁸¹ โดยรวมเอา “...เงี้ยว ยางแดง ยางกเลวฤาคะมเซ็นลัวะซึ่งไม่ได้เป็นคนในบังคับ อังกฤษ...เว้นไว้แต่คนในบังคับอังกฤษที่ไปนมหามิศนั้นให้จดแต่ชื่อแลที่อาไสยไว้ในบาญชีให้รู้...”⁸² พระ ยาราชสัมภารการได้ทำหนังสือประกาศถึงเจ้านายลาว ไทย เงี้ยว จีนและมูเซอว่า

“...แลพึงให้เข้าใจทั่วกันว่าเชียงใหม่ตะวันตกเฉียงเหนือเส้นน้ำคงถึงคอยสันขุนแม่ต่วน และเมืองเชียงหางเชียงก่อนเหล่านั้นเป็นแดนกรุงเทพ แลราษฎรฝ่ายเหนือได้เอาไครยทำมาหา กินเปนสุข บัดนี้เจ้านายฝ่ายเหนือไม่มีกรุณาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเบียดเบียนย่ำยีต่างๆ จนเชียงตุง สำคัญว่าเมืองต่วนเมืองหางเป็นเมืองขึ้นฝ่ายอังวะจะยกกำลังมาตีเอาแดนกรุงเทพฯ กรมหมื่น

⁸⁰ หจข. ร.5 ม.2.12ก/41 โบบอกเมืองต่างๆ เมืองฝาง เชียงแสน แดน เชียงราย เชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ.2431 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2433)

⁸¹ หจข. ร.5 ม.2.12ก/45 เรื่องโบบอกเมืองเชียงใหม่ แม่ฮ่องสอน ขุนยวม และ ท่าสยา (ท่าสองยาง) เชียงแสน เชียงราย เชียงตุง (26 เมษายน – 24 กรกฎาคม พ.ศ.2432)

⁸² หจข. ร.5 ม.2.12ก/66 เรื่องโบบอกเมือง กำแพงเพชร ลำพูน วีน ขุนยวม แม่ฮ่องสอน แพร่ น่าน ยวมใหญ่ ยวมหลวง ลำปาง ตาก (พ.ศ. 2431 – พ.ศ.2432)

พิชิตเจ้านายเชียงใหม่จัดคนออกไปรักษาแขวงเมืองต่วนเมืองหางให้มั่นคง...ถ้าผู้ใดยินดียอยาก
อยู่ในปกครองฝ่ายไทย ผู้ชายจงตัดผมให้สั้นเหมือนไทยได้แล้ว เข้าหาน้อยมหาวงษ์แล้วจะมีให้
ผู้ใดเบียดเบียน...⁸³

วิธีที่สยามให้ผู้ที่เข้ามาอยู่ในบังคับของตนปฏิบัติเพื่อแสดงความเป็นคนในบังคับได้แก่การตัด
ผมและการถือน้ำพิพัฒน์สังข์โดยเชิญพระรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นตั้งและจุดธูป
เทียนถวายบังคม การส่งคนออกไปสักทนายรูปช้าง การออกหนังสือสำหรับตัวให้กับราษฎร เช่น คนที่เข้า
มาอยู่ในเมืองยวม ถ้าต้องการเป็นคนของเมืองเชียงใหม่ให้มาเอาหนังสือที่กรมวัง เมืองเชียงใหม่ และ
ฝ่ายสยามเรียกตัวคนเหล่านั้นมาสักทนายหมู่⁸⁴

ในกรณีของเมืองเชียงแขงและเมืองสิงที่อยู่ติดกับเมืองน่าน พระยาพิไชยชาญฤทธิ์ข้าหลวงเมือง
น่านรายงานลงมาว่าเจ้าสุริยวงษ์มีหนังสือให้เจ้าเมืองเถิงและเมืองภูคา คุมคำสาบานไปให้เจ้าเมืองเชียง
แขงมารับน้ำพิพัฒน์สังข์และให้เตรียมของบรรณาการ แต่เมืองเชียงลาบที่เคยขึ้นกับเมืองเชียงแขงได้
หนีไปขึ้นกับเมืองเชียงตุงหลายปีแล้ว เจ้าเมืองเชียงแขงจึงรายงานที่ไม่แน่ใจว่าเมืองเชียงลาบจะเป็น
ยอมเข้ากรุงเทพฯ ด้วยหรือไม่ หนังสือดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์หลวมๆ ที่แต่ละเมือง
สามารถเปลี่ยนไปเข้ากับอีกฝ่ายหนึ่งได้ขึ้นอยู่กับสถานการณ์เป็นสำคัญ

ในเดือนมิถุนายน พ.ศ.2433 ไบบอกจากเมืองน่านรายงานว่ามีหนังสือขวน
เมืองเชียงแขงให้ช่วยรับรองอังกฤษ เจ้าเมืองเชียงแขงได้ตอบกลับไปว่าเมื่อพระเจ้าสีป่อขึ้นครองราชย์
เมืองเชียงแขงก็ไม่ได้ขึ้นอังกะ เป็นเมืองกลาง บัดนี้เมืองเชียงแขงอยู่กับเมืองสิงเมืองนังซึ่งเป็นพระราช
อาณาเขตสยามสุขสบายดี อย่างไรก็ตาม ในคำวินิจฉัยตอบรับการเข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขตของ
เจ้าเมืองเชียงแขง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีหนังสือถึงกรมหลวงเทวะวงศ์โร-
ปการว่าพระองค์ทรงไม่แน่พระทัยว่าจะทำศุภอักษรตอบรับบรรณาการดีหรือไม่ และไม่อาจให้เครื่องยศ
กับเจ้าเมืองเชียงแขงได้เพราะไม่แน่พระทัยว่าอังกฤษจะยอมหรือไม่ เนื่องจากเมืองเชียงแขงอยู่กับหัว
เมืองเชียงตุงมาช้านาน แม้ว่ามิสเตอร์อาร์เชอร์ (Mr. W. J. Archer) ได้รีบขึ้นไปจัดการประกาศว่าเชียง-
แขงเป็นเมืองกลางแต่ถ้าพระองค์จัดส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับเกรงจะไม่งาม⁸⁵

เห็นได้ว่าเหตุการณ์ในช่วงในพ.ศ.2431 – 2434 บริเวณชายแดนของเมืองเชียงใหม่และพม่าเป็น
การแย่งชิงพื้นที่ภายใต้คำกล่าวอ้างว่าสำรวจดินแดนระหว่างสยามและอังกฤษ และแม้ว่าทั้ง 2 ฝ่ายทำ

⁸³ หจข. ๕.๕ ม.๒.๑๒๖/๒๖ บอกล้างใหม่ (๒๔ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๓๒ – ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๓๓)

⁸⁴ หจข. ๕.๕ ม.๒.๑๒๖/๔๗ ไบบอกเมืองเชียงใหม่ น่าน เชียงทอง เมืองสิง (๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๓๒ – ๔
มิถุนายน พ.ศ.๒๔๓๔) และ หจข. ๕.๕ ม.๒.๑๒๖/๖๖ เรื่องไบบอกเมือง กำแพงเพชร ลำพูน วิน ขุนยวม แม่ฮ่องสอน แพร่ น่าน
ยวมใหญ่ ยวมหลวง ลำปาง ตาก (พ.ศ.๒๔๓๑ – พ.ศ.๒๔๓๒)

⁸⁵ หจข. ๕.๕ ม.๒.๑๒๖/๔๕ เรื่องไบบอกเมืองเชียงใหม่ น่าน เชียงทอง เมืองสิง (๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๓๒ – ๔
มิถุนายน พ.ศ.๒๔๓๖)

การสำรวจเขตแดนอย่างครบถ้วนแต่ต่างฝ่ายต่างอ้างสิทธิเหนือดินแดนทำให้ต้องใช้การเจรจาทางการทูต ทำายที่สุดสยามยอมยกดินแดนที่เป็นปัญหาเหล่านี้ให้กับทางอังกฤษ โดยฝ่ายสยามได้จัดตั้งกองข้าหลวง ออกปักปันเขตแดนร่วมกับอังกฤษภายใต้ข้อตกลงสำรวจเขตแดน Burma – Siam Demarcation Survey ฉบับพ.ศ.2436 และได้แสดงจุดปักหลักเขตแดนแลกเปลี่ยนกันในวันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ.2437⁸⁶ การนี้ เจ้าพระยาจักรีฯ ทำสารตราถึงพระยาไกรโกษาข้าหลวงใหญ่ให้ทำหนังสือชี้แจงเจ้านายล้านนาโดยเฉพาะ เมืองเชียงใหม่และเมืองน่านให้รับทราบถึงข้อตกลงเขตแดนที่ได้ทำไว้กับอังกฤษ และสั่งให้เตรียมเสบียง อาหาร สัตว์พาหนะและเจ้านายที่รอบรู้พื้นที่คอยช่วยเหลือกองข้าหลวงที่จะออกไปปักปันเขตแดน โดยทำายที่สุดเจ้าเมืองเชียงใหม่และเมืองน่านแทบไม่มีส่วนเกี่ยวข้องในการตัดสินใจแต่อย่างใด

การส่งข้าหลวงออกสำรวจเขตแดนและจัดทำแผนที่นี้เห็นได้ว่าเป็นประโยชน์กับสยามทั้ง ภายนอกและภายใน ประโยชน์ที่เกิดขึ้นภายนอกคือการที่สยามอ้างสิทธิเหนือดินแดนที่ไม่เคยมีอำนาจ อย่างแท้จริงมาก่อน เพราะแท้จริงแล้วอุดมการณ์ที่อยู่เบื้องหลังการทำแผนที่สมัยใหม่คือความต้องการที่จะใช้แผนที่เป็นเหมือนโฉนดแสดงความเป็นเจ้าของในทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและการเมือง⁸⁷ โดยทำายที่สุดอังกฤษยอมรับดินแดนส่วนที่เหลือของล้านนาว่าอยู่ภายใต้การปกครองของสยามตามเส้นเขตแดนที่ปรากฏในแผนที่ ประโยชน์ที่เกิดขึ้นภายในตามคำรายงานของพระวิภาคภูวดลคือ รัฐบาลสามารถใช้แผนที่เพื่อเก็บผลประโยชน์ของบ้านเมืองมากขึ้นโดยราษฎรจะรู้ว่าตนต้องเสียค่านาเท่าใด ซึ่งอังกฤษได้ใช้วิธีการดังกล่าวในการเรียกเก็บค่านาทั้งในอินเดียและพม่า⁸⁸ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเห็นประโยชน์จากการทำแผนที่ในแนวทางเดียวกันโดยทรงดำริว่าเมื่อจัดทำแผนที่แล้วเสร็จจากนั้นจึงออกโฉนดตรวจเพื่อกำหนดกรรมสิทธิ์ที่ดินเพื่อเป็นการเพิ่มผลประโยชน์ในบ้านเมืองให้มากยิ่งขึ้น⁸⁹

นอกจากนี้แผนที่ยังช่วยขจัดปัญหาพื้นที่ทับซ้อนระหว่างเมือง เช่น กรณีเมืองตากกับเมืองเชียงใหม่ที่มีความขัดแย้งในการเก็บภาษีป่าไม้ โดยเมืองทั้งสองถือเอาลำธารคนละสายเป็นเส้นเขตแดน ต่อมาเมื่อมีผู้เข้ามาทำไม้สักในบริเวณดังกล่าวมากขึ้น การเก็บภาษีค่าต่อไม้ซึ่งสร้างรายได้มหาศาลให้กับเจ้าเมืองทำให้ต่างฝ่ายต่างอ้างสิทธิเหนือพื้นที่ดังกล่าว โดยเจ้าอินทวิชยานนท์ทำหนังสือร้องเรียนถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าป่าไม้แม่ตืนเป็นของเชียงใหม่ โดยเมืองตากขยายเข้ามาเก็บภาษีในพื้นที่ดังกล่าว⁹⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพระวิภาคภูวดลออกสำรวจพื้นที่เพื่อทำแผนที่แบ่งเขตแดนระหว่างเมืองเชียงใหม่กับเมืองตากให้ชัดเจนเพื่อป้องกันปัญหาการวิวาทแย่งป่าไม้ ทั้งนี้เรื่องเขตแดนป่าไม้เป็นเรื่องสำคัญเนื่องจากการขยายทำไม้ไปตามลำน้ำต่างๆ แต่

⁸⁶ ที่ระลึกครบรอบวันสถาปนา 100 ปีกรมแผนที่ทหาร 3 กันยายน พ.ศ.2528, หน้า 199.

⁸⁷ สมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก”, ใน อยู่เมืองไทย (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 85.

⁸⁸ หจข. ร.5 ม.65/7 เรื่องนักเรียนกรมแผนที่ต่างๆ (27 มกราคม – 28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2438)

⁸⁹ หจข. ร.5 ยห.1/25 จัดการโยธาหัวเมือง (17 มีนาคม พ.ศ.2443 – 13 มิถุนายน พ.ศ.2450)

⁹⁰ หจข. ร.5 บ.1.2/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2425)

ไม่มีแผนที่ที่ชัดเจนทำให้เกิดความฟ้องร้องกันในหลายเมือง จนท้ายที่สุดพระองค์ทรงกำชับมิให้ผู้ใดทำ
ไม้สักจนกว่าการทำแผนที่สำรวจเขตแดนยังไม่แล้วเสร็จ⁹¹

หรือกรณีในเมืองเชียงแสนวิวาทกับเมืองเชียงของเรื่องการแย่งกันเก็บส่วยป่าฝ้างซึ่งเมืองทั้งสอง
ขึ้นกับเมืองน่าน พระองค์เจ้าโสมบัณฑิตยัทรังเรียกเจ้านันทวรฤทธิ์ เจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าเมืองเชียง
ของและเจ้าเมืองเชียงแสนมาพร้อมกัน และประกาศว่าแผ่นดินนี้เป็นของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้นไม่มีใครสามารถอ้างสิทธิ์เป็นเจ้าของได้ จากนั้นพระองค์เจ้าโสมบัณฑิตยัทรังได้
ใช้แผนที่เป็นตัวตัดสินสิทธิเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ระหว่างเมืองสอง⁹²

สำหรับการจัดทำบัญชีสำมะโนครัว ในงานของ เบนดิก แอนเดอร์สัน ได้กล่าวว่าเป็นสิ่งที่นักล่า
อาณานิคมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้จัดทำขึ้นตั้งแต่ทศวรรษที่ 1850 เป็นต้นมาเพื่อใช้ในการ
การเก็บภาษีและเกณฑ์ไพร่พล แต่ภายหลังทศวรรษที่ 1870 การสำรวจสำมะโนประชากรมีความซับซ้อน
มากขึ้นโดยแจกแจงอย่างละเอียดโดยนับรวมไปถึงผู้หญิงและเด็ก⁹³ ในหัวเมืองล้านนาเชื่อว่าเดิมน่าจะมี
บัญชีไพร่บ้านพลเมืองเช่นกันดังที่ปรากฏในมังรายศาสตร์ว่าการควบคุมกำลังคนเป็นหน้าที่ของแก่บ้าน
หรือแคว้น⁹⁴ และขึ้นสังกัดกับเจ้านายคนใดคนหนึ่งตามลำดับ เมื่อสยามได้ส่งขุนนางขึ้นไปกำกับราชการ
ในหัวเมืองล้านนาได้มีการสำรวจจำนวนประชากรขึ้นเป็นครั้งแรกๆ ในพ.ศ.2429 อันเนื่องมาจากการที่
อังกฤษยึดพม่าและเนรเทศพระเจ้าสีป่อไปไว้ที่อินเดีย ทำให้ชนกลุ่มน้อยพยายามประกาศตนเป็นอิสระ
ด้วยความเกรงกลัวว่าหัวเมืองเงี้ยวชายแดนเมืองเชียงใหม่จะก่อการจลาจลทำให้พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ทำบัญชีจำนวนราษฎร บัญชีอาวุธ ช้าง ม้าและพาหนะรวมทั้งสำรวจ
เส้นทางต่างๆ บริเวณชายแดนเมืองเชียงใหม่ความว่า“...ให้มีตราถึงผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองให้ทำ
แผนที่ประมาณเขตแดน บ่งทิศทางการคมนาคม อำเภอ ตำบล จำนวนราษฎร สมณเพศ จำนวนเงินผูกปี
คนต่างประเทศ คนในบังคับเมืองที่มีสัญญาทางพระราชไมตรี ตรวจตัวรูปพรรณ ช้าง ม้า และลักษณะ
ตราที่ประทับทุกเดือนจนกว่าจะเสร็จ...”⁹⁵

⁹¹ หจข. ร.5 ม.2.12ก/15 บอกระราชสัสมภารการข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (มีนาคม พ.ศ.2427 – กันยายน พ.ศ.2428), หจข. ร.5 ม.2.12ก/26 บอกระราชสัสมภารการข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (24 ตุลาคม พ.ศ.2432 – 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2433)

⁹² หจข. ร.5 ม.2.12ก/50 ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ลำพูน เชียงเงิน น่าน เชียงแสน เมืองลำปาง (22 ธันวาคม พ.ศ. 2432 – 15 ตุลาคม พ.ศ.2433)

⁹³ เบน แอนเดอร์สัน, ชุมชนจีนดกรวม บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552), หน้า 300 – 308.

⁹⁴ หข. ร.4 จ.ศ.1228 เลขที่ 7 ศุภอักษรเจ้าเมืองเชียงใหม่เรื่องแต่งเจ้านายลงมาเฝ้าในการพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ

⁹⁵ หจข. ร.5 บ.1.2/28 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เมษายน พ.ศ.2430 – สิงหาคม พ.ศ.2431)

นับเป็นครั้งแรกที่สยามพยายามสำรวจจำนวนราษฎรในล้านนา ประกอบกับเวลานั้นกรมหมื่นพิชิตปริชารทรงจัดเสนา 6 ตำแหน่งขึ้นใหม่โดยโอนหน้าที่การควบคุมกำลังคนมาไว้ที่กรมมหาดไทยและกรมทหาร กรุงเทพฯ จึงได้เร่งจัดทำบัญชีสำมะโนครัวเพื่อความสะดวกในการควบคุมกำลังคน ในรายงานของนายแย้มมหาดเล็ก ผู้ช่วยเสนา 6 ตำแหน่งเมืองเชียงใหม่ ได้รายงานไว้ว่า “...การรวบรวมบัญชี อาวุธ คนฉกรรจ์ กำลังเมืองในครัว ซึ่งกรมมหาดไทยจะได้จัดการบังคับให้ทำส่งตั้งแต่ปีที่หนึ่งนั้น เจ้าพนักงานกรมมหาดไทยทำการยังหาตลอดไม่ ครั้น ณ ปีคุณ นพศกนี้ เปนปีเคาระบ จะต้องจัดทำการอันนี้ให้ตลอดไป ตามกฎหมายข้อบังคับให้เรียบร้อยตามทางราชการ...”⁹⁶ ปัญหาการจัดทำบัญชีสำมะโนครัวในระยะแรกนี้บางครั้งเจ้าพนักงานมีความเข้าใจผิดในการจดบันทึกโดยแยกคนเข้ารีตออกจากคนสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาชี้แจงว่า “...สำมะโนครัวที่จัดบัญชีว่าเป็นคนเข้ารีตพวกหนึ่ง พลเมืองพวกหนึ่งนั้นไม่ถูกต้อง คนเข้ารีตก็ไปพลเมืองไม่ได้เข้ารีตก็ไปพลเมืองทั้งสิ้น...ถ้าเรียกแยกกันอยู่อย่างนี้ก็ยิ่งเห็นอยู่ว่าข้าหลวงแลกรมการยังไม่มีผู้เข้าใจว่าอย่างไรเป็นคนในบังคับต่างประเทศ อย่างไรเป็นคนเข้ารีต...”⁹⁷

ผู้วิจัยเชื่อว่าแนวคิดในการจัดทำบัญชีสำมะโนครัวเป็นสิ่งที่ชนชั้นนาสยามเลียนแบบจากอังกฤษ โดยปรากฏในเอกสารชุดธรรมเนียมแลการปกครองฝ่ายประเทศอินเดีย ที่มีการบันทึกตัวเลขต่างๆ ไว้เป็นตารางคล้ายกับรายงานประจำปี ซึ่งสยามให้ความสำคัญกับประเภทของสินค้า ตัวเลขการค้า วิธีการเก็บภาษีรายหัว จำนวนพลเมือง ฯลฯ⁹⁸ โดยสยามคงนำรูปแบบการจัดทำบัญชีจำนวนพลเมืองมาปรับใช้ต้นแบบอีกประการหนึ่งของการจัดทำบัญชีสำมะโนครัวของสยามในระยะแรกน่าจะพัฒนามาจากหนังสือสำหรับตัวเพื่อยืนยันการเป็นคนในบังคับต่างประเทศ ตัวอย่างเช่น หนังสือแสดงความเป็นคนในบังคับอังกฤษที่ดูใช้เป็นเอกสารผ่านแดนที่เรียกว่า Certificate of Nationality for a British Subject โดยเอกสารมีกระบวนเดือนและปีที่ราชการออกให้ และเป็นตารางบันทึกข้อมูล 8 รายการได้แก่ ชื่อบุคคล ชื่อพ่อ อายุ บ้านอยู่ที่เมือง ทำมาหากินอะไร ชาติอะไร อาวุธที่ถือ ตาหนิและรูปพรรณ⁹⁹

เอกสารการจัดทำบัญชีสำมะโนครัวในหัวเมืองล้านนาในระยะแรกบันทึกเป็นตารางเช่นกัน โดยแยกเป็น 2 ประเภท ประเภทแรกเป็นบัญชีคนที่เข้ามาสวามิภักดิ์ เช่นในเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2433 มีคนเงี้ยว มูเซอและแม้ว เข้ามาสวามิภักดิ์กับสยามจำนวนหนึ่งจึงมีการทำบัญชีโดยมีตารางบันทึกชื่อตัว ชื่อภรรยา อายุ จำนวนบุตรแยกเป็นชายและหญิง ตำบลที่อยู่ เมืองที่อยู่ และวันที่เข้ามาสวามิภักดิ์ ประเภท

⁹⁶ หจข. ร.5 ม.58/89 เบ็ดเตล็ดเรื่องราชการเมืองเชียงใหม่ ปีระกา สัปตศก 1247 (มิถุนายน พ.ศ.2428 – ธันวาคม พ.ศ.2431)

⁹⁷ หจข. ร.5 บ.1.2/24 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตุลาคม – พฤศจิกายน พ.ศ.2429)

⁹⁸ หข. ร.5 มัดที่ 245 เล่มที่ 6 ธรรมเนียมแลการปกครองฝ่ายประเทศอินเดีย

⁹⁹ หจข. ร.5 ต.40/2 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองในมณฑลลาวเฉียง (24 มกราคม พ.ศ.2432 – 24 เมษายน พ.ศ.2433)

ที่สองคือบัญชีสำมะโนครัวทั่วไป เช่น บัญชีสำมะโนครัวเมืองงาย เมืองฝางและเมืองเชียงดาว โดยทำเป็นตารางโดยระบุชื่อแก่บ้าน ตำบลบ้าน จำนวนเรือน จำนวนเด็กวัยคุ้มแยกเป็นชายและหญิง จูงแยกเป็นชายและหญิง แล่นแยกเป็นชายและหญิง ครอบครัวยแยกเป็นชายและหญิง ชราแยกเป็นชายและหญิง พิการแยกเป็นชายและหญิง อาวุธ ม้า ช้าง โคและกระบือ¹⁰⁰ ทั้งนี้การบันทึกจำนวนประชากรโดยนับรวมเอาเด็ก ผู้หญิง คนชราและคนพิการเข้ามาด้วยน่าจะเป็นอิทธิพลที่ได้รับจากประเทศเจ้าอาณานิคม เนื่องจากเดิมผู้ปกครองในรัฐแบบจารีตเช่นรัฐสยามไม่ให้ความสำคัญกับคนกลุ่มนี้มากนัก การจัดทำบัญชีสำมะโนครัวในลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการเลียนแบบชาติตะวันตกในด้านรูปแบบ

จากการที่สยามพยายามจัดทำบัญชีสำมะโนครัวในล้านนาระหว่างพ.ศ.2427 – 2433 แต่ไม่สามารถทำได้ทั่วถึงเป็นเพราะพื้นที่ล้านนามีความกว้างใหญ่ ข้าราชการท้องถิ่นในระดับล่างยังไม่ใส่ใจภาษาที่ใช้บันทึกเป็นภาษาไทยกลาง อีกทั้งการจัดทำบัญชีที่ละเอียดลงไปถึงแก่บ้าน (หมู่บ้าน) จำเป็นต้องมีการแบ่งส่วนการปกครองท้องถิ่นอย่างมีประสิทธิภาพ โดยกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงสรุปถึงปัญหาการจัดทำบัญชีสำมะโนครัวในระยะแรกไว้ว่า

“...ส่วนการปกครองท้องถิ่น คือจัดรวมหัวเมืองเปนมณฑลเทศาภิบาลเปนนั่นนั้นได้จัดมาโดยลำดับ เมื่อจัดการวางแผนปกครองท้องถิ่นในมณฑลใดแล้ว ก็ได้ให้สำรวจนับแต่ยอดจำนวนพลเมืองในมณฑลนั้นๆ เปนบัญชีสำรวจไว้ชั้นหนึ่ง...เมื่อทำบัญชีสำรวจแล้วได้เริ่มคิดที่จะทำบัญชีสำมะโนครัวโดยละเอียด คือให้มีรายชื่อทุกตัวคนเปนนั่น ในขั้นต้นได้ลองทำแบบตารางพิมพ์แจกแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านให้ไปตรอกบาบัญชีคนซึ่งอยู่ในปกครองของตนมาส่ง การไม่สำเร็จได้ด้วยความจริงที่ประหลาดอย่างหนึ่งมาปรากฏขึ้น คือว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรของเราแม้โดยมากอ่านหนังสือได้ แต่น้อยนักที่จะเขียนหนังสือเปน และน้อยทีเดียวที่จะเข้าใจเขียนลงตารางพิมพ์ให้ถูกต้องได้ ด้วยเหตุนี้การที่คิดทำสำมะโนครัวโดยละเอียดจึงไม่สำเร็จได้ในครั้งแรก...”¹⁰¹

ในพ.ศ.2436 พระยาทรงสุรเดชได้ให้คนออกตรวจทำบัญชีไพร่บ้านพลเมืองและคนในบังคับต่างประเทศอีกครั้ง การทำบัญชีไพร่บ้านพลเมืองนี้ให้ทำในทุกเมืองยกเว้นเมืองน่าน เนื่องจากมีคนในบังคับต่างประเทศมากโดยเฉพาะคนในบังคับฝรั่งเศส¹⁰² ซึ่งต่อมาพระยาทรงสุรเดชได้รับการร้องเรียนจากกงสุลฝรั่งเศสว่าไปเก็บเงินขมที่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส¹⁰³ การทำบัญชีไพร่บ้านพลเมืองในสมัยพระ

¹⁰⁰ หจข. ๑.5 ต.40/3 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (12 สิงหาคม – 17 ตุลาคม พ.ศ.2433)

¹⁰¹ หจข. ๑.5 ม.2.19/4 สำมะโนครัวพลเรือน (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2448 – 15 กันยายน พ.ศ.2452)

¹⁰² หจข. ๑.5 ม.58/66 คนชาติอื่นๆ มาอาศัยในมณฑลลาวเฉียง (4 – 9 พฤศจิกายน พ.ศ.2438)

¹⁰³ หจข. ๑.5 ม.58/13 ตรวจสำมะโนครัวและเก็บเงินคนในบังคับ (9 ตุลาคม พ.ศ. 2438 – 17 มีนาคม พ.ศ.

ยาทรงสุรเดชนี้ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสชมแต่ทรงดำเนิว่า “...ที่พระยาทรงสุรเดชคิดจะทำบัญชีจำนวนคนไทยในเมืองลาวเฉียงนั้นก็ชอบอยู่ แต่มีทางเสียอยู่อย่างหนึ่ง คือถ้าเรียกถอดบัญชีจำนวนคนไทยแล้วก็เป็นอันแยกไทยกับลาว ให้เป็นคนละพวกเช่นกับว่าต่างชาติกันดูจะขัดกันกับราชการภายนอก...” ดังนั้นพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขากำกับว่าการทำงานบัญชีไพร่บ้านพลเมืองนี้ “...ควรจะจัดการให้ไทยกับลาวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อย่าให้ถือว่าเป็นคนละชาติละหมู่แลที่จริงก็เป็นชาติเดียวกันแท้...”¹⁰⁴

ในพ.ศ.2440 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ทรงโปรดให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี เป็นผู้สำเร็จราชการ มีตัวเลขรายงานบัญชีสำมะโนครัวในมณฑลลาวเฉียง ณ วันที่ 26 พฤษภาคมพ.ศ.2440 โดยแบ่งตามเมืองต่างๆ ดังนี้ เมืองเชียงใหม่และเมืองขี้เหล็กมีจำนวนครัวเรือน 34,384 หลัง รวมจำนวนพลเมือง 155,537 คน เมืองลำพูนและเมืองขี้เหล็กมีจำนวนครัวเรือน 8,104 หลัง รวมจำนวนพลเมือง 31,748 คน เมืองลำปางและเมืองขี้เหล็กมีจำนวนครัวเรือน 13,450 หลัง รวมจำนวนพลเมือง 103,482 คน เมืองเถินมีจำนวนครัวเรือน 2,596 หลัง รวมจำนวนพลเมือง 25,338 คน¹⁰⁵ โดยปีนี้ไม่ปรากฏรายงานตัวเลขเมืองแพร่และเมืองน่าน น่าสังเกตว่าการทำงานบัญชีสำมะโนครัวในพ.ศ.2440 นี้ ไม่มีการแยกบัญชีว่าเป็นคนไทยหรือคนลาวอีกต่อไปเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริแน่วแน่ชัดที่จะรวมเอาคนไทยและคนลาวให้มาอยู่ภายใต้การปกครองในพระราชอาณาเขตเดียวกันโดยมีพระองค์เป็นผู้อุปถัมภ์¹⁰⁶

แม้ว่าสยามได้หยิบยืมวิธีการทำบัญชีสำมะโนครัวมาจากเจ้าอาณานิคมตะวันตกแต่มีความต่างออกไป โดย เบน แอนเดอร์สัน ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ยิ่งอาณานิคมดำรงอยู่นานเท่าใด การจำแนกประชากรจะยิ่งสะท้อนให้เห็นการเหยียดหยามทางเชื้อชาติมากขึ้นเท่านั้น¹⁰⁷ แต่สยามเลือกที่จะลบเลือนความต่างทางเชื้อชาติด้วยการนับรวมคนไทยและคนลาวให้อยู่ในกลุ่มเดียวกัน ดังคำชี้แจงการจัดทำสำมะโนครัวของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ความว่า

“...ในการจัดบัญชีสำมะโนครัวโดยละเอียด จำเป็นต้องจดถึงว่าคนใดเป็นชาติใด ข้อนี้เป็นกรยากมาก เพราะพลเมืองที่อยู่อาศัยในพระราชอาณาจักรโดยมากย่อมเป็นเชื้อสายระคนเป็นชาติ จะแยกออกไปให้แน่นอนชัดทีเดียวทั่วไบนั้นยากที่จะแยกได้...ยังคนอีกบางจำพวกคือเขมร มอญ เป็นต้น คนเหล่านี้โดยมากเป็นแต่เชื้อสายของคนชาตินั้นๆ ซึ่งได้เข้ามา

¹⁰⁴ หจช. ร.5 ม.58/111 นายมาตครุฑหาร ณ เมืองเชียงใหม่ ประพตติเป็นพาลทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน (13 เมษายน พ.ศ.2436 – 22 กันยายน พ.ศ.2436)

¹⁰⁵ หจช. ร.5 บ.7/1 พระราชเสาวนีย์ของสมเด็จพระศรีพัชรินฯ (26 เมษายน – 3 พฤศจิกายน พ.ศ.2440)

¹⁰⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด, 2510), หน้า 34.

¹⁰⁷ เบน แอนเดอร์สัน, ชุมชนจินตกรรม บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม, หน้า 300.

อยู่ในพระราชอาณาจักรนับด้วยร้อยปี และมาสมพงษ์เกี่ยวข้องกับคนในพื้นที่เมืองเป็นเชื้อสายสืบมาและการแต่งตัวก็เหมือนกับคนไทยไม่ผิดกัน ยากที่จะกำหนดได้ด้วยอย่างอื่น ...

...แต่มีที่จะแบ่งไม่ได้อยู่อย่างหนึ่งคือ ที่จะแบ่งให้เป็นลาวเป็นไทย เพราะการที่กำหนดว่าเป็นลาวเป็นไทยนั้น แม้ตามความเข้าใจของคนทั้งหลายก็ไม่มีหลัก ถ้าว่าด้วยภาษาลาวๆ ภาษาไทยก็เป็นภาษาเดียวกัน ต่างแต่สำเนียงและถ้อยคำบางคำซึ่งเป็นภาษาเก่าภาษาใหม่ผิดกัน...ถ้าจะว่าตามความจริงที่นักปราชญ์ทั้งหลายได้รู้แล้วเป็นแน่นอนในเวลาอันนี้ คนที่เราเรียกๆ กันว่าลาวเวลานี้ที่จริงเป็นไทยมิใช่ลาว และตัวเขาเองๆ ก็ถือว่าคนไทย และคนชาติลาวที่จริงนั้นก็ยังมีอยู่ คือที่เราเรียกว่า ลัว หรือที่เรียกในมณฑลพายัพว่าลัวะ ซึ่งเป็นชาวเมืองเดิมของสยามประเทศข้างเหนือเมื่อก่อนไทยได้มาครอบครองนั้น ทุกวันนี้คนชาติเดิมนั้นก็ยังมีแห่งละเล็กกละน้อยอยู่ทั่วพระราชอาณาจักร เพราะเหตุที่ไม่สามารถจะแบ่งได้ ทั้งใช้ประโยชน์และความจริงที่จะแบ่งไทยให้เป็นลาวไปพวกหนึ่งดังว่ามานี้ ในสำมะโนครัวรายละเอียดนี้จึงได้จัดคนไทยเหมือนกันทั้งสิ้น...”¹⁰⁸

หลังจากส่วนกลางเริ่มมีการจัดทำบัญชีสำมะโนครัวในล้านนาพ.ศ.2433 แต่สำเร็จในบางพื้นที่ จนมีตัวเลขรายงานในพ.ศ.2440 ดังที่กล่าวไปแล้ว ในพ.ศ.2443 หม่อมเจ้าอุดมพงษ์เพ็ญสวัสดิ์ ข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่ในขณะนั้นได้เสนอให้มีการทำบัญชีจำนวนวัด รวมถึงพระและเณร เพื่อวางแผนจัดการศึกษาในมณฑลพายัพ¹⁰⁹ ส่วนกลางจึงได้จัดให้มีการสำรวจสำมะโนครัวอีกครั้งในพ.ศ.2446 โดยก่อนหน้านี้ 1 ปี มณฑลอื่นๆ ได้จัดทำทะเบียนอย่างละเอียดเสร็จเรียบร้อยรวม 12 มณฑล โดยมีอีก 5 มณฑลที่ยังมิได้สำรวจเนื่องจากการจัดการปกครองชั้นอำเภอยังไม่เรียบร้อย ได้แก่ มณฑลกรุงเทพฯ ที่ไม่ได้ขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย มณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอีสานและมณฑลบูรพา โดยมณฑลพายัพ กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้ประมาณไว้ว่ามีราษฎรราว 485,563 คน คิดเป็น 7% ของประชากรทั้งหมดในพระราชอาณาจักรสยามที่มีอยู่ราว 6,686,846 คน

การสำรวจสำมะโนครัวสมัยนี้ละเอียดมากขึ้นโดยระบุถึงจำนวนราษฎรแยกชายและหญิง จำนวนบรรพชิตและนักบวชในศาสนาอื่นๆ จำนวนวัด จำนวนหลังคาเรือน จำนวนสัตว์พาหนะและยานพาหนะ ทั้งนี้ในส่วนของการแยกกลุ่มคนตามชาติพันธุ์ ได้แก่ ไทย แขกมลายู จีน เขมร มอญ กะเหรี่ยง ญวน แขกจาม เจี้ยว พม่า แขกเทศ แขกชวา ฝรั่งเศส ทวายและคนชาติอื่นๆ ซึ่งหมายถึงสยามได้นับรวมเอาคนไทยและลาวไว้ด้วยกัน และที่ให้มีการสำรวจจำนวนวัดและพระสงฆ์ในช่วงเวลานี้เป็นเพราะพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 เริ่มประกาศใช้มณฑลอื่นๆ แล้วจึงมีการจัดทำ

¹⁰⁸ หจช. ๑.5 ม.2.19/4 สำมะโนครัวพลเรือน (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2448 – 15 กันยายน พ.ศ.2452)

¹⁰⁹ หจช. ๑.5 ม.58/125 รายงานหม่อมอุดมข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (21 – 25 เมษายน พ.ศ.2443)

บัญญัติแยกต่างหากที่ว่า “...บาปชู้พระสงฆ์ สามเณรนั้น ก็ทำโดยวิธีเดียวกับทำบาปชู้คฤหัสถ์ เปนแต่ใช้บาปชู้เล่มหนึ่ง สำหรับวัดหนึ่ง จดทั้งพระสงฆ์ สามเณรและบรรดาคฤหัสถ์ที่อาศัยอยู่ในวัดนั้นๆ...”¹¹⁰

ในพ.ศ.2452 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้มีการออกพระราชบัญญัติจัดทำบัญชีพลเมืองทั่วทั้งพระราชอาณาจักร¹¹¹ โดยออกกฎหมายเสนาบติและร่างพระราชบัญญัติการทำสำมะโนครัวโดยให้เหตุผลว่าราชการจะได้ทราบจำนวนราษฎรเพื่อวางแผนในการจัดสาธารณูปโภค โรงพยาบาลและการคมนาคม¹¹² ทั้งนี้การจัดทำสำมะโนครัวบริเวณหัวเมืองให้กำนันและผู้ใหญ่บ้านเป็นเจ้าพนักงานสำรวจบัญชีโดยให้มีการตรวจสอบทุกปีและคำนวณตัวเลขเปรียบเทียบกัน ในปีเดียวกันนั้นที่ประชุมเทศบาลเริ่มมีการปรึกษาเรื่องการจัดทำบัญชีคนเข้าและออกนอกพระราชอาณาเขต รวมทั้งจัดทำทะเบียนคนเกิด คนตายและคนย้ายที่อยู่เพื่อประโยชน์ในการเกณฑ์ทหารและจัดเก็บเงินแผ่นดิน¹¹³

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงมหาดไทยพ.ศ.2455 ได้มีการออกกฎหมายวิธีสำรวจสำมะโนครัว การจัดทำทะเบียนคนเกิดและตายเพื่อให้รู้จำนวนพลเมืองและประกาศใช้ในมณฑลพายัพ¹¹⁴ ดังมีตัวเลขรายงานว่าเดือนตุลา – มีนาคมพ.ศ.2458 มณฑลพายัพมีจำนวนประชากรเกิด 12,643 คน และตาย 12,939 คน ซึ่งเป็นสถิติคนตายสูงสุดใน 17 มณฑล¹¹⁵ ในพ.ศ.2462 สยามมีประชากรทั้งสิ้น 9,137,316 คน มณฑลที่มีประชากรมากที่สุดคือมณฑลอุบลจำนวน 970,715 คน รองลงมาเป็นมณฑลอุดร 818,470 และมณฑลพายัพอยู่ในลำดับที่ 3 คือ 805,787 คน และมณฑลมหาสารบุรีอยู่ในลำดับที่ 7 จำนวน 546,945 คน¹¹⁶ เมื่อรวมประชากรในมณฑลพายัพและมณฑลมหาสารบุรีเท่ากับ 15 % ของประชากรทั้งประเทศ

การจัดทำบัญชีสำมะโนครัวและบัญชีอื่นๆ อย่างละเอียดตั้งแต่ทศวรรษที่ 2460 เช่น บัญชีแยกประเภทสาเหตุการตายของราษฎร บัญชีแยกประเภทความอาญา¹¹⁷ ฯลฯ ทำให้ส่วนกลางสามารถวางแผนป้องกันความไม่สงบสุขที่จะเกิดขึ้นกับราษฎรได้ เช่น การจัดบุคลากรและเครื่องมือออกปลูกฝิ่นให้กับราษฎร การจัดกำลังตำรวจเพื่อดูแลความสงบเรียบร้อย ฯลฯ ดังนั้น การจัดทำบัญชีสำมะโนครัวในระยะแรกของสยามเป็นไปเพื่อประโยชน์ในการจัดเก็บรายได้จากการบังคับใช้พระราชบัญญัติเก็บเงิน

¹¹⁰ หจช. ๕.๕ ม.๒.19/4 สำมะโนครัวพลเรือน (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2448 – 15 กันยายน พ.ศ.2452)

¹¹¹ หจช. ๕.๕ บ.1.9/37 พระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษา (พ.ศ.2434)

¹¹² หจช. ๕.๕ ม.๒.19/5 กฎเสนาบติและพระราชบัญญัติการทำสำมะโนครัว (13 – 17 กรกฎาคม พ.ศ.2452)

¹¹³ หจช. ๕.๕ ม.๒.19/7 กฎเสนาบติว่าด้วยคนเกิดและตาย (12 – 13 สิงหาคม พ.ศ.2452)

¹¹⁴ หจช. ๕.๖ ม.1/9 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงมหาดไทย (24 ตุลาคม พ.ศ.2454 – 21 สิงหาคม พ.ศ.2465), หจช. ๕.๖ ม.1/41 กฎเสนาบติ จัดการจดทะเบียนคนเกิด คนตาย ตามหัวเมือง (19 – 25 ธันวาคม พ.ศ.2458)

¹¹⁵ หจช. ๕.๖ ม.1/44 สำมะโนครัวพลเมือง (25 กรกฎาคม พ.ศ.2459)

¹¹⁶ หจช. สบ.16.4.1/15 สถิติเกี่ยวกับมณฑลต่างๆ (พ.ศ.2454 – 2462)

¹¹⁷ หจช. ๕.๖ ม.1/10 บัญชีความอาญา ร.ศ.129 (3 พฤศจิกายน พ.ศ.2454)

ค่าแรงแทนเกณฑ์ ทำให้ส่วนกลางทราบจำนวนพลเมืองและรายได้ที่แน่ชัด อีกทั้งเป็นประโยชน์ในการจัดการกำลังคนเพื่อสร้างความสงบสุขภายใน โดยประโยชน์ระยะต่อมาช่วยให้ส่วนกลางสามารถวางแผนในการสร้างสาธารณูปโภคและดูแลราษฎรได้อย่างทั่วถึง

เห็นได้ว่าการจัดทำแผนที่และบัญชีสำมะโนครัวแบบสมัยใหม่นี้ เป็นวิธีการที่สยามเลียนแบบเจ้าอาณานิคมในการกล่าวอ้างครอบครองทั้งพื้นที่และพลเมืองของล้านนาจากที่เคยแบ่งแยกว่าเป็นคนในสังกัดของรัฐหนึ่งต่างหาก สยามได้ใช้ช่วงเวลาแห่งความวุ่นวายจากการที่พม่าสูญเสียอำนาจในการจัดการปกครองชนกลุ่มน้อยตามเขตแดนเมืองเชียงใหม่ และสยามเองก็ได้สูญเสียการครอบครองบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสทำให้ต้องมีการตกลงปักปันเขตแดนกับชาติตะวันตกและจัดทำแผนที่เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการประกาศอำนาจอธิปไตยในการเข้าเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ได้อย่างชอบธรรม และใช้การทำบัญชีสำมะโนครัวเพื่อเปลี่ยนให้คนทุกชาติพันธุ์ในขอบเขตของแผนที่กลายเป็นคนในบังคับสยาม

การสื่อสารและการคมนาคมแบบสมัยใหม่

เดิมที่การติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ และหัวเมืองล้านนาเป็นไปอย่างยากลำบาก เส้นทางคมนาคมสายหลักคือการเดินเรือล่องไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อไปยังแม่น้ำปิง วัง ยมและน่าน การเดินทางโดยเรือนี้ใช้ระยะทางไม่เท่ากัน เช่น เดเนียด แมคกิลวารี เดินทางไปเมืองเชียงใหม่ ในเดือนพฤศจิกายนพ.ศ. 2406 ใช้เวลา 49 วัน¹¹⁸ ดร.เรโนลด์ เฮาส์ (Dr. Samuel Reynolds House) บันทึกไว้ว่าครอบครัววิลสันเดินทางในเดือนธันวาคม ซึ่งเป็นฤดูกาลเดียวกันแต่ใช้เวลาถึง 3 เดือนกว่าจะไปถึงเมืองเชียงใหม่ ในขณะที่ตัวเขาเองนั้นใช้เวลาเพียง 30 วัน¹¹⁹ ในสมัยของพระยาไกรโกษา เมื่อเดินทางขึ้นไปเป็นข้าหลวงใหญ่ในฤดูฝนพ.ศ.2433 ใช้เวลาจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองระแหง 25 วัน ต้องรอเรือ 20 วัน จากนั้นใช้เวลาอีก 28 วันกว่าจะไปถึงเมืองเชียงใหม่¹²⁰ ระยะเวลาดังกล่าวที่ต่างกันนี้ขึ้นอยู่กับความชำนาญของนักเดินเรือและกระแสน้ำในแต่ละฤดูกาล อีกทั้งยังมีอุปสรรคที่ต้องล่องเรือผ่านแก่งหินอันตรายจำนวนมากโดยเฉพาะแม่น้ำปิงตั้งแต่จากเมืองระแหงจนถึงเมืองฮอด แม่น้ำน่านก็มีแก่งที่เป็นอันตรายเช่นกัน ในขณะที่การคมนาคมเชื่อมต่อระหว่างเมืองในล้านนาก็ยากลำบากเนื่องจากสภาพภูมิประเทศเต็มไปด้วยป่าเขา¹²¹

¹¹⁸ เดเนียด แมคกิลวารี, เมืองไทยที่ข้าพเจ้ารู้จัก (กรุงเทพฯ: สุริยบรรณ, 2525), หน้า 5.

¹¹⁹ ยอร์จ ฮอร์ส เพลทส์, ดร.เรโนลด์ เฮาส์ หมอฝรั่งสามรัชกาล (กรุงเทพฯ: สุริยบรรณ, 2525), หน้า 120.

¹²⁰ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/28 บอกระยาไกรโกษา พระยาสุนทรนุรักษ์ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (6 พฤศจิกายน – 12 มีนาคม พ.ศ.2433)

¹²¹ หจข. ๑.5 ม.65/20 รายงานทั่วไป การของกรมแผนที่ทั้งภาษาไทย – อังกฤษ ประจำปี 121, 122 จำนวน 1 เล่ม (30 มกราคม พ.ศ.2447)

ต้องใช้การเดินทางด้วยเท้าและใช้วัวต่างเป็นสัตว์พาหนะในการบรรทุกสิ่งของ¹²² นอกจากนี้ยังมีอันตรายจากโรคภัยไข้เจ็บและอันตรายจากสัตว์ร้าย อุปสรรคเหล่านี้ทำให้การติดต่อสื่อสารระหว่างหัวเมืองล้านนาด้วยกันเองรวมทั้งกรุงเทพฯ เป็นไปอย่างยากลำบาก

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จงานที่สิงคโปร์ พม่าและอินเดียด้วยพระองค์เอง ทำให้ทรงเล็งเห็นประโยชน์ของวิทยาการสมัยใหม่โดยเฉพาะด้านการสื่อสารและการคมนาคม เนื่องจากวิทยาการสมัยใหม่ที่ซับซ้อนดังกล่าวทำให้อังกฤษสามารถจัดการปกครองประเทศอินเดียที่มีอาณาเขตกว้างใหญ่ได้อย่างสะดวก โดยเฉพาะการปราบปรามกบฏที่บ่อยที่เกิดขึ้นในอินเดียเหนือในพ.ศ.2400 ได้อย่างรวดเร็ว ประกอบกับการที่รัฐบาลสยามไม่สามารถดูแลปัญหาที่เกิดขึ้นในหัวเมืองล้านนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้นการสื่อสารและการคมนาคมด้วยวิธีสมัยใหม่จึงเป็นสิ่งจำเป็น

แนวคิดในการรับเอาวิทยาการตะวันตกด้านการสื่อสารและการคมนาคมนี้เป็นสิ่งที่เกิดมาแล้วตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังมีได้เริ่มทำในสมัยของพระองค์เป็นเพราะ “... การที่จะทำรถไฟนั้น สิ้นค้ำมีน้อยไม่สมที่จะลงทุน และที่จะทำทะเลาะแกรบนั้น ความที่จะบอกกันไปมาก็ไม่สมที่จะลงทุนทำด้วยบ้านเมืองยังยากจนอยู่จะทำขึ้นก็ป่วยการเสียเปล่า...”¹²³ ต่อมาได้มีชาวตะวันตกคือนายวิลเลียม เฮนรี รีด (William Henry Read) และนายวิลเลียม แพตเตอร์สัน (William Paterson) ได้เข้ามาขอสัมปทานสร้างโทรเลขในสยามโดยเริ่มวางสายจากกรุงเทพฯ ถึงหัวเมืองตะวันตกต่อไปถึงปีนัง และขอให้รัฐบาลสยามช่วยสนับสนุนเงิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทานพระบรมราชานุญาตแต่นายวิลเลียมไม่สามารถดำเนินการได้ในสมัยของพระองค์

ในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นายรีดได้ยื่นขอพระราชทานอนุญาตสร้างสายโทรเลขอีกครั้ง แต่พระองค์ทรงปฏิเสธและอ้างว่ารัฐบาลสยามจะเป็นผู้ดำเนินการโทรเลขด้วยตนเอง¹²⁴ แต่เนื่องจากขณะนั้นรัฐบาลไม่มีเงินเพียงพอจึงขอประสานกิจการกับบริษัทในสหพันธ์มลายาแต่ได้รับการปฏิเสธ ต่อมานายกานีเย (Garnier) กงสุลฝรั่งเศสได้เจรจากับรัฐบาลสยามว่าเมืองไซ่ง่อนต้องการสร้างสายโทรเลขต่อเข้ามาในรัฐสยาม โดยรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นธุระจัดสร้างสายโทรเลขในสยามตั้งแต่เขมรเข้ามาถึงกรุงเทพฯ และขอให้สยามตัดเสภาพาดสายให้ ในเวลาเดียวกันรัฐบาลอังกฤษได้ยื่นเรื่องต่อรัฐบาลสยามให้ได้รับความช่วยเหลือจากฝรั่งเศส โดยรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจะเป็นผู้สร้างสายโทรเลขต่อเข้ามาทางเมืองทวาย การที่ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต่างแข่งขันสร้างสายโทรเลขใน

¹²² พูนพร พูลทจักร, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464- 2484”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530, หน้า 13.

¹²³ หจข. ร.5 บ.ไม่ใคร่ฟิล์มเลขที่ ก ร.5 บ/41 เรื่อง คำแปลพงศาวดารยวน พระราชกระแสรัชกาลที่ 4 (11 มีนาคม พ.ศ.2451 – 29 กรกฎาคม พ.ศ.2452)

¹²⁴ ประวัติและวิวัฒนาการกรมไปรษณีย์โทรเลข, พิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ 80 ปี พ.ศ.2426 – 2506 (พระนคร: ไสภณพิพรพจนานกร, 2506), หน้า 16.

สยามเป็นเพราะต้องการให้รัฐบาลสยามเพิ่มผลประโยชน์และอิทธิพลทางการเมืองของตน เมื่อฝรั่งเศสติดต่อขอวางสายโทรเลขเชื่อมกรุงเทพฯ ผ่านพระตะบองไปติดต่อกับพนมเปญและไซ่ง่อน โดยสยามไม่มีผู้เข้าใจวิธีการส่งโทรเลข รัฐบาลฝรั่งเศสได้ส่งคนเข้ามาดำเนินการส่งโทรเลขทำให้สยามต้องเผชิญปัญหาเนื่องจากหากฝรั่งเศสไม่พอใจสยามฝรั่งเศสมักไม่ส่งโทรเลขให้และอ้างว่าสายเสีย ทำให้สยามเสียผลประโยชน์อย่างมาก

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่างพ.ศ.2417 – 2418 ทรงมีไปถึงเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลากลมพระยาบาราบปรปักษ์ ทรงมีพระราชดำริถึงการสร้างโทรเลขอยู่บ่อยครั้ง แต่ทรงเห็นว่า “...การซึ่งจะทำสายเดลิกราฟนี้เป่นการใหญ่สำคัญ ต้องลงทุนทำให้เงินมากถึงสามพันชั่ง แต่จะคิดหากำไรในการทำเดลิกราฟนั้นไม่ได้ แต่ต้องทำใจยอมทำเพื่อจะป้องกันการค้า...”¹²⁵ ในขั้นแรกพระองค์ทรงเล็งเห็นประโยชน์ในด้านการค้าจากการทำโทรเลขว่า “...อนึ่งเมื่อสินค้าบริบูรณ์ มีทางมีคลองตกลงมาได้ดังนี้แล้วก็จะต้องขนขวาย ที่จะให้สินค้าออกจากในบ้านเมือง คือจะต้องมีเตเลกราฟ คือสายไฟฟ้าบอกถึงเมืองท่าทั้งปวงให้รู้ราคาสินค้า แลจัดเรือมาบรรทุกได้โดยเร็ว เปนประโยชน์แก่ลูกค้าทั้งปวง...”¹²⁶ ในการประชุมปรีวีเคาน์ซิลในพ.ศ.2417 ได้สรุปเรื่องการทำโทรเลขไว้ว่า “...ได้สายเดลิกราฟไว้ถ้อยความก็ไม่ใคร่จะมี ถึงจะได้กำไรก็ดี ขาดทุนก็ดี คอเวอนแมนต์ก็ไม่ต้องการจะหาผลประโยชน์กำไรในทางเดลิกราฟนัก เพราะถ้าสินค้าออกจากบ้านเมืองมากแล้ว บ้านเมืองก็คงจะเจริญ นั่นก็เป็นประโยชน์แก่คอเวอนแมนต์อยู่เอง เพราะภาษีอากรจะได้ขึ้นมาก...”¹²⁷

ในการวางสายโทรเลขพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระชลธารออกไปทำแผนที่วัดระยะทางสำหรับวางสายโทรเลขและทรงโปรดให้จ้างคนจากอินเดียมาช่วยเนื่องจากเป็นเรื่องใหม่¹²⁸ ในพ.ศ.2418 สยามได้สร้างสายโทรเลขขึ้นโดยตั้งที่ทำการโทรเลขโดยใช้ตีกลุ่มพระราชอุทยานสราญรมย์ด้านใต้ และสร้างสายโทรเลขสายแรกคือสายกรุงเทพฯ – สมุทรปราการ ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2418 เริ่มมีการปักเสาโทรเลขที่เมืองปากน้ำ ในเดือนกรกฎาคม ปีเดียวกันอังกฤษได้เสนอทำทางโทรเลขมาจากทวาย โดยให้กรุงเทพฯ สร้างสายโทรเลขเชื่อมต่อไปถึงเมืองทวาย¹²⁹ ภายหลังสายโทรเลขกรุงเทพฯ – สมุทรปราการได้สร้างต่อและทอดเคเบิลได้นำไปถึงกระโจมไฟซึ่งมีหน้าที่การแจ้งเรือเข้าออก

¹²⁵ หจข. ร.5 ยธ.3.1/67 เรื่องจะสร้างสายเดลิกราฟ (มปท.)

¹²⁶ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1, เดือน 8 ขึ้น 9 ค่ำ 1236 แผ่นที่ 6

¹²⁷ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1, เดือน 10 แรม 9 ค่ำ 1236 แผ่นที่ 21

¹²⁸ หจข ร.5 (อ)22/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (5 สิงหาคม – 26 ธันวาคม พ.ศ. 2417)

¹²⁹ หจข ร.5 (อ)22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 ธันวาคม พ.ศ.2417 – 9 ตุลาคม พ.ศ.2418)

ผ่านสันดอน สายที่สองคือสายกรุงเทพฯ – บางปะอิน แล้วเสร็จในพ.ศ.2421 ภายหลังจากสร้างต่อไปจนถึงอยุธยา โดยชั้นแรกใช้เฉพาะในราชการเท่านั้น

ในล้านนา เมื่ออังกฤษขึ้นไปตั้งกงสุลเพื่อรักษาผลประโยชน์ของคนในบังคับตั้งแต่พ.ศ.2426 ประกอบกับข้าหลวงที่ส่งตัวขึ้นไปกำกับราชการไม่สามารถแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้ โดยพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภ ความว่า “...เรื่องการโทรเลขนั้นสำคัญยิ่งนัก ถ้าไม่มีโทรเลขแล้ว...อาจจะรักษาเมืองเชียงใหม่ไปไม่ไหว ด้วยข้าหลวงของเราแพ้งงซูลเขาจริงๆ...”¹³⁰ ดังนั้น พระองค์โปรดฯ ให้วางสายโทรเลขอีกสายหนึ่งจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองเชียงใหม่เพื่อให้การติดต่อสื่อสารเร็วขึ้น¹³¹ ในปีเดียวกันนั้นพระองค์โปรดฯ ให้วางสายโทรเลขขึ้นที่เมืองตากอีกสายหนึ่งเนื่องจากกงสุลอังกฤษได้ร้องขอและพระองค์ทรงเห็นด้วยเนื่องจากเห็นว่าราชการที่เมืองตากมีความอ่อนแอ การทำสายโทรเลขนี้ทรงโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์เป็นผู้ดูแล โดยเริ่มวางสายโทรเลขจากเมืองกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองลพบุรีและจากกระแหว่งไปจนถึงเมืองเชียงใหม่ การวางสายโทรเลขไปถึงเมืองเชียงใหม่มีการเกณฑ์แรงงานคนพื้นเมืองมาช่วยทำ โดยเกณฑ์คนเมืองเชียงใหม่ทำลงมาจนถึงเมืองลำพูน เกณฑ์คนเมืองลำพูนทำลงมาถึงเมืองตาก¹³² การทำสายโทรเลขมีอุปสรรคเป็นระยะ เช่น เสาไม้ไม่ได้ขนาด การวางสายโทรเลขต้องหยุดเป็นบางช่วงเนื่องจากฝนตกหนักและพนักงานล้มป่วยมาก¹³³ รวมทั้งการทำงานในระยะแรกไม่ได้รับความร่วมมือจากบรรดาเจ้านายเมืองลำพูนในการส่งราษฎรมาช่วยทางและปักเสา จนกรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงคาดโทษกับเจ้าเมืองลำพูนไว้ว่าจะส่งตัวมายังกรุงเทพฯ เนื่องจากขัดพระบรมราชโองการ¹³⁴ ในพ.ศ.2428 สายโทรเลขได้วางถึงเมืองฝางและเมืองเชียงใหม่¹³⁵

พระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษาพ.ศ.2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงแผนการขยายโทรเลขไว้ว่า “...โทรเลขของเรานั้น ทำให้เราตกลงใจที่จะสร้างสายขึ้นใหม่ตลอดไปตามแผ่นดินและแม่น้ำเจ้าพระยานี้ไปจนถึงเมืองนครเชียงใหม่ และจะได้ทำให้เป็นทางโทรเลขต่อกับประเทศตะวันตกเป็นสองทางในเมืองเราขึ้น โดยต่อกันกับโทรเลขของอังกฤษในอินเดียที่ตำบลเมียวดี...” การสร้างโทรเลขนี้เป็นประโยชน์ต่อกรุงเทพฯ มากเนื่องจากข้าหลวงที่เมืองเชียงใหม่สามารถติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้ทันทีหากเกิดกรณีเร่งด่วนที่เกินอำนาจการตัดสินใจของข้าหลวง ตัวอย่างเช่นพ.ศ.2432 เกิดกบฏพระยาผาบสงครามขึ้นในเมืองเชียงใหม่ ในช่วงที่เกิดเหตุพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตยทรทรงโทรเลข

¹³⁰ หจข. ๑.5 บ.1.2/11 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426 – 2427)

¹³¹ หข. ๑.5 มัดที่ 23 เล่มที่ 1 พระราชดำรัสว่าด้วยน้ำฝนต้นข้าวและราชการเมืองลาวเฉียง

¹³² หจข. ๑.5 บ.1.2/18 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

¹³³ หจข. ๑.5 บ.1.2/11 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426 – 2427)

¹³⁴ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/15 บอกระบบราชการสัมภารการข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (มีนาคม พ.ศ.2427 – กันยายน พ.ศ.2428)

¹³⁵ หจข. ๑.5 บ.1.2/14 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

รายงานเหตุการณ์ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างต่อเนื่องและขอพระราชวินิจฉัยได้ทันที่โดยขอกำลังจากเมืองตากและเมืองกำแพงเพชรให้ขึ้นมาช่วย¹³⁶ จนสามารถปราบปรามได้สำเร็จในเวลาอันรวดเร็ว ในพ.ศ.2443 สายโทรเลขจากเมืองเชียงรายได้ถึงฝั่ปันน้ำแล้วเสร็จ ในปีต่อมาสายโทรเลขได้ทำจากฝั่ปันน้ำเชื่อมถึงเมืองเชียงใหม่¹³⁷

การโทรเลขนี้ต่อมาเป็นประโยชน์หลายประการ เช่นใน พ.ศ.2450 กงสุลอังกฤษร้องเรียนว่ามีผู้ร้ายลักข้างแถบเชียงใหม่ตะวันตกบริเวณลุ่มสาละวินบ่อยครั้งและขอร้องให้ข้าหลวงใหญ่ช่วยป้องกันกรมหลวงดำรงราชานุภาพจึงปรึกษากับพระยาสุรสีห์วิศิษฐ์และเห็นร่วมกันว่าหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจากตัวเมืองเชียงใหม่ต้องใช้เวลาเดินทางหลายวัน เมื่อเกิดคดีความไม่สามารถส่งข่าวสืบจับผู้ร้ายได้ทัน ดังนั้นเห็นสมควรให้ทำโทรเลขจากเมืองเชียงใหม่ไปเมืองแม่ฮ่องสอนต่อไปเมืองขุนยวมเพื่อประโยชน์ในการสืบจับผู้ร้ายโดยโทรเลขสายนี้แล้วเสร็จในปีถัดมา¹³⁸

การโทรเลขนี้ต่อมาได้ขยายไปยังเมืองแพร่ เมืองน่านและหลวงพระบาง หลังเหตุการณ์ร.ศ.112 ทำให้เมืองน่านมีอาณาเขตติดกับฝรั่งเศส ดังนั้นการทำสายโทรเลขไปถึงเมืองน่านจึงเป็นสิ่งสำคัญโดยกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่า “...การที่จะรักษาราชการนครเมืองน่านนั้น สิ่งสำคัญที่จะต้องการมากนั้น คือวิธีที่จะส่งข่าวราชการไปเมืองเชียงใหม่และมากรุงเทพฯ ให้เร็วขึ้นง่ายขึ้นกว่าที่เป็นทุกวันนี้... หากสายเมืองพิไชยต่อเลยจากเมืองแพร่มาถึงเมืองน่านจะสะดวกยิ่งขึ้นเป็นอันมาก เพียงพระพรหมสุรินทรเป็นข้าหลวงก็อาจจะเชื่อว่าก่อราชการได้...”¹³⁹ นอกจากประโยชน์ในด้านกรปกครองแล้วการโทรเลขยังเป็นสิ่งที่สร้างรายได้ให้กับเมืองต่างๆ โดยเปิดบริการรับส่งเงินและสิ่งของอีกด้วย ดังนั้นโทรเลขจึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่ข้าหลวงสยามใช้สื่อสารกับกรุงเทพฯ เพื่อควบคุมการปกครองหัวเมืองในล้านนาได้ใกล้ชิดมากขึ้น

สำหรับการไปรษณีย์ ก่อนหน้าพ.ศ.2426 สยามไม่มีการส่งไปรษณีย์เป็นตารางเวลาประจำ มีเพียงการส่งไปรษณีย์เป็นครั้งคราวเท่านั้น การส่งหนังสือไปต่างประเทศจำเป็นต้องอาศัยกงสุลอังกฤษรับจดหมายลงเรือไปสิงคโปร์ แล้วซื้อแสตมป์จากสิงคโปร์ไปติดของส่งต่างประเทศ เมื่อมีการส่งจดหมายมากขึ้น กงสุลอังกฤษจึงให้ซื้อแสตมป์ที่สิงคโปร์เข้ามาจำหน่าย ผู้ว่าราชการสิงคโปร์จึงมีหนังสือมาถึงรัฐบาลสยามเพื่อขอเปิดการไปรษณีย์โดยเป็นผู้ผูกขาดแต่ผู้เดียวและให้ทำการไปรษณีย์ในกรุงเทพฯ เป็นสาขาขึ้นกับสิงคโปร์ รัฐบาลสยามเห็นว่าการที่รัฐบาลต่างประเทศเข้ามาผูกขาดการไปรษณีย์อาจทำให้เกิด

¹³⁶ หจข. ๑.5 ม.58/1 พระยาประสงครามคิดก่อการกำเริบ (สิงหาคม – 20 มีนาคม พ.ศ.2432)

¹³⁷ หจข. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาคที่ 3 ตอนที่ 1 มณฑลพายัพและการปราบฮ่อ) (เอกสารเย็บเล่ม)

¹³⁸ หจข. ๑.5 ยธ.3.3/10 ซ่อมและสร้างสายโทรเลขมณฑลพายัพ (16 มิถุนายน พ.ศ.2439 – 23 พฤศจิกายน พ.ศ.2451)

¹³⁹ หจข. ๑.5 ยธ.3.3/9 สร้างสายโทรเลขทางมณฑลลาวเฉียง (28 พฤศจิกายน พ.ศ.2437 – 26 ธันวาคม พ.ศ.2441)

ความยุ่งยากอื่นๆ ตามมา เช่นเดียวกับศาลกงสุลที่ไม่สามารถเอาผิดคนในบังคับต่างประเทศได้จึงสยามจึงจัดตั้งการไปรษณีย์ขึ้นเอง

ในพ.ศ.2427 การส่งหนังสือไปมาจากเมืองเชียงใหม่ไปยังเขตแดนอังกฤษและกรุงเทพฯ ยังไม่ได้เข้าในระบบไปรษณีย์ ฐเนียร พระยาราชสัมภารการจึงส่งเรื่องมายังกรุงเทพฯ ว่ากงสุลอังกฤษขอออกเงินค่าส่งหนังสือระหว่างเชียงใหม่กับเขตแดนอังกฤษเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงห้ามมิให้กงสุลอังกฤษออกเงินค่าใช้จ่าย แต่ขอให้ตั้งไปรษณีย์ขึ้นเองแล้วจึงจะส่งแสดมปีขึ้นไปจำหน่าย¹⁴⁰ ในเดือนตุลาคมพ.ศ.2428 สยามได้เปิดให้มีไปรษณีย์รับส่งหนังสือระหว่างกรุงเทพฯ และเมืองเชียงใหม่โดยกำหนดให้ถึงปลายทางภายใน 15 วัน¹⁴¹ นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2440 เป็นต้นมา มีการขยายออฟฟิศไปรษณีย์ไปยังเมืองสำคัญๆ ในหัวเมืองล้านนาโดยได้รับการสนับสนุนจากบรรดาเจ้านายซึ่งมักยกที่ดินหรือตัวอาคารให้เป็นที่ทำการโดยถวายเป็นพระราชกุศล

สมัยพระยาไกรโกษาเป็นข้าหลวงใหญ่เริ่มมีการเดินเมลล์รับส่งระหว่างเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปางและเมืองลำพูน โดยพ.ศ.2433 เริ่มมีการเดินเมลล์ระหว่างเมืองเชียงใหม่และเมืองแม่ฮ่องสอน ทั้งนี้ค่าใช้จ่ายในการจ้างคนเดินเมลล์นำมาจากค่าต่อไม้ของเจ้าเมืองเชียงใหม่ (ภาพที่ 12)

ภาพที่ 12 ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขหลังเก่า จังหวัดเชียงใหม่

ที่มา: บุญเสริม สาสตราภย์และสมบัติ จันทนะโพธิ, อดีตล้านนา (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2520), หน้า 54

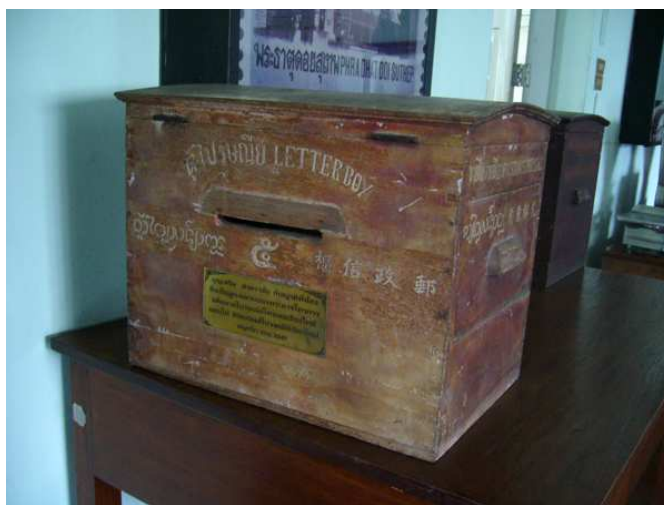
¹⁴⁰ หจช. ๕.๑.๑.๒/๙ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2427)

¹⁴¹ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 10, หน้า 240.

ในพ.ศ.2439 เมืองเชียงใหม่เริ่มเปิดรับไปรษณีย์ธนาณัติและไปรษณีย์วัตถุโดยเริ่มทดลองส่งพร้อมกัน 5 แห่งคือเมืองเชียงใหม่ เมืองพิษณุโลก เมืองตาก เมืองนครสวรรค์และเมืองโคราช โดยไปรษณีย์ธนาณัติในเมืองเชียงใหม่กำหนดให้มีการส่งเป็นเงินบาทและเงินอัฐเท่ากันโดยเงินรูปสามารถจัดส่งได้เช่นกันแต่ส่วนกลางคิดให้เพียง 80 บาท เท่ากับ 100 รูป การส่งไปรษณีย์ธนาณัติจากหัวเมืองล้านนาไปต่างประเทศสามารถทำได้เช่นกันโดยต้องส่งมาที่กรุงเทพฯ เพื่อให้บันทึกรายละเอียด¹⁴²

การจัดตั้งไปรษณีย์ธนาณัติในปลายทศวรรษที่ 2440 นี้แสดงให้เห็นถึงปริมาณเงินที่หมุนเวียนมากขึ้นในหัวเมืองล้านนาเนื่องจากเดิมการจัดส่งเงินมากรุงเทพฯ ใช้บริการของบริษัทตะวันตกเป็นผู้รับส่งเงิน¹⁴³ ในพ.ศ.2440 ไปรษณีย์ระหว่างเมืองแพร่และเมืองน่านจึงได้เปิดรับส่งอย่างเป็นทางการโดยอีก 2 ปีต่อมา การไปรษณีย์ได้ขยายจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองลำปางและให้เมืองลำปางสามารถใช้ติดต่อกับต่างประเทศได้ด้วย¹⁴⁴ ในเวลาต่อมารัฐบาลอังกฤษในพม่าได้ขอเปิดไปรษณีย์ติดต่อระหว่างเมืองเชียงใหม่และเชียงใหม่ พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์สนับสนุนโดยเห็นว่าการค้าขายจะได้เจริญขึ้น โดยไปรษณีย์ธนาณัติระหว่างเชียงใหม่และเชียงใหม่ได้เปิดให้บริการในเดือนมกราคมพ.ศ.2447¹⁴⁵ เข้าใจว่ากิจการไปรษณีย์ในมณฑลพายัพใช้ 4 ภาษาในการสื่อสาร (ภาพที่ 13) ได้แก่ภาษาอังกฤษ จีน ไทยกลาง และอักษรพื้นเมือง

ภาพที่ 13 ตู้ไปรษณีย์ 4 ภาษาในพิพิธภัณฑ์ไปรษณีย์จังหวัดเชียงใหม่

¹⁴² หจข. ๕.๕ ยธ.3.2/1 เรื่องเปิดรับไปรษณีย์ ธนาณัติ และไปรษณีย์วัตถุในหัวเมืองฝ่ายเหนือและมณฑลพายัพ (2 มกราคม – 29 พฤษภาคม พ.ศ.2439)

¹⁴³ หจข. ๕.๕ ม.2.12ก/28 บอกระยาไกรโกษา พระยาสุนทรนุรักษ์ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (6 พฤศจิกายน – 12 มีนาคม พ.ศ.2433)

¹⁴⁴ หจข. ๕.๕ ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4 สิงหาคม พ.ศ.2449), หจข. ๕.๕ บ.1.9/49 พระราชดำรัสในการเฉลิมพระชนมพรรษา (พ.ศ.2442 – 2443)

¹⁴⁵ หจข. ๕.๕ ยธ.3.3/26 เรื่องโทรเลขติดต่อกับเชียงใหม่ (7 กุมภาพันธ์ – 1 มิถุนายน พ.ศ.2447)

การขยายกิจการไปรษณีย์โดยรัฐเป็นผู้ให้บริการและเก็บเงินจากผู้ที่มาติดต่อนี้เป็นอีกช่องทางหนึ่งในการเพิ่มรายได้ให้กับรัฐ ดังรายงานผลประโยชน์กรมไปรษณีย์และโทรเลขในพ.ศ.2448 – 2449 มณฑลพายัพมีรายได้มากเป็นอันดับ 2 รองจากกรุงเทพฯ¹⁴⁶ โดยช่วงเวลานี้มณฑลพายัพมีออฟฟิศไปรษณีย์และออฟฟิศโทรเลขรวม 7 แห่งในเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงคำ เมืองเชียงราย เมืองลำปาง เมืองเถิน เมืองน่านและเมืองแพร่¹⁴⁷

สำหรับการรถไฟ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรในอินเดีย เชื่อว่าพระองค์ทรงตระหนักถึงความสำคัญและประโยชน์ของรถไฟต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม นับตั้งแต่ราวพ.ศ.2420 ได้มีชาวต่างประเทศสนใจที่จะเสนอสร้างทางรถไฟในสยามหลายสาย แต่รัฐบาลสยามยังมีข้อจำกัดด้านทุนและไม่แน่ใจในผลประโยชน์ที่ตามมา ทำให้รัฐบาลสยามยังไม่ริเริ่มสร้างทางรถไฟในช่วงเวลานี้¹⁴⁸ ปลายทศวรรษที่ 2430 เริ่มมีบริษัทตะวันตกหลายบริษัทเสนอเป็นผู้สร้างทางรถไฟสายเหนือ¹⁴⁹ โดยนายฮัลเลต ได้ขออนุญาตทำทางรถไฟจากเมืองมะละแหม่งผ่านเมืองระแหงเพื่อเชื่อมต่อไปยังยูนนานของจีน โดยอังกฤษคาดว่าเส้นทางรถไฟสายนี้จะสามารถขยายเครือข่ายการค้าและทำให้เมืองมะละแหม่งและร่างกุ้งเป็นศูนย์กลางสำคัญในการรวบรวมสินค้าจากตอนในซึ่งจะสร้างกำไรให้กับผู้ลงทุนมหาศาล แต่รัฐบาลสยามพิจารณาแล้วเห็นว่าการสร้างทางรถไฟสายนี้จะเป็นการแยกสยามออกเป็น 2 ส่วน และเสี่ยงต่อการที่สูญเสียหัวเมืองล้านนา ประกอบกับทางรถไฟส่วนที่ผ่านสยามนั้นเป็นเพียงทางผ่านเท่านั้น ไม่มีคุณค่าทางการเมืองและเศรษฐกิจต่อสยามเท่าที่ควร และผลประโยชน์จะตกอยู่กับอังกฤษเพียงฝ่ายเดียว เนื่องจากสินค้าจากตอนในจะถูกดึงไปยังเมืองมะละแหม่งและเมืองร่างกุ้งแทนที่จะออกจากกรุงเทพฯ¹⁵⁰

เมื่อพิจารณาจากเงื่อนไขอื่น ๆ ในการเสนอสร้างทางรถไฟของอังกฤษ ทำยที่สุดรัฐบาลสยามได้ปฏิเสธข้อเรียกร้องนี้ ทั้งนี้ชนชั้นนำของสยามเกรงว่าอังกฤษอาจอ้างว่ารัฐบาลสยามไม่ให้ความร่วมมือในการทำรถไฟซึ่งเป็นการขัดขวางผลประโยชน์ของมนุษยชาติและเป็นเหตุให้มีเรื่องราวขัดแย้งกันขึ้น แต่หากสยามยินยอมให้มีการสร้างทางรถไฟก็เกรงว่าจะมีปัญหาตามมาในอนาคตเนื่องจากเป็นกิจการที่ลงทุนสูง การบริหารและการปกครองต้องรัดกุม เนื่องจากรถไฟไปที่ใดอำนาจการปกครองและผลประโยชน์ด้านเศรษฐกิจไปถึงที่นั่น ถ้ารัฐบาลไม่สามารถควบคุมบริษัทต่างประเทศได้ อำนาจและ

¹⁴⁶ หจข. ๕.๕ ๕.๑/61 ผลประโยชน์กรมไปรษณีย์แลโทรเลข (17 สิงหาคม พ.ศ.2449 – 4 ตุลาคม พ.ศ.2452)

¹⁴⁷ หจข. ๕.๕ ๕.๑/60 จำนวนออฟฟิศโทรเลขในพระราชอาณาจักร (15 สิงหาคม พ.ศ.2449)

¹⁴⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 5 และภาค 6 (พระนคร: สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2514), หน้า 76 – 78.

¹⁴⁹ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 16 (พระนคร: โสภณ-พิพรรฒธนากร, 2481), หน้า 191 – 195., หจข. ๕.๕ ๕.๒/4 เซอร์ฮัล เฟรดเดอริค จะขอคอนเซชันทำทางรถไฟแต่กรุงเก่าขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ (18 พฤษภาคม – 21 กรกฎาคม พ.ศ.2439)

¹⁵⁰ หจข. ๕.๕ ๕.๑/36 ความคิดพระยาสุโขมจัตราสารการกระทรวงโยธา (2 กันยายน พ.ศ.2449)

ผลประโยชน์จะตกไปอยู่ในมือของชาวต่างชาติ อีกทั้งถ้ากิจการรถไฟเจริญก้าวหน้า บริษัทต่างประเทศนั้นๆ คงไม่คืนสิทธิให้โดยง่ายและสยามคงประสบปัญหาเรื่องนี้อย่างมากในอนาคต

ในการนี้รัฐบาลสยามจึงตัดสินใจที่จะทำทางรถไฟเองเพื่อจะได้มีอำนาจในการบริหารจัดการอย่างเต็มที่ เพื่อแก้ปัญหาทางการเมืองและรักษาเอกราชของประเทศให้พ้นจากคำกล่าวอ้างของอังกฤษ ความเห็นจากพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย ทูตสยามในกรุงปารีสชี้ชัดในเรื่องนี้ว่า “...ความประสงค์ที่จะมีทางรถไฟนั้น เปนการโปลิติกเพื่อป้องกันการเบียดเบียนของต่างประเทศ ด้วยจะกล่าวโทษเอาว่าไม่จัดแจงบ้านเมืองให้เจริญเรียบร้อย...เหตุชนี้จะคิดทุนคิดกำไรรในการทำทางรถไฟอย่างเดียวไม่ได้...”¹⁵¹ ในพ.ศ.2430 สยามได้ประกาศทำสัญญาให้บริษัทปันชาติ (Messrs PUNCHARD and Co.) ซึ่งเป็นบริษัทของอังกฤษเป็นผู้สำรวจทางรถไฟและประเมินค่าใช้จ่ายต่างๆ จากกรุงเทพฯ ไปเมืองเชียงใหม่ จากเมืองเชียงใหม่ไปเมืองเชียงแสน รวมทั้งเส้นทางอื่นๆ ด้วย ในพ.ศ.2432 มีข่าวว่าอังกฤษทำการสำรวจทางรถไฟจากเมืองจันทะแห่งมาที่เมืองระแหงเพื่อต่อกับทางรถไฟของสยาม¹⁵²

แม้ว่าสยามแสดงที่ท่าว่าจะเป็นผู้ทำทางรถไฟสายเหนือด้วยตนเอง แต่อังกฤษยังคงส่งจดหมายมาสอบถามกระทรวงต่างประเทศโดยต้องการทราบว่าสยามสร้างทางรถไฟไปถึงเมืองเชียงใหม่หรือไม่ เนื่องจากอังกฤษคาดว่าหากสยามสร้างทางรถไฟจะทำให้สินค้าลงมากกรุงเทพฯ แทนที่จะออกพม่า และแจ้งว่าหากสยามตัดสินใจสร้างอังกฤษจะดึงดเนื่องจากเป็นเส้นทางยาว หนทางลำบากและใช้งบประมาณมาก แต่หากสยามไม่สร้างอังกฤษจะเป็นผู้สร้างโดยจะทำจากพม่าต่อเข้าเมืองจีน ทำยที่สุด ในพ.ศ.2439 สยามได้ตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายเหนือด้วยตนเองโดยใช้เงินพระคลังข้างที่โดยเริ่มแรกทำจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองลพบุรี¹⁵³ อย่างไรก็ตามเส้นทางรถไฟสายเหนือที่จะผ่านเมืองต่างๆ ยังมีได้มีการตกลงแน่ชัดโดยรอการสำรวจผลประโยชน์ตามเมืองต่างๆ เพื่อให้คุ้มกับค่าก่อสร้างโดยให้เจ้ากรมรถไฟเป็นผู้จัดทำรายงาน

ในพ.ศ.2444 ที่ประชุมเสนาบดีได้สรุปนโยบายในการสร้างทางรถไฟสยามไว้ 2 ประเภท ประเภทแรกคือทางรถไฟไปสู่เมืองสำคัญ เช่น เมืองโคราช เมืองเชียงใหม่และหัวเมืองมลายู เรียกว่ารถไฟหลวงซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครองและการค้า โดยส่วนนี้รัฐบาลเป็นผู้จัดทำเอง ประเภทที่ 2 คือใช้สำหรับการพาณิชย์รับส่งคนและสินค้ามาป้อนรถไฟโดยส่วนนี้ให้สัมปทานกับผู้อื่นทำได้โดยมีเงื่อนไขว่า

¹⁵¹ อ่างถึงใน สมใจ ไพโรจน์ธีระรัตน์, “บทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517, หน้า 42.

¹⁵² หจข. ร.5 ยธ.5.9/1 ทำทางรถไฟสายนครเชียงใหม่ (พ.ศ.2430), หจข. ร.5 ยธ.5.2/20 รัฐบาลอินเดียจะเซอร์เวย์ทางรถไฟแต่พม่ามาถึงเขตแดนสยาม (18 สิงหาคม – 1 กันยายน พ.ศ.2432)

¹⁵³ หจข. ร.5 ยธ.5.2/6 มิสเตอร์นิวแมนกับมิสเตอร์มอสสันเดลขอทำทางรถไฟไปเมืองเชียงใหม่ (23 สิงหาคม พ.ศ.2439 – 10 พฤษภาคม พ.ศ.2441)

รถไฟสายสาขาทั้งปวงจะต้องมีด้านใดด้านหนึ่งต่อกับรถไฟหลวง พระยาสุริยานุวัตร เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ เห็นด้วยว่าการรถไฟมีความสำคัญกับบ้านเมืองเนื่องจากเป็นพาหนะในการทำศึกดังนั้นไม่ควรให้ผู้อื่นทำ โดยประโยชน์ของการรถไฟมีไว้เพื่อ หนึ่ง สร้างกำไรทางการค้า สอง การป้องกันบ้านเมืองทำได้ง่ายขึ้นโดยสิ้นเปลืองงบประมาณน้อยลง และสามเป็นประโยชน์ในการป้องกันพระราชอาณาเขตเนื่องจากทางรถไฟผ่านไปทีใดจะทำให้ที่นั่นมั่นคงอยู่ในพระบรมเดชานุภาพและห่างไกลจากศัตรูต่างประเทศ โดยทางรถไฟสายเหนือที่ประชุมเห็นว่า

“...รถไฟสายเชียงใหม่ประโยชน์ทางกำไรจะเห็นได้ว่ามีด้วยประการทั้งปวง ประโยชน์ในทางปกครองต้องเห็นได้ว่ามีมาก เพราะว่าถ้ามีรถไฟแล้วจะปกครองมณฑลพายัพได้สะดวกกว่าเดิมนี้นี้มาก และเงินที่ต้องใช้จ่ายในการปกครองทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนก็จะลดลงได้เป็นอันมาก แต่ประโยชน์ในการป้องกันพระราชอาณาจักร ถึงจะมีรถไฟไปถึงเชียงใหม่หรือยังไม่มีว่าเพียงพอที่เห็นได้ยังไม่แลเห็นทางอันตรายอันใดที่จะมีและที่กำลังความปกครองด้วยไม่มีรถไฟจะป้องกันไม่ได้ เพราะฉะนั้นรถไฟสายทางเชียงใหม่ 2 ข้อยู่ในข้างต้องทำ ข้อ 1 อยู่ในฝ่ายยังไม่จำเป็น...เมืองสำคัญอันควรรถไฟจะผ่านหรือจะไปใกล้มีอยู่ 4 เมือง คือเมืองแพร่ 1 เมืองนครลำปาง 1 เมืองนครเชียงใหม่ 1 เมืองเชียงราย 1...แต่เมืองน่านนั้นไม่จำเป็นจะต้องมีรถไฟในชั้นนี้...

ตามที่ก่เวลาจะเปิดทางรถไฟสายเหนือก่อนสายใต้ขึ้น เห็นว่าสายเหนือไม่สำคัญเท่าสายใต้ เพราะเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองและการค้าขายด้วย จริงอยู่ตามเสียงที่พูดกันมักจะเข้าใจเสมอว่า สินค้าทางช้างเหนือตลอดขึ้นไปถึงซานสะเตต และอาณาเขตร์เมืองจีนคงจะลงมากกรุงเทพทางเชียงแสน ถึงกระนั้นก็น่าเชื่อ เรื่องนี้ที่เมืองอินเดียในเวลาเมื่อพูดกันขึ้น ถึงเรื่องจะขยายทางรถไฟขึ้นไปถึงซานสะเตตและเมืองจีนตลอดเคอซอนไวสรอยคนเก่าคัดค้านไม่เห็นชอบด้วย โดยไม่เชื่อว่าจะได้ผลคุ้มกับเงินที่ลงไป ควรรีบทำทางที่เห็นว่าจะได้ผลโดยเร็วเสียก่อนจะดีกว่า...”¹⁵⁴ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

เห็นได้ว่าในพ.ศ.2444 ก่อนเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ชนชั้นนำของสยามให้ความสำคัญกับทางรถไฟสายใต้มากกว่าสายเหนือ เนื่องจากมั่นใจว่าสามารถควบคุมการปกครองในมณฑลพายัพไว้ได้ โดยทางรถไฟสายเหนือนี้บริษัทปันชาติได้เคยสำรวจไว้คือเริ่มจากเมืองกรุงเก่า ไปทางเมืองลพบุรี เมืองนครสวรรค์ เมืองพิษณุโลก เมืองอุตรดิตถ์ เมืองแพร่ เมืองลำปาง เมืองลำพูนและเมืองเชียงใหม่ ระยะทางรวมจากบ้านภาชี กรุงเก่าไปถึงเมืองเชียงใหม่ 575 กิโลเมตร ใช้งบประมาณ 5,180,000 ปอนด์ หรือ 100 ล้านบาท เฉพาะระยะทางจากเมืองนครสวรรค์ไปถึงเมืองเชียงใหม่รวมระยะทาง 491 กิโลเมตร

¹⁵⁴ หจข. ๖.5 ยธ.5.1/24 ความเห็นเรื่องสร้างรถไฟในพระราชอาณาเขต (29 มิถุนายน พ.ศ.2432 - 24 กรกฎาคม พ.ศ.2457)

ซึ่งภายหลังกรมรถไฟเห็นว่าไกลและใช้เงินในการก่อสร้างมากเกินไปจึงคิดทำให้สั้นลง โดยเสนอให้ทำจากเมืองนครสวรรค์ ผ่านเมืองกำแพงเพชรเมืองระแหง เมืองลี้ (ลำพูน) และเมืองเชียงใหม่ รวมระยะทาง 415 กิโลเมตร ซึ่งจะประหยัดระยะทางกว่าเส้นทางเดิม 76 กิโลเมตร แต่แฮมมัน เกิธ (Hamann Gehrts) เจ้ากรมรถไฟในขณะนั้นขอขึ้นไปสำรวจภูมิประเทศก่อนและจะกลับมาทำรายงานเสนอที่ประชุมเสนาบดี

หลังจากแฮมมัน เกิธได้ออกสำรวจเส้นทางเป็นเวลา 4 เดือนเขาได้กล่าวถึงเมืองลำปางและเมืองแพร่ไว้ว่า “...อนึ่งนครลำปางเป็นเมืองสำคัญ แต่ความคิดกรมรถไฟได้ตัดทิ้งเสีย...แท้จริงที่ควรตัดออกนอกทางแต่เมืองแพร่ เพราะในเวลาที่ไม่เป็นที่สำคัญเลย...” ดังนั้น ในความเห็นของแฮมมัน เกิธ เมืองลำปางไม่ควรตัดออกจากเส้นทางรถไฟเนื่องจากเป็นเมืองสำคัญทางการค้า ซึ่งถ้าจะต้องลดทางรถไฟให้สั้นลงเพื่อประหยัดเงินงบประมาณ ทางที่ควรตัดออกมากกว่าคือเมืองแพร่ ทั้งนี้ แฮมมัน เกิธได้เสนอให้พิจารณา 4 เส้นทางคือ หนึ่งจากเมืองนครสวรรค์ผ่านเมืองกำแพงเพชร ผ่านเมืองระแหง เมืองลี้ (ลำพูน) และเมืองเชียงใหม่ โดยไม่ผ่านเมืองลำปาง รวมระยะทาง 415 กิโลเมตร สองจากเมืองนครสวรรค์ผ่านเมืองกำแพงเพชร เมืองระแหง เมืองเถิน เมืองลำปาง เมืองลำพูนและเมืองเชียงใหม่ โดยไม่ผ่านเมืองแพร่ รวมระยะทาง 450 กิโลเมตร สามจากเมืองนครสวรรค์ผ่านเมืองพิษณุโลก อุตรดิตถ์ แพร่ ลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ 491 กิโลเมตร และสี่จากเมืองนครสวรรค์ผ่านเมืองพิษณุโลก อุตรดิตถ์ ตัดไปลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ ไม่ผ่านแพร่ 450 กิโลเมตร

ในแนบทำรายงาน แฮมมัน เกิธ แนะนำให้ทางเส้นทางสายที่ 4 โดยใช้เงินลงทุน 29,800,000 บาท รวมเงินสร้างทางจากเมืองลพบุรีไปเมืองนครสวรรค์รวม 35,800,000 บาท ส่วนเส้นที่ต้องการสร้างเชื่อมต่อเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสนที่บริษัทบิซาร์ตได้สำรวจไว้ นั้น แฮมมัน เกิธมีความเห็นว่าสร้างได้ลำบาก โดยเสนอให้สร้างเส้นทางที่ง่ายกว่าคือ หนึ่งเส้นทางจากเชียงใหม่ไปเวียงป่าเป้าเมืองเชียงรายและเชียงแสน หรือทางที่สองคือ ทำต่อจากเมืองลำปาง ไปเมืองงาว เมืองพะเยาและเมืองเชียงแสน เป็นระยะทาง 260 กิโลเมตร ใช้งบประมาณ 14,200,000 บาท¹⁵⁵

แต่เมื่อเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ขึ้นในพ.ศ.2445 กรุงเทพฯ ได้มีการถกเถียงเรื่องเส้นทางรถไฟสายเหนืออีกครั้งโดยพิจารณาความยากลำบากในการสร้างและผลประโยชน์ที่จะได้รับ ที่ประชุมเทศาภิบาลได้ทบทวนถึงปัจจัยต่างๆ ในการสร้างทางรถไฟโดยพิจารณาเป็นตอนๆ ไปและเห็นว่าเส้นทางสายตะวันตกจากเมืองปากน้ำโพไปเมืองระแหงทำได้ง่ายและใช้งบประมาณน้อยกว่า ทั้งนี้ที่ประชุมเห็นว่าหากหวังเรื่องจำนวนคนโดยสารนั้นคงได้น้อยเพราะเมืองกำแพงเพชร เมืองระแหงและเมืองเถินมีราษฎรรวมกันราว 70,000 คน ส่วนใหญ่เป็นกุลีป่าไม้และราษฎรมีฐานะยากจนโดยปลูกข้าวเพื่อยังชีพเท่านั้น และย้ำว่าหากทางรถไฟไม่สร้างผ่านเมืองลำปางจะเป็นเรื่องผิดพลาดมากเพราะเมืองนี้เศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็ว

¹⁵⁵ หจข. ๑.๕ ยห.๕.๙/13 ที่ดินและการก่อสร้างทางรถไฟสายเหนือ (5 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2445 - 7 พฤศจิกายน พ.ศ.2450)

เส้นทางอีกเส้นทางหนึ่งที่ได้รับการถกเถียงกันคือเส้นทางสายตะวันออกเฉียงเหนือจากปากน้ำโพ เมืองนครสวรรค์ผ่านเมืองอุตรดิตถ์ เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองลำปางและเมืองเชียงใหม่ ที่ประชุมเห็นว่าเป็นเส้นทางที่ก่อสร้างได้ยากเนื่องจากต้องถมดินและตัดภูเขาสลั้บกันไป อีกทั้งสะพานต้องทำมากแห่ง โดยเฉพาะระยะทาง 30 กิโลเมตรจากเมืองอุตรดิตถ์ไปเมืองแพร่ต้องเจาะอุโมงค์ที่เมืองลำปางถึง 8 แห่ง รวมความยาวของอุโมงค์กว่า 5 กิโลเมตรทำให้ค่าใช้จ่ายตอนนี้อยู่สูงที่สุดและระหว่างเมืองลำปางไปเมืองเชียงใหม่ต้องทำอุโมงค์อีกเกือบ 5 กิโลเมตรเช่นกัน (ภาพที่ 14) แต่แฮมมัน เกิร์ท พอใจความเจริญของทางสายนี้ตั้งแต่เมืองปากน้ำโพถึงเมืองอุตรดิตถ์มาก เนื่องจากเมืองพิษณุโลกไปถึงเมืองอุตรดิตถ์มีราษฎรรวมกันราว 100,000 คน มีการส่งข้าวเปลือกมาขายจากเมืองพิษณุโลกราว 5,000 เกวียนต่อปี จากอุตรดิตถ์ 1,000 เกวียน ดังนั้นทางรถไฟที่ผ่านบริเวณนี้จะสร้างประโยชน์ได้มากหากทำไปถึงเมืองอุตรดิตถ์

ภาพที่ 14 การขุดเจาะอุโมงค์ส่วนหนึ่งของทางรถไฟสายเหนือ

ที่มา: [Online] Accessed 14 ธันวาคม พ.ศ.2553 Available from <http://iseehistory.socita.com>

ส่วนช่วงเมืองอุตรดิตถ์ไปเมืองแพร่และเมืองลำปางมีผู้คนอาศัยอยู่เบาบาง แต่จากเมืองลำปางไปเมืองเชียงใหม่ แฮมมัน เกิร์ท เชื่อว่าคืออย่างไม่ต้องสงสัยเพราะมีราษฎรอาศัยอยู่มาก โดยเมืองลำปางมีราษฎรราว 197,000 คน เมืองเชียงใหม่ 400,000 คน ดังนั้นเมื่อเทียบเส้นทางรถไฟทั้ง 2 สาย แฮมมัน เกิร์ท จึงเสนอให้ทำไปทางตะวันออกเฉียงเหนือจะเป็นประโยชน์ระยะยาวมากกว่าซึ่งแม้วันนี้จะยังไม่เห็นผลแต่วันข้างหน้าสำคัญสินค้าจะได้ลงทะเลที่กรุงเทพฯ แต่ถ้าเลือกเส้นทางไปทางด้านตะวันตกผ่านเมืองระแหง อังกฤษคงตัดรถไฟจากมะละแหม่งมาเชื่อมเมืองระแหงและนำสินค้าไปลงที่เมืองมะละแหม่งหมด เพราะใกล้กว่า ดังนั้นสยามจึงควรสร้างทางรถไฟสายเหนือไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ โดยตอนท้ายของรายงานได้

กล่าวชัดเจนว่า“...เมืองแพร์เป็นแต่ตำบลเล็กน้อยและไม่สำคัญมาก ที่จะว่าตามการที่เปนอนอยู่เดี๋ยวนี้ จะทำให้จำต้องมีทางรถไฟผ่านไปได้ แลถ้ามีทางรถไฟตัดตรงได้มากขึ้นอีกในระหว่างอุตรดิตถ์และนครแล้ว ก็จะได้เปิดพื้นเมืองอันมีความหวังว่าจะมีความเจริญดีกว่าทางรถไฟสายเมืองแพร์...”¹⁵⁶ ในขณะที่เส้นทางที่จะไปยังเชียงแสน แสมัน เกิดเสนอให้ตัดไปจากเมืองลำปางไปเวียงป่าเป้า ต่อไปเมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสนโดยใช้งบประมาณ 18,200,000 บาท ซึ่งดีกว่าที่จะตัดตรงจากเมืองเชียงใหม่ไปเวียงป่าเป้า เนื่องจากยากแก่การก่อสร้างและใช้เงินลงทุนสูงมาก โดยเมืองเชียงรายและเขตแดนใกล้เคียงมีราษฎรอาศัยอยู่ 18,000 คน และทางตอนใต้เมืองเชียงรายจนเข้าเขตแดนเมืองลำปางมีราษฎรอาศัยอยู่ราว 30,000 คน ซึ่งแม้ว่าจะน้อยไม่คุ้มค่าแก่การลงทุนแต่สมควรทำเนื่องจากต้องการเปิดพื้นที่เพาะปลูก โดยเมืองเชียงราย แสมัน เกิด เห็นว่าเป็นเมืองเก่าที่รกร้างจากการสงครามดังนั้นรถไฟจะช่วยฟื้นความเจริญของเมืองได้¹⁵⁷ อย่างไรก็ตามก็ผู้วิจัยไม่พบเอกสารหลังจากเดือนสิงหาคม พ.ศ.2445 – เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2447 จากกระทรวงโยธาธิการโดยตรงที่สรุปเส้นทางรถไฟสายเหนือว่าตัดเมืองใดออกจากเส้นทางระหว่างเมืองแพร์หรือเมืองลำปาง พบเพียงเอกสารเดือนมิถุนายนพ.ศ.2445 ที่กล่าวถึงการก่อสร้างทางรถไฟสายบางพระโดยจะนำเงินมาสร้างทางรถไฟจากเมืองนครสวรรค์ถึงเมืองอุตรดิตถ์ซึ่งหมายถึงกรุงเทพฯ ตัดสินใจที่จะสร้างทางรถไฟสายเหนือไปทางตะวันออกที่มีราษฎรอาศัยอยู่มากกว่าและน่าจะเป็นประโยชน์ทางการค้ามากกว่า

ในเวลาต่อมาเส้นทางรถไฟสายเหนือได้รับการนำมาถกเถียงกันอีกครั้ง กรมหลวงนครสวรรค์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ทรงปรึกษาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเลือกเส้นทางรถไฟ โดยอ้างถึงความเห็นของ แสมัน เกิด ว่าควรทำจากเมืองอุตรดิตถ์ตัดไปเมืองลำปาง ผ่านเวียงป่าเป้าต่อไปเมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสน ซึ่งความเห็นนี้ในพ.ศ.2445 กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการในขณะนั้นได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าให้สร้างจนถึงเมืองอุตรดิตถ์ก่อนแล้วจึงปรึกษาวางเส้นทางใหม่ ในพ.ศ.2451 เส้นทางรถไฟได้สร้างเกือบถึงเมืองอุตรดิตถ์แล้ว หลุยส์ ไวลเลอร์ (Louis Weiler) เจ้ากรมรถไฟคนต่อมาจึงได้ขอคำปรึกษาโดยกล่าวว่าเส้นทางที่ แสมัน เกิด เสนอให้ทำจากเมืองลำปางแยกไปเมืองเชียงรายสายหนึ่งนั้นเป็นเพราะไม่ได้สำรวจเมืองแพร์ หลุยส์ ไวลเลอร์ กล่าวว่า การสร้างจากเมืองอุตรดิตถ์ไปเมืองลำปาง ระยะทางยาว 155 กิโลเมตรเป็นเส้นทางตัดผ่านภูเขาและเจาะอุโมงค์สิ้นเปลืองงบประมาณมาก ระหว่างทางไม่มีเมืองสำคัญมีเพียงหมู่บ้านเล็กน้อยและเป็นป่าโดยมาก หลุยส์ ไวลเลอร์จึงเสนอให้ตัดไปทางเมืองแพร์ที่บ้านเด่นชัยซึ่งไม่ได้ผ่านไปยังตัวเมืองโดยตรง แต่ห่างจากตัวเมืองเพียง 21 กิโลเมตรซึ่งสามารถเดินทางได้ภายในวันเดียว และเมื่อสร้างทางรถไฟไปถึงเมืองเด่นชัยแล้วเสร็จ พ่อค้าจากตัวเมืองแพร์คงสามารถสร้างทางขนสินค้ามาเชื่อมต่อทางรถไฟได้เอง

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵⁷ เรื่องเดียวกัน.

กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ทรงเห็นด้วยกับหลุยส์ ไวลเลอร์ที่จะทำทางแยกจากเมืองแพร่ไปเมืองเชียงใหม่ เนื่องจากเมืองแพร่เป็นเมืองที่มีทางร่วมกับเมืองเชียงใหม่และสามารถเชื่อมต่อกับเมืองน่าน ซึ่งแยกจากเมืองลำปางและเมืองเชียงใหม่ โดยกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ย้ำว่าเมื่อรถไฟไปถึงเมืองใดจะสร้างความสะดวกแก่การปกครอง ตลอดจนรักษาความสงบไว้ได้ และสายที่จะต่อไปถึงเมืองเชียงใหม่ และเมืองเชียงใหม่จากเดิมที่จะตัดจากเมืองลำปางไปเวียงป่าเป้าตามความเห็นของแฮมัน เก็ท ควรถัดผ่านเมืองสอง เมืองงาวและเมืองพะเยาซึ่งมีราษฎรอาศัยอยู่มากกว่า อีกทั้งเส้นทางรถไฟจะสั้นลงอีก 77 กิโลเมตรเป็นการประหยัดงบประมาณ

แม้ว่าทั้งหลุยส์ ไวลเลอร์และกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์จะเห็นพ้องในเส้นทางรถไฟที่ควรทำไปถึงตัวเมืองแพร่โดยแยกเป็น 2 ทางเหมือนกัน แต่การให้เหตุผลของหลุยส์ ไวลเลอร์ เจ้ากรมรถไฟที่เป็นชาวเยอรมันเน้นย้ำผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ในขณะที่กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์นั้นให้ความสำคัญกับการควบคุมการปกครองมากกว่า ซึ่งก็ชี้ให้เห็นว่ากฎเงี้ยวเมืองแพร่คงสร้างความหวาดวิตกให้กับกรุงเทพฯ ไม่น้อยจากที่เคยเชื่อว่าการปกครองในหัวเมืองล้านนานั้นไม่เป็นปัญหา ดังนั้นในทัศนะของชนชั้นนำสยามรถไฟจำเป็นต้องผ่านตัวเมืองแพร่เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อย อย่างไรก็ตาม เฮนรี กิตตินส์ (Henry Gittins) ที่ปรึกษารมรถไฟ ได้แย้งคำแนะนำของหลุยส์ ไวลเลอร์ ว่าแม้ว่าเมืองแพร่จะเป็นชุมทางที่สินค้าหลายเมืองมารวมกันแต่จากรายงานของกงสุลอังกฤษกล่าวว่าปริมาณสินค้านั้นมีเพียง 1,100,000 บาท ต่อปีเท่านั้น และการขนส่งสินค้าในเมืองแถบนั้นยังคงต้องใช้โคต่าง อีกทั้งราษฎรมีจำนวนน้อยและที่นามีจำกัด เพราะเป็นภูเขาโดยมากหากทำทางจากเมืองเด่นชัยเข้าไปยังตัวเมืองแพร่ต้องใช้เงินอีก 1,050,000 บาท เป็นเงินกู้เสียดอกเบี้ยอีกร้อยละ 4.5 คำนวณจากรายได้แล้วไม่คุ้มค่า ดังนั้นการขยายทางรถไฟจากเมืองเด่นชัยถึงตัวเมืองแพร่ ระยะทางอีก 21 กิโลเมตรนั้นไม่เกิดประโยชน์แก่พ่อค้าเท่าที่ควร¹⁵⁸

ในเดือนกรกฎาคมพ.ศ.2452 กรมขุนนริศนรินศรีอนุวงศ์ได้รายงานความก้าวหน้าในการสร้างทางรถไฟสายเหนือว่าทำได้ทำไปถึงบ้านดารา เมืองอุตรดิตถ์ โดยแยกออกจากกันเป็น 2 สาย สายแรกขึ้นไปยังมณฑลพายัพที่ตำบลเขาพริ้ง สายที่สองต่อไปยังเมืองสวรรคโลก¹⁵⁹ สาเหตุที่มีการขยายเส้นทางรถไฟใหม่่ออกทางเมืองสวรรคโลกไม่ปรากฏแน่ชัด มีเพียงจดหมายโต้ตอบการที่หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ลงข่าวว่าสยามยุติการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือเพราะไม่มีเงินทุน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีหนังสือชี้แจงกับกรมขุนนริศนรินศรีอนุวงศ์ โดยย้ำถึงพระราชประสงค์ที่ต้องการสร้างทางรถไฟไปถึงเชียงใหม่และเมืองเชียงใหม่ ความว่า

¹⁵⁸ หจช. ๑.5 ยธ.5.9/27 การสร้างทางรถไฟสายเหนือ (4 – 6 ธันวาคม พ.ศ.2451)

¹⁵⁹ หจช. ๑.5 ยธ.5.9/20 กราบบังคมทูลและพระราชดำรัสตอบเปิดรถไฟปากน้ำโพ (29 ตุลาคม พ.ศ.2448 – 11 ธันวาคม พ.ศ.2452)

“..ด้วยเหตุว่าทางรถไฟสายเหนือจากอุตรดิตถ์ขึ้นไป เป็นทางซึ่งรัฐบาลจะต้องขาดทุน ในเวลาทำไปนานจึงจะกลับได้กำไร ตามความเป็นไปของฟิเนนซ์เมืองเรา ไม่ใช่เวลาซึ่งสมควร จะทนขาดทุนเช่นนั้น จึงได้คิดจัดการใหม่ คือทำขึ้นถึงแม่พวก แลทำทางแยกขึ้นไปสวรรคโลกย์ ให้แล้วสำเร็จ แล้วรอไว้ก่อนเพื่อจะดูกำลังความขึ้นลงในฟิเนนซ์ ใจความก็เพียงยังมีได้กู้เงินอีก ล้านห้าแสนดั่งที่ตั้งใจไว้ว่าจะกู้ขึ้นในเวลานี้ก่อน แต่ไม่ได้ละเลิกความคิด ซึ่งจะทำรถไฟขึ้นไป ถึงเชียงใหม่ ฤาถึงเชียงรายเสียเป็นเดีจขาด...”¹⁶⁰

แม้ว่ารถไฟสายเหนือจะยังไม่ได้ทำไปถึงเมืองเชียงใหม่ แต่ได้เริ่มเปิดให้บริการเป็นระยะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ทางด้านสังคมและเศรษฐกิจ ในเดือนมิถุนายนพ.ศ.2451 กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลฝ่ายเหนือ โดยประทับนั่งรถไฟจากเมืองปากน้ำโพผ่านเมืองพิษณุโลก ถึงบ้านดาราใช้เวลา 111 ชั่วโมง จากนั้นพระองค์ประทับเรือที่เมืองพิชัยล่องเข้าเมืองอุตรดิตถ์ พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่าเมืองพิษณุโลกดูแปลกตาไปตั้งแต่รถไฟมาถึง มีห้างร้านเรือนแพแน่นขนัด สินค้าบางประเภทที่เป็นของภาคกลาง เช่น ทุเรียนถูกนำมาวางขายที่นี่ ตามลำน้ำตั้งแต่พิชัยถึงอุตรดิตถ์มีเรือเปิดขนาดใหญ่บรรทุกสินค้าจอดรอเวลาน้ำขึ้นทั่วคู้้งน้ำและจอดเรียงรายเช่นนี้ไปจนจรดเมืองน่าน เรือเหล่านี้ นำสินค้าจากกรุงเทพฯ ขึ้นมาขาย และรับสินค้าทางตอนเหนือ เช่น ข้าว ยาสูบ เขาสัตว์ หนัง ครั่ง กำยาน ฯลฯ ลงมาขายทางใต้ บริเวณตลาดท่าอิฐมีเรือนแถวให้เช่ามากขึ้นกว่าเดิม โดยชาวจีนพากันขึ้นไปจับจองที่ริมถนนใกล้ทางรถไฟเพื่อทำการค้าขาย พวกเขาพ่อค้าเมืองอุตรดิตถ์ใช้วิธียืมเงินหรือซื้อเชื่อจากพ่อค้าจีนในกรุงเทพฯ นำสินค้ามาขาย แล้วซื้อสินค้าของป่าที่พวกเขาบรรทุกต่างนำมาจากมณฑลพายัพและหลวงพระบางโดยนำสินค้าเหล่านี้ไปขายให้พ่อค้าจีนในกรุงเทพฯ อีกต่อหนึ่ง ทั้งนี้เมืองอุตรดิตถ์ได้กลายเป็นตลาดของเมืองน่าน เมืองแพร่และเมืองลำปาง โดยเกลือที่ถูกบรรทุกเรือขึ้นไปตามน้ำวังเป็นสินค้าที่ทำกำไรได้สูง¹⁶¹

ในพ.ศ.2452 ทางรถไฟได้สร้างไปถึงบ้านดารา เมืองอุตรดิตถ์ ที่บ้านดารานี้มีสะพานรถไฟข้ามแม่น้ำน่านซึ่งเป็นสะพานเหล็กที่มีขนาดใหญ่ที่สุดที่เคยมีมา ดังนั้นกรมขุนนครินทรวิดิวงศ์ทรงเห็นสมควรให้มีการตั้งชื่อสะพานโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานชื่อว่า สะพานปรมิตร และจัดให้มีพิธีเปิดสะพานโดยกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นองค์ประธาน ซึ่งในขณะนั้นการโดยสารรถไฟจากกรุงเทพฯ ได้เปิดเดินถึงเมืองพิษณุโลกแล้วและใช้เวลาเพียง 11 ชั่วโมง แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้เสด็จฯ ไปโดยส่งสมเด็จพระบรม

¹⁶⁰ หจข. ร.5 ยธ.5.9/28 หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ลงเรื่องทางรถไฟสายเหนือ (30 มีนาคม - 2 เมษายน พ.ศ. 2452)

¹⁶¹ หจข. ร.5 ม.2.14/110 กรมหลวงดำรงเสด็จตรวจราชการมณฑลฝ่ายเหนือ อุไทยธานี เมืองนครสวรรค์กับด่านภาษี (15 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 - 3 กรกฎาคม พ.ศ.2451)

โอรสาธิราชฯ เสด็จแทนพระองค์โดยทรงเปิดเดินรถไฟสายเหนือในวันที่ 3 ธันวาคมพ.ศ.2452 เริ่มจากสถานีสามเสน เมืองลพบุรี เมืองปากน้ำโพ เมืองพิศตร เมืองพิษณุโลกถึงสถานีบ้านดารา

ในรายงานของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงกล่าวถึงระยะทางการเสด็จและความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นตามเส้นทางรถไฟ ซึ่งต่างออกไปจากตอนที่พระองค์เสด็จมาในพ.ศ.2448 ตัวอย่างเช่นระหว่างที่พระองค์ประทับนั่งรถไฟจากอุตรดิตถ์ไปบ้านท่าเสา และประทับนั่งรถรางไปจนถึงบ้านเขาพรึงและปางต้นผึ้งซึ่งอยู่ในเขตเมืองอุตรดิตถ์ พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่า“...ในเวลานี้ก็แปลกไปกว่าที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เคยเห็นมาแล้วเป็นอันมาก เมื่อไปที่ปางต้นผึ้งครั้งเดินทางไปเมืองแพร่เมื่อร.ศ.124 ที่ปางต้นผึ้งเป็นป่าหาบ้านคนมิได้เลย ในกาลบัดนี้มีเรือนหลายหลังแน่นอนหนาเป็นหมู่ใหญ่ ทั้งมีตลาดร้านรวงย่อยๆ ด้วย หมู่บ้านนี้เกิดขึ้นได้ก็เพราะมีรถไฟนั่นเอง...” นอกจากนี้พระองค์ยังสังเกตการณ์ตั้งถิ่นฐานของชาวจีนที่มาทำงานเป็นกุลีรถไฟไว้ว่า “...สังเกตตามริมทางว่าเรือนจีนทำงานซึ่งได้เห็นอยู่แล้วว่ามีอยู่เป็นหย่อมๆ ตลอดทางที่ขึ้นไปนั้น ไม่ใช่มีอยู่แต่เรือนที่ปักเปล่า ทำสวนปลูกผักกินเองทั้งนั้นซึ่งเป็นพยานแห่งความอุสาหของจีน ที่จริงดินแถบนี้ก็ดี ปลูกอะไรๆ ก็น่าจะขึ้นทั้งนั้น ทั้งน้ำท่าก็บริบูรณ์ และน้ำห้วยมีอยู่ทุกฤดูและที่ไหนมีเรือนอยู่ด้วยกันเป็นหมู่ๆ มาก เช่นที่ปางอ้อเป็นต้น ถึงกับมีร้านเตี้ยๆ ขายของต่างๆ เป็นของกินเป็นพื้น...”¹⁶² ดังนั้นการทำทางรถไฟจึงเป็นการเปิดพื้นที่ให้ราษฎรเข้ามาอยู่อาศัย ทำให้เกิดชุมชนและร้านค้า โดยเฉพาะชุมชนชาวจีนซึ่งจะมีบทบาททางการค้าอย่างมากในหัวเมืองล้านนา รถไฟสายเหนือนี้ในพ.ศ.2452 ได้สร้างจนถึงสถานีแม่พวก ก่อนถึงบ้านเด่นชัย เมืองแพร่ จากนั้นกรมรถไฟได้พักงานไว้ชั่วคราวเนื่องจากขาดงบประมาณ¹⁶³

จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ในเวลาต่อมากรมพระนเรศวรฤทธิ์ ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวขอขยายทางรถไฟเนื่องจากพอมีกาไรจากการเดินรถตอนล่างจากเมืองปากน้ำโพลงมาเกินร้อยละ 4 เพียงพอต่อการจ่ายดอกเบี้ย และการสร้างทางรถไฟสุดที่สถานีแม่พวกนี้ไม่เป็นประโยชน์ควรสร้างขึ้นไปให้ถึงเมืองลำปางและเมืองเชียงใหม่เพื่อนำกำไรค่าขนส่งมาจ่ายดอกเบี้ย กรมพระนเรศวรฤทธิ์ทรงปรึกษากับหลุยส์ ไวลเลอร์ โดยไวเลอร์จะออกสำรวจชัยภูมิและจำนวนสินค้าในเมืองแพร่ เมืองลำปางและเมืองเชียงใหม่อีกครั้งในพ.ศ.2454 ในรายงานการประชุมเสนาบดีเดือนธันวาคมพ.ศ.2454 จึงได้ข้อสรุปว่าเส้นทางรถไฟสายเหนือจะสร้างจากสถานีแม่พวกไปถึงเด่นชัย เมืองแพร่โดยแยกเป็น 2 ทางคือขึ้นไปเมืองลำปางและเมืองเชียงใหม่ และแยกออกไปทางเมืองแพร่เพื่อเชื่อมต่อกับเมืองเชียงราย¹⁶⁴ โดยใช้งบประมาณ 17,000,000 บาท โดยแบ่ง

¹⁶² หจช. ร.5 ยธ.5.9/20 กราบบังคมทูลและพระราชดำรัสตอบเปิดรถไฟปากน้ำโพ (29 ตุลาคม พ.ศ.2448 – 11 ธันวาคม พ.ศ.2452)

¹⁶³ หจช. ร.5 ยธ.5.9/29 พักงานที่จะทำรถไฟสายเหนือต่อไป และตัดเจ้าพนักงานออก (20 – 23 เมษายน พ.ศ. 2452)

¹⁶⁴ หจช. ร.6 คค.5.3/1 ตรวจทางรถไฟสายเหนือเพื่อจะสร้างต่อไปในมณฑลพายัพ (26 ตุลาคม พ.ศ.2453 – 22 มกราคม พ.ศ.2454)

จ่ายเป็นรายปีตั้งแต่พ.ศ.2455 – 2460 แต่การสร้างทางรถไฟสายเหนือได้หยุดชะงักเนื่องจากเกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 ภายหลังจากสงครามสงบลงจึงได้เริ่มดำเนินการอีกครั้งในโดยใช้งบประมาณเพิ่มขึ้นเป็น 18,000,000 บาท นับตั้งแต่พ.ศ.2454 ได้มีการเปิดเดินรถไฟจากสถานีปางต้นฝิ่ง เมืองอุตรดิตถ์เรื่อยไปเป็นระยะจนถึงเมืองลำปางในเดือนเมษายนพ.ศ.2459 โดยปลายรางได้วางถึงเมืองลำพูนในเดือนมีนาคมพ.ศ.2462¹⁶⁵ ในวันที่ 1 เดือนมกราคมพ.ศ.2464 รถไฟสายกรุงเทพฯ – เชียงใหม่ จึงได้เปิดเดินรถอย่างเป็นทางการ โดยมีเส้นทางจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองอยุธยา ชุมทางบ้านภาชี เมืองลพบุรี สถานีช่องแค เมืองปากน้ำโพ สถานีตะพานหิน เมืองพิษณุโลก ชุมทางบ้านดารา เมืองอุตรดิตถ์ สถานีเด่นชัย เมืองแพร่ วกเข้าเมืองลำปาง เมืองลำพูนถึงเมืองเชียงใหม่¹⁶⁶ ซึ่งเท่ากับว่าทางรถไฟสายเหนือตัดผ่านทั้งเมืองแพร่และเมืองลำปาง

วัตถุประสงค์หลักในการสร้างทางรถไฟสายเหนือในระยะแรกคือเพื่อป้องกันมิให้อังกฤษตั้งเอาหัวเมืองล้านนาไปไว้ที่ตนเอง โดยที่ชนะของชนชั้นนำสยามก่อนเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่การสร้างเส้นทางรถไฟสายใต้เป็นสิ่งเร่งด่วนกว่ารถไฟสายเหนือ แต่หลังกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ที่ทำให้ต้องส่งกำลังทหารขึ้นไปประจำการจำนวนมากจนทำให้คลังมณฑลพายัพล่มและเสี่ยงต่อการสูญเสียอำนาจในการปกครองชนชั้นนำของสยามจึงให้ความสำคัญในการสร้างทางรถไฟสายเหนือโดยพิจารณาถึงความคุ้มค่าในการลงทุนว่าจะตัดผ่านเมืองใดระหว่างเมืองแพร่และเมืองลำปางโดยทำที่สุดเลือกที่จะผ่านทั้ง 2 เมืองเพื่อความสะดวกในการจัดการปกครองตลอดจนรักษาความสงบภายใน อีกทั้งกระตุ้นให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจโดยมีความสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ มากขึ้น

การวางรากฐานการศึกษาและการควบคุมสถาบันสงฆ์

เดิมที่ล้านนามีระบบการศึกษาดั้งเดิมของตนโดยมีวัดและพระสงฆ์มีหน้าที่สั่งสอนความรู้ทางโลกและความรู้ทางธรรม วิบูลย์ ทานุชิต สรุปว่าการศึกษาในสังคมล้านนาแบ่งเป็นการศึกษาของราษฎรทั่วไปและการศึกษาสำหรับขุนนางและกษัตริย์ การศึกษาสำหรับราษฎรมุ่งหมายในการอบรมคุณธรรม จริยธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนาและมีประโยชน์ในการเลื่อนฐานะทางสังคมในกรณีที่ผ่านการบวชเรียน เนื้อหาที่เรียนได้แก่ความรู้ด้านอักษรวิธี การอ่านและการเขียนหนังสือ รวมทั้งความรู้ทางช่างและวิชาชีพอื่นๆ ทั้งนี้ผู้หญิงซึ่งไม่สามารถบวชเรียนได้จึงไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ ส่วนการศึกษาของขุนนางและกษัตริย์มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นผู้ปกครองที่ดี โดยมีเนื้อหาด้านอักษรวิธีและวิชาที่จำเป็นในการสงคราม แม้ว่าเนื้อหาการศึกษาของคนทั้ง 2 กลุ่มมีความต่างกันแต่ยังคงผูกพันกับแนวคิด

¹⁶⁵ หจข. ๖.6 คค.5.3/2 สร้างทางรถไฟตั้งแต่แม่พริกไปถึงเด่นชัย แต่แดนไชยถึงนครเชียงใหม่(13 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 6 พฤษภาคม พ.ศ.2463)

¹⁶⁶ หจข. ๖.6 คค.5.3/3 เปิดการเดินรถไฟตั้งแต่ตอนบางต้นฝิ่งไปถึงศาลาแม่พริกตั้งแต่แม่พริกถึงตำบลปากบานฯ ถึงตำบลแม่ต้าแต่แม่ต้าถึงแขวงเมืองลอง (13 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 10 ตุลาคม พ.ศ.2465)

ทางด้านพระพุทธรูปศาสนาอย่างไรก็ตามความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดนี้ไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนไปภายหลังจากการเข้ามาของชาติตะวันตก¹⁶⁷

เมื่อสยามได้เริ่มส่งข้าหลวงขึ้นมากำกับราชการในล้านนา สิ่งสำคัญที่ต้องเร่งทำคือการขยายระบบราชการให้เข้าแทนที่กลุ่มอำนาจท้องถิ่น ปัญหาใหญ่ได้แก่การขาดบุคลากรในล้านนาที่เห็นได้ชัดคือตำแหน่งผู้พิพากษาศาลต่างประเทศและผู้พิพากษาศาลยุติธรรม¹⁶⁸ เนื่องจากก่อนหน้าพ.ศ.2440 สยามเองขาดผู้ที่มีความรู้กฎหมายสมัยใหม่แบบตะวันตก

ในทศวรรษที่ 2440 หลังการปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดิน ปัญหาใหญ่ของกรุงเทพฯ คือการขาดบุคลากรที่มีความรู้แบบสมัยใหม่เพื่อทำหน้าที่เป็นตัวแทนอำนาจรัฐ ในพื้นที่ล้านนาก็เช่นกัน แม้ว่าจะมีการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้แก่การที่ข้าหลวงใหญ่เปิดโรงเรียนรับคนพื้นเมืองเข้าฝึกหัดราชการในเมืองเชียงใหม่หรือการจัดส่งบุตรหลานของเจ้าเมืองต่างๆ มาศึกษาราชการที่กรุงเทพฯ ทั้งนี้การจัดตั้งโรงเรียนในมณฑลพายัพเพื่อสอนหนังสือไทยเป็นสิ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพได้มีพระดำริมาแล้วตั้งแต่ พ.ศ.2438 โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อผลิตคนเข้ารับราชการ แต่ยังมีได้จัดทำขึ้นในเวลานั้นเนื่องจากขาดงบประมาณ¹⁶⁹ แม้ว่าจะมีความพยายามเปิดโรงเรียนเพื่อรับคนพื้นเมืองเข้าฝึกหัดราชการแต่ในรายงานของมิสเตอร์ฮอด ที่ไปตรวจการหัวเมืองล้านนาในพ.ศ.2441 กล่าวว่ามิชชันนารีพื้นเมืองจำนวนน้อยที่ถูกจ้างให้ทำงานในระบบราชการสยามและไม่มีใครทำหน้าที่สูงไปกว่าการเป็นเสมียน¹⁷⁰

ปัญหาการขาดแคลนข้าราชการยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่องแม้ในสมัยที่พระยาศรีสุทเทพขึ้นไปจัดราชการในหัวเมืองล้านนาให้เข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาลในพ.ศ.2442 ได้มีการเรียกประชุมเจ้าเมืองต่างๆ เพื่อปรับปรุงโครงสร้างการปกครองโดยพยายามให้เจ้านายและบุตรหลานมีตำแหน่งหน้าที่ทางราชการเพื่อยุติความขัดแย้ง¹⁷¹ โดยให้มีฐานะเป็นข้าราชการของรัฐ ไม่ใช่ลูกหลานของเจ้าเมืองอีกต่อไป ในโครงสร้างการปกครองแบบใหม่มีการแบ่งเขตตามขนาดของพื้นที่โดยแต่งตั้งนายแขวงประจำการแต่พบปัญหาเนื่องจากจำนวนนายแขวงไม่เพียงพอแก่ราชการ¹⁷² นอกจากนี้ปัญหาด้านการขาดแคลนบุคลากรแล้วยังมีปัญหาด้านภาษา ซึ่งแม้ว่าภาษาพูดของชาวล้านนาใกล้เคียงกับภาษาไทยกลางแต่

¹⁶⁷ วิบูลย์ ทานุชิต, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ (พ.ศ.2442 – 2476)”, ปรินญาการศึกษาหมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2528, หน้า 32 – 49.

¹⁶⁸ หจข. ร.5 ม.58/125 รายงานหม่อมอมุดมข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (21 – 25 เมษายน 119), หจข. ร.5 ย.8/7 เรื่องตั้งข้าหลวงยุติธรรมและผู้พิพากษา (14 กันยายน พ.ศ.2439 – 23 ธันวาคม พ.ศ.2443)

¹⁶⁹ หจข. ร.5 ม.58/151 เรื่องจะตั้งโรงเรียนที่เมืองน่าน (27 พฤศจิกายน – 1 ธันวาคม พ.ศ.2438)

¹⁷⁰ หจข. ร.5 ม.1/14 เรื่องรายงาน มร.ฮอด จัดการมหาดไทย (18 พฤษภาคม พ.ศ.2441)

¹⁷¹ James Ansil Ramsay, “The Development of a Bureaucratic Polity: the Case of Northern Siam”, p.183.

¹⁷² หจข. ร.5 ม.58/33 พระยาศรีสุทเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)

ภาษาเขียนเป็นตัวอักษรไทยวนหรือตัวหนังสือเมือง ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการทำงานอย่างมากทำให้ต้องจ้างเสมียนเพื่อแปลข้อราชการต่างๆ ทำให้งานล่าช้า

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งคือ ความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างคนไทยและคนล้านนาที่เริ่มปรากฏในรายงานของข้าหลวงตั้งแต่ทศวรรษที่ 2430 เรื่อยมา ซึ่งปัญหานี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีโดยพระองค์ทรงย้ำกับข้าหลวงบ่อยครั้งว่าให้พยายามสร้างความสนิทสนมกลมเกลียวกันระหว่างคนไทยและคนล้านนาให้มากขึ้น ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้สยามต้องเร่งจัดการศึกษาในมณฑลพายัพคือการเผยแพร่ศาสนาของพวกมิชชันนารี โดย เดเนียด แมคคิลวารี ได้ขึ้นมาตั้งคริสตจักรที่เมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2410 ภายใต้การดำเนินงานที่เรียกว่า “Laos Mission” ยุทธศาสตร์การเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีได้แก่การให้บริการด้านการแพทย์และการให้การศึกษาด้วยการจัดตั้งโรงเรียน ทั้งนี้ เดเนียด แมคคิลวารี เชื่อว่าโรงเรียนจะเป็นรากฐานสำคัญในการก่อตั้งคริสตจักรให้มีความเข้มแข็งและดำรงอยู่ต่อไป¹⁷³ โดยเลือกที่จะตั้งโรงเรียนสอนเด็กผู้หญิงขึ้นก่อนเป็นเพราะในสังคมล้านนาเด็กผู้ชายมักถูกส่งเข้าเรียนตามวัดหรือบวชเป็นเณร ในขณะที่เด็กผู้หญิงไม่มีโอกาสเข้าเรียน ในพ.ศ. 2423 โรงเรียนสำหรับเด็กผู้หญิงจึงได้รับการจัดตั้งอย่างจริงจังและพัฒนามาเป็นโรงเรียนสตรีแห่งแรกในเมืองเชียงใหม่ปัจจุบันคือโรงเรียนดาราวิทยาลัย (ภาพที่ 15)

ภาพที่ 15 โรงเรียนดาราวิทยาลัย ถ่ายในพ.ศ.2466

ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

¹⁷³ Herbert R. Swanson, *Khrischak Maung Nua: A Study in Northern Thai Church History* (Bangkok: Chuan Printing Press, 1984), p.37.

โรงเรียนสำหรับเด็กผู้ชายถูกจัดตั้งขึ้นในพ.ศ.2428 ที่ตำบลวังสิงคำและย้ายมาอยู่ที่ตำบลฟ้าสามในพ.ศ.2448 โดยได้รับพระราชทานชื่อว่าโรงเรียนปรินส์รอยแยลส์คอลเลจ¹⁷⁴ ในพ.ศ.2447 มีโรงเรียนของมิชชันนารีเปิดทำการสอนในเมืองเชียงใหม่ถึง 4 แห่ง¹⁷⁵ โดยเปิดรับบุคคลทั่วไปแม้ว่าจะไม่ได้นับถือศาสนาคริสต์¹⁷⁶ โรงเรียนมิชชันนารีนี้ยังได้ขยายไปยังพื้นที่อื่นๆ ในมณฑลพายัพอีกเช่น เมืองเชียงราย เมืองลำปาง เมืองลำพูน ฯลฯ ดังนั้นโรงเรียนมิชชันนารีจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาแบบตะวันตกและมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงต่อการจัดการศึกษาของสยาม นอกจากโรงเรียนของมิชชันนารีซึ่งถือเป็นโรงเรียนเอกชนแล้ว ยังมีโรงเรียนจีนที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นในพ.ศ.2444 โดยสมาคมพ่อค้าชาวจีนแต่จิวในเมืองเชียงใหม่ นำโดยหลวงอนุสารสุนทรและคณะได้ปรึกษากันว่าในเวลานั้นมีชาวจีนอยู่อาศัยในเมืองเชียงใหม่จำนวนมากแต่ยังไม่มีโรงเรียน นายเตียง แซ่แต้ จึงได้บริจาคที่ดินถนนเจริญราษฎร์ใกล้วัดเกตุตั้งเป็นโรงเรียนชื่อโรงเรียนฮั่วเองทำการสอนภาษาจีน ต่อมาโรงเรียนดังกล่าวมีความคับแคบจึงได้ย้ายไปตั้งที่ถนนช้างคลาน (ปัจจุบันคือไนท์บาร์ชา) จากนั้นได้มีกลุ่มพ่อค้าจีนไหหลำได้จัดตั้งโรงเรียนที่ถนนลอยเคราะห์ชื่อว่าโรงเรียนฮั่วเคี้ยว¹⁷⁷

การที่รัฐบาลปล่อยให้โรงเรียนที่ไม่อยู่ภายใต้การกำกับของรัฐสั่งสอนราษฎรตามความต้องการของตนเองอาจทำให้เกิดปัญหาตามมา โดยมิชชันนารีในล้านนาเองก็ยอมรับว่าการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นนั้นมีจุดมุ่งหมายที่จะทำให้อิทธิพลของศาสนาคริสต์ให้นานที่สุดเท่าที่จะทำได้¹⁷⁸ กรณีของโรงเรียนคริสต์นี้ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจรรณบทความของโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยซึ่งเขียนบทความเผยแพร่ให้รักพระคริสต์มากกว่ารักชาติซึ่งไม่ใช่สิ่งที่รัฐบาลพึงประสงค์¹⁷⁹ และการที่รัฐไม่สามารถทำให้คนล้านนาเข้าใจภาษาไทยได้เป็นอุปสรรคต่อการปกครองด้วยเนื่องจากการบังคับใช้กฎหมายโดยการตีตราประกาศให้ราษฎรรับรู้นั้นไม่เป็นผลเนื่องจากราษฎรไม่เข้าใจและใช้เป็นข้ออ้างไม่ปฏิบัติตามซึ่งการประกาศกฎหมายในทศวรรษที่ 2450 ยังคงต้องใช้ภาษาไทยและตัวเมืองควบคู่กันไป¹⁸⁰ ด้วยเหตุผลดังกล่าวทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะส่งเสริมและควบคุมการจัดการศึกษาให้เป็นแบบแผนเดียวกันภายใต้การกำกับของรัฐ

¹⁷⁴ วิบูลย์ ธานุชิต, "การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ (พ.ศ.2442 – 2476)", หน้า 81.

¹⁷⁵ *The Laos News* 1, 4 (October 1904): p.120.

¹⁷⁶ *The Laos News* 2, 1 (January 1905): p.24.

¹⁷⁷ สมโชติ อ๋องสกุล, *การสืบค้นหลักฐานทางการศึกษาในล้านนา: ศึกษากรณีโรงเรียนจีน* (เชียงใหม่: คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541), หน้า 48.

¹⁷⁸ *The Laos News* 3, 3 (July 1906): p.25.

¹⁷⁹ ประยุทธ์ สิริพันธ์, *มหาชาทวิ ปิยมหาราชรำลึก จปร.(เล่ม 2)* (กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์, 2527), หน้า 268.

¹⁸⁰ หจข. ๕.๕.๕๘/๑๓๑ ประกาศมิให้วิ่งห้อม้าและขับรถล้อเกวียนในถนนและบนสะพานที่เมืองนครเชียงใหม่ (6 มีนาคม พ.ศ.2444 – 1 มกราคม พ.ศ.2447)

ในด้านนามีการจัดตั้งโรงเรียนรัฐบาลขึ้นหลังพ.ศ. 2440 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากการประพาสยุโรปครั้งแรก ในการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลได้มีการเสนอให้จัดตั้งโรงเรียนในกรุงเทพฯ และหัวเมืองโดยมีจุดประสงค์เพื่อขยายการศึกษาให้กับราษฎรให้มีแบบแผนเดียวกันทั่วพระราชอาณาเขตและเพื่อวางรากฐานอุดมการณ์แบบรัฐชาติ ทั้งนี้มีการร่างแผนการศึกษาในกรุงเทพฯ และให้กรมศึกษาธิการเป็นผู้รับผิดชอบโดยที่ประชุมมีความเห็นที่จะใช้วัดเป็นสถานศึกษาโดยกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงให้เหตุผลว่า “...เพราะเหตุที่วัดสอนราษฎรอยู่แล้วโดยมาก และมีข้อความว่าไว้ในพระราชบัญญัติสงฆ์มาตรา 13 ข้อ 6 ชัดเจนว่า เจ้าอาวาสมีหน้าที่ที่จะเป็นธุระให้กุลบุตรซึ่งอาศัยอยู่ในวัดนั้น ได้ร่ำเรียนวิชาความรู้ตามสมควรดังนี้ ประกอบทั้งความจริงที่การฝึกสอนย่อมเป็นประโยชน์ของพระและของวัดด้วย...”¹⁸¹ การจัดการศึกษาโดยใช้วัดและพระสงฆ์เป็นฐานนี้คล้ายกับที่อังกฤษใช้วิธีรวมโรงเรียนวัดในพม่าเข้าไว้ในแผนการศึกษาของรัฐ¹⁸² โดยอังกฤษมีจุดประสงค์เพื่อขจัดความเชื่อถือมหายเวทย์มนต์ผีปศาจซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการบริหารอาณานิคมและเป็นอันตรายต่อการจัดการปกครอง อีกทั้งหวังให้คนพม่ามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับการปกครองของอังกฤษมากขึ้น¹⁸³ ซึ่งจุดประสงค์ประการหลังคล้ายกับกรุงเทพฯ เช่นกัน

ตามแผนการจัดการศึกษาตามหัวเมืองนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนา กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้อำนวยการและโปรดฯ ให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพเป็นผู้ช่วยเหลือกิจการฝ่ายฆราวาส และอาราธนาพระภิกษุสงฆ์ให้ช่วยเหลือจัดการศึกษาแก่ประชาชน แผนการจัดการศึกษาตามหัวเมืองระยะแรกนี้ต้องอาศัยวัดและพระสงฆ์เป็นฐาน แต่ขณะนั้นบางพื้นที่เช่นมณฑลพายัพยังไม่มีตัวเลขบัญชีวัดที่แน่นอน ประกอบกับการที่พระครูบาไม่ให้ความร่วมมือในการตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยในวัด¹⁸⁴ ในพ.ศ. 2442 หม่อมเจ้าอุดมพงษ์เพ็ญสวัสดิ์ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ทรงริเริ่มจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยอย่างจริงจังโดยเชิญบรรดาเจ้านายมาประชุมเพื่อจัดตั้งโรงเรียนและปรึกษากันว่าจะใช้วัดเจดีย์หลวงเป็นสถานที่ตั้งโรงเรียน¹⁸⁵ และเนื่องจากรัฐบาลไม่มีเงินเพียงพอ นโยบายการจัดตั้งโรงเรียนหลวงนี้จึงให้ตั้งเมืองละโรงเพื่อเป็นแบบอย่างเท่านั้น

ในการจัดการศึกษาตามหัวเมืองเบื้องต้น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้แต่งตั้งพระราชาคณะเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาและการศาสนาประจำมณฑลต่างๆ โดยระยะแรกมณฑลพายัพยังไม่ได้รับการแต่งตั้งแต่ข้าหลวงใหญ่ได้มอบหมายให้เจ้าคณะตามเมืองต่างๆ ช่วยเป็นธุระให้โดยโรงเรียนที่ตั้งขึ้นใน

¹⁸¹ หจช. ๑.5 ศ.2/5 โครงการศึกษา (21 มิถุนายน พ.ศ. 2441 – 29 กันยายน พ.ศ. 2453)

¹⁸² Donald E. Smith, *Religion and Politics in Burma* (New Jersey: Princeton University, 1965), p.58.

¹⁸³ J. S. Furnivall, *Colonial Policy and Practice: A Comparative study in Burma and Netherlands India* (New York: New York University Press, 1956), p.123 – 124.

¹⁸⁴ หจช. ๑.5 ศ.12/8 จัดการคณะตามหัวเมืองต่างๆ (17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441 – 2454)

¹⁸⁵ หจช. ๑.5 ม.58/125 รายงานหม่อมอุ้มข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (21 – 25 เมษายน พ.ศ. 2443)

เวลานี้เช่นเมืองเชียงใหม่และเมืองน่าน ผู้ที่มีบทบาทคือพระล้านนาที่ผ่านการศึกษาจากกรุงเทพฯ ในเมืองเชียงใหม่โรงเรียนหลวงแห่งแรกคือโรงเรียนวัดเจดีย์หลวง

โรงเรียนวัดเจดีย์หลวงเมื่อแรกตั้งนั้นมีนักเรียน 73 คน ครู 2 คนคือพระครูสังฆบริคุต (พระมหาคำปิง) เป็นครูใหญ่และผู้อำนวยการศึกษา และพระม่วง อรินทโมเป็นครูรองขึ้นตรงต่อกองบัญชาการศึกษาหัวเมือง ภายใต้การดูแลของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในพ.ศ.2446 พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์เสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพทรงรายงานการสอนหนังสือไทยในวัดพระเจดีย์หลวงไว้ว่า “...นักเรียนได้อาศัยเรียนหนังสือในโบสถ์เพราะโรงเรียนยังทำไม่แล้วดี นักเรียนมีอยู่กว่าร้อย แต่พวกพื้นเมืองไม่ใคร่จะมาก มีบุตรของพ่อค้าได้มาเรียนอักษรไทยเสียโดยมาก...”¹⁸⁶ ในปีเดียวกันนี้มณฑลพายัพมีรายงานการจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทย 10 แห่ง มีเด็กเข้าเรียน 709 คน¹⁸⁷ซึ่งเข้าใจว่าเป็นเด็กผู้ชายล้วน โดยโรงเรียนสำหรับเด็กผู้หญิงเพิ่งได้รับการจัดตั้งในพ.ศ.2450 โดยใช้สถานที่ของเจ้าอินทวโรรส¹⁸⁸

ในรายงานของพระชยานันทมุนี เจ้าคณะใหญ่เมืองน่าน กล่าวถึงความพยายามในการจัดตั้งโรงเรียนใน 5 ตำบล โดยลงตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูที่วัดช้างค้ำในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2447 โดยใช้พระเป็นผู้สอน และจัดตั้งโรงเรียนชั้นมูลที่เมืองเชียงคำแต่พบปัญหาแบบเรียนไม่พอ อีกทั้งครูไม่ได้รับเงินเดือนซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการจัดการเรียนการสอน¹⁸⁹ จากปัญหาดังกล่าวเชื่อว่าการจัดการศึกษาในมณฑลพายัพทศวรรษที่ 2450 คงไม่เจริญแพร่หลายนัก

ในพ.ศ.2448 ซึ่งเป็นปีที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เสด็จมณฑลพายัพ ทรงวางศิลาฤกษ์อาคารโรงเรียนปรินส์รอยแยลส์คอลเลจ พระองค์เสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนหนังสือไทยที่วัดเจดีย์หลวงและทรงมีพระราชวิจารณ์การจัดการศึกษาในมณฑลพายัพไว้ว่า “...การศึกษาในมณฑลพายัพ... รู้สึกว่าบกพร่องอยู่มาก... ไม่ใช่เพราะลาวไม่สมัครจะเรียน ที่จริงโรงเรียนหนังสือไทยถ้าตั้งขึ้นแห่งใดก็มีผู้สมัครเรียนมากทุกแห่ง...เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า...ถ้าประสงค์จะให้พวกลาวเชื่อ จะฝึกหัดในทางอื่นไม่มีดีเท่ากวาดเด็กเข้าโรงเรียน จะได้ดัดสันดานและความคิดเสียตั้งแต่ยังเยาว์...”¹⁹⁰ การศึกษาจึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะทำให้ราษฎรล้านนายอมอยู่ภายใต้การปกครองของสยาม ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราโชบายในการจัดการศึกษาในเมืองเชียงใหม่ไว้ว่า

¹⁸⁶ หจข. ๕.๕ ม.2.14/96 พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ตรวจราชการเมืองลำพูนและเชียงใหม่ (2 – 7 พฤษภาคมพ.ศ. 2446)

¹⁸⁷ หจข. ศ.3.8/14 ตั้งนายเจริญเป็นขุนอุปกรศิลปศาสตร์เป็นข้าหลวงธรรมกรมณฑลพายัพ (24 มีนาคม พ.ศ. 2455 – 19 ธันวาคม พ.ศ.2466)

¹⁸⁸ หจข. ศ.51.10/34 ตั้งโรงเรียนสตรีมณฑลพายัพ (19 สิงหาคม – 5 พฤศจิกายน พ.ศ.2450)

¹⁸⁹ หจข. ๕.๕ ศ.12/46 รายงานจัดการคณะสงฆ์และจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 กรกฎาคม พ.ศ.2448 – 4 กันยายน พ.ศ.2451)

¹⁹⁰ หจข. ๕.๕ ม.58/44 รายงานราชการมณฑลพายัพ (11 เมษายน พ.ศ.2444 – 10 กันยายน พ.ศ.2453)

“...ความมุ่งหมายที่ให้การเล่าเรียนกับพวกลาวชั้นเด็กนั้น เพื่อจะให้เป็นผู้มีความรู้เป็นกำลังที่จะทำราชการในบ้านเมืองของตัวเอง ถ้าทำการติดต่อกับไทยให้รู้ถึงทันกัน จะได้มีคนใช้แลคนรู้ในมณฑลพายัพมากขึ้น ไม่จำเป็นจะต้องเอาคนไทยขึ้นไปใช้มาก

แต่ความปรารถนาใช้จะให้แต่ความรู้สอนอักษรวิธีอย่างเดียว หวังจะสั่งสอนให้รู้จักทางราชการ แลให้รู้ความดีของการที่กลมเกลียวกันกับไทย การซึ่งจะเข้ากันได้เช่นนั้น ต้องมีความคิดแลมีความรู้ถึงกัน ความมุ่งหมายต้องเป็นอย่างเดียวกัน คือหวังต่อความเจริญของบ้านเมืองซึ่งร่วมกัน...เพราะฉะนั้นผู้ซึ่งจะไปจัดการเล่าเรียนจะต้องเป็นผู้ที่ไม่มีสันดานหย่อนยั้งหมิ่นประมาทพวกลาวว่าเลวทรามกว่าคนไทยด้วยประการทั้งปวง จะต้องมีสติปัญญาที่จะสั่งสอนหาทางชักโยงให้พวกลาวรู้สึกว่าเป็นข้าราชการฤาเป็นพลเมืองอย่างเดียวกันกับไทย ถ้าทำดีคงจะได้ดีเหมือนกับคนไทย...โรงเรียนนั้นจะต้องถือว่าตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์ทางราชการ เหมือนกับมิชชันนารีเข้าตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์แม่ศาสนา...”¹⁹¹

จากพระบรมราชาบายดังกล่าวเห็นได้ว่าพระองค์มีจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาในมณฑลพายัพไว้ว่าต้องการผลิตคนเข้ารับราชการเพื่อไม่ต้องนำข้าราชการขึ้นไปจากกรุงเทพฯ และต้องการสร้างความสนิทสนมกลมเกลียวกันระหว่างคนไทยและคนพื้นเมืองเพื่อสร้างความเจริญให้เกิดขึ้นในชาติ ดังนั้นผู้ที่รับผิดชอบด้านการศึกษาในมณฑลพายัพต้องเป็นผู้ที่มีสติปัญญาและไม่ดูถูกคนพื้นเมือง

จากการที่สยามเริ่มขยายการศึกษาโดยใช้แบบเรียนหลวงและภาษาไทยเป็นภาษากลาง ทำให้โรงเรียนมิชชันนารีเริ่มสอนภาษาไทยกลาง จากที่เคยสอน 2 ภาษาคือภาษาลาวและภาษาอังกฤษโดยจ้างครูสยามไว้ช่วยสอน นอกจากนี้ยังมีการสอนวิชาเลข ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์โดยใช้แบบเรียนหลวง¹⁹² ทั้งนี้เด็กทั้งชายและหญิงที่จบจากโรงเรียนมิชชันนารีได้รับการว่าจ้างเป็นเสมียนทั้งในงานของรัฐบาลและบริษัทต่างๆ โดยบางคนได้รับการว่าจ้างให้ทำงานในธุรกิจสิ่งพิมพ์ ทำให้ครอบครัวชาวคริสต์เริ่มมองหาความก้าวหน้าให้กับบุตรหลานด้วยการส่งเด็กมาเรียนในโรงเรียนของมิชชันนารีโดยหวังเลื่อนฐานะทางสังคม¹⁹³ ดังปรากฏในบันทึกของมิชชันนารีที่ว่า “...The fact that education is the door, here as in other countries, to good positions and good wages, does perhaps more than anything else at present to promote in parents the desire to have their children educated...”¹⁹⁴ ดังนั้นการศึกษาแบบสมัยใหม่จึงทำให้ราษฎรมีโอกาสก้าวหน้าทางสังคมโดยผู้ปกครองยินดีที่จะส่งบุตรหลานให้เข้ารับการศึกษามากขึ้น

¹⁹¹ หจช. ร.5 ศ.2/10 เรื่องพระบรมราชาบายการเล่าเรียนเมืองเชียงใหม่ (7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2448)

¹⁹² *The Laos News* 3, 3 (July 1906): p.25.

¹⁹³ *The Laos News* 3, 4 (October 1906): p.64.

¹⁹⁴ *The Laos News* 4, 1 (January 1907): p.6.

ในต้นทศวรรษที่ 2460 กรุงเทพฯ ได้มีการประชุมเทศบาลและเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาของราษฎรใหม่โดยกระทรวงธรรมการมอบหมายงานให้เทศบาลมณฑลต่างๆ เป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษาระดับมูลศึกษาในมณฑลของตนโดยแต่งตั้งข้าหลวงธรรมการเป็นรับผิดชอบโดยตรงต่อเทศบาลมณฑล เท่ากับกระทรวงมหาดไทยทำหน้าที่ดูแลการจัดการศึกษาให้ราษฎรตามหัวเมือง จากนั้นให้มีการตั้งกรรมการตำบลประกอบด้วย 3 ตำแหน่งคือกำนันตำบล แพทย์ประจำตำบลและเจ้าอาวาสวัดสำคัญในท้องถิ่นร่วมกันทำหน้าที่จัดการศึกษา¹⁹⁵ ในทศวรรษที่ 2460 นี้โรงเรียนในมณฑลพายัพได้รับการจัดตั้งขึ้นจำนวนมากโดยได้รับการสนับสนุนจากบรรดาเจ้านาย พ่อค้า ข้าราชการและราษฎรทั่วไป โรงเรียนที่ได้รับการบริจาคที่ดินหรือเงินจากบรรดาเจ้าเมืองจะได้รับการตั้งชื่อเป็นรายนามของผู้บริจาค เช่น โรงเรียนบุญวาทย์วิทยาลัย ของเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตในเมืองลำปาง โรงเรียนสุริยานุเคราะห์ ของพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชเมืองน่าน¹⁹⁶ เป็นต้น ทั้งนี้การบริจาคสิ่งของและเงินในการสร้างโรงเรียนข้าหลวงใหญ่จะเป็นผู้รายงานมายังส่วนกลางเพื่อกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผ่านเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ซึ่งจะเป็นผลดีต่อหน้าที่ทางราชการ

ด้านการศาสนา ในพ.ศ.2449 กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงแต่งตั้งให้พระธรรมวโรดม เจ้าคณะรองฝ่ายใต้วัดเบญจมบพิตร ซึ่งเป็นมหานิกายขึ้นมาเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพเพื่อจัดการศึกษาและคณะสงฆ์ พระธรรมวโรดมถือเป็นพระเถระชั้นผู้ใหญ่และมีส่วนร่วมในการร่างพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์.ศ.121 ทั้งนี้การส่งพระธรรมวโรดมซึ่งเป็นมหานิกายขึ้นเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพดูจะเป็นเรื่องที่ขัดแย้งเนื่องจากก่อนหน้านี้กรุงเทพฯ ได้ส่งพระนพิสีพิศาลคุณซึ่งเป็นธรรมยุติกนิกายขึ้นไปวางรากฐานจัดการคณะสงฆ์ใหม่ เรื่องดังกล่าวได้รับการทักท้วงจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังพระราชหัตถเลขาความว่า

“...การที่พระธรรมวโรดมขึ้นไปครั้งนี้ น่าที่พระนพิสีจะเข้าใจว่าไปเป็นพรรคพวกอุดหนุนพวกเก่าบางที่จะมีข้อขัดแย้ง แต่ก็คงไม่กล้าทำอะไรได้มาก การที่จะให้ไปจัดคงต้องให้เปนนธรรมยุติหมวด 1 มหานิกายหมวด 1 เห็นจะเอาเคล้ากันเข้าไม่ได้ ตราน่าพระธรรมวโรดมจะต้องว่าให้ดี จะต้องมีหนังสือถึงพระนพิสีด้วย 1 ฉบับ จึงจะเปนที่เรียบร้อยกันได้ อย่าให้ทำแต่ต้องตราตามบุญตามกรรมปล่อยไป ขอให้คิดดูเสียให้มาก เดิมตั้งพระนพิสีขึ้นไป เหตุใดจึงส่งเจ้าคณะขึ้นไปใหม่ ย่อมจะให้ไปหักล้างกัน ซึ่งความจริงกระทรวงธรรมการก็ออกเปนบ้ำจ้อยู่ครั้งก่อนก็จะเอาให้พระนพิสีเปนเจ้าคณะเมืองจริงๆ ที่หากว่าเหนียวรั้งไว้ บางที่ครั้งนี้ถูกครุบาที่

¹⁹⁵ หจข. ร.5 ศ.12/8 จัดการคณะตามหัวเมืองต่างๆ (17 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 – 2454)

¹⁹⁶ หจข. ศ.51.10/57 พระราชทานนามโรงเรียนวัดช้างค้ำ จ.น่าน ว่าโรงเรียนสุริยานุเคราะห์ (18 กันยายน – 21 ตุลาคม พ.ศ.2456)

1¹⁹⁷ ลงมาจี้ก็จะส่งผลออกๆ ไปกลายเป็นให้ไปทำลายพระนพีสี่เสียโดยไม่ได้ตั้งใจ เพราะไม่ได้คิดให้รอบคอบ แต่เชื่อพระบรมมหาราชวังว่าจะไปผ่อนผันจัดการได้ดี...”¹⁹⁸

พระบรมมหาราชวังเมื่อได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพได้นำพระศรีสมโพธิ พระราชาคณะวัดสุทัศนเทพวราราม พระมหาบางและพระมหาจากวัดเบญจมบพิตรมาช่วยงานด้วยโดยพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้มีร่างสารตราชี้แจงถึงจุดมุ่งหมายในการจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลพายัพไว้ว่า

“...เมื่อราชการฝ่ายพระราชอาณาจักร ได้จัดให้เรียบร้อยขึ้นตามระเบียบแล้ว ส่วนการพระศาสนาฝ่ายพระพุทธรูป ก็สมควรจะจัดให้เป็นการเจริญเรียบร้อยขึ้นทันกันตามควรแก่คราวสมัย ดังเช่นหัวเมืองในมณฑลอื่นๆ...เพื่อพระสงฆ์สามเณรในมณฑลพายัพจะได้ปฏิบัติตามคลองพระบรมพุทโธวาทให้เป็นທີ່เลื่อมใสของพุทธศาสนิกชน...

ในมณฑลพายัพนี้ก็เป็นที่ตั้งพระพุทธรูปศาสนาเข้ามาช้านานตลอดจนปัจจุบันนี้ ยังมีพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ อุดมสมบูรณ์พร้อมคณะสั่งสอนธรรมปฏิบัติตามลัทธิเพศบ้านเมืองอยู่ แต่ว่าข้อใดที่เป็นที่สงสัยแล้ว ก็ยากที่จะปรึกษาหารือกันให้เป็นการเด็ดขาดได้ เพราะห่างไกลจากกรุงเทพมหานคร พระสงฆ์ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ยากที่จะได้พบปะพระราชาคณะที่รอบรู้แตกฉานในพระไตรปิฎกธรรม เพื่อสั่งสอนทนายธรรม...ให้เด็ดขาดไปได้ และพระสงฆ์และสามเณรที่ประกอบด้วยความอุสาหะลงไปศึกษาเล่าเรียนยังกรุงเทพมหานคร นำความรู้กลับขึ้นมายังชาติภูมิก็มีน้อย จึงไม่สามารถที่จะจัดการปกครองหมู่คณะสงฆ์ให้เจริญยิ่งขึ้น ถ้ามีพระราชาคณะผู้ใหญ่ขึ้นมา บังคับบัญชาจัดการแนะนำแล้ว การพุทธศาสนาก็จะเจริญถาวรรุ่งเรืองยิ่งขึ้น...”¹⁹⁹

การจัดการคณะสงฆ์ให้มีลักษณะรวมศูนย์โดยขึ้นกับมหาเถรสมาคมด้วยอำนาจของกฎหมายนี้ ส่วนหนึ่งเกิดจากการที่ส่วนกลางเห็นว่าคณะสงฆ์และการศาสนาตามหัวเมืองมีความอ่อนแอเหลือไหล จำเป็นต้องทำให้เกิดความเรียบร้อยเป็นเอกภาพ²⁰⁰ ทั้งนี้พระพุทธรูปศาสนาในหัวเมืองล้านนาเป็นที่ยอมรับของกรุงเทพฯ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์โดยปลายทศวรรษที่ 2380 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹⁹⁷ ฎีกาที่ 1 หมายถึงพระอภัยสารทระสังฆปาโมกข์ (พระครูบา วัดฝายหิน)

¹⁹⁸ หจช. ร.5 ศ.12/8 จัดการคณะตามหัวเมืองต่างๆ (17 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 – 2454)

¹⁹⁹ เรื่องเดียวกัน

²⁰⁰ นภนาท อนุพงศ์พัฒน์, “ผลประทบของพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546, หน้า 56.

ทรงโปรดให้ส่งคนมาศึกษาจารึกทางพระพุทธศาสนาจากวัดพระสิงห์²⁰¹ แต่เมื่อธรรมยุติกนิกายถูกสถาปนาขึ้นและได้รับการยอมรับในราชสำนักกรุงเทพฯ แทนที่มหานิกาย ทำให้ภาพของพระสงฆ์มหานิกายทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองมีความเลวไหลไม่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางอาณาจักร

นอกจากนี้ยังมีปัญหาเรื่องการควบคุมเลกวัดซึ่งเดิมถือเป็นแรงงานและผลประโยชน์หลักของวัด แต่จากการที่ส่วนกลางประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์และพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารทำให้เลกวัดกลายเป็นคนของแผ่นดินโดยมีพันธะโดยตรงต่อรัฐ แต่ยังมีเจ้าอาวาสบางวัดขอพระราชทานเลกวัดคืนเนื่องจากสูญเสียผลประโยชน์ที่เคยได้รับ²⁰² จากปัญหาดังกล่าว ประกอบกับการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะใช้วัดและพระเป็นพื้นฐานในการจัดการศึกษาตามหัวเมือง ดังนั้นการควบคุมองค์กรสงฆ์ล้านนาจึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้

ก่อนหน้าที่กรุงเทพฯ จะแต่งตั้งพระธรรมวโรดมขึ้นเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพเพื่อจัดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างคณะสงฆ์พายัพให้เข้ารูปตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ร.ศ.121 ในสมัยกรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้สร้างความสัมพันธ์ทางด้านศาสนาระหว่างกรุงเทพฯ และหัวเมืองล้านนาโดยการส่งพระภิกษุสามเณรลงมาศึกษาที่กรุงเทพฯ โดยพระองค์ทรงเลือกสามเณรค่าบึงและพระปิ่นตามาฝากไว้กับกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสที่วัดบวรนิเวศในพ.ศ.2427 ภายหลังจากสามเณรค่าบึงได้บวชแปลงเป็นธรรมยุต โดยคราวเดียวกันนั้นมีการส่งพระภิกษุสามเณรจากวัดสำคัญๆ ลงมาด้วยกันหลายรูป เช่น พระอินทจักร จากวัดเขตะวัน พระอภิวงส์ วัดทุ่งยูง พระคันธารโร วัดศรีดอนชัย เมืองเชียงใหม่ และพระชยานันท์มุนี วัดพระธาตุช้างค้ำเมืองน่าน²⁰³

ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง เสนอว่าการส่งสามเณรค่าบึง (ภาพที่ 16) มาศึกษาธรรมยุติกนิกายที่กรุงเทพฯ เป็นก้าวสำคัญในการวางรากฐานคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในมณฑลพายัพ²⁰⁴ สามเณรค่าบึง ภายหลังจากได้ศึกษาที่วัดมกุฏกษัตริย์ฯ จนสอบเปรียญธรรมตรีเทียบ 4 ประโยคได้²⁰⁵ จึงได้รับการเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครูสังฆบริคุต สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงให้กลับเมืองเชียงใหม่พร้อมกับพระปิ่นต่าที่ลงมาที่กรุงเทพฯ คราวเดียวกัน เมื่อพระมหาค่าบึงเดินทางกลับไปเมือง

²⁰¹ Justin Thomas McDaniel, *Gathering Leaves Lifting Words* (Chiangmai: Silkworm books, 2008), p.76

²⁰² หจช. ๖.5 ศ.8.3/2 เงินบำรุงพระอาราม (เลขเข้าพระ) (1 มกราคม พ.ศ.2444 – 17 มกราคม พ.ศ.2449)

²⁰³ ส. กวีวัฒน์, “พระนพีสพิศาคคุณ”, ใน *วัดศรีเมืองเมือง (วัดหลวงเหนือ)* (เชียงใหม่: วรลักษณการพิมพ์, 2551), หน้า 48 – 51.

²⁰⁴ ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง, “เมื่อพระธรรมยุติกนิกายมาจัดตั้งระเบียบการปกครองคณะสงฆ์มหานิกายในมณฑล”, ใน *วรทัศน์อนุสรณ์ งานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าวรทัศน์ ณ ลำพูน*, 2508.

²⁰⁵ หจช. ๖.5 ศ.8/19 บัญชีพระนามและนาม พระเถระ และราชาคณะธรรมยุติกนิกาย (ม.ท.)

เชียงใหม่ในพ.ศ.2439 ได้พำนักที่วัดเจติยหลวง ต่อมาได้ย้ายไปอยู่วัดหออธรรม²⁰⁶ และวัดเชียงใหม่ตามลำดับในพ.ศ.2442 พระครูสังฆบริคุตได้เริ่มจัดการศึกษาภาษาไทยและการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนใหม่แบบกรุงเทพฯ ที่เมืองเชียงใหม่โดยใช้วัดเจติยหลวงและวัดหออธรรม ในปีถัดมาพระครูสังฆบริคุตได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์รูปแรกของคณะสงฆ์ธรรมยุตในเมืองเชียงใหม่ จากนั้นพระครูสังฆบริคุตได้ส่งพระภิกษุสามเณรลงไปศึกษาเล่าเรียนที่วัดบวรนิเวศอีกหลายรูป ในส่วนการศึกษาของสามเณรในเมืองเชียงใหม่พระครูสังฆบริคุตได้เริ่มสั่งสอนธรรมวินัยตามแบบของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ตั้งแต่พ.ศ.2444 โดยสามเณรจากวัดหออธรรมเข้าสอบได้ธรรมวินัยในสนามสอบของมณฑลพายัพจนได้เป็นสามเณรรู้ธรรม (นักธรรม) สืบต่อมาอีกหลายรูป²⁰⁷

ภาพที่ 16 สามเณรคำปึง

ที่มา: พระวินัยโกศล, “คณะธรรมยุติกนิกายภาคเหนือ” ใน วัดเจติยหลวงวรวิหาร (เชียงใหม่: ทัั้งฮั่วชินการพิมพ์, 2547), หน้า 19.

²⁰⁶ จากคำอธิบายในงานเขียนของพระเทพกระวี (จันทร์ กุสโล) อดีตเจ้าอาวาสวัดเจติยหลวง อธิบายว่าเดิมวัดเจติยหลวงแบ่งเป็นเขตพุทธาวาสได้แก่บริเวณเจติยและพระวิหาร และเขตสังฆาวาสมีอยู่ 4 มุมวัดได้แก่คณะพันเตา คณะหออธรรม คณะสุขมัยและคณะสบบาง ดังนั้นวัดหออธรรมที่ปรากฏในเอกสารอาจเป็นคณะหนึ่งในวัดเจติยหลวง, พระเทพกระวี (จันทร์ กุสโล), “อดีตความทรงจำเกี่ยวกับวัดเจติยหลวง”, ใน วัดเจติยหลวงวรวิหาร (เชียงใหม่: ทัั้งฮั่วชินการพิมพ์, 2547), หน้า 17.

²⁰⁷ วรชาติ มีชูบต, “ประวัติวัดศรีมุงเมือง”, ใน วัดศรีมุงเมือง (วัดหลวงเหนือ) (เชียงใหม่: วรลักษณ์การพิมพ์, 2551), หน้า 71.

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าการเลือกวัดพระเจดีย์หลวงเป็นสถานที่ในการประกอบกิจกรรมสำคัญของสยามเช่น พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัจจา พิธีเฉลิมพระชนมพรรษา รวมทั้งเป็นโรงเรียนสอนหนังสือไทยแห่งแรกในมณฑลพายัพที่น่าจะเป็นเจตนาของกรุงเทพฯ เนื่องจากวัดเจดีย์หลวงเป็นวัดสำคัญประจำเมืองเชียงใหม่โดยเป็นวัดเก่าแก่และมีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์เม็งรายเป็นที่ประดิษฐานหลักเมืองหรือเสาอินทขิลซึ่งถือเป็นศูนย์กลางของจักรวาลทางพุทธศาสนาตามคติเดิมในการสร้างเมือง อีกทั้งมีความสำคัญในการเป็นศูนย์กลางในการศึกษาพระพุทธศาสนาของล้านนา ล้านช้างและพม่าตะวันออกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21²⁰⁸ การเลือกเอาวัดเจดีย์หลวงเป็นวัดที่ใช้ประกอบกิจกรรมต่างๆ ที่ได้รับการริเริ่มโดยกรุงเทพฯ จึงเป็นเรื่องของการช่วงชิงพื้นที่ซึ่งมีความสำคัญทางจิตใจของคนล้านนา

อย่างไรก็ตาม การจัดการศึกษาและการเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายของพระครูสังฆบริคุตเป็นที่เลื่อมใสของบรรดาเจ้านายเนื่องจากความรอบรู้ในพระธรรมโดยสามารถเทศน์เป็นสำเนียงกรุงเทพฯ ได้อย่างไพเราะและถือเป็นของใหม่ตามแบบอย่างของกรุงเทพฯ²⁰⁹ อีกทั้งน่าจะได้รับการสนับสนุนจากข้าหลวงใหญ่ด้วยเนื่องจากธรรมยุติกนิกายถือเป็นนิกายในพุทธศาสนาแบบเป็นทางการและได้รับการยอมรับจากชนชั้นนำสยาม²¹⁰ จากความเลื่อมใสศรัทธาของเจ้านายเมืองเชียงใหม่ทำให้เจ้าอินทวโรรสอาราธนาพระครูสังฆบริคุตให้ย้ายไปจำพรรษาที่วัดเชียงมั่นใกล้กับคุ้มของพระองค์ พระครูสังฆบริคุตได้เปลี่ยนให้พระสงฆ์ที่วัดเชียงมั่นเปลี่ยนมานับถือวัตรปฏิบัติตามแบบธรรมยุต และได้จัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นที่วัดเชียงมั่นอีกแห่งหนึ่ง โดยช่วงเวลานั้นพระครูสังฆบริคุตได้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระครูพิศาลสรภัญ ฐานานุกรมผู้ใหญ่ในเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต²¹¹

การเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายของพระครูพิศาลสรภัญได้สร้างความขัดแย้งในคณะสงฆ์เมืองเชียงใหม่ เนื่องจากเดิมโครงสร้างของคณะสงฆ์ล้านนามีผู้ปกครองสูงสุดในแต่ละเมือง ในเมืองเชียงใหม่เจ้าอินทวิชยานนท์ได้มีการแต่งตั้งสมราชทั้ง 7 เป็นผู้ดูแลพระสงฆ์โดยประกาศถวายเป็นสังฆพิธีที่วัดพระธาตุดอยสุเทพ²¹² โดยมีพระครูบาวัดฝายหิน เป็นปฐมสังฆนายก แต่ระเบียบของพระสงฆ์ล้านนาให้ความสำคัญกับระบบหมวดอุโบสถหรือหัวหมวดวัดมากกว่า และการปกครองเป็นแบบพระอุปัชฌาย์ โดยให้ความสำคัญระหว่างอาจารย์กับศิษยานุศิษย์เนื่องจากพระสงฆ์ล้านนามีแนวการปฏิบัติที่หลากหลายโดยจำแนกได้ถึง 18 นิกายจากการสำรวจในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

²⁰⁸ Justin Thomas McDaniel, *Gathering Leaves lifting Words*, p.71.

²⁰⁹ ปราวณี ศิริธร ณ พัทลุง, “เมื่อพระธรรมยุตินิกายมาจัดตั้งระเบียบการปกครองคณะสงฆ์มหานิกายในมณฑล,” ใน *วาทศนุสรณ์*, หน้า 42.

²¹⁰ พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต* (กรุงเทพฯ มูลนิธิสดศรี – สฤษดิ์วงศ์, 2546), หน้า 68.

²¹¹ วรชาติ มีชูบท, “ประวัติวัดศรีมุงเมือง”, ใน *วัดศรีมุงเมือง (วัดलगวเหนือ)*, หน้า 71.

²¹² ลานนาสี่โพธิกษุ (บุญเลิศ พริงพราวดี), *ประวัติปฐมสังฆนายก “โสภณ” หรือพระอภัยสารทนะ วัดฝายหิน เชียงใหม่* (เอกสารอัดสำเนา, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, มปป.), หน้า 8.

นิกายทั้ง 18 นิกายนี้ น่าจะหมายถึงกลุ่มพระที่สืบต่อกันมาจากอาจารย์หรืออุปัชฌาย์เดียวกันในแต่ละท้องถิ่นโดยขึ้นต่อกันตามสายปกครอง²¹³ และมักเป็นไปตามกลุ่มชาติพันธุ์ โดยปัจจุบันความนิยมของผู้คนในการทำบุญในวัดตามกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเองยังคงมีอยู่ เช่น กลุ่มตองซู่ นิยมเข้าวัดหนองคำ กลุ่มไทยใหญ่นิยมเข้าวัดป่าเป้า เป็นต้น²¹⁴

ดังนั้นการเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายที่ไม่มีรากจากพระอุปัชฌาย์จึงไม่เป็นที่ยอมรับของคณะสงฆ์ดั้งเดิม โดยครั้งหนึ่ง พระครูพิศาลสรภัญญ์ ได้รายงานปัญหาการจัดการศาสนาในเมืองเชียงใหม่เพื่อให้เป็นไปตาม “...กาลสมัยของประเทศ...” โดยออกประกาศให้ครูบาซึ่งเป็นสังฆราชาช่วยดูแลพระสงฆ์ในหมวดของตนให้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามวินัยสงฆ์ซึ่งพระส่วนใหญ่รับทราบตามคำประกาศแต่ไม่ยอมปฏิบัติตาม²¹⁵ เป็นไปได้ว่าการขัดแย้งไม่ปฏิบัติตามของพระสงฆ์เหล่านี้อาจมีพระครูบาวัดฝายหิน ที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นปฐมสังฆนายกในเมืองเชียงใหม่และพระครูบาน้อย เจ้าอาวาสวัดเชียงใหม่เป็นผู้นำ ความขัดแย้งนี้ทำให้พระครูพิศาลสรภัญญ์ทำรายงานมายังกรุงเทพฯ กระทรวงธรรมการจึงได้นิมนต์พระครูบาวัดฝายหินลงไปกรุงเทพฯ เพื่อชี้แจงข้อกล่าวหา²¹⁶

จากปัญหาดังกล่าว พระยาสุรสีห์วิศิษฏ์ศักดิ์ได้กราบทูลมายังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าพระครูพิศาลสรภัญญ์ได้จัดการศาสนาและการคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่จนเจริญก้าวหน้า แม้ว่าจะมีพระมหานิกายไม่พอใจอยู่บ้างจึงทูลขอพระราชทานฐานันดรศักดิ์ให้ยศตำแหน่งสูงขึ้นเพื่อให้มีอำนาจจัดการศาสนาให้เจริญขึ้นเหมือนเช่นที่พระชยานันทมุนี ซึ่งได้รับการแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะเมืองน่าน การนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัย ความว่า

“...การแต่งตั้งเจ้าคณะเช่นนั้น ถ้าเป็นมหานิกายอย่างพระชยานันทมุนี ซึ่งเป็นมหานิกายนั้นสะดวกกว่าธรรมยุติเพราะทำการร่วมเสมือกันได้ ธรรมยุตินั้นถึงจะโอบอ้อมไหว้อย่างไรร่วมสังฆกรรมกันไม่ได้ ก็ขัดขวางซึ่งจะให้คบกันสนิทไม่ได้ ยิ่งคงรู้สึกว่าการตั้งตัวข่มขีว่าดีกว่ากันอยู่ พวกเราก็ยอมแล้วไม่แลดูหน้าเสี้ยวทีเดียว ถึงจะมีพวกพ้องมากขึ้นก็คงเปนแต่หมู่หนึ่งเหล่าหนึ่ง ไม่แพร่หลายได้ แต่เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองศาสนาหละหลวม...ซึ่งเจ้าคณะเป็นธรรมยุติกาก็ก็นับว่าเปนอย่างดี ถ้าตั้งขึ้นใหญ่โตเต็มทีเสียจะมีช่อง ผู้อื่นขึ้นไปก็จะไปไม่ได้ ถ้าจะให้เปนรา

²¹³ โสภ ฆานะมุล, “ครูบาศรีวิชัย “ตนบุญ” แห่งล้านนา (พ.ศ.2421 – 2481)”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534, หน้า 47.

²¹⁴ ประพันธ์ ศิริมณี, สัมภาษณ์ 22 เมษายน พ.ศ.2553.

²¹⁵ หจช. ร.5 ศ.12/8 จัดการคณะตามหัวเมืองต่างๆ (17 พฤศจิกายน ร.ศ.117 – 129)

²¹⁶ ปราวณี ศิริธร ณ พัทลุง, “เมื่อพระธรรมยุติกนิกายมาจัดตั้งระเบียบการปกครองคณะสงฆ์มหานิกายในมณฑล”, ใน *วรัทศน์อนุสรณ์*, หน้า 44 – 45.

ชาคณะก็เปลลอยๆ ไว้ที่อย่าให้ถึงสังฆสภาโมกขก่อนเห็นจะดี อย่างพระชยานันท์นั้นสนิทที่เป็น
มหานิกาย ทั้งเป็นลูกเจ้านครด้วย...”²¹⁷

เนื่องจากธรรมยุติกนิกายเป็นนิกายทางพุทธศาสนาแบบใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อนในหัวเมือง
ล้านนา พระองค์ทรงเกรงว่าการตั้งพระธรรมยุติกนิกายให้มีสมณศักดิ์เทียบเท่าเจ้าคณะใหญ่ซึ่งเป็น
มหานิกายและเป็นตำแหน่งที่ได้รับการแต่งตั้งโดยเจ้าเมืองเชียงใหม่อยู่แล้ว การกระทำดังกล่าวอาจไม่
เป็นที่ยอมรับของผู้ที่นับถือนิกายเดิมและสร้างความแตกแยกในคณะสงฆ์ได้ซึ่งไม่เป็นผลดีต่อกรุงเทพฯ
และต่างจากการตั้งพระชยานันท์ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองน่านเนื่องจากเป็นมหานิกายอีกทั้งเป็น
บุตรของเจ้าเมือง ดังนั้นพระองค์ทรงมีพระวินิจฉัยให้เลื่อนสมณศักดิ์ได้โดยมีตำแหน่งเป็นพระราชาคณะ
แบบลอยๆ ในวันฉัตรมงคลปีเดียวกันนั้นพระครูพิศาลสรภัญจึงได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์เป็นพระครู
นพิสีพิศาลคุณ พระราชาคณะธรรมยุต วัดเชียงใหม่²¹⁸

ทั้งนี้การแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้กับพระจากมณฑลพายัพเป็นเรื่องใหม่ โดยระยะแรกมีพระ
ชยานันท์ เมืองน่านและพระครูนพิสีพิศาลคุณเท่านั้นที่ได้รับการแต่งตั้ง ดังนั้นเมื่อพระครูนพิสีพิศาล
คุณเดินทางกลับไปถึงเมืองเชียงใหม่ เจ้าอินทวโรรสจึงจัดให้มีพิธีฉลองสัญญาบัตร ผู้วิจัยเชื่อว่าการฉลอง
สัญญาบัตรครั้งนี้อาจถือเป็นหน้าตาของเจ้าเมืองเชียงใหม่เนื่องจากพระสงฆ์จากมณฑลพายัพได้รับการ
ยอมรับจากกรุงเทพฯ เช่นเดียวกับพระสงฆ์จากมณฑลอื่นๆ ในขณะที่เดียวกันกรุงเทพฯ เองก็ได้ประโยชน์
ในการแสดงอำนาจที่เหนือกว่าในการเป็นผู้แต่งตั้งพระราชาคณะในล้านนา นับตั้งแต่ปลายทศวรรษที่
2450 เป็นต้นมา พระจากมณฑลพายัพเริ่มได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์จากกรุงเทพฯ และได้รับ
พระราชทานค่านิตยภัตรตามบรรดาศักดิ์โดยการนี้เจ้าเมืองเชียงใหม่เสนอตัวเป็นผู้จ่ายเงินให้ด้วยความ
เต็มใจ²¹⁹

จากการที่กรุงเทพฯ พยายามจัดโครงสร้างคณะสงฆ์มณฑลพายัพให้เข้าระเบียบเดียวกันกับ
ส่วนกลางโดยแต่งตั้งให้พระจากล้านนามีสมณศักดิ์เช่นเดียวกับพระสงฆ์ในมณฑลอื่นๆ อีกทั้งเป็นการ
แก้ปัญหาความขัดแย้งในคณะสงฆ์เมืองเชียงใหม่จากการที่กรุงเทพฯ สนับสนุนให้พระนพิสีพิศาลคุณ
เผยแพร่ธรรมยุติกนิกาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้มีพิธีพระราชทาน
สัญญาบัตรที่พระที่นั่งอภิเชษฐดุสิต และแต่งตั้งให้พระครูบาที่ 1 (พระครูบาฝ่ายหิน) วัดเชียงใหม่ขึ้นเป็น
พระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์ เจ้าคณะใหญ่มหานิกาย พระครูบาที่ 5 วัดเชตุพนขึ้นเป็นพระครูโพธิรังสี
 อีกทั้งมีการตั้งนิตยภัตรและพระราชทานพัดเพื่อแสดงเครื่องยศ ซึ่งพัดยศดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระ

²¹⁷ หจช. ๑.5 ศ.10ก/21 นามพระราชาคณะ พระครูเมืองเชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 กันยายน พ.ศ.2444 – 4
กุมภาพันธ์ พ.ศ.2449)

²¹⁸ หจช. ๑.5 ศ.8/19 บัญชีพระนามและนาม พระเถระ และราชาคณะธรรมยุตินิกาย (ม.ท.)

²¹⁹ หจช. ๑.5 ศ.8/14 เบ็ดเตล็ดพระสงฆ์แลอาราม (9 มกราคม พ.ศ.2444 – 28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย้ำให้ “...หาเลือกพิมพ์อะไรที่เป็นตราแผ่นดินปกกลบบนพัด...” โดยทำยี่สิบสองทวง เลือกลายพัดที่มียอดพระเกี้ยวและทรงให้ปักข้อความระบุพระนามของพระองค์ว่าพระราชทานมายัง คณะสงฆ์เชียงใหม่ที่ลงมาเฝ้า ร.ศ.125²²⁰ ในวันฉัตรมงคลพ.ศ.2449 พระครูทั้ง 2 รูปนี้ได้รับเกียรติเข้าร่วมสวดมนต์ในพิธีดังกล่าวด้วย²²¹ ซึ่งปกติแล้วจะมีแต่พระชั้นผู้ใหญ่จากกรุงเทพฯ เท่านั้น การกระทำดังกล่าวจึงเป็นการแก้ปัญหาเพื่อลดการต่อต้านจากคณะสงฆ์มหานิกายในเมืองเชียงใหม่ อีกทั้งเป็นการเน้นย้ำให้คนล้านนาตระหนักถึงบทบาทของพระองค์ว่าเป็นประมุขสูงสุดในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา มิใช่เจ้าเมืองเชียงใหม่อีกต่อไป

การแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้กับพระล้านนาตามโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ คล้ายกับที่ กรุงเทพฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์ให้ข้าราชการพื้นเมืองโดยหวังให้กลุ่มคนเหล่านี้ยอมอยู่ภายใต้โครงสร้างการปกครองแบบใหม่ที่กรุงเทพฯ จัดวางขึ้น อีกทั้งการจัดการศึกษาแบบใหม่ที่เน้นปริยัติธรรมโดยละทิ้งการปฏิบัติไม่ว่าสมณะกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐานโดยใช้สมณศักดิ์เป็นเครื่องหนุน ผลที่ตามมาคือ สมณิกวานาค่อยๆ ถูกกันออกไปจากวิถีชีวิตของพระสงฆ์อย่างเป็นระบบ²²² กลุ่มพระสงฆ์ล้านนาที่เคยนิยมปฏิบัติกรรมฐานตามสำนักครูบาที่มีชื่อจึงเริ่มหันมาศึกษาปริยัติธรรมตามแบบกรุงเทพฯ มากขึ้น

การใช้พระพุทธศาสนาเพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับมณฑลพายัพ นอกเหนือจากการใช้กฎหมายเพื่อจัดองค์กรสงฆ์ใหม่และแต่งตั้งพระราชกณะให้มีสมณศักดิ์ภายใต้การปกครองของกรุงเทพฯ แล้ว ยังใช้วิธีจูงใจเจ้านายและราษฎรด้วยการร่วมมือกับเจ้านายท้องถิ่น ปฏิสังขรณ์พระธาตุสำคัญๆ ในล้านนา²²³ แม้ว่าบางครั้งกรุงเทพฯ ไม่ได้มีส่วนร่วมในการปฏิสังขรณ์แต่บรรดาเจ้านายและข้าราชการมักมีใบบอกชี้แจงลงมาเพื่อถวายเป็นพระราชกุศลจนกลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ เมื่อมีข้าราชการชั้นสูงหรือพระบรมวงศานุวงศ์เสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพครั้งใดจะมีกำหนดการเยี่ยมชมนเพื่อนมัสการพระธาตุตามวัดสำคัญๆ อยู่เสมอ

การให้ความสำคัญโดยการแสดงตนเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือในเดือนกุมภาพันธ์พ.ศ.2465 คนร้ายงัดกุญแจวัดพระสิงห์และลักลอบตัดพระเศียรพระพุทธรูปศิंहิงค์ซึ่งเป็นพระประธานในวิหาร²²⁴ (ภาพที่ 17) พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นประธานในการปฏิสังขรณ์แต่ยังไม่ได้ลงมือเนื่องจากขาดช่าง เมื่อทางกรุงเทพฯ รู้ข่าวจึงได้ปรึกษากันว่าให้นำลงมาซ่อมที่กรุงเทพฯ จากนั้นให้มีการแห่แห่ขึ้นไปประดิษฐานยังวัดเดิมโดยเห็นว่า “...พระสิงห์เป็นพระพุทธรูปสำคัญของนคร

²²⁰ หจข. ๑.5 ศ.10ก/21 นามพระราชกณะ พระครูเมืองเชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 กันยายน พ.ศ.2444 – 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2449)

²²¹ หจข. ๑.5 ม.72/18 รายงานราชการระหว่างผู้รักษาพระนครคราวเสด็จประเทศเหนือ ศก 125 (31 กรกฎาคม – 15 มกราคม พ.ศ.2449)

²²² พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า 29.

²²³ หจข. ๑.6 ศ.๑.1/78 ปฏิสังขรณ์พระวิหารวัดพระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน (9 – 18 กันยายน พ.ศ.2457)

²²⁴ หจข. สบ.2.33/2 เรื่องราวร้องทุกข์ (23 กันยายน พ.ศ.2459 – 15 มีนาคม พ.ศ.2464)

เชียงใหม่องค์หนึ่ง การที่เขาคิดจะปฏิสังขรณ์ขึ้นดังนี้ ย่อมเกี่ยวกับการเลื่อมใสของประชาชนเป็นอันมาก แลพระสิงห์จะเป็นที่เคารพนับถือของชาวเชียงใหม่ต่อไปชั่วกาลนานด้วย จึงเห็นว่าในเรื่องนี้ ถ้าได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบเสียก่อนที่จะลงปฏิสังขรณ์จะเป็นการดี...²²⁵

ภาพที่ 17 พระพุทธสิหิงค์ ถ่าย โดย ดร.โจเซฟ ร็อค รวพ.ศ.2463 – 2464

ที่มา: “รายงานพิเศษจากอดีต,” *National Geographic ฉบับภาษาไทย* (ตุลาคม, 2545): 30.

การที่กรุงเทพฯ มีความคิดที่จะนำพระพุทธสิหิงค์ลงมาปฏิสังขรณ์นั้น เป็นเพราะตระหนักดีว่า พระพุทธรูปดังกล่าวมีความสำคัญต่อคนล้านนา ดังนั้นการมีส่วนร่วมในการปฏิสังขรณ์จะทำให้คนล้านนารู้สึกผูกพันกับกรุงเทพฯ มากยิ่งขึ้น นอกจากการบูรณปฏิสังขรณ์วัดและพระพุทธรูปองค์สำคัญๆ แล้ว กรุงเทพฯ ยังได้จัดให้มีพิธีเวียนเทียนในวันวิสาขบูชาและจัดให้มีการเทศนาประกอบด้วย ซึ่งพิธีเวียน

²²⁵ หจช. ๑.6 ศ.9.1/86 ปฏิสังขรณ์วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ (30 กรกฎาคม – 10 สิงหาคม พ.ศ.2456)

เขียนในวันสำคัญทางพุทธศาสนาเป็นวัตรปฏิบัติของธรรมยุติกนิกาย²²⁶ ในสมัยพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ ได้จัดให้มีพิธีเขียนเทียนในวันวิสาขบูชาในเมืองเชียงใหม่ครั้งแรกในพ.ศ.2450 ที่วัดเจดีย์หลวงโดยเชิญเจ้านายและข้าราชการมาพร้อมกัน จากนั้นจึงอาราธนาพระสงฆ์สามเณรทั้งมหานิกายและธรรมยุติกนิกายโดยมีพระราชาคณะเป็นประธานเจริญพระพุทธมนต์ เทศนาและเดินเทียนจำนวน 3 รอบ แต่งไฟตามพระอุโบสถวัดหลวง พิธีดังกล่าวจัดขึ้นในเมืองลำปางและเมืองแพร่ด้วย²²⁷

แม้ว่ากรุงเทพฯ พยายามสร้างความสัมพันธ์อันดีโดยใช้พระพุทธศาสนาเป็นตัวเชื่อมโดยนับตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2450 เป็นต้นมา มีการส่งพระภิกษุสามเณรลงมาศึกษาที่กรุงเทพฯ อย่างต่อเนื่อง แต่บางครั้งชนชั้นนำของกรุงเทพฯ เองก็มีความรู้สึกแบ่งแยกพระเหล่านี้ เช่น ในพ.ศ.2449 เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ส่งพระครูบาและเจ้าอธิการวัดสำคัญๆ ลงมาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรวม 11 รูป ทั้งนี้เจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วุฒิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการเห็นว่าควรให้เข้าเฝ้าเฉพาะพระที่รู้ภาษาไทยเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าให้เข้าเฝ้าได้ทุกรูปเนื่องจากพระพม่า พระลังกามาพระองค์ยังให้เข้าเฝ้าได้ ดังนั้นไม่ควรรังเกียจพระที่มาจากล้านนาซึ่งทรงถือว่าเป็นพระราชอาณาเขตเดียวกัน²²⁸ หรือในคราวที่พระธรรมวโรดมกลับกรุงเทพฯ ภายหลังจัดการศึกษาและคณะสงฆ์ในมณฑลพายัพเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์ เจ้าคณะใหญ่เมืองเชียงใหม่ได้ฝากพระสงฆ์มาศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพฯ จำนวน 3 รูป โดยพระธรรมวโรดมให้พักอยู่วิหารสมเด็จฯ ในวัดเบญจมบพิตร แต่ได้รับการรังเกียจจากเจ้าคุณสมเด็จฯ ในการทำสังฆกรรมร่วมกัน พระธรรมวโรดมพยายามแก้ปัญหาด้วยการจัดส่งไปพักที่วัดอื่นแต่เกรงว่าพระสงฆ์ล้านนาที่ตามมาด้วยจะเสียใจและไม่ได้ประโยชน์จากการมาศึกษาเล่าเรียนกรุงเทพฯ อีกทั้งจะให้วชแปลงใหม่ก็เกรงว่าพระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์จะไม่พอใจ เมื่อไม่สามารถแก้ปัญหาได้ พระธรรมวโรดมจึงมีหนังสือขอพระดำริจากกรมหมื่นวชิรญาณวโรส²²⁹

เห็นได้ว่าทัศนคติของชนชั้นนำรวมทั้งพระสงฆ์จากกรุงเทพฯ ที่มีต่อพระสงฆ์ล้านนา ไม่ต่างจากที่ข้าราชการกรุงเทพฯ รู้สึกต่อคนล้านนาในลักษณะเดียวกันคือมองว่ากรุงเทพฯ เจริญกว่าและดูถูกความเป็นล้านนาว่าต่ำต้อยกว่าตน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับทราบปัญหานี้

²²⁶ เปรมวิทย์ ท่อแก้ว, “การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (พ.ศ.2394 – 2473)”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2534, หน้า 38.

²²⁷ หจข. ร.6 ศ.8.1/16 พสนิทสมณคุณ ถวายพระราชกุศลในการทำวิสาขบูชา รวมเรื่องเทียนวิสาขบูชา (5 มิถุนายน พ.ศ.2444 – 23 พฤษภาคม พ.ศ.2453)

²²⁸ หจข. ร.5 ศ.8.5/10 พระสงฆ์เมืองลำปางเมืองเชียงใหม่เข้ากรุงเทพฯ (21 พฤศจิกายน – 1 มีนาคม พ.ศ. 2449)

²²⁹ หจข. ร.5 ศ.12/46 รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 กรกฎาคม พ.ศ.2448 – 4 กันยายน พ.ศ.2451)

ดีว่าเป็นอุปสรรคต่อการรวมชาติ ดังนั้นพระองค์ทรงมีพระบรมราชโองบายที่จะรวมเอาคณะสงฆ์ล้านนาเข้ากับคณะสงฆ์ส่วนกลางเพื่อสร้างความเป็นเอกภาพ

เมื่อพระธรรมวโรดมได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพได้เดินทางถึงเชียงใหม่ในเดือนเมษายน พ.ศ.2450 ได้มีการเชิญเจ้าเมือง ข้าหลวงใหญ่และพระสงฆ์มาประชุมชี้แจงการจัดการศึกษาและองค์กรสงฆ์ใหม่ โดยพระธรรมวโรดมเห็นว่าการจัดตั้งพระครูเจ้าคณะแขวงให้เป็นตามพระราชาบัญญัติการปกครองสงฆ์ยังไม่ได้ เนื่องจากมีพระสงฆ์ที่ได้รับฐานันดรจากเจ้าเมืองเชียงใหม่พร้อมอยู่แล้วจึงต้องอนุโลมจัดไปตามประเพณีเดิมให้เป็นหมวดหมู่ไว้ก่อน จากนั้นจึงแต่งตั้งให้พระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์รับผิดชอบการปกครองในฐานะเจ้าคณะใหญ่เมืองเชียงใหม่ (เท่ากับเจ้าคณะจังหวัดของทางกรุงเทพฯ) โดยทำหน้าที่ดูแลว่ากล่าวพระสงฆ์และสามเณรฆานิกายทั่วไป โดยมีเจ้าคณะรอง เจ้าคณะแขวง (เจ้าคณะอำเภอ) เจ้าอธิการหมวด (เจ้าคณะตำบล) เจ้าอธิการ (เจ้าอาวาส) หัววัด (เจ้าสำนักสงฆ์หรือที่พักสงฆ์) ตามลำดับ ส่วนการศึกษาแบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกให้พระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์เป็นผู้สอนพระสงฆ์และสามเณรตามแบบพื้นเมือง และแต่งตั้งให้พระนพีสีพิศาลคุณรับผิดชอบด้านการศึกษาโดยเป็นผู้สั่งสอนธรรมปริยัติตามแบบแผนกรุงเทพฯ โดยให้อิสระแก่พระสงฆ์และสามเณรในการเลือกเรียน²³⁰

แม้ว่าจะมีการแบ่งหน้าที่รับผิดชอบในการทำงานอย่างชัดเจนแต่ในรายงานของพระธรรมวโรดมที่มีมายังเจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วุฒิไกรกล่าวว่าต้องใช้พระเดชพระคุณของเจ้าเมืองเชียงใหม่อย่างมากในการที่จะทำให้งานทั้ง 2 ส่วนเดินไปด้วยกันได้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าความขัดแย้งระหว่างพระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์ ซึ่งเป็นตัวแทนของพระสงฆ์ในแบบจารีตล้านนาและพระนพีสีพิศาลคุณซึ่งเป็นธรรมยุติกนิกายจากกรุงเทพฯ

ในรายงานของพระธรรมวโรดมกล่าวถึงการจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลพายัพว่ามักพบปัญหาที่คล้ายๆ กันในแต่ละเมืองคือพระสงฆ์และสามเณรมักบกพร่องในวัตรปฏิบัติ เช่น การฉันข้าวยามวิกาล การไปช่วยพ่อแม่เกี่ยวข้าวเลี้ยงควายและเลี้ยงชีพด้วยการค้าขาย ปัญหานี้พบกับพระนอกเวียงมากกว่าพระในเวียง การลงอุโบสถแม้ว่ากระทำกันทุกเดือนแต่วิธีลงปาฏิโมกข์ยังไม่ถูกต้องโดยสวดเพียงปราศิกเท่านั้น นอกจากนี้วิธีการศึกษาของพระสงฆ์ล้านนายังนิยมเรียนกรรมฐานดั่งคัมภีร์ตามวัดที่ครูบามีชื่อเสียงในด้านพิธีการยังไม่นิยมพิธีวิสาขบูชาและมาฆบูชาแต่นิยมจัดเครื่องไทยธรรมและบริขารมาถวายพระธาตุซึ่งถือเป็นงานใหญ่ ทั้งนี้พระธรรมวโรดมได้ตั้งข้อสังเกตถึงพระสงฆ์ล้านนาไว้ว่า "...พระสงฆ์ในมณฑลนั้นจะว่าดีก็ดีจะว่าง่ายก็ง่าย ถ้าหัวหน้าลงหรือนับถือแล้วก็เป็นาง่ายที่สุด ถ้าหัวหน้าไม่ลง

²³⁰ หจช. ๑.5 ศ.12/8 จัดการคณะตามหัวเมืองต่างๆ (17 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 – 2454)

แล่นบดแล้วก็เป็นกรากที่สุด คอยฟังเสียงของครุบาเท่านั้น ถ้าครุบว่าอย่างไรแล้วก็แล้วกันไม่มีใครมีปากเสียง การที่จัดคณะนี้อาตมภาพก็ได้จัดสำเร็จทุกๆ เมือง พวกนั้นนิยมมาก...”²³¹

การจัดการศึกษาและการศาสนาในเมืองเชียงใหม่คงเป็นที่พอใจของบรรดาเจ้านายเนื่องจากเจ้าเมืองเชียงใหม่กราบทูลมายังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าการพระศาสนาและการศึกษาที่พระธรรมวโรดมจัดไว้ดีแล้ว จากนั้นพระธรรมวโรดมได้เดินทางไปจัดการศึกษาและคณะสงฆ์ในเมืองอื่นๆ เช่น ที่เมืองลำปางพระธรรมวโรดมได้เชิญข้าหลวงและเจ้าเมืองมาประชุมที่วัดเจดีย์หลวงในกำแพงเวียงนครลำพูน และแต่งตั้งให้พระครูบาทสมเด็จเจ้าวัดเสาศันธังเป็นเจ้าคณะเมืองลำพูนและแต่งตั้งเจ้าคณะหมวดอุโบสถแขวงในเวียงลำพูน เจ้าคณะแขวงปากบ่องและเจ้าคณะแขวงเมืองลี²³²

ในพ.ศ.2451 มีรายงานจากพระสงฆ์ในมณฑลพายัพมายังพระธรรมวโรดมเรื่องการจัดการคณะสงฆ์ในแต่ละเมืองว่ามีความก้าวหน้าขึ้น เช่น เมื่อนานพระปลัดวงษ์ รักษาการแทนเจ้าคณะใหญ่หนานาน (พระชยานันทมุนี) กล่าวถึงพิธีเฉลิมพระชนม์พระชนมพรรษาที่จัดขึ้นวัดช้างค้ำร่วมกับเจ้านายและข้าราชการ โดยพระชยานันทมุนีได้เชิญพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชมอบประกาศนียบัตรให้กับเด็กที่สอบไล่ได้ และพระชยานันทมุนีได้แจกใบประทวนแต่งตั้งและเลื่อนสมณศักดิ์ให้กับพระครูรวม 76 รูป ในเมืองเชียงใหม่ พระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์ได้รายงานถึงการจัดระเบียบคณะสงฆ์ที่ทรงให้คณะหมวดอุโบสถออกไปจัดการศาสนาตามหัวหมวดวัดให้ขึ้นกับทุกพระครูตามพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ในรายงานของพระอภัยสารทะเน้นควบคุมพระสงฆ์ให้มีความประพฤติหรือวัตรปฏิบัติสอดคล้องกับกรุงเทพฯ เช่น การห่มผ้าครองให้เรียบร้อย ห้ามมิให้ฉันข้าวล่วงเวลาและซื้ออาหารกินตามตลาด ห้ามมิให้เล่นการพนันและเที่ยวเตร่ในเวลากลางคืน ฯลฯ ในด้านการศึกษาพระอภัยสารทะได้ให้พระภิกษุศึกษาปาติโมกข์และนวโกวาทโดยเน้นให้ศึกษาสามเณรสิกขา และให้ช่วยทำนุบำรุงพุทธศาสนาให้เจริญขึ้นตามความสามารถ การนี้พระอภัยสารทะค่อยๆ เปลี่ยนแปลงวัตรปฏิบัติดังกล่าวเนื่องจากเกรงว่าพระภิกษุสามเณรจะรับไม่ไหว²³³ เชื่อว่าการจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลพายัพน่าจะเริ่มเข้ารูปอย่างกรุงเทพฯ ต้องการ

ในพ.ศ.2453 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิชราวุธทรงขึ้นครองราชย์ เมื่อถึงพิธีบรมราชาภิเษกได้อาราธนาพระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์ไปร่วมในพระราชพิธีด้วย การไปกรุงเทพฯ ครั้งนี้ท่านได้หารือถึงการจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลพายัพกับพระเถรานุเถระทั้งหลายในกรุงเทพฯ ซึ่งมีสมเด็จพระวันรัต (จ่าย) วัดเบญจมบพิตร เป็นต้น ภายหลังกลับจาก

²³¹ หจข. ๑.5 ศ.12/46 รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 กรกฎาคม พ.ศ.2448 - 4 กันยายน พ.ศ.2451)

²³² หจข. ๑.5 ศ.12/8 จัดการคณะตามหัวเมืองต่างๆ (17 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 - 2454)

²³³ หจข. ๑.5 ศ.12/46 รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 กรกฎาคม พ.ศ.2448 - 4 กันยายน พ.ศ.2451)

กรุงเทพแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้อาราธนาสมเด็จพระวันรัต (จ่าย) ให้ช่วยจัดการพระศาสนาในมณฑลพายัพ²³⁴

ทั้งนี้ความขัดแย้งระหว่างธรรมยุติกนิกายกับมหานิกายในเมืองเชียงใหม่น่าจะค่อยๆ สงบลงเนื่องจากพ.ศ.2452 เป็นปีที่เจ้าอินทวโรรสถึงแก่พิราลัย และอุปาสกสำคัญคือ อินต๊ะค้อ ซึ่งมีส่วนช่วยในการเสริมบารมีให้แก่พระนพิตีพิศาลคุณถึงแก่กรรมแล้วเช่นกัน ทำให้พระนพิตีพิศาลคุณขาดผู้อุปถัมภ์ เพราะในสมัยที่เจ้าอินทวโรรสยังมีพระชนม์ชีพ พระนพิตีพิศาลคุณไปที่แห่งใดจะมีผู้ต้อนรับให้ความสะดวกอีกทั้งได้รับความเกรงใจ เมื่อสิ้นเจ้าอินทวโรรสอำนาจของพระนพิตีพิศาลคุณจึงลดน้อยลงท่านจึงจากวัดเชียงใหม่กลับมาพักอยู่วัดหอธรรมตามเดิม²³⁵ ในเดือนสิงหาคมพ.ศ.2456 กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ขอพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์ให้กับพระนพิตีพิศาลคุณเนื่องจากได้จัดการเรียนพระธรรมวินัยของภิกษุสามเณรและจัดการสอบไล่ประจำปี โดยได้ขยายไปเมืองแพร่และเมืองน่านจนสามารถตั้งนักธรรมของมณฑลพายัพได้จึงขอพระบรมราชานุญาตยกพระนพิตีพิศาลคุณขึ้นเป็นพระอาจารย์โทในทางคันธุระมีตำแหน่งเทียบเท่าเจ้าคณะเมือง²³⁶ แม้ว่าพระนพิตีพิศาลคุณจะได้รับการยกย่องจากกรุงเทพฯ ให้มีตำแหน่งเทียบเท่าเจ้าคณะเมืองแต่เพียง 5 เดือนหลังจากได้รับการแต่งตั้ง พระนพิตีพิศาลคุณได้มีหนังสือกราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสว่าตนเองมีความเบื่อหน่ายไม่สามารถประพฤติพรหมจรรย์ได้จึงขอลาสิกขาบท เมื่อกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงตรวจสอบแล้วพบว่าพระนพิตีพิศาลคุณเป็นผู้หมดความเลื่อมใสและเสื่อมจากการเป็นที่นับถือของคนทั้งหลาย กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระนพิตีพิศาลคุณลาสิกขาบทได้²³⁷

จากการที่พระนพิตีพิศาลคุณขาดการอุปถัมภ์จากเจ้าเมืองเชียงใหม่ทำให้การเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายเริ่มเสื่อมคลายลง จากการสัมภาษณ์ พระราช เจติยาจารย์ (ชูเกียรติ อภโย) เจ้าอาวาสวัดพระเจดีย์หลวงองค์ปัจจุบันให้ความเห็นว่าสาเหตุที่ทำให้ธรรมยุติกนิกายไม่แพร่หลายในหัวเมืองล้านนาซึ่งต่างไปจากหัวเมืองอีสาน เป็นเพราะพระพุทธศาสนาในล้านนามีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานและมีรากฐานมั่นคงจนยากที่ธรรมยุติกนิกายจะเผยแผ่ได้²³⁸ สอดคล้องกับการที่พระสงฆ์ล้านนายึดมั่นในระบบหัวมรดอุโบสถวัดโดยราษฎรเองมีความนิยมเข้าวัดตามกลุ่มชาติพันธุ์ของตน ทั้งนี้ผู้วิจัยเชื่อว่า

²³⁴ เมธี บุญทศ, ประวัติพระอภัยสารทะสังขปาโมกข์ ปฐมสังฆราชแห่งล้านนาไทย (เอกสารอัดสำเนามหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2527), หน้า 7.

²³⁵ ส. กวีวัฒน์, "พระนพิตีพิศาลคุณ", ใน วัดศรีเมือง (วัดหลวงเหนือ), หน้า 61.

²³⁶ หจช. ร.6 ศ.14/14 ขอพระบรมราชานุญาตยกพระนพิตีพิศาลคุณ เป็นพระคณาจารย์โทในทางคันธุระมีตำแหน่งเทียบเท่าเจ้าคณะเมือง (27 สิงหาคม - 2 กันยายน พ.ศ.2456)

²³⁷ หจช. ร.6 ศ.13/4 พระนพิตีพิศาลคุณ เมืองเชียงใหม่ ขอลาสิกขาบท (27 มกราคม - 14 มีนาคม พ.ศ.2456)

²³⁸ พระราชเจติยาจารย์ (ชูเกียรติ อภโย), สัมภาษณ์ 24 เมษายน พ.ศ.2553, ดูการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคอีสานได้จาก กิติรัตน์ สืบพันธ์, "การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.2434 - 2468", วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2533.

สาเหตุอีกประการหนึ่งคือการส่งพระธรรมวโรดมเป็นพระราชาคณะซึ่งเป็นมหานิกายมาปกครองตั้งแต่แรก ทำให้ธรรมยุติกนิกายขาดการสนับสนุน เมื่อหมดสมัยของพระนพิตพิศาลคุณสายสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์ล้านนาจึงมุ่งไปสู่วัดเบญจมพิตรซึ่งเป็นมหานิกายมากกว่าวัดธรรมยุต²³⁹

ต้นทศวรรษที่ 2460 บทบาทของพระสงฆ์ในด้านการจัดการศึกษาในมณฑลพายัพเริ่มลดน้อยลง ในรายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการพ.ศ.2453 ได้มีข้อตกลงร่วมกันในการจัดการศึกษาชั้นมูลศึกษาให้กับราษฎร โดยมอบให้กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รับผิดชอบ โดยถือเป็นส่วนหนึ่งของการปกครองท้องถิ่น และเป็นหน้าที่ของเทศาภิบาลโดยไล่ตั้งแต่นายอำเภอ ผู้ว่าการอำเภอไปจนถึงเทศาภิบาล หน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยในการจัดการศึกษาชั้นมูลศึกษาให้กับราษฎร มี 2 ประการคือ หนึ่ง ดูแลจัดคณะสงฆ์ให้ลงตามเขตตำบลและอำเภอ และสองให้มีครูสอนตามโรงเรียนใกล้บ้าน ในกรณีที่ใช้วัดเป็นโรงเรียนให้ตั้งพระเป็นครู หากไม่สามารถหาพระสงฆ์เป็นครูได้ให้จ้างคฤหัสถ์เป็นผู้สอน หมู่บ้านที่ไกลกว่าวัดกว่า 100 เส้นให้มีการสร้างวัดเพิ่มเติม จากนั้นให้ประชุมกำนันผู้ใหญ่ราษฎร เจ้าคณะแขวง เจ้าอธิการหมวด ให้ช่วยตักเตือนให้ผู้ปกครองส่งเด็กมาเรียนโดยทุกสิ้นเดือนต้องทำรายงานส่ง ทั้งนี้ที่ประชุมตกลงกันว่าเด็กที่มีอายุ 10 – 14 ปีต้องเข้าเรียนชั้นมูลศึกษาและเมื่อเด็กมีอายุ 15 ปีต้องอ่านและเขียนหนังสือไทยได้ โดยกระทรวงธรรมการตั้งความหวังไว้ว่าเด็กที่เกิดตั้งแต่พ.ศ. 2440 ลงมาเมื่อมีอายุครบ 15 ปีต้องรู้หนังสือทุกคน ในขณะที่มณฑลที่มีภาษาเฉพาะที่ต่างออกไปเช่นมณฑลพายัพ มณฑลอุดรและมณฑลอิสานนั้นที่ประชุมมีความเห็นว่า “...หนังสือไทยแพร่หลายเป็นที่นิยมอยู่แล้ว ให้ใช้ตัวหนังสือไทยอย่างเดียว...” ทั้งนี้ที่ประชุมเห็นว่าหนังสือสำหรับใช้ในการเรียนเป็นสิ่งสำคัญเนื่องจากรัฐบาลอยากให้ราษฎรผู้ซึ่งใดมีนิสัยใจคออย่างไรขึ้นกับการแต่งหนังสือสอนเด็กดังนั้นจึงให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการ²⁴⁰

เนื่องการจัดการศึกษาและคณะสงฆ์ตามหัวเมืองเดิมอยู่ภายใต้การดูแลของกรมหมื่นวิจิตร-ญาณวรสโรสและได้แต่งตั้งพระสงฆ์จากส่วนกลางเป็นเจ้าคณะมณฑลต่างๆ แต่พระสงฆ์ที่ดำรงตำแหน่งเหล่านั้นส่วนใหญ่เป็นพระสงฆ์จากกรุงเทพฯ ซึ่งมีได้พำนักประจำตามหัวเมืองต่างๆ²⁴¹ ทำให้การทำงานล่าช้า ดังนั้นกระทรวงธรรมการมีความเห็นว่าเจ้าคณะมณฑลควรอยู่ประจำท้องถิ่นเพื่อให้ติดต่องานได้

²³⁹ ตัวอย่างเช่น พระอาจารย์เสริม ซึ่งเคยไปอยู่วัดเบญจมบพิตร 5 ปีและขึ้นมาจำพรรษาวัดสันป่าข่อยทำหน้าที่สั่งสอนพระสงฆ์และสามเณรก่อนที่จะถูกส่งตัวไปเรียนพระปริยัติธรรมต่อในวัดเบญจมบพิตร, อนุ เนินหาด, สังคมเมืองเชียงใหม่ เล่ม 10 (เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2549), หน้า 69.

²⁴⁰ หจข. ร.6 ศ.1/1 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการ (5 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 11 กรกฎาคม พ.ศ.2466)

²⁴¹ หจข. ร.5 ศ.16/1 พระราชบัญญัติพระสงฆ์ (17 กันยายน พ.ศ.2444 – 12 กรกฎาคม พ.ศ.2452) ตัวอย่างรายชื่อพระสงฆ์ที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะมณฑลในระยะแรก ได้แก่ พระเทพกระวี จากวัดมกุฏกษัตริย์ฯ เป็นเจ้าคณะมณฑลพิษณุโลก พระธรรมโกษาจารย์ จากวัดสุทัศน์ฯ เป็นเจ้าคณะมณฑลนครไชยศรี เป็นต้น

สะดวกหรือให้มีการแต่งตั้งเจ้าคณะรองตามหัวเมืองนั้นๆ ท้ายที่สุดที่ประชุมเห็นว่าควรมอบหมายงานในส่วนการศึกษาให้กับเจ้าคณะเมืองเป็นผู้ทำงานแทน²⁴²

นับตั้งแต่กลางทศวรรษที่ 2460 กระทรวงธรรมการได้เร่งจัดวางระเบียบการศึกษาให้เข้ารูปตามมณฑลอื่นๆ จากเดิมที่ให้พระเป็นครูสอนชั้นมูลศึกษาโดยต่างสอนไปความรู้ที่มีซึ่งไม่ได้มีแบบเรียนจากส่วนกลาง การคัดเลือกผู้ที่จะเข้าเรียนยังเื้อต่อเจ้านายและบุตรหลานของข้าราชการอยู่มากประกอบกับการที่รัฐบาลพยายามจัดตั้งโรงเรียนหลวงประจำอำเภอเพื่อฝึกหัดครูชั้นมูล แต่เนื่องจากการขาดงบประมาณทำให้แผนงานดังกล่าวไม่สำเร็จ กระทรวงธรรมการจึงเสนอให้เจ้าคณะแขวงร่วมมือกับวัดและนายอำเภอจัดตั้งโรงเรียน และออกมาตรการส่งเสริมครูเนื่องจากราษฎรทั่วไปยังไม่เห็นความสำคัญของการเรียนหนังสือไทย เช่น การยกเว้นค่าแรงแทนเกณฑ์ให้กับญาติของผู้ที่เป็นครู ให้เจ้าหน้าที่ปกครองท้องที่ช่วยบำรุงครูด้วยเงินหรือไทยทานแก่พระเถระที่สอนหนังสือ อีกทั้งเร่งผลิตนักเรียนฝึกหัดครู

ขุนอุปกรศิลปศาสตร์ ธรรมการมณฑลพายัพรายงานว่า การจัดตั้งกรรมการตำบลเพื่อส่งเสริมการศึกษาได้ทำเสร็จแล้วในบางเมืองเช่น เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองแพร่ โดยเมื่อนาน เมืองลำปางและเมืองเชียงรายจัดแล้วบางตำบล ในขณะที่เมืองแม่ฮ่องสอนยังไม่ได้ลงมือจัดเนื่องจากยังไม่มี การจัดตั้งเจ้าคณะโดยเมืองแม่ฮ่องสอนมีแต่วัดเจ็ว อย่างไรก็ตามขุนอุปกรศิลปศาสตร์ได้ส่งครูไปเปิดโรงเรียนที่เมืองแม่ฮ่องสอนตั้งแต่พ.ศ.2451 และสามารถจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยได้ 3 แห่ง²⁴³ ความนิยมในการเล่าเรียนของราษฎรในมณฑลพายัพในทัศนะของส่วนกลางอาจจะยังไม่มากนักแต่เมื่อเทียบกับมณฑลอื่นๆ อยู่ในเกณฑ์ที่น่าพอใจ จากรายงานพ.ศ.2454 มีจำนวนนักเรียนในมณฑลพายัพที่เข้ารับการศึกษาในโรงเรียนทุกระดับโดยเฉลี่ยใกล้เคียงกับมณฑลกรุงเทพฯ และสูงกว่าค่าเฉลี่ยรวมของทุกมณฑล²⁴⁴ ในพ.ศ.2455 มีรายงานการจัดการศึกษาในมณฑลพายัพ ดังตารางที่ 2 และ 3

ตารางที่ 2 จำนวนวัด พระสงฆ์ สามเณรและเด็ก ในมณฑลพายัพ พ.ศ.2455

เมือง	จำนวน อำเภอ	วัด	พระ	เณรและ เด็กวัด	เด็กบ้าน	พระสงฆ์ที่สอน หนังสือได้
เชียงใหม่	15	802	2,600	14,933	551	1215
ลำพูน	3	245	1,014	6,659	197	244
ลำปาง	9	550	1,593	7,923	307	379
แพร่	4	166	533	2,442	1,904	193

²⁴² หจข. ๖.6 ศ.1/1 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการ (5 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 11 กรกฎาคม พ.ศ.2466)

²⁴³ หจข. ศ.2/57 ระเบียบจัดการศึกษามณฑลพายัพ (26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2452 – 6 เมษายน พ.ศ.2454)

²⁴⁴ David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn* (New Heaven and London: Yale University Press, 1969), p.374.

น่าน	7	414	1,359	5,429	362	179
เขียงราย	12	565	1,343	7,407	1,329	132
แม่ฮ่องสอน	4	85	123	619	54	6
รวม	54	2,836	7,563	45,410	4,704	2,358

ตารางที่ 3 จำนวนนักเรียนที่มีอายุในเกณฑ์เล่าเรียนในมณฑลพายัพ พ.ศ.2455

เมือง	ชาย	หญิง	จำนวนเด็กที่เข้าเรียนแล้ว	
			ชาย	หญิง
เชียงใหม่	24,498	19,926	9,214	341
ลำพูน	2,097	2,533	1,075	95
ลำปาง	19,546	13,535	6,310	129
แพร่	6,096	6,327	1,817	18
น่าน	16,095	15,166	3,643	46
เขียงราย	12,861	17,616	3,600	54
แม่ฮ่องสอน	1,183	1,192	263	1
รวม	82,376	76,295	25,922	684

ที่มา: หจข. ๖.6 ศ.1/14 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปีพุทธศักราช 2455 (พ.ศ.2455)

จากตัวเลขดังกล่าวเห็นได้ว่าพระสงฆ์ในมณฑลพายัพสามารถทำหน้าที่เป็นครูได้ 31% จากจำนวนพระทั้งหมดและมีเด็กร้อยละ 17% ที่ได้รับการศึกษา โดยเด็กผู้หญิงได้เข้าเรียนจำนวนน้อยมากไม่ถึง 1% ทั้งนี้กระทรวงธรรมการได้แต่งตั้งกรรมการมณฑลและผู้ช่วยออกตรวจการจัดการศึกษา โดย พ.ศ.2455 นี้มีครูประจำตามเมืองต่างๆ ได้ครบทุกเมือง แต่มีปัญหาเรื่องการเก็บค่าเล่าเรียนไม่ได้เต็มที่ เนื่องจากราษฎรยังไม่นิยมการเล่าเรียนและยากจน ทั้งนี้การส่งพระภิกษุสามเณรมาศึกษาในโรงเรียนหลวงเพื่อให้จบออกไปเป็นครูทำให้กระทรวงธรรมการสามารถขยายชั้นเรียนได้ตามหลักสูตร และการสอนหนังสือไทยในพ.ศ.2454 - 2455 โดยเฉลี่ยมีนักเรียนเพิ่มขึ้น ในพ.ศ.2456 มีรายงานการจัดการศึกษาในมณฑลพายัพ ดังตารางที่ 4

ตารางที่ 4 จำนวนโรงเรียน นักเรียน และครู แบ่งตามระดับชั้นในมณฑลพายัพพ.ศ.2456

ประเภทโรงเรียน	ระดับ	จำนวนโรงเรียน	นักเรียนเพศชาย	นักเรียนเพศหญิง	ครู
โรงเรียนรัฐบาล	มัธยม	10	267	-	12

โรงเรียนรัฐบาล	ประถม	11	894	76	22
โรงเรียนประชาบาล	ประถม	1,794	35,042	1,120	1,800
โรงเรียนเอกชน	มัธยม	7	180	40	15
โรงเรียนเอกชน	ประถม	19	1,015	509	54
รวม	-	1,814	37,398	1,745	1903

ที่มา: หจข. ร.6 ศ.1/20 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำปีพุทธศักราช 2456 (พ.ศ.2456)

จากตัวเลขดังกล่าวเห็นได้ว่าในพ.ศ.2456 เริ่มมีนักเรียนเรียนต่อในระดับมัธยมศึกษา และจำนวนเด็กนักเรียนทั้งเพศหญิงและเพศชายมีมากขึ้นกว่าปีก่อน ในรายงานของกระทรวงธรรมการได้สรุปว่าการศึกษาในมณฑลพายัพเจริญขึ้นโดยโรงเรียนตัวอย่างประจำเมืองมีความมั่นคงในทุกเมือง โดยกระทรวงธรรมการวางแผนให้โรงเรียนประจำอำเภอขยายการศึกษาถึงชั้นมัธยมปีที่ 3 โรงเรียนประจำตำบลสอนถึงชั้นมัธยมปีที่ 2 โดยพ.ศ.2456 นี้ได้ให้นักเรียนไปเรียนกลุกรรมหรือหัตถกรรม เมื่อถึงฤดูทำนาให้ปล่อยเด็กไปทำงานกับพ่อแม่ 1 – 2 เดือน ปัญหาการขาดแคลนครูโรงเรียนหลวงลดน้อยลงแต่ครูประจำอำเภอและตำบลยังมีไม่เพียงพอ ทั้งนี้กระทรวงธรรมการได้วางนโยบายไว้ว่าหากกรรมการตำบลช่วยเหลือเรื่องจัดการศึกษาควรตั้งให้มีตำแหน่งเป็นแสน ท้าว พญา หรือหาของรางวัลให้และประกาศในที่สาธารณะเพื่อเป็นเป็นตัวอย่าง โดยการหาเงินบำรุงโรงเรียนให้เจ้าคณะแขวงและเจ้าคณะหมวดเรียไรเงินมาบำรุงครู

พระยาไพศาลศิลปศาสตร์และพระยาศึกษาสมบูรณซึ่งขึ้นไปตรวจราชการมณฑลพายัพพ.ศ. 2456 รายงานว่าการศึกษาในมณฑลพายัพแพร่หลายดีผิดคาดแต่ยังมีข้อบกพร่องที่สำคัญคือ “...ขาดการสอนให้เป็นไทยได้จริงๆ...” ครูและนักเรียนยังพูดกันไม่เข้าใจเนื่องจากนักเรียนยังคงพูดภาษาพื้นเมือง แม้แต่ครูในโรงเรียนพระราชาญาเจ้าดารารัศมีบางคนยังไม่รู้จักตัวอักษรไทย นอกจากนี้การจัดการศึกษาสำหรับเด็กผู้หญิงยังไม่เปิดกว้าง อีกทั้งยังมีการแบ่งเด็กออกเป็นลาวเป็นไทย แต่ภาพรวมของการศึกษาดีขึ้นโดยเด็ก ๆ ตามเมืองใหญ่สามารถอ่านหนังสือไทยได้ชัดขึ้น พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ได้เสนอวิธีการแก้ปัญหาการที่เด็กยังพูดภาษาพื้นเมืองว่าควรบังคับให้ครูพูดภาษาไทยกับเด็ก หัดร้องเพลงไทย สวดคำนมัสการคุณานุคุณและบทดอกสร้อยเพื่อให้เด็กร้องเพลงไทยและรู้สึกตนว่าเป็นคนไทย เพื่อ “...เบนการชม่าภาษาพื้นเมือง...” ไปในตัว ทั้งนี้พระยาศึกษาสมบูรณได้ไปตรวจโรงเรียนมิชชันนารีและพบว่ามี การสวดมนต์เป็นภาษาอังกฤษและภาษาพื้นเมืองจึงเสนอให้มีการสวดเป็นภาษาไทย²⁴⁵

ในด้านของพระสงฆ์ พระยาไพศาลศิลปศาสตร์รายงานว่าการสวดมนต์เป็นภาษาพื้นเมืองแม้ว่าจะมีสามเณรบางรูปท่องภาษามคธและภาษาไทยได้แต่ยังไม่รู้ถึงความหมายที่แท้จริง และการที่

²⁴⁵ หจข. ศ.43/14 พระยาไพศาลไปตรวจราชการมณฑลพายัพ (พ.ศ.2456)

ท่องเที่ยวเป็นภาษาไทยได้เป็นเพราะทางการบังคับให้ท่องเที่ยวเป็นภาษาไทยมิฉะนั้นจะไม่ให้บวชเรียน ในเมืองแพร่แม้ว่าเจ้าคณะเมืองแพร่สามารถเทศน์เป็นภาษาไทยกลางได้แต่ยังคงใช้โบราณเป็นตัวอักษรพื้นเมืองประกอบการเทศน์ ที่เมืองแพร่มีปัญหามากกว่าเมืองอื่นๆ เนื่องจากมีคนในบังคับอังกฤษอาศัยอยู่มาก ทั้งฝรั่ง พม่า เงี้ยว ฯลฯ โดยคนพม่าและเงี้ยวไม่นิยมพระพื้นเมืองเนื่องจากมีความประพฤติไม่น่าเลื่อมใสเท่าพระพม่าและพระเงี้ยว แต่ทั้งคนพม่าและเงี้ยวนิยมให้ลูกหลานเรียนหนังสือมากกว่าคนพื้นเมืองโดยนิยมบวชเณรเพื่อเรียนภาษาพม่าแล้วสึกออกมาเข้าโรงเรียนสอนภาษาไทย

พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ได้เสนอวิธีแก้ปัญหาคือพระภิกษุสามเณรยังเทศน์เป็นภาษาพื้นเมืองโดยการจดหาหนังสือเทศน์ที่มีโวหารดีแจกให้พระเทศน์ตามหนังสือและสนับสนุนให้นำพระมาฝึกหัดเป็นครูและฝึกเทศน์ตามแบบอย่างของกรุงเทพฯ ในกรณีของเด็กเงี้ยวพระยาศึกษาสมบูรณเอนอว่าควรเลือกเด็กเงี้ยวมาฝึกหัดเป็นครูและเกลี้ยกล่อมให้บวช ระหว่างที่เรียนต้องทำให้เป็นไทยได้จริงๆ แล้วให้ออกไปเทศน์สั่งสอนชักจูงพวกเงี้ยวที่ไม่ได้เรียน วิธีการแก้ปัญหานี้ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงเห็นด้วยและทรงกล่าวว่าพวกที่ยังถือพวกถือชาติว่าต่างกัมนี่วิธีที่ดีที่สุดคือ “...ต้องให้การศึกษานในการชักจูง...”

สำหรับการแก้ปัญหาคารแบ่งพวกในมณฑลพายัพ พระยาไพศาลศิลปศาสตร์เสนอให้ทางราชการเลิกใช้คำว่า “ลาว” เรียกคนในมณฑลพายัพ โดยเปลี่ยนให้ใช้คำว่า “ชาวเหนือ” แทน และคนกรุงเทพฯ ให้ใช้คำว่า “ชาวใต้” เพื่อลดความรู้สึกแตกแยกซึ่งกันและกัน รวมทั้งเสนอให้มีเครื่องแต่งกายสำหรับชาติเพื่อให้คนทั่วพระราชอาณาจักรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกันไม่ว่าจะเป็นชาวไทยเหนือหรือชาวไทยใต้ควรให้มีการแต่งกายเหมือนกันเนื่องจากเห็นว่า “...พยายามตัดทางใจและคำพูดชักเท่าใด ถ้าเครื่องแต่งกายยังต่างกัน ก็ยังมีวายคิดเป็นคนละพวก...” ข้อเสนอแนะของพระยาศึกษาสมบูรณเอนอให้มีเครื่องแต่งกายสำหรับชาตินี้ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงไม่เห็นด้วยและว่าเป็นเรื่องยาก แต่หากให้จัดเฉพาะเด็กเข้าโรงเรียนอาจเป็นเรื่องที่ทำได้

นอกจากนี้พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ยังรายงานอีกว่าคนล้านนาเป็นคนว่าง่าย เมื่อไปถึงเมืองใดจะเรียกเจ้าคณะหมวด เจ้าคณะแขวงและลูกบ้านมาประชุมร่วมกันและใช้วิธีชักจูงให้เห็นว่าเป็นพวกเดียวกัน และตั้งข้อสังเกตว่าราษฎรนับถือพระพุทธศาสนาเคร่งครัด พระสงฆ์พูดอย่างไรราษฎรก็เชื่อฟัง ดังนั้นจึงควรให้พระช่วยสั่งสอนราษฎรตามแบบอย่างที่กรุงเทพฯ ต้องการ ทั้งนี้พระยาไพศาลศิลปศาสตร์และพระยาศึกษาสมบูรณเอนอได้ให้หนังสือพลเมืองดีและสมบัติผู้ดีไว้ให้อ่านให้กันฟังเวลาประชุมลูกบ้านหรือเวลาที่พระเทศน์ และพยายามชี้แจงให้ราษฎรเห็นประโยชน์ของการเรียนหนังสือไทยโดยใช้อุบายชักชวนให้เห็นว่าการบำรุงโรงเรียนเท่ากับเป็นการบำรุงพระพุทธศาสนา²⁴⁶

เห็นได้ว่าการที่สยามใช้วิธีจัดการศึกษาและควบคุมสถาบันสงฆ์ในมณฑลพายัพในชั้นแรกมีจุดประสงค์เพื่อสร้างความสะดวกในการปกครอง โดยการให้การศึกษากับคนพื้นเมืองเพื่อผลิตคนที่มีความรู้แบบสมัยใหม่เข้ารับราชการโดยไม่ต้องจัดส่งไปจากกรุงเทพฯ ทั้งนี้ส่วนกลางเชื่อว่าการจัดสอน

²⁴⁶ เรื่องเดียวกัน

ภาษาไทยแทนที่ภาษาพื้นเมืองจะช่วยสร้างความสัมพันธ์ที่ดีและลดความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างคนไทยและคนพื้นเมือง อีกทั้งการจัดการศึกษานี้มีจุดประสงค์เพื่อต้องการควบคุมโรงเรียนเอกชนอื่นๆ ที่เปิดสอนกันอย่างเสรีจนอาจทำให้เกิดความไม่เป็นเอกภาพในการปกครอง และการเข้าควบคุมสถาบันสงฆ์ควบคู่ไปกับการจัดการศึกษาเป็นเพราะกรุงเทพฯ ตระหนักดีว่าพระสงฆ์มีอิทธิพลต่อการปลูกฝังความคิดให้กับราษฎร ประกอบกับแผนการจัดการศึกษาตามหัวเมืองจำเป็นต้องใช้วัดและพระสงฆ์ รวมทั้งทัศนคติของส่วนกลางที่มองว่าการศาสนาตามหัวเมืองมีความหละหลวมทำให้กรุงเทพฯ ต้องเข้าควบคุมสถาบันสงฆ์โดยใช้อำนาจของกฎหมายเพื่อให้สอดคล้องกับโครงสร้างการปกครองใหม่และเป็นการวางรากฐานความคิดแบบรัฐชาติ ในทศวรรษที่ 2460 จากการศึกษาที่กรุงเทพฯ ส่งข้าราชการจากส่วนกลางออกตรวจการจัดการศึกษาในมณฑลพายัพพบว่าราษฎรนิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนในโรงเรียนสอนภาษาไทยมากขึ้น แม้ว่ารัฐพยายามให้การศึกษาลดความรู้สึกแบ่งแยกว่าเป็นคนไทยและคนพื้นเมือง แต่การปลูกฝังให้รู้สึกว่าเป็นคนไทยและรักชาติไทยยังไม่ประสบความสำเร็จ ดังนั้นชนชั้นนำของสยามจึงพยายามสร้างสัญลักษณ์บางประการเพื่อให้คนรู้สึกร่วมกันถึงความเป็นชาติ

การส่งเสริมการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีในล้านนา

จากการเข้ามาเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีอเมริกันในสยามในปลายทศวรรษที่ 2400 ชนชั้นนำสยามเลือกที่จะรับเอาความรู้และวิทยาการตะวันตกมาปรับใช้โดยไม่ยอมรับการเปลี่ยนศาสนา ทำให้มิชชันนารีสนใจที่จะขยายงานของตนออกไปนอกกรุงเทพฯ โดย เดเนี่ยล แมคกิลวารี เลือกที่จะขยายงานในหัวเมืองล้านนาโดยเห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามแต่ยังคงอยู่ภายใต้การปกครองของเชื้อพระวงศ์ทางเหนือซึ่งมีอำนาจสิทธิขาดภายในอาณาจักรของตนเอง

ในพ.ศ.2406 เดเนี่ยล แมคกิลวารี (ภาพที่ 18) และ โจนาธาน วิลสัน (Jonathan Wilson) ได้ขึ้นไปสำรวจเมืองเชียงใหม่โดยได้รับใบเบิกทางจากรัฐบาลสยาม การสำรวจครั้งแรกนี้ เดเนี่ยล แมคกิลวารี ไม่ได้พบกับพระเจ้ากาวิโลรสโดยตรงเนื่องจากพระองค์เสด็จลงมากลางกรุงเทพฯ สิ่งที่ทำให้เดเนี่ยล แมคกิลวารีเชื่อว่าการเผยแพร่ศาสนาในหัวเมืองล้านนาเป็นไปได้คือการต้อนรับจากเจ้าอุปถัมภ์ภูมิจิตตวงศ์เล็กของพระเจ้ากาวิโลรสซึ่งมีความสนิทสนมกับครอบครัวบริวรัตเลย์และแมคกิลวารีในช่วงที่เสด็จลงมากรุงเทพฯ²⁴⁷ อีกทั้งความสนใจจากชาวต่างชาติที่แวะเวียนมาเยี่ยมทำให้เดเนี่ยล แมคกิลวารี และคณะมีความมุ่งหวังที่จะดำเนินงานเผยแพร่ศาสนาคริสต์ นิยายเพรสไบทีเรียน ในหัวเมืองล้านนา²⁴⁸ อีก 2 ปีต่อมาเดเนี่ยล แมคกิลวารีและโจนาธาน วิลสันได้รับมอบหมายจากสภาคริสตจักรให้เป็นผู้รับผิดชอบในการเปิดคริสตจักรที่เมืองเชียงใหม่ ภายใต้การสนับสนุนของมิสเตอร์ฮูด (Mr. Hood) กงสุลอเมริกัน

²⁴⁷ เดเนี่ยล แมคกิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 61 – 65.

²⁴⁸ ประยูทธ สายต่อเนื่อง, “บทบาทด้านการแพทย์ของคณะมิชชันนารีเพรสไบทีเรียนในจังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. 2410 – 2445”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*, 2551, หน้า 48.

ประจำกรุงเทพฯ ที่ได้ส่งหนังสือขออนุญาตมายังรัฐบาลสยาม แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิเสธว่าพระองค์ไม่สามารถอนุญาตได้และทรงแนะนำให้เดเนียด แมคกิลวารีไปขออนุญาตจากพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ซึ่งขณะนั้นอยู่ที่กรุงเทพฯ ด้วยตนเอง ในวันต่อมาเดเนียด แมคกิลวารี จึงได้พบพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์เพื่อชี้แจงวัตถุประสงค์ในการเผยแพร่ศาสนา จัดตั้งโรงเรียนและรักษาคนป่วย ซึ่งพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์อนุญาตโดยดี²⁴⁹

ประสิทธิ์ อุดมพงศ์ เสนอว่าการที่พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ยินยอมที่จะให้มิชชันนารีขึ้นไปเผยแพร่ศาสนาในเมืองเชียงใหม่ได้นั้นมาจากการที่พระองค์ทรงรับรู้ถึงสิ่งที่มิชชันนารีนำมาสู่สยาม และประโยชน์จากวิทยาการตะวันตกคงเป็นสิ่งดึงดูดใจทำให้พระองค์ต้องการให้สิ่งเหล่านี้ไปเผยแพร่ในบ้านเมืองของตน²⁵⁰

ภาพที่ 18 เดเนียด แมคกิลวารี ผู้ก่อตั้งคริสตจักรเมืองเชียงใหม่

ที่มา: เดเนียด แมคกิลวารี, หนึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 34.

ในเดือนเมษายนพ.ศ.2410 เดเนียด แมคกิลวารีและครอบครัวเดินทางไปเมืองเชียงใหม่เพื่อเริ่มงานเผยแพร่ศาสนา โดยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ติดภารกิจทำสงครามกับเจ้าฟ้าโกหล่านทำให้ไม่มีเวลา

²⁴⁹ เดเนียด แมคกิลวารี, หนึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว, หน้า 76.

²⁵⁰ ประสิทธิ์ อุดมพงศ์, "มิชชันนารีอเมริกันกับการตั้งชุมชนชาวคริสต์ในล้านนาช่วงสมัยของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม พ.ศ.2410 – 2476", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550, หน้า 64.

ตรวจสอบการเผยแพร่คริสต์ศาสนา เปิดโอกาสให้ เดเนียด แมคกิลวารี ทำการเผยแพร่คริสต์ศาสนากับชาวบ้านได้โดยตรง ประโยชน์จากวิทยากรตะวันตกไม่ว่าจะเป็นความรู้ด้านการแพทย์สมัยใหม่ ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ฯลฯ เป็นสิ่งที่ เดเนียด แมคกิลวารีและคณะได้นำมาเผยแพร่ในล้านนาและเป็นประโยชน์ในการชักจูงให้คนพื้นเมืองยอมเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์มากขึ้น เมื่อมีคนท้องถิ่นหันมานับถือศาสนาใหม่อย่างรวดเร็วและมีแนวโน้มว่ามีผู้สนใจคริสต์ศาสนาอีกจำนวนไม่น้อย²⁵¹ ส่งผลให้พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ต่อต้านการเผยแพร่ศาสนาอย่างรุนแรงโดยคริสเตียน 2 คนคือน้อยสุนยะและหนานชัยชาวบ้านในเขตแม่ปู้คาถูกฆ่าตายในเดือนกันยายนพ.ศ.2412 เดเนียด แมคกิลวารีเชื่อว่าเป็นคำสั่งของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เนื่องจากพระองค์ทรงโกรธเคืองเมื่อรู้ว่าจารีตเก่าๆ ถูกทำลาย ซึ่งทำให้พระราชอำนาจที่เคยเด็ดขาดหมดความหมายต่อราษฎร²⁵²

การเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์ของคนพื้นเมืองส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการควบคุมกำลังคนระบบสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของล้านนา และทำลายอำนาจของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์โดยตรงเนื่องจากผู้ที่เป็นคริสเตียนถูกสอนให้เลิกนับถือผีปู่ย่าและเลิกบูชาเทพยดาต่างๆ รวมไปถึงห้ามมิให้ทำงานในวันอาทิตย์ซึ่งเป็นวันสะบาโต เมื่อหนานอินดีะเข้ามาเป็นคริสเตียนคนแรกได้ปฏิเสธการถูกเกณฑ์ให้ทำงานในวันอาทิตย์ อีกทั้งได้ชักนำบุตรที่บวชเป็นพระสึกออกมาเป็นคริสเตียน เดเนียด แมคกิลวารีเชื่อว่าการยอมรับคำสั่งสอนของหนานอินดีะเป็นตัวอย่างสำคัญที่มีอิทธิพลทำให้คนท้องถิ่นสนใจในคำสั่งสอนของมิชชันนารีและกล้าที่จะเปลี่ยนการนับถือศาสนาอย่างเปิดเผย²⁵³

แม้ว่าจำนวนคนที่เปลี่ยนศาสนาอาจมีจำนวนไม่มากนักหากนับจากวันที่เดเนียด แมคกิลวารีได้เริ่มขึ้นมาเผยแพร่ศาสนาในเมืองเชียงใหม่ตั้งแต่เดือนเมษายนพ.ศ.2410 จนกระทั่งเดือนกันยายนพ.ศ.2412 โดยมีเพียง 7 คนเท่านั้น แต่บุคคลเหล่านั้นส่วนใหญ่อยู่ในฐานะที่ได้รับการยอมรับในสังคม เช่น แสนยาริชัย เป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้าเมืองลำพูน หนานชัยที่ถูกประหารเป็นหมอพื้นบ้านและเคยเป็นถึงเจ้าอาวาสเมื่อสึกออกมายังมีตำแหน่งมรรคทายกวัดและได้รับการละเว้นส่วยแรงงาน แต่เมื่อเปลี่ยนศาสนาได้ยอมละทิ้งสิทธิพิเศษดังกล่าว การที่บุคคลซึ่งเคยผ่านการบวชเรียนเช่นหนานชัยและลูกชายของหนานอินดีะยอมเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์ย่อมส่งผลต่อความคิดของคนพื้นเมืองไม่น้อย ทั้งนี้ตัวหนานชัยเองก่อนเข้าพิธีรับศีลมหาสนิทได้ร้องขอให้เดเนียด แมคกิลวารีทำหนังสือขอพระบรมราชานุญาตจากกษัตริย์สยามให้ราษฎรนับถือศาสนาได้อย่างเสรี แต่เดเนียด แมคกิล

²⁵¹ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “มิชชันนารีอเมริกันกับการตั้งชุมชนชาวคริสต์ในล้านนาช่วงสมัยของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม พ.ศ.2410 – 2476”, หน้า 65 – 68.

²⁵² เดเนียด แมคกิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว, หน้า 86 – 97, 113.

²⁵³ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “มิชชันนารีอเมริกันกับการตั้งชุมชนชาวคริสต์ในล้านนาช่วงสมัยของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม พ.ศ.2410 – 2476”, หน้า 69.

วารีดาคาการณินผิดโดยเชื่อคำรับรองจากเจ้าอุปราชว่าจะไม่มีการเดือดร้อนจากการเปลี่ยนศาสนา รวมทั้งเชื่อมั่นในพระเยซูคริสต์ว่าจะปกป้องคุ้มครองคนเหล่านี้ได้²⁵⁴

จากการที่คริสเตียนพื้นเมืองทั้ง 2 ถูกส่งประหารเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญที่ทำให้กรุงเทพฯ ต้องเข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ เนื่องจากเดเนียล แมคกิลวารีได้ทำหน้าที่สื่อร้องเรียนมายังกงสุลอเมริกันที่กรุงเทพฯ และอ้างถึงสิทธิสภาพนอกอาณาเขตที่สยามได้ทำไว้กับอเมริกา มิสเตอร์ฮูด กงสุลอเมริกันได้ทำหน้าที่สื่อร้องเรียนรัฐบาลสยามให้ไต่สวนเรื่องดังกล่าว ในครั้งแรกรัฐบาลสยามบอปิดความรับผิดชอบโดยให้เหตุผลว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอยู่นอกความรับผิดชอบของรัฐบาลสยาม²⁵⁵ แต่ภายหลังรัฐบาลสยามได้ส่งข้าหลวงขึ้นไปที่เมืองเชียงใหม่ในเดือนพฤศจิกายนพ.ศ.2413 และประกาศให้สิทธิแก่มิชชันนารีที่จะออกไปจากเมืองเชียงใหม่หรืออยู่ต่อไปได้ตามที่ความต้องการแต่เดเนียล แมคกิลวารีเลือกที่จะอยู่เผยแผ่ศาสนาต่อไป ภายหลังพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ถูกเรียกตัวลงมาที่กรุงเทพฯ เมื่อพระองค์เสด็จกลับเมืองเชียงใหม่ทรงประชวรจนถึงแก่พิราลัยระหว่างทางในเดือนมิถุนายนพ.ศ.2413 และผู้ที่ขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ลำดับถัดมาคือเจ้าอินทวิชยานนท์ซึ่งทรงอนุญาตให้มิชชันนารีเผยแผ่ศาสนาต่อไปโดยรับรองว่าจะไม่มีผู้ใดขัดขวางการทำงาน²⁵⁶

แม้ว่าเดเนียล แมคกิลวารีและคณะจะได้รับการสนับสนุนจากเจ้าอินทวิชยานนท์แต่ก็ได้รับการต่อต้านจากเจ้าอุปราชบุญทวงศ์ซึ่งเป็นพระอนุชาต่างมารดาของเจ้าอินทวิชยานนท์และเป็นผู้มีอำนาจมากในเมืองเชียงใหม่ การต่อต้านนี้ปรากฏชัดเจนในคราวที่ลูกสาวคนโตของหนานอินท๊ะเข้าพิธีแต่งงานกับคริสเตียนคนหนึ่งซึ่งเป็นครั้งแรกที่มีการจัดงานแต่งงานแบบชาวคริสต์ในเมืองเชียงใหม่ ทั้งนี้หนานอินท๊ะเป็นไพร่อยู่ในสังกัดของเจ้าอุปราชบุญทวงศ์ ทำให้พระองค์เข้ามาข้องเกี่ยวกับเรื่องโดยเรียกเก็บค่าธรรมเนียมเช่นไหว้ผีโดยอ้างว่าธรรมเนียมล้านนาถือว่าผีเป็นผู้พิทักษ์รักษาครอบครัว เมื่อผู้ใดเปลี่ยนศาสนาความผูกพันนี้จะต้องจบสิ้นลง เข้าใจว่าความผูกพันที่ถูกอ้างถึงนี้หมายถึงสัญลักษณ์การเป็นส่วนหนึ่งในสังคมดั้งเดิมของล้านนาโดยเชื่อมโยงกับการเป็นไพร่ที่อยู่ภายใต้กำกับของเจ้าอุปราชบุญทวงศ์ ดังนั้นการปฏิเสธการจ่ายเงินเช่นไหว้ผีจึงเท่ากับปฏิเสธอำนาจของเจ้าอุปราชบุญทวงศ์ซึ่งการกระทำดังกล่าวได้สร้างความไม่พอใจให้กับพระองค์อย่างมาก เดเนียล แมคกิลวารีจึงได้ระงับงานแต่งงานไว้ชั่วคราวโดยปรึกษากับพระยาเทพประชนและเจ้าอินทวิชยานนท์และมีความเห็นร่วมกันว่าการอนุญาตให้คริสเตียนทั้ง 2 ประกอบพิธีแต่งงานโดยไม่เช่นไหว้ผีนั้นไม่มีผู้ใดสามารถบังคับเจ้าอุปราชบุญทวงศ์ได้นอกจากษัตริย์สยามเท่านั้น²⁵⁷

²⁵⁴ เดเนียล แมคกิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*, หน้า 110 – 111 และ 126 – 127.

²⁵⁵ รัตนพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2416 – 2480)”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2523, หน้า 34.

²⁵⁶ เดเนียล แมคกิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*, หน้า 151 – 155.

²⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 234 – 235.

การต่อต้านของเจ้าอุปราชอินทวงศ์ในครั้งนี้คล้ายกับเป็นการทำทายนอำนาจของกษัตริย์สยาม เพราะเชื่อว่าตนมีสิทธิขาดเหนือไพร่ในสังกัด และข้าหลวงหรือแม้แต่กษัตริย์สยามเองคงไม่มาข้องเกี่ยว แต่เจ้าอุปราชบุญทวงศ์ทรงคาดการณ์ผิด เนื่องจากเดเนียด แมคคิลวารีได้ทำหนังสือร้องเรียนลงมาที่ กรุงเทพฯ ในเวลาไม่นานนักพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการ ประกาศเสรีภาพในการนับถือศาสนา ซึ่งพระบรมราชโองการดังกล่าวเป็นการตอบโต้ทางการเมืองอย่าง แท้จริงและเป็นการหวังผล 3 ทาง กล่าวคือในทางที่หนึ่งเนื่องจากพระองค์ทรงไม่เห็นด้วยกับวิธีการ แก้ปัญหาของเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ที่เห็นว่าไม่ควรยุ่งเกี่ยวกิจการภายในของหัวเมืองล้านนา เนื่องจากถือว่าเป็นประเทศราช²⁵⁸ ดังนั้นหากพระองค์ทรงแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้จะเป็นการแสดง บทบาทที่เหนือกว่าทางการเมืองของพระองค์ ทางที่สอง เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะดึงเอาหัวเมืองล้านนาเข้ามาอยู่ในพระราชอำนาจตั้งแต่สมัยที่เจ้าอิน ทวิชยานนท์ขึ้นไปรับการแต่งตั้งให้เป็นเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่อย่างเป็นทางการในพ.ศ.2415²⁵⁹ ดังนั้นการ แทรกแซงการเมืองภายในและลดอำนาจของผู้ที่ทำทายจึงเป็นสิ่งที่พระองค์จำเป็นต้องกระทำ และ ในทางที่สาม มิชชันนารีถือเป็นตัวแทนความศิวิไลซ์แบบตะวันตกซึ่งขณะนั้นสยามเองก็เร่งพัฒนา บ้านเมืองให้มีความเจริญในสายตาของตะวันตก โดยพระองค์ได้ทรงประจักษ์ถึงประโยชน์จากวิทยาการ ต่างๆ ที่มิชชันนารีได้นำเข้ามาเผยแพร่ว่าเป็นประโยชน์ในสังคมสยามเพียงใดและคงหวังให้สิ่งเหล่านั้น เกิดขึ้นในหัวเมืองล้านนาเช่นกัน

ภายหลังจากมีพระบรมราชโองการประกาศเสรีภาพในการนับถือศาสนา การทำงานของ มิชชันนารีจึงขยายออกไปอย่างรวดเร็วโดยมีจุดประสงค์หลักที่จะเพิ่มจำนวนคนเข้ารับ²⁶⁰ โดยใช้ ยุทธศาสตร์ 2 ประการคือการบริการด้านการแพทย์สมัยใหม่ควบคู่ไปกับการจัดการศึกษาแบบตะวันตก ซึ่งทั้ง 2 สิ่งนี้ได้สร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในวงกว้างแต่ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลสยามทางด้านการเงินน้อยมาก

ทางด้านการแพทย์ ในความเชื่อดั้งเดิมของคนล้านนาหากมีความเจ็บป่วยมักจะโทษผีว่าเป็น ต้นเหตุและไปรักษากับหมอผี แต่มิชชันนารีแสดงให้เห็นว่าความเชื่อดังกล่าวไม่มีความเป็นเหตุเป็นผล ทางวิทยาศาสตร์ ในวารสาร *The Laos News* ซึ่งมิชชันนารีได้จัดทำขึ้นตั้งแต่พ.ศ.2447 ได้กล่าวถึงคน ล้านนาจำนวนมากที่เปลี่ยนศาสนาภายหลังได้รับการรักษาโรคตามแบบตะวันตกโดยคนเหล่านั้นหันมา นับถือศาสนาคริสต์และปฏิเสธความเชื่อแบบดั้งเดิม²⁶¹ ตัวอย่างวิธีการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีเช่น

²⁵⁸ หจช. ๖.5 (๒)22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 ธันวาคม พ.ศ. 2417 – 9 ตุลาคม พ.ศ.2418)

²⁵⁹ หจช. ๖.5 บ.20/1 จดหมายเหตุโหร (พ.ศ.1464 – 2417)

²⁶⁰ *The Laos News* 1, 1 (January, 1904): p.19.

²⁶¹ *The Laos News* 4, 2 (April, 1907): p.121, *The Laos News* 11, 4 (October, 1914): p.128, *The Laos News* 12, 1 (January, 1915): p.6.

ที่เมืองเชียงใหม่ครอบครัวที่อยู่ห่างไกลครอบครัวหนึ่งซึ่งพ่อแม่และพี่สาวเป็นคริสเตียนแล้ว แต่ผู้ป่วยซึ่งเป็นหญิงสาวและสามีในครอบครัวดังกล่าวยังไม่ได้เปลี่ยนศาสนา เมื่อทั้ง 2 คนล้มป่วยจึงไปหาหมอผีและทำทุกวิธีตามแบบพื้นบ้านแต่ไม่หายจากอาการป่วย จึงได้ไปร้องขอกับมิชชันนารีเพื่อเข้ารับมิชชันนารีจึงมาทำการรักษาที่บ้านโดย 2 – 3 วันต่อมาจึงหายจากอาการป่วยและหันมานับถือศาสนาคริสต์²⁶²

ทั้งนี้โรคที่คนล้านนาเป็นมากคือไข้มาลาเรีย ไข้ทรพิษ โรคคอกพอกและโรคพยาธิปากขอ²⁶³ ดังนั้นยาควินินและวัคซีนจึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการเผยแพร่ศาสนา เดเนียด แมคคิลวารีได้นำวัคซีนขึ้นมาจากเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2410 และสามารถช่วยชีวิตคนล้านนาไว้ได้จำนวนมากซึ่งทำให้การเผยแพร่ศาสนาทำได้ง่ายขึ้น ในพ.ศ.2411 – 2412 แมคคิลวารีได้เขียนบทความเรื่อง “Medical Mission and Missionary Physicians” เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการใช้วิธีการแพทย์แบบสมัยใหม่เพื่อชักจูงให้คนหันมาศรัทธาในศาสนาคริสต์²⁶⁴ เดเนียด แมคคิลวารีจึงได้ขอต่อสภาคริสตจักรให้ส่งแพทย์ขึ้นมายังขยายงานในหัวเมืองล้านนา ในพ.ศ.2414 สภาคริสตจักรจึงได้นายแพทย์ซี. ดับลิว. วรูแมน ซึ่งเป็นหมอรักษาโรคทั่วไปและหมอผ่าตัดที่มีฝีมือมาช่วยรักษาคนไข้²⁶⁵ และภายหลังได้มีส่วนช่วยในการจัดตั้งโอสถศาลาเพื่อให้บริการรักษาผู้ป่วย รวมไปถึงการติดตามผลการรักษาและเยี่ยมผู้ป่วยตามบ้าน ทั้งนี้การพูดคุยกับผู้ป่วยเกี่ยวกับอาณาจักรของพระเจ้าถือเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญอย่างหนึ่งในการรักษา²⁶⁶ ภายหลังโอสถศาลาที่ได้รับการจัดตั้งโดยมิชชันนารีนี้มีจำนวนคนป่วยเพิ่มขึ้นอย่างมาก นายแพทย์ซี. ดับลิว. วรูแมน จึงมีแนวคิดจัดตั้งโรงพยาบาลชั่วคราว ในพ.ศ.2432 นายแพทย์ เจมส์ ดับเบิลยู แมคแคน (James W. Mckean) ได้มาเป็นแพทย์ประจำการที่เมืองเชียงใหม่และสร้างโรงพยาบาลโดยได้รับเงินสนับสนุนจากบริษัทค้าไม้ของชาวต่างชาติ เช่น บริษัทบอร์เนียว บริษัทบอมเบย์เบอร์มาร่วมกับพ่อค้าในเมืองเชียงใหม่จัดสร้างอาคารรักษาผู้ป่วยที่ประกอบด้วยเครื่องมือและวิทยากรที่ทันสมัยจากตะวันตก โดยทำการรักษาให้กับคนทุกระดับ²⁶⁷ การจัดตั้งโรงพยาบาลนี้ได้ขยายไปตามเมืองต่างๆ เช่น เมืองลำปาง เมืองแพร่และเมืองเชียงราย แม้แต่เมืองน่านที่การคมนาคมยากลำบากยังมีบริการรักษาผู้ป่วย

²⁶² *The Laos News* 1, 1 (January, 1904): p.20.

²⁶³ *The Laos News* 12, 1 (January, 1915): p.6.

²⁶⁴ นันทชัย มีชูธน, *175 ปี พันธกิจคริสต์ศาสนาโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย* (กรุงเทพฯ: ประชุมทอง พรินต์ติ้งกรุ๊ป, 2547), หน้า 185.

²⁶⁵ เดเนียด แมคคิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*, หน้า 168 – 169.

²⁶⁶ *The Laos News* 1, 1 (January, 1904): p.20.

²⁶⁷ ประยูทธ สายต่อนื่อง, “บทบาทด้านการแพทย์ของคณะมิชชันนารีเพรสไบทีเรียนในจังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. 2410 – 2445”, หน้า 82 – 88.

ของมิชชันนารีตั้งแต่พ.ศ.2439²⁶⁸ ในปลายทศวรรษที่ 2450 ภายหลังจากการจัดตั้งโรงพยาบาลแห่งแรกในเมืองเชียงใหม่มีผู้มารักษาอาการเจ็บป่วยโดยเฉลี่ยวันละ 15 คน มีการผ่าตัดใหญ่ราว 60 ครั้ง รวมทั้งปีมีคนได้รับการรักษาราว 4,000 ราย ที่เมืองลำปางมีการจัดตั้งโรงพยาบาลเช่นกันโดยมีผู้ป่วยมารักษาราว 9,000 รายเมื่อเทียบกับประชากรทั้งหมดในเมืองลำปางราว 200,000 คน²⁶⁹ ตัวเลขดังกล่าวจึงนับว่าสูงมาก ทำให้เราพอประมาณได้ว่าการส่งผ่านแนวคิดของพวกมิชชันนารีน่าจะสร้างความเปลี่ยนแปลงได้ในวงกว้าง

ในพ.ศ.2450 งานด้านการแพทย์ของมิชชันนารีได้ก้าวหน้าขึ้นอีกขั้นหนึ่งโดยมีการจัดตั้งห้องทดลองผลิตวัคซีนขึ้นเองและมีคนร่วมทำงานราว 100 คน วัคซีนที่ผลิตได้นี้สามารถรักษาคนได้ถึง 17,000 คน โดยเดือนมิถุนายนถึงเดือนพฤษภาคมคนเหล่านี้จะออกไปฉีดวัคซีนตามหมู่บ้าน โดยผู้ที่ไปแจกจ่ายวัคซีนจะมีการสอนร้องเพลงสวดมนต์ไปตามบ้าน จากที่หนึ่งไปที่หนึ่ง โดยหมู่บ้านบางแห่งสามารถร้องเพลงสวดมนต์ได้ทั้งๆ ที่ไม่เคยมีมิชชันนารีเข้าไปถึง ด้วยวิธีการเผยแพร่ศาสนาจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่งเช่นนี้ทำให้มิชชันนารีมั่นใจว่างานของตนนั้นไม่มีที่แห่งใดที่เข้าไปไม่ถึง²⁷⁰ แม้ว่าการขยายงานด้านการแพทย์เป็นสิ่งที่น่าสนใจและรัฐบาลสยามให้ความสำคัญ แต่เป็นไปในลักษณะของสนับสนุนการดำเนินงานด้านนโยบายมากกว่าทุนทรัพย์²⁷¹ เนื่องจากรัฐบาลสยามไม่มีนโยบายจัดตั้งโรงพยาบาลของรัฐเพราะขาดแคลนทั้งเงินและบุคลากร²⁷² โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริจาคเงิน 2,000 รูปีให้กับโรงพยาบาลที่จัดตั้งขึ้นใหม่ในเมืองลำปาง²⁷³ เข้าใจว่าเป็นเงินส่วนพระองค์มากกว่าจะเป็นการจัดงบประมาณให้ หรือในพ.ศ.2447 มิชชันนารีพยายามจัดตั้งโรงพยาบาลแห่งที่ 2 ในเมืองเชียงใหม่โดยได้รับเงินบริจาคเพียง 900 บาทจากพระยาสุรสีห์วิศิษฏ์ศักดิ์และข้าราชการที่ช่วยกันเรียกริเงินเท่านั้น²⁷⁴

²⁶⁸ เฮอริเบท สวอนสัน, “ผู้ส่งเสริมและผู้ร่วมงาน: คณะมิชชันนารีกับการปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ในจังหวัดน่าน (ค.ศ.1895 – 1934),” *วารสารมนุษยศาสตร์* 11, 2 (มกราคม – มิถุนายน, 2526): 75.

²⁶⁹ *The Laos News* 1, 1 (January, 1904): p.20.

²⁷⁰ *The Laos News* 1, 1 (January, 1904): p.19 – 20, *The Laos News* 4, 1 (January, 1907): p.6.

²⁷¹ *The Laos News* 1, 1 (January, 1904): p.20, *The Laos News* 2, 3 (July, 1905): p.39, *The Laos News* 2, 4 (October, 1905): p.80, *The Laos News* 2, 2 (April, 1905): p.6, *The Laos News* 4, 1 (January, 1907): p.7, หจช. ๕.๕.๒๔/๒๗ โรงพยาบาลอเมริกันเมืองนครศรีธรรมราชและมณฑลพายัพ (25 มีนาคมพ.ศ.2444 – 28 พฤศจิกายน พ.ศ.2446)

²⁷² ยูวดี ตปนียากร, “วิวัฒนาการการแพทย์แพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2522, หน้า 163.

²⁷³ เดเนียด แมคคิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*, หน้า 293 และ 326.

²⁷⁴ *The Laos News* 1, 3 (July, 1904): p.82.

การเผยแพร่ศาสนาผ่านการศึกษาแบบตะวันตกเป็นงานอีกส่วนหนึ่งที่มิชชันนารีให้ความสำคัญอย่างมาก โดยเดเนียด แมคคิลวารีเชื่อว่าในระยะแรกที่ขึ้นไปเผยแพร่ศาสนาในเมืองเชียงใหม่มีคนไม่กล้าเปลี่ยนศาสนาอย่างเปิดเผยแต่ถ้ามีโรงเรียนจะช่วยทำให้งานเผยแพร่พระคัมภีร์ในหมู่เยาวชนเป็นไปได้ง่ายขึ้น²⁷⁵ อีกทั้งทัศนคติของแมคคิลวารีและวิลสันเองมีความเชื่อว่าความศรัทธาอย่างจริงใจในศาสนาคริสต์มาจากการอ่านพระคัมภีร์ซึ่งถือเป็นวัจนะที่เป็นคำสอนของพระเจ้า แม้ว่าคนที่เปลี่ยนมานับศาสนาคริสต์แล้วแต่ไม่สามารถอ่านพระคัมภีร์ได้เท่ากับว่ายังไม่มีความเชื่ออย่างแท้จริง ดังนั้นการเรียนหนังสือเพื่อให้อ่านพระคัมภีร์ได้เข้าใจจึงเป็นสิ่งสำคัญ²⁷⁶

พวรรณตรี แซ่ฮัง ชี้ให้เห็นว่าแนวทางการจัดการศึกษาของมิชชันนารีเน้นกลุ่มเป้าหมายกับผู้ทีบุตรหลานของคริสเตียนในท้องถิ่น และเริ่มจัดให้กับเด็กผู้หญิงก่อนเด็กผู้ชายเพราะเล็งเห็นว่าเป็นกลุ่มที่ขาดโอกาสทางการศึกษาโดยใช้วิธีรับอุปการะเด็กให้เข้ามาเป็นนักเรียนประจำและพักอาศัยอยู่ที่บ้านของครูสตรี ทั้งนี้เพื่อแยกเด็กออกจากสภาพแวดล้อมเดิมที่มิชชันนารีคิดว่าเป็นสิ่งนอกเรืตและชั่วร้าย โดยมีความต้องการที่จะเปลี่ยนเด็กของตนให้เป็นชาวคริสเตียนที่ติงตามทัศนะของโลกตะวันตก²⁷⁷ แม้ว่าการศึกษาสำหรับเด็กผู้ชายจะเริ่มขึ้นทีหลังราว 10 ปีหลังจากจัดตั้งโรงเรียนเด็กผู้หญิง แต่แนวคิดและวิธีการในการจัดการศึกษามีความคล้ายคลึงกัน คือสนับสนุนให้เด็กบางส่วนเข้าเป็นนักเรียนประจำซึ่งทำให้มีภาระค่าใช้จ่ายตามมา แม้ว่าภายหลังกมิชชันนารีจะมีการเก็บเงินค่าเล่าเรียนแต่จำนวนเด็กนักเรียนยังคงเพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง²⁷⁸ ทั้งนี้รัฐบาลสยามไม่มีนโยบายขยายการจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่ไปตามหัวเมืองจนกระทั่งต้นทศวรรษที่ 2450 จึงได้เริ่มต้นขึ้น ดังนั้นการจัดการศึกษาของมิชชันนารีจึงกล่าวได้ว่าทำโดยปราศจากความช่วยเหลือของรัฐบาลสยามทางด้านทุนทรัพย์ มีเพียงการบริหารการเงินหรือที่ดินเป็นครั้งคราวจากข้าหลวงสยามและบรรดาข้าราชการ เจ้านายท้องถิ่นและนักธุรกิจซึ่งคนกลุ่มนี้ได้ประโยชน์จากการที่ส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนโดยเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาแบบสมัยใหม่²⁷⁹ แม้ว่รัฐบาลสยามไม่มีส่วนสนับสนุนทุนทรัพย์ในการจัดการศึกษาของมิชชันนารีแต่มี

²⁷⁵ เดเนียด แมคคิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*, หน้า 199.

²⁷⁶ Herbert R. Swanson, "Prelude to Irony the Princeton Theology and the Practice of American Presbyterian Mission in Northern Siam, 1867 – 1880", Ph.D. Dissertation the Melbourne University, 2003, p.165.

²⁷⁷ พวรรณตรี แซ่ฮัง, "ยุทธศาสตร์วัฒนธรรมด้านการศึกษาของมิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนในเมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2416 – 2484", วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550, หน้า 66.

²⁷⁸ *The Laos News* 1, 4 (October, 1904): p.103., *The Laos News* 2, 3 (July, 1905): p.67.

²⁷⁹ *The Laos News* 1, 3 (July, 1904): p.59., *The Laos News* 4, 2 (April, 1907): p.33., *The Laos News* 2, 1 (January, 1905): p.24., *The Laos News* 6, 1 (February, 1904): p.14. *The Laos News* 10, 4 (October, 1913): p.105 – 106 .

นโยบายสนับสนุนอย่างชัดเจนโดยพ.ศ.2448 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ได้เสด็จเป็นประธานวางศิลาฤกษ์อาคารหลังใหม่ของโรงเรียนชายและพระราชทานชื่อว่าโรงเรียนปรีณิสร์รอยแยลส์คอลเลจ²⁸⁰ การกระทำดังกล่าวจึงเท่ากับเป็นการยอมรับงานของมิชชันนารีอยู่ในที่

การเรียนการสอนของมิชชันนารีนอกจากจะสอนเรื่องราวในพระคัมภีร์แล้วยังมีความรู้อื่น ๆ ที่เป็นประโยชน์ในการประกอบอาชีพด้วย เช่น การจัดสอนภาษาไทยและภาษาอังกฤษ การเย็บจักรถักลูกไม้ การพิมพ์ ดนตรี ทำสวน ชักผ้า ทอผ้า²⁸¹ ซึ่งเด็กที่จบจากโรงเรียนมิชชันนารีทั้งเด็กผู้ชายและเด็กผู้หญิงได้รับการว่าจ้างเป็นครูในโรงเรียนของมิชชันนารีเอง การจ้างเป็นเสมียนในบริษัทต่างๆ ทำงานในธุรกิจการพิมพ์และทำงานเป็นข้าราชการของสยาม²⁸² การจัดการศึกษาของมิชชันนารีเป็นการเปิดโอกาสทางการศึกษาให้กับเด็กผู้หญิงในสังคมล้านนาโดยเด็กหญิงเหล่านั้นมีโอกาสเลื่อนฐานะทางสังคมและได้โดยได้รับการนับถือจากคนรอบข้าง²⁸³

นอกจากการบริการด้านการแพทย์และการจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่ให้กับคนทั่วไปแล้วมิชชันนารียังมีบทบาทกับคนอื่นอีก 2 กลุ่มที่ถูกละเลยจากสังคมอีกด้วย กลุ่มแรกคือกลุ่มที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นผีกะและกลุ่มที่สองคือกลุ่มที่เป็นโรคเรื้อน

ความเชื่อเรื่องผีกะนี้ เดเนียล แมคคิลวารีตั้งข้อสังเกตว่าอาจเป็นวิธีกล่าวหาเพื่อกำจัดศัตรูหรือคนไม่พึงปรารถนาให้ออกไปจากสังคม การถูกกล่าวหาว่าเป็นผีกะจะถูกคว่ำบาตรโดยถือว่าเป็นเสนียดสังคม²⁸⁴ ถูกขับไล่ออกจากบ้านของตนเองและบางครั้งอาจได้รับอันตรายจนถึงชีวิต ในงานเขียนเรื่อง “A Half Century among the Siamese and the Laos” ของเดเนียล แมคคิลวารีได้ยกตัวอย่างเหตุการณ์เรื่องผีกะไว้อย่างน้อย 3 เหตุการณ์ได้แก่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองเชียงใหม่ของครอบครัวป่าแสงบุญ เหตุการณ์ที่ 2 เกิดขึ้นในเมืองลำพูนกับครอบครัวชายชราครอบครัวหนึ่ง และเหตุการณ์ที่ 3 เกิดขึ้นที่เวียงป่าเป้า เหตุการณ์แรกเกิดขึ้นในเดือนสิงหาคมพ.ศ.2421 ป่าแสงบุญและครอบครัวซึ่งเคยเป็นนางกำนัลของบิดาเจ้านายองค์หนึ่ง ถูกขับไล่ออกจากหมู่บ้านโดยชาวบ้านอ้างว่าครอบครัวดังกล่าวเป็นต้นเหตุของความเจ็บป่วยที่เกิดจากวิญญาณชั่วร้ายที่สิงอยู่ แม้ว่าป่าแสงบุญจะเป็นนางกำนัลใกล้ชิดแต่เจ้านายองค์นั้นไม่สามารถช่วยเหลือได้จึงได้ร้องขอต่อมิชชันนารีให้เป็นผู้อุปการะ ภายหลังเจ้าองค์ดังกล่าวถูกกดดันจากความเชื่อเรื่องภูติผีปีศาจจึงขอให้มิชชันนารียุติบทบาทในการเป็นผู้อุปการะโดยขู่ว่าจะเอาเรื่องดังกล่าวขึ้นฟ้องศาล แต่เดเนียล แมคคิลวารียังคงปฏิเสธโดยยินดีที่จะขึ้นศาลต่างประเทศต่อหน้าข้าหลวงใหญ่ทั้งนี้เพราะเดเนียล แมคคิลวารีเชื่อว่าข้าหลวงใหญ่คงไม่เห็นด้วยกับความไม่สมเหตุสมผล

²⁸⁰ *The Laos News* 3, 1 (January, 1906): p.26.

²⁸¹ *The Laos News* 12, 2 (April, 1915): p.32 – 33., *The Laos News* 10, 4 (October, 1913): p.105 – 106 .

²⁸² *The Laos News* 3, 4 (October, 1906): p.63 – 64.

²⁸³ เดเนียล แมคคิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*, หน้า 310.

²⁸⁴ เจริญ ตันมหาพราน, *กบฏผีกะ* (กรุงเทพฯ: มณฑลการพิมพ์, 2537), หน้า 93.

ดังกล่าว โดยขู่กลับไปว่าหากฝ่ายใดแพ้ความผู้ถูกกล่าวหาต้องถูกขับไล่ออกไปด้วย เรื่องดังกล่าวจึงยุติลงโดยเดเนียล แมคคิกิลวารีถือว่าเหตุการณ์ครั้งนี้เป็นชัยชนะครั้งใหญ่ที่มีต่อความเชื่อเรื่องภูติผีปีศาจของคนพื้นเมือง²⁸⁵ อีก 2 เหตุการณ์เกิดขึ้นในเมืองลำพูนและเวียงป่าเป้ามีลักษณะคล้ายกัน ทำยที่สุดครอบครัวทั้ง 3 ได้เปลี่ยนศาสนาและกลายเป็นกำลังสำคัญในการขยายงานของมิชชันนารี

ในงานของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ตั้งข้อสังเกตว่าการที่ชาวบ้านถูกกล่าวหาว่าเป็นผีเกาะในช่วงเวลาที่สยามขยายอำนาจเข้ามาปกครองหัวเมืองล้านนานั้น ทำให้เจ้านายเริ่มสูญเสียผลประโยชน์และหารายได้ขาดเซยด้วยการเข้ายึดครองที่ดินของชาวบ้านโดยการกล่าวหาว่าเป็นผีเกาะ²⁸⁶ การถูกกล่าวหาว่าเป็นผีเกาะนอกจากจะสูญเสียที่ดินทำกิน ถูกขับไล่ออกจากหมู่บ้านแล้วยังสูญเสียพื้นที่ทางสังคมอีกด้วย โดยคนที่ถูกกล่าวหาเมื่อไปยังที่ใด หากคนที่อยู่ในชุมชนนั้นทราบว่าจะถูกกล่าวหาว่าเป็นผีเกาะก็จะถูกขับไล่ออกไปอีกทำให้ต้องร่อนเร่ไปเรื่อย ๆ²⁸⁷ มิชชันนารีจึงเห็นช่องทางที่จะเผยแพร่ศาสนาโดยเสนอพื้นที่ทางสังคมให้คนกลุ่มนี้และทำให้คนเหล่านี้เป็นที่ยอมรับในสังคมผ่านการเป็นคริสเตียน

คนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีมิชชันนารีเปิดพื้นที่ทางสังคมให้ได้แก่พวกที่เป็นโรคเรื้อน ซึ่งถือว่าเป็นโรคติดต่อร้ายแรงที่ได้รับการรังเกียจจากสังคม คนที่เป็นโรคเรื้อนจะถูกขับไล่ออกจากสังคม ไร้บ้าน ไร้เพื่อน ทุกข์ทรมานและหวาดกลัวจากอาการดังกล่าว ดังนั้นมิชชันนารีจึงแลเห็นโอกาสที่จะเผยแพร่ศาสนาให้กับคนกลุ่มนี้โดยพยายามร้องขอที่ดินจากเจ้าเมืองเชียงใหม่และรัฐบาลสยามจนได้รับการอนุญาตให้ใช้ที่ดินซึ่งเป็นเกาะกลางแม่น้ำปิงเพื่อจัดตั้งนิคมโรคเรื้อน ที่ดินผืนดังกล่าวเหมาะแก่การเพาะปลูกและจัดตั้งนิคมอย่างมากเนื่องจากห่างไกลผู้คน เดิมที่ดินนี้เป็นที่เลี้ยงช้างของเจ้าเมืองเชียงใหม่ ภายหลังช้างตัวดังกล่าวได้ฆ่าคนตายหลายคนจึงไม่มีใครกล้ามาอาศัยอยู่ใกล้ๆ²⁸⁸ ซึ่งเป็นผลดีต่อการสร้างนิคมที่ต้องนำเอาคนที่เป็นโรคเรื้อนมาอาศัยอยู่ร่วมกันและรักษาโดยใช้ความศรัทธาในคริสต์ศาสนาเป็นตัวนำ อาคารถาวรหลังแรกของนิคมโรคเรื้อนได้รับการสร้างขึ้นในพ.ศ.2455 ภายใต้การสนับสนุนของพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ ภายในมีการจัดตั้งหัวหน้าโดยคัดเลือกจากผู้ที่เป็นโรคเรื้อนดูแลกันเองอย่างเป็นระบบ มีการสร้างโรงเรียนสำหรับเด็กที่มีผู้ปกครองเป็นโรคเรื้อน ถนนหนทางและสวนได้รับการตกแต่งอย่างสวยงาม ในทศวรรษที่ 2470 นิคมกลางแม่น้ำปิงแห่งนี้ได้รับการพัฒนาเป็นโรงพยาบาลรักษาโรคเรื้อนที่ดีที่สุด ในสยามโดยมีข้าราชการและเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงเสด็จมาเยี่ยมชมงาน

²⁸⁵ เดเนียล แมคคิกิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว, หน้า 230 – 232, 295 และ 307.

²⁸⁶ Anan Ganjanapan, “The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900-1981)”, Ph.D. thesis, Cornell University, 1984.

²⁸⁷ พวรรณตรี แซ่อั้ง, “ยุทธศาสตร์วัฒนธรรมด้านการศึกษาของมิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนในเมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2416 – 2484”, หน้า 77.

²⁸⁸ The Laos News 4, 2 (April, 1907): p.117, The Laos News, 4, 4 (October, 1907): p.116 – 117.

ทั้งนี้มิชชันนารีประมาณว่ามีคนเป็นโรคเรื้อนทั้งสยามราว 8,000 คน และที่นิคมแห่งนี้ดูแลรักษาคนเป็นโรคเรื้อน 226 คน ซึ่งมากที่สุดที่เคยมีมา²⁸⁹

เห็นได้ว่าการเข้ามาเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีได้สร้างความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในล้านนาหลายประการ โดยเฉพาะความเชื่อพื้นฐานของคนทั่วไปที่มีต่อโรคภัยไข้เจ็บและภูติผีปีศาจซึ่งมีส่วนเชื่อมโยงกับกลไกการควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคม²⁹⁰ อีกทั้งการจัดการศึกษาแบบใหม่ที่ริเริ่มโดยมิชชันนารีนี้ทำให้เกิดชนชั้นกลางขึ้นในสังคมล้านนา²⁹¹ ซึ่งตอบสนองต่อความต้องการของรัฐบาลสยามในการกระตุ้นให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจ แม้ว่ารัฐบาลสยามตระหนักถึงความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายใต้การดำเนินงานของมิชชันนารี แต่รัฐบาลไม่มีเงินทุนเพียงพอในการสนับสนุนและใช้วิธีให้การสนับสนุนด้านนโยบายโดยประกาศให้มีการนับถือศาสนาโดยเสรีซึ่งก็เพียงพอที่จะเป็นเครื่องมือให้กับรัฐบาลสยามสลายความเป็นสังคมจารีตในล้านนาในขณะที่วิธีจัดการปกครองด้านอื่นๆ ยังไม่สามารถทำได้

การสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่

ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ และหัวเมืองล้านนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ ซึ่งถือเป็นวิธีการแบบรัฐจารีตที่รัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นิยมทำเพื่อสร้างพันธมิตรในการดำเนินศึกสงคราม ธรรมเนียมการส่งตัวเจ้านายฝ่ายหญิงของหัวเมืองล้านนามาเป็นภรรยาของขุนนางชั้นสูงหรือถวายงานเป็นวิธีที่เจ้านายล้านนานิยมใช้โดยปรากฏหลักฐานอย่างน้อยตั้งแต่สมัยธนบุรี เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ขับไล่พม่าในพ.ศ.2417 พระยาจำบ้าน (บุญมา) แห่งเมืองเชียงใหม่ได้ถวายนัดดา นารีต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี 1 คน แต่พระองค์ไม่รับเพราะถือเป็นการ “พรากรลูกเขา” ภายหลังพระยาภาววิ- ละครได้ถวายนัดดาอีก 1 คน ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่รับเช่นกันแต่พระยาภาววิละครบาทหลวงว่าเจ้าตัวสมัครใจ และญาติพี่น้องก็สมัครใจ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงรับไว้ในราชสำนัก²⁹² ในเวลาไล่เลี่ยกันนั้นพระยาสุรสีห์ (บุญมา) เดินทางไปราชการทัพยังหัวเมืองล้านนาได้มีการสู่ขอนางศรีอินชาน้องสาวของเจ้าภาววิละครมา

²⁸⁹ *The Siam Outlook* 2, 2 (January, 1923): p.284 – 287.

²⁹⁰ ดูตัวอย่างการอธิบายความเชื่อเรื่องภูตผีวิญญาณ กรณีผีฝ่ายซึ่งเชื่อมโยงกับการควบคุมความประพฤติของคนในสังคมได้จาก ส่องแสง สือสุวรรณ, “นาเหมืองนาฝ่ายกับการจัดระเบียบสังคมล้านนาระหว่างพ.ศ.1839 – 2068”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529, หน้า 44.

²⁹¹ ดูรายละเอียดจาก Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand”, Ph.D. thesis, University of Hawaii, 1988.

²⁹² สมโชติ อ๋องสกุล, ชุมชนฝ่ายเหนือกับการสร้างประวัติศาสตร์ (เอกสารอัดสำเนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550), หน้า 3.

เป็นภรรยา เมื่อพระยาสุรสีห์ ปราบดาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทในพ.ศ.2325 เจ้าศรีอินชาได้รับการแต่งตั้งเป็นพระอัครชายาและทรงมีพระธิดาชื่อพิกุลทองซึ่งภายหลังมีพระยศเป็นเจ้าฟ้าพิกุลทอง²⁹³ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าบัวคำ ธิดาของเจ้าหลวงธรรมลังกา ซึ่งเป็นเจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 2 และเจ้าคำเมา ธิดาเจ้าหลวงเศรษฐีคำพัน เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ที่ 3 ได้ถวายตัวรับราชการฝ่ายใน²⁹⁴ นอกจากนี้เมืองเชียงใหม่แล้วหัวเมืองอื่นๆ ในล้านนาได้ใช้วิธีเดียวกันนี้ การสร้างสายสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ ในบันทึกของ ดร. ริชาร์ดสัน กล่าวถึงลูกสาวของเจ้าลำพูนบุญมาว่าได้ถวายงานรับใช้กษัตริย์สยามเช่นกัน²⁹⁵ อย่างไรก็ตามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เรื่องราวของเจ้านายฝ่ายหญิงจากล้านนาแทบไม่ปรากฏบทบาทในราชสำนักสยาม

การสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาตินี้เจ้านายเมืองลำพูนได้ใช้กับกลุ่มชาวยองที่อพยพเข้ามาให้อยู่ภายใต้การควบคุมของตนเช่นกัน²⁹⁶ อีกทั้งรัฐทางตอนบนเช่นเมืองเชียงตุงก็นิยมกระทำโดยปรากฏหลักฐานในช่วงเวลาที่อังกฤษยึดครองพม่าได้ทั้งหมดและขยายอำนาจเข้าครอบครองเมืองเชียงตุง มีข่าวว่าเจ้าเมืองเชียงตุงได้พยายามสว่ขอธิดาของเจ้าเมืองเชียงใหม่เพื่อตั้งให้ล้านนาไปอยู่กับอังกฤษ²⁹⁷

เมื่อพิจารณาวิธีการสร้างฐานอำนาจในระยะแรกของการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัววิธีหนึ่งที่พระองค์ทรงใช้คือการสว่ขอธิดาของขุนนางผู้มีอำนาจหรือเจ้าเมืองต่างๆ มาเป็นเจ้าจอมเพื่อให้บุคคลเหล่านั้นจงรักภักดีกับพระองค์²⁹⁸ ตัวอย่างหนึ่งคือการทำทรงรับคุณแพซึ่งเป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เป็นเจ้าจอม เนื่องจากคุณแพเป็นหลานของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดแย้งกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กรณีวังหน้าในพ.ศ.2417 พระองค์ทรงใช้คุณแพและเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เป็นคนกลางในการประนีประนอมกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์²⁹⁹ ดังนั้นการรับธิดาของขุนนางและเจ้าเมืองเป็นเจ้าจอมจึงเป็นนโยบายเพื่อสร้างความมั่นคงทางการเมืองของพระองค์อย่างหนึ่ง

²⁹³ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325 – 2394) (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2515), หน้า 34 – 36.

²⁹⁴ พิเชษฐ ดันดินามชัย, “เจ้าหญิงเชียงใหม่,” ศิลปวัฒนธรรม 26, 2 (ธันวาคม, 2547): 16.

²⁹⁵ Nigel J. Brailey, “The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892”, Ph.D. thesis, University of London, 1968, p.56.

²⁹⁶ ดูรายละเอียดจาก แสง มาละแซม, “ประวัติศาสตร์การเคลื่อนย้ายและการตั้งถิ่นฐานของชาวยองในเมืองลำพูน พ.ศ.2348 – 2445”, วิทยานิพนธ์ปริญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538.

²⁹⁷ หจข. ร.5 ม.2.12ก/41 ใบบอกเมืองต่างๆ ฝ่าย เชียงแสน แดน เชียงราย เชียงใหม่ (มกราคมพ.ศ.2431 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2433)

²⁹⁸ ดูรายชื่อสมเด็จพระราชินีนาถและเจ้าจอมมารดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้จาก, สมบัติ พลายน้อย, พระบรมราชินีนาถและเจ้าจอมมารดา (กรุงเทพฯ: รวมสาสน์, 2506)

²⁹⁹ อนุรักษ์ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (พระนคร: เทพไพศาล, 2505), หน้า 719.

ในสมัยที่กรุงเทพฯ เริ่มส่งข้าหลวงขึ้นไปจัดราชการในล้านนา มีการส่งตัวเจ้าทิพเกษร³⁰⁰ ซึ่งเป็นธิดาของเจ้าสุริยะและเจ้าสุวัณณาให้เป็นเจ้าจอมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพ.ศ. 2418 โดยพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้อยู่ในการดูแลของเจ้าจอมมารดาแพ (เจ้าคุณประยูรวงศ์) และให้เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต มานิตกุล) อุปการะเป็นบุตรบุญธรรม ต่อมาเจ้าทิพเกษรประสูติพระราชโอรสในพ.ศ.2427 โดยได้รับพระราชทานนามว่าพระองค์เจ้าดิถิลกนพัทธ์ ซึ่งมีความหมายว่า “ศรีเมืองเชียงใหม่” ทรงเป็นพระราชโอรสลำดับที่ 44 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³⁰¹

หลังการถวายตัวของเจ้าทิพเกษร ได้มีเจ้านายฝ่ายหญิงของเมืองเชียงใหม่ได้สมรสกับเจ้านายและขุนนางจากกรุงเทพฯ ตามมาอีกมาก เช่นในพ.ศ.2427 เจ้าสุมิตรา ธิดาเจ้าราชวงศ์ (เจ้าชัตติยะ) ณ เชียงใหม่ ได้สมรสกับกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ในปีพ.ศ.2430 เจ้าชายแก้ว ณ เชียงใหม่ ธิดาเจ้าทักษิณนิเกตต์ (มหายศ ณ เชียงใหม่) ได้สมรสกับพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ เจ้ากาบคำ ณ เชียงใหม่ ธิดาเจ้านานสมมณุษย์สมรสกับพระยาทรงสุรเดช เป็นต้น เมื่อกรุงเทพฯ ส่งข้าราชการขึ้นมาปฏิบัติงานในล้านนามากขึ้น การสมรสระหว่างเจ้านายสตรีและข้าราชการจากกรุงเทพฯ คงเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ การสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาตินี้บางครั้งมิได้เป็นไปในลักษณะการสู่ขอเป็นภรรยาเสมอไป มีทั้งการขอเป็นบุตรบุญธรรมด้วย เช่น ในเมืองน่าน พระพรหมสุรินทรข้าหลวงประจำเมืองน่านตั้งแต่พ.ศ.2432 ซึ่งเป็นช่วงที่ฝรั่งเศสพยายามขยายอำนาจของตนเข้ามาบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงและมีข่าวว่าพระเจ้าน่านจะไปเข้ากับฝรั่งเศส พระพรหมสุรินทรจึงได้ทูลขอเจ้าศรีพรหมมาลูกของพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชมาเป็นบุตรบุญธรรม³⁰² การสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติในลักษณะเช่นนี้คงปฏิเสธนัยยะทางการเมืองไม่ได้ และเป็นอีกวิธีการหนึ่งที่กรุงเทพฯ ใช้ดึงเอาความจงรักภักดีจากบรรดาเจ้านายล้านนา

การสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ที่สำคัญที่สุดคือ การถวายตัวของเจ้าดารารัศมี (ภาพที่ 19) ซึ่งเป็นธิดาองค์สุดท้ายของเจ้าอินทวิชยานนท์กับแม่เจ้าทิพไกรสร³⁰³ เจ้าดารารัศมี มีเชื้อสายวงศ์เจ้าเจ็ดตนทั้งทางพระบิดาและมารดา³⁰⁴ และถือว่ามีบรรดาศักดิ์สูงกว่าพระเชษฐาและพระภคินีที่ประสูติจากแม่เจ้าองค์อื่นๆ ซึ่งก็รวมถึงเจ้าทิพเกษรที่ถวายตัวก่อนหน้านั้น เนื่องจากแม่เจ้าทิพไกรสรเป็นเชื้อสายตรงและทรงเป็นพระราชนัดดาของเจ้าเมืองเชียงใหม่ถึง 3 พระองค์ เชื่อว่าการถวายเจ้าดารารัศมีให้เป็นเจ้าจอมนั้นเป็นการเตรียมการล่วงหน้าของกรุงเทพฯ เนื่องจากสมัยที่เจ้าดารารัศมีทรงพระเยาว์ทรงไว้จุกตามธรรมเนียมของกรุงเทพฯ โดยกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “...เจ้าดารารัศมีนั้นไว้จุกเหมือนเด็กในกรุงเทพฯ เมื่อมารดาถึงแก่กรรมแล้ว บิดาให้พาลงมาเฝ้าใน

³⁰⁰ สมโชติ อ๋องสกุล, *ชุมชนฝ่ายเหนือกับการสร้างประวัติศาสตร์*, หน้า 41.

³⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4 – 6.

³⁰² ดูรายละเอียดจาก ศรีพรหมา กฤดากร, *อัตชีวประวัติหม่อมศรีพรมา กฤดากร ณ อยุธยา* (กรุงเทพฯ: สารคดี, 2550).

³⁰³ เจ้าแม่ทิพไกรสรทรงเป็นพระธิดาของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ลำดับที่ 6

³⁰⁴ นางเยาว์ กาญจนจारी, *ดารารัศมี* (เชียงใหม่: สุวิงศ์บุ๊คเซนเตอร์, 2539), หน้า 9 – 11.

กรุงเทพฯ ครั้งหนึ่ง ครั้นกลับขึ้นไปโกนจุกแล้ว พอเป็นสาวส่งลงมาถวายตัวทำราชการฝ่ายใน...”³⁰⁵ เมื่อเจ้าดารารัศมีพระชนม์ได้ 11 พรรษา กรุงเทพฯ ได้มีคำสั่งให้พระยาเทพประชนซึ่งเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองในขณะนั้นจัดพิธีโสกันต์แก่เจ้าดารารัศมี ซึ่งพิธีโสกันต์ดังกล่าวไม่เคยทำในหัวเมืองล้านนามาก่อน พระราชพิธีนี้จึงเป็นการจำลองพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์จากราชสำนักกรุงเทพฯ ให้ปรากฏแก่ชาวล้านนา ในพิธีดังกล่าวมีการเตรียมสิ่งของมากมาย เช่น เครื่องแห่ กระบวนแห่ เขาสดตบวิภันท์ บ่อน้ำทองเงิน ส้มฤทธิ์แก้ว ฯลฯ โดยมีคนร่วมในกระบวนแห่ถึง 1,066 คน เพื่อเน้นความสำคัญของพิธีนี้ให้มากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระกุณฑลเป็นของขวัญ³⁰⁶

ภาพที่ 19 เจ้าดารารัศมี

ที่มา: จิรชาติ สันติะยศ, พระราชชายาเจ้าดารารัศมี (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551), หน้า 14.

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2429 เจ้าดารารัศมีได้ตามเสด็จพระเจ้าอินทวิชยานนท์ลงไปกรุงเทพฯ เพื่อร่วมงานฉลองตำแหน่งพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และอยู่รับใช้ราชการฝ่ายในตั้งแต่นั้น ในพิธีสมโภช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับพระเจ้าอินทวิชยานนท์อย่างมากโดยโปรดฯ ให้ร่วมขบวนแห่ 1 ใน 12 ทานเคียงคู่กับพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม)

³⁰⁵ จิรชาติ สันติะยศ, พระราชชายาเจ้าดารารัศมี (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551), หน้า 57.

³⁰⁶ อนุรักษ์รักษ์ สิมสถาพร, “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี: พระประวัติ”, ใน ชัตติยานีศรีล้านนา (เชียงใหม่: วิทอินดีไซด์, 2547), หน้า 128.

และโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเจิมพระบรมโอรสาธิราชร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน³⁰⁷ รวมทั้งโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้าแก่พระเจ้าอินทวิชยานนท์เป็นองค์แรก นับเป็นเจ้าประเทศราชพระองค์เดียวที่ได้รับพระราชทานในครั้งนี้

อย่างไรก็ดี เราอาจมองว่าการถวายเป็นเจตนาของกรุงเทพฯ เพียงฝ่ายเดียว แต่หากพิจารณาเหตุการณ์ในช่วงนี้จะพบว่ากรุงเทพฯ ได้ขยายอำนาจขึ้นไปควบคุมล้านนาตั้งแต่ พ.ศ.2417 นับถึงเวลาที่เจ้าดารารัศมีได้ลงมาถวายตัวในพ.ศ.2429 การเปลี่ยนแปลงต่างๆ เริ่มปรากฏผลบ้างแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการจัดราชการเสนา 6 ตำแหน่ง การแบ่งผลประโยชน์จากการจัดเก็บภาษี ฯลฯ สถานภาพทางการเมืองของเจ้าหลวงเชียงใหม่จึงไม่มั่นคงเหมือนแต่ก่อน ดังนั้นการสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างเจ้านายฝ่ายเหนือกับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีจะเป็นสิ่งที่ช่วยให้กลุ่มคนต่างๆ ในล้านนาไม่ว่าจะเป็นข้าหลวงจากกรุงเทพฯ กงสุลอังกฤษ หรือกลุ่มคนอื่นๆ เกิดความเกรงใจมากขึ้น

ในทัศนะมิสเตอร์ฮาเซอร์ กงสุลอังกฤษในขณะนั้นได้กล่าวถึงการถวายเป็นเจ้าดารารัศมีว่าเป็น “Important step” เนื่องจากพระราชโอรสหรือพระราชธิดาที่ประสูติจะขึ้นเป็น “Rightful ruler” ของเมืองเชียงใหม่³⁰⁸ และจะได้รับความเคารพอย่างสูงสุดเนื่องจากเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ในราชวงศ์จักรีพระองค์หนึ่ง ในพ.ศ.2431 มีข่าวจากกรมหมื่นพิชิตปรีชากรว่าพระเจ้าอินทวิชยานนท์ต้องการลงมากรุงเทพฯ เพื่อนำตัวเจ้าดารารัศมีกลับไปเมืองเชียงใหม่เนื่องจากไม่พอใจการจัดเก็บภาษีอากรของกรมหมื่นพิชิตปรีชากรและต้องการยกเลิกเสนา 6 ตำแหน่ง อย่างไรก็ตามเรื่องดังกล่าวเป็นเพียงข่าวลือ³⁰⁹

เจ้าดารารัศมีเมื่อถวายตัวในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ประทับที่ห้องฝึกภาคในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และให้อยู่ในพระราชูปถัมภ์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ภายหลังเจ้าดารารัศมีได้ขอพระบรมราชานุญาตสร้างพระตำหนักส่วนพระองค์โดยขอเงินสร้างตำหนักจากพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระตำหนักของเจ้าดารารัศมีอยู่ในบริเวณเดียวกับตำหนักพระนางเจ้าสว่างวัฒนา และตำหนักพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ เป็นตำหนักขนาดใหญ่มีถนนวนโดยรอบ ตัวตำหนักก่ออิฐฉาบปูนสูง 4 ชั้นรวมคาดฟ้าซึ่งสูงกว่าตำหนักใดๆ ในเขตพระราชฐานทั้งหมด ตัวอาคารเป็นแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกภายในตกแต่งด้วยไม้สักที่ส่งไปจากเชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกตำหนักแห่งนี้ว่าเรือนนางดารา

³⁰⁷ แสงดาว ณ เชียงใหม่, พระราชประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี (เชียงใหม่: กลางเวียง, 2517), หน้า 63.

³⁰⁸ Nigel J. Brailey, “The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892”, p.305.

³⁰⁹ หจช. สบ.16.10/38 ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรื่องขอถวายเมืองตรังگانู เจ้าพระยารัตนบดินทร์ป่วย, ประดิธาประสูติอีก 1 องค์และเรื่องเมืองเชียงใหม่มีปัญห (28 สิงหาคม พ.ศ.2431)

ความเป็นอยู่ในตำหนักของเจ้าดารารัศมีพระองค์โปรดให้นำวัฒนธรรมแบบล้านนาไปใช้หลายประการ เช่น การพูดภาษาพื้นเมือง การนุ่งซิ่น การอมเมี่ยง การเล่นดนตรีแบบพื้นเมือง³¹⁰ ฯลฯ นอกจากนี้เจ้าดารารัศมีได้ขอพระราชทานปลูกต้นพะยอมซึ่งเป็นไม้เฉพาะถิ่นเหนือไว้ข้างตำหนัก กล่าวได้ว่าพระองค์ทรงสร้างบรรยากาศแบบเชียงใหม่ด้วยเงินจำนวนมหาศาลจากพระเจ้าอินทวิชยานนท์ซึ่งคงต้องการให้พระธิดามีพระเกียรติสมฐานะเจ้านายจากเมืองเชียงใหม่ มีชื่อ “อีลาว” ดังที่มีผู้ชุบซิบนิทานและตั้งข้อรังเกียจกันในพระบรมมหาราชวัง³¹¹ การนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงขัดข้องใดๆ โดยทรงเรียกเจ้าดารารัศมีเป็นการส่วนพระองค์ว่านางดารารัศมี “เมี่ยงโปลีสี่” มีเพียงข้อทักท้วงเล็กน้อยว่าเจ้าดารารัศมีนั้นทรง “ใช้เงินเป็นเบี้ย”³¹² ทั้งนี้เงินจำนวนมหาศาลที่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ส่งมาเพื่อสร้างภาพให้พระธิดาที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังเป็นเรื่องใหญ่ในขณะที่ยังได้ของพระเจ้าอินทวิชยานนท์เองกำลังถูกกรุงเทพฯ จำกัดลงในทุกๆ ด้าน

การที่เจ้าดารารัศมีทรงรักษาเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมล้านนาให้ปรากฏในพระบรมมหาราชวังนั้นสามารถวิเคราะห์ได้ว่าเป็นเพราะพระองค์ทรงตระหนักในฐานะของตนเองดีว่าเป็นเพียงเมี่ยงโปลีสี่ซึ่งคล้ายกับเป็นตัวจำนำโดยไม่มีอำนาจต่อรองทางการเมือง อีกทั้งได้รับการดูถูกว่าต่ำต้อยกว่าทางวัฒนธรรม ทำให้พระองค์ต้องการแสดงให้ศูนย์กลางอำนาจซึ่งมองว่าตนเองมีความเจริญกว่าเหนือกว่าได้ประจักษ์ถึงความเจริญและมีอารยธรรมของล้านนาว่าไม่ด้อยไปกว่ากรุงเทพฯ หากเราพิจารณาถึงจำนวนเจ้าจอมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามียู่ราว 150 องค์ บางองค์มีสถานภาพทางสังคมและการเมืองมั่นคงโดยแต่ละองค์ซึ่งรวมถึงข้าราชการบริพารในแต่ละตำหนักต่างพยายามสร้างเอกลักษณ์ของตนเพื่อให้เห็นที่ประจักษ์ ตัวอย่างเช่นตำหนักของพระนางเจ้าสุชุมมาลย์-มารศรีมีความสามารถทางด้านอักษรศาสตร์ ตำหนักของพระอัศรชยาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์มีความเชี่ยวชาญในด้านการทำเครื่องต้น³¹³ พระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงถนัดกิจกรรมโรงไหม³¹⁴ ฯลฯ ดังนั้นหากเจ้าดารารัศมีทรงปล่อยพระองค์ไปตามกระแสของกรุงเทพฯ อาจทำให้ไม่มีพื้นที่ทางสังคมและไม่สามารถต่อรองผลประโยชน์ใดๆ ในฐานะตัวแทนของเจ้านายฝ่ายเหนือได้

แม้ว่าเจ้าดารารัศมีทรงพยายามแสดงให้เห็นถึงความเจริญของวัฒนธรรมล้านนาให้เป็นที่ประจักษ์ในพระบรมมหาราชวัง แต่ขณะเดียวกันพระองค์ทรงสนพระทัยในการเรียนรู้วัฒนธรรมภาคกลางโดยเฉพาะดนตรีไทยจนได้รับชื่อเสียงว่าเป็นสำนักดนตรีที่ดีแห่งหนึ่งในสมัยนั้น พระองค์ทรง

³¹⁰ อนุสรณ์ สุภรหันธ์ (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 283., สุลักษณ์ ศิวรักษ์, สัมภาษณ์หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล (กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2529), หน้า 69.

³¹¹ ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง, เพชรล้านนาเล่ม 1 (เชียงใหม่: นอร์ทเทิร์น พรินต์, 2538), หน้า 8 – 10.

³¹² สมโชติ อ๋องสกุล, ชุมชนฝ่ายเหนือกับการสร้างประวัติศาสตร์, หน้า 8.

³¹³ อนุสรณ์ สุภรหันธ์, หน้า 283 – 285.

³¹⁴ สมภพ จันทระประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (พระนคร: ผดุงศึกษา, 2516), หน้า 51.

สนับสนุนพระญาติและข้าราชการบริพารฝึกหัดดนตรีไทยอย่างจริงจังจนสามารถตั้งวงเครื่องสายได้ โดยพระองค์ทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญการเล่นจะเข้ ซอด้วง ซออู้ แม้แต่ดนตรีสากล เช่น เปียโน แมนโดลินก็ทรงเล่นได้เป็นอย่างดี เมื่อวิทยาการสมัยใหม่จากตะวันตกเข้ามาเช่นการถ่ายภาพก็ทรงสนพระทัยเช่นกัน³¹⁵

ในเดือนตุลาคม พ.ศ.2432 เจ้าดารารัศมีทรงประสูติพระธิดาพระองค์หนึ่งเป็นลำดับที่ 63 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันบันทึกถึงเหตุการณ์การขึ้นพระอู่ในเดือนมกราคม พ.ศ.2432 ไว้ว่า

“... พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงสมโภชเป่นอย่างไทยตามธรรมเนียม แล้วจึงสมโภชอย่างลาวมีบายศรีอย่างเมืองเชียงใหม่สำหรับหนึ่ง...พระบรมวงษานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในทรงผูกพระหัตถ์สมโภชเหมือนอย่างเจ้านายเมืองเชียงใหม่ และเจ้าดารารัศมีก็ผูกข้อพระหัตถ์ทำขวัญตามธรรมเนียมข้างฝ่ายเหนือ แล้วพระราชทานนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิสี แปลว่าผู้ประเสริฐไม่มีมลทินของเมืองเชียงใหม่...”³¹⁶

เห็นได้ว่าพิธีสมโภชครั้งนี้มีการจัดแบบราชสำนักกรุงเทพฯ ควบคู่ไปกับพิธีบายศรีและผูกข้อมือแบบลาวล้านนา นับว่าเจ้าดารารัศมีทรงประสบความสำเร็จในระดับหนึ่งในการที่ทำให้ราชสำนักสยามยอมรับในพิธีดังกล่าว และจากการที่ประสูติพระราชธิดาให้กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงได้เลื่อนพระยศจาก “เจ้าจอม” เป็น “เจ้าจอมมารดา” อย่างไรก็ตามหากสังเกตพระยศของพระราชธิดาซึ่งได้รับการพระราชทานนามว่า “พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิสี” นี้ เป็นพระยศที่ไม่ถูกต้องตามประเพณี เนื่องจากเจ้าดารารัศมีเป็นพระราชธิดาของกษัตริย์ล้านนาซึ่งแม้ว่าจะเป็นประเทศราชของสยามก็ตาม ดังนั้นพระราชธิดาของพระองค์จึงควรมีพระยศเป็น “พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงวิมลนาคนพิสี” ทั้งนี้ผู้วิจัยเชื่อว่าเจ้าจอมมารดาดารารัศมีเองน่าจะทรงทราบถึงธรรมเนียมดังกล่าวดี แต่พระองค์ทรงยอมรับโดยไม่มีข้อโต้แย้ง

ภายหลังจากพิธีสมโภชพระเจ้าลูกเธอฯ เจ้าจอมมารดาดารารัศมีทรงส่งรูปถ่ายของพระเจ้าลูกเธอฯ ไปยังเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าอินทวิชยานนท์โปรดให้จัดขบวนแห่รับพระรูปที่จวนข้าหลวงอย่างเอิกเกริก ในรายงานของพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ ข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่ในขณะนั้นทรงตั้งข้อสังเกตถึงขบวนแห่ที่ยิ่งใหญ่ในการรับพระรูปพระเจ้าลูกเธอฯ โดยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ทรงจัดงานสมโภช 4 วัน 4 คืนโดยมีการจัดเลี้ยงอาหารค่ำให้กับกงสุลต่างประเทศ³¹⁷ ผู้วิจัยเชื่อว่าการที่พระเจ้า

³¹⁵ ฤดีรัตน์ กายราศ, “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี”, ใน *สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย* (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2527), หน้า 188.

³¹⁶ จิระวัฒน์ อุตตะมะกุล, *พระภรรยาเจ้าและสมเด็จพระเจ้าฟ้าในรัชกาลที่ 5* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 220 – 221.

³¹⁷ อ้างถึงใน จิรชาติ สันตะยะศ, *พระราชชายาเจ้าดารารัศมี*, หน้า 62.

อินทวิชยานนท์จัดงานฉลองอย่างยิ่งใหญ่ในครั้งนี่เพื่อเป็นการประกาศให้คนกลุ่มต่างๆ ในเมืองเชียงใหม่รับรู้ถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างพระองค์กับกษัตริย์สยามเป็นผลให้คนเหล่านั้นเกิดความเกรงใจ

ในเวลาต่อมาพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพีลีประจวบและสิ้นพระชนม์ในวันที่ 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2435 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภกับกรมหลวงดำรงราชานุภาพภายหลังว่า “ฉันผิดเอง ลูกเขาควรเป็นเจ้าฟ้าแต่ฉันลืมตั้งจึงตาย”³¹⁸ พระราชดำรัสดังกล่าวจึงเป็นการยอมรับฐานะของเจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีว่ามีได้เป็นบุคคลสามัญชน แต่เป็นถึงพระราชธิดาของพระเจ้าประเทศราช ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2436 พระองค์จึงทรงพระราชทานตราปฐมจุลจอมเกล้ารุ่นแรกให้กับเจ้าจอมมารดาดารารัศมี ซึ่งการพระราชทานเครื่องยศในครั้งนี้มีเพียง 2 พระองค์เท่านั้นที่เป็นเพียงเจ้าจอม นอกนั้นโปรดเกล้าฯ เฉพาะชั้นพระภรรยาเจ้า พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ชานวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายใน³¹⁹

ใน พ.ศ. 2440 พระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่พิราลัย เจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีมิได้เสด็จกลับล้านนา อาจเป็นเพราะช่วงเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปและมอบหมายให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นผู้สำเร็จราชการแทนซึ่งไม่ปรากฏว่ามีพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องนี้แต่อย่างใด การที่เจ้าจอมมารดาดารารัศมีมิได้เสด็จกลับล้านนาในครั้งนี้เป็นไปได้ว่าในช่วงเวลาดังกล่าวกรุงเทพฯ ยังไม่ได้เริ่มจัดมณฑลเทศาภิบาลในหัวเมืองล้านนาและการสลายอำนาจของบรรดาเจ้านายท้องถิ่นด้วยการวางโครงสร้างระบบราชการยังไม่เรียบร้อยซึ่งอาจเป็นสาเหตุสำคัญที่พระองค์มิได้รับพระบรมราชานุญาตให้กลับไปร่วมงานพระศพซึ่งจัดขึ้นใน พ.ศ. 2444

ใน พ.ศ. 2449 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้เจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีร่วมเสด็จพระราชดำเนินออกประทับแรมเมืองคือเจ้าหญิงแห่งแคว้นแสนหวี ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท แคว้นแสนหวีในขณะนั้นอยู่ในการปกครองของอังกฤษ และมีเขตแดนใกล้ชิดเมืองเชียงใหม่ มีภาษาและวัฒนธรรมคล้ายคลึงกัน เจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีจึงได้รับสนองพระมหากรุณาธิคุณดังกล่าว³²⁰ ซึ่งนับเป็นครั้งแรกและครั้งเดียวที่พระองค์ทรงได้ร่วมเสด็จพระราชดำเนินออกประทับแรมเมืองในฐานะพระชายาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีทรงประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังเรื่อยมาจนถึง พ.ศ. 2451 เมื่อเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ลำดับต่อมาผู้ซึ่งเป็นพระเชษฐาต่างพระมารดาของพระองค์ลงมาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ เจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีจึงได้กราบถวายบังคมลากลับไปเยี่ยมพระประยูรญาติเป็นครั้งแรกหลังจากเสด็จจากเมืองเชียงใหม่มาเป็นเวลา 21 ปี ในการนี้

³¹⁸ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, ประชุมพระนิพนธ์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: บัณฑิตการพิมพ์, 2529), หน้า 11.

³¹⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า (พระนคร: พระจันทร์, 2512), หน้า 92 – 94. เจ้าจอมมารดาอีกพระองค์หนึ่งที่ได้รับพร้อมกันคือเจ้าจอมมารดาแพ (เจ้าคุณพระประยูรวงศ์) ซึ่งเป็นสนมเอก

³²⁰ ฤดีรัตน์ กายราศ, “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี”, ใน สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย, หน้า 189.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระราชอิสริยยศขึ้นเป็นพระราชชายา ซึ่งเป็นตำแหน่งพิเศษที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชานุญาตให้พระองค์เสด็จกลับล้านนาเป็นครั้งแรกนี้อาจเป็นเพราะช่วงเวลาดังกล่าวเจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีทรงเริ่มมีอาการประชวรพระโรคปอด³²¹

ม.จ. พูนพิสมัย ดิศกุล ทรงนิพนธ์ไว้ว่าในวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2451 ซึ่งเป็นวันที่พระราชชายาเสด็จขึ้นไปกราบถวายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบนพระที่นั่งอัมพรสถานก่อนที่จะเสด็จกลับเชียงใหม่ พระองค์ทรง “...เปลื้องพระเกศาออกเช็ดพระบาท...”³²² การกระทำของพระองค์เป็นการย้ำให้เห็นถึงเอกลักษณ์ของคนล้านนาที่บรรดาเจ้านายฝ่ายในยุคนั้นไม่สามารถเลียนแบบได้เนื่องจากทรงไว้พระเกศาสั้นตามแบบสยาม การนำเส้นผมเช็ดพระบาทเป็นวิธีปฏิบัติที่ใช้แสดงความเคารพอย่างสูงสุดและเป็นธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติกันในกลุ่มชนต่างๆ ในหัวเมืองเหนือโดยครั้งที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในเมืองแพร่ เจี้ยวที่มาเข้าเฝ้าได้แก้ผ้าโพกศีรษะของตนโดยบางคนนำผมมาเช็ดพระบาทของพระองค์เช่นกัน³²³

พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสด็จจากพระบรมมหาราชวังพร้อมด้วยขบวนส่งเสด็จและขบวนตามเสด็จอย่างยิ่งใหญ่ตลอดทางที่พระราชดำเนินผ่านในทุกมณฑล พระองค์ใช้เวลาราว 10 เดือนจึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ น่าสังเกตว่ามีเอกสารจำนวนมากที่กล่าวถึงพิธีการส่งเสด็จและรับเสด็จตามที่ต่างๆ รวมทั้งโทรเลขส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปถึงพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเพื่อแสดงความห่วงใยปรากฏตลอดระยะเวลาเสด็จเช่นกัน เชื่อว่าในช่วงเวลานี้การดำเนินงานพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ได้ทำให้การปกครองในมณฑลพายัพเข้ารูปตามแบบอย่างในมณฑลอื่นๆ และการควบคุมบรรดาเจ้านายล้านนาให้อยู่ใต้การปกครองของสยามได้ผลเต็มที่แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงวางพระทัยที่จะให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสด็จกลับเชียงใหม่ในฐานะพระอรรคชายาซึ่งถือเป็นตัวแทนจากกรุงเทพฯ มิใช่พระชนิษฐาของเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์³²⁴

ในการเสด็จล้านนาในครั้งนี้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเสด็จเยี่ยมสถานที่ต่างๆ โดยทรงขึ้นไปนมัสการพระธาตุดอยสุเทพซึ่งขณะนั้นยังไม่มีทางตัดถนนต้องใช้วิธีเดินเท้าขึ้นไปจากวัดฝายหิน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ทำแผนเงินกาไหลทองรูปดารารัศมีซึ่งมีความหมายถึง “...ดวงชะตารัศมี...” และพระราชทานข้อความที่โปรดเกล้าฯ ให้จารึกเพื่อประดับไว้ที่

³²¹ สมโชติ อ๋องสกุล, ชุมชนฝ่ายเหนือกับการสร้างประวัติศาสตร์, หน้า 10.

³²² ม.ร.ว. ร่มณีญา แก้วกิริยาและคณะ, ดารารัศมี สายใยรักสองแผ่นดิน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 102.

³²³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ. 2455 - 2460, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537), หน้า 202.

³²⁴ อ้างพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน, ลำจุล ฮวบเจริญ, เกร็ดพงศาวดารล้านนา (กรุงเทพฯ: The Knowledge Center, 2550), หน้า 290.

องค์พระธาตุ ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2452 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสด็จเยี่ยมพระญาติตามเมืองต่างๆ และโปรดให้รวบรวมอัฐิของวงศ์เจ้าเจ็ดตนและพระญาติมารวมไว้โดยโปรดฯ ให้สร้างเจดีย์อัฐิหรือกุ๊วไว้ในบริเวณวัดสวนดอก และได้จัดให้มีงานฉลองอย่างยิ่งใหญ่ตามที่ปรากฏในรายงาน ความว่า

“งานฉลองกุ๊ว 5 วันเสร็จแล้วเมื่อวานนี้ เป็นอันสำเร็จด้วยความพร้อมเพรียงดีทุกอย่าง ข้อสำคัญที่ควรชมอย่างยิ่งก็คือ พวกราษฎรที่ถูกให้ว่วนมาทำงานตั้งแต่เริ่มปลูกสร้างได้ทำ ความตั้งใจแทบจะว่าทุกคนก็ได้ เป็นครั้งแรกที่เกล้าฯ ได้เห็นน้ำใจดีของราษฎรหลายพันคน มีความรักดีพร้อมเพรียง ชาวเมืองแตกตื่นพากันออกมาดูงานออกปากว่าไม่ได้เคยพบเห็นงาน การที่ใหญ่อย่างคราวนี้เลย...”³²⁵

ในงานฉลองกุ๊วนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแผ่นดินเพื่อไปจารึกประดับกุ๊ว และโปรดฯ ให้ช่างทำเหรียญเงินกาไหล่ทองตัวอักษร “อ” และ “ด” ไขว้กันแทนพระนามของพระเจ้าอินทวิชยานนท์และพระราชชายาเจ้าดารารัศมี พระราชทานเป็นของแจกในงานฉลองกุ๊ว³²⁶ เห็นได้ว่าการเสด็จกลับล้านนาในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีกุศโลบายเพื่อแสดงให้คนกลุ่มต่างๆ เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินล้านนาผ่านพระพุทธศาสนาและการเป็นเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ซึ่งรวมถึงสกุลเจ้าเจ็ดตน และยังพระองค์ทรงให้พระเกียรติกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีมากเท่าใด สิ่งเหล่านั้นจะเป็นภาพสะท้อนกลับมายังกรุงเทพฯ มากขึ้นเท่านั้น

เมื่อพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสด็จกลับกรุงเทพฯ ได้เพียง 2 เดือน เจ้าอินทวโรสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัย กรุงเทพฯ ยังคงไม่ไว้อาลัยแก่การณในเมืองเชียงใหม่ซึ่งขณะนั้นพระยาสุรสีห์วิศิษฐานต์และเจ้าอุปราช³²⁷ ลงมากรุงเทพฯ อยู่แต่เพียงเจ้าราชวงศ์และเจ้าราชบุตร กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงสั่งให้พระยาสุรสีห์วิศิษฐานต์กลับเชียงใหม่ทันทีโดยทรงกังวลว่า “...คนในเมืองเชียงใหม่หลายชาติหลายภาษาหลายชั้นบรรดาศักดิ์ ความคิดเห็นแลความนิยมย่อมต่างๆ กัน...”³²⁸ เพราะอาจเกิดปัญหาวุ่นวายในการแต่งตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ โดยพระเจ้าอินทวโรสุริยวงศ์มีราชบุตรองค์เดียวคือเจ้าราชวงศ์ (เลาแก้ว) และมีน้องชายต่างมารดาคือเจ้าอุปราช (เจ้าแก้วนวรรฐ) ซึ่งเป็นพระเชษฐาต่างมารดาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี หากนับตามลำดับแล้วเจ้าราชวงศ์ (เลาแก้ว) ควรจะได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ ท้ายที่สุดเจ้าอุปราชได้รับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ ให้เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ลำดับที่ 9

³²⁵ อ้างถึงใน นางเยาว์ กาญจนจारी, *ดารารัศมี*, หน้า 86.

³²⁶ เรื่องเดียวกัน.

³²⁷ ภายหลังขึ้นเป็นเจ้าแก้วนวรรฐ เจ้าเชียงใหม่ลำดับที่ 9

³²⁸ หจข. ๖.5 ม.58/143 เจ้าเมืองเชียงใหม่ถึงพิราลัยและตั้งผู้ครองเมืองเชียงใหม่ (9 ธันวาคม พ.ศ.2452 – 23 เมษายน พ.ศ.2453)

โดยมีข่าวลือว่าพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นผู้สนับสนุน³²⁹ เหตุการณ์ดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นว่าพระองค์มีบทบาทอย่างสูงท่ามกลางพระญาติวงศ์ในหัวเมืองล้านนา

ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ 4 ปี พระราชชายาเจ้าดารารัศมีถวายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมาประทับที่เมืองเชียงใหม่เป็นการถาวร การประทับในเมืองเชียงใหม่พระองค์ได้สร้างสิ่งสาธารณประโยชน์มากมาย เช่น ปฏิสังขรณ์วัด สร้างโรงเรียน สืบสวนประวัติศาสตร์และพงศาวดารเหนือ เผยแพร่งานนาฏศิลป์ ฯลฯ ที่สำคัญคือพระองค์ยังได้นำธรรมเนียมจากราชสำนักกรุงเทพฯ ขึ้นไปเผยแพร่ในล้านนา และมีส่วนทำให้ความระหว่างกรุงเทพฯ และหัวเมืองล้านนามีมากยิ่งขึ้น พระราชชายาเจ้าดารารัศมีประทับในเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ราว 19 ปี และสิ้นพระชนม์ในเดือนธันวาคมพ.ศ.2476 พระชนม์มายุ 60 พรรษา³³⁰

เห็นได้ว่าการสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติด้วยการนำพระราชชายาเจ้าดารารัศมีมาเป็นเจ้าจอมนี้มีส่วนทำให้เจ้าอินทวิชยานนท์ไม่กล้าเอาใจออกห่างจากกรุงเทพฯ แม้ว่าไม่มีเอกสารราชการกล่าวถึงเรื่องนี้อย่างชัดเจนแต่ปรากฏเป็นเรื่องเล่าเช่นในงานของณัฐกานต์ ลิ้มสถาพร ที่กล่าวถึงพระเจ้าอินทวิชยานนท์ว่าทรงมีศุภอักษรลับถึงพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเกี่ยวกับข่าวลือว่าเชียงใหม่คิดเอาใจออกห่างกรุงเทพฯ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้ถวายศุภอักษรของพระบิดาแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยพระองค์พระราชทานศุภอักษรนี้แก่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทอดพระเนตร จากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีมีลายพระหัตถ์ตอบศุภอักษรของพระบิดาว่า หากเจ้าหลวงยอมให้เชียงใหม่ไปรวมอยู่ในเมืองขึ้นของอังกฤษ ก็ขอให้เตรียมพระองค์มารับพระศพของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่กรุงเทพฯ³³¹

ทั้งนี้บทบาททางการเมืองของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีถือเป็นตัวแทนของทั้ง 2 ฝ่ายและมีส่วนช่วยสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ และหัวเมืองล้านนาในระดับตัวบุคคลให้ดีขึ้น ตัวอย่างเช่นในระยะแรกที่พระองค์ได้เข้ามาถวายงานในพระบรมมหาราชวัง พระเจ้าอินทวิชยานนท์ลงมาถวายเครื่องราชบรรณาการที่กรุงเทพฯ ในเดือนพฤษภาคมพ.ศ.2436 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพดูแลการสร้างเรือนรับรองที่วังหลังและโปรดฯ ให้ส่งแพทย์ไปดูแลอาการประชวรของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ ในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพพระองค์แสดงถึงความใส่ใจพระทัยในตัวพระเจ้าอินทวิชยานนท์โดยผ่านคำบอกเล่าของเจ้าดารารัศมีมีความว่า“...ขอให้ตรวจตราวังอาคารให้จงมาก ที่เป็นข้อสำคัญนั้นลาวกินยายาก แต่ตามคำลูกสาวบอกว่ายอมกินไม่ได้ออก...”³³² ความสนิทนสนมส่วนพระองค์ดังกล่าวคงทำให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์ซาบซึ้งได้ไม่น้อย

³²⁹ สมโชติ อ๋องสกุล, ชุมชนฝ่ายเหนือกับการสร้างประวัติศาสตร์, หน้า 13.

³³⁰ ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง, เพชรล้านนา เล่ม 1 (เชียงใหม่: นอร์ทเทิร์น ฟรินดิง, 2538), หน้า 3 – 7.

³³¹ ณัฐกานต์ ลิ้มสถาพร, “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี: พระประวัติ”, ใน ขัตติยานีศรีล้านนา, หน้า 129.

³³² หจข. ร.5 ค.4.1/2 ที่บ้านเจ้านครเชียงใหม่ที่วังหลัง (26 พฤษภาคม พ.ศ.2436 – 30 พฤษภาคม พ.ศ.2443)

บทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก่อนหน้าทศวรรษที่ 2450 ส่วนใหญ่ทำหน้าที่ในฐานะตัวแทนจากกรุงเทพฯ เช่นเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจัดตั้งกรมป่าไม้ในพ.ศ.2439 และพยายามเจรจาให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์ยกกรรมสิทธิ์ป่าไม้ให้รัฐบาล เรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องใหญ่เพราะรายได้จากการให้สัมปทานป่าไม้เป็นรายได้สำคัญของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ ผลการเจรจาในครั้งแรกของพระยาทรงสุรเดชพระเจ้าอินทวิชยานนท์ไม่ยอมตกลง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวแต่ทรงอยู่ระหว่างการเสด็จประพาสยุโรป พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาฝากผ่านสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชชนนีทรงมอบให้กับเจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีเพื่อส่งต่อให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์โดยเลี้ยงที่จะส่งผ่านกระทรวงมหาดไทยโดยให้เหตุผลว่า “...เพราะฉันอยากจะเป็นการเฉพาะตัวกัน...” โดยเนื้อความในพระราชหัตถเลขาแสดงการชักจูงมากกว่าที่จะแสดงพระราชอำนาจ ความว่า “...ขอให้ท่านเชื่อเถิดว่า ฉันมีน้ำใจรักใคร่ท่านมากนัก การอันใดที่จะเป็นที่เสื่อมเสียประโยชน์ในตัวท่านแล้ว ไม่ได้คิดจะทำเลย คงคิดแต่จะทูลบารุงไปให้ตลอด การเรื่องนี้เป็นการสำคัญแลจำเป็นที่จะต้องจัดแท้...”³³³

ในคราวที่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่พิราลัย พระยาทรงสุรเดชได้รวบรวมอำนาจการคลังและถือโอกาสลดเงินค่าตอบแทนบรรดาเจ้านายล้านนาลงจนเจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่ เจ้าเมืองลำปางและเจ้าเมืองลำพูนร่วมกันทำหนังสือร้องเรียนมายังกรุงเทพฯ โดยเจ้าอุปราชเลือกที่จะส่งหนังสือดังกล่าวผ่านเจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีแทนที่จะส่งมายังกระทรวงมหาดไทย³³⁴ เพราะเชื่อว่าความสัมพันธ์ทางเครือญาติดังกล่าวจะทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใส่พระทัยแก้ไขสถานการณ์ให้ดีขึ้นกว่าการที่จะส่งเรื่องมาทางกระทรวงมหาดไทย

นอกจากบทบาทการเป็นตัวกลางของทั้ง 2 ฝ่ายในการต่อรองผลประโยชน์ร่วมกัน พระองค์ยังทรงทำหน้าที่กำกับดูแลเจ้านายฝ่ายเหนือที่ลงมาศึกษาในกรุงเทพฯ³³⁵ เมื่อบรรดาพระประยูรญาติเริ่มเป็นหนี้สินกับคลังมณฑลจนมีเรื่องฟ้องร้องลงมากรุงเทพฯ เช่นกรณีเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์เมืองเชียงใหม่ที่โดนข้าหลวงประกาศยึดทรัพย์จึงต้องใช้วิธีการโทรเลขถึงเจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมีโดยตรงเพื่อให้ทรงช่วยเจรจาในการใช้หนี้³³⁶ หลังทศวรรษที่ 2450 บทบาทของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีมักเป็นไปในลักษณะตัวแทนของเจ้านายล้านนาในการขอไกล่เกลี่ยเรื่องหนี้สินกับทางกรุงเทพฯ มากกว่าที่กรุงเทพฯ จะใช้พระองค์เป็นคนกลางในการเจรจา ทั้งนี้เป็นเพราะหลังกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ที่กรุงเทพฯ ใช้กองทัพ

³³³ หจช. ร.5 ม.16.3/5 คิดจะเก็บเงินค่าต่อไม้แขวงเชียงใหม่พระเจ้าเชียงใหม่มีหนังสือกราบทูลยังไม่ยอมตกลงในเรื่องนี้ (19 ธันวาคม พ.ศ.2439 – 9 เมษายน พ.ศ.2440)

³³⁴ หจช. ร.5 ม.58/41 เจ้าลาวมณฑลพายัพกล่าวโทษพระยาทรงข้าหลวงเรื่องจัดการบ้านเมือง (28 มิถุนายน – 26 สิงหาคม พ.ศ.2442)

³³⁵ หจช. ร.5 ม.58/127 จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 14 ตุลาคม พ.ศ.2450)

³³⁶ หจช. ร.5 ค.22.2/29 เรื่องเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์เมืองนครเชียงใหม่เป็นหนี้หลวง (15 มีนาคมพ.ศ.2441 – 13 เมษายน พ.ศ.2443)

เข้าปราบปรามอย่างเด็ดขาด และการขยายระบบราชการได้เข้าทำหน้าที่แทนที่บรรดาเจ้านายท้องถิ่นทั้ง ในด้านการปกครองและการคลังจนทำให้บรรดาเจ้านายที่เคยมีอิทธิพลเหล่านี้เริ่มสูญเสียฐานะทาง เศรษฐกิจของตน

จากการที่สยามเปลี่ยนแปลงระบบจัดเก็บภาษีอากรในล้านนาโดยดึงเอาสิทธิในการให้สัมปทาน ป่าไม้ซึ่งเป็นรายได้สำคัญของบรรดาเจ้านายมาไว้ที่ส่วนกลาง ควบคุมการประมูลภาษีอากร เรียกเก็บเงิน ค่าแรงแทนเกณฑ์และอากรค่านาเพื่อนำรายได้มาวางระบบราชการสยาม ซึ่งเป็นการลดบทบาทของ บรรดาเจ้านายลง ในด้านการจัดทำแผนที่และบัญชีสำมะโนครัว สยามได้นำเอาวิธีการของเจ้าอาณานิคมมาปรับใช้ โดยตกลงกับปันเขตแดนและจัดทำแผนที่แข่งขันกับชาติตะวันตกเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการประกาศอำนาจอริรัฐและเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ได้อย่างชอบธรรม รวมทั้งจัดทำบัญชีสำมะโนครัวเพื่อ เปลี่ยนให้คนทุกชาติพันธุ์ในขอบเขตของแผนที่กลายเป็นคนในบังคับสยาม

ในด้านการพัฒนาการสื่อสารและการคมนาคมสมัยใหม่ เนื่องจากล้านนาห่างไกลจากกรุงเทพฯ การสื่อสารคมนาคมทำได้ลำบาก รวมทั้งข้าหลวงที่ถูกส่งขึ้นไปกำกับราชการมักไม่ทันกับชั้นเชิงทางการ ทูตของชาติตะวันตก สยามจึงพัฒนาโทรเลขเพื่อใช้ส่งข่าวสารและขอพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างทันที่ ในขณะที่การสร้างทางรถไฟสายเหนือมีวัตถุประสงค์เพื่อกัน มิให้อังกฤษตั้งผลประโยชน์จากล้านนาไปไว้ที่ตนเอง โดยระยะแรกชนชั้นนำสยามเห็นว่าการสร้างทาง รถไฟสายใต้เป็นสิ่งจำเป็นเร่งด่วนกว่ารถไฟสายเหนือ แต่หลังกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ทำให้สยามต้องส่ง กำลังทหารขึ้นไปประจำการจำนวนมากจนทำให้คลังมณฑลพ่ายพล้มและเสี่ยงต่อการสูญเสียอำนาจอ ใน การปกครอง ชนชั้นนำสยามจึงให้ความสำคัญในการสร้างทางรถไฟสายเหนือโดยพิจารณาถึงความ คุ่มค่าในการลงทุนว่าจะตัดผ่านเมืองใดระหว่างเมืองแพร่และเมืองลำปางโดยทำที่สุดเลือกที่จะผ่านทั้ง 2 เมืองเพื่อความสะดวกในการจัดการปกครองตลอดจนรักษาความสงบภายใน

ในด้านการส่งเสริมการเผยแพร่วัฒนธรรมของมิชชันนารี เนื่องจากสยามเห็นถึงความเปลี่ยนแปลง และประโยชน์ที่เกิดจากกิจกรรมการเผยแพร่วัฒนธรรมของมิชชันนารีในกรุงเทพฯ จึงสนับสนุนให้มีการ เผยแพร่วัฒนธรรมคริสต์ในล้านนา แม้ว่าสยามไม่ได้ให้งบประมาณในการสนับสนุนแต่ใช้วิธีประกาศพระ บรมราชโองการให้นับถือศาสนาได้อย่างเสรีซึ่งเป็นการลดรอนอำนาจการควบคุมไพร่ของเจ้านาย ทั้งนี้ มิชชันนารีใช้ยุทธศาสตร์สำคัญ 2 ประการในการเผยแพร่วัฒนธรรมคือการศึกษาศึกษาและการแพทย์แบบ สมัยใหม่ วิธีการเหล่านี้ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในล้านนาหลายประการ โดยเฉพาะ ความเชื่อพื้นฐานของคนทั่วไปที่มีต่อโรคภัยไข้เจ็บและภูติผีปีศาจซึ่งมีส่วนเชื่อมโยงกับกลไกการควบคุม พฤติกรรมของคนในสังคม การจัดการศึกษาแบบใหม่ทำให้เกิดชนชั้นกลางขึ้นในสังคมและตอบสนอง ความต้องการของสยามในการกระตุ้นให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจ

การส่งเสริมการเรียนหนังสือไทยมีจุดประสงค์เพื่อผลิตคนพื้นเมืองเข้าสู่ระบบราชการ โดย รัฐบาลสยามเชื่อว่าการจัดสอนภาษาไทยแทนที่ภาษาพื้นเมืองจะช่วยสร้างความสัมพันธ์ที่ดีและลด ความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างคนไทยและคนพื้นเมือง ทั้งนี้การเข้าควบคุมสถาบันสงฆ์ควบคู่ไปกับการจัด

การศึกษาเป็นสิ่งจำเป็นเพราะสยามตระหนักดีว่าพระสงฆ์มีอิทธิพลในการปลูกฝังความคิดให้กับราษฎร ทำให้สยามต้องเข้าควบคุมสถาบันสงฆ์โดยใช้อำนาจของกฎหมายเพื่อให้สอดคล้องกับโครงสร้างการปกครองทางโลก แม้ว่าสยามพยายามส่งเสริมบทบาทของธรรมยุติกนิกายให้เข้าแทนที่บทบาทของพระสงฆ์พื้นเมือง แต่จากการที่พระพุทธรักษาในหัวเมืองล้านนามีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานและมีรากฐานมั่นคงจึงทำให้ธรรมยุติกนิกายไม่แพร่หลายเท่าที่ควร ในขณะที่วิธีการสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติโดยการถวายตัวของพระราชาญาเจ้าดารารัศมีทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีช่องทางสื่อสารเป็นการส่วนตัวกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ และมีส่วนทำให้กรุงเทพฯ ดึงเอาหัวเมืองล้านนาเข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐสยามได้ราบรื่นยิ่งขึ้น ในบทต่อไปผู้วิจัยจะกล่าวถึงผลจากการที่สยามเข้าไปเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ในหัวเมืองล้านนาจากประเทศราชให้กลายเป็นมณฑลหนึ่งในพระราชอาณาเขต

บทที่ 6

มณฑลพายัพ: ผลกระทบและการปรับเปลี่ยน

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์เปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์กับประเทศราชล้านนาให้กลายเป็นมณฑลหนึ่งในพระราชอาณาเขตโดยพระองค์ทรงใช้แนวคิดและวิธีการของเจ้าอาณานิคมตะวันตกผสมกับวิธีการแบบรัฐจารีตเพื่อสลายอำนาจท้องถิ่นของบรรดาเจ้านายและขุนนางโดยสถาปนาระบบราชการและกฎหมายขึ้นแทนที่ การเปลี่ยนแปลงนี้เริ่มตั้งแต่ทศวรรษที่ 2420 – 2460 เป็นเวลาราว 40 ปี ในบทนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงการปรับเปลี่ยนสถานภาพของบรรดาเจ้านายและไพร่ การต่อต้านจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่น รวมทั้งปัญหาความหลากหลายทางกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาที่เชื่อมโยงกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต

การปรับเปลี่ยนสถานภาพของเจ้านายและไพร่

กล่าวได้ว่าสังคมล้านนาก่อนหน้าที่สยามจะส่งข้าหลวงขึ้นไปปกครองจะมีชนชั้นใหญ่ๆ อยู่ 2 ประเภทคือเจ้านายและบุตรหลานที่ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองและขุนนางไปในตัว และชนชั้นไพร่กับทาสซึ่งหมายถึงกลุ่มคนทุกชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ โดยไพร่ทุกคนต้องขึ้นสังกัดเจ้านายคนใดคนหนึ่งให้เป็นผู้คุ้มครอง การเลือกสังกัดเป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของไพร่ในทุกด้าน ไม่เพียงแต่ให้ความคุ้มครองเท่านั้นแต่ยังต้องมีบารมีและเอื้อประโยชน์ให้กับสมาชิกในเรื่องอื่นๆ เช่น การจัดสรรที่ทำกิน การใช้น้ำในระบบเหมืองฝาย การอำนวยความสะดวกด้านการค้า ฯลฯ โดยหน้าที่ของไพร่ที่ต้องตอบแทนคือถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 1 – 6 เดือน เป็นกำลังในการจับกุมผู้ร้าย ถูกเกณฑ์ไปร่วมรบและส่งส่วยในรูปแบบของผลิตผลต่างๆ เช่น ข้าว ของป่า หรือสิ่งของอื่นๆ ที่ตนเองผลิตได้

การดำรงฐานะทางเศรษฐกิจของบรรดาเจ้านายทำได้โดยการเก็บส่วย การผูกขาดการค้าและการเข้าถึงเครือข่ายการค้าตามแหล่งต่างๆ ได้ง่ายกว่าชาวบ้าน ในขณะที่ไพร่ยังคงเลี้ยงชีพด้วยการทำเกษตรกรรมโดยนำผลผลิตส่วนเกินไว้แลกกับข้าวของเครื่องใช้อื่นๆ ที่ตนเองไม่สามารถผลิตได้ แม้ว่าคนพื้นเมืองบางกลุ่มได้เปลี่ยนสถานภาพเป็นพ่อค้าชั่วคราวโดยรวบรวมผลผลิตที่เหลือใช้ภายในหมู่บ้านของตนออกเร่ขายหรือแลกเปลี่ยนไปตามที่ต่างๆ และนำสิ่งของที่จำเป็นอื่นๆ กลับเข้ามาในหมู่บ้านของตน แต่การค้าในลักษณะเช่นนี้เป็นการค้าตามฤดูที่ว่างเว้นจากการทำนา และเป็นการค้าที่ไม่ใช่การสะสมทุนในความหมายของทุนนิยมในปัจจุบัน²

¹ หจข. ร.5 ม.58/203 เรื่องเจ้าอุปราชเมืองน่านมาเฝ้าทูลละอองจะขอลาราชการ และขอตั้งน้องชายเป็นเจ้านครเมืองน่านต่อไป (10 ธันวาคม – 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436)

² ดูเพิ่มเติมใน ชูสิทธิ์ ชูชาติ, “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย”, ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523, หน้า 71 – 72.

เมื่อกรุงเทพฯ ส่งข่าวหลวงขึ้นมาเปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีโดยเปิดให้มีการประมูลภาษีเป็นรายชนิดเพื่อรวบรวมรายได้เข้าส่วนกลางมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ซึ่งเท่ากับเป็นการเปิดโอกาสของเจ้านายที่เคยใช้ระบบส่วยและการผูกขาดการค้าเป็นช่องทางในการแสวงหาประโยชน์ส่วนตัว โดยเฉพาะรายได้ที่มาจากการทำไม้ซึ่งกลายเป็นรายได้สำคัญ สยามได้ตั้งเอาสิทธิในการให้สัมปทานไม้มาไว้ที่กรมป่าไม้โดยแลกกับเงินค่าตอบแทนเป็นรายเดือน ค่าตอบแทนเป็นรายปีและกรรมสิทธิ์การเช่าทำไม้บางส่วนในด้านภาษีหน้าที่ไพร่ต้องจ่ายให้เจ้านายตามอัตราส่วนของจำนวนข้าวที่หว่านลงไป สยามได้เรียกเก็บเข้าส่วนกลางตามความสมบูรณ์ของพื้นที่โดยนาของเจ้านายก็ไม่ได้รับการยกเว้น ในด้านการควบคุมกำลังคน สยามได้ยกเลิกระบบไพร่และทาสทำให้คนเหล่านั้นเป็นอิสระจากพันธะที่มีต่อเจ้านายและดึงเอาผลประโยชน์จากแรงงานเหล่านั้นเปลี่ยนเป็นตัวเงินผ่านการเรียกเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์

นอกจากการจัดเก็บรายได้โดยส่วนกลางแล้ว สยามได้เปิดโอกาสให้ไพร่ได้เลื่อนฐานะทางสังคมของตนเองผ่านระบบการศึกษา จากการศึกษาตะวันตกและคนในบังคับต่างประเทศได้เข้าไปทำป่าไม้จำนวนมาก ส่งผลให้เกิดการว่าจ้างงานและเกิดอาชีพใหม่ๆ ซึ่งต้องใช้ความรู้ความสามารถแบบใหม่ในการทำงาน การศึกษาที่ส่วนกลางส่งเสริมนี้ก็เพื่อผลิตคนเข้ารับราชการและสร้างสำนึกของความเป็นพลเมืองของชาติร่วมกัน และผลพลอยได้จากการขยายการศึกษาแบบใหม่นี้ทำให้ไพร่ทั่วไปสามารถเข้าสู่ระบบราชการในหน่วยงานต่างๆ ได้ผ่านพระราชบัญญัติการสอบเข้ารับราชการพ.ศ.2450³ ไม่ต่างจากบรรดาเจ้านาย อีกทั้งยังสามารถประกอบอาชีพของตนเองได้ตามฐานะ

จากการที่ชาวตะวันตกได้ขึ้นไปเผยแพร่ศาสนาและประกอบธุรกิจในด้านนาทำให้มีการนำวัฒนธรรมตะวันตก สินค้าสำเร็จรูปและความเจริญทางด้านเทคโนโลยีต่างๆ ขึ้นไปเผยแพร่ เช่น การสร้างอาคารบ้านเรือนและศูนย์ราชการที่เป็นตึกแทนไม้ การสร้างสโมสรและสนามกีฬาเพื่อเป็นที่ชุมนุมของชาวตะวันตก การสร้างถนน สะพาน โรงพิมพ์ โรงพยาบาล โรงฆ่าสัตว์ที่มีมาตรฐานแบบตะวันตก การนำรถม้าขึ้นไปใช้แทนเกวียน การจัดฉายภาพยนตร์ตามเทศกาลต่างๆ⁴ ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ทำให้วิถีชีวิตของผู้คนเปลี่ยนไปอย่างมาก โดยกลุ่มคนที่ได้รับผลของการเปลี่ยนแปลงนี้ในลำดับแรกคือกลุ่มเจ้านายและขุนนาง กลุ่มที่นับถือศาสนาคริสต์และราษฎรทั่วไป

1. การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของเจ้านาย

การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของเจ้านายมีทั้งที่ปรับตนเองเข้าสู่ระบบราชการสยาม กลุ่มที่ประกอบธุรกิจทำไม้ เป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่และธุรกิจอื่นๆ

กลุ่มเจ้านายที่ถูกดึงเข้าสู่ระบบราชการสยามเริ่มตั้งแต่ทศวรรษที่ 2430 สมัยที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรขึ้นไปเปลี่ยนตำแหน่งบริหารจากเจ้าสนามหลวงเป็นเสนาบดีตำแหน่งซึ่งเจ้านายกลุ่มนี้เป็นกลุ่ม

³ หจข. ร.5 ม.2.11/11 รายงานประชุมเทศบาลทางกระทรวงมหาดไทย (9 กันยายน พ.ศ.2447 - 23 พฤศจิกายน พ.ศ.2451)

⁴ หจข. ร.5 ม.2.14/96 พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำพูนและเชียงใหม่ (2 - 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2444), *The Laos News* 4, 1 (January, 1907): p 4.

ที่อำนาจมากอยู่แล้ว เช่น ในเมืองเชียงใหม่ เจ้าราชบุตร เจ้าไชยลังกา พระยาเด็กชาย พระยาแสนหลวง เจ้าราชภาคิวงศ์ ดำรงตำแหน่งต่างๆ ในกรมมหาดไทย กรมยุติธรรมมีเจ้าน้อยหน่อเมืองเป็นเสนากรม กรมทหารมีเจ้าสุริยจางวางเป็นเสนากรม เจ้าสุริยวงษ์เป็นเสนาวัง ฯลฯ ในเมืองลำพูน เจ้าราชบุตร นายหนานหมื่นแก้วซึ่งเป็นบุตรเจ้าเมืองลำพูนและน้อยแก้ววงษ์ซึ่งเป็นน้องชายของเจ้าเมืองลำพูนให้ว่าการ กรมมหาดไทยและกรมทหารและเจ้าบุรีรัตน์ดำรงตำแหน่งนา⁵ ในเมืองแพร่เจ้าพิริยวิไชยตั้งให้น้อยอริวงษ์ว่าที่อุปราชซึ่งเป็นบุตรเขยเป็นเสนากรมมหาดไทย พระยาราชนบุตรซึ่งเป็นบุตรเขยเช่นกันดำรงตำแหน่งเสนาทหาร นายน้อยยอดฟ้าซึ่งเป็นบุตรของเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชและเป็นบุตรเขยของเจ้าพิริยวิไชยเป็นเสนาวัง⁶ เชื่อว่าเจ้านายที่ได้รับการแต่งตั้งในระยะแรกนี้เคยดำรงตำแหน่งในกลุ่มเจ้าชั้นห้าไปหรือเค้าสนามทั้ง 32 ตำแหน่ง

ในระยะแรกสยามยังคงให้เจ้านายกลุ่มนี้มีตำแหน่งในการบริหาร แต่เมื่อเจ้าองค์ใดทำงานผิดพลาดหรือสร้างปัญหา ข้าหลวงใหญ่จะใช้วิธีการเรียกประชุมเจ้านายเพื่อขอคำปรึกษา เช่น เจ้าบุรีรัตน์เมืองลำปางที่ค้างค่านาและนำเงินไปใช้ส่วนตัวภายหลังจึงโดนปลดออกจากตำแหน่ง⁷ หรือบุตรเขยของเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชซึ่งรับราชการเป็นปลัดอำเภอกฎไล่ออกเนื่องจากเกียจคร้าน เป็นต้น⁸ แม้ว่าเจ้าบางองค์จะไม่มีความรู้ความสามารถแต่สยามเลือกที่จะให้ดำรงตำแหน่งเพื่อลดการต่อต้าน เช่น เจ้าบุรีรัตน์เมืองเชียงใหม่ดำรงตำแหน่งเสนายุติธรรม เมื่อสยามจัดการศาลหัวเมืองใหม่เจ้าบุรีรัตน์ยังคงดำรงตำแหน่งผู้พิพากษาใหญ่จนเกษียณตนเองในพ.ศ.2446⁹ ทั้งนี้เจ้านายที่รับราชการมาระยะหนึ่งหากต้องการลาออกจากราชการ สยามได้จัดค่าเบี้ยบำนาญตลอดชีพ¹⁰ ซึ่งเชื่อว่าน่าจะเป็นที่พอใจของบรรดาเจ้านาย จนถึงทศวรรษที่ 2450 เจ้านายที่ทำงานได้ดียังคงดำรงตำแหน่งในระดับสูงตามโครงสร้างของระบบราชการสยาม¹¹

ในขณะที่เจ้านายในระดับรองลงมาหรือมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเจ้าเมืองน้อยกว่าถูกส่งตัวไปทำงานนอกเมือง เช่น ในเมืองเชียงใหม่เจ้าราชภาคิวันถูกส่งไปคุมเมืองเชียงแสนและเมืองยวม¹² เจ้าราช

⁵ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/21 ศุภอักษรเมืองนครเชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ.2430 – ตุลาคม พ.ศ.2448)

⁶ หจข. ๑.5 ม.58/59 ภาชีอากรต่างๆ ทางลาวเฉียง (1 กรกฎาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2439)

⁷ หจข. ๑.5 ม.58/206 จัดการคลังและแผนอื่นๆ ในมณฑลลาวเฉียง (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436 – 2 กันยายน พ.ศ.2436)

⁸ หจข. ๑.6 ม.27/10 สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

⁹ หจข. ๑.5 ค.19/181 เบี้ยบำนาญเจ้าบุรีรัตน์ เมืองนครเชียงใหม่ (8 – 12 พฤษภาคม พ.ศ.2446)

¹⁰ เช่น หจข. ๑.5 ค.19/267 เจ้าราชภาคิวงศ์ เมืองนครเชียงใหม่ (19 – 25 เมษายน พ.ศ.2450)

¹¹ เช่น หจข. ๑.5 ม.58/47 เปลี่ยนนามแขวง รวมแขวง (14 กันยายน พ.ศ.2444 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2450)

¹² หจข. ๑.5 บ.1.2/8 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)

ภาคีวงษ์ถูกแต่งตั้งให้ไปคุมเมืองฝาง¹³ ในสมัยที่พระยาศรีสหเทพขึ้นไปจัดวางระบบมณฑลเทศาภิบาล ในมณฑลพายัพ เชื่อว่าบรรดาขุนนางท้องถิ่น เช่น พระยา แก่บ้าน ฯลฯ ยังคงได้รับการแต่งตั้งให้เป็น ผู้ปกครองในระดับที่ใกล้เคียงกับตำแหน่งเดิม แม้ว่าระยะแรกเจ้านายระดับสูงอาจมีการเกี่ยงตำแหน่ง งานอยู่บ้างเช่น งานระดับนายแขวงบรรดาเจ้านายไม่ยอมยกสมัครทำเนื่องจากเห็นว่าเป็นงานชั้นต่ำแต่ใน เวลาต่อมาเจ้านายหลายองค์สมัครใจที่จะดำรงตำแหน่งนี้¹⁴

จากการที่สยามขยายระบบราชการแต่ยังขาดผู้ที่มีความรู้ความสามารถแบบใหม่ทำให้ข้าหลวง ใหญ่จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดรับราชการและโรงเรียนปกครองในเมืองเชียงใหม่โดยมีบุตรหลานของบรรดา เจ้านายล้านนาหลายองค์สมัครเข้าเรียน โดยผู้ที่เข้าเรียนในโรงเรียนฝึกหัดราชการต้องเป็นผู้ที่สอบผ่าน วิชาต่างๆ เช่น ความรู้เกี่ยวกับราชการบ้านเมืองและหน้าที่ของข้าหลวง แบบอย่างราชการเสนา 6 ตำแหน่ง กฎหมายโดยย่อ การคิดเลข การย่อความและการแปลหนังสือตัวเมือง¹⁵ แม้ว่าในเมืองน่านการ ขยายโรงเรียนสอนหนังสือไทยช้ากว่าที่อื่นๆ แต่เมื่อมิชชันนารีได้เปิดโรงเรียนขึ้นชั่วคราวได้มีลูกหลาน เจ้านายเมืองน่านเข้าเรียนหลายองค์¹⁶ เนื่องจากการเรียนหนังสือไทยได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการ เลื่อนตำแหน่งทางราชการ¹⁷ เจ้านายเหล่านี้จึงพยายามปรับตัวให้เข้ากับระบบใหม่หากต้องการดำรง สถานะทางการปกครองและเศรษฐกิจของตนเองไว้ จนถึงต้นทศวรรษที่ 2480 เจ้านายที่สามารถปรับตัวให้ เข้ากับระบบราชการสยามยังคงรับราชการเช่นเดียวกับราษฎรทั่วไป¹⁸

อย่างไรก็ดีบรรดาเจ้าเมืองและเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งในระดับสูงมักปรับตนเองไม่ทันกับการถูก วิตรอนอำนาจทางเศรษฐกิจโดยเริ่มปรากฏให้เห็นตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2440 เช่น เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ เมืองเชียงใหม่ เป็นผู้ว่าการตำรวจเมืองยวมได้ลักลอบรับเงินส่วนแบ่งค่าทำเรือจ้างจากฝั่งเมืองผาปูนของ อังกฤษมาเป็นเวลา 3 ปี ภายหลังโดนจับได้จึงทำเรื่องขอยืมเงินและสัญญาว่าส่งให้หนี้ภายใน 3 ปี¹⁹ เชื่อ ว่าเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ไม่สามารถใช้หนี้คืนได้และหิบบิยายอื่นๆ ด้วยภายหลังจึงขอกู้พระคลังเพิ่มเพื่อ ชื้อไม้ไปขายต่อ เมื่อเจ้าหนี้ยทราบข่าวจึงแห่มาเอาเงินคืนจนไม่เหลือพอที่จะซื้อไม้และผลัดจ่ายพระคลัง

¹³ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/1 โบบอกเชียงใหม่ (มิถุนายน พ.ศ.2417 – 20 เมษายน พ.ศ.2434)

¹⁴ หจข. ๑.5 ม.58/59 ตั้งบริเวณน่านตะวันออก บริเวณน่านเหนือ และบริเวณน่านใต้ (14 ธันวาคม พ.ศ.2444 – 30 ตุลาคม พ.ศ.2446)

¹⁵ หจข. ๑.5 ม.58/63 จัดนักเรียนฝึกหัดรับราชการมณฑลลาวเฉียง (1 กรกฎาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ. 2439), หจข. ๑.5 ม.58/51 เปิดโรงเรียนปกครองในมณฑลพายัพ (1 – 4 กรกฎาคม พ.ศ.2446)

¹⁶ *The Laos News* 5, 3 (July, 1908): p 66.

¹⁷ หจข. ๑.5 ม.58/203 เรื่องเจ้าอุปราชเมืองน่านมาเฝ้าทูลละอองจะขอลาราชการ และขอตั้งน้องชายเป็นเจ้า นครเมืองน่านต่อไป (10 ธันวาคม – 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436)

¹⁸ หจข. ๑.5 ก.13.2/28 จัดการทหารมณฑลพายัพ (6 เมษายน พ.ศ.2446 – 22 กันยายน พ.ศ.2451)

¹⁹ หจข. ๑.5 ม.99/54 เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์เมืองเชียงใหม่ลอบไปรับเงินส่วนแบ่งค่าทำเรือเมืองผาปูนจากอังกฤษ มาใช้เสียเอง (27 กันยายน – 1 พฤศจิกายน พ.ศ.2439)

เรื่อยมา จนพระยาทรงสุรเดชถึงกับทำป้ายปิดประกาศหน้าบ้านให้คนมารับซื้อหรือจำหน่ายของเพื่อเอาเงินมาใช้หนี้ เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์จึงมีหนังสือมายังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยอ้างเกียรติยศที่ได้รับพระราชทานจากพระองค์มิให้ยึดทรัพย์ การนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า "...ถ้ากระไรยกให้เสียทีเดียว เห็นจะเป็นบุญคุณกว่าที่รอไว้ให้ตาย..." แต่เนื่องจากเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์นี้ไม่เป็นที่พอใจของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้หม่อมเจ้าอุดมพงษ์เพ็ญสวัสดิ์ทำบัญชีข้าวของในบ้านเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์เพื่อนำทรัพย์มาขายใช้หนี้ เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ได้โทรเลขถึงพระราชชายาเจ้าดารารัศมีให้ทรงช่วย โดยกรมหลวงดำรงราชานุภาพมีพระดำริว่าหากพระราชชายาเจ้าดารารัศมีอยากช่วยฉันญาติพี่น้องก็ให้ใช้หนี้แทนแล้วไปเร่งรัดเรื่องหนี้สินกันเอง²⁰

ในกรณีของเจ้าอินทวโรรสมีการยืมเงินพระคลังล่วงหน้าและหักใช้กับค่าต่อไม้ที่ได้รับเป็นรายปี จนถึงพ.ศ.2446 รวมเป็นเงิน 50,000 บาทโดยปีถัดมาขอยืมอีก 60,000 บาท การนี้กรมหลวงมหิศวราชนฤทัยทรงไม่เห็นด้วยที่ให้นำเงินค่าต่อไม้ไปใช้ล่วงหน้าและเสนอให้ใช้เงินอื่นนี้ให้เจ้าอินทวโรรสยืมรับค่าตอบแทนเป็นรายเดือนเหมือนเจ้าเมืองลำปาง แต่เจ้าอินทวโรรสไม่ยินยอมโดยอ้างว่าเสื่อมเสียเกียรติภายหลังกรมหลวงดำรงราชานุภาพได้ปรึกษากับเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ว่าต้องบังคับด้วยพระบรมเดชานุภาพ แต่เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์เห็นว่าไม่ควรบีบบังคับให้คงไว้ตามเดิม และเงิน 60,000 บาทที่เจ้าอินทวโรรสต้องการขอยืมนั้นจะใช้เป็นข้อต่อรองไม้ได้ เพราะถ้ายืมจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติไม่ได้ก็ไปยืมจากพระคลังข้างที่ได้อยู่ดี ในพ.ศ.2451 เจ้าอินทวโรรสได้มีหนังสือขอรับเงินเดือนประจำเนื่องจากรายได้จากค่าต่อไม้และค่าแรงแทนเกณฑ์ที่ได้รับไม่สม่ำเสมอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงคำนวณรายได้ให้ปีละ 240,000 บาท ซึ่งมากกว่าเจ้าเมืองลำปางที่ได้ปีละ 180,000 บาท โดยคราวเดียวกันนี้เจ้าอินทวโรรสได้ขอยืมเงินอีก 280,000 รวมที่ค้างเดิมอีกราว 40,000 บาทเพื่อนำไปลงทุนทำป่าแม่แจ่ม โดยขอผ่อนใช้เงินต้นและเสียค่าดอกเบี้ยวร้อยละ 5 ต่อปี การนี้เสนาบดีกระทรวงพระคลังอนุมัติให้เพราะมีกำหนดคืนชัดเจนและถ้าไม่คืนก็สามารถหักเอาจากเงินเดือนได้²¹ การขอยืมเงินจากกระทรวงพระคลังเพื่อทำป่าแม่แจ่มครั้งนี้ กรุงเทพฯ อนุมัติเพราะเห็นว่าป่าแม่แจ่มเป็นป่าใหญ่หนทางกันดารต้องใช้ทุนมากและหากกรุงเทพฯ ไม่ให้ยืมเงินบริษัทตะวันตกอีกหลายก็พร้อมที่จะให้ยืมเนื่องจากจะได้ผลประโยชน์จากการกวาดราคาไม้²² อีกทั้งกรรมสิทธิ์ทำป่าในขณะนั้นส่วนใหญ่ตกอยู่ในมือ

²⁰ หจข. ร.5 ค.22.2/29 เรื่องเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์เมืองนครเชียงใหม่เป็นหนี้หลวง (15 มีนาคม พ.ศ.2441 – 13 เมษายน พ.ศ.2443)

²¹ หจข. ร.5 ค.22.2/38 เจ้านครเชียงใหม่ขอยืมเงินกระทรวงพระคลัง (9 มีนาคม พ.ศ.2444 – 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)

²² หจข. ร.5 ค.9.2/20 เจ้านครเชียงใหม่ยืมเงินพระคลังข้างที่ไปทำการป่าไม้ (12 กุมภาพันธ์ – 1 มีนาคม พ.ศ. 2447)

บริษัทตะวันตกเกือบทั้งหมดซึ่งบริษัทเหล่านั้นนำช่างและคนมาทำเองทำให้บริวารของเจ้านายและเจ้าของช่างได้รับความเดือดร้อน

นับจากที่สยามจัดตั้งกรมป่าไม้และตั้งกรมสิทธิการทำไม้มาไว้ที่ส่วนกลางโดยให้เจ้านายมีสิทธิในการทำไม้ได้จำนวนหนึ่ง เจ้านายที่ทำไม้แบ่งเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือเจ้าเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนที่ไม่ได้ทำด้วยตนเอง ไม่มีช่างและอุปกรณ์เมื่อได้รับสิทธิมักนำไปขายต่อ กลุ่มที่สองคือเจ้านายเมืองน่าน เมืองลำปางและเมืองแพร่มักทำเองโดยมีช่างและอุปกรณ์พร้อม ซึ่งกลุ่มหลังนี้ถ้าสยามไม่แบ่งกรรมสิทธิ์ให้จะทำให้เดือดร้อนมาก พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์จึงเสนอให้สัญญาทำไม้ได้เฉพาะผู้ที่เคยทำเท่านั้น ส่วนเจ้านายที่ไม่ได้ทำไม้ให้หาผลประโยชน์ทางอื่นให้²³ และก็เป็นไปตามที่พระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์คาดไว้คือเมื่อเจ้าราชวงศ์เมืองเชียงใหม่ได้กรรมสิทธิ์ทำไม้ตำบลป่าแม่ลาน แขวงแม่ฮ่องสอนก็ได้ให้บริษัทบอมเบย์เบอร์มาเช่าทำต่ออีกทอดหนึ่ง เจ้าไชยสงครามและเจ้าทิพนตรที่มีกรรมสิทธิ์ป่าไม้กระจายอยู่ตามเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน และเมืองลำปางก็ให้บริษัทบอมเบย์เบอร์มารับช่วงไปทำต่อเช่นกัน²⁴ จากการที่เจ้านายเมืองน่านมักทำป่าไม้ด้วยตนเอง ทำให้ไม่มีปัญหาทางการเงินเหมือนเจ้าเมืองเชียงใหม่ ในขณะที่เจ้าพิริยเทพวงศ์ก่อนหน้าเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่จะเป็นหนี้สินราว 76,000 บาทแต่ก็สามารถใช้หนี้ด้วยการหักค่าต่อไม้²⁵ การให้กรรมสิทธิ์ป่าไม้กับบรรดาเจ้านายนี้ถือเป็นทางออกทางเศรษฐกิจทำให้เจ้านายบางองค์ยังคงฐานะทางการเงินของตนไว้ได้

เมื่อพิจารณาจากรายงานของข้าหลวงที่ส่งไปทำงานในหัวเมืองล้านนา พบว่าบรรดาเจ้านายมักใช้จ่ายเงินอย่างสุรุ่ยสุร่าย บ้างติดสุราและการพนัน²⁶ เนื่องจากระบบการปกครองเดิมที่เจ้านายมักมีบุตรภรรยาและข้าทาสจำนวนมากจำเป็นต้องใช้เงินในการเลี้ยงดู อีกทั้งยังต้องสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับตนเองเพื่อให้ผู้คนยอมรับ ตัวอย่างเช่นงานพิธีศพของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ที่ใช้เงินถึง 90,000 รูปี โดยขอเงินล่วงหน้าค่าต่อไม้จากบริษัทบอมเบย์เบอร์มารับทำมาใช้จ่ายในงานศพ²⁷ (ภาพที่ 20) หรือในงานศพของภรรยาเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตที่ต้องยืมเงินจากกระทรวงพระคลัง 102,000 บาท เพื่อใช้ในงาน

²³ หจข. ร.5 ม.16.2/26 เจ้านครเชียงใหม่ขอเช่าทำป่าไม้ (24 พฤศจิกายน พ.ศ.2440 – 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2453)

²⁴ หจข. ร.5 ม.16.2/5 ห้างบอมเบย์เบอร์มา (23 กันยายน พ.ศ.2444 – 30 กรกฎาคม พ.ศ.2451)

²⁵ หจข. ร.5 ค.22.2/42 เจ้าพิริยเทพวงศ์เจ้านครแพร่ เป็นหนี้รายยืมเงินหลวงไปใช้ (17 – 18 มิถุนายน พ.ศ. 2445)

²⁶ หจข. ร.5 ม.58/206 เรื่องจัดการคลังและอื่นๆ มณฑลลาวเฉียง (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436 – 2 กันยายน พ.ศ.2441), หจข. ร.6 ม.3.1/27 ปลัดเจ้าราชภาติกวงศ์และเจ้าทักษิณนิเกต (28 กันยายน – 1 ตุลาคม พ.ศ.2456)

²⁷ หจข. ร.5 ม.28.1/3 พระราชทานเงินส่วนแบ่งค่าต่อไม้ให้เจ้านายบุตรหลายมณฑลพายัพ (26 เมษายน พ.ศ. 2438 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)

ศพโดยใช้วิธีหักค่าต่อไม้²⁸ แม้ว่าจะได้กรรมสิทธิ์ทำไม้แต่น่าสังเกตว่ายิ่งเจ้านายที่เคยอยู่ในตำแหน่งระดับสูงมักปรับตัวได้ยากกว่าโดยเจ้าเมืองเชียงใหม่และเจ้าเมืองลำปางเป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัด

ภาพที่ 20 พระเมรุของพระเจ้าอินทวิชยานนท์

ที่มา: บุญเสริม สาสตราภัยและสังคีต จันทนะโพธิ, อดีตลานนา (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2520), หน้า 96.

เมื่อเจ้าอินทวโรรสพิราลัยในพ.ศ.2452 ได้เป็นหนี้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ 336,000 บาท เนื่องจากขอยืมเงินไปทำป่าแม่แจ่มโดยจ้างชาวสวิเดนมาช่วยดูแลแต่ไม่ได้กำไรอย่างที่คิด เจ้าราชบุตรซึ่งเป็นบุตรของเจ้าอินทวโรรสไม่สามารถใช้หนี้แทนได้จึงมอบกรรมสิทธิ์ป่าแม่แจ่มให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมี กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีนำเงินมาใช้หนี้แทนโดยลดดอกเบี้ยให้จากนั้นได้มอบกรรมสิทธิ์ให้ผู้อื่นมาทำป่าแม่แจ่มต่อ แต่เนื่องจากเจ้าอินทวโรรสได้ลงชื่อในทำกรรมสิทธิ์โอนให้บริษัทบอมเบย์เบอร์มาเป็นผู้รับช่วงและได้ให้สิทธิ์กับหลวงโยนการพิจิตรซึ่งเป็นการซ้ำซ้อนทำให้เกิดเรื่องยุ่งยากตามมา พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงขอสิทธิ์เป็นผู้ทำป่าไม้ต่อแต่กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงไม่อนุญาตเนื่องจากเกรงว่าจะโดนฟ้องร้อง ภายหลังหลวงโยนการพิจิตรแจ้งว่าตนได้ลงทุนกับป่าแม่แจ่มไปมากและต้องการนำไม้ที่ฟันและชักลากแล้วไปขายเพื่อซื้อกรรมสิทธิ์ป่าไม้จากบริษัทบอมเบย์เบอร์มา และอ้างว่าเจ้าเมืองลำปางจะช่วยออกเงินด้วยเพราะไม่อยากจะให้ป่าผืนนี้หลุดไปเป็นของตะวันตก อย่างไรก็ตามพระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้ตกลงกับหลวงโยนการพิจิตรร่วม

²⁸ หจข. ๖.5 ค.22.2/44 เจ้านครลำปางขอยืมเงินกระทรวงพระคลัง (31 กรกฎาคม พ.ศ.2445 – 8 ธันวาคม พ.ศ.2451)

ใช้นี้เพื่อให้ได้กรรมสิทธิ์ทำไม้ โดยพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเสนอจำหน่ายเครื่องทองและขอยืมเงินจากพระคลังข้างที่มาให้หนี้ให้ครบโดยจ่ายดอกเบี้ยละ 5 กำหนดเวลา 3 ปี รวมทั้งนำทรัพย์สินของเจ้าอินทวโรรสที่รัฐบาลยึดไว้และข้าง 50 เชือกของหลวงโยนการพิจิตรเป็นประกัน ในจดหมายของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีพระองค์ทรงกล่าวถึงเจ้าอินทวโรรสว่า “...เป็นคนใช้สรอยสุ่ยสุร่าย ไม่สามารถจะเก็บหาเงินในทางอื่นมาใช้ได้...” แสดงให้เห็นถึงพฤติกรรมการใช้เงินและความสามารถในการประกอบอาชีพของเจ้าเมืองเชียงใหม่ว่ามีจำกัด และทรงแจ้งถึงความจำเป็นที่ต้องทรงยื่นมือเข้าช่วยในครั้งนี้เนื่องจาก

“...เพื่อจะให้ข้าพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้ตั้งใจจะทำนุบำรุงวงศ์ตระกูลของพระเจ้าอินทวิชยานนท์พระเจ้านครเชียงใหม่ได้มีโอกาสทำนุบำรุงวงศ์ตระกูลสืบไป...ถ้าการไม่สำเร็จต้องให้กระทรวงมหาดไทยยึดทรัพย์สินสมบัติของเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้รับความอับอายยิ่งนัก แลการจะควรสถานใด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระมหากษัตริย์คุณพระบรมราชานุเคราะห์ชุบเลี้ยงข้าพระพุทธเจ้าและวงศ์ตระกูลของข้าพเจ้าพระเจ้าอินทวิชยานนท์พระเจ้านครเชียงใหม่อย่าให้เสียชื่อเสียงไปเสียในครั้งนี้เลย...”²⁹

ในชั้นแรกกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงไม่อนุญาตและทรงเตือนพระราชชายาเจ้าดารารัศมีว่าการทำป่าแม่แจ่มนี้เป็นงานยาก ใช้เงินมากและเกรงว่า“...พระราชชายาจะต้องได้รับความเสียหายหลายประการ...ทรัพย์สินสมบัติที่ลงทุนทำไปนั้นก็จะสูญเสียเปล่าๆ ทั้งชื่อและเกียรติยศก็จะพลอยเสียไปด้วย...ถ้าพลาดพลั้งลงไปแล้วจะต้องได้รับความเดือดร้อนความอับอายกันต่อไปขอให้ช่วยกันตั้งใจรักษาชื่อแลเกียรติยศแลเกียรติคุณของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไว้ให้เสมอไปได้จะเป็นการดีงาม...”³⁰ ทั้งนี้กรมหลวงดำรงราชานุภาพเห็นว่าผลประโยชน์ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่ได้จากเมืองเชียงใหม่ปีละ 30,000 บาท เงินพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเงินค่าต่อไม้ก็ต่างหากโดยปีหนึ่งได้ราว 4 – 5 หมื่นบาททำให้พอเลี้ยงชีวิตได้ไม่ขัดสน แต่ถ้าพระราชชายาเจ้าดารารัศมีประสงค์ทำป่าแม่แจ่มต้องออกเงินทุนราว 4,000 ซึ่ง และไม่สามารถควบคุมงานด้วยตนเอง ทำที่สุดเจ้าราชบุตรได้ยกอำนาจการทำป่าแม่แจ่มให้กับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีโดยพระองค์ตกลงกับหลวงโยนการพิจิตรใช้นี้แทนเจ้าอินทวโรรสและให้หลวงโยนการพิจิตรเป็นผู้ตัดไม้โดยขายให้กับบริษัทบอมเบย์เบอร์มา เรื่องดังกล่าวจึงยุติลง

นอกจากกลุ่มเจ้านายที่ปรับตัวเข้าสู่ระบบราชการสยามและกลุ่มเจ้านายที่ทำป่าไม้แล้วยังมีเจ้านายอีกกลุ่มหนึ่งที่ผันตนเองเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่หรือทำธุรกิจประเภทอื่น จากการทำสยามเริ่มให้สิทธิในการจับจองที่ดินแก่ราษฎรในการทำนาเพื่อเก็บอากรค่านาตั้งแต่ทศวรรษที่ 2430 โดยให้เจ้าภาชี

²⁹ หจข. ร.6 ม.14/2 ความเห็นจัดการป่าแม่แจ่มเป็นของรัฐบาล (23 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 20 กรกฎาคม พ.ศ.2458)

³⁰ เรื่องเดียวกัน

ออกเดินวัดที่นาและให้ราษฎรลงลายมือไว้ในต้นข้าวเอกสารเพื่อเป็นหลักฐานในการรับทราบถึงจำนวนที่นาและการจ่ายอากรค่านา โดยขณะนั้นการทำแผนที่และการออกโฉนดตราจองยังไม่แล้วเสร็จ ในเมืองเชียงใหม่เชื่อว่าที่ดินในทศวรรษที่ 2440 คงมีมูลค่าเพิ่มอย่างมากเนื่องจากข้าวมีราคาเพิ่มขึ้นทุกปี³¹ ทำให้มีเรื่องพิพาทแย่งชิงกรรมสิทธิ์และฟ้องร้องซื้อขายที่ดินจนพระยาศรีสทเทพให้เจ้าอุปราชติดคำโฆษณาในการทำสัญญาซื้อขายที่ดินให้ชัดเจนเพื่อป้องกันปัญหา³²

งานของ แคทเธอริน โบวี³³ และอานันท์ กาญจนพันธ์³⁴ ได้ชี้ให้เห็นว่าการที่สยามเข้าควบคุมแหล่งรายได้ที่สำคัญของบรรดาเจ้านายทำให้คนกลุ่มนี้เริ่มปรับตัวจากการถูกบีบคั้นทางเศรษฐกิจโดยหาทางออกด้วยการยึดที่ดินรอบนอกเมือง เกณฑ์แรงงานคนกลางป่า สร้างเหมืองฝายและพัฒนาระบบชลประทานให้ชาวนาเช่า ที่ดินบางแห่งที่เคยเป็นนาเมืองซึ่งชาวบ้านมีสิทธิทำกินกลับได้รับการกล่าวอ้างกรรมสิทธิ์จากบรรดาเจ้านายเป็นนาเจ้าและนำมาแบ่งให้เช่า³⁵ เช่น บ้านสันโป่ง พระเจ้าอินทวิชยานนท์อ้างสิทธิ 400 ไร่ทางเหนือของหมู่บ้านมาแบ่งเป็นส่วนๆ เรียกว่า “ห้อม” ห้อมหนึ่งมีขนาดราว 6 – 12 ไร่ให้ชาวนาเช่าทำโดยเก็บเงินในอัตราตายตัวคือ 6 ตางต่อไร่ และเพิ่มขึ้น 11 ตางต่อไร่ในพ.ศ.2420 ค่าเช่าดังกล่าวราว 1 ใน 3 ของผลผลิต³⁶ ซึ่งนับว่าสูงมากเมื่อเทียบกับสมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ที่เก็บภาษีข้าว 2 ตาง ต่อพันธุ์ข้าวที่ปลูกลงไป 1 ตางเท่านั้น นอกจากนี้ผู้เช่ายังถูกเกณฑ์ไปทำเหมืองฝายและงานเล็กๆ น้อยๆ ให้กับเจ้านาย การเข้ายึดครองที่ดินนี้บางครั้งใช้การกล่าวหาว่าเจ้าของที่เดิมว่าเป็นฝึะ

³¹ หจข. ร.5 ม.58/59 ภาษีอากรต่างๆ ทางลาวเฉียง (1 กรกฎาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2439), หจข. ร.5 ม.58/125 จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 14 ตุลาคม พ.ศ.2450)

³² หจข. ร.5 ม. 58/125 รายงานหม่อมอุดมข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (21 – 25 เมษายน พ.ศ.2443)

³³ ดูรายละเอียดจาก Katherine Ann Bowie, “In the Wake of the Lords : A Historical Perspective on the Role of Irrigation in the Political Economy of Northern Thailand”, University of Chicago, 1980, Katherine Ann Bowie, “Peasant Perspectives on the Political Economy of the Northern Thai Kingdom of Chiang Mai in the Nineteenth Century: Implications for the Understanding of Peasant Political Expression” Ph.D. thesis, University of Chicago, 1988.

³⁴ ดูรายละเอียดจาก Anan Ganjanapan, “The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900-1981)”, Ph.D. thesis, Cornell University, 1984.

³⁵ นาเจ้าในระยะนี้ต่างจากนาหลวงในสมัยก่อนหน้า เพราะนาที่เจ้านายยึดมาถือเป็นสมบัติส่วนตัวมิใช่ของเจ้าเมืองโดยกรุงเทพฯ ได้สนับสนุนด้วยการออกกฎหมายยกเว้นอากรค่านาให้กับเจ้านายลดหลั่นตามลำดับชั้น ซึ่งเท่ากับเป็นยอมรับสิทธิเหนือที่นาดังกล่าวว่าเป็นส่วนบุคคล

³⁶ อานันท์ กาญจนพันธ์, “พัฒนาการเศรษฐกิจของหมู่บ้านในลานนาไทย (ค.ศ.1800 – 1950)”, เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จัดโดยสมาคมประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ และคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2527, หน้า 3 – 9.

เพื่อขับไล่ออกจากหมู่บ้าน³⁷ การยึดครองที่ดินจำนวนมากนี้มีใช้มีแต่พวกเจ้านายเท่านั้น บรรดาพ่อค้าชาวจีนได้พยายามขออนุญาตลงทุนทำเหมืองฝายเพื่อครอบครองสิทธิเหนือที่ดินที่เหมืองฝายผ่านเข้าไปเช่นกัน แม้แต่พลโท หม่อมเจ้าบวรเดช อุปราชมณฑลพายัพได้เกณฑ์คนมาขุดเหมืองในอำเภอสันกำแพงและครอบครองสิทธิบนที่ดินราว 1,000 ไร่³⁸

อย่างไรก็ตาม ทางออกของเจ้านายโดยการยึดครองที่ดินนี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การต่อต้านรัฐบาลสยามจากกลุ่มเจ้านายไม่เกิดขึ้นอย่างรุนแรง โดยกลุ่มเจ้านายนี้ได้กลายเป็นกลุ่มทุนระยะแรกและเป็นลูกค้ารายใหญ่ของพ่อค้าจีนที่ขึ้นมาประกอบธุรกิจในล้านนา แต่เจ้านายเหล่านี้มักใช้เงินที่ได้มาไปกับการใช้จ่ายสินค้าฟุ่มเฟือยมากกว่านำไปลงทุนทำธุรกิจ และมักบริโภคเกินรายได้ทำให้เกิดหนี้เงินทรัพย์สินซึ่งรวมถึงที่ดินต้องเปลี่ยนมือไป³⁹

ในขณะที่เจ้านายบางกลุ่มร่วมกันลงทุนสร้างตลาดและโรงร้านเพื่อเก็บค่าเช่า เช่นในเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปาง พระยาศรีสทเทพได้ปรับปรุงถนนหนทางและเปิดตลาดใหม่โดยให้บรรดาเจ้านายร่วมกันลงเงินเปิดตลาดเพื่อเก็บค่าเช่าร้าน⁴⁰ ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถอันจำกัดของบรรดาเจ้านายในการรักษาทรัพย์สินไว้มีหลักฐานปรากฏชัดคือตลาดวโรรสซึ่งสร้างขึ้นราวพ.ศ.2444 เดิมที่ดินบริเวณนี้เคยเป็นช่วงเมรุที่ทำศพของเจ้านายเมืองเชียงใหม่ หลังจากทำศพแม่เจ้าทิพไกรสรผู้เป็นมารดาของพระราชาชายาเจ้าดารารัศมีแล้วถูกทิ้งร้างไว้นานจนราษฎรอาศัยอยู่เต็ม พอถึงคราวงานศพของเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าแก้วนรวงศ์ได้เสียค่าหรือถอนให้ราษฎรเมื่อเสร็จการทำศพได้สร้างเป็นตลาดต่อมาเจ้าอินทวโรรสซื้อตลาดต่อจากเจ้าแก้วนรวงศ์และกรรมสิทธิ์ได้ตกเป็นของเจ้าราชบุตร ในพ.ศ.2459 เจ้าราชบุตรให้หม่อมแสงในเจ้าอินทวโรรสกับนางบุญมีผูกขาดไปทำเป็นเวลา 7 ปี เมื่อหมดสัญญาได้มีคนมาขอเช่ากรรมสิทธิ์เก็บเงินโรงร้านต่อโดยให้เงินล่วงหน้ากับเจ้าราชบุตร ต่อมาเจ้าทิพเนตร์ผู้เป็นมารดาของเจ้าราชบุตรถึงแก่พิราลัยเจ้าราชบุตรไม่มีเงินทำศพจึงเอาตลาดไปจำนำกับขุนอนุสารสุนทรภักดิ์เมื่อผู้ที่ย่ำค่าล่วงหน้าให้กับเจ้าราชบุตรมาเก็บเงินค่าเช่าจึงโดนขุนอนุสารสุนทรภักดิ์ฟ้อง ผู้ให้ค่าเช่า

³⁷ Anan Ganjanapan, "The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900-1981)", p.116 – 121.

³⁸ หจข. ๑.5 ม. 58/187 รายงานต่างๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง (20 ธันวาคม พ.ศ.2440 – 11 เมษายน พ.ศ. 2451), หจข. ๑.6 ม.27/11 ข่าวหนังสือพิมพ์ทางมณฑลพายัพ (25 มกราคม พ.ศ.2464)

³⁹ ปลายอ้อ ชนะนันท์, นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวระบบทุนนิยมในภาคเหนือของไทย พ.ศ.2464 – 2523 (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2530), หน้า 22 – 23., มาร์โก ทาเก แมคมอแรน, "ประวัติศาสตร์และการพัฒนาการของการค้าขายในลำปางตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงค.ศ.1939," วารสารมนุษยศาสตร์ 12, 1 (กรกฎาคม – ธันวาคม, 2526): 10 – 11.

⁴⁰ หจข. ๑.5 ม.58/126 ตลาดที่เมืองเชียงใหม่ (24 – 25 เมษายน พ.ศ.2443)

ล่องหน้าจึงมาฟ้องร้องเจ้าราชบุตรอีกทอดหนึ่ง เจ้าราชบุตรไม่มีรายได้ทางอื่นนอกจากรับราชการจึงจำเป็นต้องขายตลาดในราคาถูก⁴¹

ในเมืองลำปาง เจ้าทิพวรรณ ณ เชียงตุง ผู้เป็นหลานสาวของเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตได้เปิดตลาดทิพวรรณย่านใจกลางเมืองแต่ภายหลังกรรมสิทธิ์ได้ตกเป็นของหม่องยี พ่อค้าไม้ชาวพม่า ในเมืองลำพูนตลาดเก่าของเมืองเคยเป็นของเจ้าพงษ์ธาดา ณ ลำพูน บุตรเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้าเมืององค์สุดท้ายของเมืองลำพูน⁴² ทั้งนี้กิจการตลาดในระยะแรกเป็นของเจ้านายเนื่องจากการติดตลาดจำเป็นต้องใช้ที่ดินกลางเมืองที่ผู้คนไปมาได้สะดวกและที่ดินเหล่านั้นมักเป็นกรรมสิทธิ์ดั้งเดิมของเจ้านาย แต่ในการเก็บเงินเจ้านายมักให้ผู้รับช่วงเป็นตัวแทนเก็บค่าเช่าและรับเงินล่องหน้า เมื่อขาดเงินมักนำมาจำนองและไม่สามารถไถ่ถอนคืนได้จนกลายเป็นของพ่อค้าชาวจีนในที่สุด

นอกจากการทำไม้และเปิดตลาดให้เช่าแล้ว เจ้านายบางส่วนประกอบธุรกิจอื่นๆ เช่น เจ้าเมืองลำปางลงทุนทำธุรกิจในโรงงานฟอกหนังและตั้งโรงงานทอขึ้นส่งขายกรุงเทพฯ⁴³ แม้ว่าในระยะแรกโรงงานทอขึ้นของเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตได้สร้างกำไรมหาศาล⁴⁴ แต่เชื่อว่าภายหลังธุรกิจดังกล่าวคงถูกเปลี่ยนมือไปเป็นของพ่อค้าจีนเนื่องจากเป็นธุรกิจที่มีการแข่งขันสูง ในขณะที่โรงฟอกหนังก็มีโรงงานของมิชชันนารีเปิดทำรองเท้าและเข็มขัดเป็นคู่แข่งอยู่ในเมืองลำปาง⁴⁵ ดังนั้นเมื่อเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตถึงแก่พิราลัยในพ.ศ.2465 จึงพบว่ามีหนี้สินจำนวนมาก แม้กระทั่งเงินในการทำศพยังไม่มีผู้รับผิดชอบ

ทั้งนี้เจ้านายบางองค์ได้แต่งงานกับข้าราชการและพ่อค้าที่ประกอบธุรกิจจนประสบความสำเร็จ แต่คงมีจำนวนไม่มากนัก เช่น เจ้ากาบแก้ว ณ ลำพูน ซึ่งได้แต่งงานกับพระพิจิตรโอสถ นายแพทย์รุ่นแรกซึ่งขึ้นมาทำงานที่เมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2445 ภายหลังได้เปิดตลาดพระลอหรือตลาดสันป่าข่อย หรือเจ้าจันทร์ทิพย์ ณ เชียงใหม่ แต่งงานกับชาวจีนฐานะดีและเป็นเจ้าของตลาดสันทราย⁴⁶ นายเปอะ โชตนา ซึ่งมีเชื้อสายเจ้าเมืองลำพูน เป็นบุตรของเจ้าหนานวังและเจ้าคำหล้าได้ขึ้นมาที่เชียงใหม่ทำธุรกิจขายเหล้าโรงและรับจำนองทรัพย์สินจนเป็นผู้มั่งมีท่านหนึ่ง⁴⁷ คนกลุ่มนี้เมื่อมีบุตรหลานมักส่งไปเรียนที่เมืองจีน

⁴¹ หจข. ๖.6 ค.12.3/16 เจ้าดารารัศมีกู้เงินหรือจำนำตลาดที่เชียงใหม่ (11 กันยายน – 7 ตุลาคม พ.ศ.2466)

⁴² ปลาย้อ ชนะนันท์, นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวของระบบทุนนิยมในภาคเหนือของไทย พ.ศ.2464 – 2523, หน้า 22 – 23.

⁴³ หจข. ๖.6 ม.27/10 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

⁴⁴ หจข. ๖.6 คค.5.3/8 กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช – อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468)

⁴⁵ หจข. ๖.6 ก.1/27 รายงานสมเด็จพระเจ้ากรมหลวงพิษณุโลกเสด็จตรวจราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือและมณฑลพายัพ (15 ตุลาคม พ.ศ.2458 – 24 เมษายน พ.ศ.2461)

⁴⁶ อนุ เนินหาด, สังคมเมืองเชียงใหม่เล่ม 10 (เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2549), หน้า 109.

⁴⁷ อนุ เนินหาด, สังคมเมืองเชียงใหม่เล่ม 11 (เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2549), หน้า 73 – 74.

หรือเข้าเรียนโรงเรียนปรีณิสร์รอยแยลส์คอลเลจหรือโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยเพื่อออกมาขยายธุรกิจ เช่นเดียวกับราษฎรทั่วไป

เชื่อว่าฐานะทางการเงินของบรรดาเจ้านายโดยรวมคงค่อยๆ ลดลงโดยดูได้จากยอดการบริจาคเงินสาธารณกุศลต่างๆ และตำแหน่งทางสังคม เช่น พ.ศ.2466 มีการเรียไรเงินเพื่อสร้างโอสถศาลาของรัฐแห่งแรกในเชียงใหม่ ผู้ที่บริจาคเงินมากที่สุดคือหลวงอนุสารสุนทรพ่อค้าจีน เป็นเงิน 7,000 บาท รองลงมาคือเจ้าแก้ววันรัฐจำนวน 2,000 บาท และนายชื่น ด้เอี่ยมเส็งจำนวน 1,000 บาท⁴⁸ ในเมืองลำปางผู้ที่บริจาคทรัพย์ในการสร้างถนนในทศวรรษที่ 2460 เริ่มเป็นพ่อค้าจีนเช่นกัน⁴⁹ หรือตำแหน่งกรมการพิเศษเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2467 ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้ง 5 ใน 6 คนเป็นพ่อค้าชาวจีนโดยไม่มีรายชื่อเจ้านายอยู่เลย โดยเฉพาะหลังทศวรรษที่ 2460 มีรายงานคดีฟ้องยึดทรัพย์บรรดาเจ้านายจำนวนมาก⁵⁰ แสดงให้เห็นถึงสถานะทางเศรษฐกิจของเจ้านายว่าตกต่ำลงอย่างมาก

2. การเปลี่ยนแปลงสภาพของไพร่

จากการที่สยามต้องการลดอำนาจของเจ้านายโดยออกกฎหมายเพื่อปลดปล่อยไพร่ให้เป็นแรงงานอิสระและมีพันธะต่อรัฐโดยตรง รวมทั้งการเผยแพร่ศาสนาและขยายการศึกษาของมิชชันนารีทำให้คนพื้นเมืองที่เข้ารีตมีโอกาสยกระดับฐานะของตนเองได้ก่อนคนกลุ่มอื่น⁵¹ เช่นศรีโหม้ วิชัย ชาวคริสต์เดียนจากเมืองเชียงใหม่คนแรกที่ได้เดินทางไปสหรัฐอเมริกา⁵² ศรีโห้ อินทะพันธุ์ เป็นชาวคริสต์เดียนซึ่งจบการศึกษาจากโรงเรียนชายวังสิงห์คำต่อมาได้รับการว่าจ้างให้เป็นครูโรงเรียนปรีณิสร์รอยแยลส์คอลเลจและศึกษากฎหมายเพิ่มเติมจนสอบเป็นทนายความจึงลาออกจากการเป็นครูเพื่อประกอบอาชีพทนายความภายหลังได้ทำธุรกิจอื่นๆ และเป็นหุ้นส่วนของตลาดสันป่าข่อย⁵³ หรือนางบัวคำและนางจันทร์สม สตรีล้านนา 2 คนแรกที่เป็นชาวคริสต์ซึ่งเดิมไม่มีโอกาสทางการศึกษา เมื่อจบจากโรงเรียนสตรีได้รับการว่าจ้างให้เป็นครูประจำโรงเรียนสตรีที่เมืองเชียงใหม่และมีโอกาสเดินทางไปกรุงเทพฯ เพื่อศึกษาหาความรู้ ทั้งนี้โรงเรียนมิชชันนารีที่ขยายไปในทุกเมืองมิได้เปิดรับแต่ชาวคริสต์แต่มีครอบครัวชาวพุทธ

⁴⁸ หจข. ร.6 ม.12.3/11 สร้างโรงพยาบาล โอสถสภา ที่ทำการสุขาภิบาลจังหวัดเชียงใหม่ (20 กุมภาพันธ์ – 5 มีนาคม พ.ศ.2466)

⁴⁹ หจข. ร.6 คค.1.1/6 ถวายพระราชกุศลในการทำถนนในมณฑลพายัพ (7 ตุลาคม พ.ศ.2458 – 30 สิงหาคม พ.ศ.2461)

⁵⁰ หจข. ร.6 ย.8.1/19 ยึดทรัพย์สมบัติเจ้าและพระยาลาวมีเจ้าราชภาติกวงษ์, เจ้าทักษิณเกตุ, เจ้าศรีนวล, เจ้าราชบุตร สามี, เจ้าท่าแก้ว, เจ้าทิพวรรณ, เจ้าทิพยอด, เจ้าอัม, เจ้าหมา, เจ้าสุริยวงษ์, เจ้าราชภาคนิย (18 สิงหาคม พ.ศ. 2456 – 2 พฤศจิกายน พ.ศ.2468)

⁵¹ *The Laos News* 2, 3 (July, 1905): p 67, *The Laos News* 3, 4 (October, 1906): p 63 – 64.

⁵² ดูรายละเอียดจาก *ศรีโหม้ คนเชียงใหม่คนแรกๆ ที่ไปอเมริกา* (เชียงใหม่: ปอง, 2523).

⁵³ อนุ เนินหาด, *สังคมเมืองเชียงใหม่เล่ม 10*, หน้า 119.

พ่อค้าจีน พม่าและอินเดียที่เห็นความสำคัญของการศึกษาได้ส่งลูกมาเรียนเช่นกัน⁵⁴ และตัวอย่างความก้าวหน้าทางอาชีพของบุคคลเหล่านี้ได้ทำให้ราษฎรทั่วไปสามารถเลื่อนฐานะของตนเองได้ไม่ต่างจากเจ้านาย

จากการเข้ามาทำอุตสาหกรรมป่าไม้ของชาติตะวันตกตั้งแต่ทศวรรษที่ 2420 ทำให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจในหัวเมืองล้านนา มีการนำเข้าแรงงานและสินค้าสำเร็จรูปจำนวนมากจากเมืองมะละแหม่ง การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อการค้าโดยเฉพาะข้าวจากเดิมเป็นการผลิตข้าวเหนียวเพื่อเลี้ยงชีพในครัวเรือนเริ่มเป็นการผลิตเพื่อการขาย แม้แต่พวกยางแดงที่อาศัยบริเวณขุนยวมเริ่มปลูกข้าวเจ้าบนภูเขาโดยเสียภาษีไร่ละ 1 ไร่⁵⁵ การผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงคนจำนวนมากได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นในทศวรรษที่ 2440 – 2450 สืบเนื่องจากการระดมชุดเหมืองฝายเปิดที่นาและความแย่งชิงที่ดินที่เพิ่มมากขึ้น⁵⁶ นอกจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าวแล้วยังมีการส่งสุกรออกขายตามเมืองต่างๆ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นถึงการขยายตัวทางเศรษฐกิจในหัวเมืองล้านนา

ความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจจะระหว่างหัวเมืองล้านนาและกรุงเทพฯ เริ่มมีมากขึ้นตั้งแต่วันที่กของมิชชันนารีที่เดินทางโดยเรือมายังเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2447 กล่าวว่าจะระหว่างทางได้พบกับเรือค้าขายของชาวจีนหลายร้อยลำในแม่น้ำ⁵⁷ ในทศวรรษที่ 2450 เมืองน่านมีการนำสินค้าทางเรือจากเมืองอุดรดิตถ์และกรุงเทพฯ ขึ้นไปขายปริมาณมากเป็น 10 เท่าของสินค้าจากเมืองมะละแหม่ง เมืองเชียงตุงและสิบสองปันนารวมกัน โดยร้านค้าในตัวเมืองน่านได้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมากจากเดิมในพ.ศ.2439 มีจำนวน 18 ร้านแต่ในพ.ศ.2442 เพิ่มขึ้นเป็น 93 ร้าน การขยายตัวทางเศรษฐกิจนี้สัมพันธ์กับการที่สยามเรียกเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์เป็นตัวเงินในพ.ศ.2443 และเรียกเก็บค่าธรรมเนียมทุกประเภทเป็นเงินบาทในพ.ศ.2450⁵⁸ ทำให้ราษฎรที่ไม่คุ้นเคยกับระบบเงินตราต้องเพิ่มการผลิตเพื่อให้ได้เงินมาจ่ายให้กับรัฐบาลรวมทั้งนำมาซื้อสินค้าสำเร็จรูปเพื่ออำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวัน

จากการที่ราษฎรทั่วไปเริ่มประกอบอาชีพได้เสรีโดยไม่จำเป็นต้องสังกัดเจ้านายและมีโอกาสก้าวหน้าทางอาชีพการงานได้ภายใต้กฎหมายของสยาม ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าและไพร่เริ่มคลายความศักดิ์สิทธิ์ลง⁵⁹ จากเดิมที่เจ้านายเคยมีอำนาจอย่างมากไม่ว่าจะชมเชงไพร่อย่างไรไพร่ส่วน

⁵⁴ *The Laos News* 4, 1 (January, 1907): p 21, *The Laos News* 10, 4 (October, 1913): p 105.

⁵⁵ หจข. ร.5 ม.58/127 จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 14 ตุลาคม พ.ศ.2450)

⁵⁶ เช่น หจข. ร.5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4 สิงหาคม พ.ศ.2449)

⁵⁷ *The Laos News* 1, 3 (July 1904): p 86.

⁵⁸ หจข. ร.5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4 สิงหาคม พ.ศ.2449), หจข. ร.5 ม.58/47 เปลี่ยนนามแขวง รวมแขวง (14 กันยายน พ.ศ.2444 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2450)

⁵⁹ ดูรายละเอียดจาก Rattansporn Sethahul, "Political , Social, Economic Changes in Northern States Thailand Resulting from The Chiang Mai Treaties of 1874 and 1883", Ph.D. thesis, University of Illinois, 1989.

ใหญ่ไม่สามารถฟ้องร้องหรือเอาชนะได้ เช่นที่เจ้าราชภาคินัยเมืองเชียงใหม่อุคคร่วมบุตรสาวชาวบ้านในเมืองขุนยวม หลานเจ้าเมืองเชียงใหม่เมาสุราทำร้ายชาวบ้าน น้องชายภรรยาเจ้าราชวงศ์เมืองเชียงใหม่ นำไพร่ไปกักขังโดยไม่มีสาเหตุ บ่าวไพร่ของบรรดาเจ้านายมีพฤติกรรมเป็นโจรปล้นชิงราษฎร การเกณฑ์แรงงานที่ไม่เป็นธรรม⁶⁰ รวมไปถึงการยึดทรัพย์ผู้ที่ร่ำรวยเอาดี⁶¹ ฯลฯ โดยไพร่เหล่านี้ต่างยอมรับการกระทำของเจ้านายเนื่องจากเมื่อฟ้องร้องก็ไม่มีผลแต่อย่างใด

แต่เมื่อกฎหมายของสยามเข้าแทนที่อำนาจของเจ้านาย ทำให้ไพร่กล้าที่จะร้องเรียนถึงการกระทำที่ไม่เป็นธรรมของเจ้านายมากขึ้น เช่น ในพ.ศ.2444 ราษฎรในเมืองลำพูนได้ฟ้องร้องเจ้าสุริยะที่ยึดขอยและห้ามมิให้ราษฎรหาปลาในลำเหมือง เนื่องจากเจ้าสุริยะถือว่าลำเหมืองตลอดทั้งลำน้ำเป็นของตนรวมทั้งปลาด้วย การนี้ข้าหลวงประจำเมืองมีความเห็นว่าการกล่าวอ้างเช่นนี้เท่ากับว่าลำเหมืองทั้งหมดเป็นของเจ้านาย เนื่องจากมีเจ้าเต็มเมืองซึ่งก็ต่างพากันกล่าวอ้างว่าลำเหมืองเป็นของตน โดยลำเหมืองใดต่อกับหนองน้ำก็พลอยห้ามจับปลาในหนองน้ำด้วย ประเพณีดังกล่าวเป็นที่ยอมรับมานานแต่ก่อนไม่เคยมีราษฎรร้องเรียน แต่เมื่อกรุงเทพฯ วางโครงสร้างการปกครองใหม่โดยลดบทบาทของเจ้านายลง ทำให้ราษฎรกล้าที่จะร้องเรียนความไม่เป็นธรรมนี้ ทำยที่สุดข้าหลวงเมืองลำพูนได้ปรึกษากับเจ้าสุริยะโดยให้เจ้าสุริยะทำเผือกกันมิให้ปลาไหลออกมาที่หนองน้ำ และอนุญาตให้ราษฎรสามารถจับปลาในหนองน้ำสาธารณะได้⁶²

อีกตัวอย่างหนึ่งที่น่าสนใจคือการฟ้องร้องระหว่างนายคำผู้ใหญ่บ้านและเจ้าทักษิณนิเกตเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นข้าราชการในกระทรวงยุติธรรม คดีนี้สะท้อนให้เห็นถึงความล่มสลายของระบบการคุมไพร่ ประเพณีการทำนาและเหมืองฝายของคนล้านนา กล่าวคือ ในเดือนมีนาคม พ.ศ.2458 เจ้าทักษิณนิเกตได้สร้างฝายเหนือน้ำบริเวณหน้าฝายที่เป็นที่สาธารณประโยชน์ในแม่น้ำปิงที่บ้านท่าวังตาล อำเภอสารภีโดยว่าราษฎรจ้างร่วมกันทำและลงทุนไป 20,000 รูปีเศษ เมื่อกรมการเมืองทราบข่าวได้ออกไปห้ามปรามแต่เจ้าทักษิณนิเกตอ้างว่าสามารถทำได้เนื่องจากเป็นประเพณีที่ทำกันมาแต่เดิมและดำเนินการสร้างต่อจนเสร็จในเดือนมิถุนายน ต่อมาได้มีการฟ้องร้องว่าฝายของเจ้าทักษิณนิเกตกีดขวางและทำให้เรือพ่อค้าจมหลายลำ รวมทั้งราษฎรที่เคยอาศัยน้ำสายนี้โดนฝายของเจ้าทักษิณนิเกตกักไว้ทำให้ต้องเสียเงินซื้อน้ำจากฝาย อย่างไรก็ตามเจ้าทักษิณนิเกตไม่ได้รื้อฝายทิ้งและซ่อมแซมเรื่อยมาจนเดือนสิงหาคมพ.ศ.2460 ปลัดมณฑลประจำจังหวัดเรียกเจ้าทักษิณนิเกตมาที่ศาลสนามและบังคับให้รื้อฝายทิ้ง

⁶⁰ เช่น หจข. ๑.5 ม.65/2 รีปอตมิสเตอร์คอลลินส์ทำแผนที่ในพระอาณาเขตตะวันตกเฉียงเหนือ (1 สิงหาคม – กันยายน พ.ศ.2443), หจข. ๑.5 ม.58/12 นายน้อยดาวแก้ว (14 กันยายน พ.ศ.2438 – 26 กันยายน พ.ศ.2438), หจข. ๑.5 ย.8/7 เรื่องตั้งข้าหลวงยุติธรรมและผู้พิพากษา (14 กันยายน พ.ศ.2439 – 23 ธันวาคม พ.ศ.2443)

⁶¹ อานันท์ กาญจนพันธ์, “พัฒนาการเศรษฐกิจของหมู่บ้านในลานนาไทย (ค.ศ.1800 – 1950)”, ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จัดโดยสมาคมประวัติศาสตร์, หน้า 5

⁶² หจข. ๑.5 ม.58/187 รายงานราชการเมืองนครลำพูน (26 พฤศจิกายน พ.ศ.2436 – 23 มีนาคม พ.ศ.2445)

แต่เจ้าทักษิณนิเกตต์ไม่ยอมรี้อ ปลัดมณฑลเห็นว่าจำเลยในเรื่องนี้เป็นถึงเจ้านายจึงโอนคดีมาที่ศาลมณฑลและส่งเรื่องต่อมายังกรุงเทพฯ

ในเดือนตุลาคมพ.ศ.2461 พระยาอภัยราชา เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมรายงานว่าอัยการมณฑลพายัพแจ้งว่าศาลพิพากษายกฟ้องเจ้าทักษิณนิเกตต์เนื่องจากเห็นว่าฝ่ายไม่ได้เป็นสิ่งชั่วร้ายหรือสร้างความเสียหายแก่ราษฎร ทั้งนี้พระยาอภัยราชาและอัยการมณฑลพายัพแยกพิจารณาเป็น 3 ประเด็นคือ หนึ่ง ด้านประเพณี สอง ด้านข้อเท็จจริงและ สาม ข้อกฎหมาย

ในด้านประเพณี การทำนาในมณฑลนี้ต่างจากมณฑลอื่นในที่ไม่มีน้ำไหลเข้าท่วมนา แต่ใช้การทำฝายกั้นน้ำและขุดเหมืองร่องน้ำเพื่อชักน้ำเข้านา การนี้ต้องอาศัยความสามัคคีในชุมชนหรืออำนาจของบุคคล บรรดาเจ้านาย ข้าราชการและผู้เฒ่าผู้แก่มักควบคุมดูแลไพร่ของตนเองเป็นพวกเป็นเหล่า ผู้เป็นหัวหน้าจะได้รับความนับถือจากชาวบ้านด้วยอำนาจ อาชญาและความเลื่อมใส การขุดสร้างเหมืองฝายขนาดใหญ่จึงสำเร็จได้โดยการปวาร้องระดมแรงให้มาช่วยขุด หากใครไม่มาก็สามารถลงโทษตนเองโดยไม่ต้องขึ้นศาล ผู้เป็นเจ้านายที่มีทรัพย์นอกจากเกณฑ์แรงคนมาใช้ทำเหมืองแล้วยังให้ทำนาเอาข้าวมาส่งอีกด้วย การทำฝายในแม่น้ำปิงจึงเป็นประเพณีที่ทำกันไม่ต้องพึ่งพาราชการ แต่เมื่อสยามเข้าไปลดอำนาจการปกครองของเจ้านายทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังรายงานที่ว่า "...ครั้นต่อมาบัดยุคสมัยอำนาจส่วนตัวบุคคลลดน้อยถอยลงตามรัฐประศาสนบาย อำนาจกฎหมายเข้าครอบแล้วแลตัดเสียซึ่งอำนาจเฉพาะส่วนในบุคคล ฉนี้ความสามัคคีที่มีได้มีขึ้นโดยปัญญาเห็นชอบของคนในหมู่เหล่านั้นมาแต่กำเนิด จึงพลันที่จะแตกสลายกระจายเป็นก๊กเหล่าตามทิวี่แห่งตนแลตน..." เห็นได้ว่าการแทรกแซงการปกครองของสยามทำให้อำนาจในการควบคุมไพร่ของเจ้านายและขุนนางลดลง ราษฎรจึงแตกความสามัคคี บางคนเห็นแก่ตัวและเอาเปรียบกัน จนเจ้าราชวงศ์ซึ่งเป็นเสนานาในขณะนั้นกล่าวว่าคนทำนาเสื่อมทรามลง

ในด้านข้อเท็จจริง จากการที่เจ้าทักษิณนิเกตต์อ้างว่าฝ่ายของตนไม่เป็นอันตรายต่อใครและยังทำให้การทำนาเจริญขึ้น เมื่อพิจารณาว่าพื้นที่แถบนี้ทำการเกษตรกรรมมากกว่าการพาณิชย์ และมีฝายอีกจำนวนมากในลำน้ำปิง คนเดินเรือเจอความลำบากแบบนี้ทุกฝายและต้องถ้อยที่ถ้อยอาศัยกันเรื่อยมา เพราะไม่มีใครปฏิเสธว่าข้าวไม่มีความสำคัญ แต่เนื่องจากฝ่ายของเจ้าทักษิณนิเกตต์อยู่เหนือน้ำของฝายสาธารณะประโยชน์ (ฝายใต้) ทำให้น้ำเข้าฝายใต้ลดลง เดิมทีฝายใต้มีนายหลวงเป็นแม่เหมืองดูแลมาฝายมาเป็นเวลา 15 ปี น้ำจากฝายใต้นี้เลี้ยงคนราว 500 ครัว ครอบคลุมพื้นที่นาราว 4,000 ไร่ โดยเจ้าของนาทุกนาในฝายใต้ต้องมาช่วยขุดฝายปีละ 40 วัน โดยจะต้องนำเครื่องมือขุดด้วยตนเอง หากไม่มาจะต้องเสียค่าปรับเป็นเงินวันละ 2 สลึงแต่สามารถจ้างคนมาซ่อมแทนได้และต้องผลัดกันมานอนเฝ้าฝายทุกคืนครั้งละ 30 - 40 คนจึงจะซ่อมได้ทัน แต่ขณะนั้นอำนาจส่วนตัวของผู้เป็นหัวหน้าที่จะบังคับกดขี่ได้คลายลง ราษฎรจึงพากันเกียจคร้านไม่มาซ่อมและน้ำในฝายใต้นี้ไหลแรงต้องซ่อมบ่อยครั้ง แม่เหมืองและหัวหน้าราษฎรจึงตกลงจ้างเจ้าทักษิณนิเกตต์ทำฝายและบอกนายอำเภอขอความเห็นชอบซึ่งไม่ได้รับคำทักท้วงแต่อย่างใด เจ้าทักษิณนิเกตต์จึงสร้างฝายส่งน้ำให้ราษฎรฝั่งตะวันออกราว 500 ราย

เศษโดยทำสัญญาเป็นรายๆ ไป น้ำในเหมืองนี้มีมากเกินความต้องการจึงต่อไปให้ราษฎรที่อยู่ทางเมืองลำพูนมาขอทำสัญญาซื้อน้ำ เจ้าของนาฝั่งตะวันตกจึงขอให้ส่งน้ำจากฝ่ายลูกนี้ไปให้

การร้องเรียนเรื่องนี้มาจากนายคำซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านส่งเรื่องให้กับปลัดอำเภอโดยปลัดอำเภอสั่งห้ามโดยไม่ได้ตรวจสอบและอ้างว่าเจ้าทักษิณนิเกตต์ไม่ได้รับอนุญาตให้ทำฝาย เมื่อห้ามไม่สำเร็จจึงส่งฟ้องเคำสนามซึ่งเคำสนามไม่ใส่ใจในเรื่องนี้ ปลัดอำเภอจึงเรียกกำนันผู้ใหญ่บ้านประชุมกันเองโดยไม่ได้เชิญเจ้าทักษิณนิเกตต์มาและตัดสินให้รื้อฝายทิ้ง เจ้าทักษิณนิเกตต์จึงคัดค้านและเรียกประชุมใหม่ ระหว่างนี้นายคำผู้ใหญ่บ้านได้ลงทุนซ่อมแซมฝายเก่าจะให้ราษฎรมาใช้ฝายเก่า แต่เมื่อทดลองปิดฝายใหม่เปิดฝายเก่าดูพบว่าฝายเก่าไม่สามารถทนกระแสได้แม้ว่าจะเกณฑ์ราษฎรมาซ่อมได้ไม่นานก็พังเสียหายอีก เจ้าราชวงศ์ซึ่งมีนาแถวนี้จึงเสียประโยชน์ไปด้วยเนื่องจากน้ำไม่เข้านาของตน เจ้าราชวงศ์จึงร้องพระยาวรวิไชย ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นการส่วนตัว ทำยที่สุดจึงเปิดฝายใหม่และเรียกเจ้าทักษิณนิเกตต์มาทำสัญญาอนุญาต แต่นายคำผู้ใหญ่บ้านต้องการลงทุนทำฝายเองโดยยืมเงินจากเจ้าบุรีรัตน์ 2,000 รูปี เมื่อพระยาอภัยราชาพิจารณาผลได้ผลเสียของราษฎรพบว่าฝายของเจ้าทักษิณนิเกตต์เป็นเรื่องดีโดยราษฎรไม่ต้องเสียแรงมานอนเฝ้าและจ่ายเป็นค่าจ้างเพียงไร่ละ 1 ตาง อีกทั้งที่ดินทางด้านตะวันตกที่เคยเป็นนาร้างตอนนี้มีน้ำส่งไปและสามารถทำนาได้ และรัฐบาลก็ได้ประโยชน์จากเรื่องนี้ดังนั้นจึงไม่มีความจำเป็นที่จะบังคับเจ้าทักษิณนิเกตต์ให้ถมฝาย เรื่องดังกล่าวจึงเป็นเพียงการแย่งผลประโยชน์ระหว่างผู้ใหญ่บ้านกับเจ้าทักษิณนิเกตต์เท่านั้น

หากพิจารณาในด้านข้อกฎหมายพบว่าในสมัยของพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้ประกาศว่าผู้ใดต้องการทำฝายให้มาแจ้งราชการก่อน ซึ่งเจ้าทักษิณนิเกตต์ไม่ได้มาแจ้งเป็นลายลักษณ์อักษรและทางราชการก็ไม่ได้ประกาศเป็นลายลักษณ์อักษรเช่นกัน เมื่อสอบถามเจ้าหน้าที่ไม่มีใครทราบวันประกาศที่แน่ชัด และเมื่อเอาพระราชบัญญัติการขอทำเหมืองแร่มาเทียบเคียงพบว่าใช้กับเรื่องนี้ไม่ได้เนื่องจากพระราชบัญญัติดังกล่าวประกาศใช้ในพ.ศ.2459 ซึ่งหลังที่เจ้าทักษิณนิเกตต์สร้างฝายแล้ว เมื่อนำพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่มาตราที่ว่าด้วยการดูแลทางน้ำให้เป็นหน้าที่กรมการอำเภอเป็นผู้รักษาซ่อมแซมเพื่อมิให้เสียประโยชน์กับราษฎร แต่การที่เจ้าทักษิณนิเกตต์ทำฝายใหม่นี้ได้สร้างประโยชน์ต่อราษฎรเปิดที่นาร้างให้สามารถทำประโยชน์ได้ ทำยที่สุดทางการไม่สามารถนำพระราชบัญญัติใดมาตัดสินเอาผิดได้ จึงต้องยกฟ้องในที่สุด⁶³ คดีนี้จึงสะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงหลายประการในสังคมล้านนา โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายและไพร่ที่เริ่มลดลงจนขุนนางระดับต่ำกล้าที่จะฟ้องร้องเจ้านายระดับเคำสนามได้โดยอาศัยกฎหมายของสยาม

การเรียกร้องสิทธิของราษฎรมิได้เกิดขึ้นกับเจ้านายเท่านั้นบรรดาข้าราชการสยามที่ทำไม่ถูกต้องได้ถูกร้องเรียนเช่นกัน เช่น นางนวล มหาผล กล่าวโทษหลวงบวรเทิงทักษิณเขตต์ นายอำเภอเมืองแพร่ว่า

⁶³ หจข. ๑.6 ย.8/27 ขออนุญาตพิจารณารองอำมาตย์เอก เจ้าทักษิณนิเกตต์ ในคดีหาว่าขัดคำสั่งเจ้าพนักงานเรื่องตั้งฝายขวางลำน้ำแม่ปิง (24 มกราคม พ.ศ.2460 – 28 เมษายน พ.ศ.2465)

ใช้อำนาจทางราชการบังคับและหลอกลวงให้ตนขายที่ดินแล้วนำไปใช้ประโยชน์ส่วนตัว โดยหลวงบรรเทิงทักษิณเขตต์เป็นญาติของพระยาเพชรรัตนราชสงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาสารบุรี นางนวลร้องว่าหลวงบันเทิงทักษิณเขตต์อ้างว่าราชการต้องการที่ดินของตน นางนวลมีความกลัวจึงขายให้ เมื่อเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ตรวจสอบแล้วพบว่าพระยาเพชรรัตนราชสงครามต้องการที่ดินทำตลาดเพื่อนำเงินมาอุดหนุนโรงเรียนประชาบาลจึงให้หลวงบรรเทิงทักษิณเขตต์ออกเงินสร้างไปก่อนเมื่อขออนุมัติเงินจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้แล้วจะรับซื้อไว้เป็นของรัฐบาล แต่เมื่อสร้างตลาดแล้วเสร็จไม่ได้รับการอนุมัติเงิน และตลาดดังกล่าวหลวงบรรเทิงทักษิณเขตต์ได้เก็บเป็นสมบัติส่วนตัวโดยพระยาเพชรรัตนราชสงครามไม่มีส่วนเกี่ยวข้อง เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์จึงตักเตือนพระยาเพชรรัตนราชสงครามให้ทำงานอย่างรอบคอบมากขึ้นเนื่องจากมีส่วนรู้เห็นในเรื่องนี้และการที่นำไปเป็นการอ้างอำนาจรัฐบาลขอซื้อที่ดินโดยที่กรมพระคลังมหาสมบัติและกรมพระคลังข้างที่ไม่ทราบเรื่อง ทำที่สุดเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์จึงให้หลวงบรรเทิงทักษิณเขตต์คืนที่ดินรายนี้ให้นางนวลเรื่องดังกล่าวจึงจบลง⁶⁴

จากการที่กรุงเทพฯ เข้ามาแทรกแซงการปกครองในหัวเมืองล้านนาโดยใช้ระบบข้าราชการและกฎหมายของสยาม ประกอบกับส่งเสริมการศึกษาและการขยายตัวทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพของบรรดาเจ้านายและไพร่ให้มีความใกล้เคียงกันมากขึ้นโดยต่างเป็นประชากรของรัฐสยาม

การต่อต้านจากอำนาจท้องถิ่น

จากการที่สยามเข้าควบคุมกิจการภายในของล้านนาให้รวมอยู่ภายใต้การปกครองเดียวกันกับกรุงเทพฯ ด้วยวิธีการต่างๆ ดังที่กล่าวไปแล้วในบทที่ 4 และ 5 ทำให้เกิดการต่อต้านจากอำนาจท้องถิ่นปรากฏในรูปของกบฏจำนวน 2 ครั้ง ได้แก่กบฏพระยาผาบสงครามในพ.ศ.2432 และกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พ.ศ.2445 นอกจากนี้ยังมีปฏิกริยาทางสังคมในรูปแบบอื่นๆ ได้แก่ ความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือและไทยใต้ซึ่งเป็นที่มาของการเรียกตนเองว่า “คนเมือง” การกล่าวอ้างว่าสิ่งที่กรุงเทพฯ ได้เข้าไปจัดการปกครองนั้นเป็นการผิดผีตามจารีตล้านนา และกรณีครุฑบาตรวิชัยที่ไม่ยอมรับพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์

1. กบฏพระยาผาบสงคราม

กบฏพระยาผาบสงครามมีสาเหตุจากการที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรพยายามเพิ่มรายได้การจัดเก็บภาษีเพื่อนำมาใช้ขยายระบบราชการในหัวเมืองล้านนาโดยการเพิ่มชนิดของภาษีให้มากขึ้น ประกอบกับการตั้งเจ้าภาษีซึ่งเปิดโอกาสให้มีการประมูลภาษีแข่งขันกันเพื่อให้ได้สิทธิในการจัดเก็บทำให้เจ้าภาษีตั้งราคาไว้สูงและเข้มงวดในการจัดเก็บภาษีส่งรัฐ⁶⁵

⁶⁴ หจข. ๑.6 รัช.21.6/33 ฎีกานางนวล มหาผล กล่าวโทษหลวงบันเทิง ทักษิณเขตต์ นายอำเภอเมืองแพร่ว่าใช้อำนาจทางราชการบังคับและหลอกลวงให้ผู้ภูมิต้องขายที่ดินแล้วนำไปใช้ประโยชน์ส่วนตัว (3 กรกฎาคม พ.ศ.2463 – 27 เมษายน พ.ศ.2465)

⁶⁵ หจข. ๑.5 ม.58/1 พระยาประสงครามคิดก่อการกำเริบ (สิงหาคม – 20 มีนาคม พ.ศ.2432)

พระยาผาบสงคราม ผู้นำการต่อต้านในครั้งนี้เดิมได้รับการแต่งตั้งจากเจ้าเมืองเชียงใหม่ให้เป็น นายบ้านบ้านป่าสัก (ปัจจุบันอยู่ในแขวงจ้อม อำเภอสันทราย) เป็นขุนนางที่มีความสามารถโดยเป็น กรรมการดูแลรักษาด่านเมืองงายและเมืองฝางช่วงที่มีการปักปันเขตแดนระหว่างพม่าและเชียงใหม่⁶⁶ อีกทั้งเป็นผู้ที่มีความสามารถทางด้านไสยศาสตร์และได้รับการนับถือจากชาวบ้าน เมื่อพระยาผาบสงครามเห็นว่าราษฎรในปกครองของตนได้รับความเดือดร้อนจากการเก็บภาษีหนัก พลูและมะพร้าวจึง ได้ทำหนังสือถึงเจ้านครเชียงใหม่เพื่อร้องเรียนการถูกกดขี่จากเจ้าภาษีต่อพนักงานกรมวัง เชื่อว่าการ ร้องเรียนดังกล่าวคงไม่ได้รับการแก้ไขอย่างทันที่ พระยาผาบสงครามจึงร่วมกับลูกบ้านจับอาวุธขึ้น ต่อสู้เจ้าพนักงานภาษี ในเวลาต่อมาราษฎรที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากการเก็บภาษีจากแขวงอื่นๆ จึง เข้าร่วมด้วยจนเหตุการณ์ลุกลามบานปลายจากเดิมมีจุดมุ่งหมายต่อต้านเจ้าภาษีกลายเป็นการต่อต้าน ข้าราชการสยาม พระยามหาเทพซึ่งเป็นกรมพระตำรวจในช่วยว่าการแทนข้าหลวงใหญ่ในขณะนั้นได้ แต่งตั้งให้เจ้านายเมืองเชียงใหม่ออกตามจับตัว⁶⁷ เอกสารโบราณจากวัดเจ็ดยอดซึ่งเป็นจดหมายลับ ของพระยาผาบสงครามระบุถึงการเกณฑ์พรรคพวกเพื่อขับไล่ข้าราชการสยามและนายอากรเงิน ความว่า

“หมายถึงพ่อพระยาปราบสงคราม บ้านสันป่าสัก มาถึงพระยาโคหา บ้านถ้ำ ด้วยเรา เป็นพระยาใหญ่ เป็นไปทั้พเจ้ากาวีโรสได้มารำเพิง เลงหันว่า เมื่อพ่อเจ้าชีวิตยังบ่เสี้ยงบุญเทื่อ ก็จำเวิญวุฒิป่าฝนก็ตกบ่ได้ขาด เข้านาป่าท่างก็เหลือกินเหลือทาน บัดเดี๋ยวนี้ไทยชาวใต้ได้ ขึ้นมาข่มเหงเตงเตก พ่อเจ้าค้ำสนามหลวงของเราก็กินกล้วมันไปเสี้ยงชื่อวามหู่เจ๊กจีนหินแ่ มันก็มาเก็บภาษีต้นหมากต้นพลู ต้มเหล้าข่าหมู คั้นชาวผู้ใดบ่มีเงินเสียภาษี มันก็เอาโซ่เหล็กมา ล่ามก็กุมเอาตัวใส่ชื่อใส่กาไปเขียนไปตีบ้านเมืองของเขาก็ร้อนใหม่นัก หื้อพี่พระยาโคหาเอาคน สองร้อยทิ้งหอกดาบสีนาคไปช่วยเราเอาเมืองเชียงใหม่ ยับเอาเจ๊ก เอาชาวใต้ฆ่าเสียหื้อเสี้ยง แม่นเด็กน้อยนอนอุก้อย่าได้ไว้เทอะ หื้อพร้อมกันที่หน้าวัดเกตริมบึง หัวขัวกูรา เข้ามีดไ่กัซันสาม ตั้ง เดือน 11 แรม 11 ค่ำ หมายถึงหื้อ หนานปัญญาพำม่วยเอาเมืองสงชะแล”⁶⁸

กงสุลอังกฤษรายงานว่ามีคนเข้าร่วมกับพระยาผาบสงครามถึง 12,000 คนรวมถึงพระสงฆ์ด้วย ในรายงานของฝ่ายสยามโดยพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตยกกล่าวว่าพระยาผาบสงครามอ้างการระดมเงี้ยว และฮ่อจากเมืองต่วน เมืองหาง เมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสนเพื่อเข้าตีเมืองเชียงใหม่ได้อีกราว

⁶⁶ หจข. ร.5 ม.2.12ก/11 บอกระยาราชสัมภารการข้าหลวง (สิงหาคม พ.ศ.2426 – มีนาคม พ.ศ.2430)

⁶⁷ หจข. ร.5 ม.58/1 พระยาประสงครามคิดก่อการกำเริบ (สิงหาคม – 20 มีนาคม พ.ศ.2432)

⁶⁸ หนานปวงคำ ต้อยเขียว ปวีรบรรต อ้างถึงใน วัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์, “กบฏไทยเงินเมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2432”, ใน *ลายคราม* (เชียงใหม่: ลิพิจิง, 2527), หน้า 254 – 255.

55,000 คน ในขณะที่รัฐบาลสยามมีกำลังทหารที่ได้รับการฝึกหัดประจำการในเมืองเชียงใหม่ราว 120 – 150 คนเท่านั้น⁶⁹

นับเป็นครั้งแรกที่มีการจับอาวุธขึ้นสู้จากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นต่อการปกครองของกรุงเทพฯ โดยกรุงเทพฯ ต้องระดมพลจากเมืองใกล้เคียง เช่นเมืองลำพูน เมืองลำปาง เมืองตากและเมืองกำแพงเพชร มาช่วยปราบ เหตุการณ์กับภรรยาผาบสงครามเริ่มตั้งแต่เดือนกันยายนถึงเดือนมีนาคม พ.ศ.2432 จึงยุติลงโดยพระยาผาบสงครามได้หลบหนีจากเมืองฝางไปอยู่เวียงแค เวียงงามซึ่งเป็นเขตรอยต่อเมืองเชียงใหม่และเมืองเชียงตุง⁷⁰ จากนั้นได้พยายามเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่อยู่ชายพระราชอาณาเขตของเมืองเชียงใหม่เช่น เมืองยวม ให้เข้าตีเมืองเชียงใหม่แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ จนกระทั่งเดือนธันวาคม พ.ศ.2433 พระยาผาบสงครามยังไม่ละความพยายามที่จะเข้าตีเมืองเชียงใหม่ภายใต้การสนับสนุนของเจ้าเมืองเชียงตุงและกองทัพเงี้ยวราว 300 คน โดยประกาศรับสมัครราษฎรไปร่วมรบกับเมืองเชียงใหม่โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะ “...ตัดหัวเจ้าภาษีกับชาวใต้ให้หมด...”⁷¹ อย่างไรก็ตามไม่มีรายงานการเข้าตีเมืองเชียงใหม่ของพระยาผาบสงครามแต่อย่างใด

เห็นได้ว่าการต่อต้านจากอำนาจท้องถิ่นครั้งนี้เกิดจากปัญหาการเก็บภาษีที่สร้างความเดือดร้อนให้กับราษฎรโดยพระยาผาบสงครามเป็นขุนนางชั้นผู้น้อยร่วมมือกับราษฎรในท้องถิ่นของตน โดยก่อนที่เหตุการณ์จะลุกลามใหญ่โต พระยาผาบสงครามได้ร้องเรียนมายังเจ้าเมืองเชียงใหม่เพื่อขอความเป็นธรรมตามระบบอุปถัมภ์แต่ดั้งเดิมแต่ไม่ได้รับการตอบสนอง แสดงให้เห็นว่าการจัดเก็บภาษีของรัฐบาลสยามทำให้ความเชื่อถือของราษฎรที่มีต่อบรรดาเจ้านายลดลงจนต้องหันมาพึ่งตนเองและระดมคนทีเดือดร้อนจากปัญหาเดียวกันเข้าร่วมจนกลายเป็นกบฏที่ทำทลายอำนาจรัฐ⁷² แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานเชื่อมโยงว่าเจ้านายและบุตรหลานเมืองเชียงใหม่มีส่วนสนับสนุนการก่อกบฏในครั้งนี้แต่ในทัศนะของพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย็ทรงเชื่อว่าบรรดาเจ้านายเมืองเชียงใหม่มีส่วนรู้เห็นกับกบฏครั้งนี้⁷³

แม้ว่ากบฏพระยาผาบสงครามจะยุติลงโดยตัวพระยาผาบสงครามเองนั้นสามารถหลบหนีไปเมืองเชียงตุงได้ แต่ลูกน้องของพระยาผาบสงครามส่วนหนึ่งถูกจับและบางส่วนถูกตัดสินประหารชีวิตทำให้บรรดาเจ้านายล้านนาได้เห็นว่า การต่อต้านอำนาจจากกรุงเทพฯ ในลักษณะของการจับอาวุธขึ้นต่อสู้ไม่เป็นผลดี ในเวลาต่อมาเหตุการณ์ในลักษณะเช่นนี้จึงไม่มีปรากฏในเมืองเชียงใหม่ อย่างไรก็ตามผู้วิจัย

⁶⁹ Nigel J. Brailey, “The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892”, p. 343., หจข. ๕.5 ม.2.12ก/25 ศุภอักษรเมืองนครเชียงใหม่ (มีนาคม พ.ศ.2431 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2433)

⁷⁰ หจข. ๕.5 ต.40/3 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (12 สิงหาคม – 17 ตุลาคม พ.ศ.2433)

⁷¹ หจข. ๕.5 ม.2.12ก/26 บอกรเชียงใหม่ (24 ตุลาคม พ.ศ.2432 – 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2433)

⁷² Ansil Ramsay, “Modernization and Reactionary Rebellions in Northern Siam,” *Journals of Asian Studies* Vol.XXXVII, No.2 (February, 1979): 288.

⁷³ หจข. ๕.5 ม.58/103 หนังสือราชการปี 108 – 109 พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย็เรื่องราชการเชียงใหม่และการในพระองค์ (17 พฤศจิกายน พ.ศ.2432 – 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2433)

ตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับภายหลังกบฏพระยาผอบสงครามกรุงเทพฯ เชื่อมั่นว่าล้านนาอยู่ภายใต้การควบคุมของสยาม สังเกตได้จากการจัดอัตรากำลังทหารใหม่ทั่วทั้งแผ่นดินในพ.ศ.2435 พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ทรงเสนอให้มีกำลังทหารในหัวเมืองล้านนาไว้ว่า

“...หัวเมืองประเทศราชควรจัดให้คงอยู่ตามเดิม เปนแต่จะต้องเพิ่มเติมัตรอนที่ยังขาดๆ เกินๆ...ให้ถูกต้องตามอัตราต่อไป การที่ให้คงตามเดิมนั้น...เปนการจำเป็นที่ต้องมีต้องใช้ที่จะเชื่อกำลังทหารลาวในชั้นต้นนี้ทีเดียวก็ยังไม่ได้...เมืองนครเชียงใหม่กับทั้งเขตรลาวเฉียงจะมีพลทหาร 24 คนแต่น่าจะมีนายทหารเปนผู้ใหญ่ชั้นนายพันตรี เพื่อได้ไปเปนครูแลจัดทหารลาวที่มีอยู่แล้วให้แข็งแรงดีขึ้นกว่าแต่ก่อน...การที่กำหนดให้มีทหารไทยแต่น้อยนั้น เพราะในเมืองเชียงใหม่เรียบร้อยไม่เหมือนหลวงพบาง ควรจัดแต่เพียงให้คล้ายคลึงกับรักษาราชการเมืองปัตตะบองเท่านั้น...”⁷⁴

การจัดกำลังทหารในครั้งนี้มีทหารสยามประจำการในเมืองจำปาศักดิ์ เมืองหนองคาย เมืองหลวงพระบาง เมืองนครราชสีมา เมืองกรุงเก่า เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองปราจีนบุรีและเมืองฉะเชิงเทราเมืองละ 200 นาย เมืองนครไชยศรีและเมืองนครสวรรค์เมืองละ 100 นายโดยความเห็นดังกล่าวได้รับการสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การจัดกำลังทหารเพียง 24 นายประจำการทั่วทั้งหัวเมืองล้านนาถือว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับหัวเมืองอื่นๆ แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามมั่นใจในการปกครองของตนโดยเชื่อมั่นว่าคงไม่มีกบฏในหัวเมืองล้านนาอีก

2. กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พ.ศ.2445

กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ เกิดขึ้นในปลายเดือนกรกฎาคมถึงเดือนสิงหาคม พ.ศ.2445 เริ่มจากการที่พวกหม่องนำโจรเงี้ยวราว 30 – 40 คนเข้าปล้นเมืองแพร่โดยปล้นสะดมโรงตำรวจภูธรและประกาศที่จะไม่ทำร้ายคนพื้นเมือง จากนั้นจึงยึดที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข ตัดสายโทรเลขที่เชื่อมต่อเมืองแพร่กับเมืองอื่นๆ เข้าโจมตีจวนข้าหลวงและปล้นทรัพย์สินไปได้ส่วนหนึ่ง อีกทั้งได้สังหารข้าหลวงประจำเมืองแพร่และข้าราชการสยามอีกราว 20 คนโดยมีชาวเงี้ยวเมืองแพร่อีกราว 300 คนเข้าร่วม เมื่อยึดเมืองแพร่ไว้ได้จึงได้เชิญเจ้าเมืองแพร่คือเจ้าพิริยเทพวงศ์มาปกครองตามเดิมโดยทำหนังสือรับรองการเป็นพันธมิตรร่วมกัน จากนั้นเจ้าเมืองแพร่มีหนังสือไปยังเจ้าเมืองลำปางคือเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตให้ร่วมด้วยโดยที่ยังไม่ได้รับคำตอบพวกเงี้ยวได้จัดกำลังแยกเป็น 2 กอง กองแรกเข้าตีเมืองลำปางแต่ได้รับการต่อต้านจนพ่ายแพ้ไป กองที่สองยกไปทางใต้เพื่อดักกรอกกองทัพสยามที่บ้านเขาพริ้ง รอยต่อระหว่างเมืองแพร่และเมืองอุตรดิตถ์ซึ่งภายหลังได้พ่ายแพ้ต่อกองทัพจากเมืองพิชัยและได้ถอยเข้าไปตั้งหลักในเมืองแพร่ เมื่อทราบ

⁷⁴ หจข. ๕.5 ก.13.2/11 เรื่องจัดการทหารหัวเมือง (24 มกราคม – 25 พฤศจิกายน พ.ศ.2435)

ว่ากองทัพสยามที่ยกมาจากกรุงเทพฯ จะเข้าสมทบ โจรเงี้ยวจึงหลบหนีไปทางเมืองงาว เมืองพะเยาและ
อาศัยอยู่ในเมืองเชียงคำและเมืองเชียงของ เหตุการณ์กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ครั้งนี้จึงยุติลง (ภาพที่ 21)

ภาพที่ 21 ถนนท่าแพในเมืองเชียงใหม่ในคราวรับศึกเงี้ยว
ที่มา: บุญเสริม สาสตราภัย

เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีนำกองทัพหลวงขึ้นมาถึงเมืองแพร่ได้มีการไต่สวนเหตุการณ์ในครั้งนี้โดยเชื่อว่าเจ้านายเมืองแพร่มีส่วนรู้เห็นกับกบฏ แต่ยังมีได้มีการตัดสินลงโทษเจ้าพิริยเทพวงศ์ได้หลบหนีไปยังเมืองหลวงพระบาง รัฐบาลกรุงเทพฯ จึงถอดออกจากยศและประกาศยกเลิกตำแหน่งหลวงเมืองแพร่และแต่งตั้งข้าราชการชุดใหม่เข้าทำหน้าที่แทน⁷⁵แม้ว่ากบฏเงี้ยวในเมืองแพร่และเมืองลำปางจะยุติลงแต่เงี้ยวที่แตกหนีไปตามเมืองต่างๆ ได้สร้างความวุ่นวายไปทั่ว เช่น เข้ายึดเมืองพะเยาในเดือนตุลาคม⁷⁶ โดยเดือนเดียวกันนี้ได้เข้าตีเมืองเชียงแสนหลวงและเมืองเชียงรายแต่ไม่สามารถยึดเมืองทั้ง 2 ได้โดยภายหลังหัวหน้าเงี้ยวได้รับการจับกุมตัว⁷⁷ (ภาพที่ 22) เหตุการณ์ที่เงี้ยวลุกขึ้นจับอาวุธขึ้นต่อสู้กับรัฐบาลยังมีต่อเนื่องอีกจนกระทั่งพ.ศ.2447 กลุ่มเงี้ยวได้ต่อสู้กับเจ้าพนักงานในเมืองเชียงของ ซึ่งเมืองเชียงของนี้อยู่ปลายพระราชอาณาเขตและอยู่ในเขตปลอดทหาร 25 กิโลเมตรซึ่งกรุงเทพฯ ไม่

⁷⁵ ดูรายละเอียดจาก เดช บุญนาค, ขบถ ร.ศ.121 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2551), สมศักดิ์ ลือราช, “ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2452)”, ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2529 และ Ansil Ramsay, “Modernization and Reactionary Rebellions in Northern Siam,” Journals of Asian Studies: 283 – 297.

⁷⁶ หจข. กต.98.1/24 แสนชัยเมืองฮ่อม อ้ายแสนผิว สมรู้เป็นใจกับผู้ร้ายเงี้ยว (พ.ศ.2445 – 2446)

⁷⁷ หจข. กต.98.1/25 เงี้ยวที่ท่าฟ้า ตอน 1 (พ.ศ.2445 – 2446)

สามารถนำกองทหารเข้าไปปราบปรามได้ตามสนธิสัญญาที่ทำไว้กับฝรั่งเศส โดยรายละเอียดจะกล่าวถึงในหัวข้อปัญหาความหลากหลายทางกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาที่เกี่ยวข้องกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต

ภาพที่ 22 นักโทษที่ร่วมก่อการจลาจลในเมืองแพร่และเมืองลำปางถูกส่งตัวมาจำคุกที่กรุงเทพฯ ที่มา: เตช บุนนาค, ขบถ ร.ศ.121 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552), หน้า 53.

ปัญหาที่เกิดจากกลุ่มเงี้ยวได้สร้างความหนักใจให้รัฐบาลสยามมาโดยตลอดตั้งแต่สมัยที่กรุงเทพฯ ส่งพระวิภาคภูบาลขึ้นไปทำแผนที่ หลวงประชาตีกิจซึ่งขึ้นไปสำรวจเขตแดนตามหัวเมืองเงี้ยวทั้งห้าได้วางแผนเกลี้ยกล่อมเงี้ยวให้สละหมายรูปช้างเพื่อยอมอยู่ใต้บังคับสยาม เมื่อพวกเงี้ยวทราบว่ายามจะขึ้นไปได้มีการเตรียมคนและอาวุธมาสกัดทางไว้จนต้องชี้แจงว่าเป็นเพียงกองสำรวจแผนที่เท่านั้น ทั้งนี้ราษฎรที่อยู่แถบเมืองแม่ฮ่องสอนในตัวเมืองเป็นเงี้ยวทั้งหมด และนอกตัวเมืองเป็นเงี้ยว 2 ใน 3 ที่เหลือเป็นตองซู้ และเมืองขุนยวมเป็นเงี้ยวทั้งหมดเช่นกันโดยพระเจ้าเชียงใหม่ส่งพระยาอุตรการมาเป็นข้าหลวงเมืองขุนยวม แต่การทำงานยังคงแยกเป็นฝ่ายลาวเชียงใหม่แผนกหนึ่งและเงี้ยวแผนกหนึ่งโดยไม่มีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน เนื่องจากพระเจ้าเชียงใหม่เคยส่งเจ้าราชภาคนัยมาเป็นข้าหลวงขุนยวมแต่ได้จุดคร่าบุตรสาวชาวบ้านจนถูกรุมฟันจนตายทำให้เกิดความไม่ไว้วางใจกันตั้งแต่นั้น⁷⁸

ในสมัยพระยาทรงสุรเดชเป็นข้าหลวงใหญ่ได้มีรายงานจากเมืองน่านว่ามีเงี้ยวจากเมืองเชียงตุงได้อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ริมแม่น้ำสบระหว่างเมืองเชียงของและเมืองเชียงแสน โดยเจ้าเมืองน่านไม่เต็ม

⁷⁸ หจข. ๑.5 ม.65/2 รีปอตมิสเตอร์คอลลินส์ทำแผนที่ในพระอาณาเขตตะวันตกเฉียงเหนือ (1 สิงหาคม - กันยายน พ.ศ.2433)

ใจให้อาศัยอยู่ในเขตแดนของตนเนื่องจากพวกเงี้ยวมีนิสัยดุร้ายมีพฤติกรรมเป็นโจรเที่ยวปล้นราษฎรตามเมืองต่างๆ และมักย้ายครัวเรือนไปมาอยู่เสมอ แม้ว่าในเวลาต่อมาสยามได้ตกลงปักปันเขตแดนกับพม่าของอังกฤษเป็นที่เรียบร้อยแล้ว แต่ยังไม่สามารถห้ามกลุ่มคนเหล่านี้ให้เข้ามาอยู่อาศัยในพื้นที่ได้ โดยกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่าเงี้ยวที่เข้ามาเป็นผลเสียกับสยามมากกว่าผลดีเนื่องจากเมื่อเข้ามาอยู่อาศัยทำไร่นาก็ไม่ได้เสียอากรให้กับบ้านเมืองและมักตัดฟันเผาป่าทำให้เสียประโยชน์ป่าไม้และป่าฝั่ง อีกทั้งเป็นผู้ร้ายเที่ยวปล้นทรัพย์พ่อค้าเมื่อเกิดคดีทำให้เข้าใจผิดได้ว่าเป็นคนในบังคับสยาม ซึ่งเสี่ยงต่อการกล่าวอ้างจากชาติตะวันตกว่าสยามไม่สามารถปกครองให้เกิดความสงบสุขได้⁷⁹

กรณีเงี้ยวที่อาศัยหากินด้วยการขูดพลอยบริเวณเมืองล่องเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่สร้างปัญหาให้กับรัฐบาลสยาม จากรายงานการตรวจการของพระยาศรีสหเทพกล่าวว่ามีเงี้ยวไปขูดพลอยแขวงเมืองล่องราว 200 คนเศษตั้งตัวมั่วสุ่มเป็นโจรผู้ร้ายปล้นแล้วหนีไปอยู่บ่อพลอยทางการตามจับตัวได้ยากเพราะหนทางกันดาร รวมทั้งผลประโยชน์ที่ได้จากการให้สัมปทานขูดบ่อพลอยได้ไม่ถึง 50 แถบ (รูป) ต่อปี อีกทั้งยังมีคนมาลักลอบขูดโดยไม่ขออาชญาบัตรขูดแร่ พระยาศรีสหเทพจึงปรึกษากับพระยานริศราชกิจและเจ้าเมืองลำปางสั่งปิดบ่อพลอยตั้งแต่เดือนมีนาคม พ.ศ.2442⁸⁰

ก่อนหน้าที่จะเกิดเหตุการณ์เงี้ยวเมืองแพรวในพ.ศ.2445 นี้ กรุงเทพฯ รับทราบเรื่องดังกล่าวมาแล้วว่ามีพวกพม่าที่จะก่อการจลาจลในเมืองเชียงใหม่ตั้งแต่เดือนสิงหาคมพ.ศ.2443 โดยหม่อมเจ้าอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ได้รายงานถึงความผิดปกตินี้ลงมาถึงกรุงเทพฯ⁸¹ แต่พระยาศรีสหเทพ ข้าหลวงพิเศษไม่เชื่อว่าเหตุการณ์ดังกล่าวจะเกิดขึ้นเนื่องจากเชื่อว่าเจ้านายล้านนาไม่สามารถรวมตัวกันได้โดยเจ้านายบางเมืองได้ส่งบุตรหลานมาศึกษาที่กรุงเทพฯ หลายองค์ ทั้งนี้พระยาศรีสหเทพตั้งข้อสังเกตว่าถ้าจะเกิดเหตุการณ์ดังกล่าวขึ้นน่าจะมาจากที่บริษัทฝรั่งไปเปิดเผยความลับที่ว่าสยามจะให้บริษัทบอมเบย์เบอร์มาได้สัมปทานทำไม้ทั้งหมดทำให้เจ้านายสูญเสียรายได้ส่วนต่างจากการให้เช่าทำไม้ อีกทั้งเจ้าเมืองแพรวยังติดหนี้บริษัททำไม้และรัฐบาลที่กรุงเทพฯ อยู่มาก⁸²

อีกประการหนึ่งอาจมาจากการที่ข้าหลวงได้ส่งตัวพระยาใจเมืองลำพูนซึ่งเป็นบุตรเขยเจ้าราช-สัมพันธวงศ์เมืองเชียงใหม่และเป็นชาวเงี้ยวลงมาจำคุกที่กรุงเทพฯ หลังจากเงี้ยวกลุ่มพระยาใจโดนจับได้เกิดการปล้นชิงตามมาจำนวนมากและมักเป็นพม่าเงี้ยวทั้งสิ้น ผู้วิจัยเข้าใจว่าพระยาใจนี้น่าจะเป็นผู้คุมกลุ่มเงี้ยวในเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูน เมื่อไม่มีหัวหน้าคอยควบคุมจึงออกปล้นราษฎรโดยไม่มีใครห้ามปราม พระยาศรีสหเทพจึงเสนอให้กรุงเทพฯ ใช้สถานการณ์ความวุ่นวายนี้ส่งตำรวจภูธรขึ้นไประงับ

⁷⁹ หจข. ร.5 ม.58/77 เงี้ยวเมืองเชียงตุงเข้ามาตั้งอยู่ในแขวงเมืองเชียงของและกระทำการโจรกรรมต่างๆ (25 มิถุนายน – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436)

⁸⁰ หจข. ร.5 ม.67/8 ประกาศปิดบ่อพลอยแขวงเมืองล่อง (9 – 27 เมษายน พ.ศ.2443)

⁸¹ หจข. ร.5 ม.58/129 ไปรเวตเรื่องพม่าเงี้ยวลาวจีนจะคิดการประทุษร้ายต่อเมืองนครเชียงใหม่ (31 สิงหาคม – 6 พฤศจิกายน พ.ศ.2443)

⁸² Ansil Ramsay, "Modernization and Reactionary Rebellions in Northern Siam," : 291.

ปราบปรามซึ่งจะไม่มีผู้ใดว่ากล่าวได้ ดังนั้นกรุงเทพฯ จึงได้จัดส่งตำรวจ 100 นายและพระวาสุเทพขึ้นไปประจำที่เมืองเชียงใหม่ในเดือนตุลาคม พ.ศ.2443 ข่าวเรื่องการจลาจลเงี้ยวนี้มีสเตอร์อาเซอร์กงสุลอังกฤษได้เตือนเช่นกันโดยกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงกำชับให้ข้าหลวงใหญ่เพิ่มความระวังเนื่องจากมีคนสยามจำนวนน้อยที่เมืองเชียงใหม่⁸³

งานศึกษาทบทวนเกี่ยวเมืองแพร่ส่วนใหญ่วิเคราะห์ว่ามีสาเหตุสำคัญ 2 ประการคือ หนึ่ง จากการที่สยามเข้าไปจำกัดผลประโยชน์ของบรรดาเจ้านายในด้านกรให้สัมปทานทำไม้สัก การเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์ ยกเลิกระบบทาสและสิทธิพิเศษอากรค่านาของบรรดาเจ้านาย โดยเฉพาะเจ้าเมืองแพร่ถึงกับโดนข้าหลวงใหญ่สั่งจำคุกเนื่องจากไม่สามารถหาเงินมาชำระหนี้สินได้ ทำให้เจ้าเมืองแพร่ร่วมมือกับกบฏเพื่อล้มล้างการปกครองของกรุงเทพฯ สอง มาจากการที่เงี้ยวซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในบังคับอังกฤษเคยเดินทางเข้ามาค้าขายและประกอบอาชีพอย่างเสรี แต่เมื่อรัฐบาลสยามเข้มงวดกับสิทธิของคนในบังคับต่างประเทศและการเดินทางเข้าออกเขตแดนทำให้เงี้ยวรู้สึกว่าการกีดกันของตนได้รับการกดขี่จึงลุกขึ้นจับอาวุธขึ้นต่อสู้ โดย ยอดยิ่ง รักศักดิ์ วิเคราะห์ว่าสาเหตุสำคัญของกบฏเงี้ยวเมืองแพร่มาจากการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจที่ทำให้การค้าข้ามพรมแดนสลายตัวลงเนื่องจากการสถาปนาเขตแดนระหว่างรัฐ การจัดเก็บภาษีเข้าออกอย่างเข้มงวด และการแบ่งแยกการเป็นคนในบังคับสยามและต่างชาติ ในขณะที่อำนาจของรัฐบาลสยามยังไม่มีประสิทธิภาพพอในการควบคุมความสงบเรียบร้อย⁸⁴ ซึ่งกลุ่มเงี้ยวเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากการเปลี่ยนแปลงนี้ และการที่ราษฎรพื้นเมืองที่ไม่ใช่เงี้ยวเข้าร่วมด้วยเป็นเพราะการเรียกเก็บค่าแรงแทนเกณฑ์ซ้ำซ้อนกับการเกณฑ์แรงงานไพร่ในการทำงานโยธาซึ่งทางการได้พยายามแก้ปัญหาด้วยการชี้แจงมาก่อนหน้าแล้วแต่ไม่เป็นผล⁸⁵ อีกทั้งไพร่ยังถูกบรรดาเจ้านายเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นการส่วนตัวอีกทำให้ภาระหนักตกอยู่กับราษฎรจนทำให้เข้าร่วมกับกลุ่มกบฏในที่สุด

กบฏเงี้ยวครั้งนี้ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงในหัวเมืองล้านนาอย่างมาก โดยเฉพาะการแสดงอำนาจอย่างเด็ดขาดในการถอดถอนเจ้าเมืองแพร่และเค้ายนามหลวงทั้งหมดออกจากตำแหน่งทำให้บรรดาเจ้านายล้านนาเมืองอื่นๆ เห็นถึงความเด็ดขาดของสยาม ที่สำคัญที่สุดคือสยามใช้เหตุการณ์วุ่นวายนี้จัดตั้งกองบัญชาการทหารบกมณฑลพายัพขึ้นโดยที่เจ้านายล้านนาและกงสุลต่างประเทศไม่สามารถคัดค้านได้ ในช่วงปราบกบฏเงี้ยวสยามใช้ทหารที่เกณฑ์มาจากมณฑลพิษณุโลกเมื่อครบ

⁸³ หจข. ร.5 ม.58/129 ไปรเวตเรื่องพม่าเงี้ยวลาวจีนจะคิดการประทุษร้ายต่อเมืองนครเชียงใหม่ (31 สิงหาคม – 6 พฤศจิกายน พ.ศ.2443)

⁸⁴ ยอดยิ่ง รักศักดิ์, “การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจในภาคเหนือของประเทศไทยกับกบฏเงี้ยว พ.ศ.2445”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532. หน้า 66 – 72.

⁸⁵ หจข. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาคที่ 3 ตอนที่ 1 มณฑลพายัพและการปราบฮ่อ) (เอกสารเย็บเล่ม)

กำหนดต้องส่งทหารเหล่านี้กลับมณฑลแต่ไม่สามารถส่งกลับได้ เนื่องจากมณฑลพายัพยังไม่มีกองทหารมีแต่ตำรวจภูธรทำให้ต้องเร่งให้หัวเมืองทั้ง 5 คัดเลือกชายฉกรรจ์ที่มีอายุระหว่าง 18 – 35 ปี มาเป็นทหารประจำการอย่างน้อย 6,600 คน⁸⁶

การจัดกองทหารประจำการในมณฑลพายัพนี้ได้รับการสนับสนุนจากเจ้าเมืองลำปางที่ได้ช่วยเหลือโดยการออกเงินส่วนตัวเป็นค่ารักษาเขตแดนและเสบียงในการปราบจลาจล ซึ่งการกระทำดังกล่าวเป็นความพยายามที่จะแสดงความบริสุทธิ์ใจว่าไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับกบฏเงี้ยวเมืองแพะ อย่างไรก็ตาม เชื่อว่ากรุงเทพฯ เองคงไม่ไว้ใจเจ้านายเมืองต่างๆ ดีนกโดยภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ถึงท่าทีของบรรดาเจ้านายความว่า “...เจ้าเชียงใหม่เป็นคนที่ไม่คิดการใหญ่...เจ้าลำปางเป็นคนฉลาดคิดเห็นเสียแล้วว่า แต่ก่อนเราไม่มีทหารแต่สักคนเดียวยังทำไปไม่สำเร็จ ครั้งนี้ถ้าเกิดเหตุการณ์อะไรขึ้น เราคงจะปราบปรามได้โดยง่าย...”⁸⁷

ในรายงานของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกล่าวว่าเดิมที่สยามมีกองทหารในเมืองเชียงใหม่คือกองทหารราบที่ 8 เป็นทหารที่มาจากกรุงเทพฯ ประจำการราว 1 กองร้อย แยกย้ายไปรักษาการตามที่ตั้งต่างๆ ที่ละ 6 – 12 คน ประจำอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ไม่ถึงครึ่งหนึ่งทำหน้าที่เป็นกำลังของข้าหลวงระงับเหตุต่างๆ และจับโจรผู้ร้ายโดยมิได้มีการจัดระเบียบการฝึกพร้อมกันในลักษณะของกองทหาร ต่อมามณฑลพายัพได้จัดตั้งตำรวจภูธร จึงโอนหน้าที่การสืบจับผู้ร้ายให้ไปแต่ไม่สามารถถอนทหารมารวมกันที่เมืองเชียงใหม่ได้ เพราะการจัดตำรวจภูธรยังไม่ทั่วถึง ทหารและตำรวจภูธรจึงทำหน้าที่ซ้ำซ้อนกัน

ภายหลังมีผู้เสนอว่าทหารไม่จำเป็นสำหรับมณฑลพายัพเนื่องจากตำรวจภูธรทำงานมีประสิทธิภาพมากกว่า ทั้งนี้เป็นเพราะผู้ที่มาสมัครเป็นทหารส่วนใหญ่ต้องการหนีภัยและหวังเงินเดือนจากการรับราชการทำให้การฝึกไม่มีประสิทธิภาพ อีกทั้งเงินเดือนทหารได้น้อยกว่าตำรวจภูธร แม้ใน พ.ศ.2445 มีการเพิ่มอัตราเป็น 2 กองร้อยและมีคนมาสมัครเต็ม แต่เมื่อเกิดกบฏเงี้ยวทหารเหล่านั้นไม่มีความกล้าหาญเพียงพอที่จะต่อสู้กับกบฏ อย่างไรก็ตาม เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ย้ำว่ากบฏครั้งนี้ได้พิสูจน์ให้เห็นว่าการตั้งกองทหารประจำการที่มณฑลพายัพไม่จำเป็นนั้นต้องทบทวนใหม่⁸⁸ แม้ว่าสยามจะเริ่มวางแผนเกณฑ์ทหารในมณฑลพายัพแต่ใน พ.ศ.2447 แต่ยังคงมีกองตำรวจภูธรประจำการมากถึง 2,165 นาย ซึ่งมากที่สุดเป็นอันดับ 2 รองจากมณฑลภูเก็ตที่มี 7,306 นาย⁸⁹ แสดงถึงความเกรงกลัวกบฏในครั้งนั้นของสยามได้เป็นอย่างดี (ภาพที่ 23)

⁸⁶ หจข. ร.5 ก.13.2/26 จัดการทหารมณฑลพิษณุโลกและมณฑลนครสวรรค์ (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2445 – 2 กันยายน พ.ศ.2449)

⁸⁷ หจข. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาคที่ 3 การปราบเงี้ยว) (เอกสารเย็บเล่ม)

⁸⁸ หจข. ร.5 ก.13.2/27 ความเห็นที่จะจัดการแก้ไขความบกพร่องในกรมยุทธนาธิการ (25 มีนาคม พ.ศ.2444)

⁸⁹ หจข. ร.6 ม.10/3 รายงานว่าด้วยตำรวจภูธร (23 มีนาคม พ.ศ.2457)

ภาพที่ 23 ป้อมสถานีตำรวจแม่แตง เมืองเชียงใหม่
ที่มา: บุญเสริม สาสตราภัยและสมบัติ จันทนะโพธิ, อดีตล้านนา (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2520),
หน้า 112.

การจัดตั้งกองบัญชาการทหารบกมณฑลพายัพนี้มีการเรียกเกณฑ์ทั้งหมดเพื่อความสะดวกภาคและป้องกันการหลบหนีไปเมืองอื่นๆ จากนั้นได้จัดตั้งเป็นกองพันที่ 1 รักษาประจำเมืองแพร่ กองพันที่ 2 ประจำที่เมืองพิชัย กองพันที่ 3 ไว้สำหรับผลัดเปลี่ยนกับเมืองแพร่ กองพันที่ 4 ผลัดเปลี่ยนเมืองพิชัย กองพันที่ 5 และ 6 ปล่อยให้ประกอบอาชีพตามภูมิลำเนาของตนแล้วนำไปผลัดกับกองอื่นคราวละ 12 เดือน ทั้งนี้มีการเสนอให้เบี่ยงเล็งกับทหารที่เข้าเวร เมื่อออกเวรมาประกอบอาชีพที่บ้านได้รับการยกเว้นส่วยหรือการเกณฑ์แรงงานเพื่อเป็นการจูงใจให้คนมาสมัครเป็นทหาร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยกับแผนการดังกล่าวแต่ทรงติดปัญหาด้านบุคลากรและงบประมาณ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้หาวิธีแก้ไขโดยนำคนหนุ่มที่เกรงจากกรุงเทพฯ เมื่อศาลตัดสินและพ้นโทษแล้วให้นำมาเป็นทหารในมณฑลพายัพเป็นเวลา 5 ปีเพื่อตัดสันดาน และเสนอว่าการเกณฑ์ทหารนี้ต้องออกเป็นพระราชบัญญัติเพื่อ “...เก็บลาวเป็นทหารทั้งหมด...” โดยทหารที่เกณฑ์มานี้ควรให้โยกย้ายไปรักษาการเมืองอื่นๆ เช่น ทหารจากเมืองเชียงใหม่ต้องไปประจำการเมืองน่านและเมืองพิษณุโลก แต่การนำคนลาวมาฝึกหัดเป็นทหารนี้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีมีความเห็นว่าคนลาวเป็นคนซี้ฉลาดนำมาฝึกทหารไม่ได้ความ และเสนอวิธีแก้ปัญหาโดยจัดหาผู้ฝึกสอนที่มีประสิทธิภาพโดยแบ่งส่วนจากเงินค่าตอบแทนที่ให้กับบรรดาเจ้านายมาเป็นค่าใช้จ่ายในการจ้างครูฝึกหัด ทั้งนี้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเชื่อว่าการจัดทหารในมณฑลพายัพจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครองและทำให้ผู้ที่ขัดขวางซึ่งหมายถึงบรรดาเจ้านายเกิดความเกรงกลัว ความว่า

“...เห็นด้วยเกล้าว่าพอจัดการให้เป็นระเบียบการติดขัดในพวกเจ้านายตั้งแต่ก่อนก็หา อาจสามารถจะเข้าขัดขวางการแผ่นดินได้เหมือนดังแต่ก่อนมีความเห็นกันว่าไทยจะบังคับลาว ไม่ได้เวลานี้ก็พอเห็นตัวอย่างได้แล้วว่าไทยมาบังคับลาวที่เมืองแพร์จะให้เป็นอย่างไรรู้ก็ไม่ได้ ทุกซ็ร้อนแลความร้อน ฟังก็ยังไม่ปรากฏดังไทยได้มาบังคับลาว ฟังเสียงลาวเวลานี้ดูเหมือน ลาว จะรู้สึกที่ว่าไทยจะมาบังคับการได้รับความสุขลุ่มเย็นขึ้นกว่าเก่ามีตัวอย่างอยู่ดังนี้ แลเมืองใด ที่ยังมีจิตกระด้างเกล้าฯ จะรับฉลองพระเดชพระคุณหมุนให้ลาวให้ไปทางใดก็ได้จะมีน้ำใจ อ่อนน้อมต่อราชการด้วยความจงรักภักดีให้จงได้...”⁹⁰

ในพ.ศ.2446 ได้มีการอนุมัติงบประมาณจำนวน 2 ล้านบาท ส่วนหนึ่งได้นำมาใช้เพิ่มจำนวน ทหารในมณฑลพายัพโดยให้จัดเป็นกรมบัญชาการขนาดใหญ่เท่ากับมณฑลนครราชสีมาและใช้ปรับปรุง โรงทหารตามหัวเมือง⁹¹ การรับสมัครคนเข้าเป็นทหารครั้งนี้มีทาสของเจ้าราชบุตรเมืองลำปางมาสมัคร เป็นทหารด้วย ซึ่งเป็นไปตามความต้องการของกรุงเทพฯ ที่ต้องการสลายอำนาจการควบคุมไพร่ของ บรรดาเจ้านายอยู่แล้ว ในปีเดียวกันนี้พระยาณรงค์ภักดี ผู้บัญชาการทหารบกมณฑลพายัพฝ่าย ตะวันออกได้รายงานการโยกย้ายจำนวนทหารตามเมืองตามด่านให้มีความเหมาะสมยิ่งขึ้น เช่น พื้นที่ใน เขตเวียงสา เมืองน่าน ไม่มีความจำเป็นต้องมียทหารประจำการจึงมีการโอนกำลังดังกล่าวมาฝึกเป็นทหาร ปืนใหญ่ที่เมืองเชียงใหม่และจัดส่งตำรวจภูธรไปประจำการแทนที่

หลังจากกบฏเงี้ยวเมืองแพร์ได้มีการเกณฑ์ทหารเพิ่ม 500 คน แต่ได้จำนวนเพียง 300 คนส่งไป ประจำการที่เมืองน่าน แต่มีการหลบหนีไป 160 คน เหลือประจำการจริง 118 คน ทำให้ต้องเกณฑ์ เพิ่มเติม สาเหตุที่ทหารหลบหนีพระยาณรงค์ภักดีรายงานว่าเป็นเพราะเมื่อครบกำหนดแล้วไม่ยอมปล่อย กลับไปทำนาเนื่องจากไม่มีทหารชุดใหม่ไปแทน อีกทั้งไม่มีคนพื้นเมืองเป็นหัวหน้าจึงทำให้มีการหลบหนี พระยาณรงค์ภักดีจึงเสนอให้ตั้งคนพื้นเมืองขึ้นเป็นนายร้อยนายสิบเพื่อให้คอยควบคุมพวกเดียวกันเอง หากเกิดการหลบหนีจะได้ตามตัวได้ง่าย อีกทั้งยังสะดวกต่อการบังคับบัญชา และเสนอให้การปรับปรุง เครื่องแบบทหารในมณฑลพายัพใหม่ให้เหมือนของกรุงเทพฯ เนื่องจากเป็นที่นิยมของคนพื้นเมือง โดย เมืองที่เป็นชายแดนเช่นแขวงเชียงกานในเขตเมืองน่านที่ติดกับฝรั่งเศสให้มีการจัดนายร้อยนายสิบออก ตรวจเดือนละ 1 – 2 ครั้ง

ข้อเสนอของพระยาณรงค์ภักดีได้รับความเห็นชอบจากพระองค์เจ้าจรัสประวีตวิตรเดช ผู้บัญชา การกรมยุทธนาธิการซึ่งทรงเห็นควรให้มีทหารประจำเมืองแพร์ เมืองน่านและเมืองเชียงคำอย่างละ 1 กองพัน โดยแยกไปกำกับตามสถานที่สำคัญ และทรงเห็นด้วยที่จะยกคนพื้นเมืองให้เป็นนายร้อยนายสิบ

⁹⁰ หจข. ๕.๕ ก.13.2/26 จัดการทหารมณฑลพิษณุโลกและมณฑลนครสวรรค์ (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2445 – 2 กันยายน พ.ศ.2449)

⁹¹ หจข. ๕.๕ ก.13.2/27 ความเห็นที่จะจัดการแก้ไขความบกพร่องในกรมยุทธนาธิการ (25 มีนาคม พ.ศ.2444)

ตามที่พระยาอนรงค์ภักดีเสนอมา จากนั้นได้มีการจัดกองทหารโดยแบ่งเป็นกรมทหารราบที่ 8 มณฑลพายัพฝ่ายตะวันออกให้มีศูนย์บัญชาการที่เมืองเชียงใหม่ กรมทหารราบที่ 9 มณฑลพายัพฝ่ายตะวันตก มีศูนย์บัญชาการที่เมืองน่าน และจัดเขตแขวงลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือรวมเป็นบริเวณพายัพเหนือจัดเป็นกองทหารเมืองเชียงรายนวมกับเมืองเชียงคำตั้งเป็นกรมทหารราบที่ 14 มณฑลพายัพฝ่ายเหนือ ผู้บังคับการกรมอยู่ที่เมืองเชียงรายน ทั้ง 3 แห่งมีสายบังคับบัญชาขึ้นตรงต่อกรมยุทธนาธิการ อย่างไรก็ตามการเกณฑ์ทหารในมณฑลพายัพ 2 – 3 ปีแรกนี้น่าจะไม่ประสบผลสำเร็จเนื่องจากยังต้องใช้ทหารจากมณฑลนครสวรรค์ไปพลัดเปลี่ยนทหารที่มณฑลพายัพฝ่ายตะวันออก และใช้ทหารจากมณฑลพิษณุโลกไปพลัดเปลี่ยนกับมณฑลพายัพฝ่ายตะวันตก การเคลื่อนย้ายทหารไปมานี้ใช้วิธีเดินเท้าซึ่งเป็นการประหยัดงบประมาณอีกทั้งมีผลทางจิตวิทยาในการสร้างความเกรงกลัวให้กับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

ในเดือนเมษายน พ.ศ.2448 พระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช เสด็จตรวจราชการทหารที่เมืองน่าน พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชเสนอให้มีการเกณฑ์คนมาเป็นทหารเพื่อจัดตั้งกองร้อยเป็นกรมทหารราบที่ 9 ประจำเมืองน่าน โดยพระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดชทรงแต่งตั้งเจ้าอุปราชเมืองน่านเป็นนายพันโทพิเศษประจำกรม และจัดกรมทหารมณฑลพายัพใหม่ให้ลงระเบียบกับฝ่ายพลเรือน ได้แก่ หนึ่ง กรมทหารราบที่ 8 มีศูนย์บัญชาการที่เมืองเชียงใหม่ สอง กรมทหารราบที่ 9 มีศูนย์บัญชาการที่เมืองน่าน สาม กรมทหารราบที่ 14 เมืองเชียงรายนของบริเวณพายัพเหนือรวมกับกองทหารเมืองเชียงคำ สี่ กรมทหารที่เมืองลำปาง และ ห้า กรมทหารที่เมืองแพร่ ทั้ง 5 แห่งขึ้นตรงต่อกรมบัญชาการทหารมณฑลพายัพที่เมืองเชียงใหม่โดยมีพันเอกพระยาฤทธิไกรเกรียงหาญเป็นผู้บังคับบัญชา⁹²

เห็นได้ว่าโครงสร้างของกองทหารที่กรุงเทพฯ ได้จัดตั้งขึ้นนี้สอดคล้องกับการบริหารงานแบบรวมศูนย์ที่ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ไปก่อนหน้านั้นแล้ว โดยกรุงเทพฯ ได้รวมอำนาจการปกครองไว้ทั้งหมดบริหารงานผ่านโครงสร้างระบบราชการแบบใหม่โดยมีข้าราชการเป็นตัวแทนการจัดการปกครองตลอดพระราชอาณาเขต ประยูร กาญจนดุล ได้กล่าวถึงแนวคิดในการรวมศูนย์อำนาจทางการปกครองว่ามีลักษณะสำคัญ 3 ประการคือ หนึ่ง การรวมอำนาจทางการทหารและตำรวจให้ขึ้นตรงต่อส่วนกลางโดยไม่ปล่อยให้มียุทธและใช้อำนาจเหล่านี้ในการบังคับอย่างเด็ดขาดและทันทั่วทั้ง สอง รวมอำนาจการวินิจฉัยขั้นสุดท้ายไม่ว่าจะเป็นการอนุมัติหรือเพิกถอนสิ่งใดๆ ไว้ที่ส่วนกลาง และ สาม มีลำดับการบังคับบัญชาลดหลั่นกันไปโดยกำหนดให้เจ้าหน้าที่ปกครองในแต่ละระดับมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและขึ้นต่อกันตามลำดับชั้นของการบังคับบัญชา⁹³ ดังนั้นความพยายามของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเปลี่ยนความสัมพันธ์กับหัวเมืองล้านนาจากรัฐประเทศราชเป็นการปกครองรวมศูนย์โดยเปลี่ยนให้เป็นมณฑลหนึ่งในพระราชอาณาเขตได้มีโครงสร้างของการรวมศูนย์อำนาจอย่างครบถ้วนในช่วงเวลานี้

⁹² หจข. ๕.5 ก.13.2/28 จัดการทหารมณฑลพายัพ (6 เมษายน พ.ศ.2446 – 22 กันยายน พ.ศ.2451)

⁹³ ประยูร กาญจนดุล, บรรยายกฎหมายปกครอง (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 174.

3. การต่อต้านโดยการใช้ผี

การต่อต้านการเข้าไปเปลี่ยนแปลงการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจของสยามรวมทั้งการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีซึ่งถือเป็น “คนอื่น” ที่อยู่นอกสังคมล้านนาทำให้เกิดปฏิกิริยาตามมาซึ่งมีทั้งการรวมตัวกันจับอาวุธขึ้นสู้ตั้งปรากฏในรูปของกบฏดั่งที่กล่าวไปแล้ว ยังมีการนำความเชื่อตามจารีตพื้นบ้านของตนโดยการกล่าวอ้างว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นผิดไปจากความต้องการของผีมาใช้เป็นข้ออ้างที่จะไม่ปฏิบัติตามความต้องการของกรุงเทพฯ แม้ว่าคนล้านนาให้การนับถือในพุทธศาสนาอย่างมาก แต่ความเชื่อเรื่องผีและไสยศาสตร์ก็มีมากไม่แพ้กัน โดยมีอิทธิพลต่อโลกทัศน์และการดำเนินชีวิตของคนล้านนาไม่น้อยไปกว่าอิทธิพลทางพุทธศาสนา⁹⁴

ผีในล้านนามีหลายประเภท เช่น ผีปู่ย่า ผีเรือน ผีอารักษ์ ซึ่งเรียกรวมๆ ว่าผีบรรพบุรุษ⁹⁵ อีกประเภทหนึ่งคือผีเจ้าบ้าน ผีเจ้านายหรือผีเมือง คือผีที่ให้ความคุ้มครองหรือปกป้องรักษาสถานที่ใดสถานที่หนึ่งโดยมีคนทรงหรือม้าขี่เป็นสื่อกลาง ผีทั้ง 2 ประเภทนี้จัดเป็นผีดี ทำหน้าที่ปกป้องรักษาสมาชิกในครัวเรือน หมู่บ้านหรือเมือง トラบาใดที่ผู้คนในคุ้มครองให้ความเคารพนับถือโดยการเซ่นสรวงบูชา ไม่ทำผิดชนบธรรมเนียมประเพณี ผีเหล่านั้นจะบันดาลให้เกิดความสุขสมบูรณ์ แต่หากผู้คนไม่ปฏิบัติตามแนวทางดังกล่าว อาจเกิดการ “ผิดผี” โดยผีที่เคยให้ความคุ้มครองอาจทำให้เกิดอันตรายและสร้างความเดือดร้อน ผีอีกประเภทหนึ่งคือผีร้าย เช่น ผีกะ ที่แปรสภาพจากวิญญาณผีปู่ย่ามาเป็นผีร้ายเพราะถูกลูกหลานปล่อยปลละเลยไม่ได้รับการเซ่นสรวงบูชา⁹⁶ การให้ความเคารพนับถือผีนี้เกิดขึ้นกับชนทุกชั้นในสังคมล้านนาและเป็นแนวทางที่ใช้ปฏิบัติร่วมกันเพื่อควบคุมให้คนในสังคมไม่กล้าที่จะประพฤติตนผิดไปจากธรรมเนียมเดิม โดยผีถูกคนล้านน่านำมาใช้เป็นพลังทางสังคมเพื่อต่อต้านอำนาจอื่นที่ตนไม่พึงปรารถนา

การกล่าวอ้างว่าผีนี้ถูกใช้กับกลุ่มมิชชันนารีตั้งแต่ระยะแรกที่ขึ้นไปเผยแพร่ศาสนา เนื่องจากพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ทรงอนุญาตให้เดเนียด แมคคิลวารีปลุกผีถวายแก่พระนั้ดดาของพระองค์ การปลุกผีดูจะดำเนินไปด้วยดีแต่ขั้นตอนสุดท้ายของการตกสะเก็ด พระนั้ดดาทรงท้องร่วงอย่างแรง พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ทรงให้พระนั้ดดาอยู่ในความดูแลของหมอพื้นบ้านโดยที่เดเนียด แมคคิลวารีตั้งข้อสังเกตว่าอาการดังกล่าวหากใช้ยาแก้ปวดหรือยาอื่นๆ ตามแบบแผนตะวันตกพระนั้ดดาน่าจะหายป่วยได้ อย่างไรก็ตามเดเนียด แมคคิลวารีไม่ได้รับการอนุญาตให้ทำการรักษาทำที่ที่สุดพระนั้ดดาเสียชีวิตลง ทั้งนี้หมอพื้นบ้านเชื่อว่าสาเหตุการเสียชีวิตมาจากการปลุกผี เพราะผีหรือเชื้อใช้ทมิฬเป็น

⁹⁴ สงวน โชติสุขรัตน์, ประเพณีไทยภาคเหนือ (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2512), หน้า 83.

⁹⁵ นฤจร อธิวิจิระจรัส, “ความเชื่อในผีสูงเวทย์มนตร์ของชาวนาไทยภาคเหนือ,” ใน พุทธศาสนาในล้านนาไทย (เชียงใหม่: ทิพนธ์การพิมพ์, 2511), หน้า 152 – 153.

⁹⁶ ฉลาดชาย รมิตานนท์, ผีเจ้านาย (เชียงใหม่: พายัพออฟเซ็ทพริ้นท์, 2527), หน้า 36 – 40, เจริญ ตันมหาพราน, กบฏผีกะ (กรุงเทพฯ: มณฑลการพิมพ์, 2537), หน้า 20 – 32, สงวน โชติสุขรัตน์, ประเพณีไทยภาคเหนือ, หน้า 113 – 114.

สิ่งแปลกปลอมที่เข้ามาบรรจบกันบริเวณธาตุที่ผีบรรพบุรุษดูแลรักษาอยู่เป็นผลให้ผีบรรพบุรุษไม่พอใจและลงโทษเอาชีวิตของพระนัตดาไป⁹⁷

ความไม่พอใจที่มีต่อมิชชันนารีในเวลาต่อมาปรากฏในลักษณะของคำรำลือว่ามิชชันนารีเลี้ยงผีไว้โดยคนที่เดินผ่านพบเห็นผีที่แต่งกายแบบมิชชันนารีหลอกหลอนบริเวณต้นมะขาม ในปีเดียวกับที่เดเนียด แมคคิลวารีเริ่มเผยแพร่ศาสนาในเมืองเชียงใหม่ได้เกิดภัยพิบัติทางธรรมชาติทำให้ไม่สามารถเพาะปลูกข้าวได้และมีการโทษว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นเพราะพระเสื้อเมืองไม่พอใจที่มิชชันนารีขึ้นไปเผยแพร่ศาสนา ดังปรากฏในบันทึกของเดเนียด แมคคิลวารีความว่า

“...การเก็บเกี่ยวข้าวของปีนั้นล้มเหลว เพราะฝนไม่ตกเลยในต้นฤดูหว่านไถ และเมื่อหว่านไถแล้วเกิดน้ำท่วมที่ร้ายแรงที่สุดอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน และได้ทำลายในเขตที่ลุ่มจนหมดสิ้น แต่พอพ้นจากวิกฤตแล้ว ฝนก็หยุดตกจนข้าวในเขตที่สูงขาดน้ำ การมาของมิชชันนารีได้สร้างความไม่พอใจให้กับเสื้อเมือง จนนำไปสู่ดินฟ้าอากาศที่วิกฤตดังกล่าว คำกล่าวหาถูกร่องเรียนไปยังบางกอกเพื่อให้กำจัดพวกมิชชันนารี...”⁹⁸

เมื่อคำร้องดังกล่าวถูกส่งไปยังเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศของสยามและกงสุลอเมริกา โดยกงสุลอเมริกาได้ชี้แจงอย่างเป็นเหตุเป็นผลว่าปัญหาการขาดแคลนข้าวมีมาตั้งปีก่อนหน้าที่มิชชันนารีจะขึ้นเผยแพร่ศาสนาที่เมืองเชียงใหม่ และปัญหาดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในเมืองเชียงใหม่แต่ได้ขยายวงกว้างออกไปทั่วมณฑลพายัพ โดยพ.ศ.2408 – 2409 ที่เมืองโคราชและเมืองอื่นๆ ในเขตเดียวกันก็เกิดทุกข์ภัยเช่นกันทั้งที่ไม่มีมิชชันนารีไปอาศัยอยู่ ดังนั้นข้ออ้างดังกล่าวจึงไม่เป็นที่ยอมรับ⁹⁹ เรื่องดังกล่าวยุติลงด้วยการที่กงสุลอเมริกันกำชับให้เดเนียด แมคคิลวารีเพิ่มความระมัดระวังในการเผยแพร่ศาสนาในเมืองเชียงใหม่มากขึ้นเนื่องจากได้รับการต่อต้านจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่น

การกล่าวอ้างเรื่องผีเพื่อใช้ต่อต้านมิชชันนารียังมีเกิดขึ้นตามมาอีก ตัวอย่างเช่น กรณีที่เจ้าอุปราชบุญทวงศ์ อ้างถึงการจ่ายธรรมเนียมค่าเช่าให้ผีในงานแต่งงานของคนพื้นเมืองที่เขารัต ซึ่งจบลงด้วยการที่สยามถือโอกาสประกาศการนับถือศาสนาอย่างเสรีในมณฑลพายัพซึ่งเป็นการแทรกแซงอำนาจการควบคุมไพร่ในสังกัดของเจ้านายโดยตรง โดยครั้งนี้แม้ว่าจะมีการกล่าวอ้างโดยการใส่ “ผี” แต่ผู้ที่สูญเสียประโยชน์โดยตรงคงมีแต่เจ้าอุปราชบุญทวงศ์เพียงผู้เดียวจึงไม่ได้รับความร่วมมือจากชาวบ้าน

การต่อต้านผ่านผีนี้ถูกใช้กับสยามเช่นกัน นับตั้งแต่สยามส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการในหัวเมืองล้านนาและบังคับให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ยอมรับในสนธิสัญญาเชียงใหม่พ.ศ.2417 และเริ่มมีการ

⁹⁷ เดเนียด แมคคิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*, หน้า 100.

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

⁹⁹ ลิลเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส, *ชาวลาวทางตอนเหนือของประเทศสยาม ตอนที่ 2* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546), หน้า 110 – 112.

เปลี่ยนแปลงการจัดเก็บภาษีโดยให้เจ้าภาษีเป็นผู้ประเมินภาษี การใช้ผีเป็นข้ออ้างจึงเริ่มมีปรากฏในพ.ศ. 2424 จากบันทึกของคาร์ล บ็อค ที่กล่าวถึงเจ้าอุบลวรรณ (ภาพที่ 24) ธิดาพระองค์รองของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ทรงเป็นม้าขี่เพื่อรักษาอาการป่วยไข้ของชายนายพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ โดยการเข้าทรงครั้งนั้นผีได้พูดผ่านเจ้าอุบลวรรณให้ห้ามผูกขาดเหล้าในเมืองเชียงใหม่¹⁰⁰

ภาพที่ 24 เจ้าอุบลวรรณ

ที่มา: [Online] Accessed 14 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://fws.cc/muslimchaingmai/index>

ทั้งนี้การผลิตเหล้าพื้นเมืองตามบ้านเรือนราษฎรเป็นสิ่งที่กระทำทั่วไป เมื่อมีการตั้งเจ้าภาษีผูกขาดการจำหน่ายเหล้าคงสร้างความเดือดร้อนให้กับราษฎรและอ้างผีให้เป็นผู้ตักเตือน ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าช่วง 10 ปีแรกที่สยามส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการอำนาจทางการปกครองและเศรษฐกิจยังคงอยู่ในมือบรรดาเจ้านายทำให้การต่อต้านผ่านผียังไม่ปรากฏอย่างชัดเจน แต่เมื่อกรุงเทพฯ ได้ส่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรขึ้นไปจัดวางเสนา 6 ตำแหน่งและปรับปรุงการจัดเก็บภาษีอากรใหม่ ซึ่งส่งผลต่อการสูญเสียอำนาจของเจ้านายท้องถิ่นระดับสูงในตำแหน่งเค้านามหลวง อีกทั้งมีผลกระทบในวงกว้างต่อไพร่ที่ถูบบังคับให้จ่ายภาษีหนักขึ้น ทำให้ผีถูกนำมาใช้เป็นพลังร่วมกันทางสังคมโดยใช้เป็นข้ออ้างเพื่อต่อต้านการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ ดังปรากฏในรายงานของกรมหมื่นพิชิตปรีชากรความว่า

¹⁰⁰ คาร์ล บ็อค, ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธรูปเจ้าหลวง (กรุงเทพฯ: มติชน, 2550), หน้า 307.

“...มีฐานะในการเช่นผีทรงผีอุ่นไปทั้งเมือง...ผีเจ้าฟ้าไชยแก้วเข้าชาวเรียกเจ้ามหาวงษ์เรียกพระเจ้านครเชียงใหม่มาบังคับให้เลิกภาษีหนู ภาษีเหล่าเสีย พระเจ้าเชียงใหม่ก็ทำตามผีตนนั้นจะเอาโน่น ผีตนนี้จะเอานี้ก็ทำตามจนมีเสียงขึ้นมาบ้างว่าเพราะชาวได้มาทำโน่นทำนี่เกือบโตขึ้นถึงพระพุทธเจ้าๆ เห็นไม่ได้การจึงต้องเรียกพระยาราชสัมภารการมาให้ไปพูดล่วงหน้าเสียว่า ผีจะให้ใส่ไทยและฝรั่งถากการใหญ่ๆ ไม่ได้ จะต้องรับมือเอาหัวคนทรงผีชาวได้บ้าง การทั้งปวงจึงซาหลง...”¹⁰¹

การกล่าวอ้างให้ล้มเลิกการเก็บภาษีหนู ภาษีเหล่าว่าเป็นความต้องการของผีที่เป็นอารักษ์ประจำเมืองผ่านคนทรงหรือม้าที่อาจเป็นการหยั่งเชิงของบรรดาเจ้านายที่สูญเสียผลประโยชน์เนื่องจากไม่แน่ใจว่ารัฐบาลสยามจะเข้มงวดเพียงไร อีกทั้งเป็นการกระจายข่าวเพื่อให้ราษฎรรับรู้ว่าการดังกล่าวเกิดจากการบังคับของข้าหลวงสยามมิใช่ความต้องการที่ไพร่ของบรรดาเจ้านาย และการเลือกที่จะกระทำผ่าน “ผี” นั้นส่งผลทางด้านจิตวิทยาทำให้การกระจายข่าวเป็นไปในวงกว้างเนื่องจากคนล้านนามีความเชื่อในเรื่องผีอย่างมาก อย่างไรก็ตามกรณีนี้พิชิตปริชากรสามารถสยบความเชื่อเรื่องผีนี้ด้วยมาตรการที่เฉียบขาดโดยสั่งตัดหัวคนทรงเรื่องดังกล่าวจึงได้ยุติลง ประกอบกับการที่กรมหมื่นพิชิตปริชากรถูกเรียกตัวกลับมาทำงานที่กรุงเทพฯ ทำให้การต่อต้านผ่านผีครั้งนี้สงบลงชั่วคราว

ในพ.ศ.2431 ฝูถูกนำมาใช้ในการต่อต้านกรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง โดยพระเจ้าอินทวิชยานนท์อ้างว่าการจัดเสนา 6 ตำแหน่งนั้นได้สร้างความไม่พอใจให้กับเทวดาอารักษ์ที่ดูแลบ้านเมืองโดยออกหนังสือประกาศให้ราษฎรรับทราบและทำหนังสือกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

“...ในบ้านเมืองตั้งมาเช่น พระเจ้ากาวิโลรส แลเช่นเราบัดนี้ น้ำแห้งแล้ว น้ำฟ้าแลสายฝนราษฎรได้ทำนาเต็มทีเหมือนแต่ก่อนนั้นบ่อมี เพราะฝนบ่อมีเหมือนแต่ก่อน บ้านเมืองแขวงเรานี้เพราะนับถือเทพยดาอารักษ์อันรักษา พระบรรพบุรุษศาสนาแลรักษาบ้านเมือง จำเปนได้เอาวัว ควาย หนู ไก่ เหล้าแกลัมเลียงดูทุกปี มิได้ขาด เทพยาดลงทรงก็ว่าภาษีอากรนี้ เปนเหตุเกิดขึ้น เปนที่บ่อทัดในพระทัยเทวดาออกปากว่าฉะนี้...ของบ่อควรตั้งมา แต่ก่อนอย่าให้ตั้ง ถ้าแลบ้านเมืองใดบ่อทำตาม..ก็จะแห้งแล้งด้วยน้ำฟ้า สายฝน ข้าวสาลีก็จะมีรวงอันน้อยว่าฉะนี้...เมื่อจะตั้ง 6 ตำแหน่งอยู่เหมือนทุกปีทุกวัน บ้านเมืองนี้จะเสียการและเสียพระเกียรติพระเจ้าอยู่หัวเปนแน่ ขอเลิกยกใช้ตั้งพระยาท้าวแสน 32 ชุนสนามตามเดิม...”¹⁰²

¹⁰¹ หจข. ๕.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นพิชิตปริชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)

¹⁰² หจข. ๕.5 ม.58/89 เบ็ดเตล็ดเรื่องราชการเมืองเชียงใหม่ ปีระกา สัปดาห์ 1247 (มิถุนายน พ.ศ.2428 - ธันวาคม พ.ศ.2431)

สาเหตุการอ้างผีครั้งนี้มาจากการที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเปลี่ยนแปลงการเก็บภาษีด้วยการ ประมูลภาษีแทนการผูกขาดจากบรรดาเจ้านาย อีกทั้งมีการแบ่งภาษีที่เก็บได้ในแต่ละเมืองให้เป็นของ หลวงและเจ้าเมืองคนละครั้ง โดยเจ้านายที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเสนาประจำกรมจะได้รับเงินเดือน ประจำตำแหน่ง แต่ตำแหน่งเสนาในแต่ละเมืองมีได้เพียง 6 ตำแหน่งทำให้เค้าสนามหลวงเดิม 32 ตำแหน่งได้รับผลประโยชน์ไม่ทั่วถึงจึงมีการรวมตัวกันเรียกร้องให้เจ้าอินทวิชยานนท์เปลี่ยนการบริหารให้ เป็นแบบเค้าสนามหลวงเดิม การกล่าวอ้างนี้หากเป็นการสูญเสียผลประโยชน์เฉพาะบรรดาเจ้านายคงไม่ สามารถต่อรองให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใดๆ ได้ แต่เมื่อใช้ความไม่พอใจของเทพยดาอารักษ์ที่บันดาลให้ ฝนไม่ตกสร้างความสะดวกร้อนให้กับราษฎรน่าจะทำให้กรุงเทพฯ ยอมผ่อนปรน อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับทราบถึงเรื่องดังกล่าวแต่ยังไม่มีพระราชวินิจฉัยก็ได้เกิด กบฏพระยาผามสงครามขึ้นเสียก่อนทำให้การเรียกร้องให้มีการลดหย่อนภาษีได้รับการปฏิบัติตาม

การใช้ผีในการต่อต้านอำนาจของกรุงเทพฯ ปรากฏให้เห็นอีกครั้งหนึ่งในสมัยที่กรมหลวงดำรง- ราชานุภาพเสด็จขึ้นไปตรวจราชการโดยทรงปรึกษากับพระยาทรงสุรเดชให้จัดถนนหนทางในเมือง เชียงใหม่ให้เป็นระเบียบมากขึ้น พระยาทรงสุรเดชได้ปรึกษาเจ้าอุปราชและเจ้าราชวงศ์หรือตลาดกลาง เวียงหน้าวัดพระสิงห์ไปจนถึงประตูช้างใหม่และประตูช้างเผือกซึ่งสกปรกโดยจะทำให้เรี่ยร้อยและขอ ย้ายตลาดไปไว้ที่ประตูสวนปรงชั่วคราว ตลาดกลางเวียงหน้าวัดพระสิงห์นั้นในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ กล่าวว่าเป็นตลาดสำคัญที่เป็นแหล่งพบปะชุมนุมของพ่อค้าจากเมืองต่างๆ การรื้อตลาดที่เป็นเหมือน ศูนย์กลางเศรษฐกิจของเมืองจึงถือเป็นเรื่องใหญ่

เมื่อถนนแล้วเสร็จเจ้าราชวงศ์และเจ้าอุปราชขอย้ายตลาดกลับมาตั้งหน้าวัดพระสิงห์ถึงต้นโพธิ์ กลางเวียงและให้พระยานริศราชกิจแจ้งพนักงานตำรวจภูธรให้ทราบเพื่อจะได้ไม่ขัดไล่ราษฎรที่มาค้าขาย แต่พระยานริศราชกิจไม่เห็นด้วยโดยมีหนังสือตอบเจ้าราชวงศ์ว่าการย้ายตลาดกลับไปกลางเวียงนั้นทำ ให้รถม้าไปมาลำบากและสร้างความสกปรกให้กับถนน ต่อมาเจ้าราชวงศ์ได้มีหนังสือถึงร้อยเอกมิสเตอร์ ดอลซ์ ผู้บังคับการกองตำรวจภูธร ชี้แจงเรื่องการย้ายตลาดและห้ามมิให้พลตระเวนขับไล่ราษฎรที่ไปขาย ของ แต่มิสเตอร์ดอลซ์เชื่อฟังพระยานริศราชกิจเข้าหลวงใหญ่มากกว่า ภายหลังเจ้าสุริยวงศ์กับพระยา แสนหลวงจึงเป็นตัวแทนเจ้าอุปราชมาหารือกับพระยานริศราชกิจโดยอ้างว่า “...การซึ่งตั้งตลาดควรจะ ย้ายมาตั้งหน้าวัดพระสิงห์นี้ โดยเหตุที่ราษฎรพากันนิยมนับถือว่าถ้าตลาดตั้งอยู่ที่ถนนประตูสวนปรงนั้น เป็นการผิดประเพณี ไม่เป็นที่พอใจของพวกปีศาจที่รักษาบ้านเมือง จึงทำให้ขัดฝนไร่นาแห้งแล้ง ราษฎร ทำการไม่เต็มภูมิลำเนา ขอให้พระยานริศราชกิจได้อนุเคราะห์ย้ายตลาดตามความปรารถนา...” เมื่อพระ ยานริศราชกิจพิจารณาแล้วเห็นว่าการย้ายตลาดนี้อาจทำให้เกิดความบาดหมางและไม่เป็นผลดีต่อ ราชการจึงผ่อนผันให้ย้ายตลาดได้ตามความประสงค์ของเจ้าอุปราช จากการที่บรรดาเจ้านายกล่าวอ้าง ว่าการตั้งตลาดที่ประตูสวนปรงนั้นผิดผีเป็นเรื่องที่เข้าใจได้เพราะตามความเชื่อของชาวเชียงใหม่ประตู

สวนปรงตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองและถือว่าเป็นประตูดั้งเดิมของเมือง เมื่อมีคนตายภายในตัวเมืองจะนำศพออกไปทางประตูด้านนี้เพื่อนำไปประกอบพิธีศพนอกเมือง¹⁰³

เมื่อเรื่องดังกล่าวทราบถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระองค์ได้ฝากให้พระยาศรีสทเททที่ขึ้นไปจัดราชการช่วยดูแล เมื่อพระยาศรีสทเททได้สวนแล้วพบว่าเรื่องดังกล่าวไม่เกี่ยวข้องกับปีศาจแต่อย่างใด แต่การที่เจ้าอุปราชต้องการให้ย้ายไปตั้งที่เดิมนั้นเกี่ยวข้องกับเรื่องผลประโยชน์สวนตัวมากกว่า เนื่องจากตลาดดังกล่าวมีคนมาซื้อขายวันละหลายพันคน แต่ได้สร้างความสกปรกและกีดขวางถนนจริง พระยาศรีสทเททจึงเสนอให้นำที่ว่างหลังเจดีย์หลวงด้านทิศตะวันตกซึ่งใกล้กับประตูสวนปรงและถนนกลางเวียงทำเป็นตลาดโดยให้เจ้านายลงเงินสร้างตลาดแล้วให้เก็บค่าเช่าตามอัตราที่กำหนดจนคุ้มทุนค่าก่อสร้างแล้วให้เก็บผลประโยชน์ต่ออีก 1 – 3 ปี แล้วจึงยกตลาดให้หลวง โดยพระยาศรีสทเททตั้งชื่อตลาดนี้ว่าตลาดทิพเนตรเนื่องจากเจ้าทิพเนตรเป็นผู้แผ้วถางตลาดและชักชวนให้เจ้านายเรียไรเงิน ในวันเปิดตลาดได้จัดให้มีพิธีใหญ่โดยเชิญเจ้านายและข้าราชการมาประชุมพร้อมกันซึ่งบรรดาเจ้านายต่างแสดงความยินดีที่มีตลาดศรีครึ้นในที่ว่างกลางเมือง ต่างคนต่างช่วยกันเรียไรเงินเพื่อสร้างร้านโรงแถวให้เช่า¹⁰⁴ การนี้ไม่ได้รับการกล่าวอ้างว่าปีศาจที่รักษาบ้านเมืองไม่พอใจอีกทั้งๆ ที่ตลาดอยู่ใกล้ประตูสวนปรงเนื่องจากเจ้านายจำนวนหนึ่งได้รับผลประโยชน์จากการเก็บค่าเช่า โดยผู้ที่มีรายได้มากที่สุดน่าจะเจ้าทิพเนตรภรรยาเจ้าอุปราชนั่นเอง

เห็นได้ว่าความเชื่อเรื่องผีปีศาจประจำเมืองเป็นสิ่งที่บรรดาเจ้านายนำมาใช้อำนาจหน้าที่เกิดความขัดแย้งกับกรุงเทพฯ โดยระยะแรกกรุงเทพฯ ไม่ได้ใส่ใจในเรื่องดังกล่าวมากนัก ภายหลังจากข้าหลวงที่ขึ้นมารับราชการได้ยอมรับความเชื่อเหล่านี้มากขึ้น ตัวอย่างจากการอนุญาตให้มีอาญาตำแหน่งมหาดไทยร.ศ. 118 (พ.ศ.2442) กำหนดให้เก็บเงินตามหลังคาเรือนราษฎรหลังละ 8 อัฐ ถ้าบ้านใดเป็นหญิงม่ายให้เก็บ 4 อัฐเพื่อนำเงินไปใช้สำหรับเลี้ยงปีศาจ หม่อมเจ้าอุทุมพรฯ เสด็จเสด็จ ข้าหลวงประจำเมืองเชียงใหม่ ทรงเห็นว่าการบังคับเก็บค่าใช้จ่ายดังกล่าวได้สร้างความเดือดร้อนให้กับราษฎรภายหลังจึงสั่งยกเลิกการบังคับโดยเปลี่ยนเป็นการเรียไรตามสมัครใจ¹⁰⁵ หรือในพ.ศ.2444 เจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่ขออนุญาตเบิกเงินจากคลังมณฑล 400 รูปี เพื่อทำพิธีขอฝนเนื่องจากฝนไม่ตก ราษฎรไม่สามารถทำนาได้โดยเจ้าอุปราชได้ทำพิธีที่มุมเมืองทั้ง 4 แฉ่งและที่ประตูเมืองทั้ง 5 แห่งและกลางเมืองอีก 1 แห่ง การนี้ข้าหลวงให้การสนับสนุนโดยอนุมัติให้นำเงินไปใช้ได้¹⁰⁶ จากการผ่อนปรนของข้าหลวงต่อสิ่งที่เป็นความเชื่อดั้งเดิมของชาวล้านนาทำให้การกล่าวอ้างเรื่องความไม่พอใจของผีปีศาจค่อยๆ ลดลง

¹⁰³ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, พระแก้วมรกต ตำนานพระแก้วมรกต (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 346.

¹⁰⁴ หจข. ๑.5 ม.58/126 ตลาดที่เมืองเชียงใหม่ (24 – 25 เมษายน พ.ศ.2443)

¹⁰⁵ หจข. ๑.5 ม.58/128 เลิกการเก็บเงินตามหลังคาเรือนราษฎรเมืองเชียงใหม่ (22 – 25 สิงหาคม พ.ศ.2443)

¹⁰⁶ หจจ. ๑.5 ม.58/127 จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 14 ตุลาคม พ.ศ. 2450)

การที่คนล้านนาคำนวณความเชื่อพื้นบ้านเรื่องผีมาใช้เป็นพลังทางสังคมเพื่อต่อต้านการกระทำของกรุงเทพฯ เกิดจากความต้องการที่จะขจัดอำนาจของข้าราชการสยามออกไปจากสังคมเนื่องจากหมดหวังที่จะต่อสู้ในแนวทางอื่นจึงหันไปพึ่งพาผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ ซึ่งวิธีการดังกล่าวเป็นวิธีที่ใช้ได้ผลกับคนกลุ่มใหญ่ซึ่งมีอำนาจเหนือกว่าใช้ขับไล่ผู้ที่ไม่ชอบซึ่งเป็นคนกลุ่มน้อยให้ออกไปจากสังคม แต่วิธีนี้ใช้ไม่ได้ผลในการต่อต้านอำนาจของสยามเนื่องจากบรรดาเจ้านายรวมทั้งไพร่แม้ว่าจะมีจำนวนมากกว่าแต่อำนาจทางการปกครองที่แท้จริงตกอยู่ในมือข้าหลวงสยาม ทำให้การใช้ผีไม่มีพลังมากพอที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้

4. การแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือ ไทยใต้ และคนเมือง

ความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างคนสยามและคนล้านนาเริ่มปรากฏในรายงานตั้งแต่ทศวรรษที่ 2430 ตั้งแต่สมัยที่พระยาราชเสนาเป็นข้าหลวง สาเหตุมาจากปรับเปลี่ยนแนวคิดของชนชั้นนำสยามที่ว่าการดำรงอยู่แบบรัฐจารีตดั้งเดิมของล้านนานั้นเป็นความล้าหลังป่าเถื่อน รวมทั้งรายงานของข้าราชการสยามที่ส่งมายังกรุงเทพฯ มักให้ภาพคนล้านนาว่าเกียจคร้านและมีความเจริญน้อยกว่าทำให้ข้าราชการสยามที่ถูส่งขึ้นมามักวางอำนาจใส่คนพื้นเมืองและวางตนอยู่ในฐานะที่เหนือกว่า นอกจากนี้ข้าหลวงใหญ่บางท่านได้สร้างความเดือดร้อนให้กับราษฎรและปกป้องพวกพ้องของตนโดยขาดความยุติธรรม

ตัวอย่างเช่นในพ.ศ.2426 พระเจ้าอินทวิชยานนท์ลงไปเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กรุงเทพฯ และให้พระยาราชเสนาเป็นผู้สำเร็จราชการแทน พระยาราชเสนาได้รายงานความขัดแย้งที่มีต่อบรรดาเจ้านายเมืองเชียงใหม่ว่าเจ้าราชภาคินัยและนายน้อยแหยมลูกเจ้าอุปราชได้นำพรรคพวก 30 คนเศษพร้อมอาวุธมาไล่ทุบตีทหารเข้ามาถึงประตูหน้าจวนข้าหลวง ทหารรักษาประตูเห็นว่าทำเกินกว่าเหตุจึงทุบตีและจับหนานสุภาซึ่งเป็นไพร่ของเจ้าราชภาคินัยไว้ และให้หลวงแผลงสะท้านนำตัวหนานสุภาพร้อมอาวุธมากล่าวโทษต่อเจ้าอุปราชผู้เป็นบิดาของเจ้าราชภาคินัยและนายน้อยแหยม เจ้าอุปราชได้ร้องขอให้ส่งรายงานเรื่องดังกล่าวลงมาที่กรุงเทพฯ และทำทัณฑ์บนไว้

ในเวลาต่อมาได้มีเรื่องขัดแย้งกันอีกโดยครั้งนี้หนานหลวงและป่าวของเจ้าอินทวิชยานนท์ว่ากล่าวทหารสยามกลางตลาดโดยรายงานกล่าวว่า "...คำว่าอ้ายชาวใต้เป็นคำหยาบซ้ำต่างๆ..." จากนั้นจึงเข้าทำร้ายกันจนหนานหลวงศีรษะแตก พระยาราชเสนาได้เสนอค่าทำขวัญ 50 รูปีแต่เจ้าอินทวิชยานนท์ไม่ยอมและยืนยันที่จะนำตัวไปไต่ถาม 100 ที่แล้วประหารชีวิต พระยาราชเสนากล่าวว่าเจ้าอินทวิชยานนท์ลงโทษเกินกว่าเหตุจึงไม่ยินยอมส่งตัวทหารให้และลงโทษด้วยการจำตรวน ต่อมาเจ้าสุริยจางวางลูกเจ้าอินทวิชยานนท์ พระยาไชยสงคราม เจ้าราชภาคินัยและเจ้าน้อยแหยมนำพรรคพวกมา 300 เศษพร้อมอาวุธมาร้องทำทนายถึงหน้าจวนว่า "...อ้ายข้าหลวงชาวใต้ให้ออกมาตีกัน..." เมื่อพระยาราชเสนาห้ามปรามก็ไม่ฟัง จึงทำหนังสือร้องเรียนมายังกรุงเทพฯ¹⁰⁷ ในขณะที่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ได้ทำหนังสือ

¹⁰⁷ หจข. ๕.5 ม.2.12ก/4 บอกระยาราชเสนาที่หลวงเชียงใหม่ (มีนาคม พ.ศ.2423 - เมษายน พ.ศ.2425)

ร้องเรียนพระยาราชเสนาเช่นกัน โดยกล่าวหาว่าบุตรหลานไพร่ทาสของพระยาราชเสนาพากันเสพสุรายาเมาเป็นอันธพาลข่มเหงราษฎร พระเจ้าอินทวิชยานนท์ฟ้องร้องก็ไม่ยอมชำระความให้¹⁰⁸

น่าสังเกตว่าในรายงานของพระยาราชเสนาไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุของการที่เจ้าราชภาคิไนยและนายน้อยแหยมลูกของเจ้าอุปราชที่นำพรรคพวกมาปิดล้อมจวนข้าหลวงแต่อย่างใด ทางกรุงเทพฯ เองก็ไม่ได้ใส่ใจที่จะไต่สวนถึงสาเหตุดังกล่าว ภายหลังกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองล้านนาจึงเรียกตัวนายเลื่อนซึ่งเป็นบุตรของพระยาราชเสนาซึ่งเป็นความกับเจ้าราชบุตรเมืองเชียงใหม่มาสอบปากคำ ทำยที่สุดกรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงตัดสินว่าฝ่ายพระยาราชเสนาผิดจริง แต่ขณะนั้นพระยาราชเสนาได้เสียชีวิตแล้ว จึงให้หลวงอภิบาลประเพณีนำตัวนายเลื่อนลงมารับโทษที่กรุงเทพฯ¹⁰⁹ แม้ว่าพระยาราชเสนาได้เสียชีวิตลงแต่เชื่อว่าความคับแค้นใจของเจ้านายเมืองเชียงใหม่ยังคงมีอยู่และคงเป็นต้นเหตุให้ความรู้สึกเกลียดชังข้าราชการสยามหรือที่เรียกว่า “ไทยใต้” เริ่มปรากฏให้เห็น

สมัยพระยาเพชรพิไชย ได้มีการร้องเรียนว่าคนของพระอภิบาลประเพณี ข้าหลวงตุลาการศาลต่างประเทศ ได้เสพสุรายาเมาชกตีวิวาทข่มเหงผู้คนตามถนนเนืองๆ เมื่อมีผู้ร้องเรียนพระอภิบาลประเพณีไม่ชำระความให้ ต่อมาเมื่อเกิดคดีความลักของคำพระอภิบาลประเพณีได้จับหนานจันแก้วไพร่ของเจ้าเมืองเชียงใหม่ซึ่งไว้ที่ศาลต่างประเทศแทนที่จะมีหมายเรียกไปยังเจ้าสนามหลวงแล้วค่อยนำตัวมาชำระความ การกระทำครั้งนี้เจ้าอินทวิชยานนท์ได้ทำหนังสือร้องเรียนมายังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าได้รับความอับอายอย่างมาก¹¹⁰ ประกอบกับช่วงเวลานั้นเกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าภาชีและราษฎรยังเป็นเหตุให้ความรู้สึกเกลียดชังข้าราชการสยามรวมทั้งเจ้าภาชีนำไปสู่ความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือและไทยใต้ปะทุขึ้นจนกลายเป็นกบฏพระยาผาบสงครามในที่สุด

ความรู้สึกแบ่งแยกนี้คงอยู่เรื่อยมาโดยพ.ศ.2436 มีเรื่องฟ้องร้องจากพระยาวังซ้ายเมืองลำปางกล่าวโทษพระอภิบาลประเพณีว่ารับสินบนพม่าซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษโดยตัดสินให้ตนเป็นฝ่ายแพ้ แม้ว่าพระยาวังซ้ายอุทธรณ์ถึงพระยาไกรโกษาซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่แต่ไม่ได้รับการว่าความให้จึงร้องเรียนลงมาที่กรุงเทพฯ อีกทั้งมีเรื่องร้องเรียนว่าทหารสยามในเมืองเชียงใหม่ประพฤติตนเป็นโจร สูบฝิ่นและกินสุราสร้างความเดือดร้อนให้กับราษฎรโดยที่พระยาไกรโกษาไม่ว่ากล่าวตักเตือน เมื่อพระยาทรงสุรเดชขึ้นไปสอบสวนเรื่องดังกล่าวและพบว่า เป็นความจริง โดยทหารชุดนี้เป็นชุดที่ขึ้นมาตั้งแต่สมัยกรมหมื่นพิชิตปรีชากร พระยาทรงสุรเดชได้แก้ปัญหาด้วยการกวาดขันระเบียบวินัยมากขึ้น¹¹¹โดยมิได้ไต่สวนลงโทษแต่อย่างใด เห็นได้ว่าปัญหาดังกล่าวเกิดจากตัวข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงตุลาการศาลต่างประเทศซึ่งเป็นผู้

¹⁰⁸ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/1 บอกรับเชียงใหม่ (มิถุนายน พ.ศ.2417 – 20 เมษายน พ.ศ.2436)

¹⁰⁹ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/15 บอกรับพระยาราชเสนาภาคารข้าหลวงเชียงใหม่ (มีนาคม พ.ศ.2427 – กันยายน พ.ศ.2427)

¹¹⁰ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/11 บอกรับพระยาราชเสนาภาคารข้าหลวง (สิงหาคมพ.ศ.2426 – มีนาคม พ.ศ.2430)

¹¹¹ หจข. ๑.5 ม.58/60 เรื่องราวบัตรสนเท่ห์ทางลาวเฉียง (7 พฤษภาคม – 16 สิงหาคม พ.ศ.2436)

ที่กุมอำนาจทางการเมืองและการศาลไว้แต่ก็ทำงานโดยขาดความยุติธรรมทำให้ความรู้สึกไม่พอใจต่อข้าราชการสยามมีเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

ในขณะที่เดียวกันความรู้สึกของข้าราชการสยามที่ถูกส่งไปจากกรุงเทพฯ มีทัศนคติที่ไม่ดีต่อคนล้านนาเช่นกัน เช่นในสมัยพระยาทรงสุรเดชเริ่มมีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการโดยรับบุตรหลานของบรรดาเจ้านายมาเรียน แต่การฝึกหัดคนพื้นเมืองนี้พระยาทรงสุรเดชมีความเห็นว่า “...การฝึกหัดนักเรียนคนไทยกับคนลาวนี้เป็นการผลิตกันมาก เพราะคนไทยนั้นถึงจะเลวทรามเพียงใดตั้งใจจะรับราชการอยู่แล้วก็สามารถฝึกหัดบอกเล่าเข้าใจกันได้ง่ายแลมีความกล้าหาญอดเหนียว คนลาวนั้นถึงแม้ว่าจะฝึกหัดได้ดีมีคุณวุฒิเท่ากับคนไทยก็ดีแต่ความอดเหนียวกล้าหาญไม่มีมักจะเกียจคร้านเสียมาก...”¹¹² การรับรู้ถึงความรู้สึกของข้าราชการสยามที่ตั้งแง่รังเกียจคนพื้นเมืองนี้ปรากฏในรายงานของชาวตะวันตกที่ขึ้นไปตรวจราชการโดยมิสเตอร์ออกตอกสำรวจหัวเมืองล้านนาเพียง 3 เดือนได้ตั้งข้อสังเกตถึงความผิดหวังของบรรดาเจ้านายที่รู้สึกว่าคุณไม่ได้รับความยุติเท่าเทียมกันกับข้าราชการสยาม แม้ว่ามิสเตอร์ออกตอกจะมองว่าคุณล้านนาเป็นคนขี้เกียจแต่ก็เห็นว่าเป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์¹¹³

การแบ่งพวกระหว่างคนไทยเหนือและไทยใต้นี้ยังคงมีอยู่เรื่อยมาและได้สร้างปัญหาในการจัดการปกครองอย่างมาก ดังรายงานของพระยาศรีสุนทรเทพ ความว่า

“...ทางที่จัดโดยถือว่าเปนพวกไทยพวกลาวต้องทำการที่ต่างกัน เพราะถือว่าลาวเปนคนชาติต่ำ แลไม่ควร เพราะฉะนั้นพวกข้าหลวงแลพวกเจ้านายจึงทำการแยกกันคนละที่... บรรดาคนพื้นเมืองที่มาทำการร่วมกับข้าหลวงก็ดี... ได้รับเงินเดือนอย่างมากที่สุดเดือนละ 50 รูเปี้ย ถึงจะเปนคนดีมีวุฒิทำการได้ หรือตั้งใจที่จะรับราชการก็ไม่มีโอกาสที่จะให้ดียิ่งกว่านั้น... โดยเหตุนี้พาให้เบื้อหน่ายในการทำราชการ... ในที่สุดจนถึงยุ้งเจ้านายให้แตกกับข้าหลวงจะได้มีทางหากินต่างๆ...”

ข้างฝ่ายคนไทยที่ทำการอยู่ในกองข้าหลวง... มีช่องทางจะหาเงินได้โดยอุบายรับเดินถ้อยความ หรือทางภาษีอากรแลป่าไม้อย่างใดก็ลงมือทำ... เปนต้นว่า... ยูให้เจ้านายใช้อำนาจขัดข้องไม่ให้ไปตามคำบังคับของศาล โดยเหตุทั้งปวงที่ได้กราบทูลมานี้ ทำให้มีความขัดข้องแลวิวาทระหว่างข้าหลวงกับเจ้านายเปนอันมาก... การที่ถือกันว่าเป็นพวกข้าหลวง, พวกเมือง, ก็ยังมีหนักขึ้นดังเช่นเมืองนครเชียงใหม่ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปพบเปน 2 พวกที่เดียวจนถึงกับว่าแบ่งเขตในเมืองกัน คือพวกข้าหลวงอยู่ริมแม่น้ำ พวกเจ้านายอยู่ในเวียง เวลากลางคืนพวกใดจะพลัดไปในถิ่นที่ถือว่าเปนของพวกใดไม่ได้คงเกิดเหตุตีกันแทงกันยิงกันต่างๆ... ราชการบ้านเมืองก็เปนอันเสื่อมเสียหมดด้วยเหตุขัดข้องต่างๆ... การที่ข้าหลวงกับเมืองในเมืองเดียวกัน

¹¹² หจข. ร.5 ม.58/63 จัดนักเรียนฝึกหัดรับราชการมณฑลลาวเฉียง (1 กรกฎาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2439)

¹¹³ หจจ. ร.5 ม.1/14 เรื่องรายงาน มร.ออกตอก จัดการมณฑลไทย (18 พฤษภาคม พ.ศ.2441)

แยกทำการคนละแห่งถือว่าเป็นส่วนข้าหลวงส่วนเมือง หรือเป็นไทยเป็นลาว เช่นนั้น ไม่ดีด้วย เหตุหลายประการคือ 1 ถ้าแยกกันเช่นนั้นมีการสั่งใดต้องพูดกันด้วยหนังสือมักพาให้เข้าใจผิด ... 2 ถ้าทำการคนละแห่งคงไม่สนิทชิดชมกันได้จะพาให้คนเมืองห่างอยู่เสมอ...”¹¹⁴ (ขีดเส้นใต้ โดยผู้วิจัย)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวว่าเป็นอุปสรรคต่อการ รวมศูนย์อำนาจพระองค์จึงทรงวางนโยบายอย่างชัดเจนที่จะให้ข้าราชการสยามและคนพื้นเมืองทำงาน ร่วมกันโดยไม่แบ่งแยกว่าเป็นไทยหรือลาว¹¹⁵ ทั้งนี้ให้สังเกตว่าคำว่า “พวกเมือง” หรือ “เมือง” ในรายงาน ของพระยาศรีสหเทพนั้นหมายถึง “คนลาว” หรือ “คนพื้นเมือง” ซึ่งมีฐานะทางสังคมต่ำต้อยและถูกใช้ใน ความหมายที่ตรงกันข้ามกับ “ข้าราชการสยาม” หรือ “คนไทย” ที่หมายถึงความเจริญ ซึ่งกลายเป็นที่มา ของกระแสต่อต้านจากคนล้านนาโดยการเรียกตนเองว่า “คนเมือง” เพื่อแสดงปฏิกิริยาความไม่พอใจที่ รัฐบาลสยามเข้าไปปกครองและดูหมิ่นพวกตน

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะขจัดความแตกต่าง ในการทำงานร่วมกันระหว่างคนสยามและคนพื้นเมือง แต่การลบความรู้สึกแบ่งแยกนี้คงไม่สามารถทำ ได้โดยง่ายเนื่องจากปัญหาดังกล่าวสะสมมานานนับสิบปี แม้ว่าทรงพยายามกำชับข้าราชการสยามให้ ความยุติธรรมกับคนพื้นเมืองมากขึ้น แต่ปัญหาดังกล่าวมิได้หมดไป โดยอีก 10 ปีต่อมายังคงมีรายงาน จากกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถในพ.ศ.2458 ความว่า

“...เห็นสิ่งแปลกอยู่อย่าง 1 คือสังเกตว่าราษฎรในมณฑลภาคพายัพนั้นดูกลัวคนที่ไป จากกรุงเทพฯ มาก บางพวกชอบจะวิ่งหนี ทั้งนี้เป็นเพราะผู้ที่ไปจากกรุงเทพฯ ยังมักจะเห็น ราษฎรแถบนั้นเป็นคนป่าคนเถื่อน เป็นชาติที่เลว ไม่เหมือนกับคนไทยอื่นๆ เห็นตนสูงกว่าวิเศษ กว่าเพราะฉะนั้นชนวนจะประทุติดันในทางที่อย่างน้อยที่สุด ก็เป็นที่รำคาญใจแก่ชาวเมือง ที่ เป็นผลร้ายยิ่งกว่านั้นก็เคยมีมา

ในส่วนทางราชการนั้น ได้มีการห้ามมิให้ใช้คำว่าลาว ให้เรียกคนไทยเหมือนกันหมด ทั้งนี้ก็ด้วยความประสงค์จะชักจูงให้พลเมืองในมณฑลภาคพายัพ รู้สึกตนว่าเป็นส่วนหนึ่ง แห่งชาติไทยอันเดียวกัน เลิกการที่เป็นประเทศราชเท่ากับโคโลนีของฝรั่งนั้นเสีย ซึ่งเป็นพระบรม ราชโบายอย่างดีที่สุดซึ่งข้าราชการผู้ใหญ่ก็เข้าใจความข้อนี้ดี และปฏิบัติตาม แต่ข้าพระพุทธเจ้า

¹¹⁴ หจข. ร.5 ม.58/33 พระยาศรีสหเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติ อากกรที่ติดด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)

¹¹⁵ หจข. ร.5 ม.58/41 เจ้าลาวมณฑลพายัพกล่าวโทษพระยาทรงข้าหลวงเรื่องจัดการบ้านเมือง (28 มิถุนายน – 26 สิงหาคม พ.ศ.2442)

รู้สึกว่าการขึ้นผู้น้อยนั้น ยังไม่สู้จะเข้าใจแจ่มแจ้งดีนัก ยังคงถือตัวว่าเป็นชาติวิเศษกว่าคนพื้นเมือง เปรียบประดุจฝรั่งถือตนต่อชาวทวีปเอเชียทั้งปวงฉะนั้น...

อนึ่ง เนื่องในการเลิกไม่ใช้คำว่า “ลาว” นั้น ชาวกรุงเทพฯ ที่ไปรับราชการในมณฑลภาคพายัพ ก็ยังใช้คำว่า “ไทยเหนือ” แทนคำว่าลาว แยกชาว “ไทยเหนือ” กับ “ไทยใต้” ออกเป็นต่างหากกัน ก็แปลว่าคงรูปเดิมว่า “ไทยเหนือ” นั้นเลวทราม “ไทยใต้” วิเศษเป็นนายอยู่นั่นเอง เห็นด้วยเกล้าฯ ว่ายังไม่เหมาะ คนไทยนั้นควรมีอย่างเดียวกันหมดเสมอกันหมด ถ้าจะแสดงถึงคนเกิดที่นั่นที่นี้ภายในพระราชอาณาเขต ก็ควรใช้คำว่าชาวกรุงเทพฯ ชาวเชียงใหม่ ชาวลำปาง ฯลฯ จะดีกว่ามาก... ”¹¹⁶

รายงานดังกล่าวทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปลกพระทัยและทรงมีพระราชหัตถเลขา ความว่า “...น่าแปลกที่เรื่องถือตัวของข้าราชการกรุงเทพฯ ยังไม่หมดลงได้ เพราะเป็นผู้ทักท้วงขึ้นเองตั้งแต่ครั้งไปตรวจมณฑลภาคพายัพ และได้คอยเขียนกันอยู่เสมอ แต่ก็จริงที่เป็นนิสัยของคนไทยมักฟังเข้าหู 1 ออกอีกหู 1...”¹¹⁷ พระยาสุรสีห์วิศิษฏ์ศักดิ์ได้พยายามแก้ไขเรื่องนี้โดยพยายามอบรมข้าราชการด้วยวาจาแต่ไม่เป็นผล เมื่อมีเรื่องร้องเรียนจึงใช้วิธีลงโทษด้วยการพักงานหรือโยกย้ายไปที่อื่น รวมทั้งพยายามแก้ปัญหาด้วยการฝึกหัดคนพื้นเมืองเข้าทำงานแทนที่และให้ความชอบธรรมเสมอกันกับเรื่องร้องเรียนดังกล่าวจึงค่อยเบาบางลง ทั้งนี้พระยาสุรสีห์วิศิษฏ์ศักดิ์เชื่อว่าปัญหาความถือตนของข้าราชการสยามและความรู้สึกแบ่งแยกไทยเหนือและไทยใต้นี้น่าจะค่อยๆ ลดลงเมื่อการคมนาคมสะดวกมาก สิ่งที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งคือการที่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิชิตปภักษ์โลกประชานาถทรงกล่าวว่าการปกครองในหัวเมืองล้านนานั้นควร “...เลิกการที่เป็นประเทศราชเท่ากับโคโลเนียลของฝรั่งนั้นเสีย...” ทั้งที่ความเป็นจริงวิธีการที่รัฐสยามปฏิบัติต่อล้านนาตั้งแต่ทศวรรษ 2420 เป็นต้นมาดูจะคล้ายคลึงกับระบบอาณานิคมมากกว่ากลับถูกตีความว่าเป็นการสร้างความเป็นหนึ่งเดียวของชาติ

อย่างไรก็ตาม เชื่อว่าความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างคนสยามและคนล้านน่าน่าจะค่อยๆ ลดน้อยลงแต่เชื่อว่าหมดไปเสียทีเดียวโดยผู้วิจัยเห็นด้วยว่าการเรียกตนเองของคนล้านนาว่า “คนเมือง” นี้เป็นผลจากความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือและไทยใต้นี้เองมาจากการที่สยามเข้าไปจัดการปกครองและดูแลความเป็นล้านนาทั้งในด้านการเมือง สังคมและวัฒนธรรม จนทำให้คนล้านนาสร้างอัตลักษณ์บางประการเพื่อต่อต้านการดูแลนี้และอาจไปไกลถึงขั้นรวมตัวกันเป็นพลังทางสังคมโดยใช้เป็นเวทีทาง

¹¹⁶ หจข. สบ.001/15 รายงานการตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา แลมณฑลพายัพ (15 ตุลาคม – 10 มกราคม พ.ศ.2458)

¹¹⁷ หจข. ๖.6 ก.1/27 รายงานสมเด็จพระเจ้ากรมหลวงพิชิตปภักษ์โลกเสด็จตรวจราชการมณฑลตวันออกและมณฑลพายัพ (15 ตุลาคม พ.ศ.2458 – 24 เมษายน พ.ศ.2461)

วัฒนธรรมที่สามารถนำไปสู่การต่อรองอำนาจทางการเมืองรูปแบบใหม่ได้¹¹⁸ แม้ว่าเราไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่าคำดังกล่าวถูกคนล้านน่านำมาใช้เรียกตนเองตั้งแต่เมื่อใด แต่จากการสืบค้นคัมภีร์โบราณของล้านนาของ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว พบว่าคนล้านนาเรียกตนเองว่าคนไท คนไต คนโยนหรือคนยวน โดยไม่พบคำว่าคนเมือง¹¹⁹ โดย สวัสดิ์ อ่องสกุล ยืนยันว่าคำว่า “คนเมือง” ปรากฏครั้งแรกในรายงานของกรมหมื่นพิชิตปรีชากรที่ขึ้นไปจัดราชการในหัวเมืองล้านนาพ.ศ.2427 ดังนั้นคำว่า “คนเมือง” จึงน่าจะเป็นคำที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ในสมัยปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹²⁰

สุเทพ สุนทรภัสสข มองว่าพัฒนาการของคำว่า “คนเมือง” เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นพร้อมกับการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมการเมืองในการต่อสู้เรียกร้องของประชาชนที่จะมีสิทธิมีส่วนร่วมหรือมีความเป็นอิสระทางการเมืองการปกครอง เป็นการยืนยันความเป็นไทยของปัจเจกชนในระบบคุณค่าตามจารีตประเพณีเพื่อต่อต้านอำนาจครอบงำของระบบการบริหารและทุนนิยมรวมศูนย์ และความพยายามของรัฐที่จะสร้างความกลมกลืนเป็นหนึ่งเดียวทางสังคมและวัฒนธรรม การสร้างอัตลักษณ์ของคำว่า “คนเมือง” ขึ้นก็เพื่อแยกความแตกต่างของตนจากคนที่ “มิใช่คนเมือง” โดยใช้ความแตกต่างทางประวัติศาสตร์ ภาษาและวัฒนธรรม การที่คนล้านนาเรียกตัวเองว่า “คนเมือง” ซึ่งหมายถึงกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณหรือตัวตนทางประวัติศาสตร์และการเมืองที่เรียกว่า “เมือง” ที่มีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง ในอดีตคนล้านนาถูกเรียกว่า “ลาว” โดยกลุ่มชนชั้นนำจากกรุงเทพฯ และนักเดินทางชาวตะวันตก อย่างไรก็ตามคนล้านนาไม่ชอบเรียกตนเองว่า “ลาว” หรือให้ใครเรียกพวกเขาว่า “ลาว” โดยถือว่าชาวลาวยังเป็นกลุ่มที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับพวกเขาแต่มีวัฒนธรรมต่างกัน

ทั้งนี้ สุเทพ สุนทรภัสสข เสนอว่าในการกำหนดกลุ่มชาติพันธุ์ ชนกลุ่มหนึ่งจะนิยามว่าต่างจากคนกลุ่มอื่นๆ อย่างไรนั้นอาศัยตัวกำหนดหรืออัตลักษณ์ต่างๆ ที่มีอยู่ร่วมกันจำนวนหนึ่ง ขณะเดียวกันกลุ่มนั้นๆ ก็จะถูกกำหนดหรือนิยามโดยกลุ่มอื่นๆ ด้วยเช่นกัน แต่เนื่องจากการเกณฑ์ที่ใช้นิยามตนเองกับเกณฑ์ที่ชนกลุ่มอื่นกำหนดไม่เหมือนกัน ทำให้ชื่อชนชาติหรือกลุ่มชาติพันธุ์มีชื่อเรียกต่างกัน และชื่อเรียกที่ต่างกันนี้เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของสังคมและการเมือง โดยกลุ่มชนที่ถือว่าตนเองมีอารยธรรม

¹¹⁸ ดูแนวคิดดังกล่าวได้จาก, ยศ สันตสมบัติ, “คนเมือง” กับตัวตนของคนเมือง: การผลิตซ้ำ/ผลิตใหม่ในยุคโลกาภิวัตน์”, ใน เอกสารการประชุมทางวิชาการเรื่อง “คนเมืองในบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลง” จัดโดยภาควิชารัฐศาสตร์และภาควิชาสังคมมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ.2543, หน้า 77 – 82.

¹¹⁹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, “คนเมือง” ในตำนานประวัติศาสตร์”, ใน เอกสารการประชุมทางวิชาการเรื่อง “คนเมืองในบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลง” จัดโดยภาควิชารัฐศาสตร์และภาควิชาสังคมมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ.2543, หน้า 37.

¹²⁰ สุเทพ สุนทรภัสสข, “คนเมือง ความสำนึกและการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไทยเหนือ”, *ศิลปวัฒนธรรม* 25, 1 (พฤศจิกายน, 2546): 84.

ความเจริญเหนือกว่าจะเรียกกลุ่มที่ด้อยความเจริญกว่าหรืออยู่ภายใต้การปกครองของตนด้วยชื่อที่ต่ำทรามหรือถูกเหยียดหยาม¹²¹

ธนศวรร์ เจริญเมือง วิเคราะห์ที่มาของ “คนเมือง” โดยเสนอว่าเป็นคำที่คนยวนใช้เรียกตัวเอง ตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ และน่าจะเกิดขึ้นหลังพ.ศ.2348 ที่มีการกวาดต้อนคนไทยจากถิ่นอื่นโดยเฉพาะคนยวนเข้ามาในล้านนาจำนวนมาก สภาพล้านนาขณะเป็นเมืองขึ้นพม่าหรือแม้แต่ในขณะที่ย่วมมือกับสยามขับไล่พม่าออกไปได้ในระยะแรกและการสงครามที่เกิดขึ้นต่อเนื่องทำให้คนยวนในล้านนาลดน้อยลง เมืองแต่ละเมืองถูกทิ้งร้างเป็นเวลานาน ความเป็นคนกลุ่มใหญ่ถูกลดบทบาทลงเมื่อมีการนำคนไทยกลุ่มอื่นเข้ามาจำนวนมากขนาดตั้งเป็นหมู่บ้านได้ครั้งละหลายหมู่บ้าน

นอกจากนี้ยังเสนอว่ากรใช้คำว่า “คนเมือง” แบ่งเป็น 2 ระยะ ระยะแรก (พ.ศ.2325 – 2416) เป็นช่วงที่ล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นของสยามแบบหลวมๆ และสยามยังมีได้ส่งคนเข้ามาปกครองโดยตรง คนยวนที่อยู่ในฐานะผู้ปกครองและคนในพื้นที่ในขณะนั้นจึงเริ่มแสดงปฏิกิริยาต่อการอพยพเข้ามาของคนไทยกลุ่มอื่นๆ “คนเมือง” ที่ถูกใช้ในระยะนี้จึงเป็นเพียงการบอกว่าตนเป็นคนพื้นเมืองและเพื่อแยกตนเองออกจากคนไทยกลุ่มอื่นมิได้ใช้ในเชิงรังเกียจหรือดูถูก ระยะที่สอง (พ.ศ.2416 – 2445) เป็นการใช้อย่างมีนัยยะทางวัฒนธรรมและการเมืองโดยใช้คำนี้เพื่อแยกว่าตนเป็น “คนเมือง” ไม่ใช่ “ลาว” อย่างที่สยามเรียก การใช้คำว่า “คนเมือง” ในระยะที่สองนี้มีลักษณะสำคัญคือสยามส่งข้าราชการจากส่วนกลางมาปกครองโดยตรงโดยพระนรินทรราชเสนี ถูกส่งมาเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองโดยสยามเรียกหัวเมืองทั้งสามว่า “หัวเมืองลาวเฉียง” และพระนรินทรราชเสนีเป็น “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวเฉียง” ดังนั้นผู้คนในล้านนาก็เป็น “คนลาวเฉียง” อย่างเป็นทางการ ต่อมาในพ.ศ.2427 สยามส่งพระเจ้านั่งงยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรขึ้นมากำกับราชการ ในการจัดตั้งเสนา 6 ตำแหน่ง สยามเรียกข้าราชการของตนที่มาเป็นผู้ช่วยเสนาว่า “พระยาผู้ช่วยไทย” และเรียกเจ้านายบุตรหลานที่เป็นรองเสนาว่า “พระยารองลาว” เมื่อข้าราชการจากสยามต้องทำหน้าที่พิจารณาคดีความต้องมีล่ามแปลภาษากำเมืองก่อให้เกิดความอึดอัด เดเนียด แมคกิลวารีบันทึกไว้ว่าชาวสยามถูกเหยียดหยาม “ภาษาลาว” เป็นอย่างยิ่ง และยอมให้ใช้ภาษาดังกล่าวได้เฉพาะช่วงระยะผ่านเข้าสู่การรวมศูนย์อำนาจสู่ส่วนกลางเท่านั้น¹²² การดูถูกคนล้านนาของสยามนี้ปรากฏในพระบรมมหาราชวังด้วยดังที่เกิดขึ้นกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีโดยตำแหน่งของพระองค์ถูกเรียกว่า “ตำหนักเจ้าลาว”¹²³ หรือกรณีเจ้าหญิงฟองแก้ว ณ เชียงใหม่ ที่ติดตามพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาทรงแต่งงานกับ ม.ร.ว.บุญ มาลากุล ภายหลังพระองค์ทรงแยกทางกับพระสวามีเนื่องจากไม่ยอมตัดพระเกศาที่เป็นสัญลักษณ์ของชาวเหนือ

¹²¹ เรื่องเดียวกัน: 73 – 81.

¹²² ธนศวรร์ เจริญเมือง, คนเมือง (เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544), หน้า 19 – 25.

¹²³ นางเยาว์ กาญจนจารี, ดารารัศมี (เชียงใหม่: สุริวงศ์บุ๊คเซนเตอร์, 2539), หน้า 47 – 50.

ซึ่งได้รับการดูถูกว่าเป็น “ลาว” ในความเข้าใจของคนไทยใต้ (กรุงเทพฯ) ณ เวลานั้น¹²⁴ ตัวอย่างที่กล่าวมานี้สะท้อนถึงการรับรู้และทัศนคติของสยามในช่วงเวลานั้นว่ามีความเหยียดหยามความเป็นลาวทั้งด้านเชื้อชาติและวัฒนธรรม

ในขณะที่งานของ ชัยนต์ วรรณะภูติ มองว่าคำว่า “คนเมือง” เป็นคำที่มีความสัมพันธ์กับคำว่า “คนพื้นเมือง” และกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ทั้งที่มีอำนาจเหนือกว่าและด้อยกว่า โดยพิจารณาความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ทำให้เกิดการสร้างตัวตนเพื่อแสดงความแตกต่างทางชาติพันธุ์ หรือเพื่อตอบโต้และบ่งบอกตำแหน่งทางสังคม ชัยนต์ วรรณะภูติ ใช้แนวคิดเรื่อง “เมือง” ที่หมายถึงกลุ่มคนที่มีการจัดองค์กรทางสังคมและการปกครองแบบ “เมือง” โดยแฝงถึงความไม่เท่าเทียมกันระหว่างคนไทกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ซึ่งเป็นลักษณะความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้ามเช่น “ไท – ข่า” “เมือง-ป่า” โคนันยยะนี้ “คนเมือง” จึงหมายถึงคนที่อยู่ในระบบการปกครองแบบ “เมือง” ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีอำนาจเหนือกว่า ในอดีตก่อนที่กลุ่มไไทยวนจะเข้ามายึดครองพื้นที่และก่อตั้งอาณาจักรล้านนามีชาติพันธุ์อื่นๆ เช่น ลัวะ มอญ ข่า ยางแดง ซึ่งมีอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมในบริเวณนี้อยู่ก่อนแล้ว กลุ่มคนเหล่านี้เรียกชื่อตนเองตามกลุ่มชาติพันธุ์และมีวัฒนธรรมที่ต่างไปจากไไทยวน เมื่อกลุ่มไไทยวนเข้ามามีอำนาจเหนือกว่าจึงมองกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมว่าเป็น “คนพื้นเมือง” และเรียกตนเองว่า “คนเมือง” เพื่อยืนยันถึงอำนาจและสิทธิการเป็นเจ้าของพื้นที่ที่เรียกว่า “เมือง” ต่อมาเมื่อพม่าเข้าปกครองล้านนากว่า 200 ปี ผู้คนถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยของพม่า จนกระทั่งพระยาภาววิละกอบกู้เอกราชคืนมาได้และกวาดต้อนไทลื้อ ไไทยอง และคนจากหัวเมืองอื่นๆ เพื่อฟื้นฟูอาณาจักรขึ้นมาใหม่ จนเมื่อหัวเมืองล้านนาถูกผนวกเข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงเทพฯ คนในล้านนาที่ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ทั้ง ลัวะ กะเหรี่ยง ไทลื้อ ไไทยอง ไทใหญ่ ฯลฯ รวมทั้งไไทยวนก็มีสถานะกลายเป็น “คนพื้นเมือง” ไปหมดในสายตาของกรุงเทพฯ¹²⁵

หลักฐานดังกล่าวปรากฏในรายงานของพระยาศรีสหเทพ ที่ใช้คำว่า “เมือง” ในลักษณะของคู่ตรงข้ามโดยแบ่งเป็นพวก “ข้าหลวง” และ “พวกเมือง” โดย “พวกเมือง” ที่กรุงเทพฯ ใช้เรียกนี้หมายถึงกลุ่มคนที่เป็นเจ้าของพื้นที่เดิมในหัวเมืองล้านนาโดยมิได้แบ่งแยกว่าเป็นไไทยวน ไไทยอง ไทลื้อ ฯลฯ และคำว่า “เมือง” ในช่วงเวลานี้ได้สูญเสียความหมายดั้งเดิมจากที่เคยเป็นผู้ที่มีอำนาจเหนือกว่าเป็นเพียงเมืองที่ถูกเชื่อมโยงและบูรณาการภายใต้รัฐส่วนกลางและกลายเป็นหน่วยบริหารท้องถิ่นที่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติ พื้นที่ของ “คนเมือง” จึงกลายเป็นผู้ที่อยู่ชายขอบของอำนาจ ซึ่งเป็นผลมาจากการก่อตัวของรัฐสยามที่ทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมกันในการเป็นบุคคลในชุมชนการเมืองของรัฐ¹²⁶ จากความรู้สึกลึกที่ไม่

¹²⁴ ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง, เพชรล้านนา เล่ม 1 (เชียงใหม่: นอร์ทเทิร์น ฟรินดิง, 2538) หน้า 28 – 29.

¹²⁵ ชัยนต์ วรรณะภูติ, “คนเมือง”: ตัวตนการผลิตซ้ำสร้างใหม่และพื้นที่ทางสังคมของคนเมือง”, ใน อยู่ชายขอบมองลอดความรู้ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), หน้า 33 – 39, 50.

¹²⁶ ดูแนวคิดเรื่องชาติพันธุ์อ้างอิงจากงานของ จิวีวรรณ ประจวบเหมาะ, “บททวนแนวทางการศึกษาชาติพันธุ์ข้ามยุคสมัยกับการศึกษาในสังคมไทย”, ใน ว่าด้วยแนวทางการศึกษาชาติพันธุ์ (กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์, 2547), หน้า 77.

เท่าเทียมนี้ทำให้คนล้านนาโดยรวมรับเอาคำว่า “คนเมือง” มาเป็นตัวแทนของคนทุกกลุ่มชาติพันธุ์เพื่อใช้สร้างสำนึกร่วมกันของท้องถิ่นและเผชิญอำนาจจากกรุงเทพฯ

เห็นได้ว่าผลจากการที่สยามเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์โดยทำให้หัวเมืองประเทศราชล้านนา กลายเป็นมณฑลหนึ่งในพระราชอาณาเขตโดยส่งข้าราชการขึ้นมาปกครองโดยตรง ในระยะแรก ข้าราชการสยามส่วนใหญ่มักถูกคนล้านนาว่ามีความเจริญน้อยกว่าจนทำให้เกิดความรู้สึกแบ่งแยก ระหว่างคนสยามหรือไทยได้กับคนพื้นเมืองหรือไทยเหนือ จนเมื่อความรู้สึกแบ่งแยกนี้เป็นอุปสรรคต่อการจัดการปกครอง ชนชั้นนำของสยามจึงมีความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนนโยบายบางประการเพื่อลดความรู้สึกดังกล่าว อย่างไรก็ตามความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือกับไทยใต้นี้เป็นพื้นฐานให้เกิดกระแสการต่อต้านอำนาจจากกรุงเทพฯ โดยหยิบยืมชื่อเรียกที่สยามใช้แบ่งแยกความเป็น “ข้าหลวง” กับ “เมือง” มาใช้การเรียกกลุ่มของตนเองว่า “คนเมือง” และใช้คำดังกล่าวเป็นตัวแทนของทุกกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาเพื่อสร้างสำนึกร่วมกันในการต่อต้านอำนาจจากกรุงเทพฯ แม้ว่าการรวมตัวกันนี้ไม่ได้สร้างปัญหาทางการปกครองให้กับรัฐอย่างชัดเจนเหมือนการก่อกบฏแต่เป็นอุปสรรคในการรวมชาติทำให้กรุงเทพฯ ต้องทบทวนนโยบายในการจัดการปกครองใหม่

5. ครุบาศรีวิชัย

การต่อต้านอำนาจของกรุงเทพฯ ที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งเกิดขึ้นโดยพระสงฆ์ ครุบาศรีวิชัย เป็นตัวอย่างของความขัดแย้งระหว่างแนวคิดแบบดั้งเดิมทางพุทธศาสนาของคนล้านนากับแนวคิดในการรวมศูนย์อำนาจเพื่อเสริมอุดมการณ์แบบรัฐชาติในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนที่เราจะทำความเข้าใจกับการกระทำของครุบาศรีวิชัยเราควรศึกษาถึงพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 และผลกระทบที่เกิดขึ้นกับพระสงฆ์ตามหัวเมืองเสียก่อน

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 นี้มีจุดหมายเพื่อจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้มีความสอดคล้องกับการรวมศูนย์การปกครองของฝ่ายอาณาจักรและเพื่อรองรับการจัดการศึกษาตามหัวเมือง เนื้อหาของพระราชบัญญัติแบ่งเป็น 8 หมวด หมวดที่สำคัญคือหมวดที่ 2 ว่าด้วยคณะใหญ่โดยมีสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ 4 ตำแหน่งคือคณะเหนือ คณะกลาง คณะใต้และคณะธรรมยุติ โดยยกให้เป็นพระมหาเถระในกรรมกรมหาเถรสมาคมทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาและวินิจฉัยเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวกับการศาสนา ทั้งนี้คำตัดสินของมหาเถรสมาคมถือเป็นคำตัดสินสูงสุดไม่สามารถอุทธรณ์ได้ หมวดที่ 3 ว่าด้วยวัด การจัดตั้งวัด ขอบเขตและผลประโยชน์ของวัด โดยวัดที่สร้างขึ้นต้องได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา แม้แต่สำนักสงฆ์ขนาดเล็กต้องได้รับการพิจารณาจากนายอำเภอร่วมกับเจ้าคณะแขวงจึงจัดตั้งได้ หมวดที่ 4 ว่าด้วยเจ้าอาวาส การเลือกสรรเจ้าอาวาส หน้าที่และอำนาจของเจ้าอาวาส ในการแต่งตั้งเจ้าอาวาสวัดตามหัวเมืองให้เจ้าคณะแขวงปรึกษาพระสงฆ์และสัปบุรุษทายกของวัดเป็นผู้เลือกและจัดทำตราตั้งเสนอชื่อให้ผู้ว่าราชการเมืองประทับตรารองรับ หมวดที่ 5 ว่าด้วยคณะแขวง โดยอำเภอในหัวเมืองเทียบเท่ากับแขวงของกรุงเทพฯ ให้มีเจ้าคณะแขวงกำกับรูปหนึ่งโดยให้เจ้าคณะเมืองเป็นผู้คัดเลือกทำตราตั้งเสนอให้ข้าหลวงใหญ่ประทับตรากำกับและให้มีสมณศักดิ์เป็นพระครูและมีหน้าที่แต่งตั้งรองเจ้า

คณะแขวง เจ้าอาวาสและรองเจ้าอาวาส กำกับดูแลวัดและการสงฆ์รวมทั้งระบอบอิทธิกรณต่างๆ หมวดที่ 6 ว่าด้วยคณะเมือง หมวดที่ 7 ว่าด้วยคณะมณฑล โดยเจ้าคณะเมืองและเจ้าคณะมณฑลเป็นสายการบังคับบัญชาที่สูงขึ้นตามลำดับชั้นในการปกครอง โดยตำแหน่งทั้ง 2 พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้แต่งตั้งด้วยพระองค์เอง และหมวดที่ 8 ว่าด้วยอำนาจโดยให้เจ้ากระทรวงธรรมการมีอำนาจในการดูแลควบคุมการปฏิบัติเป็นไปตามพระราชบัญญัติ ในกรณีที่เกิดคดีความหากมีเจ้าอาวาสหรือเจ้าคณะตักเป็นจำเลยหรือถูกอุทธรณ์ พระสงฆ์ที่เป็นผู้บังคับ บัญชาที่สูงขึ้นไปเป็นผู้ตัดสิน แต่ถ้าจำเลยเป็นเจ้าคณะมณฑลให้ยื่นฎีกาต่อกระทรวงธรรมการให้พระมหากษัตริย์เป็นผู้ตัดสิน¹²⁷

พระราชบัญญัติฉบับนี้คล้ายกับให้อำนาจแก่พระสงฆ์ที่อยู่ในพระราชอาณาเขตสยามขณะนั้นราว 80,000 รูป¹²⁸ ดูแลว่ากล่าวกันเอง แต่หากสังเกตให้ดีจะพบว่าอำนาจสูงสุดในด้านการแต่งตั้งหรือการตัดสินคดีความอยู่ในมือข้าหลวงใหญ่และพระมหากษัตริย์ตามลำดับโดยชาวบ้านแทบจะไม่มีส่วนร่วมในโครงสร้างการปกครองสงฆ์แบบใหม่ และอำนาจของพระราชบัญญัติได้ทำให้พระสงฆ์ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการ โดยให้พระสงฆ์ทั่วประเทศต้องสังกัดในบัญญัติวัดใดวัดหนึ่ง¹²⁹ ซึ่งเอื้อประโยชน์ต่อการควบคุมกำลังคนของรัฐ และมีผลบังคับถึงวัดในระดับหมู่บ้านไล่ตามลำดับการบังคับบัญชาขึ้นมาจากเจ้าอาวาสเป็นเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะมณฑล จนถึงสมเด็จพระสังฆราชใหญ่ ผลที่ตามมาของพระราชบัญญัติฉบับนี้ทำให้ชุมชนท้องถิ่นและพระธรรมวินัยเริ่มมีความหมายต่อพระสงฆ์น้อยกว่ากฎหมายและการให้คุณให้โทษจากคณะสงฆ์ส่วนกลาง และมีผลทำให้ระบบการบังคับบัญชาคณะสงฆ์จากระบบศิษย์และอาจารย์ที่เคยปกครองดูแลกันเองเปลี่ยนไป¹³⁰ พระไพศาล วิสาโล ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าพระราชบัญญัติฉบับนี้เป็นการลดรอนอำนาจและอิทธิพลของพระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติหรือแนวทางที่ไม่เป็นที่ปรารถนาของรัฐ¹³¹

ในด้านการบวชและการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ เดิมที่การบวชถือเป็นธรรมเนียมที่สามารถทำได้โดยผู้ที่ขอบวชต้องมีคุณสมบัติไม่ตรงตามข้อห้ามที่ระบุไว้ในพระธรรมวินัย และพระอุปัชฌาย์ที่สามารถทำการบวชได้นั้นต้องเป็นผู้มีอายุไล่ตามพระวินัยบัญญัติคือมีอายุ 10 พรรษาขึ้นไปโดยเจ้าหน้าที่ปกครองไม่จำเป็นต้องเข้ามายุ่งเกี่ยว ในพ.ศ.2419 ได้มีประกาศควบคุมการบวชโดยให้ญาติพี่น้องของผู้ที่

¹²⁷ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ.เล่ม 18 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 399 – 417.

¹²⁸ Justin Thomas McDaniel, Gathering Leaves lifting Words (Chiangmai: Silkworm books, 2008), p.101.

¹²⁹ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ.เล่ม 18, หน้า 407.

¹³⁰ นภนาท อนุพงศ์พัฒน์, “ผลประทบของพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546, หน้า 86, 96.

¹³¹ พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, 2546), หน้า 60.

ต้องการบวชมาทำงานบนมิให้ประพฤติชั่ว และกำหนดให้พระอุปัชฌาย์ต้องมีตราแต่งตั้งของเจ้าพนักงานจึงจะสามารถเป็นพระอุปัชฌาย์ได้ แม้จะมีประกาศดังกล่าวแต่อำนาจรัฐในช่วงเวลานั้นยังไม่สามารถบังคับใช้ได้อย่างทั่วถึง เมื่อมีการออกพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารพ.ศ.2448 ได้มีคนหลบหนีการเกณฑ์ทหารด้วยการบวช¹³² โดยพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ไม่ได้กล่าวถึงการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์โดยระบุให้ผู้ที่ต้องการบวชต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าอาวาสเท่านั้น ภายหลังจึงมีประกาศเรื่องอุปัชฌายะในพ.ศ.2456 กำหนดให้เจ้าคณะประชุมสงฆ์และชาวบ้านเพื่อเลือกพระอุปัชฌาย์ตามที่เห็นว่าเหมาะสมและเสนอชื่อให้เจ้าคณะมณฑลพิจารณาคัดเลือกโดยสามารถสั่งให้เลือกใหม่ได้ในกรณีที่เห็นว่าไม่เหมาะสม หากพระอุปัชฌาย์ฝ่าฝืนบวชให้กับผู้ที่ราชการมีข้อห้ามไว้มีโทษให้ทำนิกกรรม โดยห้ามมิให้ทำการบวชทุกกรณี คืนตราตั้งหรือถอดออกจากตำแหน่ง และถือว่าผู้ที่บวชนั้นบรรพชาอย่างผิดกฎหมายโดยมิได้รับประโยชน์พิเศษในราชการอย่างภิกษุสามเณร¹³³

ข้อห้ามด้านการบวชและการแต่งตั้งพระอุปัชฌาย์ที่ถูกควบคุมภายใต้การกำกับของรัฐขัดแย้งกับค่านิยมเดิมของชาวบ้านที่นิยมให้ลูกหลานบวชกับพระที่ตนนับถือศรัทธา การที่พระบางรูปบวชมานานแต่ไม่มีผู้มาบวชเรียนด้วยแท้จริงแล้วคือมาตรการในการควบคุมพระสงฆ์ของชาวบ้าน เป็นการบังคับกลายๆ ให้พระสงฆ์เหล่านั้นต้องมีวัตรปฏิบัติที่น่าเคารพ และต้องศึกษาหาความรู้ในด้านใดด้านหนึ่งจนสามารถที่จะสั่งสอนศิษย์ได้ โดยความรู้นั้นมีใช้ในทางปริยัติเพียงอย่างเดียว ความรู้อื่นๆ เช่น หมอยา การช่าง โหราศาสตร์ ฯลฯ เป็นสิ่งจูงใจให้คนมาสมัครบวชเรียนได้เช่นกัน¹³⁴ ความขัดแย้งกับค่านิยมเดิมของชาวบ้านนี้ภายหลังเป็นกรณีพิพาทที่ทำให้ครูบาศรีวิชัยต้องอธิกรณ์หลายครั้ง

ครูบาศรีวิชัย (ภาพที่ 25) เกิดเมื่อพ.ศ.2421 ที่บ้านปาง ตำบลแม่ตื่น เมืองลำพูน ซึ่งเป็นท้องถิ่นดาร์และห่างไกลจากอำนาจรัฐ¹³⁵ ช่วงเวลาที่ครูบาศรีวิชัยเติบโตมาเป็นช่วงที่กรุงเทพฯ เริ่มส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการ เมื่อครูบาศรีวิชัยอายุได้ 18 ปีจึงบวชเณรโดยมีครูบาชาติติยะเป็นพระอุปัชฌาย์ และได้รับการศึกษาตามประเพณีของสงฆ์ล้านนาโดยเน้นไปทางไสยศาสตร์และเวทย์มนต์คาถา จากนั้นได้

¹³² หจช. ๖.6 ศ.1/1 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกระทรวงธรรมการ (5 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 11 กรกฎาคม พ.ศ.2466)

¹³³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์ (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 239 – 242.

¹³⁴ นภนาถ อนุพงศ์พัฒน, “ผลกระทบของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย”, หน้า 101.

¹³⁵ ทั้งนี้ประวัติของครูบาศรีวิชัยมีรายละเอียดที่ต่างกันออกไปเล็กน้อย ดูเพิ่มเติมได้จาก สิงหะ วรรณสัย, สารประวัติครูบาศรีวิชัย (กรุงเทพฯ: มิตรการพิมพ์, 2422), ตำนานครูบาศรีวิชัยและตำนานวัดสวนดอก เอกสารสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (เชียงใหม่, 2539), พระอานนท์ พุทธิธัมโม, ประวัติครูบาศรีวิชัย สิริวิชัย (เอกสารอัดสำเนา, 2546), สงวน โชติสุขรัตน์, คนดีเมืองเหนือ (พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2515) และ เจ้าสุริยวงค์ สิโรรส, ประวัติท่านพระศรีวิชัย วัดบ้านปาง (เชียงใหม่: อเมริกัน, 2472).

อุปสมบทเป็นพระโดยมีครูบาสมณะที่วัดบ้านไธ้หลง เมืองลำพูนเป็นผู้อุปชฌาย์ ต่อมาครูบาสมณะได้แนะนำให้ครูบาศรีวิชัยเดินทางไปศึกษาต่อกับครูบาอุปละแห่งวัดคอยแต่ซึ่งมีชื่อเสียงในด้านวิปัสสนาธุระ และน่าจะทำให้ครูบาศรีวิชัยเน้นปฏิบัติธรรมโดยการบำเพ็ญสมาธิภาวนาโดยละทิ้งความรู้ด้านไสยศาสตร์ เมื่อเดินทางกลับวัดบ้านปางได้ 3 พรรษา ครูบาชาติติยะมรณภาพ ครูบาศรีวิชัยจึงขึ้นเป็นเจ้าอาวาสแทนและย้ายวัดห่างไกลจากชุมชนออกไปเพื่อความเหมาะสมในการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน โดยได้รับการอนุญาตจากเจ้าคณะหมวด ก่อนที่ครูบาศรีวิชัยจะสร้างวัดท่านได้ตั้งสัตยาธิษฐานขอให้เกิดศุภนิมิตอันดีเพื่อให้งานสำเร็จ จากนั้นได้นำลูกวัดและศรัทธาชาวบ้านช่วยกันก่อสร้างวัดโดยตั้งชื่อว่า วัดศรีดอนชัยทรายมูลบุญเรือง การสร้างวัดสำเร็จในครั้งนี้ได้สร้างชื่อเสียงให้ท่านเป็นอย่างมาก จากนั้นครูบาศรีวิชัยได้เริ่มวัตรปฏิบัติด้วยการบำเพ็ญเพียรภาวนาตามแนวทางที่ได้ร่ำเรียนมา บางครั้งออกธุดงค์ วิเวกตามป่าเขาตามจารีตของสงฆ์สายวัดป่า ประกอบกับการที่ครูบาศรีวิชัยมีวัตรปฏิบัติอันเคร่งครัดในการรักษาศีลและความสงบสันโดษโดยละเว้นจากการฉันทนื้อสัตว์ อีกทั้งยังแสดงความตั้งมั่นอธิษฐานที่จะบำเพ็ญเพียรให้บรรลุถึงพระสัมโพธิญาณเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าทำให้ผู้ที่พบเห็นเกิดความเลื่อมใสศรัทธา¹³⁶

ภาพที่ 25 ครูบาศรีวิชัย

ที่มา: พระครูโสภณกวีวัฒน์, “ปฏิปทาบูรพาจารย์ ผู้นำจิตวิญญาณชาวล้านนา”, ใน วัดเจดีย์หลวงวรวิหาร (กรุงเทพฯ: ทัั้งฮั่วชินการพิมพ์, 2547), หน้า 131.

¹³⁶ โสภณ ชานะมูล, “ครูบาศรีวิชัย “ตนบุญ” แห่งล้านนา (พ.ศ.2421 – 2481)”, วิทยานพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2434, หน้า 26 – 33.

ทั้งนี้คนล้านนามีพื้นฐานความเชื่อเรื่อง “ตนบุญ” ว่าเป็นผู้ที่จะมาเกิดเพื่อช่วยเหลือเวไนยสัตว์ในโลกให้พ้นทุกข์ ตนบุญในสังคมล้านนาจึงมีทั้งที่เป็นกษัตริย์ ผู้นำในยามสงครามหรือพระสงฆ์ โดยตนบุญในทางศาสนาจากความเชื่อว่ามีพระพุทธรูปศานาครบ 5,000 ปีโลกจะเสื่อมลงและจะเกิดตนบุญขึ้นเพื่อจรรโลงพระพุทธรูปศานา¹³⁷ จากวัตรปฏิบัติอันเคร่งครัดทำให้ครูบาศรีวิชัยได้รับการกล่าวขานว่าเป็นตนบุญโดยผู้คนนิยมมาทำบุญกับท่านตามความเชื่อว่าการทำบุญกับผู้ทรงศีลจะได้านิสงส์มาก แม้แต่พระภิกษุตามวัดต่างๆ พากันมาขอเป็นลูกศิษย์รวมทั้งชาวบ้านนิยมนำบุตรหลานมาบวชกับท่าน¹³⁸

โสภา ชานะมูล วิเคราะห์ว่าแนวปฏิบัติของครูบาศรีวิชัยเป็นแนวของนิกายของและนิกายเชียงใหม่ผสมกัน โดยนิกายที่แพร่หลายในบ้านโฮ่ง เมืองลำพูนยึดถือธรรมเนียมการนุ่งห่มแบบกุ่มผ้ารัดอก สวมหมวก แขนงลูกประคำ ถือไม้เท้าและพัดซึ่งยึดตามธรรมเนียมแบบวัดดอยแต่¹³⁹ การยึดถือวัตรปฏิบัติตามอาจารย์ของครูบาศรีวิชัยสะท้อนเห็นถึงการสืบทอดระบบ “หมวดอุโบสถ” หรือ “หัวหมวดวัด”¹⁴⁰ ที่ให้สิทธิในการปกครองตามระบบอุปถัมภ์ระหว่างอาจารย์และลูกศิษย์ซึ่งแยกไปตามแต่นิกายตามหมวดอุโบสถที่ตนสังกัดอยู่ โดยการแต่งตั้งพระอุปถัมภ์ หัวหมวดอุปถัมภ์หรือเจ้าหมวดอุโบสถนั้นจะใช้วิธีการคัดเลือกพระที่ชาวบ้านเคารพนับถือ ส่วนใหญ่เป็นพระที่ได้รับการยกย่องให้เป็นครูบา ดังนั้นฐานะของครูบาศรีวิชัยที่ได้รับการยอมรับจากชาวบ้านในแขวงเมืองลีให้เป็นหัวหมวดอุปถัมภ์จึงมีสิทธิที่จะบวชลูกบุตรได้ตามจารีตเดิมของล้านนา ด้วยฐานะของหัวหมวดอุปถัมภ์เช่นนี้ในเวลาต่อมาครูบาศรีวิชัยจึงมีลูกศิษย์มากมาย โดยลูกศิษย์เหล่านี้ได้เป็นแนวร่วมในการต่อต้านกรุงเทพฯ เมื่อเกิดกรณีขัดแย้งขึ้นในเวลาต่อมา

เมื่อกรุงเทพฯ ได้ส่งพระธรรมวโรดมขึ้นมาเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพและเริ่มจัดการศาสนาโดยแต่งตั้งเจ้าคณะเมืองและเจ้าคณะหมวดอุโบสถตามเมืองต่างๆ และใช้วิธีแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้กับพระสงฆ์ล้านนาตามลำดับโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ โดยหวังให้พระสงฆ์เหล่านั้นทำหน้าที่เป็นตัวแทนของกรุงเทพฯ ในการควบคุมดูแลให้พระสงฆ์ทั่วไปให้ปฏิบัติตามพระราชบัญญัติ ในพ.ศ. 2453 ครูบาศรีวิชัยได้รับการร้องเรียนจากเจ้าคณะแขวงโดยกล่าวหาว่ามีความผิดโดยการบวชเถรและบรรพชาให้กับชาวบ้าน รวมทั้งถูกกล่าวหาว่าขัดขึ้นไม่เข้าร่วมประชุมตามคำสั่งของเจ้าคณะแขวงและนำตำรวจไปจับกุมตัวไว้ที่วัดเจ้าคณะแขวงลีและส่งตัวให้เจ้าคณะเมืองลำพูนไต่สวนซึ่งไม่สามารถเอาผิดกับท่านได้¹⁴¹ หากพิจารณาตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ไม่พบว่ามีการระบุเรื่องการแต่งตั้งเป็นพระอุปถัมภ์แต่อย่างใดโดยการประกาศเรื่องอุปถัมภ์ได้ออกมาภายหลังในพ.ศ.2456

¹³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1 – 2.

¹³⁸ สงวน โชติสุขรัตน์, คนดีเมืองเหนือ, หน้า 333.

¹³⁹ โสภา ชานะมูล, “ครูบาศรีวิชัย “ตนบุญ” แห่งล้านนา (พ.ศ.2421 – 2481)”, หน้า 47.

¹⁴⁰ หจช. ร.5 ศ.12/8 จัดการคณะตามหัวเมืองต่างๆ (17 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 – 2453)

¹⁴¹ เอกสารที่เขียนขึ้นภายหลังมักให้ข้อมูลว่าการบวชเถรและบรรพชาให้กับชาวบ้านในครั้งนี้ ครูบาศรีวิชัยได้ขออนุญาตนายอำเภอและเจ้าคณะแขวงแล้วแต่ไม่ได้รับคำตอบ เมื่อใกล้เข้าพรรษาจึงบวชให้ เนื่องจากตามประเพณี

การถูกร้องเรียนเรื่องการไม่ไปประชุมเพื่อรับทราบระเบียบใหม่ เมื่อครุบาทศรีวิชัยไม่เข้าร่วมประชุมทำให้เจ้าอาวาสที่อยู่ในหมวดอุโบสถของครุบาทศรีวิชัยไม่ไปเช่นกัน พระครูเจ้าคณะแขวงจึงสั่งให้ตำรวจเมืองลำพูนจับกุมครุบาทศรีวิชัยซึ่งที่วัดพระธาตุหริภุญไชย พระครูญาณมงคลเจ้าคณะเมืองลำพูนได้เรียกประชุมพระครูชั้นผู้ใหญ่และตัดสินให้ท่านพ้นจากตำแหน่งหัวหน้าหมวดวัด ห้ามมิให้เป็นพระอุปัชฌาย์ และกำหนดโทษว่าถ้าไม่ยอมรับคำตัดสินจะถูกจับขัง 2 ปี หากยอมรับจะลดโทษเหลือเพียง 1 ปี ครุบาทศรีวิชัยยอมรับคำตัดสินและถูกขังเป็นเวลา 1 ปี¹⁴²

ต่อมาเจ้าคณะแขวงลี้มีหมายให้ครุบาทศรีวิชัยสำรวจภิกษุสามเณรทุกๆ หัววัดในบ้านปางแต่ท่านอ้างว่าตนถูกถอดออกจากหัวหมวดวัดไม่มีอำนาจที่จะทำได้ อีกทั้งมีคำสั่งให้ตกแต่งข้อมประตุตามประทีปในงานสมโภชเสวยราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในพ.ศ.2454 แต่ครุบาทศรีวิชัยปฏิเสธไม่ยอมทำตามโดยอ้างว่าวัดของท่านเป็นวัดป่าห่างไกลจากฝูงชน ชัดสนวัสดุอุปกรณ์และไม่เข้าใจการตกแต่งตามธรรมเนียมราชการ ประกอบกับเวลามีคำรำลือว่าครุบาทศรีวิชัยสั่งสมผู้คนโดยพระอินทร์นำดาบศรีกัญชามาให้เป็นเครื่องสักการบูชาทำให้พระครูเจ้าคณะแขวงและนายอำเภอเมืองลี้รายงานกล่าวโทษต่อพระครูญาณมงคล เจ้าคณะจังหวัดและข้าหลวงเมืองลำพูน ทั้งนี้ดาบศรีกัญชาก็เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเป็นสัญลักษณ์ของความชอบธรรมในการขึ้นเป็นกษัตริย์ ทางกรจึงเกรงว่าครุบาทศรีวิชัยจะขึ้นมามีอำนาจแทนที่เจ้าหลวงเชียงใหม่¹⁴³ ซึ่งไม่ใช่ความต้องการกรุงเทพฯ ที่ต้องการสลายอำนาจท้องถิ่น พระครูญาณมงคลจึงทำหนังสือถึงครุบาทศรีวิชัยกล่าวโทษว่าท่านขัดขึ้นระเบียบราชการและอ้างมตสังฆีให้ขับไล่ออกจากเมืองลำพูนโดยออกประกาศห้ามมิให้เจ้าอาวาสรับท่านเข้าพักอาศัย แต่ครุบาทศรีวิชัยอ้างว่าตนไม่มีความผิดตามพุทธบัญญัติเจ้าคณะแขวงจึงจำนนต่อเหตุผล ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าการแต่งตั้งให้พระสงฆ์ตามหัวเมืองมีสมณศักดิ์ตามโครงสร้างปกครองใหม่กลายเป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพของกรุงเทพฯ โดยพระสงฆ์ได้เปลี่ยนบทบาทจากการเป็นผู้นำชุมชนกลายเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐในการควบคุมพระสงฆ์ตามหัวเมืองโดยกรณีการร้องเรียนและการไต่สวนครุบาทศรีวิชัยเป็นตัวอย่งที่เห็นได้ชัด

ในพ.ศ.2462 ได้มีหนังสือเรียกตัวครุบาทศรีวิชัยและพระสงฆ์สามเณรที่ปฏิบัติตามท่านเข้าพบเจ้าคณะเมืองลำพูน ท่านจึงเรียกประชุมพระสงฆ์สามเณรเพื่อชี้แจงถึงราชภัยและให้อิสระในการเลือกปฏิบัติตามท่านหรือเข้าหาเจ้าคณะแขวงและยอมปฏิบัติตามระเบียบการปกครองที่จัดขึ้นใหม่ ในคืนที่มีการเรียกประชุมสงฆ์ครุบาทศรีวิชัยนิมิตว่ามีปราสาทหลังหนึ่งล้มกองอยู่ ผู้คนนับพันนับหมื่นพยายามยกขึ้นแต่ไม่สำเร็จ เมื่อท่านเข้าไปยกปราสาทด้วยกำลังของตนเองปราสาทหลังนั้นจึงได้ตั้งขึ้นเป็นปกติ

โบราณการบวชไม่เกี่ยวข้องกับเจ้าพนักงานปกครองหรือพระอุปัชฌาย์นอกหมวด หากพ่อแม่อนุญาตและพระอุปัชฌาย์หมวดอนุญาตก็ถือว่าบวชได้ ดูเพิ่มเติมจาก, ตำนานครุบาทศรีวิชัยและตำนานวัดสวนดอก, หน้า 12 – 14.

¹⁴² พระอานนท์ พุทธธัมโม, ประวัติครุบาทศรีวิชัย สิริวิชัย, หน้า 55.

¹⁴³ ชิเกฮารุ ทานาเบ, นุ่งเหลืองนุ่งดำ ตำนานของผู้นำขบวนแห่งล้านนาไทย (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 201 – 205.

รุ่งขึ้นท่านได้แสดงนิมิตให้แก่ราษฎรทั่วไปจนมีคำร่ำลือว่าท่านเป็นผู้มีบุญที่จะเป็นผู้ปกครองศาสนาจนถึง 5,000 ปี เมื่อท่านเข้าพบเจ้าคณะจังหวัดตามหมายเรียกตัวได้มีพระสงฆ์สามเณรและชาวบ้านติดตามท่านไปด้วย เมื่อแวะพักที่ใดจะมีผู้คนมาต้อนรับจำนวนมาก เมื่อเดินทางถึงวัดพระธาตุหริภุญไชยทางการได้ส่งตำรวจมาเฝ้ายามทั้งกลางวันและกลางคืนท่ามกลางผู้คนที่ทราบข่าวและเดินมาทำบุญด้วยความศรัทธา

เชื่อว่าชาวบ้านที่เดินทางมานี้คงมีจำนวนมากจนพลโท หม่อมเจ้าบรรเดช อุปราสาทศาภิบาล มณฑลพายัพขณะนั้นได้เร่งส่งตัวท่านไปเมืองเชียงใหม่ด้วยรถยนต์เพื่อให้พ้นจากเขตเมืองลำพูนให้เร็วที่สุด เมื่อท่านถึงเมืองเชียงใหม่ทางการได้ไล่พระสงฆ์ที่ติดตามท่านมากกลับไปและส่งตัวท่านไปขังไว้ที่ศาลาบาตรวัดศรีดอนไชยโดยปราศจากสิ่งอำนวยความสะดวก ระหว่างที่ท่านพักอยู่ที่วัดศรีดอนไชยได้หลงอนุสารสุนทรเป็นผู้อุปถัมภ์ เมื่อชาวบ้านรู้ว่าครูบาศรีวิชัยพักอยู่ที่วัดศรีดอนไชยผู้คนจากทุกสารทิศจึงหลั่งไหลมาทำบุญกับท่านจนทางการเกรงว่าจะเกิดการชิงตัวครูบาศรีวิชัยจึงได้ส่งตัวท่านมาที่กรุงเทพฯ โดยกล่าวหาว่ามีความผิด 8 ข้อโดยรวมคือการเป็นพระอุปัชฌาย์โดยไม่มีใบอนุญาต ไม่ปฏิบัติตามคำบัญชาของเจ้าคณะแขวงและตั้งตนเป็นผู้วิเศษ¹⁴⁴ การที่ครูบาศรีวิชัยถูกจับในครั้งนี้หนังสือพิมพ์บางกอกใหม่ได้นำไปลงข่าวโดยวิจารณ์ว่าไม่ควรเชื่อถ้อยคำุหายของพระภิกษุบางรูปในมณฑลพายัพเนื่องจากพระเหล่านั้นเกรงว่าทางการอาจตั้งครูบาศรีวิชัยให้เป็นใหญ่ทำให้ตนเสียประโยชน์¹⁴⁵

เมื่อข่าวปรากฏในหนังสือพิมพ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่หนกลาง ประธานกรรมการไต่สวนเรื่องนี้ โดยพระองค์ทรงพิจารณาข้อกล่าวหาและเปรียบเทียบกับแหล่งข้อมูลอื่นๆ และทรงเห็นว่าครูบาศรีวิชัยไม่น่าจะเป็นผีบุญดังที่ถูกกล่าวหา แต่ทางการเข้าใจว่าคนติดครูบาศรีวิชัยมากและไม่สามารถหาความผิดใดได้จึงเล่นงานความผิดทางสงฆ์¹⁴⁶ ดังนั้นจึงตัดสินใจให้ครูบาศรีวิชัยพ้นจากความผิด พระวินิจฉัยที่สำคัญของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสตอนหนึ่งความว่า

“...อันที่จริงดูเหมือนจะตามเจ้าน้ำที่ ฝ่ายอาณาจักรว่าเปนผีบุญจกยกความผิดทางนั้นไม่ถนัด จึงหยิบความผิดทางอื่นมาประมวลกันเปนสาเหตุลงโทษ เพื่อจะได้เอาตัวมากักไว้เท่านั้น เพราะผู้คนติดมาก อย่างนี้ยังไม่ได้ทำการอันจัดว่าเปนความผิดทางราชการแผ่นดินหรือทางพระศาสนายังเอาโทษไม่ได้ฯ เมื่อถูกกลงโทษโดยมิบังควร นอกจากผิดยุติธรรม คน

¹⁴⁴ ตำนานครูบาศรีวิชัยและตำนานวัดสวนดอก, หน้า 34.

¹⁴⁵ พระอานนท์ พุทธิมโน, ประวัติครูบาศรีวิชัย สิริวิชัย, หน้า 79.

¹⁴⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณวินิจฉัย, มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ ครบรอบ 50 ปี สิงหาคม 2514, หน้า 301 – 302.

ทั้งหลายสงสารยอมเห็นความดีของเธอ แลนับถือมากขึ้น ครั้นโบราณ การเช่นนี้อันเป็นการรุนแรงถือเปนเหตุตั้งศาสนาขึ้นใหม่...”¹⁴⁷

ดังนั้นการจ้องเอาผิดกับครุบาศรีวิชัยจึงเป็นเรื่องทางการเมืองซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงตระหนักดีว่าหากปล่อยไว้เรื่องดังกล่าวอาจลุกลามกลายเป็นการรวมตัวกันเพื่อต่อต้านอำนาจรัฐ พระองค์จึงทรงตัดสินให้ครุบาศรีวิชัยพ้นผิดและอนุญาตให้ท่านสังกัดวัดได้อย่างอิสระตามที่ปรารถนา

ทั้งนี้เราควรทำความเข้าใจกับความกลัวการตั้งตนเป็นผู้วิเศษหรือที่เรียกว่า “ผีบุญ” ของกรุงเทพฯ เนื่องจากที่ผ่านมากบฏผีบุญที่เกิดขึ้นในมณฑลอุดรและมณฑลอีสานในพ.ศ.2445 ได้สร้างความเสียหายต่อการปกครองอย่างมาก¹⁴⁸ โดยพ.ศ.2449 ในเมืองน่านมีรายงานว่าผีผู้ทำการล่องลุ่มผู้คนโดยการตั้งตนเป็นผู้วิเศษชักชวนให้คนจากเมืองหลวงพระบางมาตีแขวงบ่อเกลือ เมืองน่านตะวันออก และหลอกเอาเงินราษฎรไป¹⁴⁹ และในพ.ศ.2465 ยังมีข่าวการจับกุมตัวผีบุญซึ่งเป็นพระสงฆ์จากเมืองหนองหารซึ่งถูกกรุงเทพฯ กล่าวหาว่า “...ทำมารยาธิรักษาศีลภาวนา ทำกิริยาให้คนเลื่อมใสนับถือ สำแดงความรู้วิชาอวดอิทธิฤทธิ์ เป็นอุตริมนุชกรรม เป็นกลโกงหาตั้งตัวว่ามีบุญ...” โดยราษฎรในมณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลอุดรพากันหลงเชื่อจำนวนมาก สมุหเทศาภิบาลเกรงว่าจะเป็นภัยจึงได้จับกุมตัวมาไว้ที่กรุงเทพฯ ภายหลังยังมีคนนับถืออยู่มากจึงส่งตัวไปไว้ที่เมืองภูเก็ท¹⁵⁰ เรื่องผีบุญที่เกิดขึ้นเป็นระยะจึงเป็นเรื่องที่รัฐบาลใส่ใจเป็นพิเศษ

จากคำร่ำลือถึงพฤติกรรมของครุบาศรีวิชัยในด้านอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทำให้ทางการเข้าใจไปว่าเป็นทำนองเดียวกันกับผู้ผีบุญในภาคอีสาน จึงต้องการกำจัดท่านให้พ้นจากมณฑลพายัพโดยตั้งข้อกล่าวหาท่านดังที่กล่าวไปแล้ว แต่จากการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงได้

¹⁴⁷ พระวินิจฉัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้กล่าวว่าการลงโทษจำคุกครุบาศรีวิชัยที่ตั้งตัวเป็นพระอุปัชฌาย์เป็นเวลา 2 ปีนั้นแรงเกินไป และการที่เจ้าหน้าที่ฝ่ายอาณาจักรเรียกประชุมคณะสงฆ์แล้วครุบาศรีวิชัยไม่ไปนั้นไม่ผิด อีกทั้งการตามประทีปในงานฉลองการเสวยราชสมบัตินั้นให้เป็นการกระทำด้วยความสมัครใจครุบาศรีวิชัยไม่ทำตามจึงไม่มีความผิด รวมทั้งการที่วัดทั้งหลายขัดขืนต่อเจ้าคณะแขวงให้เป็นความผิดของเจ้าอาวาสวัดนั้นๆ ไม่ใช่ความผิดของท่าน, พระยาอุคคิการบดี, แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8 ภาค 5 พ.ศ.2463 (กรุงเทพฯ: เดลิเมต์, 2463), หน้า 180.

¹⁴⁸ เดช บุนนาค, ขบถ ร.ศ.121 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคม ศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2551), หน้า 12 – 27.

¹⁴⁹ หจช. ร.5 ม.72/18 รายงานราชการระหว่างผู้รักษาพระนครคราวเสด็จประเทศเหนือ ศก 125 (31 กรกฎาคม – 15 มกราคม พ.ศ.2449), หจช. ร.5 ม.99/106 อ้ายน้อยยงษ์ ผู้ร้ายเมืองน่าน (9 – 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2449)

¹⁵⁰ หจช. ร.6 ศ.17/14 พระสงฆ์อวดอภินิหาร ล่องลงราษฎร (30 พฤษภาคม พ.ศ.2465 – 13 ธันวาคม พ.ศ.2466)

สวนเป็นการส่วนพระองค์¹⁵¹ ประกอบกับรายงานการจัดการศึกษาและการปกครองคณะสงฆ์ในภาพรวมของมณฑลพายัพและมณฑลมหาสารภูมิจึงมีความเจริญขึ้นตามลำดับ¹⁵² เป็นเหตุผลทำให้ท่านไม่เชื่อว่าครูบาศรีวิชัยจะเป็นกบฏผีบุญ

การที่ครูบาศรีวิชัยพ้นผิดครั้งนี้ยังสร้างบารมีให้กับท่านอย่างมากโดยคนที่เคารพนับถือเชื่อว่าความเป็นตบถบุญของท่านได้พิสูจน์ให้เห็นว่าแม้แต่คณะสงฆ์ที่กรุงเทพฯ ยังไม่สามารถเอาผิดกับท่านได้เมื่อท่านเดินทางกลับมายังล้านนาท่านได้เริ่มการบูรณปฏิสังขรณ์วัดสำคัญๆ ทั่วหัวเมืองล้านนาและมีคำรำลือว่าท่านมักใช้นิมนิตเพื่อเรียกการสนับสนุนจากคนทุกกลุ่ม แม้แต่สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพเองก็ยอมรับในบารมีของท่านโดยอัญเชิญให้เป็นประธานในการปฏิสังขรณ์วัดสำคัญที่ราชการเองไม่สามารถทำได้เพียงฝ่ายเดียว ดังปรากฏในรายงานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในการตรวจราชการมณฑลพายัพ พ.ศ.2472 ความว่า“...วัดพระสิงห์ เป็นอันปฏิสังขรณ์แล้วทุกอย่าง...การปฏิสังขรณ์ที่ทำสำเร็จก็เพราะพระศรีวิชัย...เทศาภิบาลถูกทางที่คิดจะเอาใจไว้ยอใช้ หนุนให้ปฏิสังขรณ์วัดสำคัญๆ ในมณฑลนี้ต่อไป...วัดเจดีย์หลวง...อยู่ในความอำนวยการของพระอุบาลีซึ่งเป็นรอยจะมาอยู่เชียงใหม่ยิ่งยี่นทีเดียว...งานพระราชพิธีได้ยินว่าพระอุบาลีได้ขอร้องให้พระศรีวิชัยช่วยด้วย...”¹⁵³

แม้ว่าเรื่องดังกล่าวน่าจะยุติลงแต่ในพ.ศ.2473 แต่ยังคงมีฎีกาจากราษฎรทั้งจากบ้านแม่ชะจวนและแม่ฮ้าง ตำบลแม่เจดีย์ อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย และวัดคงท่มต้อย วัดป่าตองหลวงและวัดป่าขาม อำเภอบ้านแม จังหวัดเชียงใหม่ ร้องเรียนว่าได้รับความไม่เป็นธรรมจากการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าคณะแขวงและนายอำเภอที่กระทำรุนแรงด้วยการจับเณรสึกโดยกระชากผ้าเหลืองออกคลุมด้วยผ้าขาวและขับไล่ออกจากวัด ซึ่งวัดดังกล่าวเดิมเป็นวัดร้างและครูบาศรีวิชัยได้เป็นผู้บูรณปฏิสังขรณ์จนกลายเป็นศูนย์รวมศรัทธาของราษฎรรวมทั้งเป็นผู้บวชให้เณรเหล่านี้ เมื่อมีการขึ้นป้ายหน้าวัดว่าครูบาศรีวิชัยเป็นผู้ปฏิสังขรณ์ เจ้าคณะแขวงสั่งให้รื้อป้ายออกโดยกล่าวว่าครูบาศรีวิชัยไม่มีอำนาจในการอุปชฌาย์และทำให้ราษฎรไปฟ้องร้อง อีกทั้งเมื่อเจ้าคณะแขวงเห็นพระปัญญา อธิการวัดป่าขามห่มผ้าผูกอกอย่างโบราณเหมือนครูบาศรีวิชัยก็ขู่ว่าจะจับสึกและเรียกตำรวจมาจับกุมตัว

ฎีกาดังกล่าวได้เข้าสู่ที่ประชุมอภิมนตรีโดยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าแม้ว่าเจ้าหน้าที่ทำไปตามระเบียบแต่ต้องไม่ลืมว่าครูบาศรีวิชัยเป็นที่นับถือของราษฎรจำนวนมากโดยราษฎรเหล่านั้นเห็นว่าเป็นเรื่องบาปที่ไล่สึกพระเณร และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอาจเป็นต้นเหตุให้เกิดความรุนแรงทางการปกครองได้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นด้วยและมีพระดำริว่าเจ้าคณะคงอิจฉาที่ราษฎรนับถือครูบาศรีวิชัยมาก ทั้งนี้ที่ประชุมมีความเห็นให้ส่งตัวครูบาศรีวิชัยมาอบรมที่กรุงเทพฯ

¹⁵¹ พระอานนท์ พุทธิมโน, ประวัติครูบาศรีวิชัย สิริวิชัย, หน้า 85 – 87.

¹⁵² หจช. ๖.6 ศ.10/44 ขออนุญาตใช้ พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ (1 กันยายน พ.ศ.2467)

¹⁵³ หจช. (อ) 15/1 เรื่อง รายงานการตรวจราชการจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน มณฑลพายัพ เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2472 จอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (กุมภาพันธ์ – มีนาคม พ.ศ. 2472)

แต่กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าผู้ที่ควรได้รับการอบรมน่าจะเป็นผู้ที่ดำรงตำแหน่งตั้งแต่เจ้าคณะมณฑลลงมามากกว่าเนื่องจากขาดความเข้าใจในการปกครอง โดยทรงเห็นว่า “...ตอนนี้เป็นคณะสงฆ์กำลังคลั่งเรื่องระเบียบอยู่มาก...” นอกจากนี้ยังมีข่าวลือเรื่องพระนุ่งขาว¹⁵⁴ ซึ่งผู้วิจัยเข้าใจว่าคงหมายถึงพระที่ถูกทางการจับสึกและห่มผ้าขาวแต่ยังคงถือวัตรปฏิบัติแบบพระและราษฎรคงมีศรัทธาอยู่มากทำให้รัฐบาลเกรงว่าจะกลายเป็นความขัดแย้งที่ลุกลามบานปลาย

โสภา ชานะมูลและชិเกฮารุ ทานาเบ วิเคราะห์ว่าการกระทำของครูบาศรีวิชัยนั้นคล้ายกับเป็น “ตนบุญ” ตามความเชื่อดั้งเดิมในสังคมล้านนาตั้งแต่ทศวรรษที่ 2450 กล่าวคือลักษณะของ “ตนบุญ” ถูกเน้นให้มีความสำคัญมากขึ้นในอุดมการณ์ของชาวบ้านท่ามกลางวิกฤตทางการเมืองและวัฒนธรรมที่ตนต้องเผชิญอยู่ อุดมการณ์นี้ได้ผสมทั้งพุทธ พราหมณ์ ผีและความเชื่อทางไสยศาสตร์เข้าด้วยกันโดยมีพระสงฆ์ทำหน้าที่จัดระบบความสัมพันธ์ภายใต้ความเชื่อเหล่านี้¹⁵⁵ อำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่หลอมรวมกันผ่านครูบาศรีวิชัยที่เกิดขึ้นในพื้นที่ห่างไกลได้ดึงดูดใจสำคัญของชาวบ้านที่กำลังประสบกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างรวดเร็วอันเป็นผลจากการที่กรุงเทพฯ เข้าไปจัดปกครองโดยเจ้านายและขุนนางท้องถิ่นไม่สามารถปกป้องพวกเขาได้ ทำให้คนเหล่านั้นต้องการแสวงหาที่พึ่งใหม่โดยพาตนเองหลีกเลี่ยงไปสู่สังคมแบบอุดมคติผ่านนิมิตของครูบาศรีวิชัย ซึ่งนิมิตดังกล่าวถูกสร้างขึ้นมาโดยอาศัยอำนาจในทางธรรมและได้สร้างความขัดแย้งกับอำนาจทางการเมือง อย่างไรก็ตามความเชื่อเรื่องตนบุญของครูบาศรีวิชัยนี้ทำให้ผู้คนที่มีศรัทธาสามารถเผชิญหน้ากับปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงของการเปลี่ยนผ่านทางสังคมได้ และในมุมมองของสยามที่ต้องการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองกลับมองสิ่งเหล่านี้ว่าเป็นการต่อต้านอำนาจรัฐ

ความหลากหลายทางกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาที่เกี่ยวข้องกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต

จากการขยายตัวของอุตสาหกรรมป่าไม้ในล้านนาทำให้มีการนำเข้าแรงงานจำนวนมากส่วนใหญ่เป็นคนในบังคับต่างชาติเมื่อเกิดคดีความฟ้องร้องได้สร้างปัญหาให้กับสยาม อีกทั้งคนเหล่านี้ส่วนใหญ่เข้ามาอาศัยทำงานชั่วคราวทำให้ขาดความเคารพในกฎหมายของบ้านเมืองโดยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สยามไม่สามารถจัดการกับคนเหล่านี้ได้ ตัวอย่างรายงานที่มีเข้ามาในกรุงเทพฯ ในต้นทศวรรษที่ 2440 ว่ามีคนหลอกพวกลาวหลวงพระบางมาทำงานในหัวเมืองล้านนา เมืองตากและเมืองกำแพงเพชร และหลอกเอาเงินค่าล่วงหน้าไปทิ้งให้ตกกระกำลำบากตามหัวเมืองทำให้เกิด

¹⁵⁴ หจข. ร.7 รล.20/149 ฎีการาชฎูร จ.เชียงใหม่ เรื่องขอพระบรมราชวินิจฉัยให้ได้จัดการก่อสร้างวัดแม่คะจวนและวัดแม่ฮ่าง (28 มีนาคม พ.ศ.2473 – 5 พฤษภาคม พ.ศ.2474), หจข. ร.7 รล.20/150 ฎีการาชฎูร จ.เชียงใหม่ เรื่องขอทำการซ่อมแซมวัดคงท่มตู่และได้สวนพระครูวิเชียรปัญญาให้สึกสามเณร (30 มีนาคม พ.ศ.2473 – 27 พฤษภาคม พ.ศ.2474)

¹⁵⁵ โสภา ชานะมูล, “ครูบาศรีวิชัย “ตนบุญ” แห่งล้านนา (พ.ศ.2421 – 2481)”, หน้า 87, ชิเกฮารุ ทานาเบ, *นุ่งเหลืองนุ่งดำ ตำนานของผู้นำขาวนาแห่งล้านนาไทย*, หน้า 193 – 197.

ปัญหาการปล้นชิงตามมา นอกจากนี้ยังมีพวกขมุในเมืองลำพูนซึ่งมีจำนวนมากโดยพระองค์เจ้า โสณบัณฑิตยรายงานว่าเป็นเมืองลำพูนมีขมุ 2 พวกคือขมุหลวงพระบางและขมุน่าน โดยขมุที่มาจากเมืองหลวงพระบางมีมากกว่าเมืองน่าน ขมุเหล่านี้เข้ามาจับจ้างทำไม้ในเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปางจำนวนหลายพันคนโดยมีนายร้อยเป็นเจ้าหนูน่านเข้ามา การจับจ้างนี้บางครั้งเลยไปไกลถึงลุ่มแม่น้ำสาละวินโดยผู้ว่าจ้างส่วนใหญ่เป็นชาวพม่าซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตยทรงตั้งข้อสังเกตถึงพฤติกรรมของกลุ่มคนเหล่านี้ไว้ว่า

“...คนพวกนี้มักมาทำการจับจ้างป่าไม้เป็นพื้น ถ้าผู้จ้างเป็นสัปเยกอังกฤษ คนพวกนี้ก็นิยมเป็นคนสัปเยกไป มีน้อยที่สุดที่จะได้มาตั้งบ้านเรือนมีบุตรภรรยาอยู่กับเมือง เพราะคนพวกนี้พอได้เงินพอแล้วมักคิดกลับไปเมืองเดิมเสียโดยมาก แต่กระนั้นคนที่ตั้งอยู่ในบ้านเมือง บางทีก็ไปเอาใครยเป็นลูกจ้างคนมหามิตรเสียโดยมาก ที่จะมาหาเข้าอยู่กับเจ้านายนั้นน้อย...

คนจำพวกนั้นไม่รู้สึกรู้ว่าตัวเป็นไทยชาติเดียวกัน เจ้านายบ้านเมืองก็ไม่รู้สึกรู้ว่าคนพวกนั้นเป็นคนชาติเดียวกัน เห็นเป็นคนต่างบ้านต่างเมืองตามธรรมดาของเมืองลาว เห็นเมืองอื่นๆ ในชาติเดียวกันเป็นต่างประเทศไปหมด เพราะความรู้สึกว่ากรุงเทพฯ ปกครองทั่วไป คนในพระราชอาณาจักรไม่ว่าเมืองใด ต้องถือเป็นชาติเดียวกันนั้นยังไม่ซึมซาบในใจลาวนัก ความเรียกคนเป็นพวกๆ ดูซึ่มมากกว่าเป็นต้นว่าเรียกชาวใต้ชาวเหนือพวกเมืองหลวงลาวพุงขาว ชาวน่านดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงไม่มีใครเอื้อเฟื้อที่จะปกครอง แลคนขมุเล่าก็ยังไม่รู้สึกรู้ว่ายังอยู่ในประเทศเดียวกันสุดแต่ออกจากเมืองของตน ก็รู้สึกเป็นอยู่ในเมืองคนอื่นจึงมิใคร่เข้าหาแลนิยมนับถือเจ้านายเมืองอื่น ต่างคนต่างไม่เอื้อเฟื้อต่อกันอยู่อย่างนี้...

ความต้องการของข้าพระพุทธเจ้าแต่เพียงให้คนพวกนั้นรู้สึกตัวเป็นคนสยามบ้านเมืองยังปกครองอยู่ หาใช่เป็น คนต่างประเทศไม่ แลไม่จำเป็นต้องหาคนต่างประเทศเป็นที่พึ่ง...ถ้าไม่ปกครองเอาไว้เกรงว่าต่อไปภายหน้าจะเป็นช่องให้กลายเป็นคนชาติอื่นไปได้...”¹⁵⁶

ตัวอย่างเช่นขมุเมืองน่านที่อาศัยในหัวเมืองล้านนามาหลายสิบปีได้ข้ามไปฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเพื่อขอหนังสือว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส แล้วข้ามกลับมาทำมาหากินตั้งครอบครัวในเมืองน่าน เมื่อมีคดีความโดนลักทรัพย์ได้ร้องเรียนโดยใช้อำนาจกงสุลฝรั่งเศสซึ่งสร้างความยุ่งยากให้กับสยาม¹⁵⁷

นอกจากนี้ยังมีพวกตองซุและกะเหรี่ยงที่อาศัยอยู่ตามเมืองขุนยวมและแถบภูเขาฝั่งตะวันตกของเมืองแม่ฮ่องสอน ซึ่งเป็นกะเหรี่ยงขาวหรือที่คนล้านนาเรียกว่ายางกะเลออีกราว 2,000 คน และแถบภูเขาที่เป็นสันปันน้ำระหว่างแม่น้ำน้ำค้างและแม่น้ำปายในแม่ฮ่องสอนฝ่ายตะวันตกซึ่งเป็นกะเหรี่ยงแดงที่คนล้านนาเรียกว่ายางแดงอีกจำนวนหนึ่งที่สยามไม่สามารถเรียกเก็บส่วยภาษีได้โดยทำได้เพียงเรียก

¹⁵⁶ หจช. ๑.5 ม.58/72 ราชการหัวเมืองเรื่องขมุ (10 มกราคม พ.ศ.2433 – 3 กรกฎาคม พ.ศ.2434)

¹⁵⁷ หจช. ๑.5 ม.58/57 คดีความต่างๆ ทางลาวเฉียง (3 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2435 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436)

เกณฑ์แรงงานเป็นครั้งคราวเท่านั้น กะเหรี่ยงแดงนี้สยามได้เคยไล่กลับพม่าตั้งแต่พ.ศ.2431 บางส่วนจึงยอมสละกฎหมายรูปร่างเป็นคนบังคับสยามแต่ยังมีนิสัยลักขโมยเที่ยวปล้นโคกระบือในเมืองแม่ฮ่องสอน บางครั้งปล้นพ่อค้าข้ามแดนซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษโดยสยามเองไม่มีกำลังเพียงพอที่จะควบคุมดูแล¹⁵⁸ อีกทั้งกลุ่มที่อาศัยอยู่ตามป่าดอยเช่น แม้ว เย้าและมุเซอได้สร้างปัญหาเช่นกัน¹⁵⁹ ดังปรากฏในรายงานของ กรมหลวงนครราชสีมา ความว่า

“...ที่เป็นเรื่องขัดข้องในการปกครองอยู่มากในเวลานี้คือพวกชาวป่าชาวดอยที่เป็นสำคัญนั้นคือ พวกแม้วและเย้า พวกเหล่านี้ปรากฏว่ามีบ้านอยู่ตามระหว่างเขาและดอนที่สูงๆ จะไปถึงและไปพบได้ด้วยยาก โดยปกติทำมาหากินโดยทางดั้นสุธาเถื่อนนั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งก่อความรำคาญอยู่แล้ว นอกจากนี้ยังมีการปลุกผีและทำผีเนื่อนมาขาย ปรากฏว่ามีอยู่เสมอๆ ในการที่จะจับกุมเป็นของยากแก่เจ้าหน้าที่อย่างที่สุดที่ต้องตามไปถึงหมู่บ้านของพวกเหล่านี้ที่อยู่บนเขาบนดอย และย้ายบ่อยๆ เสียด้วย บางทีตามไปพบหมู่บ้านแล้วไม่มีคน มีแต่เรือนร้าง เช่นนี้นับหนไม่ถ้วน บางคราวก็เกิดมีอันตรายแก่เจ้าหน้าที่ คือพวกเหล่านี้ชำนาญในท้องที่ของเขา ล่อเจ้าหน้าที่เช่นตำรวจภูธรเป็นต้น ให้หลงแล้วก็ทำอันตรายถึงชีวิตบ้างก็มี...”

พวกเย้าและแม้วนี้ พลโทหม่อมเจ้าบวรเดช อุปราชมณฑลพายัพทรงกล่าวว่าเป็นพวกที่ไม่มีประโยชน์แก่แผ่นดินโดยพระองค์ทรงคิดที่จะเผาหมู่บ้านให้หนีไปแต่ไม่ได้รับการอนุญาต เมื่อคนกลุ่มนี้ทำผิดต้องใช้วิธีลงโทษทั้งหมู่บ้านเพราะไม่มีผู้รับผิดชอบ กรมหลวงนครราชสีมาที่เสด็จไปตรวจราชการทรงเห็นด้วยว่า “...เป็นอันว่าสำหรับคนชาวดอยเช่นแม้วและเย้านี้เป็นต้นยังไม่เป็นเชิงเลยและปกครองยากที่สุด...” ดังนั้นจึงทำได้เพียงแค่ไล่ออกนอกพระราชอาณาเขตเท่านั้น¹⁶⁰

ปัญหาของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาที่เป็นปัญหาใหญ่ในการปกครองคือพม่าและเงี้ยว ที่เคยเดินทางไปมาระหว่างล้านนากับหัวเมืองเงี้ยวเพื่อทำการค้าได้อย่างอิสระ บ้างแต่งงานกับคนพื้นเมือง เปิดร้านค้าถาวรและสร้างความสัมพันธ์อันดีกับเจ้านายตามเมืองต่างๆ¹⁶¹ (ภาพที่ 26)

¹⁵⁸ หจช. ร.5 ม.65/2 รีปอตมิสเตอร์คอลลินส์ทำแผนที่ในพระอาณาเขตตะวันตกเฉียงเหนือ (1 สิงหาคม - กันยายน พ.ศ.2433)

¹⁵⁹ หจช. ร.5 ม.1/14 เรื่องรายงาน มร.อดต จัดการมหาดไทย (18 พฤษภาคม พ.ศ.2441)

¹⁶⁰ หจช. ร.6 ม.27/10 สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 - 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

¹⁶¹ วราภรณ์ เรืองศรี, “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศบาล”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550, หน้า 60.

ภาพที่ 26 พ่อค้าไม้ชาวพม่าและเจี๋ยวในสถานกงสุลอังกฤษเมืองลำปาง

ที่มา: [Online] Accessed 8 ตุลาคม พ.ศ.2553 [www.http://olphistory.blogspot.com](http://olphistory.blogspot.com)

นอกจากกลุ่มพ่อค้าแล้วยังมีบางกลุ่มที่เข้ามาใช้ล้านนาเป็นฐานเคลื่อนไหวทางด้านการเมืองและหลบหนีการจับกุมของอังกฤษโดยการสร้างแนวร่วมจากกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันที่อาศัยอยู่ในล้านนาเข้าโจมตีสยามเพื่อยึดอาวุธและรวบรวมผู้คนต่อต้านอังกฤษ ซึ่งเป็นปัญหาทั้งความมั่นคงภายในของสยามเองและเป็นปัญหาทางการเมืองระหว่างรัฐด้วย เนื่องจากพม่าตกเป็นของอังกฤษทั้งหมดในพ.ศ. 2428 อังกฤษหวังว่าเมื่อรบชนะกษัตริย์พม่าแล้วคงไม่มีผู้ใดลุกขึ้นต่อสู้ แต่กลับมีเชื้อพระวงศ์ตั้งตัวขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ จนอังกฤษต้องใช้กำลังเข้าปราบปรามอีกเป็นเวลานาน¹⁶² อีกทั้งชาวเจี๋ยวบางส่วนหลบหนีการจลาจลที่เกิดจากการรบบพุ่งกันเองระหว่างหัวเมืองเจี๋ยวรวมทั้งหลบหนีการปกครองของอังกฤษเข้ามาในล้านนา ซึ่งคนกลุ่มดังกล่าวมีทั้งที่เป็นชาวบ้านธรรมดาและเจ้านายที่หนีเข้ามา¹⁶³ โดยชั้นแรกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริให้ดูแลผู้ที่เข้ามาสวามิภักดิ์โดยให้ตั้งบ้านเรือนเพื่อให้เป็นไพร่พลสำหรับแผ่นดิน แต่คนเหล่านี้ยังคงมีความต้องการที่จะกลับไปทำมาหากินยังแผ่นดินของตนและต้องการทำให้พม่าเป็นอิสระจากอังกฤษโดยใช้หัวเมืองล้านนาเป็นฐานในการเคลื่อนไหว ตัวอย่างเช่น โกตะแยงแมงซาและเจ้าเม่งกุน ซึ่งได้รับการกล่าวถึงในเอกสารหลายครั้ง

¹⁶² หจช. ๕.๕ บ.1.2/19 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

¹⁶³ หจช. ๕.5 ม.58/77 เจี๋ยวเมืองเชียงตุงเข้ามาตั้งอยู่ในแขวงเมืองเชียงของและกระทำโจรกรรมต่างๆ (25 มิถุนายน – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436)

กรณีของโกคะแยงแมงซาหรือแมงซา เอกสารระบุว่า เป็นลูกของเจ้าวังหน้าเมืองอังวะ¹⁶⁴ ลงไปมีบุตรภรรยาที่เมืองมะละแหม่ง ภายหลังจากขึ้นไปอยู่ที่บ้านร่องฤกแขวงเมืองเชียงตุงและได้รับความเคารพจากเจ้าเมืองทั้งหลายอย่างมาก¹⁶⁵ ก่อนที่พม่าจะแพ้สงครามกับอังกฤษครั้งที่ 3 ในพ.ศ.2428 แมงซาได้หนีเข้ามาในล้านนาราวพ.ศ.2426 โดยอังกฤษได้ร้องขอให้สยามจับแมงซาและพวกไว้โดยสามารถจับกุมตัวได้ที่เมืองเชียงใหม่¹⁶⁶ เชื่อว่าแมงซานี้คงมีอิทธิพลต่อพวกเงี้ยวและเมืองเชียงตุงไม่น้อย ในพ.ศ.2428 มีรายงานว่ามีผู้ที่อ้างตนว่าเป็นแมงซาทำการล่องสมผู้คนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวว่ามีผู้ปลอมเป็นแมงซาเพื่อหลอกลวงผู้คนให้เข้าร่วมด้วยหลายครั้งแล้ว¹⁶⁷ เข้าใจว่าแมงซานี้ ภายหลังจากได้หนีไปในเขตของฝรั่งเศสโดยปรากฏในรายงานครั้งสุดท้าย พ.ศ.2445 โดยมีข่าวลือว่าแมงซาเข้าร่วมกับพี่ชายที่ไซ่ง่อนคิดการใหญ่โดยพ.ศ.2444 จะยกพวกเงี้ยว พม่า ลื้อ มาตีหัวเมืองลาวของสยามในเดือนมกราคมแต่ไม่ได้ลงมือเพราะเกิดสุริยุปราคาจึงงดไว้ แต่ยังคงคิดโจมตีอีกโดยรวบรวมบรรดาเงี้ยวและเจ้านายชาติเงี้ยวให้มาประชุมที่เมืองโก แลหัวปงโก ลับหองศึก โดยตัวแมงซาและพรรคพวกจะผ่านมาทางเมืองเชียงรายลงใต้และเรียกประชุมที่เมืองเชียงคำและจะเข้าตีตลอดหัวเมืองฝ่ายเหนือในวันที่ 15 พฤศจิกายน แต่เกิดเหตุกบฏเงี้ยวเมืองแพร่เสียก่อนจึงทำให้แผนชะงัก และมีแผนที่จะเข้าตีเมืองน่านโดยสยามเชื่อว่าเจ้านายพื้นเมืองบางคนมีส่วนร่วมร่วมกับแมงซา ทั้งนี้เงี้ยวได้แจ้งกับคนพื้นเมืองว่าให้หลบหนีไปเนื่องจากต้องการกวาดล้างพวกไทยและจีนให้หมด โดยวันที่ 15 พฤศจิกายนนี้จะเข้าตีเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองสุดท้าย¹⁶⁸ อย่างไรก็ตาม ไม่พบว่าแมงซาพาพวกเข้าโจมตีหัวเมืองล้านนาแต่อย่างใดและครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้ายในเอกสารฝ่ายไทยที่กล่าวถึงการเคลื่อนไหวของแมงซา

กรณีของเจ้าเม่งกุน เข้าใจว่าเป็นเจ้านายชั้นสูงของพม่าพระองค์หนึ่งถูกอังกฤษจับขังไว้ที่เมืองเบนเนอร์ 15 ในอินเดียได้ราว 20 กว่าปี ต่อมาได้หนีไปอยู่ในเขตเมืองเกนาโก ซึ่งเป็นเมืองของฝรั่งเศสใกล้เมืองกัลกัตตาและมีข่าวลือว่าฝรั่งเศสจะตั้งเจ้าเม่งกุนขึ้นเป็นเจ้า ทั้งนี้อังกฤษเกรงว่าหากฝรั่งเศสไม่ส่งตัวคืนปล่อยให้หนีเข้าเมืองลาวได้จะทำให้อังกฤษเดือดร้อนมาก ภายหลังจากเจ้าเม่งกุนรู้ว่าพม่าเสียให้กับอังกฤษจึงได้หนีออกจากเมืองเกนาโกโดยเดินทางเข้าพม่าแต่อังกฤษควบคุมเส้นทางไว้หมด และเดินทางเข้าทางเมืองญวนก็ไม่ได้เนื่องจากติดศึกย่อย ทำให้เจ้าเม่งกุนต้องเดินทางผ่านสยาม กงสุลอังกฤษได้ร้องขอให้สยามช่วยจับกุมตัวให้ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำตามที่ร้องขอเนื่องจาก

¹⁶⁴ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/1 ใบบอกเชียงใหม่ (มิถุนายน พ.ศ.2417 – 20 เมษายน พ.ศ.2436)

¹⁶⁵ หจข. ๑.5 ม.2.12ก/18 ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ.2428 – สิงหาคม พ.ศ.2430)

¹⁶⁶ หจข. ๑.5 บ.1.2/6 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)

¹⁶⁷ หจข. ๑.5 บ.1.2/19 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

¹⁶⁸ หจข. ก.ต.98.1/18 เงี้ยวจลาจล ตอน 10 (พ.ศ.2445)

มีสัญญาอังกฤษเรื่องการส่งผู้ร้ายข้ามแดน โดยพระองค์ระบุพรรณว่าเจ้าเม่งกุนไว้เพียงว่ามีอายุราว 40 ปีและมีพรรคพวกราว 30 คน¹⁶⁹

ในเดือนมกราคม พ.ศ.2432 เฮนรี ไมเคิล โยนส์ เขียนจดหมายถึงกรมหลวงเทเวศร์วังไชยโยปการ โดยส่งตำหนิรูปพรรณของเจ้าเม่งกุนมาให้สยาม โดยขณะนั้นเจ้าเม่งกุนถูกฝรั่งเศสจับขังไว้ในเมืองไซ่งอนเพื่อกันไม่ให้เข้าไปในเขตพม่าเพราะคนพม่ายังนับถือว่าเป็นเจ้านาย อังกฤษกลัวว่าเจ้าเม่งกุนจะทำกรรวบรวมพรรคพวกก่อกบฏ ภายหลังเจ้าเม่งกุนหนีการจับกุมตัวไปที่บ่อพลอยไพลินซึ่งมีชาวพม่าอาศัยอยู่มากและเกรงว่าจะเป็นสาเหตุให้พม่าในเมืองนั้นลุกขึ้นต่อต้าน รวมทั้งมีข่าวว่าหนีไปที่เมืองจันทบุรีด้วยโดยกรุงเทพฯ ได้ส่งจับตัวไว้ ภายหลังเจ้าเมืองจันทบุรีรายงานว่าเจอแต่ลูกน้อง 3 คนคือมองชูและมองเปียซึ่งหนีไปบ่อพลอย เหลือแต่ขุนหลงยังอยู่ในตลาดเมืองจันทบุรีจึงไต่สวนพบว่าเจ้าเม่งกุนยังอยู่ในเมืองไซ่งอนโดยส่งมองเปียไปบ่อพลอยเพื่อเกลี้ยกล่อมพม่าและตองชูซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสให้เข้าร่วมด้วย¹⁷⁰

เดือนพฤษภาคมปีเดียวกันนั้นมีรายงานว่าเจ้าเม่งกุนอาศัยอยู่ในเมืองไซ่งอนและวางแผนไปเมืองเชียงตุงเพื่อรวบรวมผู้คนเข้าตีเมืองอังวะโดยรัฐบาลฝรั่งเศสที่ไซ่งอนเป็นผู้ให้เงินใช้ทุกเดือนโดยมิสเตอร์ปาวีมีส่วนรู้เห็น อังกฤษให้ความสำคัญกับเรื่องนี้มากโดยขอร้องให้สยามช่วยจับเจ้าเม่งกุน ฝ่ายสยามได้มีคำสั่งให้เจ้าอนันตวรฤทธิ เจ้าเมืองน่านตั้งด่านดักจับแต่ไม่พบตัว¹⁷¹ เชื่อว่าเจ้าเม่งกุนนี้หนีรอดจากการจับกุมหลายครั้งแต่ยังคงวางแผนรวบรวมกำลังคนเข้าขับไล่อังกฤษอยู่เสมอ พื้นที่ที่เจ้าเม่งกุนส่งลูกน้องมาเกลี้ยกล่อมคนนั้นมีทั้งที่อยู่ในเขตของฝรั่งเศสเช่นเมืองพระตะบอง และอยู่ในเขตสยาม เช่นเมืองจันทบุรี โดยฝ่ายอังกฤษเองตามสืบข่าวเจ้าเม่งกุนไม่ลดละเช่นกัน¹⁷²

ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2456 นายพลตรีพระยาพิพิธเดชะ ผู้บัญชาการกองพลที่ 8 มณฑลพายัพรายงานว่าพวกของเจ้าเม่งกุนเข้ามาเกลี้ยกล่อมชาวพม่าในมณฑลพายัพและทำการล่อลวงผู้คนเพื่อตีเอาพม่ากลับคืน กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เสนาธิการทหารบกในขณะนั้นทรงรับทราบเรื่องนี้มานานแล้วโดยกล่าวว่าเจ้าเม่งกุนนี้ถือตัวว่าเป็นรัชทายาทเจ้าพม่าโดยวางแผนที่จะเข้าโจมตีอังกฤษเพื่อยึดพม่าคืนมาอยู่เสมอ และมีข่าวว่าเมื่อไม่นานนี้เจ้าเม่งกุนได้เข้ามาในกรุงเทพฯ โดยกงสุลอังกฤษได้

¹⁶⁹ หจข. ๕.๖ บ.1.2/18 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428), หจข. ๕.๖ บ.3/1 รายงานพระองค์ปฤษฎางค์ครั้งออกไปเป็นราชทูตพิเศษ (พ.ศ.2424 – 2427), หจข. ๕.๖ กต.18/5 มิสเตอร์สก็อตไปตรวจหัวเมืองฝ่ายเหนือ (1 ตุลาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2438)

¹⁷⁰ หจข. ๕.๖ กต.18/1 เจ้าเม่งกุน พม่ามาที่เมืองจันทบุรี (19 มกราคม พ.ศ.2432 – 3 มีนาคม พ.ศ.2439)

¹⁷¹ หจข. ๕.๖ บ.3/5 ความขัดข้องในสวนพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ (27 กันยายน พ.ศ.2433), หจข. ๕.๖ ม.2.12 ก/47 ใบบอกเมืองเชียงใหม่ น่าน เชียงทอง เมืองสิง (10 พฤศจิกายน พ.ศ.2432 – 4 มิถุนายน พ.ศ.2434)

¹⁷² หจข. ๕.๖ กต.18/23 ราชทูตอังกฤษขอให้สืบสวนเรื่องมองชวย คนใช้ของเจ้าเม่งกุน ซึ่งมาอยู่ในแขวงเมืองพระตะบอง (26 สิงหาคม พ.ศ.2441 – 21 สิงหาคม พ.ศ.2442), หจข. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาคที่ 3 การปราบเงี้ยว) (เอกสารเย็บเล่ม)

ขอร้องให้กองตระเวนช่วยสกัดจับ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถเชื่อว่าเรื่องนี้มีความจริงอยู่บ้าง และทรงเชื่อว่าเจ้าเม่งกุนคงทำการไม่สำเร็จแต่ถ้าปล่อยไว้โดยไม่ห้ามปรามอังกฤษจะกล่าวหาได้ว่า รัฐบาลสยามสมรั่วมคิดและจะผิดไมตรีกับอังกฤษ นายพลตรีพระยาพิพิธเดชะจึงหารีอกับกรมหลวง ดำรงราชานุภาพและเจ้าพระยายมราชเพื่อจับกุมตัวและเนรเทศไม่ให้ใช้พื้นที่ของสยามเป็นที่ประทุษร้าย แก่รัฐบาลอังกฤษ

ในเดือนเดียวกันนี้มีรายงานจากพลโทเจ้าไชยสงคราม ผู้ช่วยผู้บังคับการกองตำรวจภูธร ได้นำ จองทวะวะ ซึ่งเป็นตองซุและเป็นผู้สืบจับผู้ร้ายรายงานว่าพบคนใช้ของเจ้าเม่งกุนหลายคนอาศัยอยู่แถบ ประตูช้างเผือกและประตูสวนปุงข้างบ้านเจ้าสุริยะได้นำหนังสือซึ่งเป็นกระดาษการ์ดแข็งอย่างดีพิมพ์ด้วย ตัวอักษรฝรั่งเศษจำนวน 160 ฉบับมาแจกให้กับเฉพาะคนที่ไว้ใจโดยกำชับว่าใครนำความลับไปบอกมี โทษถึงตาย หนังสือดังกล่าวถูกแจกไปหลายแห่งโดยมีมองชวยโง่ง หัวหน้าทำไม้ที่เวียงป่าเป้ารับไป 60 ใบและมีข่าวว่านำไปแจกต่อ เมื่อสอบถามคนใช้ของเจ้าเม่งกุนพบว่าเจ้าเม่งกุนกับชาวพม่าทั้งหลายจะ เอาเมืองพม่าคืนแต่ไม่มีที่ตั้งตัวจึงคิดเอาเมืองเชียงใหม่เป็นฐานเพราะเห็นว่าเมืองเชียงใหม่เดิมเป็นของ พม่ามาก่อน แผนการที่คิดไว้นั้นคือการวางตัวพม่าไว้ทุกตำบลทุกหมู่บ้าน นัดกันแย่งชิงอาวุธตามโรงพัก ทุกแห่งโดยลงมือทำการพร้อมกัน ตัวเจ้าเม่งกุนมีกำหนดมาเมืองเชียงใหม่เดือนมีนาคม การนี้ปลัด มณฑลได้ทำการสืบสวนและพบหลักฐานหลายอย่าง เช่น รายชื่อเจ้านายและขุนนางล้านนา รวมทั้งพวก พ่อค้าที่ได้รับหนังสือไว้จำนวนหลายสิบคน อีกทั้งมีข่าวว่าเจ้าเม่งกุนได้เกลี้ยกล่อมให้เจ้าเมืองลำพูนเข้า ร่วมด้วย โดยขณะนั้นมีข่าวว่าเจ้าเม่งกุนได้เข้ามาที่กรุงเทพฯ หรือเมืองจันทบุรีแล้ว เมื่อเรื่องดังกล่าว ได้รับการรายงานไปยังพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระบรมราชดำริว่าเจ้า เม่งกุนนี้ออกเกลี้ยกล่อมคนเป็นพักๆ แต่คงทำการไม่สำเร็จและมักมีผู้นำชื่อไปแอบอ้างเกลี้ยกล่อมคน แล้วพาไปปล้นสะดมหรือหลอกเอาเงินกันตื้อๆ ซึ่งเป็นปัญหาอย่างมาก พระองค์จึงทรงกำชับให้ กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงนครบาลกวาดขันจับกุม¹⁷³ อย่างไรก็ตามในพ.ศ.2456 เจ้าเม่งกุนกับ พรรคพวกไม่ได้เข้าโจมตีเมืองเชียงใหม่แต่อย่างใด

ในปีต่อมายังคงมีข่าวเจ้าเม่งกุนรวมพรรคพวกเพื่อโจมตีหัวเมืองล้านนาอีก โดยเดือนตุลาคม พ.ศ.2457 มีข่าวว่ามองชอกโหงง เป็นคนเวียงป่าเป้าได้รับตราตั้งจากเจ้าเม่งกุนที่เมืองญวนให้เป็นเจ้า เมืองเชียงรายและให้ออกเกลี้ยกล่อมเงี้ยวและพม่าในเมืองเชียงราย เมืองเชียงแสนและเมืองเชียงใหม่ โดยผู้ใดยินยอมเป็นพวกให้แจกการ์ดชื่อเจ้าเม่งกุนติดตัวไว้ โดยเมืองลำปางและเมืองแพร่ได้มีการส่งคน ออกชักชวนเช่นกันโดยนัดหมายกันว่าเดือนพฤศจิกายนจะทำการจลาจลพร้อมกันทุกเมือง ทั้งนี้ให้คนที่ เข้าร่วมยกกำลังไปพร้อมกันที่เมืองเชียงของคอยรับเจ้าเม่งกุนที่จะเดินทางมาจากเมืองหลวงพระบางแล้ว จะรวบรวมคนขึ้นไปเมืองเชียงตุงเพื่อก่อกบฏต่อต้านอังกฤษ เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้ปรึกษากับ กงสุลอังกฤษโดยกงสุลอังกฤษเชื่อว่าในปีนี้อเจ้าเม่งกุนน่าจะทำการจริงเพราะในขณะนั้นอังกฤษติดพัน

¹⁷³ หจช. ๖.๖.๑.1/23 พวกเจ้าเม่งกุนเกลี้ยกล่อมคนในมณฑลพายัพ (11 กุมภาพันธ์ – มีนาคม พ.ศ.2456)

สงครามในยุโรป พวกพม่าและเงี้ยวคงคิดกำเริบขึ้น ดังนั้นกงสุลอังกฤษจึงขอร้องให้สยามช่วยดูแล เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้ส่งคนไปสอบสวนมองโชกโหงงที่เมืองเชียงใหม่แต่ไม่พบหลักฐาน จึงได้ส่งคนไปสืบข่าวที่เวียงป่าเป้าโดยออกหมายค้นเรื่องดังกล่าวตรงๆ ไม่ได้จึงใช้วิธีอ้างว่าเป็นการค้นฝิ่นเถื่อนมองชอกโหงงนี้เป็นพ่อค้าไม้ที่ร่ำรวยโดยทำการค้าไม้กับบริษัทบอมเบย์เบอร์มาเป็นเวลานาน เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์เกรงว่าคนที่ให้ข่าวอาจเป็นอริกันกับมองโชกโหงงก็เป็นได้ อีกทั้งสงครามในยุโรปครั้งนี้ อังกฤษและฝรั่งเศสเป็นมิตรกันโดยอังกฤษกำชับให้ฝรั่งเศสช่วยดูแลเจ้าเม่งกุนที่เมืองญวนไม่ให้ก่อกวนได้ ฝ่ายสยามเองก็ปล่อยให้เข้ามาประทุษร้ายอังกฤษซึ่งเป็นประเทศที่เป็นมิตรในสยามไม่ได้¹⁷⁴ เรื่องของเจ้าเม่งกุนนี้ปรากฏในเอกสารฝ่ายสยามครั้งสุดท้ายในพ.ศ.2457 โดยขณะนั้นเจ้าเม่งกุนน่าจะมียุอายุได้ราว 70 ปี จากนั้นไม่พบข่าวเกี่ยวกับเจ้าเม่งกุนอีกต่อไป

นอกจากเม่งซาและเจ้าเม่งกุนแล้ว ยังมีพวกเงี้ยวกลุ่มย่อยๆ ที่ไม่ยอมรับอำนาจรัฐบาลสยาม โดยเงี้ยวเป็นกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่งในหัวเมืองล้านนาแม้ว่าเราไม่สามารถประมาณได้ว่ามีสัดส่วนเท่าใดของราษฎรพื้นเมืองแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบเทียบไว้ว่า “...เงี้ยวมีอยู่ทั่วไป เหมือนเจ๊กในบางกอก...” โดยเงี้ยวบางกลุ่มได้สร้างปัญหาขึ้นอีกในพ.ศ.2446 – 2447 เนื่องจากการปราบกบฏเงี้ยวเมืองแพร่อย่างรุนแรงทำให้บางส่วนหนีไปอยู่ที่เมืองเชียงของตั้งแต่พ.ศ.2445 โดยพระยาจิตตวงษา เจ้าเมืองเชียงของร่วมกับเอเยนต์ฝรั่งเศสทำบัญชีรายชื่อและสัตว์พาหนะของเงี้ยวโดยให้เข้ามาพักในเมืองเชียงของและอุดหนุนเสบียงให้ราว 300 คนเศษ¹⁷⁵

ในพ.ศ.2445 เจ้าอุปราช เสนาบดีมหาดไทยเมืองน่านขึ้นไปตรวจราชการเมืองเชียงของและเตือนให้พระยาจิตตวงษา เจ้าเมืองเชียงของส่งค่าแรงแทนเกณฑ์ที่ค้างอยู่ แต่พระยาจิตตวงษาไม่ยอมส่งโดยอ้างว่าไม่มีหนังสือประทับตราสามดวงกำกับมาจนเจ้าอุปราชต้องใช้กำลังทหารเข้าบังคับ การที่พระยาจิตตวงษาไม่ยอมส่งเงินค่าแรงแทนเกณฑ์นี้สยามเชื่อเป็นเพราะฝรั่งเศสยุยง โดยกรุงเทพฯ เริ่มได้ข่าวว่าพระยาจิตตวงษาเอาใจออกห่างไปเข้ากับฝรั่งเศสตั้งแต่เดือนเมษายนพ.ศ.2445¹⁷⁶ ทั้งนี้เมืองเชียงของมีพื้นที่ครอบคลุมทั้ง 2 ฝั่งแม่น้ำโขงโดยฝั่งซ้ายเป็นของฝรั่งเศส เมื่อเกิดเหตุการณ์วุ่นวายใดๆ คนร้ายมักหนีข้ามแม่น้ำโขงและสยามไม่สามารถยกกองทัพตามเข้าไประงับเหตุได้เนื่องจากติดสัญญา 25 กิโลเมตรซึ่งห้ามมิให้สยามนำกองทัพเข้าเมืองเชียงของจึงกลายเป็นแหล่งหลบซ่อนของพวกเขา¹⁷⁷

เหตุการณ์ความวุ่นวายของเงี้ยวในครั้งนี้มาจากการที่พระยาจิตตวงษาเองไม่สามารถควบคุมลูกน้องของตนรวมทั้งไม่สามารถทำให้เงี้ยวจงรักภักดีต่อตนเองได้ กล่าวคือในเดือนมีนาคม พ.ศ.2446

¹⁷⁴ หจข. ร.6 ม.27/6 อังกฤษมีความสงสัยพม่าเงี้ยวแขกในมณฑลพายัพจะก่อการจลาจลต่ออังกฤษ (19 ตุลาคม พ.ศ.2457 – 2 ตุลาคม พ.ศ.2458)

¹⁷⁵ หจข. กต.98.1/8 เงี้ยวปล้นเมืองแพร่ ตอน 1 (พ.ศ.2445), หจข. กต.98.1/46 ปราบปรามเงี้ยวเมืองเชียงของกับเชียงแสน (พ.ศ.2447)

¹⁷⁶ หจข. กต.98.1/43 ผู้ร้ายเงี้ยวก่อการจลาจลที่เมืองเชียงของ (พ.ศ.2447)

¹⁷⁷ หจข. กต.98.1/8 เงี้ยวปล้นเมืองแพร่ ตอน 1 (พ.ศ.2445)

พระยาจัตรงวงษาได้จัดงานศพของมารดาโดยพระยาอุปราชาขอเปิดบ่อนการพนันซึ่งได้รับอนุญาตโดยมีข้อแม้ว่าห้ามมิให้บุตรหลานของพระยาจัตรงวงษาเล่นการพนันเนื่องจากกลัวเหตุวิวาท ในคืนที่ 2 และ 3 ได้เกิดเหตุวิวาทขึ้นซึ่งต้นเหตุมาจากผู้ที่เป็นบริวารของพระยาจัตรงวงษาและคนอื่นๆ ทำให้บุตรพระยาจัตรงวงษาใช้ปืนยิงผู้ขึ้นฟ้าจนราษฎรแตกตื่นกลับบ้านเรือนของตน พวกเงี้ยวจึงเรียกพรรคพวกจากเมืองเชียงแสนและเมืองอื่นๆ ที่อยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเข้ามาจำนวนมาก ต่อมาสิ่งพงซึ่งเป็นหัวหน้าเงี้ยวฟ้องร้องต่อพระยาอุปราชาให้ชำระความบุตรหลานพระยาจัตรงวงษาที่ทำร้ายพวกเงี้ยวในวงพนัน กรมการเมืองจึงตัดสินใจให้บุตรหลานพระยาจัตรงวงษาขอขมาและนำเงินมาทำขวัญเจ้าของบ่อนแต่พวกเงี้ยวไม่ยอมรับและบังคับให้พระยาจัตรงวงษาจ่ายค่าปรับเป็นเงินหกหมื่นบาทเศษ พระยาจัตรงวงษาจึงข้ามไปขอคำปรึกษาจากฝรั่งเศส โดยระหว่างนี้พวกเงี้ยวประกาศจะริบทรัพย์สมบัติพระยาจัตรงวงษาและเผาบ้านเรือนเจ้านายและราษฎรในเวียงให้หมด พระยาจัตรงวงษาจึงหนีไปอยู่กับฝรั่งเศสและโทรเลขขอกำลังทหารเข้าไปช่วยเหลือ เงี้ยวในเวียงจึงเข้าริบทรัพย์สินของพระยาจัตรงวงษาและตั้งพระยาอุปราชาเป็นเจ้าเมือง จากนั้นจึงประกาศให้ราษฎรรับทราบข่าวการเปลี่ยนตัวเจ้าเมืองใหม่¹⁷⁸

เมื่อเมืองน่านทราบข่าวจึงได้แจ้งไปยังมณฑลพายัพและกระทรวงมหาดไทยเพื่อขอให้กระทรวงต่างประเทศแจ้งรัฐบาลฝรั่งเศสว่าสยามจะส่งทหารเข้าไปปราบปรามเงี้ยวในพื้นที่ 25 กิโลเมตรซึ่งต้องใช้ชั้นเชิงทางการทูตเป็นเวลานานกว่าที่ฝรั่งเศสจะอนุญาต สยามจึงได้นำทหารจากเมืองเชียงรายและเมืองเชียงคำขึ้นไปโดยกำชับให้ปฏิบัติงานอย่างละเอียดรอบคอบและสร้างธรรมเนียมปฏิบัติที่ดีให้ปรากฏแก่ราษฎรและชาวฝรั่งเศส¹⁷⁹ ทั้งนี้สยามให้ความระมัดระวังอย่างมากเนื่องจากเมืองเชียงของเป็นพื้นที่ล่อแหลมและมีคนหลากหลายชาติพันธุ์อาศัยอยู่ รวมทั้งไม่แน่ใจว่าพระยาจัตรงวงษาเองจะเข้ากับฝรั่งเศสและสร้างสถานการณ์ความวุ่นวายนี้ขึ้นมาเพื่อที่ฝรั่งเศสจะใช้เป็นข้ออ้างเข้ายึดพื้นที่ 25 กิโลเมตรของแม่น้ำโขง¹⁸⁰

เมื่อกองทหารจากเมืองเชียงรายเดินทางมาถึงพระยาจัตรงวงษาและกรมการเมืองได้ข้ามแม่น้ำโขงมารอรับ จากนั้นทหารจึงเข้าตีเงี้ยวในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2447 โดยเงี้ยวได้หนีข้ามแม่น้ำโขงไปยังฝั่งของฝรั่งเศส บ้างหนีไปทางเมืองเชียงราย ส่วนที่หนีไปทางฝรั่งเศสสยามไม่สามารถตามจับตัวได้และฝรั่งเศสไม่ยอมส่งตัวผู้ร้ายมาให้โดยเฉพาะผู้ร้ายที่เป็นคนในบังคับของตนและให้รัฐบาลสยามทำหนังสือสัญญาก่อนจึงจะส่งตัวมาให้ดำเนินคดี¹⁸¹ ทั้งนี้ผู้ร้ายเงี้ยวมีทั้งที่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสและอังกฤษ โดยสยามถือว่าคนที่ไม่มีหนังสือสำหรับตัวว่าเป็นคนในบังคับชาติใดให้ถือว่าเป็นคนในบังคับสยาม

¹⁷⁸ หจข. กต.98.1/46 ปราบปรามเงี้ยวเมืองเชียงของกับเชียงแสน (พ.ศ.2447)

¹⁷⁹ หจข. กต.98.1/45 สำเนาเรื่องผู้ร้ายเงี้ยวจลาจลที่เมืองเชียงของ (พ.ศ.2447), *The Laos News* 1, 4 (October, 1904): p 102.

¹⁸⁰ หจข. กต.98.1/42 เงี้ยวทำการจลาจลที่เมืองเชียงของ (พ.ศ.2447), หจข. กต.98.1/43 ผู้ร้ายเงี้ยวก่อการจลาจลที่เมืองเชียงของ (พ.ศ.2447)

¹⁸¹ หจข. กต.98.1/46 ปราบปรามเงี้ยวเมืองเชียงของกับเชียงแสน (พ.ศ.2447)

เมื่อเหตุการณ์สงบลงพระยาบรมบาทบำรุงข้าหลวงเมืองน่านได้ออกตรวจตราบ้านเมืองและเสนอว่าเมืองเชียงของนี้การจัดการปกครองให้เข้มงวดเหมือนหัวเมืองชั้นในคงเป็นไปได้ยากเพราะเป็นพื้นที่ล่อแหลม และควรให้พระยาจัตตวงษาเป็นเจ้าเมืองตามเดิมแม้ว่าจะมีข้อกล่าวหาว่าไปเข้ากับฝรั่งเศสติดตัวอยู่แต่คงต้องให้รับราชการต่อไปโดยตั้งค่าตอบแทนเป็นรายเดือน ส่วนการเก็บผลประโยชน์ให้เก็บเท่าหัวเมืองชั้นในเพราะหากราษฎรข้ามไปฝั่งซ้ายอยู่กับฝรั่งเศสจะถูกเรียกเก็บหนักกว่าสยาม¹⁸²

ด้านการดูแลป้องกันเมืองเชียงของ เนื่องจากติดสัญญาที่สยามไม่สามารถลงกำลังทหารไว้ในพื้นที่ 25 กิโลเมตรได้จึงใช้วิธีการจัดตั้งกองอาสาประจำด่าน อย่างไรก็ตามกองอาสาชั้นนี้คงไม่สามารถสร้างความเกรงกลัวให้กับผู้ร้ายได้มากนักเนื่องจากพ.ศ.2448 – 2449 ยังคงมีผู้ร้ายลอบมาจากทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเข้ามาถึงที่ว่าการแขวงและบ้านเรือนข้าราชการในเมืองเชียงแสนน้อยและหนีข้ามกลับไปทางเดิมโดยสยามเชื่อว่าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสที่เข้ามาก่อวุ่น¹⁸³

ในเดือนกันยายนพ.ศ.2449 มีโทรเลขลับจากเจ้าเมืองลำปางว่าหนานมังคะละกับน้อยธรรมวงษ์จะก่อการจลาจลที่เชียงใหม่ โดยหนานมังคะละเป็นคนลำปางแต่ได้อ้างตนว่าเป็นคนในบังคับอังกฤษ¹⁸⁴ เข้าใจว่าคงเป็นการกล่าวอ้างเพื่อหลบหนีการจับกุม อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏข่าวการก่อจลาจลขึ้นแต่อย่างใด ในเดือนกุมภาพันธ์พ.ศ.2452 พวกเงี้ยวได้สร้างความวุ่นวายอีกครั้งโดยเงี้ยวในเขตอำเภอแม่วาง 30 คนวางแผนบุกปล้นที่ว่าการอำเภอแม่แจ่ม เขตเมืองแพร่ แต่ทางการรู้ล่วงหน้านายอำเภอแม่แจ่มจึงเกณฑ์ตำรวจภูธรร่วมกับราษฎรป้องกันไว้ได้และไล่ยิงเงี้ยวจนหนีไปรวมตัวที่ห้วยแม่สะ ปลายเขตอำเภอแม่วาง พวกที่ถูกจับกุมได้ให้การว่าเป็นคนในบังคับต่างประเทศสยามจึงต้องส่งตัวไปชำระความที่ศาลต่างประเทศ พระยาศรีสุทเทพจึงปรึกษากับพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์และเจ้าอุปราชให้จัดพลตำรวจภูธรที่อยู่ประจำตามอำเภอแยกเป็นกองๆ แต่ละกองมีนายสิบเป็นหัวหน้าออกเดินตรวจทั้งในเมืองและนอกเมือง ระหว่างเมืองให้ขุนพิทักษ์โกธิลาวันและนายสิบเอกคนหนึ่งเป็นหัวหน้าคุมตำรวจภูธรจำนวน 9 คน เดินสายออกจากเมืองเชียงใหม่ไปเมืองสะเมิง เมืองแจ่ม เมืองฮอด เมืองเถิน เมืองลอง และเมืองแพร่ บรรจบกับกองที่ 2 ที่เมืองแพร่ แล้วเดินเปลี่ยนทางสลับกันไป กองที่ 2 ให้ขุนจอมจรรยาบาลและจ่านายสิบคนหนึ่งเป็นหัวหน้าคุมตำรวจภูธร 9 คน ออกจากเมืองเชียงใหม่ ไปทางเมืองแม่แตง เมืองเชียงดาว เมืองพร้าว เมืองฝาง เมืองเชียงแสน เมืองเชียงคำ เมืองปัว เมืองศรีสะเกษ เมืองท่าปลา เมืองแม่พวกและเมืองแพร่ โดยบรรจบกับกองที่ 1 แล้วเดินเปลี่ยนทางกัน¹⁸⁵

ปัญหาเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตที่เกี่ยวกับคนในบังคับต่างประเทศน่าจะค่อยๆ ลดลงหลังจากที่สยามทำสัญญากับฝรั่งเศสในเดือนมีนาคมพ.ศ.2449 โดยสยามยกเมืองพระตะบอง เสียม-

¹⁸² หจข. กต.98.1/43 ผู้ร้ายเงี้ยวก่อการจลาจลที่เมืองเชียงของ (พ.ศ.2447)

¹⁸³ หจข. ร.5 ม.58/87 จัดตั้งกองอาสา (4 พฤษภาคม พ.ศ.2448 – 29 มิถุนายน พ.ศ.2449)

¹⁸⁴ หจข. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาคที่ 3 ตอนที่ 1 มณฑลพายัพและการปราบฮ่อ) (เอกสารเย็บเล่ม)

¹⁸⁵ หจข. ร.5 ม.63/13 ผู้ร้ายเงี้ยวจะเข้าปล้นที่ว่าการอำเภอแม่แจ่ม (4 – 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2452)

ราษฎรและศรีโสมภณีให้กับฝรั่งเศสเพื่อแลกกับการที่คนเอเชียซึ่งจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสหลังจากนี้ต้องขึ้นศาลไทยและคนเหล่านี้สามารถถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดิน¹⁸⁶ มีอิสระในการเดินทางค้าขายและได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์ทหาร กับอังกฤษก็เช่นกันสยามได้ทำสัญญาฉบับใหม่กับอังกฤษโดยให้คนในบังคับอังกฤษที่จดทะเบียนหลังวันทำสัญญาวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ.2451 เมื่อมีคดีความให้ศาลสยามเป็นผู้ตัดสิน อย่างไรก็ตามยังคงมีคนไปจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษอยู่มาก

ปัญหาซึ่งเกิดจากความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นคนในบังคับตะวันตกซึ่งเคลื่อนย้ายไปมาตามชายแดนแม่น้ำโขงบริเวณพ่ายพเหนือมีมากขึ้นนับตั้งแต่เกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 โดยฝรั่งเศสติดพันสงครามกับเยอรมนีและส่งคนออกเรียไรเงินราษฎรตลอดจนหมู่บ้านละ 1 เซนต์เพื่อส่งไปช่วยค่ารักษาคนบาดเจ็บจากสงครามและได้ถอนทหารฝรั่งเศสที่เป็นกองหนุนและพวกที่ทำห้างป่าไม้ไปรบ¹⁸⁷ ทำให้ฮ่อ เงี้ยว ญวน ไทดำและกลุ่มอื่นๆ ถือโอกาสลุกขึ้นต่อต้าน โดยปลายพ.ศ.2457 หลวงโยนกกิจพิจารณ์ ปลัดเมืองเชียงรายได้พบกับข้าหลวงฝรั่งเศสประจำเมืองห้วยทรายซึ่งอยู่ตรงข้ามเมืองเชียงของ โดยข้าหลวงฝรั่งเศสเล่าว่ามีไทดำและญวนก่อจลาจลขึ้นในเขตสิบสองจุไทและสิบสองพันนาซึ่งเป็นชายแดนฝรั่งเศสและจีน และได้ทำการปล้นฆ่าข้าหลวงแขวงชาเหนือและทหารตายรวมทั้งตัดสายโทรเลข การนี้ได้ชักชวนญวนจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปสมทบด้วย นอกจากนี้ยังมีข่าวว่าพวกฮ่อจะเข้าตีเมืองสิงโดยเจ้าฟ้าเมืองสิงได้ทิ้งเมืองหนีไปเมืองเชียงตุง ฝรั่งเศสจึงร้องขอให้สยามช่วยตั้งด่านจับกุมผู้ร้าย เมื่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงทราบข่าวได้มีหนังสือกำชับให้มณฑลที่อยู่ตามชายแดนเช่น มณฑลพายัพซึ่งอาจตื่นตกใจไปกับเหตุการณ์สงครามในยุโรป โดยพระองค์เกรงว่าพวกเงี้ยว พม่าและญวนอาจใช้โอกาสนี้เข้ามาส่งสมผู้คนในเขตสยาม และต้องระงับอย่าให้คนเหล่านี้ไปยุยงราษฎรที่เป็นพวกเดียวกันให้ก่อการร้ายกับทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส เนื่องจากพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในสงครามคราวนี้คือวางตัวเป็นกลาง¹⁸⁸

¹⁸⁶ หจช. ร.6 กษ.7/1 ประกาศข้อบังคับการออกใบเหยียบย่ำที่ดินชั่วคราว (15 ตุลาคม พ.ศ.2453 - 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2454)

¹⁸⁷ หจช. ร.6 ม.27/7 ฝรั่งเศสทางบ้านห้วยทรายและอังกฤษทางเมืองเชียงตุงจัดการต่างๆ เนื่องด้วยการสงครามในยุโรป (4 - 7 พฤศจิกายน พ.ศ.2457)

¹⁸⁸ สถานการณ์บริเวณพ่ายพเหนือในช่วงเดือนมกราคมพ.ศ.2457 - พฤศจิกายนพ.ศ.2458 วนวายมากจากการที่ฮ่อเข้าตีเมืองสิงและเมืองจุนแตก และยกมาล้อมบ้านห้วยทรายโดยเผาป่าอ้อมค่ายของฝรั่งเศสและรวบรวมคนเข้าตีหลวงพระบางและเมืองไซโดยมีกำลังราว 4,000 คน นอกจากนี้ยังมีพวกเงี้ยวที่เชื่อว่าพระยาศรีสองเมืองกับพวกซึ่งได้รับการสนับสนุนจากพระยาพ่อเมืองมิ่งซึ่งอยู่ในเขตสิบสองพันนาของฝรั่งเศสเข้าปล้นบ้านห้วยทรายทำให้ราษฎรอพยพมาอยู่ฝั่งเชียงของจำนวนมาก โดยสยามได้โดยระดมตำรวจภูธรจากเมืองเชียงคำ เชียงแสนและเมืองเชียงรายได้ตั้งด่านในเดือนกรกฎาคมพ.ศ.2458 ฮ่อจำนวน 1,000 คนเข้าปล้นเมืองซำและฆ่าข้าหลวงฝรั่งเศสตายและปล้นปืนไปได้ 200 กระบอก ฝรั่งเศสจึงส่งทหารจากเมืองไซงอนและปากเซไปปราบฮ่อที่เมืองสิงและเมืองจุน ในเดือนพฤศจิกายนฝรั่งเศสได้ส่งทหารไปปราบเงี้ยวจนแตกหนีไปจากเมืองมิ่งและสั่งให้เผาเรือนเงี้ยวทั้งหมดเรื่องดังกล่าวจึงยุติลงโดยมีคนหลายกลุ่ม

ในด้านของอังกฤษที่เมืองเชียงตุงรัฐบาลอังกฤษไม่ได้เรียกรับเงินกับราษฎรแต่ได้ออกประกาศไม่ให้ราษฎรตื่นตื่นเข้าใจผิดโดยเรียกเจ้าฟ้าเชียงตุงไปประชุมที่อองวะ และได้ถอนทหารที่ประจำเมืองเชียงตุง 600 คนไปช่วยสงครามเหลือประจำการเพียง 400 คน โดยสยามเชื่อว่าอังกฤษไม่กล้าเรียกรับเงินเป็นเพราะกลัวเงี้ยวลุกขึ้นก่อกบฏ¹⁸⁹ ในอินเดียมีรายงานว่าชาวอินเดียลุกขึ้นก่อกบฏเช่นกันโดยรัฐบาลอังกฤษในพม่าได้ส่งคนเข้ามาสืบข่าวแขกในมณฑลพายัพที่เมืองเชียงใหม่ในเดือนกันยายน พ.ศ. 2457 และได้เดินทางไปเมืองเชียงดาว เมืองงายและกลับเข้าไปในเขตพม่า โดยอังกฤษเชื่อว่าแขกในมณฑลพายัพจะเข้าร่วมกบฏกับเจ้าหญิงเกรียง¹⁹⁰ (กะเหรี่ยง) ชื่อว่ามีเมืองซึ่งเป็นลูกเลี้ยงของเจ้าเมืองกันทรวัตติ์และได้ตั้งตัวเป็นหัวหน้าชักชวนพวกเกรียง พม่าและเงี้ยวกบฏต่ออังกฤษ อีกทั้งมีข่าวว่ามีเมืองมาอยู่ที่เมืองเชียงใหม่โดยกลับออกไปทางพม่าที่เมืองหางภายหลังถูกรัฐบาลพม่าจับตัวไว้ได้¹⁹¹

นอกจากปัญหาเรื่องความไม่สงบแล้วยังมีเรื่องการเรียกเก็บผลประโยชน์ที่สยามไม่อาจทำได้เต็มที่ เช่น การที่ฝรั่งเศสกำชับให้มีคนในบังคับของตนจ่ายเงินค่าราชการให้กับสยาม¹⁹² โดยคนบางกลุ่มอ้างสิทธิการเป็นคนในบังคับต่างชาติหลีกเลี่ยงจากการเกณฑ์แรงงานเพื่อการโยธา¹⁹³ หรือการตั้งด่านเก็บภาษีขาเข้าขาออกที่ไม่สามารถทำได้ในบางเมืองที่อยู่ในเขต 25 กิโลเมตร¹⁹⁴ ปัญหาอีกประการหนึ่งคือการที่คนจีนอพยพขึ้นมาทำการค้าในหัวเมืองล้านนามากขึ้นและใช้วิธีโอนสัญชาติเป็นคนในบังคับตะวันตกเพื่อลักลอบขนสินค้าโดยบังเอิญของต่างชาติกำกับไว้ซึ่งสยามไม่สามารถตรวจค้นได้¹⁹⁵ สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดความไม่เสมอภาคระหว่างคนพื้นเมืองและคนในบังคับต่างชาติและสร้างความอึดอัดใจให้กับรัฐบาลสยาม

แม้ว่าหลังพ.ศ.2451 สยามมีสิทธิที่จะตัดสินคดีคนในบังคับอังกฤษและฝรั่งเศสแต่ยังคงต้องขึ้นศาลต่างประเทศมิใช่ศาลเมืองเหมือนราษฎรทั่วไป บางครั้งเมื่อเกิดคดีความได้สร้างความสับสนในการส่งฟ้องศาลทำให้เกิดการกระทบกระทั่งกับอังกฤษและฝรั่งเศส เช่น ในเดือนกรกฎาคมพ.ศ.2453 ทูต

ทะเลาะเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองเชียงของและเมืองเชียงแสน, หจข. ร.6 ม.3.6ข/6 พวกมั่วยั่วทางเชียงของในเขตฝรั่งเศส ก่อการวุ่นวาย (13 ตุลาคม – 23 มีนาคม พ.ศ.2462)

¹⁸⁹ หจข. ร.6 ม.27/7 ฝรั่งเศสทางบ้านห้วยทรายและอังกฤษทางเมืองเชียงตุงจัดการต่างๆ เนื่องด้วยการสงครามในยุโรป (4 – 7 พฤศจิกายน พ.ศ.2457)

¹⁹⁰ ในเอกสารต้นฉบับใช้คำว่า “เกรียง” ซึ่งน่าจะหมายถึงกะเหรี่ยง

¹⁹¹ หจข. ร.6 ม.27/6 อังกฤษมีความสงสัยพม่าเงี้ยวแขกในมณฑลพายัพจะก่อการจลาจลต่ออังกฤษ (19 ตุลาคม พ.ศ.2457 – 2 ตุลาคม พ.ศ.2458)

¹⁹² หจข. ร.5 กต.18/5 มิสเตอร์สก็อตไปตรวจหัวเมืองฝ่ายเหนือ (1 ตุลาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2448)

¹⁹³ หจข. ร.5 ม.58/125 รายงานหม่อมมุดมข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (21 – 25 เมษายน พ.ศ.2443)

¹⁹⁴ หจข. ร.5 ม.58/59 ภาษีอากรต่างๆ ทางลาวเฉียง (1 กรกฎาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2439)

¹⁹⁵ มาร์โก ทาเก แมคมอร์แรน, “ประวัติและพัฒนาการของการค้าขายในลำปางตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึง ค.ศ.1839,” *วารสารมนุษยศาสตร์* 12, 1 (กรกฎาคม – ธันวาคม, 2526): 12.

อังกฤษกับกระทรวงยุติธรรมพิพาทกันเนื่องมาจากการฟ้องร้องคดีความคนในบังคับที่ไม่ระบุสัญชาติของตนคดีจึงถูกส่งฟ้องไปให้ศาลไทยตัดสิน อังกฤษได้คัดค้านและขอให้ผู้พิพากษาศาลฎีกาตีความก่อน แต่กระทรวงยุติธรรมปฏิเสธโดยอ้างว่าไม่มีในสัญญาและเป็นหน้าที่ที่คู่ความต้องแจ้งและแสดงหลักฐานว่าเป็นคนในบังคับต่างชาติ ทูตอังกฤษจึงไม่พอใจมาก¹⁹⁶ กรณีคล้ายคลึงกันนี้ได้เกิดกับฝรั่งเศสเช่นกัน โดยเดือนเมษายนพ.ศ.2454 นายคุณชาติขมุ ลักลอบทำสุราเถื่อนภายหลังโดนจับและไม่ได้อ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส กรมการเมืองแพร่จึงสั่งฟ้องแต่กงสุลฝรั่งเศสไม่ยอมรับโดยอ้างว่าสยามทำผิดที่ไม่ส่งตัวไปฟ้องยังศาลต่างประเทศ แต่สยามอ้างว่านายคุณไม่แจ้งว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส กงสุลฝรั่งเศสจึงกล่าวว่าคุณจากการแต่งกายของนายคุณที่เป็นขมุซึ่งไว้ทรงผมสูงก็น่าจะรู้ แต่สยามได้โต้แย้งว่าการเป็นคนในบังคับชาติใดเป็นเรื่องที่จำเลยต้องบอกด้วยตนเอง อีกทั้งขมุที่เป็นคนบังคับสยามก็มีจำนวนมาก กงสุลฝรั่งเศสจึงไม่พอใจและทำข้อตกลงใหม่กับกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงต่างประเทศให้มีการแจ้งสัญชาติก่อนการไต่สวน¹⁹⁷

ผลจากการที่สยามเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์กับหัวเมืองล้านนาให้กลายเป็นมณฑลหนึ่งในพระราชอาณาเขตด้วยวิธีการควบคุมการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ทำให้คนกลุ่มต่างๆ เริ่มเปลี่ยนแปลงสถานภาพของตนโดยประชากรส่วนใหญ่เริ่มหลุดออกจากพันธะที่มีต่อเจ้านายโดยมีโครงสร้างการปกครองของสยามเข้ามาแทนที่ บรรดาเจ้านายต่างปรับตัวให้คงฐานะของตนไว้ให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ในขณะที่คนส่วนใหญ่เริ่มมีโอกาสทางการประกอบอาชีพเพื่อเลื่อนฐานะของตนได้มากยิ่งขึ้น ในช่วงของการปรับเปลี่ยนนี้ปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างเด่นชัดคือการแบ่งแยกระหว่างคนสยามและคนพื้นเมือง โดยบางกลุ่มถึงกับลุกขึ้นจับอาวุธขึ้นต่อต้าน บ้างใช้ความเชื่อดั้งเดิมของสังคมเป็นข้ออ้างในการไม่ปฏิบัติตาม ภายหลังการปราบกบฏเงี้ยวเมืองแพร่โดยใช้กำลังทางทหารอย่างรุนแรงทำให้บริเวณศูนย์กลางอำนาจปกครองไม่ปรากฏการใช้อาวุธขึ้นสู้่อีกต่อไป แต่บริเวณพื้นที่ชายขอบที่อำนาจรัฐยังไม่สามารถเข้าถึง ซึ่งรวมถึงกลุ่มคนที่เป็นคนในบังคับต่างชาติได้กลายเป็นสิ่งที่สร้างปัญหาให้กับรัฐสยาม ประกอบกับความวุ่นวายจากเหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่ 1 ทำให้รัฐเพื่อนบ้านของสยามเริ่มมีการเคลื่อนไหวเพื่อขับไล่เจ้าอาณานิคมโดยใช้มณฑลพายัพเป็นฐานสั่งสมกำลังคน ทำให้สยามต้องปรับเปลี่ยนนโยบายใหม่ในการปกครองโดยต้องพยายามดึงเอาคนเหล่านั้นให้มีความรู้สึกจงรักภักดีต่อรัฐสยาม ซึ่งผู้วิจัยจะกล่าวถึงในบทต่อไป

¹⁹⁶ หจข. ๑.5 ย.8/30 จัดการศาลมณฑลพายัพและมีคำสั่งพระยาสุรสีห์เรื่องความอาญาที่เกี่ยวกับคนในบังคับมีเรื่องตั้งศาลต่างประเทศ (26 กุมภาพันธ์ พ.ศ./2443 – 12 กันยายน พ.ศ.2453)

¹⁹⁷ หจข. ๑.6 ม.18/4 สุราและฝิ่นเถื่อนในมณฑลพายัพ (18 เมษายน พ.ศ.2454 – 13 มิถุนายน พ.ศ.2455)

บทที่ 7

การลบบทความเป็นอื่นระหว่างล้านนาและสยาม

จากการที่รัฐสยามเข้าควบคุมการปกครองในมณฑลพายัพตั้งแต่ทศวรรษที่ 2420 – 2460 และสลายอำนาจท้องถิ่นของเจ้านายและขุนนางโดยทำให้ราษฎรพื้นเมืองมีพันธะโดยตรงต่อรัฐ ส่งผลให้เกิดการปรับตัวและการต่อต้านอำนาจของสยามในรูปแบบต่างๆ ปัญหาสำคัญคือความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างคนสยามและคนพื้นเมือง อีกทั้งอำนาจของสยามเองยังไม่สามารถเข้าถึงคนได้ทุกกลุ่มโดยมีอุปสรรคสำคัญคือความหลากหลายทางชาติพันธุ์ทั้งที่เป็นคนพื้นเมืองและคนในบังคับต่างชาติ ในบทนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการบริหารและการทำงานของข้าราชการสยาม การใช้นโยบายชาตินิยมเพื่อลบล้างความแตกต่างทางชาติพันธุ์ การจัดการศึกษาเพื่อลบบทวลล้านนา สิ่งพิมพ์กับการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ การดูแลความเป็นอยู่ของราษฎรและการเชื่อมโยงเศรษฐกิจ การเสด็จประพาสมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และการอุปถัมภ์เจ้านายฝ่ายเหนือ

การปรับเปลี่ยนโครงสร้างการบริหารและการทำงานของข้าราชการสยาม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงปรับปรุงโครงสร้างการปกครองโดยการสลายอำนาจท้องถิ่นและสร้างระบบราชการเพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ในขณะเดียวกันก็ทรงกระจายอำนาจและหน้าที่ไปยังเสนาบดีกระทรวงต่างๆ ในส่วนหัวเมืองทรงให้สมุหเทศาภิบาลแต่ละมณฑลมีอำนาจในการบริหารตามพระราชบัญญัติการปกครองท้องถิ่นที่โดยขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทยซึ่งทำหน้าที่เป็นตัวกลางประสานงานกับกระทรวงอื่นๆ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงรู้สึกถึงความไม่มั่นคงในราชบัลลังก์ จากการที่พระองค์ทรงเดินทางไปศึกษาต่างประเทศเป็นเวลานานทำให้ขาดความสนิทสนมคุ้นเคยกับเสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่งในทัศนะของพระองค์บุคคลเหล่านี้ไม่เชื่อมั่นในความสามารถในการบริหารบ้านเมืองของพระองค์¹ ความรู้สึกไม่ไว้วางพระทัยถูกตอกย้ำด้วยการทำทนายพระราชอำนาจตั้งแต่ต้นรัชกาลโดยกลุ่มกบฏ ร.ศ.130 (พ.ศ.2454)² แม้ว่ากลุ่มดังกล่าวจะทำการไม่สำเร็จ

---

¹ หจข. ๖.6 ม.3.6ก/6 พระยาเทพอรชุน พระยาอุไทยมนตรี พระยาศรีธรรมสุภราช พระยาสุรบดินทร์กราบบังคมทูลความเห็นเรื่องจีน (1 มิถุนายน – 14 สิงหาคม พ.ศ.2455)

² ดูรายละเอียดจาก แกมสุข นุ่มนนท์, ยังเติร์กครั้งแรก: กบฏ ร.ศ.130 (กรุงเทพฯ: สายธาร, 2445), หน้า 127 – 170.

แต่ได้ทำให้พระองค์ตระหนักถึงฐานะที่ไม่มั่นคงและพยายามดึงอำนาจการปกครองมาไว้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้³

ในพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย้ายถึงอำนาจที่มีต่อหัวเมืองต่างๆ โดยสร้างธรรมเนียมใหม่ด้วยการโปรดฯ ให้นำเครื่องบูชาต้นไม้เงินต้นไม้ทองไปสักการะตามเจดีย์สำคัญในหัวเมือง 6 แห่ง ได้แก่ พระพุทธบาท เมืองสระบุรี พระพุทธชินราช เมืองพิษณุโลก พระธาตุศรีบุญไทย เมืองลำพูน พระปฐมเจดีย์ เมืองนครปฐม พระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราชและพระธาตุพนม ในมณฑลอุดร สถานที่ดังกล่าวถือเป็นหลักราชธานีของอาณาจักรแต่ละแห่งที่เข้ามาอยู่ในพระราชอำนาจของพระองค์ทั้งนี้เพื่อให้เกิด “...ศิริสวัสดิมงคล และเปนพระเกียรติยศเนื่องทั้งในทางพุทธจักรแลอาณาจักร...” พระองค์โปรดฯ ให้สมุหเทศาภิบาลในแต่ละมณฑลเป็นผู้เชิญเครื่องสักการะไปประกอบพิธีในมณฑลพายัพเจ้าเมืองน่านเป็นผู้อัญเชิญเครื่องสักการบูชาจากกรุงเทพฯ ไปมอบให้เจ้าอินททยงยศโชติ เจ้าเมืองลำพูนเป็นผู้ประกอบพิธีโดยบรรดาเจ้านายและข้าราชการสยามเข้าร่วมด้วย⁴ การกระทำดังกล่าวจึงเป็นการประกาศว่าอาณาจักรเหล่านั้นอยู่ภายใต้การครอบครองของพระองค์โดยใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องรองรับ

ในอีก 3 ปีต่อมาพระองค์ทรงปรับโครงสร้างการปกครองหัวเมืองใหม่โดยโปรดฯ ให้โอนตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลที่เคยสังกัดกระทรวงมหาดไทยมาขึ้นตรงต่อพระองค์ และรวมการปกครองมณฑลที่ใกล้เคียงกันขึ้นเป็นภาคโดยแต่งตั้งอุปราชเป็นผู้บัญชาการในแต่ละภาค ตำแหน่งอุปราชที่ทรงแต่งตั้งขึ้นทำหน้าที่ต่างองค์พระมหากษัตริย์และมีอำนาจเหนือข้าราชการทั้งปวง การเปลี่ยนแปลงสังกัดสมุหเทศาภิบาลนี้พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์เพื่อ “...เปิดโอกาสให้เทศาได้เข้าถึงพระองค์ได้ง่ายขึ้น และเพื่อจะให้ผู้รู้สึกรับผิดชอบในภาระงานของกระทรวงอื่นๆ นอกจากกระทรวงมหาดไทยยิ่งขึ้นเท่านั้น...”⁵ ก่อนหน้าที่พระองค์ทรงปรับปรุงโครงสร้างการปกครองหัวเมือง ทรงเห็นว่าหน้าที่กระทรวงมหาดไทยส่งข้าราชการขึ้นไปกำกับดูแลแต่ละมณฑลนั้นถือเป็นการชั่วคราวโดยมีชื่อเรียกต่างกันไป เช่น ข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑล ข้าหลวงพิเศษจัดการราชการ ข้าหลวงเทศาภิบาล ฯลฯ แต่ในขณะนั้นตำแหน่งดังกล่าวมีหน้าที่ประจำจึงโปรดให้เปลี่ยนชื่อเรียกให้เป็นอย่างเดียวกันว่า “สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล... (ชื่อมณฑล)” ส่วนข้าหลวงรองทั้งหลายให้ตัดคำว่าข้าหลวงออกโดยเรียกว่า ค้างมณฑล สรรพกรมณฑล

³ มัทนา เกษกมล, “การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์เรื่องการเมืองและการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453 – 2468)”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517, หน้า 98.

⁴ หจข. ๑.6 บ.2/12 เครื่องสักการบูชาเจดีย์สถานที่เป็นหลักของหัวเมือง (24 พฤศจิกายน – 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2453)

⁵ หจข. ๑.6 ม.1/57 ข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราวของเจ้าพระยายมราช (9 – 14 มกราคม พ.ศ. 2465)

ฯลฯ⁶ ในส่วนของกระทรวงมหาดไทยมีการจัดการกำลังคนใหม่เนื่องจากงานมีมากขึ้นและการย้ายข้าราชการตำแหน่งสำคัญออกไปเป็นสมุหเทศาภิบาลตามหัวเมืองต่างๆ ทำให้งานขาดความต่อเนื่อง กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงปรับโครงสร้างกระทรวงใหม่และแบ่งข้าราชการกระทรวงมหาดไทยเป็น 2 ประเภทคือข้าราชการประจำกับข้าราชการที่ออกไปตามหัวเมือง⁷

ในปีต่อมาได้มีการปรับพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่โดยขยายหน้าที่ของกรมการอำเภอ นอกเหนือจากการรักษาความสงบเรียบร้อยแล้วยังต้องทำหน้าที่ทำนุบำรุงความเป็นอยู่ของราษฎร ทั้งในด้านการศึกษา สาธารณสุขและการประกอบอาชีพ ขอบเขตการดำเนินงานของกรมการอำเภอจึงกว้างมากโดยกำลังคนของกรมการอำเภอยังคงเดิม 3 ตำแหน่งได้แก่ นายอำเภอ ปลัดอำเภอและสมุหบัญชี⁸ ภายหลังกกรมพระดำรงราชานุภาพทรงลาออกจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยโดยพระยามหาอำมาตยาธิบดีรั้งตำแหน่งเสนาบดีชั่วคราว ในปีนี้เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้เสนอว่ามณฑลพายัพกว้างใหญ่โดยกินพื้นที่ถึง 3 ลุ่มน้ำ และมีพลเมืองมากกว่ามณฑลอื่นจึงควรแยกการปกครองเป็น 2 มณฑล โดยนำเมืองน่าน เมืองลำปางและเมืองแพร่ รวม 3 เมืองจัดตั้งเป็นมณฑลมหาสารภูริโดยมีศาลาว่าการรัฐบาลที่เมืองแพร่ และแต่งตั้งให้พระยาเพชรรัตนสงครามเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาสารภูริตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2459 โดยมีเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์เป็นอุปราชกำกับราชการมณฑลพายัพและมณฑลมหาสารภูริรวมเรียกว่ามณฑลภาคพายัพ⁹

ในพ.ศ.2459 – 2460 มีการโยกย้ายตำแหน่งปกครองในหลายมณฑล เช่น ตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการจังหวัด ปลัดมณฑล ฯลฯ บางครั้งย้ายข้ามภาค เช่น ปลัดมณฑลภูเก็ตไปเป็นปลัดมณฑลพายัพ ปลัดมณฑลอุบลมาเป็นปลัดมณฑลมหาสารภูริ เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ในการย้ายเพื่อ "...ให้ได้รับความชำนาญในท้องที่อันเกี่ยวแก่การปกครองดีขึ้น..."¹⁰ แต่จากการที่ข้าราชการขาดความรู้ในพื้นที่น่าจะเป็นอุปสรรคในการปรับตัวและเรียนรู้งานจนส่งผลให้งานล่าช้าไม่มากนักน้อย ต่อมาพระองค์ทรงโปรดให้แต่งตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ขึ้นเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และแต่งตั้งหม่อมเจ้าบวรเดช (ภาพที่ 27) ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งราช

⁶ หจข. ๖.6 ม.2/6 ประกาศเปลี่ยนตำแหน่งข้าหลวงต่างๆ (3 เมษายน พ.ศ.2456)

⁷ หจข. ๖.6 ม.1/21 ความเห็นจัดราชการกระทรวงมหาดไทย มีเรื่องตั้งตำแหน่งและกรมกองต่างๆ (22 เมษายน – 19 ธันวาคม พ.ศ.2459), หจข. ๖.6 ม.1/33 รายงานราชการกระทรวงมหาดไทย (30 มกราคม พ.ศ.2457)

⁸ สวัสดิ์ ประยูรเสถียร, "การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2536 – 2476)", ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523, หน้า 277.

⁹ หจข. ๖.6 ม.3.2/31 ประกาศเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ ตั้งมณฑลมหาสารภูริ (24 สิงหาคม – 6 กันยายน พ.ศ. 2458)

¹⁰ หจข. ๖.6 ม.3.1/103 ย้ายพระยาบุรีสาริกการ ปลัดมณฑลภูเก็ต เป็นปลัดมณฑลพายัพ พระนิกรจำนงค์ปลัดมณฑลพายัพเป็นปลัดมณฑลภูเก็ต (12 – 25 ตุลาคม พ.ศ.2459)

องครักษ์พิเศษผู้ช่วยเสนาทูลเกล้าฯ เกราะปืนใหญ่ทหารบกเป็นอุปราชมณฑลภาคพายัพและ
สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ¹¹

ภาพที่ 27 หม่อมเจ้าบรมเดช

ที่มา: [Online] Accessed 14 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://2.bp.blogspot.com>

เนื่องจากตำแหน่งอุปราชเป็นตำแหน่งใหม่ในการปกครองเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์เสนอให้
ร่างประกาศกำหนดหน้าที่และอำนาจอุปราชเพื่อให้เป็นที่เข้าใจร่วมกันว่า

“...1. อุปราชเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ต่างพระองค์ รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณ
ประจำอยู่หัวเมือง มีอำนาจเหนือข้าราชการฝ่ายพลเรือนทุกตำแหน่งบรรดาประจำรับราชการ
อยู่ในภาคหนึ่งแห่งพระราชอาณาจักร และมีหน้าที่บังคับบัญชาตรวจตราแนะนำราชการในส่วน
ตุรการให้ไปไปตามกระแสพระบรมราชโองการและพระราชกำหนดกฎหมายทั้งดำริห์การทำนุ
บำรุงพระราชอาณาจักรภาคนั้นให้เจริญดีขึ้น โดยใช้กุศโลบายอันเหมาะแก่ท้องที่และต้องด้วย
พระบรมราโชบาย

2. อุปราชจะตั้งที่ทำการอยู่มณฑลหนึ่งมณฑลใดในภาคนั้นก็จะได้ให้มีข้าราชการ
ประจำทำการกับอุปราชตามสมควรแก่ราชการ

¹¹ หจข. ร.6 ม.1/42 ประกาศตั้งเสนาบดี และข้าราชการผู้ใหญ่ คือตั้งอุปราชและผู้ช่วยเสนาบดีสมุหเทศาภิ-
บาล (1 มกราคม พ.ศ.2458 – สิงหาคม พ.ศ.2465)

3. การที่จะบังคับบัญชาราชการแลมีใบบอกรายงานหรือหาหรือขอราชการมายังเสนาบดีเจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ นั้น ถ้าราชการสิ่งใดที่มีกฎแลข้อบังคับวางไว้ชัดเจนเป็นระเบียบแล้วราชการมณฑลใดให้สมุหเทศาภิบาลมณฑลนั้น คงบังคับบัญชาแลมีใบบอกมายังเสนาบดีเจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ ได้ตามเดิม แต่ถ้าเป็นราชการสำคัญ หรือราชการที่ยังมิได้มีกฎหรือข้อบังคับวางไว้เป็นระเบียบแล้วอย่าง 1 การขอตั้งแต่งถอดถอนย้ายข้าราชการชั้นตั้งแต่ นายอำเภอขึ้นไปอย่าง 1 การเสนอความดีความชอบผู้สมควรจะได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์แลเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่าง 1 การทำงานประมาณรายรับรายจ่ายเงินประจำปีของมณฑลอย่าง 1 สมุหเทศาภิบาลต้องได้รับอนุมัติของอุปราชก่อนแล้วจึงจะมีใบบอกเสนอมายังเสนาบดีเจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ...”¹²

เห็นได้ว่าหน้าที่ของอุปราชคือการดูแลควบคุมดูแลการทำงานของสมุหเทศาภิบาลอีกทอดหนึ่ง แต่หน้าที่ดังกล่าวไม่ได้ช่วยผ่อนภาระหรือทำให้งานสะดวกรวดเร็วขึ้นแต่อย่างใด และการย้ายสังกัดของเทศาภิบาลในครั้งนั้นก็กลับสร้างความสับสนในการบริหารอย่างมาก กล่าวคือตั้งแต่ พ.ศ.2437 หัวเมืองถูกรวมเป็นมณฑลโดยมีข้าหลวงรักษาราชการทำนองเดียวกับเทศาภิบาลโดยเปลี่ยนวิธีส่งตราถึงผู้ว่าราชการเมืองมาเป็นส่งข้าหลวงเทศาภิบาลโดยตรงเพื่อให้สั่งการโดยไม่จำเป็นต้องขอคำสั่งจากกรุงเทพฯ ให้เสียเวลา¹³ ราชการต่างๆ จะถูกส่งมาตามกระทรวงเจ้าสังกัดผ่านเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยโดยจะมีการเรียกประชุมระหว่างเสนาบดี อธิบดีและปลัดทูลฉลอง เมื่อเสนาบดีเสนอความเห็นและไม่มีผู้คัดค้านก็ส่งไปตามอธิบดีและเจ้ากรมต่างๆ ให้ออกท้องตราหรือออกเป็นคำสั่งให้เสนาบดีเซ็น ราชการใดถ้าต้องออกเป็นพระราชบัญญัติให้เสนอต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณา¹⁴

แต่สมัยที่พระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสนาบดีจากทุกกระทรวงสามารถสั่งการโดยตรงถึงสมุหเทศาภิบาลโดยไม่ได้ปรึกษาเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กลายเป็นว่ากระทรวงมหาดไทยไม่มีงานทำและไม่มีมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการสั่งการ สภาพดังกล่าวทำให้การทำงานของสมุหเทศาภิบาลตามมณฑลต่างๆ ระส่ำระสายเนื่องจากไม่มีกระทรวงมหาดไทยเป็นต้นสังกัดรับผิดชอบและปรึกษาร่วมกัน แต่ละมณฑลจึงจัดการไปตามความเห็นของอุปราชภาคและสมุหเทศาภิบาลแต่ละท่าน ความไม่มีประสิทธิภาพในการทำงานอันเนื่องมาจากการย้ายสังกัดของสมุหเทศาภิบาลปรากฏในการประชุมเทศาภิบาลในเดือนสิงหาคมพ.ศ.2465 โดยมีมณฑลมหาสารภูมิมี่

¹² หจข. ๑.6 ม.3.1/86 ตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ เป็นอุปราชภาคพายัพและประกาศกำหนดหน้าที่อุปราช (6 – 13 ธันวาคม พ.ศ.2458)

¹³ หจข. ๑.5 ม.2.11/4 รายงานประชุมเทศาภิบาล ศก 116 ทางกระทรวงมหาดไทย (11 – 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441)

¹⁴ หจข. ๑.6 ม.1/33 รายงานราชการกระทรวงมหาดไทย (30 มกราคม พ.ศ.2457)

พระยาไกรพิเชษฐ์รัตนสงครามและมณฑลพายัพมีพระยาสุรธาธิบดีศรีสุรินทรธาดาไชยเป็นสมุหเทศาภิบาลประจำมณฑล

พระยาสุรธาธิบดีศรีสุรินทรธาดาไชยขณะนั้นดำรงตำแหน่งอุปราชภาคและสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพรายงานว่า มีโจรผู้ร้ายมากขึ้นเนื่องจากกำลังคนไม่เพียงพอและความลำบากในการหาหลักฐานจับกุม เช่น อำเภอหนึ่งมีกรรมการอำเภอ 3 คน ทำหน้าที่สืบสวน ไล่สวน จับกุมและส่งฟ้อง อีกทั้งต้องทำงานอย่างอื่นที่เกี่ยวกับท้องที่และราชการในแผนกอื่นๆ ที่เจ้ากระทรวงมอบหมายให้ทำ ทำให้งานมากเกินไปที่จะทำไหว ก่อนหน้านี้อาศัยกำนันผู้ใหญ่บ้านช่วยเหลือ ตอนนี้มีอำนาจบังคับให้คนเหล่านี้ช่วยเหลือ อีกทั้งเงินราชการไม่เพียงพอเนื่องจากการออกตามจับโจรต้องใช้เงินซึ่งไม่มีเงินสำรอง สิบบนนำจับไม่มีและเจ้าหน้าที่ไม่มีอำนาจเด็ดขาดต้องขออนุญาตจนทำให้งานล่าช้า

ปัญหากรรมการอำเภอไม่สามารถทำงานได้ทันนี้ปรากฏในรายงานของกรมหลวงนครราชสีมา เสร็จตรวจราชการในมณฑลพายัพในพ.ศ.2463 ที่ว่าจำนวนราษฎรในจังหวัดลำปางราว 250,000 คน จังหวัดเชียงใหม่ 300,000 คน เมืองาวซึ่งเป็นอำเภอมีราษฎร 70,000 คน ในขณะที่เมืองตราดขึ้นเป็นจังหวัดมีราษฎรเพียง 20,000 คน ดังนั้นรัฐบาลควรเพิ่มจำนวนข้าราชการปกครองท้องที่โดยคิดเฉลี่ยตามจำนวนคนมากน้อย พระองค์ทรงเห็นด้วยที่ว่าตำแหน่งนายอำเภอทำหน้าที่มากเกินไป โดยงานทุกกระทรวงลงที่นายอำเภอหมดรวมทั้งการตามจับผู้ร้าย และปริมาณงานที่มากขนาดนี้ยังไม่มีผู้ช่วยชั้นดีถึงขั้นสัญญาบัตรแม้แต่ตำแหน่งเดียว มีแต่ชั้นประทวนเช่นปลัดอำเภอ นายสิบ ฯลฯ ในขณะที่ตำรวจเป็นเพียงหัวหน้าโรงพักและเสมียนเท่านั้น¹⁵ ปัญหาในการทำงานเดียวกันนี้เกิดกับมณฑลอื่นๆ ด้วย โดยที่ประชุมมีความเห็นถึงข้อบกพร่องในการย้ายสังกัดสมุหเทศาภิบาล ความว่า

“...เท่าที่เป็นมาระหว่างเจ้ากระทรวงกับเทศาภิบาล ชวนๆ จะให้เข้าใจผิดไปว่า สมุหเทศาภิบาลอยู่นอกสังกัด แม้ที่สุดจะออกจากมณฑลก็ไม่รู้ว่าจะลาแก่ผู้ใด มีราชการไปปรึกษาหาฤกษ์ก็ได้รับความตกลงด้วยความระแວดระวัง แม้เป็นข้าราชการที่อยู่คาบเกี่ยวกันหลายกระทรวงแล้ว ต่างก็จะได้รับรับคำแนะนำแต่เพียงว่า จงดำเนินการไปแต่พอควรพอชอบอย่าให้ราชการเสียหาย ผลที่สุดจะหันหน้าไปพึ่งใครไม่เต็มภาคภูมิแล้ว ต่างก็ดำเนินการตามความคิดเห็นของตน ผลที่สุดก็ต้องเกิดการกระทำด้วยความคิดเห็นแตกต่างกันไป เพราะความแตกต่างเช่นนั้นจึงเป็นเหตุให้เจ้ากระทรวงซึ่งเป็นต้นข้าวของงานเห็นเป็นของชั้นในความเห็นของเทศาภิบาลเป็นความเห็น 16 - 17 อย่าง ทำให้ราคาเทศาภิบาลเสียไปหมด เป็นการสมควรที่จะต้องให้มีเจ้ากระทรวงที่บังคับบัญชาราชการทั่วไป แต่ที่เห็นว่าเหมาะก็คือให้กระทรวงมหาดไทย เพราะเป็นกระทรวงการปกครองท้องที่

¹⁵ หจข. ๖.6 ม.27/10 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสร็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 - 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

...คำที่ว่าสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนั้น ก็ไม่สำเร็จได้จริงแต่สักอย่างเดียว เพราะวิธีบังคับบัญชาราชการของเจ้ากระทรวงยังเป็นอยู่ 2 วิธี กล่าวคือบางกระทรวงก็มอบภาระงานแลความรับผิดชอบไปไว้แก่พวกเทศา ปล่อยอำนาจให้บ้างแต่บางกระทรวงก็รวบเอาอำนาจไว้เสียทีเดียว ฝ่ายเทศาภิบาลก็พูดไม่ออก เพราะไม่มีเจ้ากระทรวงที่เป็นเจ้าของคอยช่วยเหลือ จึงตกลงเหมือนน้ำท่วมปาก ใครจะผิดจะชอบไม่มีโอกาสบันดลความดีความชั่วแต่อย่างใด อย่างหนึ่ง ที่สุดเพียงแต่จะขึ้นเงินเดือนให้ใครที่ทำความดีแม้แต่เพียง 5 บาทก็หาสำเร็จไม่

...กระทรวงใดๆ จะกระทำการของตนให้ดีได้อย่างใด ก็คิดแลออกกฎหมายบังคับไป ทุกๆ อย่าง ไม่เห็นใครพันอำนาจต้องทำ อำนาจจึงตกอยู่ในถานเป็นตัวหุ่น เมื่อตัวหุ่นมีแต่เพียง 3 ส่วนคนเข็ดมีมาก จะให้ทำให้ดีทุกๆ อย่างก็ไม่ไหวอยู่เอง...จึงเห็นว่าต่อไปการที่เจ้ากระทรวงต่างๆ จะมอบงานให้อำเภอทำ หรือจะออกกฎหมายอะไร ควรจะได้รับความตกลงจาก กระทรวงมหาดไทย หรือเห็นชอบพร้อมกันเสียก่อน..."¹⁶

ความเห็นดังกล่าวสะท้อนปัญหาที่เกิดจากการย้ายสังกัดสมุหเทศาภิบาลได้เป็นอย่างดี ต่อมาได้มีความพยายามกำหนดอำนาจและหน้าที่ในการจัดการปกครองหัวเมืองใหม่โดยขณะนั้นเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ได้ลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เจ้าพระยาอมรรตซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาลได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอีกตำแหน่งหนึ่งได้ร่างข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราวพ.ศ.2465 โดยเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการเห็นว่าข้อบังคับดังกล่าวตกลงมอบหมายงานให้กับสมุหเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการจังหวัดและนายอำเภอแล้วเห็นควรที่ต้องมอบอำนาจให้ด้วย แต่การแก้ไขหน้าที่ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดและนายอำเภอให้ทำตามคำสั่งของกระทรวงมหาดไทยนั้นขัดหลักการ เพราะอุปราชและสมุหเทศาภิบาลเป็นตำแหน่งที่ขึ้นตรงต่อกษัตริย์รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณมิใช่เป็นข้าราชการของกระทรวง มหาดไทย อุปราชและสมุหเทศาภิบาลจึงเป็นคนกลางรักษาราชการของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแทนเจ้ากระทรวงทุกแผนก และการที่มีใจผู้ร้ายเกิดขึ้นมากนั้นเกิดจากความบกพร่องของเจ้ากระทรวงที่ไม่มอบอำนาจให้อุปราชและสมุหเทศาภิบาล ไม่เกี่ยวกับย้ายสังกัดมาขึ้นตรงต่อพระบาท สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวท้ายที่สุดเจ้าพระยาอมรรตได้ประกาศใช้ข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราวพ.ศ.2465 โดยให้กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ประสานงานเทศาภิบาลกับกระทรวงอื่นทุกเรื่อง¹⁷ ซึ่งเท่ากับย้อนกลับเป็นไปอย่างเดิมเพียงแต่กระทรวงมหาดไทยมิใช่เจ้าสังกัดเท่านั้น

¹⁶ หจข. ๖.6 ม.1/56 เจ้าพระยาอมรรต จัดราชการกระทรวงมหาดไทย (8 สิงหาคม พ.ศ.2465 – 7 พฤษภาคม พ.ศ.2468)

¹⁷ หจข. ๖.6 ม.1/57 ข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราวของเจ้าพระยาอมรรต (9 – 14 มกราคม พ.ศ. 2465)

ในมณฑลภาคพายัพเองเกิดปัญหาล่าช้าในการติดต่อราชการเช่นกัน โดยครั้งหนึ่งหม่อมเจ้าบวรเดช ทรงมีหนังสือถึงกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ โดยกล่าวถึงการส่งเอกสารราชการที่สืบสนระหว่างตำแหน่งอุปราชภาคและสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ ทำให้ต้องโทรเลขไปมาเพื่อประสานงานกับสมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาสารบุรีส่งผลให้ราชการล่าช้า ซึ่งกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์เองก็ทรงยอมรับผิดเช่นกัน¹⁸

การย้ายสังกัดสมุหเทศาภิบาลให้ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ดำเนินเรื่อยไปจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย้ายกลับไปสังกัดกระทรวงมหาดไทยดังเดิมเนื่องจากความไม่มีประสิทธิภาพในการทำงาน¹⁹ และประกาศยุบมณฑลมหาสารบุรีร่วมกับมณฑลพายัพเนื่องจากการคมนาคมเจริญขึ้นและต้องการประหยัดงบประมาณ แม้ว่ากฎเสี้ยวเมืองแพร่ผ่านไปเป็นเวลา 23 ปีแต่กรุงเทพฯ ยังคงไม่ใส่ใจการปกครองในเมืองแพร่โดยการยุบมณฑลมหาสารบุรีครั้งนี้กรุงเทพฯ เห็นว่าเมืองแพร่เป็นจังหวัดที่สำคัญ เมื่อไม่มีสมุหเทศาภิบาลประจำจึงต้องให้ความสำคัญกับผู้ว่าราชการจังหวัดมากขึ้นจึงย้ายพระทวารวดีภิบาลผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่ซึ่งป่วยและชราเปลี่ยนกับพระยากรุงศรีสวัสดิการ ผู้ว่าราชการจังหวัดพระนครศรีอยุธยา นอกจากนี้ยังมีการแต่งตั้งคณะข้าหลวงตรวจราชการตามมณฑลต่างๆ เนื่องจากเงินภาษีอากรลดลงอย่างต่อเนื่อง ทั้งมีข้อร้องเรียนเรื่องผู้ร้ายชุม บ่อนการพนันมีมาก โดยผู้ว่าราชการบางจังหวัดถูกราชฎาฟ้องร้องจนหมดความนับถือ²⁰

ในพ.ศ.2469 – 2470 ได้มีการยุบพนักงานในตำแหน่งต่างๆ หลายตำแหน่ง เช่น ตำแหน่งรองเสนาผู้ช่วยปลัดมณฑลจังหวัดเชียงใหม่ เสนาหมหาดไทยจังหวัดลำพูน เสนาวังจังหวัดลำปาง ฯลฯ²¹ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ปรับมาจากเค้าสนามหลวง เมื่อหมดอายุขัยกรุงเทพฯ ไม่แต่งตั้งผู้ใดต่อ ระหว่างนี้ได้มีการส่งข้าราชการจากส่วนกลางขึ้นไปตรวจงานบ่อยครั้งและพบปัญหาข้อบกพร่องของข้าราชการที่คล้ายๆ กัน เช่น การซื้อเงินหลวง ขาดความตั้งใจในการทำงาน ไม่เชื่อฟังผู้บังคับบัญชา ติดสุรา การพนันและแตกความสามัคคีในหมู่คณะ²²

¹⁸ หจข. กษ.1/1393 มณฑลพายัพขอให้แบ่งการงานเป็นหน้าที่อุปราชและหน้าที่สมุหเทศาภิบาล

¹⁹ หจข. ร.7 ม.2/6 ประกาศเปลี่ยนสังกัดสมุหเทศาภิบาลขึ้นกระทรวงมหาดไทย (24 เมษายน – 2 พฤษภาคม พ.ศ.2469), หจข. สบ.2.47/12 อธิบายเรื่องประชุมสมุหเทศาฯ คราวแรก ร.ศ.114 และเรื่องตำแหน่งเทศาภิบาลขึ้นกระทรวงมหาดไทย พ.ศ.2469 ยุบกรมทะเบียนของนครบาลโอนกิจการไปขึ้นแผนกปลัดวัง กระทรวงมหาดไทย (21 มกราคม พ.ศ.2468 – 2 เมษายน พ.ศ.2469)

²⁰ หจข. ร.7 ม.4.1/1 ทรงตั้งคณะข้าหลวงตรวจราชการหัวเมือง (20 มีนาคม พ.ศ.2468)

²¹ หจข. ร.7 ม.3/1 ตั้งย้ายตำแหน่งข้าราชการกระทรวงมหาดไทย (4 พฤศจิกายน พ.ศ.2468 – 2 มีนาคม พ.ศ.2470)

²² เช่น หจข. ร.6 ม.3.1/5 ถอดข้าราชการกระทรวงมหาดไทย (8 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 10 พฤศจิกายน พ.ศ.2468), หจข. ร.6 ม.3.1/138 สั่งย้ายพระยาดมเมืองขวาง ผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่ (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2461)

การแตกความสามัคคีของข้าราชการชั้นสูงในมณฑลพายัพที่เห็นชัดที่สุดคือสมัยที่หม่อมเจ้าบวรเดชเป็นอุปราชภาคพายัพ โดยพระองค์ทรงขัดแย้งกับอำมาตย์ตรี พระราชกิจวิบูล คลังมณฑลเข้าใจว่าพระราชกิจวิบูลเลียดความขัดแย้งโดยอ้างว่าป่วยและขอทำงานที่บ้าน แต่หม่อมเจ้าบวรเดชรายงานว่พระราชกิจวิบูลป่วยเป็นเวลานานและยังฝืนระเบียบด้วยการนํางานไปทำที่บ้านโดยไม่ยื่นใบลา เมื่อพระองค์ทรงรอครบเดือนได้รายงานมาส่วนกลางและขออนุญาตกรมหลวงจันทบุรีนฤนาท ลงโทษพระราชกิจวิบูลซึ่งเป็นคนของกระทรวงพระคลัง²³ จากนั้นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้เปลี่ยนตัวคลังมณฑลขึ้นไปใหม่แต่ขัดแย้งกับหม่อมเจ้าบวรเดชอีก

ในพ.ศ.2462 หม่อมเจ้าบวรเดชรายงานสถานการณ์ไม่ปกติที่เกิดขึ้นในมณฑลพายัพซึ่งในทัศนะของพระองค์อาจรุนแรงถึงขั้นก่อการจลาจลเนื่องจากทหารและตำรวจเดือดร้อนจากค่าเงินบาท เมื่อกรมหลวงจันทบุรีนฤนาท รับทราบทรงมีพระดำริว่า“...ความเดือดร้อนของคนไทยในมณฑลภาคพายัพ จนเหมือนหนึ่งว่าจะเกิดจลาจลขึ้นได้ ด้วยพวกทหารและตำรวจถูกรับผู้เดือดร้อนด้วยนั้นดูเป็นการใหญ่ การสำคัญอย่างยิ่งที่สุดที่จำเป็นจะต้องคิดจัดการรับอย่าให้มีขึ้นได้เป็นอันขาด...” ทั้งนี้เนื่องมาจากผลของสงครามโลกครั้งที่ 1 ทำให้เหรียญกษาปณ์ขาดแคลนโดยเหรียญกษาปณ์ทองคำและเงินบางชนิดเช่นเงินฝรั่งเศสขาดตลาดในสิงคโปร์ กษาปณ์ทองแดงได้หายไปจากตลาดโดยไร้สาเหตุ การฝืดเคืองเหรียญเริ่มขึ้นในสยามราวพ.ศ.2460 เพราะมีคนกว้านซื้อเก็บไว้ขาย ขณะนั้นสยามยังไม่มีกฎหมายห้ามสะสมเงิน ในขณะที่มณฑลพายัพเงินบาทแลกได้ไม่ถึง 100 สตางค์อยู่ก่อนหน้าแล้วเมื่อมีปัญหาการขาดเงินเหรียญจึงทำให้ปัญหาดังกล่าวรุนแรงขึ้น กรมหลวงจันทบุรีนฤนาททรงปรึกษากองสุลตงอังกฤษและพบว่าสาเหตุเกิดจากพ่อค้าจีนซื้อไว้คํ่ากำไรจึงแก้ปัญหาด้วยการนำเหรียญกษาปณ์ขึ้นไปในมณฑลพายัพจำนวน 1,375,000 บาท จึงทำให้ปัญหาทุเลาลงได้

สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปกการทรงเชื่อว่าความเดือดร้อนจากการขาดแคลนเหรียญกษาปณ์และการไม่มีกฎหมายห้ามมิให้สะสมเงินนั้นไม่น่าจะมีน้ำหนักรวมมากพอที่จะก่อให้เกิดจลาจลได้ โดยกรมหลวงจันทบุรีนฤนาททรงเข้าใจว่าการที่หม่อมเจ้าบวรเดชทะเลาะกับคลังมณฑลเป็นการหาเรื่องพระองค์เพราะต้องการทำสิ่งที่ไม่ดีไปจากระเบียบของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งก่อนหน้านี้คลังมณฑลและสมุหเทศาภิบาลทำงานปรองดองกันดี แต่เมื่อหม่อมเจ้าบวรเดชขึ้นไปได้ทะเลาะกับข้าราชการไปทั่ว ความขัดแย้งนี้หากดูในเอกสารของกรมหลวงจันทบุรีนฤนาทพบว่าทรงกล่าวหาหม่อมเจ้าบวรเดชอย่างรุนแรง ความว่า

“...เหตุที่หม่อมเจ้าบวรเดชแตกกับข้าราชการแทบทุกกระทรวงและเสนาบดีแทบทุกกระทรวง ก็เพราะมิได้ตั้งตนไว้ในฐานะที่เป็นผู้ก่อกวนในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ความมุ่งหมายของหม่อมเจ้าบวรเดชมิได้น้อมไปในทางที่เป็นเครื่องมือสำหรับยังบ้านเมืองให้รวมกันได้เป็น

²³ หจข. ๖.6 ม.27/8 คลังจังหวัดเชียงรายขัดคำสั่งผู้ว่าราชการจังหวัด (21 ธันวาคม – 15 มีนาคม พ.ศ.2460)

ปีกแผ่นให้มีกำลังรักษาอิศราภาพต่อผู้ศัตรูอันจะมาแต่ภายนอก แลจำโรฎูเท่าเทียมประเทศอื่น อันเปนพระบรมราโชบายได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ความมุ่งหมายของหม่อมเจ้าบวรเดชมีแต่รวบรวมอำนาจ เกียรติยศจำเพาะตัว...ซึ่งเปนให้ตั้งวิวาทกับข้าราชการ และกระทรวงทบวงการทั่วไป...ความคิดเรื่อง decentralization นี้ ก็คือปรารถนาที่จะปลีกมณฑลที่ตนปกครองจากกรุงเทพฯ จะได้มีอำนาจแลเกียรติยศรุ่งโรจน์ขึ้น...”²⁴

ข้อกล่าวหาว่าหม่อมเจ้าบวรเดชต้องการแยกมณฑลภาคพายัพออกจากการปกครองของกรุงเทพฯ นั้นเป็นข้อกล่าวหาที่ร้ายแรง อย่างไรก็ตามผู้วิจัยไม่พบเอกสารตอบกลับของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พบเพียงเอกสารของกรมหลวงจันทบุรีนฤนาถที่ทรงกล่าวว่าหากเปลี่ยนคลังมณฑลคนใหม่ก็คงมีปัญหาคัดแย้งต่อไปตราบเท่าที่หม่อมเจ้าบวรเดชยังเป็นอุปราชภาคพายัพ

นอกจากความขัดแย้งของหม่อมเจ้าบวรเดชที่มีต่อกระทรวงพระคลังแล้วยังมีต่อพระยาเพชรรัตนสงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาสารากรด้วย โดยพ.ศ.2463 พระยาเพชรรัตนสงครามได้ขอย้ายจากการที่ดำรงตำแหน่งมาครบ 5 ปีเนื่องจากความดูร้ายของหม่อมเจ้าบวรเดชจากงานรับเสด็จกรมหลวงนครหลวงราชสีมามีข้อบกพร่องเล็กน้อยหม่อมเจ้าบวรเดชได้ดุด่าพระยาเพชรรัตนสงครามต่อหน้าธารกำนัล และครั้งนี้มีไช้ครั้งแรกที่หม่อมเจ้าบวรเดชได้ทรงกระทำ ในพ.ศ.2459 พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชเสด็จมาตรวจงานพระยาเพชรรัตนสงครามได้รับการดุด่าเช่นกัน ความคับแค้นใจของพระยาเพชรรัตนสงครามถึงขั้นว่าขอย้ายไปทำงานกันดารที่เหน็บชอมไป ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าหม่อมเจ้าบวรเดชเป็นผู้มีใจร้อนและฉุนเฉียวจริง แต่พระองค์ทรงต้องการให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทำงานประนีประนอมกันอย่าแตกร้างให้ผู้น้อยเห็น และทรงรับปากว่าจะทำจดหมายไปตักเตือนหม่อมเจ้าบวรเดชเรื่องการเอ็ดผู้้น้อยต่อหน้าธารกำนัล²⁵

นอกจากข้าราชการระดับสูงแตกความสามัคคีกันเองแล้วยังมีรายงานถึงข้าราชการทั่วไปที่ต่างฝ่ายต่างแก่งแย่งกันจนเป็นผลเสียในทางราชการ ดังรายงานของพระยาจรัญธนรสีห์ที่ว่า “...การสมาคมในหมู่ข้าราชการในจังหวัดเชียงใหม่ เปนก็กเปนเหล่าแตกแยกกันหลายคณะ เปนเพราะความประพฤติของข้าราชการต่างถือดีในความรู้อและความประพฤติของตน ยากที่จะประสานเชื่อมให้เรียบร้อยกันได้...”²⁶ นอกจากนี้ข้าราชการสยามยังขาดความเอาใจใส่บรรดาเจ้านายและมักดูถูกคนพื้นเมืองดังปรากฏในรายงานของกรมหลวงนครราชสีมาที่ว่าข้าราชการสยามในเมืองน่านเห็นแก่พรรคพวกของตนเองโดยไม่เอาใจใส่เจ้านายพื้นเมืองและมักใช้ถ้อยคำไม่สมควร ความว่า

²⁴ หจข. ๖.6 ม.27/9 ความเป็นไปในมณฑลพายัพ (9 ธันวาคม – 18 มกราคม พ.ศ.2462)

²⁵ หจข. ๖.6 บ.3.1/54 พระยาเพชรรัตนสงคราม (15 – 27 มกราคม พ.ศ.2463)

²⁶ หจข. ๖.6 ม.1/81 รายงานตรวจการพระยาจรัญธนรสีห์ (24 ตุลาคม พ.ศ.2464 – ธันวาคม พ.ศ.2467)

“...มีสิ่งหนึ่งที่ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกไม่ชอบใจในสิ่งที่ข้าราชการหลายคนประพฤติอยู่คือมักจะมีผู้ชอบพูดกับบุคคลที่เป็นชั้นราษฎรที่ยากจนด้วยถ้อยคำอย่างต่ำ เช่นคำ “เอง” คำ “กู” ในขณะที่มีการเกี่ยวข้องกันในทางราชการ เรื่องนี้จำเป็นต้องกราบบังคมทูลว่าตามศาลต่างๆ ได้ยินบ่อยที่สุด ผู้พิพากษาก็ดี อัยการก็ดี พูดกับจำเลย พยานที่เป็นชั้นราษฎรด้วยถ้อยคำเช่นนี้บ่อยๆ ถึงนายอำเภอก็มีบ้างเหมือนกัน ความจริงแล้วเรื่องนี้แม้ว่าจะไม่ผู้เป็นการสำคัญนักก็ดี ก็ยังเป็นการไม่สมควร ด้วยเป็นทางที่ให้ราษฎรรู้สึกกลัวและไม่ไว้ใจเจ้าหน้าที่รัฐบาลเห็นว่าจะเป็นผู้ที่กดขี่ตั้งตัวเป็นนายอยู่เรื่อยๆ...”²⁷

ความบกพร่องในทำนองเดียวกันนี้ได้รับรายงานจากนาย เฮอริเบิร์ต จี เดอริง (Herbert G. Dering) ไวกิ้งสูงสุดอังกฤษเมืองลำปาง ซึ่งได้ขึ้นไปเมืองเชียงดาว เมืองฝางและเมืองพร้าวในต้นทศวรรษที่ 2470 โดยเมืองทั้งสามเป็นชายแดนเมืองเชียงใหม่ซึ่งมีชาวเงี้ยวที่เป็นคนในบังคับอังกฤษอพยพเข้ามาอยู่ราว 7,000 คน นายเดอริงได้รายงานมายังกรมหลวงเทวะวงศัโรปการว่าคนเชื้อชาติลาวขาดความนับถือและไม่ไว้ใจข้าราชการสยามเนื่องจากไม่ได้รับการเอาใจใส่อย่างจริงจังและไม่เห็นถึงผลตอบแทนในการร่วมมือกับรัฐบาลสยาม อีกทั้งข้าราชการที่เป็นชาวลาวมีน้อยซึ่งหากปล่อยไว้เท่ากับเป็นการสร้างศัตรูและไม่เป็นผลดีต่อสยาม²⁸

ตัวอย่างที่เห็นถึงการบกพร่องในการทำงานของข้าราชการสยามที่เห็นได้ชัดกรณีหนึ่งคือการร้องเรียนของปู่ใจมา ซึ่งเป็นราษฎรบ้านห้องเสี้ยว ตำบลบวโกโป่ง อำเภอแม่พริก เมืองแพร่ กล่าวคือใน พ.ศ.2442 ปู่ใจมาได้ชักชวนราษฎรราว 70 คนทำการถางป่าเพื่อเปิดที่นาซึ่งเป็นที่ว่างเปล่าไม่มีเจ้าของโดยขุดเหมืองฝายและต่อน้ำจากห้วยน้ำกอกมาใส่ที่นาของตนเพื่อหาเลี้ยงชีพจน พ.ศ.2452 ได้ขอใบเหยียบย่ำที่รายนี้ต่อกรมการอำเภอและได้ออกประกาศโดยไม่มีผู้ใดคัดค้านจึงได้กรรมสิทธิ์ที่รายนี้ต่อมาพระยานิกรกิตติการผู้ว่าราชการเมืองแพร่ได้ออกใบเหยียบย่ำซ้อนให้กับพระยาบุรีรัตนซึ่งได้นำพรรคพวกเข้าแย่งชิงที่นา ในคำร้องเรียนของปู่ใจมากล่าวว่า “...ท่านผู้ว่าราชการเมืองอ้างว่า (ฎีนี้และ) เปนเจ้าแผ่นดินเมืองนี้...” ปู่ใจมาจึงฟ้องศาลโดยศาลพิพากษาให้เจ้าบุรีรัตนและพวกแพ้อความต้องจ่ายค่าธรรมเนียมศาลให้ ต่อมาพระยาบุรีรัตนและพวกฟ้องศาลอุทธรณ์โดยศาลได้ยืนตามคำพิพากษาเดิมระหว่างการฟ้องศาลปู่ใจมาและพวกเข้าทำนาแต่ถูกพระยานิกรกิตติการนำตำรวจจับขังคุกและขู่ให้หมอบที่คืนให้เจ้าบุรีรัตนมิฉะนั้นจะได้รับความเดือดร้อนไม่สิ้นสุด แม้ว่าจะมีคำพิพากษาออกมาแต่เจ้าบุรีรัตนและพวกไม่ได้หยุดตั้งความโดยเรียกเก็บค่านาไร่ละ 5 บาทตั้งแต่ พ.ศ.2454 และเกณฑ์ราษฎรเกี่ยวข้าวเป็นของส่วนตัว รวมทั้งแบ่งที่รายนี้ไปขายให้ผู้อื่น ปู่ใจมาจึงส่งเรื่องร้องเรียนมายังเสนาบดีกระทรวง

²⁷ หจข. ๑.6 ม.27/10 สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

²⁸ หจข. ๑.6 ม.27/9 ความเป็นไปในมณฑลพายัพ (9 ธันวาคม – 18 มกราคม พ.ศ.2462)

เกษตรราภิการเพื่อให้ส่งคนไปตรวจสอบและเรียก้องที่นาถลับคืน²⁹ ตัวอย่างดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการ
ใช้กฎหมายของสยามเข้าแทนที่อำนาจของเจ้านายพื้นเมือง แต่กลายเป็นว่าข้าราชการสยามเองกลับ
ร่วมมือกับเจ้านายพื้นเมืองทำการทุจริตและสร้างความสะดวกให้กับราษฎร

ดังนั้นการย้ายสังกัดของสมุหเทศาภิบาลและความขัดแย้งของข้าราชการทำให้งานปกครอง
มณฑลภาคพายัพในทศวรรษที่ 2460 – 2470 ไม่คืบหน้าเท่าที่ควร โดยปัญหาใหญ่ที่ยังไม่ได้รับการแก้ไข
คือปัญหาการแบ่งแยกระหว่างข้าราชการสยามและข้าราชการพื้นเมือง ปัญหาที่อำนาจของสยามยังไม่
สามารถเข้าถึงกลุ่มคนที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในบังคับต่างชาติได้ รวมทั้ง
ความบกพร่องในการทำงานของข้าราชการสยามทำให้การรวมศูนย์อำนาจในการปกครองยังไม่ได้ผล
อย่างแท้จริง

ชาตินิยมเพื่อปลงความเป็นอื่น

ดอกเตอร์ สะเปียร์ ซึ่งเป็นมิชชันนารีที่ทำงานในมณฑลพายัพเป็นเวลานานได้สะท้อนให้เห็นถึง
การผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามไว้ว่า

“...บรรดานครลาวที่อยู่ข้างเหนือแม้เป็นส่วน 1 แห่งพระราชอาณาจักรสยามยังทำอะไร
ได้อย่างเมืองอิสระ...คนไทยแท้เป็นจำนวนส่วนน้อยแห่งพลเมือง ประชากราษฎรของสมเด็จพระ
เจ้าแผ่นดินนั้น ที่เป็นส่วนมากคือจีน, ลาว, เขก, เขมร, และชาติอื่นๆ ที่มีเชื้อไทย การราชาไชบาย
โดยประสานชาติได้กำเนิดมานับเวลาได้ 20 ปีแล้ว และด้วยความฉลาดทางการเมืองมิใช่เล่น
รัฐบาลได้สามารถรวบรัดเอาจังหวัดลาวต่างๆ ซึ่งเป็นอิสระอยู่ครั้งๆ นั้นเข้ามาไว้โดยสำเร็จ
เรียบร้อย ความฉลาดและใจเย็นแห่งรัฐาภิบาลนโยบายอันนี้สมควรได้รับความสรรเสริญอย่างยิ่ง
นครลาวต่างๆ ได้เข้ามารวมอยู่ในความปกครองของไทยโดยมีความระส่ำระสายแลมิดใจกัน
น้อยกว่าที่อเมริกาได้เคยรู้สึกมาที่เกาะฟิลิปปินส์...

เมืองไทยอันนับได้ว่าไม่ประสานสนิทสนมกัน ภาษาที่พลเมืองใช้พูดกันก็มีอยู่หลาย
อย่าง แม้แต่ภาษาไทยก็ไม่เหมือนกันตลอดทั้งเมือง อำนาจและวิธีการที่ใช้สำหรับให้ชาวต่าง
ภาษากลายเป็นไทยนั้น นับว่ายังอ่อนมาก...

ในการประสานชาติให้เปนอันหนึ่งอันเดียวกันและให้ประชาชนของพระองค์นั้น
มีความรู้สึกเชื่อใจตนเอง ประกอบด้วยความปรารถนาที่จะยังภูมิของตนๆ ให้สูงขึ้น...ไม่มีกิจการ
ใดที่คณะสอนศาสนาจะมีความยินดีที่จะเห็นมากเท่าการที่เปนไปเพื่อความรวมกันเปนชาติ
อย่างที่ได้เห็นมาในญี่ปุ่น และอย่างทีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามผู้ทรงมีพระราชหฤทัยมุ่งตรง

²⁹ หจข. กษ.1/993 ปู่ใจมาร้องว่าพระยาบุรีรัตน์กับพวกแย่งชิงที่นาของตน ตำบลวอกโป่ง แขวงเมืองแพร่

ต่อพระราชกรณียกิจประกอบด้วยพระสติปัญญาอย่างสุขุม กำลังทรงพยายามกระทำให้แก่กรุงสยาม...³⁰

เนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการปรับโครงสร้างการปกครองของรัฐให้เป็นรัฐสมัยใหม่ที่เรียกว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิทำให้ได้มาซึ่งพื้นที่และอำนาจการบริหารแต่สำหรับคนยังคงขาดจิตสำนึกร่วมชาติ ดังพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า การปฏิรูปต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำไว้นั้นเป็นเพียงการปฏิรูปโครงสร้างทางด้านการปกครองให้ดีขึ้นเท่านั้น แต่มิได้แก้ปัญหาคาชาความร่วมมือกันระหว่างรัฐบาลกับประชาชนและระหว่างประชาชนด้วยกันเอง สมัยของพระองค์จึงมีนโยบายสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคมโดยการนำใช้ลัทธิชาตินิยม

แอนโทนี ดี. สมิธ (Anthony D. Smith) อธิบายว่าชาตินิยมคืออุดมการณ์ของชาติในการรวมศูนย์เพื่อสร้างความผาสุกและความปลอดภัยให้เกิดขึ้นกับรัฐ ดังนั้น “ชาติ” จึงเป็นสิ่งที่มิบเทาที่สุดในการกำหนดชะตาชีวิตของตนเองหรือปกครองตนเอง เป้าหมายทั่วไปของอุดมการณ์ชาตินิยมที่ขาดไม่ได้ 3 ประการคือ หนึ่ง ความมีเอกราชของชาติ (National Autonomy) สอง ความเป็นเอกภาพของชาติ (National Unity) สาม ลักษณะเฉพาะที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาติ (National Identity) อุดมการณ์ชาตินิยมมักเกิดขึ้นภายหลังจากการมีชาติ (พื้นที่) แต่ไม่เสมอไป และชาตินิยมเป็นกระบวนการหนึ่งของการสร้างรัฐ – ชาติ³¹

ความหมายของชาติในทางการเมืองมีหลายมิติโดยแบ่งได้เป็น 3 ประเภทคือ หนึ่ง ชาติในทางวัฒนธรรม หมายถึงการมองเอกลักษณ์หรืออัตลักษณ์ของกลุ่มคนหนึ่งๆ โดยดูที่เชื้อสายเผ่าพันธุ์หรือวัฒนธรรมต่างๆ เช่น ภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิต ฯลฯ ที่แสดงให้เห็นว่าบุคคลกลุ่มหนึ่งๆ แตกต่างไปจากกลุ่มอื่นๆ ชาติในทางวัฒนธรรมจึงเป็นจิตวิญญาณของคนที่สั่งสมมาในวัฒนธรรมของพวกเขาซึ่งสะท้อนผ่านสิ่งที่ชัดเจนที่สุดคือภาษา สอง ชาติในทางการเมืองหมายถึงกลุ่มคนที่ผูกพันกันโดยถือเกณฑ์การเป็นพลเมืองของหน่วยหรือสังคมการเมืองเดียวกัน ชาติในความหมายนี้จึงไม่สนใจว่าภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณีหรือแม้แต่เชื้อสายเผ่าพันธุ์ของคนจะเป็นอย่างไร ตราบใดที่เราเป็นพลเมืองภายใต้การปกครองของสังคมการเมืองเดียวกัน และสาม ชาติทางจิตวิทยาหมายถึงความรักในบ้านเกิดเมืองนอน เป็นความผูกพันทางใจที่คนมีต่อสถานที่ที่ตนเกิดและเจริญเติบโตขึ้น ความรักในบ้านเกิดเมืองนอนจึงเป็นสิ่งที่มาก่อนอุดมการณ์แบบชาตินิยมและผสมผสานไปด้วยกันกับลัทธิชาตินิยม³²

³⁰ หจข. ๖.6 ต.1/18 เรื่องศาสนาเปรสปีเตเรียนมิสชันนี่ (25 เมษายน พ.ศ.2459)

³¹ ดูรายละเอียดจาก Anthony D. Smith, *Nationalism Theory, Ideology, History* (London: Blackwell Publishers, 1988) และสมเกียรติ วันทะนะ, *อุดมการณ์ทางการเมืองร่วมสมัย* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย เกษตรศาสตร์, 2544), หน้า 70 – 92.

³² สมเกียรติ วันทะนะ, *อุดมการณ์ทางการเมืองร่วมสมัย*, หน้า 70 – 92.

เมื่อสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกราชของสยามปรากฏแน่ชัดโดยรอบพ้นจากการเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก แต่ยังคงขาดความเป็นเอกภาพของชาติเนื่องจากสยามประกอบด้วยคนหลากหลายชาติพันธุ์ที่ยังขาดจิตสำนึกของความเป็นชาติร่วมกัน และยังไม่ปรากฏสัญลักษณ์เฉพาะที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็น ภาษา ศาสนา ประวัติศาสตร์ ฯลฯ และเนื่องจากแนวคิดชาตินิยมเป็นแนวคิดที่เป็นนามธรรมทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างสัญลักษณ์บางประการเพื่อให้ปรากฏเป็นรูปธรรมมากขึ้นโดยทรงสร้างคำขวัญเพื่อให้คนตระหนักถึงความรักที่มีต่อชาติ ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และความยึดมั่นในพระพุทธศาสนา³³

ประกอบกับแนวคิดของรัฐสยามในทศวรรษที่ 2460 ให้ความสำคัญกับ “คน” ในฐานะหน่วยการผลิตที่สามารถเพิ่มรายได้ให้กับรัฐ ดังปรากฏในพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ซึ่งเพิ่มหน้าที่ของกรมการอำเภอออกเหนือจากการรักษาความสงบเรียบร้อยแล้วยังต้องทำนุบำรุงความเป็นอยู่ของราษฎรทั้งในด้านการศึกษา สาธารณสุขและการประกอบอาชีพเพื่อให้ราษฎรเป็นกำลังในการบำรุงป้องกันชาติ รัฐสยามในสมัยนี้จึงได้นำแนวคิดเรื่องชาติและหน้าที่ของคนในชาติมาใช้เพื่อสร้างการรวมชาติ³⁴ ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า “...กำลังป้องกันชาติจะเกิดขึ้นก็เพราะกำลังบำรุงของประชาชน...ความนิยมชาติเกิดขึ้นได้เพราะความสำนึกในความร่วมชาติวงศ์พงษ์พันธ์กันมาแต่ดึกดำบรรพ์ ดังนั้น เพื่อให้การเป็นไปสมพระราชประสงค์ในอันที่จะบำรุงป้องกันชาติ จำเป็นต้องเพราะความสำนึกในความร่วมชาติของคนไทยให้เกิดขึ้นก่อนในขั้นต้น...”³⁵ ประชาชนที่พระองค์กล่าวถึงนี้หมายถึงคนทุกชาติพันธุ์ที่อยู่ใต้บังคับสยาม ไม่ว่าจะเป็นข้าราชการหรือพลเรือนโดยแต่ละคนล้วนมีหน้าที่ของตนที่จะช่วยทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้น³⁶ ดังนั้นการสร้างจิตสำนึกให้ราษฎรรู้ถึงความเป็นชาติและหน้าที่ของตนในฐานะพลเมืองของชาติจึงเป็นสิ่งสำคัญที่รัฐต้องเร่งปลูกฝัง

แนวคิดเกี่ยวกับคำว่า “ชาติ” “สำนึกที่มีต่อชาติ” และ “หน้าที่ของคนในชาติ” ซึ่งรัฐสยามได้สร้างขึ้นกลายเป็นแนวคิดที่ทรงพลังอย่างมากในสมัยนี้ สมเด็จพระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานภาพทรงอธิบายความ

³³ คำขวัญนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาจากชาวอังกฤษซึ่งยึดถือพระผู้เป็นเจ้าของพระมหากษัตริย์และประเทศชาติเนื่องจากพระองค์ทรงได้รับการศึกษาจากประเทศอังกฤษและทรงชื่นชมอังกฤษสมัยพระนางเจ้าวิกตอเรียโดยอังกฤษเป็นประเทศมหาอำนาจและเป็นศูนย์กลางของโลกในสมัยนั้น, Stephen Greene, “King Wachirawut’s Policy of Nationalism”, In *Memoriam Phya Anuman Rajadon*, edited by Tej Bunnag and Michael Smithies (Bangkok: The Siam Society, 1970), p.254., Walter F. Vella, *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism* (Honolulu: The University Press of Hawaii, 1978), p.9.

³⁴ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 162 – 166.

³⁵ อ้างถึงใน ม.ล.จุลลา อนุรต, “กำเนิดและความเป็นมาของลัทธิชาตินิยมในประเทศไทย”, *วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2513, หน้า 127.

³⁶ หจข. ๖.6 รล.1.3/3 พระราชดำรัสตอบเฉลิม พ.ศ.2454 – 2457 (26 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2457)

หมายของคำว่าชาติไว้ว่า “คำว่า “ชาติ” หมายความว่ามนุษย์ซึ่งมีพืชพันธุ์สืบมาแต่บรรพบุรุษ (คือปู่ ย่า ตา ทวด เป็นต้น) อันเดียวกัน... พึ่งสังเกตคือพูดภาษาเดียวกัน และมีที่อยู่รวบรวมเป็นประเทศ หรือ บ้านเมืองอันเดียวกัน... คำว่าชาติมีหลักอยู่ด้วยรูปสัณฐานของตน ด้วยภาษาของคนด้วยภาษาที่พูด และด้วยบ้านเมืองที่เขาอยู่...”³⁷

กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถทรงอธิบายความหมายของคำว่าชาติไว้ทำนองเดียวกันว่า “... ชาติ นั้นคือบุคคลที่เกิดมาร่วมสายโลหิตเดียวกัน หรือร่วมประเทศกัน ซึ่งอยู่ในความปกครองเดียวกัน และพูดภาษาเดียวกัน...” และทรงอธิบายถึงความสำคัญของพลเมืองไว้ว่า “...พลเมืองแปลว่าอะไร? ถ้าจะแปลตามศัพท์ก็แปลว่ากำลังของเมือง เพราะเมืองตั้งอยู่เพราะคน... คนที่เกิดร่วมชาติร่วมประเทศกันแล้ว ย่อมเป็นพลเมืองทั้งสิ้น...” นอกจากนี้พระองค์ทรงอธิบายหน้าที่ของคนที่มีต่อชาติไว้ว่าคือการไม่เบียดเบียนคนในชาติเดียวกัน โดยจะต้องช่วยป้องกันศัตรูทั้งจากภายนอกและภายใน รวมทั้งคิดถึงประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน³⁸ แม้ว่าความรู้เรื่อง “ชาติ” ได้รับการเผยแพร่ในระบบการศึกษาแบบใหม่ผ่านวิชาภูมิศาสตร์และธรรมจริยา³⁹ แต่จนถึงทศวรรษที่ 2460 การเรียนหนังสือไทยในมณฑลภาคพายัพยังคงจำกัดในกลุ่มข้าราชการสยามและเจ้านายพื้นเมือง⁴⁰

ในการปลูกฝังความคิดเรื่องชาตินิยมนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีการทั้งทางตรงและทางอ้อม ทางตรงได้แก่การออกกฎหมายบังคับใช้ ทางอ้อมได้แก่การเผยแพร่งานเขียนและการสร้างสัญลักษณ์แทนตัวพระองค์ ซึ่งได้แก่การจัดตั้งกองเสือป่า การแจกพระบรมรูปและธง

การออกกฎหมายบังคับใช้เพื่อกระตุ้นให้คนเกิดความรู้สึกชาตินิยมได้แก่ พระราชบัญญัติแปลงชาติ พระราชบัญญัติสัญชาติ พระราชบัญญัติขนานนามสกุล พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎรและพระราชบัญญัติประถมศึกษาในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเฉพาะพระราชบัญญัติแปลงชาติ พระราชบัญญัติสัญชาติและพระราชบัญญัติขนานนามสกุล โดยพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎรและพระราชบัญญัติประถมศึกษาจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

พระราชบัญญัติแปลงชาติ ประกาศใช้ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2454 กำหนดให้ผู้ที่ต้องการเปลี่ยนสัญชาติมาเป็นคนในบังคับสยามสามารถทำได้โดยบุคคลผู้นั้นต้องอาศัยอยู่ในสยามไม่น้อยกว่า 5 ปี โดยต้องยื่นเอกสารพร้อมค่าธรรมเนียมผ่านเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเพื่อทูลขอพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตจะต้องถือน้ำพิพัฒน์สัตยา

³⁷ หจข. สบ.2.56/81 ตอบคำถามคำว่าชาติ (ม.ท.)

³⁸ ประชุมโอวาท พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายเกษม บิณฑาทูร ณ เมรุวัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎ์ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา วันที่ 18 มกราคม พ.ศ.2412, หน้า 23 – 26.

³⁹ วารุณี ไอสถารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย” พ.ศ.2411 – 2475”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, หน้า 143.

⁴⁰ หจข. ศ.2/57 ระเบียบจัดการศึกษามณฑลพายัพ (26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2452 – 6 เมษายน พ.ศ.2454)

จากนั้นจึงพิมพ์รายชื่อประกาศในราชกิจจานุเบกษา⁴¹ พระราชบัญญัติฉบับนี้เป็นความพยายามของรัฐที่ต้องการเพิ่มจำนวนพลเมืองโดยรวมเอาคนในบังคับต่างชาติดังกล่าวที่มีได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีซึ่งรวมถึงชาวจีนให้เป็นคนในบังคับสยาม⁴² โดยบุตรและภรรยาของผู้ที่แปลงชาติแล้วให้ถือเป็นคนในบังคับสยามเช่นกัน ในเมืองเชียงใหม่ หม่อมบันโยหรือหลวงโยนการพิจิตรเป็นคนในบังคับอังกฤษภายหลังได้แปลงชาติเป็นคนในบังคับสยาม มีบุตรชายชื่อหม่อมทองอยู่ซึ่งตามกฎหมายต้องเป็นคนในบังคับสยามตามบิดา เมื่ออายุครบ 18 ปีได้รับหมายเกณฑ์ทหารแต่ภายหลังได้แปลงชาติกลับไปเป็นคนในบังคับอังกฤษ⁴³ อย่างไรก็ตามจำนวนคนที่ขอแปลงชาติเป็นชาติสยามในทศวรรษที่ 2460 มีไม่มากนักส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศซึ่งเป็นข้าราชการสยาม⁴⁴

พระราชบัญญัติสัญชาติ ได้รับการประกาศใช้ในเดือนมีนาคม พ.ศ.2455 ประกาศฉบับนี้มาจากพระราชบัญญัติแปลงชาติซึ่งมีได้กำหนดคุณสมบัติของความเป็นคนไทยไว้ก่อนหน้า จึงจำเป็นต้องออกประกาศคุณสมบัติของความเป็นคนไทยโดยพระราชบัญญัติฉบับนี้มีผลทางกฎหมายเดือนเมษายน พ.ศ.2456 กำหนดให้ผู้ที่ถือว่าเป็นคนไทยคือผู้ที่ถือกำเนิดในพระราชอาณาจักรสยาม ผู้ที่มีบิดาเป็นคนไทยไม่ว่าจะเกิดในพระราชอาณาจักรหรือไม่ก็ตาม ผู้ที่มีมารดาเป็นคนไทยโดยไม่ปรากฏบิดา หญิงต่างชาติที่ได้สมรสกับคนไทยตามกฎหมายและคนต่างประเทศที่ได้รับการอนุญาตให้แปลงชาติเป็นไทย⁴⁵ ทั้งนี้ในมณฑลพายัพมีราษฎรเป็นคนในบังคับต่างชาติดังกล่าวจำนวนมาก ดังนั้นบุตรที่เกิดมาหากไม่แจ้งต่อกงสุลจะถือว่าเป็นคนในบังคับสยาม

พระราชบัญญัติขนานนามสกุล ประกาศใช้เดือนมีนาคม พ.ศ.2456 เนื่องจากรัฐบาลเห็นความสำคัญของการทำทะเบียนคนเกิดคนตายและการสมรสให้เป็นหลักฐานเพื่อประโยชน์ในการสอบที่มาที่ไปของบุคคล อีกทั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะใช้นามสกุลเป็นเครื่องเตือนใจให้คนรักษาเกียรติยศและวงศ์ตระกูลของตน⁴⁶ พระราชบัญญัติฉบับนี้มีผลทางกฎหมายตั้งแต่วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2456 กำหนดให้คนไทยทุกต้องมีชื่อและนามสกุลโดยนามสกุลของบุตรให้ใช้ตามบิดา หากไม่ปรากฏบิดาให้ใช้นามสกุลของฝ่ายมารดา หญิงที่สมรสให้ใช้ชื่อนามสกุลฝ่ายสามีหรือใช้นามสกุลเดิมของตนได้ การเปลี่ยนชื่อและนามสกุลต้องได้รับการอนุญาตจากหน่วยงานในพื้นที่ที่ตนสังกัด และกำหนดให้ภายใน 6 เดือนผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวต้องไปจดชื่อนามสกุลที่นาย

⁴¹ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 24 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 107 – 111.

⁴² หจข. ๖.6 กต.2/1 พระราชบัญญัติแปลงชาติ (28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2453 – 7 สิงหาคม พ.ศ.2454)

⁴³ หจข. ๖.6 ก.7.1/21 บุตรคนในบังคับที่แปลงชาติเป็นไทยแล้ว ขอยกเว้นการเกณฑ์ทหาร (23 กุมภาพันธ์ – 7 มีนาคม พ.ศ.2466)

⁴⁴ หจข. ๖.6 กต.3.5/1 ชาวต่างประเทศขอเปลี่ยนชาติเป็นไทย (22 ตุลาคม พ.ศ.2454 – 31 มีนาคม พ.ศ.2466)

⁴⁵ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 25 (พระนคร: เดลิเมต์, 2478), หน้า 256.

⁴⁶ หจข. ๖.6 บ.1.3/3 พระราชดำรัสตอบเฉลิม (26 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2457)

ทะเบียน⁴⁷ การเลือกชื่อนามสกุลมีกำหนดห้ามมิให้พ้องกับราชทินนาม ยศบรรดาศักดิ์หรือพระนามของ พระราชวงศานวงศ์ศพระองค์เจ้าขึ้นไป แต่เนื่องพระราชบัญญัตินามสกุลนี้เป็นของใหม่จึงมีการ ประกาศเลื่อนใช้ไปอีก 3 ปี โดยให้มีผลบังคับใช้ตามกฎหมายในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2461⁴⁸

ต่อมาในเดือนธันวาคม พ.ศ.2458 ได้มีประกาศห้ามมิให้ผู้ที่มีได้รับพระราชทานนามสกุลที่ใช้คำว่า “ณ” นำหน้านามสกุลเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้กับข้าราชการ บางนาย ราชินีกุล หรือผู้ที่มีบรรพบุรุษเป็นตระกูลข้าราชการ เศรษฐี คหบดีซึ่งเป็นที่รู้จักในเมืองนั้นๆ ใช้ คำว่า “ณ” นำหน้านามสกุลได้ แต่ต่อมามีผู้ใช้คำว่า “ณ” นำหน้านามสกุลมากขึ้น พระองค์ทรงมี พระราชดำริให้ถอนออก โดยประกาศให้ผู้ที่ต้องการใช้คำว่า “ณ” นำหน้านามสกุลให้ส่งเรื่องมาที่กรมราช เลขาธิการเพื่อทรงวินิจฉัยต่อไป⁴⁹ ในกรณีเจ้าผู้ครองนครในมณฑลภาคพายัพ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎ เก้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ พระราชทาน “ณ” นำหน้านามสกุลต่อท้ายด้วยชื่อเมืองเพื่อเป็นการให้เกียรติให้แก่ ณ เชียงใหม่ ณ ลำพูน ณ ลำปาง และ ณ น่าน โดยไม่ปรากฏนามสกุล ณ แพร่ ซึ่งได้รับการยกเลิกสกุล วงศ์เจ้านายภายหลังกบฏเงี้ยวเมืองแพร่

ในการเผยแพร่แนวคิดชาตินิยมในทางอ้อม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ บทความที่พระองค์แต่งขึ้นเพื่อชักจูงให้ราษฎรเกิดความสำนึกในความเป็นชาติไทยโดยใช้ประวัติศาสตร์ เป็นเครื่องนำทาง⁵⁰ การใช้ประวัติศาสตร์เป็นเครื่องมืออธิบายได้ตามแนวทางของ แอนโทนี ดี. สมิท ที่ว่าชาตินิยมเป็นการสร้างลักษณะเฉพาะที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาติ (National Identity) เป็น กระบวนการตีความใหม่โดยสร้างชุดของความทรงจำร่วมกันโดยให้คุณค่ากับสัญลักษณ์ ตำนาน ประเพณีหรือมรดกทางสังคมบางประการที่เป็นลักษณะเด่นร่วมกันของชาติ⁵¹ แต่มณฑลพายัพมี ประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนานของตนเองรวมทั้งได้รับการเหยียดหยามจากสยามว่าเป็น “ลาว” ดังนั้นการใช้ประวัติศาสตร์เพื่อชักจูงให้คนล้านนามีความรู้สึกว่าเป็นไทยและมีบรรพบุรุษร่วมกันกับ สยามจึงเป็นสิ่งที่รัฐต้องเร่งปลูกฝังให้กับคนล้านนา

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างสัญลักษณ์แทนตัวพระองค์ผ่าน การจัดตั้งกองเสือป่าขึ้นในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2454 (ภาพที่ 28) โดยมีจุดประสงค์ให้สมาชิกมีความ จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ กล้าต่อสู้เพื่อปกป้องชาติบ้านเมืองและพระพุทธศาสนา การจัดตั้งกองเสือ ป่าใช้เวลาไม่นานจำนวนสมาชิกได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วโดยพระองค์ทรงดำริให้มีกองกองเสือป่าทุก

⁴⁷ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 25, หน้า 259.

⁴⁸ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 27 (พระนคร: เดลิแมส, 2478), หน้า 532.

⁴⁹ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 28 (พระนคร: เดลิแมส, 2478), หน้า 372.

⁵⁰ มัทนา เกษกมล, “การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์เรื่องการเมืองและการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453 – 2468)”, หน้า 71.

⁵¹ Anthony D. Smith, Nationalism Theory, Ideology, History, p.24.

มณฑลๆ ละ 1 กองร้อยเป็นอย่างน้อย⁵² จนปลายรัชกาลมีสมาชิกเสือป่ามากกว่า 10,000 คนโดยสมาชิกส่วนใหญ่เป็นข้าราชการ⁵³ ในมณฑลพายัพได้มีการจัดตั้งกองเสือป่าเช่นกันโดยเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ ดำรงตำแหน่งเป็นนายกกองตรี ผู้บังคับการกองเสือป่ามณฑลพายัพ เจ้าแก้วนริรัฐ เจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นผู้บังคับการกองร้อยที่ 2 หลวงชำระราษฎรประเพณีข้าหลวงพิเศษและอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลเป็นนายเวรกรมเสือป่าประจำมณฑล เจ้าราชวงศ์ เสนานาเป็นผู้บังคับการหมวดที่ 2 กองร้อยที่ 1 รักษาพระองค์ ฯลฯ สมาชิกเสือป่าในมณฑลพายัพมีทั้งที่เป็นข้าราชการและพ่อค้า และมีการจัดตั้งองค์กรเลียนแบบทหารโดยแบ่งเป็นกองพลประจำการตามเมืองต่างๆ มีผู้บังคับบัญชาเป็นลำดับชั้นโดยส่งคนออกตรวจตราในแต่ละเมือง เพียง 1 ปีภายหลังการจัดตั้งกองเสือป่าในมณฑลพายัพมีสมาชิกเกือบ 1,000 คนกระจายตามเมืองใหญ่ๆ เกือบทุกเมือง⁵⁴

ภาพที่ 28 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวฉลองพระองค์เสือป่า

ที่มา: [Online] Accessed 14 ธันวาคม พ.ศ.2453 <http://www.scoutthailand.org>

กิจกรรมเสือป่าในมณฑลพายัพนอกจากการฝึกหัดระเบียบวินัยและอาวุธพื้นฐานแล้วยังมีการจัดประชุมเผยแพร่แนวคิดชาตินิยมเพื่อกระตุ้นให้เกิดความรักชาติและสร้างสำนึกของความเป็นไทยผ่าน

⁵² ยูภาพร เจือจินดา, “เสือป่า: โครงสร้างองค์กรและบทบาททางการเมือง”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528, หน้า 62 – 66.

⁵³ Walter F. Vella, *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*, p.48.

⁵⁴ หจข. ร.6 บ.16/28 รายงานเสือป่ามณฑลต่างๆ (8 เมษายน พ.ศ.2455 – 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2456)

บทความเทศนาเสือป่าซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งขึ้น เช่น เทศนาเสือป่ากัณฑ์ที่ 17 สอนให้คนมีความสามัคคีในการอยู่ร่วมกันโดยไม่แบ่งแยกถิ่นที่อยู่ ความว่า

“...เราเป็นประเทศที่บ้านเมืองน้อยอยู่ จึงจำเป็นต้องขอให้ท่านช่วยกันให้มาก ข้อที่เรา ยังบกพร่องคือจำนวนคนนั้น เราต้องเพาะของอื่นขึ้นแทน คือความรู้สึก ความเข้าใจในหน้าที่ ความรู้สึกว่าจะมีภัยมาถึงเมืองเรานั้น ถึงแม้จะไม่มีผลก็ไม่เสียประโยชน์อย่างไร...ในที่นี่ต้อง รักษาใจให้เป็นคนไทยจริงๆ จะเป็นแต่ชาวเมืองนั้นเมืองนี้ไม่พอ...เพราะฉะนั้นขอให้ช่วยกัน คำนี้ให้ดี ข้อนี้ต้องนึกไว้เสมอการเป็นคนไทยไม่ได้เป็นแต่ชาวบางกอก เป็นชาวไทยจะอยู่ที่แห่ง ไต ในตำบลใดก็เหมือนกันหมด ไม่เลือกว่าไปอยู่ที่ใดเท่ากันทั้งนั้น...”⁵⁵

นอกจากการตั้งเสือป่าแล้วยังมีการจัดตั้งกองลูกเสือเพื่อฝึกเด็กชายให้เป็นผู้มีระเบียบวินัยและ ประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ปลูกฝังให้มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ กิจกรรมการฝึกหัดลูกเสือได้รับการบรรจุไว้ในหลักสูตรมูลศึกษาและมัธยมศึกษาโดยสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม หลวงพิชณูโลกประชานาถทรงเสนอว่าในการสั่งสอนเด็กเพื่อให้มีใจมุ่งมั่นที่จะสร้างความสำเร็จให้ชาติ บ้านเมืองนั้น “...ต้องสอนไปทาง Boy Scouts, Barden Powell จึงจะได้...”⁵⁶

โรงเรียนแห่งแรกที่จัดตั้งกองลูกเสือคือโรงเรียนมหาดเล็กหลวง กรุงเทพฯ จากนั้นได้ขยายไป โรงเรียนราชวิทยาลัย โรงเรียนสวนกุหลาบและโรงเรียนอื่นๆ⁵⁷ ในเมืองเชียงใหม่ซึ่งมีการจัดตั้งโรงเรียน มหาดเล็กหลวงในพ.ศ.2459 เป็นโรงเรียนต้นแบบให้กับบรรดาบุตรหลานของเจ้านายเพื่อให้สามารถ รักษาสถานภาพของตนไว้ได้ผ่านการศึกษาแบบสมัยใหม่⁵⁸ ได้มีการฝึกหัดกองลูกเสือโดยบางปีมีการส่ง เด็กนักเรียนมาฝึกหัดร่วมกับกองลูกเสือที่กรุงเทพฯ⁵⁹ กิจกรรมลูกเสือได้กลายเป็นองค์กรที่ได้รับการ

⁵⁵ หจข. ๖.๖ บ.16.6/1 พระบรมราโชวาทพระราชดำริเทศนาสำหรับเสือป่า (6 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 8 สิงหาคม พ.ศ.2460)

⁵⁶ แนวคิดในการจัดตั้งกองลูกเสือมาจากลอร์ด บาดิน พาเวลล์ (Lord Barden Powell) หรือที่เรียกสั้นๆ ว่า B.P. ซึ่งเป็นผู้สถาปนาการลูกเสือขึ้นเป็นครั้งแรกที่ประเทศอังกฤษในพ.ศ.2451 เพื่อฝึกหัดเด็กชายให้เป็นกำลังช่วยเหลือ ในการสงคราม ชนชั้นนำของสยามที่ผ่านการศึกษาจากยุโรปโดยเฉพาะประเทศอังกฤษหลายพระองค์น่าจะทรงคุ้นเคย และเห็นประโยชน์ของกิจกรรมนี้, หจข. สบ.001/12 ความเห็นเรื่องหลักสูตรสอนนักเรียนชั้นมูล ประถมมัธยม อุดมศึกษา สำหรับกรมศึกษาธิการ (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2453), ยุภาพร เจือจินดา, “เสือป่า: โครงสร้างองค์กรและบทบาททางการเมือง”, หน้า 64.

⁵⁷ จมื่นอมรรตุนารักษ์, พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 8 (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2513), หน้า 157.

⁵⁸ Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand”, Ph.D. thesis, University of Hawaii, 1988, p.179.

⁵⁹ หจข. ๖.6 ศ.4/17 โรงเรียนมหาดเล็กหลวงมณฑลพายัพ (12 มิถุนายน พ.ศ.2459 – 3 มีนาคม พ.ศ.2468)

ยอมรับจากรัฐบาลโดยจัดตั้งเป็นสโมสรและก่อสร้างอาคารถาวรในโรงเรียนประจำจังหวัดและเป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมอื่นๆ ของราชการอย่างเป็นทางการ กองลูกเสือในมณฑลพายัพได้รับเกียรติในชบวนแห่ร่วมกับตำรวจภูธรและทหารในงานต้อนรับข้าราชการชั้นสูงหรือเชื้อพระวงศ์จากกรุงเทพฯ เสมอ ในจังหวัดเชียงใหม่มีการฝึกเสือป่าและลูกเสือหลายกองร้อย⁶⁰ โดยโรงเรียนมิชชันนารีได้กลายเป็นสถานที่ที่มีการตอบรับกิจกรรมนี้อย่างมากดังปรากฏว่าในพ.ศ.2457 โรงเรียนปรีณส์รอยแยลส์คอลเลจมีกองลูกเสือขนาดใหญ่ที่สุดในตอนบนของสยาม⁶¹ และในต้นทศวรรษที่ 2480 กองลูกเสือในโรงเรียนของมิชชันนารีเมืองเชียงรายได้มีจำนวนมากที่สุดในมณฑลพายัพ⁶²

เชื่อว่างานลูกเสือในมณฑลพายัพเป็นที่รู้จักของราษฎรทั่วไปโดยปรากฏเป็นข่าวในหนังสือพิมพ์ว่าในเดือนมีนาคม พ.ศ.2469 กองลูกเสือจังหวัดเชียงใหม่จำนวน 250 คนเดินทางไปอำเภอแมริมเพื่อช่วยสร้างสะพานข้ามน้ำระหว่างทางไปอำเภอสันมหาพน ซ่อมสะพานอีก 1 แห่งและช่วยทำสัมมาชีพกาล เมื่อชาวบ้านรู้ข่าวได้มีการจัดงานต้อนรับในเวลากลางคืนและมีผู้บริจาคเงินร่วมด้วยจำนวนหนึ่ง⁶³ กิจกรรมเสือป่าและลูกเสือที่มีสมาชิกในทุกจังหวัดได้กลายเป็นเครื่องมือเผยแพร่ลัทธิชาตินิยมที่มีประสิทธิภาพ โดยกลุ่มเจ้านายพื้นเมืองและข้าราชการมีส่วนร่วมเป็นกลุ่มแรกๆ จากนั้นจึงขยายมาสู่โรงเรียนและราษฎรทั่วไปที่ส่งบุตรหลานของตนเข้าสู่การศึกษาแบบใหม่

ในขณะที่วิธีการแจกพระรูป ธงช้างหรือธงชาติเป็นอีกวิธีหนึ่งที่สยามใช้เป็นสัญลักษณ์เพื่อสร้างความทรงจำร่วมกัน โดยธงชาติถือเป็นสัญลักษณ์ที่สร้างความรู้สึกชาตินิยมที่สำคัญอย่างหนึ่ง⁶⁴ ธงชาติเป็นเครื่องหมายที่แสดงให้เห็นถึงความเชื่อชาติของชนชาติใดชาติหนึ่ง ซึ่งรวมกันเป็นกลุ่มก้อนเป็นหมู่คณะและใช้เป็นสัญลักษณ์ของความมีอิสรภาพ เกียรติ อำนาจและการคุ้มครองอาณาบริเวณของแต่ละชาติ⁶⁵ ในมณฑลพายัพ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงแนะนำให้กรรมการมณฑลหรือกรรมการเมืองที่ออกตรวจการจัดการศึกษานำธงและพระบรมรูปออกแจกจ่ายให้กับราษฎรเพื่อประดับตามอาคารบ้านเรือน โดยเฉพาะวันเฉลิมพระชนมพรรษา รวมทั้งสอนให้รู้จักร้องเพลงสรรเสริญพระบารมีและพิมพ์พระราชนิพนธ์ปลุกใจเสือป่าทำยสมุณณ์สักการเพื่อออกแจกจ่าย⁶⁶ โดยทรงเห็นว่าธงช้างเป็นสัญลักษณ์สำคัญใน

⁶⁰ หจช. ๖.6 ก.1/27 รายงานสมเด็จพระเจ้ากรมหลวงพิษณุโลกสดิ์จตรจวราชการมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือและมณฑลพายัพ (15 ตุลาคม พ.ศ.2458 – 24 เมษายน พ.ศ.2461)

⁶¹ Vachara Sindhuprama, "Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand", p.167.

⁶² *The Siam Outlook* 7, 13 (July, 1930): 49.

⁶³ *ศรีเชียงใหม่* 1, 1 (2470): 41 – 42.

⁶⁴ ม.ล.จุลลา อรรถ, "กำเนิดและความเป็นมาของลัทธิชาตินิยมในประเทศไทย", หน้า 39.

⁶⁵ จมื่นอมรรตฤณารักษ์, พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 6 (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2513), หน้า 2.

⁶⁶ Walter F. Wella, *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*, p.224.

การสั่งสอนให้ราษฎรในมณฑลพายัพรู้สึกรักชาติโดยหวังว่า “...เมื่อการทำธงช้างเผือกหลายแล้ว ความประสงค์ที่จะให้คนรู้จักธงของชาติทั่วๆ ไปสำหรับสอนให้รักชาติก็คงสำเร็จได้โดยง่าย...”⁶⁷

สำหรับการประดับพระบรมรูปนอกจากกระทำในพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาและพิธีถือน้ำพิพัฒน์สังฆาแล้วยังนิยมประดับไว้ที่ศาลากลางและโรงเรียนประจำจังหวัดอีกด้วย⁶⁸ ในต้นทศวรรษที่ 2470 มีการถกเถียงเรื่องการออกกฎหมายบังคับให้โรงเรียนราษฎรประดับพระบรมรูปและธงชาติเช่นเดียวกับโรงเรียนรัฐบาล⁶⁹ อย่างไรก็ตาม พระยาอรรถการประดิษฐ์ อธิบดีกรมอัยการแย้งว่าไม่ควรบังคับด้วยกฎหมายแต่ควรให้กรรมการมณฑลเป็นผู้ชี้แจงให้โรงเรียนปฏิบัติตามจะได้ผลดีกว่า⁷⁰ การที่กระทรวงธรรมการและกระทรวงมหาดไทยพยายามให้ทุกจังหวัดประดับพระบรมรูปและธงชาติในโรงเรียนและศาลากลางจังหวัดก็เพื่อให้ราษฎรที่มาติดต่อราชการและนักเรียนที่เข้ารับการศึกษาเคยชินกับพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และตระหนักถึงอำนาจสูงสุดในการปกครองว่ามีชื่ออยู่ที่เจ้านายพื้นเมืองอีกต่อไป

ทั้งนี้งานส่วนใหญ่ที่กล่าวถึงลัทธิชาตินิยมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมักอธิบายว่าส่วนหนึ่งเกิดจากปัญหาชาวจีนในสยาม⁷¹ วิลเลียม สกินเนอร์ (William Skinner) ประมาณว่าในพ.ศ.2453 สยามมีประชากรราว 8,305,000 คน เป็นคนจีน 1,200,000 คน⁷² เท่ากับ 14% ของประชากรทั้งหมด ในเมืองน่านซึ่งเป็นเมืองที่มีการคมนาคมติดต่อกับหัวเมืองอื่นๆ ได้ยากลำบากที่สุดในมณฑลพายัพยังมีชาวจีนและลูกครึ่งจีนอาศัยอยู่ราว 700 คน⁷³

⁶⁷ หจข. ๖.๕.๔.๓/๑๔ พระยาไพศาลโปรดตรวจราชการมณฑลพายัพ (พ.ศ.2456), ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับธงชาติโดยตราเป็นพระราชบัญญัติธงขึ้น 5 เดือนหลังจากขึ้นครองราชย์ โดยยังคงใช้ธงช้างเป็นธงประจำชาติ ภายหลังจากในพ.ศ.2460 จึงได้เปลี่ยนมาเป็นธงไตรรงค์เพื่อให้เหมาะสมกับกาลสมัย สะดวกและงดงามสอดคล้องกับนานาประเทศ โดยใส่ความหมายตามสีทั้ง 3 ที่ปรากฏบนธง โดยสีแดงหมายถึงชาติ สีขาวหมายถึงศาสนาและสีน้ำเงินหมายถึงพระมหากษัตริย์, จมื่นอมรรตฤณารักษ์, พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 6, หน้า 29.

⁶⁸ หจข. ๖.6 ม.1/2 สร้างที่ปักทำการและที่ปักเป็นของรัฐบาล (2 พฤศจิกายน พ.ศ.2453 – 4 ตุลาคม พ.ศ. 2467), หจข. ๖.6 ศ.4/1 โรงเรียนแลการเล่าเรียนรวมหลายมณฑลแยกไม่ออก (6 กรกฎาคม พ.ศ.2454 – 10 ธันวาคม พ.ศ.2464)

⁶⁹ หจข. ศ.2/155 พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร (1 มีนาคม พ.ศ.2460 – 21 มิถุนายน พ.ศ.2461)

⁷⁰ หจข. ศ.2/142 พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร (12 เมษายน – 26 ธันวาคม พ.ศ.2460)

⁷¹ เช่นงานของ กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

⁷² William Skinner, Chinese Society in Thailand: An Analytical History (New York: Cornell University Press, 1962), p.69.

⁷³ The Laos News 5, 3 (July 1908): p 65.

ในมณฑลพายัพเดิมมีชาวจีนขึ้นไปเป็นผู้ประมุขผูกขาดภาษีอากรตั้งแต่ทศวรรษที่ 2420 แต่คงมีจำนวนไม่มากนัก แต่เมื่อมีการสร้างทางรถไฟทำให้มีชาวจีนขึ้นไปเป็นแรงงานอย่างน้อย 5,000 คน⁷⁴ เมื่อทางรถไฟเปิดเดินรถถึงเมืองปากน้ำโพในพ.ศ.2448 ชาวจีนกลุ่มหนึ่งได้อพยพขึ้นไปทำธุรกิจการค้ามากขึ้นเช่นในเมืองลำพูนร้านค้าส่วนใหญ่เป็นจีนและเงี้ยว⁷⁵ ในเมืองลำปางพ่อค้าส่วนใหญ่เป็นชาวจีนและยุโรป ในพ.ศ.2451 มิชชันนารีที่เดินทางเรือขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่บันทึกว่าระหว่างทางมีเรือพ่อค้าจีนหลายร้อยลำขึ้นล่องทำการค้า⁷⁶ ธุรกิจการค้าในมณฑลพายัพจึงอยู่ในมือของชาวต่างประเทศโดยเฉพาะชาวจีน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงแสดงความวิตกกังวลในเรื่องนี้ว่า “...ชาวเมืองเชียงใหม่กับคนไทยไม่ผิดอะไรกันนัก คือในทางค้าขายผู้ชาวต่างประเทศไม่ได้เป็นแน่ ความคิดอยู่ข้างสั้นมากคิดแต่จะหาเลี้ยงชีพคราวหนึ่งๆ เท่านั้น ไม่คิดก่อร่างสร้างตัวให้บริบูรณ์ตลอดถึงบุตรหลานเหมือนชาวยุโรปหรือจีน...”⁷⁷ ในรายงานของมิชชันนารีได้กล่าวในทำนองเดียวกันว่า “...กิจการที่ทำให้ทรัพย์ของกามนั้นอยู่ในมือชาวต่างประเทศทั้งสิ้น คือจีนและฝรั่ง...”⁷⁸

ทั้งนี้ชาวจีนที่ขึ้นมาอยู่ในมณฑลพายัพมีการจัดตั้งโรงเรียนจีนเพื่อส่งสอนบุตรหลานของตนตั้งแต่กลางทศวรรษ 2450 โดยสมาคมพ่อค้าชาวจีนแต่จิวในเมืองเชียงใหม่ร่วมกันจัดตั้งขึ้นชื่อโรงเรียนฮั่วเองตั้งอยู่ย่านวัดเกตเพื่อสอนภาษาจีน จากนั้นได้มีกลุ่มพ่อค้าจีนใหญ่ได้จัดตั้งโรงเรียนที่ถนนลอยเคราะห์ชื่อโรงเรียนฮั่วเคี้ยว⁷⁹ ในทศวรรษที่ 2470 มีการจัดตั้งโรงเรียนจีนขึ้นอีกหลายแห่งในมณฑลภาคพายัพ⁸⁰ การจัดตั้งโรงเรียนจีนนี้เป็นที่วิตกกังวลของสยามเนื่องจากในประเทศจีน ดร.ซุนยัตเซ็นและพรรคก๊กมินตั๋งปฏิวัติล้มราชวงศ์แมนจูเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง ผู้นำชาวจีนในประเทศจีนจึงหาเสียงสนับสนุนจากชาวจีนโพ้นทะเล โดย ดร.ซุนยัตเซ็น เดินทางมาสยามในพ.ศ.2446 และ 2451 เพื่อปลุกกระดมชาวจีนในไทยให้จงรักภักดีต่อชาติและบริจาคเงินสนับสนุนพรรคก๊กมินตั๋ง ประกอบกับการที่

⁷⁴ หจข. ๕.5 ยธ.5.9/11 เจ้ากรมรถไฟไปเซอร์เวย์ทางรถไฟสายเหนือ (31 ธันวาคม พ.ศ.2444 – 20 กันยายน พ.ศ.2449)

⁷⁵ หจข. ๕.5 ม.58/187 รายงานราชการเมืองนครลำพูน (26 พฤศจิกายน พ.ศ.2436 – 23 มีนาคม พ.ศ.2445)

⁷⁶ หจข. ๕.5 ม.1/14 เรื่องรายงาน มร.ฮอต จัดการมหาดไทย (18 พฤษภาคม พ.ศ.2441), *The Laos News* 1, 3 (July 1904): p 86.

⁷⁷ หจข. ๕.5 ม.58/44 รายงานราชการมณฑลพายัพ (11 เมษายน พ.ศ.2444 – 10 กันยายน พ.ศ.2453)

⁷⁸ หจข. ๕.6 กต.1/18 เรื่องศาสนาเปรสปีเตเรียนมิสชันนารี (25 เมษายน พ.ศ.2459)

⁷⁹ สมโชติ อ๋องสกุล, การสืบค้นหลักฐานทางการศึกษาในล้านนา: ศึกษากรณีโรงเรียนจีน (เชียงใหม่: คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541), หน้า 48.

⁸⁰ หจข. ศ.54.9/87 แจ้งความจำนงขอตั้งโรงเรียนมณฑลพายัพ (12 มีนาคม พ.ศ.2469 – 19 มีนาคม พ.ศ.2470)

รัฐบาลสยามเริ่มตระหนักถึงปัญหาของชาวจีนที่มีมากจนควบคุมได้ยากทำให้รัฐบาลต้องจับตาดูแลกลุ่มชาวจีนทั่วพระราชอาณาเขตอย่างใกล้ชิด⁸¹

ในพ.ศ.2459 พระพิพิธสาส์ เกษตรมณฑลพายัพ ได้รายงานการรับรองเงินสงต่อกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เนื่องจากเกรงความผิดโดยรายงานว่าเงินสงเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสและเป็นลูกพี่น้องลูกน้องของพระพิพิธสาส์ โดยเงินสงได้ขึ้นไปทำศพแม่ยายและบริจาคเงินซ่อมพระธาตุดอยสุเทพ วัดพระธาตุหริภุญไชยและโรงพยาบาลโรคเรื้อน และได้แจกการ์ดเชิญให้กับพ่อค้าและข้าราชการในเมืองเชียงใหม่ในงานเลี้ยงปลงศพมารดาโดยมีเจ้าแก้วนรวิบูลย์เป็นประธาน เงินสงได้สอบถามถึงข้อร้องเรียนว่าคนจีนในสยามโดนกดขี่จากรัฐบาล แต่พระพิพิธสาส์ได้ชี้แจงว่ารัฐบาลสยามปฏิบัติตามกฎหมาย โดยบุตรหลานของชาวจีนควรเข้าเรียนหนังสือไทยเพื่อให้รู้ความต้องการปฏิบัติต่อบ้านเมืองอย่างไร ทั้งนี้เงินสงต้องการจัดตั้งโรงเรียนจีนในเมืองเชียงใหม่เนื่องจากไม่ต้องการส่งบุตรหลานของตนไปเรียนไกลถึงเมืองจีน โดยอ้างว่าชาวจีนที่กรุงเทพฯ เรี่ยไรเงินเพื่อจัดตั้งโรงเรียนได้ราว 230,000 บาท ดังนั้นคนจีนในเมืองเชียงใหม่จึงได้เรี่ยไรเงินเพื่อจัดตั้งโรงเรียนได้ราว 20,000 รูป⁸²

เชื่อว่าเรื่องการจัดตั้งโรงเรียนจีนนี้กระทรวงการต่างประเทศของสยามได้ขอรับรองกงสุลฝรั่งเศสให้ห้ามปราม ต่อมาทูตฝรั่งเศสได้ห้ามมิให้เงินสงตั้งโรงเรียนจีนที่เมืองเชียงใหม่ แต่เงินสงอ้างว่าโรงเรียนจีนในสยามได้เปิดทำการสอนอยู่แล้วหลายแห่ง และการตั้งโรงเรียนจีนที่เมืองเชียงใหม่เพื่อต้องการสอนภาษาจีนเท่านั้นไม่มีเจตนาชั่วร้าย ทูตฝรั่งเศสเห็นว่าคนที่คนจีนต้องการให้บุตรหลานของตนเรียนรู้ภาษาพอเป็นเรื่องที่ดีแต่เกรงว่าจะเป็นอั้งยี่ ดังนั้นจึงให้เงินสงทำสัญญาว่าจะให้โรงเรียนจีนที่เมืองเชียงใหม่เป็นโรงเรียนสอนภาษาโดยมิให้นำไปทำประโยชน์อย่างอื่นและต้องสอนภาษาไทยโดยห้ามมิให้สอนวิชาทหาร⁸³

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2463 หนังสือพิมพ์จีนในสยามวารสารศัพท์แผนกจีน ได้ลงข่าวนักเรียนจากโรงเรียนตัวเองเมืองเชียงใหม่ได้เรี่ยไรเงินเพื่อส่งไปช่วยเหลือนักกบฏในมณฑลกวางตุ้ง การนี้เสนาบดีกระทรวงธรรมการเห็นว่าเป็นเรื่องน่ารังเกียจเพราะนักเรียนเหล่านั้นเป็นลูกหลานชาวจีนที่เกิดในสยามจึงมีคำสั่งให้พระวิสุตย์ธรรมการ ธรรมการมณฑลพายัพตรวจสอบและห้ามมิให้มีการเรี่ยไรอีก⁸⁴ กรณีโรงเรียนจีนในเมืองลำปางดูจะเป็นสิ่งที่รัฐบาลกังวลมากเนื่องจากมีชาวจีนแต่จีวและจีนแคะรวมตัวกันขอ

⁸¹ หจข. ๑.6 บ.3.1/99 พระยาสุริยานุวัตรกราบบังคมทูลทูลกิจการค้าขายและเงินเข้ามาเมืองไทย (3 พฤษภาคม พ.ศ.2455)

⁸² หจข. ๑.6 กษ.1/15 พระพิพิธสาส์ กระทรวงการเกี่ยวของในการที่เงินสงขึ้นไปเมืองนครเชียงใหม่ (10 – 20 ธันวาคม พ.ศ.2459)

⁸³ หจข. ๑.6 กต.6.24/6 โรงเรียนและการเล่าเรียน เด็กจีนกับเรื่องทูตอังกฤษหาว่าพระยาสุรินทรภักดีกล่าวคำพูดดูหมิ่นอังกฤษ (21 เมษายน พ.ศ.2459 – 22 พฤษภาคม พ.ศ.2461)

⁸⁴ หจข. ศ.54.9/25 หนังสือจีนโน (แผนกจีน) ลงข่าวเรื่องนักเรียนตัวเอง จ.เชียงใหม่ออกเงินช่วยในกองทัพกวางตุ้ง (21 ตุลาคม – 17 พฤศจิกายน พ.ศ.2463)

อนุญาตเปิดโรงเรียนฮั่วเคี้ยวที่ตำบลบ้านนาแก้ว อำเภอเมือง (ภาพที่ 29) ซึ่งก่อนหน้านั้นเมืองลำปางมีโรงเรียนยกส่วยของชาวจีนไหหลำเปิดอยู่ก่อนแล้ว และก่อนที่จะขอเปิดโรงเรียนฮั่วเคี้ยวชาวจีนกลุ่มนี้ได้เปิดโรงเรียนโดยพลการ เมื่อกรรมการเมืองทราบข่าวได้สั่งปิดภายหลังจึงพากันมายื่นเรื่องขอเปิดโรงเรียนฮั่วเคี้ยวและขออนุญาตเปิดสอนก่อนได้รับการอนุมัติจากรัฐบาล เมื่อปลัดมณฑลพายัพตรวจสอบแล้วพบว่าโรงเรียนฮั่วเคี้ยวมีสถานที่ติดกับสโมสรจีนและมุ่งสั่งสอนเด็กจีนในบังคับสยามให้กลายเป็นคนจีนหากปล่อยไว้จะเป็นอันตรายต่อการปกครองจึงให้มีการตรวจสอบอย่างเข้มงวด⁸⁵

ภาพที่ 29 เฮวอินปี หรือโหวจื่อกวาง ผู้จัดการคนแรกของโรงเรียนฮั่วเคี้ยวเมืองลำปาง
ที่มา: [Online] Accessed 14 ตุลาคม พ.ศ.2553 <http://onlampang.blogspot.com>

จากปัญหาโรงเรียนจีนดังกล่าวภายหลังกรุงเทพฯ ได้มีการออกพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์เพื่อควบคุมการเรียนการสอนโดยตรวจสอบหลักสูตรและครูเพื่อให้โรงเรียนเหล่านี้อยู่ภายใต้การดูแลของรัฐบาลและเพื่อให้การปลูกฝังลัทธิชาตินิยมได้ผล⁸⁶ แม้ว่าโรงเรียนจีนในทศวรรษที่ 2470 ได้รับการจัดตั้งขึ้นจำนวนมากแต่จากการขยายงานด้านการศึกษาของมิชชันนารีในมณฑลพายัพที่ได้รับการยอมรับมาก่อนหน้าทำให้บุตรหลานชาวจีนส่วนหนึ่งเลือกที่จะศึกษาในโรงเรียนของมิชชันนารีมากกว่าโรงเรียนจีน⁸⁷

ในเดือนมีนาคม พ.ศ.2470 ชาวจีนในเมืองเชียงใหม่ได้มีการรวมตัวกันเพื่อเรียกรงเงินนำไปช่วยเหลือคณะจีนใต้และเจียงไคเช็ค โดยสมาคมพ่อค้าจีนในเมืองเชียงใหม่ได้เปิดการแสดงละครพุดที่

⁸⁵ หจข. ศ.54.9/87 แจ้งความจ้างขอตั้งโรงเรียนมณฑลพายัพ (12 มีนาคม พ.ศ.2469 – 19 มีนาคม พ.ศ. 2470)

⁸⁶ หจข. สบ.2.47/159 รายงานเสนาบดีกระทรวงธรรมการเสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ (26 มิถุนายน – 30 มีนาคม พ.ศ.2472)

⁸⁷ ชิวเฮียง โจลานันท์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน พ.ศ.2553.

โรงภาพยนตร์เชียงใหม่โดยมีคนจีนลี้ภัยเข้ามาดูจำนวน 400 คน ได้เงินราว 6,000 บาทเศษ ในเดือนเดียวกันนายยกซีซึ่งเป็นนายกลโมสรลูกค้าและกรมการจีนได้เปิดการแสดงละครร้องภาษาจีนไหหลำที่โรงหนังอุปพงษ์ เรื่องการจลาจลในเมืองจีนและการสไตรค์ที่เชียงใหม่ งานนี้มีการเชิญเจ้านายและข้าราชการเข้าชมการแสดงด้วยโดยขายตั๋วและเรียไรเงินได้ราว 5,000 บาท นำไปบำรุงสโมสรและคนจีนได้⁸⁸

จนถึงต้นทศวรรษที่ 2480 ปัญหาชาวจีนในมณฑลพายัพยังคงสร้างความวิตกกังวลให้กับรัฐบาลสยามเป็นระยะเนื่องจากมีรายงานว่าโรงเรียนฮั่วเอง เมืองแพร่ ได้มีการแจกใบปลิวภาษาจีนมีเนื้อความว่า “...จีนร่วมชาติด้วยกันที่มออาศัยสยามทราบ พุ่งนี้วันที่ 1 มกราคม อวยพรว่าเป็นเวลาดีของประเทศจีนที่เป็นประเทศมิตร เปนที่ระลึกการตั้งรัฐบาลกรุงนานกิงขึ้น เราทานน้ำแล้วต้องคิดถึงต้นน้ำ ขอให้ชาติจีนช่วยชักธงขึ้นพร้อมกัน และหยุดงานประดับโคมไฟ...” เมื่อกรรมการมณฑลตรวจสอบแล้วพบว่าไม่มีความผิดตามพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร แต่การกระทำดังกล่าวถือเป็นการแยกชาติและเป็นสิ่งที่รัฐบาลไม่พึงประสงค์⁸⁹ แม้ว่าชาวจีนในมณฑลพายัพไม่ได้สร้างปัญหารุนแรงเหมือนในกรุงเทพฯ และมณฑลภูเก็ต แต่ความรู้สึกแบ่งแยกดังกล่าวทำให้รัฐบาลสยามจำเป็นต้องวางนโยบายใหม่โดยพยายามปลูกฝังลัทธิชาตินิยมเพื่อเปลี่ยนให้บุตรหลานของชาวจีนเหล่านี้กลายเป็นคนไทย

การจัดการศึกษาเพื่อลบภาพลวงล้าหนา

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญโดยมีวัตถุประสงค์หลัก 2 ประการคือส่งเสริมให้พลเมืองมีความรู้พื้นฐานในการประกอบอาชีพเพื่อแข่งขันกับต่างชาติ⁹⁰ และส่งเสริมลัทธิชาตินิยม ในมณฑลพายัพวัตถุประสงค์ประการหลังดูจะประสบความสำเร็จกว่ามาก เนื่องจากการศึกษาที่จัดต่อเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเน้นผลิตคนเข้ารับราชการจนละทิ้งอาชีพดั้งเดิมของตนเอง ที่สำคัญคือนับตั้งแต่มีการเลิกทาสราษฎรเริ่มมีความคิดที่เป็นอิสระมากขึ้นโดยกฎหมายถูกนำมาใช้อ้างในทางที่ผิด ประกอบกับการที่หนังสือพิมพ์และภาพยนตร์ซึ่งเข้ามาในสยามทำให้คนเริ่มเลียนแบบวัฒนธรรมตะวันตก ดังนั้นการศึกษาภายใต้การควบคุมของรัฐจะช่วยปลูกฝังแนวคิดที่รัฐต้องการได้⁹¹

ทั้งนี้รัฐบาลเร่งจัดตั้งโรงเรียนตัวอย่างประจำอำเภอโดยแบ่งโรงเรียนเป็น 3 ประเภท ได้แก่ โรงเรียนหลวงที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นและได้รับเงินอุดหนุนจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ โรงเรียนประชาบาลคือโรงเรียนที่จัดตั้งโดยเจ้าหน้าที่ปกครองท้องถิ่นที่ร่วมมือกับราษฎรและพระสงฆ์ร่วมกันอุดหนุน

⁸⁸ ศรีเชียงใหม่ 1 – 6 (ฉบับเบิกโรง, 2470): 44 – 45.

⁸⁹ หจช. ศ.54.9/87 มณฑลพายัพส่งใบปลิวแจ้งความของโรงเรียนฮั่วเองมาให้พิจารณา (31 ธันวาคม – 1 มีนาคม พ.ศ.2472)

⁹⁰ หจช. ร.6 ศ.1/1 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการ (5 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 11 กรกฎาคม พ.ศ.2466), หจช. ศ.2/66 ประกาศจัดการมูลศึกษาของทวยราษฎร (1 เมษายน พ.ศ.2454)

⁹¹ หจช. ร.6 ศ.10/42 แผนการศึกษาสำหรับชาติ (17 พฤศจิกายน – 28 พฤศจิกายน พ.ศ.2462)

ในท้องที่ของตนและโรงเรียนราษฎรคือโรงเรียนที่ได้รับการจัดตั้งโดยคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยโรงเรียน 2 ประเภทหลังต้องได้รับการจดทะเบียนจากกระทรวงธรรมการ

เพื่อให้รัฐบาลสามารถควบคุมการปลูกฝังค่านิยมที่พึงประสงค์ให้กับราษฎร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตราพระราชบัญญัติสำคัญ 2 ฉบับได้แก่ พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร พ.ศ.2461 และพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464

พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร พ.ศ.2461⁹² เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาว่า “...การศึกษาเป็นส่วนอันสำคัญของบ้านเมือง เป็นเครื่องอบรมชาติ อาจส่งผลให้เป็นได้ทั้งทางฝ่ายคุณและโทษ มีพระราชประสงค์จะทรงคุ้มครองการศึกษาแห่งพระราชอาณาจักรสยามให้เป็นไปเพื่อคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง...”⁹³ พระราชบัญญัติฉบับนี้มีผลต่อโรงเรียนราษฎรทั่วพระราชอาณาจักรไม่ว่าจะเป็นโรงเรียนคริสต์ จีนและอิสลาม⁹⁴ โดยกำหนดให้ผู้ที่ต้องการจัดตั้งโรงเรียนต้องไม่เคยเป็นผู้ที่ต่อโทษคดีอาญาเพราะความผิดข้อหากบฏหรือประทุษร้ายต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหรือแผ่นดิน และต้องไม่เป็นผู้ที่มีความผิดฐานเป็นโจรข่องสุ่มเข้าเป็นอั้งยี่ และกำหนดให้ครูผู้สอนต้องมีความรู้ภาษาไทยเพียงพอที่จะใช้สอนและอบรมนักเรียน โดยโรงเรียนทุกประเภทต้องสอนตามหลักสูตรของกระทรวงธรรมการโดยให้เรียนวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์และหน้าที่พลเมืองดี โดยจะต้องสอนให้นักเรียนอ่าน เขียนและเข้าใจภาษาไทยได้อย่างคล่องแคล่ว ตลอดจนปลูกฝังความจงรักภักดีต่อชาติไทย และพยายามบังคับให้ “...ในสถานที่เล่าเรียนต้องมีพระรูปพระเจ้าอยู่หัวและธงชาติไทยประดับไว้ในที่อันสมควร ให้รู้จักกระทำความเคารพและให้รู้ว่าเคารพเพื่ออะไร ให้มีร้องเพลงสรรเสริญพระบารมีตามแบบที่ใช้อยู่ในโรงเรียนรัฐบาลวันละ 1 ครั้งเมื่อเลิกเรียน...”⁹⁵

พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464⁹⁶ กำหนดให้เด็กทั้งชายและหญิงทุกคนที่มีอายุ 7 – 14 ปี ได้เรียนหนังสือในโรงเรียนรัฐบาลและโรงเรียนประชาบาลโดยไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนโดยเรียกเก็บเงินศึกษาพลีจากชายฉกรรจ์ที่มีอายุ 18 – 60 ปี คนละ 1 – 3 บาทเป็นรายปีเพื่ออุดหนุนโรงเรียนประชาบาลในแต่ละท้องที่โดยมีนายอำเภอเป็นผู้รับผิดชอบบัญชีรายชื่อเด็ก เด็กที่ได้รับการยกเว้นจากพระราชบัญญัตินี้คือเด็กที่มีอายุต่ำกว่า 14 ปีแต่มีความรู้ประโยคประถมศึกษา เด็กที่มีความบกพร่องทางร่างกายหรือสติปัญญาและเด็กที่มีบ้านห่างจากโรงเรียน 3,200 เมตร พระราชบัญญัตินี้ดังกล่าวจึงเป็นความพยายามนำเด็กเข้าสู่ระบบการศึกษาเพื่อให้มีความรู้พื้นฐานและผ่านการปลูกฝังค่านิยมที่พึงประสงค์ตามที่รัฐต้องการ

⁹² เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 31 (พระนคร: เดลิเมสต์, 2478), หน้า 106 – 120.

⁹³ หจข. ศ.2/155 พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร (1 มีนาคม พ.ศ.2460 – 21 มิถุนายน พ.ศ.2461)

⁹⁴ ดูปัญหาโรงเรียนที่สอนภาษาอื่นๆ ที่เป็นปัญหาในทัศนะของรัฐบาลสยามได้จาก, หจข. ร.6 ศ.2/5 พระราชบัญญัติประถมศึกษา (มกราคม พ.ศ.2460 – 31 มีนาคม พ.ศ.2466)

⁹⁵ หจข. ศ.2/155 พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร (1 มีนาคม พ.ศ.2460 – 21 มิถุนายน พ.ศ.2461)

⁹⁶ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, ปชศ. เล่ม 31, หน้า 207 – 227.

ในมณฑลพายัพแม้ว่าจำนวนนักเรียนชายและหญิงที่ได้รับการศึกษาในโรงเรียนสอนหนังสือไทยกลางทศวรรษที่ 2460 มีเพียงร้อยละ 17 ของเด็กทั้งหมด⁹⁷ (ภาพที่ 30) แต่จากการจัดตั้งโรงเรียนประชาบาลที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง⁹⁸ และการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาทำให้เด็กส่วนใหญ่ได้รับการบังคับให้เข้าโรงเรียนโดยใช้ภาษาไทยกลางในโรงเรียน⁹⁹ รวมทั้งได้รับการปลูกฝังแนวคิดจากรัฐส่วนกลางอย่างน้อย 7 ปี ดังนั้นความรู้และวิธีปฏิบัติในโรงเรียนจึงส่งผลต่อทัศนคติในการดำรงชีวิตของเด็กเหล่านี้ไม่มากนักน้อย ทั้งนี้รัฐบาลตระหนักถึงความสำคัญของหลักสูตรและหนังสือที่ใช้ประกอบการเรียนโดย พ.ศ.2454 กระทรวงธรรมการได้พิมพ์แบบเรียนชั้นมูลศึกษาแล้วเสร็จและบังคับใช้ในโรงเรียนทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งก่อนหน้านั้นในมณฑลพายัพพระที่ทำหน้าที่เป็นครูต่างสอนไปตามความรู้ความสามารถของตนโดยไม่มีหลักสูตรและแบบเรียนที่เป็นมาตรฐาน¹⁰⁰

ภาพที่ 30 นักเรียนโรงเรียนยุพราชวิทยาลัย

ที่มา: บุญเสริม สาสตราภัยและสมบัติ จันทนะโพธิ, อดีตลานนา (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2520), หน้า 104.

เมื่อพิจารณาแนวคิดในการจัดทำหลักสูตรประถมศึกษาวิชาสามัญซึ่งบังคับสอนในโรงเรียนทุกประเภทได้แก่ วิชาจรรยา เน้นสอนให้เป็นผู้ที่มีธำรงรักษานั่นเพียรและคิดถึงประโยชน์ของหมู่คณะ

⁹⁷ หจข. ร.6 ศ.1/14 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปีพุทธศักราช 2455 (พ.ศ.2455)

⁹⁸ หจข. ร.6 ศ.4/1 โรงเรียนแลการเล่าเรียนรวมหลายมณฑลแยกไม่ออก (6 กรกฎาคม พ.ศ.2454 – 10 ธันวาคม พ.ศ.2464), หจข. ร.6 ศ.4/15 โรงเรียนแลการเล่าเรียนมณฑลพายัพ (11 กันยายน พ.ศ.2453 – 19 มิถุนายน พ.ศ.2467)

⁹⁹ หจข. ศ.44/24 มณฑลมหาสารบุรีส่งรายงานประจำปี พ.ศ.2458 (11 สิงหาคม – 21 ธันวาคม พ.ศ.2460)

¹⁰⁰ หจข. ศ.2/57 ระเบียบจัดการศึกษามณฑลพายัพ (26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2452 – 6 เมษายน พ.ศ.2454)

มากกว่าตนเอง มีความกตัญญูต่อครูอาจารย์และพระมหากษัตริย์ วิชาภาษาไทย สอนให้รู้จักใช้อ่าน เขียนภาษาไทยโดยอาศัยพุทธศาสนาและพระบรมราชาบาทปลูกใจเสียป่าเป็นเครื่องชักจูง วิชาคำนวณ สอนให้คิดเลขง่ายๆ ที่ใช้ในชีวิตประจำวัน วิชาการรักษาตัว สอนให้รู้จักปฏิบัติตนให้เป็นคนที่มีร่างกาย แข็งแรง รู้จักรักษาสุขภาพอนามัยของตนเองและที่อยู่อาศัย นอกจากนี้ยังมีวิชาวาดเขียนและวิชาลูกเสือ

ในชั้นประถมศึกษารัฐบาลให้โรงเรียนจัดเวลาพิเศษเพื่อสวดค่านมัสการและร้องเพลงสรรเสริญ พระบารมี หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น วิชาจรรยาต้องสอนให้เกิดความรักชาติภูมิ จงรักภักดีต่อกษัตริย์ วิชาภูมิศาสตร์และพงศาวดารต้องสอนให้รู้ว่าสยามเกี่ยวข้องกับประเทศอื่นอย่างไรเพื่อให้เกิดความรัก ชาติและปรารถนาที่จะบำรุงบ้านเมืองของตน โดยเฉพาะภูมิศาสตร์สยามต้องสอนให้เด็กสามารถจำ แผนที่สยาม รู้จักมณฑลและที่ตั้งของศาลารัฐบาลประจำมณฑล ทางรถไฟ แม่น้ำลำคลอง ภูเขา ฝั่ง ทะเลและทางไปมาติดต่อกับต่างประเทศ สินค้าสำคัญและรู้จักภูมิศาสตร์ประเทศใกล้เคียงที่เกี่ยวข้องกับ สยามโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับการค้า¹⁰¹ ที่น่าสนใจคือวิชาความรู้เรื่องเมืองไทยรัฐบาลมีแนวคิดให้เด็ก

“..รู้จักบ้านเมืองของตัวเองว่าเป็นอย่างไร ไฉนจึงได้ตั้งหลักฐานเป็นปีกแผ่นแน่นหนา ขึ้นได้เพื่อจะได้เกิดความรักชาติบ้านเมือง และคิดบำรุงชาติบ้านเมืองโดยตั้งตัวไว้ให้เป็น พลเมืองดี รายการที่ต้องสอน

ก.ให้รู้จักวิชาภูมิศาสตร์พอเป็นการเปิดหูเปิดตาเกี่ยวกับภูมิศาสตร์สยามพอเข้าใจ พงศาวดารของประเทศสยามทั้งสมัยใหม่และสมัยเก่า

ข.ให้รู้พงศาวดารโดยย่อของชาติไทยว่าเดิมสืบกันมาแต่ไหน รวบรวมกันเข้าอย่างไร ต้องแข่งขันสู้รบกับใครบ้าง แล้วเปลี่ยนมาเป็นลำดับเวลาจนตั้งเป็นหลักฐานดังปรากฏในทุกวันนี้ได้อย่างไร

ค.ให้รู้จักวิธีปกครองบ้านเมืองนี้แต่โดยสังเขป คือรู้ว่าพระเจ้าแผ่นดินคืออะไร กระทรวง มหาดไทย กระทรวงนครบาลมีไว้ทำไม โรงเรียนมีไว้ทำไม ทหารมีไว้ทำไม...ผู้ใหญ่บ้านคืออะไร ราษฎรจะต้องเชื่อฟังคำของหัวหน้า เหล่านี้ที่รวมเรียกว่าเทศาภิบาล อย่างไร ดังนี้ เป็นต้น...”

ผู้วิจัยสรุปเนื้อหาวิชาความรู้เรื่องเมืองไทยชั้นประถม 1 – 5 ได้ 3 ประเภทคือ หนึ่งความรู้รอบตัว เด็ก ได้แก่ การรู้จักทิศ การใช้แผนที่และสัญลักษณ์ต่างๆ ที่ปรากฏบนแผนที่ ที่ตั้งของโรงเรียน หมู่บ้าน จังหวัดและมณฑล ตำแหน่งของประเทศสยาม เมืองหลวง จำนวนมณฑล เมืองท่า สินค้า แม่น้ำ ถนน คลอง เส้นทางคมนาคม การประกอบอาชีพ กลางวันกลางคืน สุริยุปราคา ฤดูกาล การดูนาฬิกาและเวลา สอง รู้จักโครงสร้างการปกครองของรัฐและหน้าที่ของตน ได้แก่ สถานที่ราชการที่สำคัญ หน้าที่ของ

¹⁰¹ หจข. ๖.6 ศ.2/11 เรื่องประมวลศึกษาระดับ 2 หลักสูตรสามัญศึกษา (1 พฤศจิกายน พ.ศ.2464)

กระทรวงต่างๆ หน้าทีของทหารและตำรวจ การจดทะเบียนยานพาหนะ การใช้เงินและธนบัตรสยาม การเสียค่าธรรมเนียมและภาษีชนิดต่างๆ การส่งหนังสือ ไปรษณีย์วัสดุ การขออาวุธปืน ธงชาติ ฯลฯ

สาม รู้จักประวัติศาสตร์ความเป็นมาของประเทศไทย ได้แก่ แคว้นแคว้นราชธานี การเสียกรุงศรีอยุธยา การตั้งกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ พระปรมาภิไธยย่อตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 6 พระราชกรณียกิจสำคัญแต่ละรัชกาล การแผ่ขยายและการสูญเสียอาณาจักร ฯลฯ โดยใช้หนังสือพงศาวดารสยามและแบบสอนอ่านภูมิศาสตร์เล่ม 1 และ 2 ในการสอนพงศาวดารสยาม สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลกประชานาถ ทรงให้ความสำคัญมากโดยเห็นว่าเป็นสิ่งจำเป็นที่ต้องสอนเพื่อ

“...ให้รู้ทางเปนมามาของของบ้านเมือง ข้อสำคัญที่เราจะต้องสอนกุลบุตรนั้น ก็คือให้รักบ้านเมือง แต่การที่จะรักนั้นต้องรู้จัก จึงจะรักได้ การที่รู้จักบ้านเมือง รู้ได้แต่ด้วยเรียนพงศาวดาร ให้รู้ว่าชาติเรามาจากไหน...จึงจะเป็นทางปลุกน้ำใจให้ตั้งใจทำให้บ้านเมืองนั้นเจริญต่อไปอีก เรื่องนี้จำเป็นสำคัญยิ่งกว่าอื่นหมด ถ้าไม่สอนเรื่องนี้อย่าสอนอะไรเลยดีกว่า ...”¹⁰²

ดังนั้นวิชาความรู้เรื่องเมืองไทยโดยใช้หนังสือพงศาวดารสยามและภูมิศาสตร์สยามจึงเป็นการปลูกฝังให้ราษฎรมีจินตนาการของความเป็นรัฐชาติร่วมกันผ่านวิชาภูมิศาสตร์ แผนที่และพงศาวดารที่มีสยามเป็นศูนย์กลาง อีกทั้งสอนให้รู้จักโครงสร้างการปกครองของรัฐและการปฏิบัติตนในฐานะที่เป็นพลเมืองของรัฐ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความสำคัญของหนังสือดังกล่าวเมื่อหลวงอนุภานุสรณ์แต่งหนังสือแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรวจทานแก้ไขด้วยพระองค์เองก่อนที่จะตีพิมพ์เป็นตำราเรียน¹⁰³

ที่น่าสนใจคือหนังสือพงศาวดารสยามอธิบายความเป็นมาของคนไทยไว้ว่าเดิมคนไทยอยู่ทางตอนใต้ของจีนและชาติไทยเป็นชาติเก่าไม่ใช่ชาติใหม่โดยมีเอกราชเป็นส่วนๆ มาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เมื่อคนไทยมีจำนวนมากขึ้นจีนได้ยกมาย้าย คนไทยจึงหนีลงแม่น้ำสาละวินมาตั้งเมืองพงสายนหนึ่ง อีกสายหนึ่งลงมาทางลุ่มแม่น้ำโขงและตั้งอยู่ที่สิบสองจุไทย ภายหลังได้มารวมกันที่เมืองแฉก ซึ่งเดิมทีบริเวณนี้มีชาวเขมร ลาวและละว้าอาศัยอยู่ซึ่งคนไทยได้ขับไล่ไป และอธิบายถึงเหตุผลที่คนในแต่ละพื้นที่พูดภาษาต่างกันอย่างออกไปว่า “...โดยเหตุที่ไทยได้ขยายไปในที่ต่างๆ ภาษาจึงเปลี่ยนแปลงไปตามที่ได้สมาคมกับคนในที่นั้นๆ เช่น ภาษาปนกับจีนบ้าง แกวบ้าง เขมรบ้าง เป็นต้น อธิบายให้เข้าใจว่าชาวไทยมณฑลพายัพ มหาราษฎร์ อุดร อุบล ร้อยเอ็ด ก็เป็นพวกไทยที่สืบเนื่องมาแต่ตอนเหนือด้วยกัน...”¹⁰⁴ ซึ่งหมายความว่ารัฐสยามได้ประกาศว่าคนในมณฑลที่ได้เอ่ยชื่อนั้นมีภาษาต่างจากภาษาไทยกลางล้วน

¹⁰² หจข. สบ.001/32 ความเห็นเรื่องหลักสูตรสอนนักเรียนชั้นมูล ประถมมัธยม อุดมศึกษาสำหรับกรมศึกษาธิการ (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2453)

¹⁰³ หจข. ๖.6 บ.1.7/3 ทรงทักท้วงในหนังสือภูมิศาสตร์และพงศาวดารเล่ม 1 (2 พฤษภาคม พ.ศ.2457)

¹⁰⁴ หจข. ๖.6 ศ.2/12 ประมวลศึกษาภาคพิเศษ ภาค 1 (1 ตุลาคม พ.ศ.2464)

เป็นคนไทยที่อพยพอพยพลงมา มีใช้คน “ลาว” อย่างที่เคยรับรู้กันมาแต่ก่อน และการประกาศนี้เป็นการบอกกับคนทุกกลุ่มที่ใช้หนังสือเล่มนี้ประกอบการเรียนไม่ว่าจะเป็นมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลพายัพ มณฑลมหาสารคาม และมณฑลอื่นๆ ให้รับรู้ร่วมกัน

ในหนังสือภูมิศาสตร์ประเทศสยามซึ่งได้รับการตีพิมพ์ในพ.ศ.2468 ยิ่งย้ำให้เห็นถึงความพยายามของรัฐในการลบภาพความเป็นลาวออกจากคนล้านนา โดยอธิบายว่าพวกลาวเดิมคือพวกละว้า และคนล้านนาเป็นคนไทยไม่ใช่คนลาว ความว่า

“...ชาติลาว เดี่ยวนี้เรียกว่า ละว้า หรือ ลวะ คือตอนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตลอดจนลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือและตะวันออก เช่น มณฑลพายัพ นครราชสีมา อุบล อุดร ร้อยเอ็ด...พวกละว้านี้มีเชื้อสายสืบมาจากพวกขอมโบราณเหมือนกัน ส่วนชนที่เราเรียกกันว่าลาวในบัดนี้ และมีอยู่ในมณฑลพายัพ มหาสารคาม อุบล อุดร ตลอดจนถึงแม่น้ำโขงนั้น หาใช่ลาวเดิมคือพวกละว้าไม่ เป็นพวกไทยหรือเรียกว่าลาว – ไทย เป็นชนที่ได้บ่าลงมาอยู่ในตอนหลัง

ชาติไทย หรือ ลาว – ไทยนั้น ทุกวันนี้มีหลายพวกและเรียกชื่อต่างๆ กัน เช่น ไทย ไท ผู้ไท ชาน ฉะเชิง เจี้ยว ลื้อ เขิน ญวน พวน กาว แกว ฯลฯ ชนเหล่านี้ทุกพวกล้วนพูดภาษาไทย และมีเรื่องราวรู้ได้ว่าเป็นไทยทั้งสิ้น...”¹⁰⁵

เตือนใจ ไชยศิลป์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่าแบบเรียนที่ได้รับการผลิตขึ้นในต้นทศวรรษ 2480 มีเนื้อหาปฏิเสธว่าคนล้านนาไม่ใช่คนลาวอย่างเด็ดขาด เช่นในหนังสือ**บูรพประเทศตอนประเทศสยามภาค 1** และหนังสือ**แบบเรียนประวัติศาสตร์ของไทย** (ประถม 4) อธิบายว่า

“...พวกลาว (ละว้าหรือลวะ) ในสมัยปัจจุบันนี้ยังมีอยู่ตามป่าและภูเขาในมณฑลฝ่ายเหนือเป็นอันมาก มีภาษาพูดต่างหากคล้ายภาษาเขมร ส่วนชนชาติที่เราเรียกกันว่าลาว ซึ่งอยู่ในมณฑลพายัพ อุดร...หาใช่ลาวเดิมคือพวกละว้าไม่ เป็นพวกไทยเรานี่เองที่ได้ลงมาอยู่ในตอนหลัง ...”

“...ส่วนพวกลวะละว้าเป็นพวกลาวเดิม เดี่ยวนี้อยู่ตามป่าตามเขา ในมณฑลที่เป็นลาวเดิม ส่วนไทยนั้นมีหลายพวกคือ ไท ไทย ผู้ไทย พวน ฉาน ฉะเชิง เจี้ยว ลื้อ เขิน เหล่านี้ล้วนแต่พูดภาษาไทยทั้งนั้น จึงนับได้ว่าเป็นพวกไทย ชาวไทยในมณฑลพายัพ อุดร...ก็เป็นพวกไทยที่สืบเนื่องมาแต่ตอนเหนือด้วยกันทั้งนั้น...”¹⁰⁶

¹⁰⁵ กระทรวงศึกษาธิการ, ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม (พระนคร: อักษรนิติ, 2468), หน้า 442.

¹⁰⁶ อ้างถึงในเตือนใจ ไชยศิลป์, “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2536, หน้า 200.

ความรู้ชุดนี้ได้รับการต่อยอดจากบรรดาชนชั้นนำของสยามเองด้วย ดังที่กรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงกล่าวถึงลัทธิแม่สะเรียงในคราวเสด็จตรวจราชการจังหวัดแม่ฮ่องสอนโดยพระองค์ทรงยอมรับไว้ว่าชาวลัวะมีความคล้ายคลึงกับคนล้านนาและทรงแยก “ลัวะ” หรือ “ลาว” ออกจาก “ไทยเหนือ” หรือ “ไทยเมือง” อย่างชัดเจนโดยนำคำว่า “ลาว” ไปไว้ที่พวกลัวะซึ่งถือว่ามีอารยธรรมต่ำกว่าสยาม ความว่า

“...ลัวะ...อีกนัยหนึ่งก็อาจจะเป็นคำเดียวกับคำว่า “ลาว” นั่นเอง เป็นคนในพื้นที่เดิม ก่อนพวกไทยเหนือมาครอบครอง อันเป็นที่ให้พวกไทยเหนือหรือไทยเมืองมีความรังเกียจ เมื่อพวกเราชาวใต้ไปเรียกพวกเขาว่าลาว ด้วยเป็นที่เห็นชัดเจนแน่นอนว่าพวกลัวะ หรือลาวนี้ไม่ใช่ไทย และมีอารยธรรมต่ำกว่าไทยมาก...”¹⁰⁷

เห็นได้ว่าหลักสูตรและเนื้อหาในแบบเรียนที่สยามได้สร้างขึ้นนอกจากมีจุดมุ่งหมายเพื่อปลูกฝังความรู้ที่เกี่ยวกับรัฐประชาชาติ ความรักและภักดีต่อสถาบันชาติและพระมหากษัตริย์ ปลูกฝังให้เกิดการรับรู้และเชื่อฟังต่ออำนาจรัฐสมัยใหม่ รวมทั้งความเป็นมาของชาติไทยแล้วยังสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของรัฐที่จะหลีกเลี่ยงการกล่าวถึงความแตกต่างทางด้านภูมิภาค เชื้อชาติ ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมย่อยของภูมิภาคโดยเฉพาะหัวเมืองประเทศราช¹⁰⁸

ในขณะที่โรงเรียนราษฎรในมณฑลภาคพายัพ เช่น โรงเรียนจีน โรงเรียนมิชชันนารีและโรงเรียนอิสลามต้องใช้หลักสูตรและหนังสือของกระทรวงธรรมการเช่นกัน โดยโรงเรียนมิชชันนารีไม่เป็นที่กังวลของรัฐบาลสยามตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2450 เนื่องจากยินยอมที่จะว่าจ้างครูสอนภาษาไทยโดยใช้หลักสูตรและแบบเรียนของกระทรวงธรรมการ¹⁰⁹ ในขณะที่โรงเรียนจีนได้พยายามปรับตัวให้เข้ากับพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร¹¹⁰ และไม่สร้างปัญหาให้กับรัฐบาลสยามมากนักดังรายงานของ พระองค์เจ้าธานีนิติ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ความว่า

¹⁰⁷ หจข. (อ) 15/1 เรื่อง รายงานการตรวจราชการจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน มณฑลพายัพ เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2472 จอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (กุมภาพันธ์ – มีนาคม พ.ศ. 2472)

¹⁰⁸ สุมินทร์ จุฑาทู, “การกล่อมเกลากิจการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5”, วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529, หน้า 121 – 159.

¹⁰⁹ หจข. ศ.51.10/23 มิสเตอร์ฮาดิตขอให้โรงเรียนอเมริกันเชียงใหม่อยู่ในความปกครองของรัฐบาล (31 มกราคม – 3 มีนาคม พ.ศ.2448)

¹¹⁰ เช่น หจข. ศ.54.9/87 แจ้งความจำนงขอตั้งโรงเรียนมณฑลพายัพ (12 มีนาคม พ.ศ.2469 – 19 มีนาคม พ.ศ.2470), หจข. ศ.54.9/89 ผู้จัดการโรงเรียนยกสายขออนุญาตใช้ตารางสอนในโรงเรียนเป็นพิเศษ (20 กรกฎาคม – 20 สิงหาคม พ.ศ.2470)

“...การโรงเรียนจีนในมณฑลพายัพยังไม่ค่อยมีรุนแรงเหมือนกรุงเทพฯ แม้ในนครลำปางเอง ซึ่งนับว่าจะเป็นศูนย์ใหญ่ของก๊กมินตั๋งทางฝ่ายเหนือก็ยังไม่เรียกว่าถึงขั้น *irreconcilable* คนชั้นผู้จัดการและกรรมการโรงเรียนโดยมากยังเป็นจีนรุ่นเก่า คนที่จะรุนแรงไปได้ก็คือพวกครูที่มาจากเมืองจีน...ถ้าผู้ปกครองท้องถิ่นและเจ้าพนักงานกรรมการสามารถที่จะชักจูงให้ผู้จัดการโรงเรียนไว้ให้ได้ กล่าวคือเข้าช่วยแนะนำเสียเป็นอย่างกันเอง...ให้ถือว่าเรารับผิดชอบเหนือเขาโดยตรงทุกอย่าง เว้นแต่การหาเงินตั้งนี้แล้ว น่าจะยังมีทางหวังว่าพอจะประทั่งให้ *estrangement* ลากช้าออกไปได้อีกมาก...”¹¹¹

แม้ว่าจะมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑลพายัพและมณฑลมหาสารบุรี กว่า 3 ปีแต่อัตราการเข้าเรียนของเด็กที่มีอายุตามเกณฑ์มีเพียงร้อยละ 38¹¹² แต่จากความพยายามในการใช้วิธีการจัดการศึกษาเพื่อลบล้างความกลัวจากการรับรู้ของสังคมและทำให้คนชาติพันธุ์ต่างๆ ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในสยามรู้สึกถึงความเป็นชาติไทยร่วมกัน สิ่งเหล่านี้เริ่มปรากฏผลในต้นทศวรรษที่ 2470 ดังรายงานของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาซึ่งทรงตั้งข้อสังเกตถึงราษฎรพื้นเมืองที่ผ่านการศึกษาในโรงเรียนสอนหนังสือไทยไว้ว่า “...สำหรับคนพื้นเมืองชั้นใหม่ที่ได้เข้าโรงเรียน...ได้รับความฝึกฝนให้อ่านและเขียนหนังสือ และพูดภาษาไทยธรรมดาได้...พวกเหล่านี้เมื่อสามารถเขียนอ่านหนังสือและพูดภาษาไทยธรรมดาแล้วก็คุ้นเคยที่จะใช้ความรู้ใหม่มากกว่าที่จะลงพูดจาตามเสียงพื้นเมืองที่เคยมาแต่เดิม และรู้สึกว่ามีสนทนมากยิ่งขึ้นด้วย...”¹¹³

ตัวอย่างความสำเร็จในการจัดสอนหนังสือไทยเห็นได้จากรายงานของสมเด็จพระนครสวรรค์วรพินิตในพ.ศ.2472 ที่ว่า “...ป้ายบอกถนนหนทางและสถานที่ราชการที่เคยมีหนังสือไทยเมืองควบนั้น หากละเลิกเสียก็เชื่อว่าจะไม่มีขีดข้องอย่างใดเลย...”¹¹⁴ ซึ่งก็หมายความว่าตัวหนังสือไทยเป็นที่แพร่หลายแทนตัวอักษรพื้นเมืองจนกระทั่งป้ายบอกทางหรืออาคารสถานที่ซึ่งต้องใช้ตัวอักษรพื้นเมืองและไทยกลางควบคู่กันไปอาจเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็นอีกต่อไป หรือในเมืองลำปางที่มีคนพม่าเข้ามาอยู่อาศัยจำนวนมากต่างพากันส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียนประชาบาลของสยาม โดยพระองค์เจ้าธานีนิวัติ

¹¹¹ หจข. สบ.2.47/159 รายงานเสนาบดีกระทรวงธรรมการเสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ (26 มิถุนายน – 30 มีนาคม พ.ศ.2472)

¹¹² หจข. ศ.44/60 รายงานการศึกษามณฑลพายัพ พ.ศ.2467 (3 พฤษภาคม พ.ศ.2469 – 15 กรกฎาคม พ.ศ.2470)

¹¹³ หจข. ร.6 ม.27/10 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

¹¹⁴ หจข. (อ) 15/1 เรื่อง รายงานการตรวจราชการจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน มณฑลพายัพ เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2472 จอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (กุมภาพันธ์ – มีนาคม พ.ศ.2472)

เสนาบดีกระทรวงธรรมการทรงรายงานว่าเด็กผู้หญิงพม่านั้นดูไม่ออกว่าต่างจากเด็กไทยอย่างไรเพราะ “...ตัดผมซึ่งเกิด นุ่งสั้น ใส่เสื้ออันเป็นเครื่องแบบของโรงเรียนเหมือนกัน...” ดังนั้นการบังคับใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเพื่อให้เด็กเรียนภาษาไทยได้กลายเป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพในการผสมกลมกลืนให้คนพื้นเมืองกลายเป็นไทย อย่างไรก็ตาม ในพื้นที่ห่างไกลเช่นจังหวัดแม่ฮ่องสอนซึ่งประชากรส่วนใหญ่เป็นเงี้ยว การสอนหนังสือไทยยังไม่ประสบความสำเร็จมากนักโดยทำได้เพียงทำให้นักเรียนพูดสำเนียงกรุงเทพฯ ได้เท่านั้น แต่เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงเชื่อว่าคงใช้เวลาอีกไม่นาน “...หนังสือเงี้ยวก็คงสูญไปโดยตามลำดับ...”¹¹⁵

โรงเรียนสอนหนังสือไทยนอกจากเป็นสถานที่ในการเผยแพร่อุดมการณ์ของรัฐเพื่อลบภาพความเป็นลาวออกจากคนล้านนาและผสมกลมกลืนชาติพันธุ์ต่างๆ ให้กลายเป็นไทยผ่านแบบเรียนแล้ว ยังมีบทบาทในการเผยแพร่ความรู้ให้กับราษฎรในทางอื่นๆ ด้วย เช่น ความรู้ทางด้านสาธารณสุขแบบสมัยใหม่ซึ่งรัฐบาลได้พยายามให้ความรู้เกี่ยวกับสุขอนามัยผ่านการจัดตั้งสุขาภิบาลแต่ความรู้ดังกล่าวจำกัดอยู่ในวงแคบ ดังนั้นจึงใช้วิธีสอนผ่านเด็กควบคู่ไปกับการสั่งสอนราษฎร¹¹⁶ ในการเผยแพร่ข่าวสารอื่นๆ ของทางราชการได้กระทำผ่านโรงเรียนเช่นกัน เช่น การประกาศเป็นกลางในสงคราม¹¹⁷ การประกาศหยุดเรียนประจำปีเช่นวันเฉลิมพระชนมพรรษา วันถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ฯลฯ¹¹⁸ ซึ่งโรงเรียนได้สอนให้นักเรียนเห็นถึงความสำคัญของวันดังกล่าว หรือการส่งผ่านแนวความคิดของผู้นำรัฐโดยเฉพาะพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งพระราชทานไปยังครูและนักเรียนตามโรงเรียนต่างๆ¹¹⁹ ราษฎรในฐานะผู้ปกครองคงมีส่วนในการรับทราบเช่นกัน

นอกจากนี้โรงเรียนยังเป็นที่รับและเผยแพร่วัฒนธรรมใหม่ๆ ไปสู่ราษฎร เช่น วรรณกรรม ละครร้อง การเล่นกีฬา กีฬาฟุตบอลประจำวัน พิธีการต่างๆ ฯลฯ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการเลียนแบบกรุงเทพฯ ตัวอย่างเช่น วรรณกรรม จากที่เคยรับรู้เฉพาะวรรณกรรมในท้องถิ่นของตน เช่น คำวาทกรรม จำปาสีต้นหงส์หิน อ้ายร้อยยอด ฯลฯ¹²⁰ เปลี่ยนมาศึกษาเรื่องรามเกียรติ์ สามก๊ก สังข์ทอง ฯลฯ ซึ่งเป็นหนังสือ

¹¹⁵ หจข. สบ.2.47/159 รายงานเสนาบดีกระทรวงธรรมการเสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ (26 มิถุนายน – 30 มีนาคม พ.ศ.2472)

¹¹⁶ หจข. ศ.1/212 กองอนามัยจะทำการอนามัยพิทักษ์แก่นักเรียนในจังหวัดเชียงใหม่ (23 กันยายน – 19 ตุลาคม พ.ศ.2469)

¹¹⁷ หจข. ศ.2/105 พระบรมราชโองการสงคราม (17 – 20 สิงหาคม พ.ศ.2457)

¹¹⁸ หจข. ศ.2/38 คำสั่งเรื่องปิดโรงเรียนกับการถือน้ำพิพัฒน์สัตยา (29 สิงหาคม พ.ศ.2450)

¹¹⁹ หจข. ศ.1/170 ส่งพระบรมราชโองการไปให้มณฑลต่างๆ (30 มกราคม พ.ศ.2460 – 7 พฤษภาคม พ.ศ.2462)

¹²⁰ วิบูลย์ ทานุชิต, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ พ.ศ. 2442 – 2476”, ปรัญญภาการศึกษาหมอบัณฑิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2528, หน้า 149.

ประกอบการเรียนตามหลักสูตรของกระทรวงธรรมการ¹²¹ และเป็นวรรณกรรมที่เป็นที่นิยมในภาคกลาง หรือความนิยมในการแสดงละครพูดละครร้องและวงพิณพาทย์ที่เป็นอิทธิพลของกรุงเทพฯ โดยเจ้าวงศ์ จันทร คชเสนี ซึ่งเป็นหลานของเจ้าแก้วนรวิฐได้บันทึกไว้ว่าเจ้าแก้วนรวิฐได้ว่าจ้างครูจากกรุงเทพฯ ขึ้นมา ทำพิธีครอบครูให้กับคณะละครและวงพิณพาทย์ในคุ้ม¹²² ความนิยมในละครร้องและละครพูดนี้เห็นได้จากการจัดแสดงละครของโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยที่โรงละครคุ้มเจ้าแก้วนรวิฐเพื่อหาเงินสร้างอาคารเรียนหลังใหม่ มีการแสดงละครร้องเรื่องพ่อตาทำดวงสลักด้วยการแสดงฟ้อนและขอของพม่า ผีเสื้อ ไล่พระอภัยมณีซึ่งเป็นวรรณกรรมจากกรุงเทพฯ และการแสดงเลียนแบบท่าทางของชาลีแชปลิน¹²³ ซึ่งเป็นวัฒนธรรมจากตะวันตกและคงรับจากกรุงเทพฯ อีกทอดหนึ่ง

ตัวอย่างที่น่าสนใจคือเมื่อการศึกษาสำหรับเด็กผู้หญิงในมณฑลพายัพเปิดกว้างขึ้นในต้นทศวรรษที่ 2470 ได้มีการตั้งโรงเรียนสตรีประจำจังหวัดและคัดเลือกนักเรียนหญิงเข้าศึกษาในโรงเรียนฝึกหัดครูที่โรงเรียนเบญจมราชาลัย กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นโรงเรียนกึ่งนอน เด็กเหล่านี้จะได้รับการปลูกฝังวัฒนธรรมใหม่ๆ เช่น การทำอาหาร การทำเตียง การทำความสะอาดห้องพัก ฯลฯ กิจกรรมประจำวันเหล่านี้ได้รับการสอนตามวัฒนธรรมของกรุงเทพฯ เมื่อจบการศึกษาและกลับไปเป็นครูก็นำเอาสิ่งเหล่านี้ ไปเผยแพร่ต่ออีกทอดหนึ่ง¹²⁴

การศึกษาแบบใหม่ได้นี้ได้สร้างวัฒนธรรมใหม่ให้เกิดขึ้นกับสตรีในสังคมล้านนา เห็นได้จากบทความ “Changing Customs” ใน *The Siam Outlook* ของ สุดา ชวนี สตรีคนแรกที่ได้รับประกาศนียบัตรครูในมณฑลพายัพและเป็นหัวหน้าครูสยามในโรงเรียนดาราวิทยาลัย ได้กล่าวถึงวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงของเด็กหญิงในสังคมล้านนาจากที่เคยขาดโอกาสทางการศึกษาเนื่องจากผู้ใหญ่เกรงว่าการเขียนหนังสือจะนำไปสู่เรื่องชู้สาวและสร้างชื่อเสียงไม่ดีต่อวงศ์ตระกูล จึงเป็นการดีกว่าที่จะเก็บเด็กหญิงเหล่านี้ไว้แต่ในบ้านภายใต้การดูแลของญาติฝ่ายชาย ทำให้เด็กหญิงขาดโอกาสที่จะเรียนรู้และพัฒนาตนเองในการทำงาน แต่เมื่อมิชชันนารีเปิดโอกาสทางการศึกษา (ภาพที่ 31) และพระราชบัญญัติประถมศึกษาบังคับให้เด็กทุกคนต้องเข้าเรียนทำให้วัฒนธรรมที่เคยปิดกั้นค่อยๆ เปลี่ยนไป เด็กผู้หญิง

¹²¹ หจข. ศ.44/60 รายงานการศึกษามณฑลพายัพ พ.ศ.2467 (3 พฤษภาคม พ.ศ.2469 – 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2470)

¹²² อนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพ เจ้าวงศ์จันทร คชเสนี ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ: มปท.,มปป.), หน้า 18.

¹²³ หจข. ศ.51.10/95 โรงเรียนยุพราชวิทยาลัย จ.เชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 สิงหาคม – 12 มกราคม พ.ศ. 2467)

¹²⁴ Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio-Cultural Change in Northern Thailand”, p.213.

และสตรีจึงมีอิสระในการทำงานและเรียนรู้โลกภายนอกมากขึ้นจนมีค่านิยมว่าเด็กที่ไม่ได้เรียนกลายเป็นคนโง่และไม่ทันสมัย¹²⁵

ภาพที่ 31 ครูโรงเรียนคาราวินวิทยาลัยรุ่นแรก

ที่มา: ทศ คณนพพร, 9 ตระกูลดังแห่งล้านนา (กรุงเทพฯ: WPS Thailand, 2549), หน้า 47.

เห็นได้ว่าการจัดการศึกษาในมณฑลภาคพายัพตั้งแต่ทศวรรษที่ 2460 เป็นต้นมาประกอบกับการใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์และพระราชบัญญัติประถมศึกษาเพื่อควบคุมและปลูกฝังค่านิยมที่รัฐต้องการโดยการบังคับใช้ภาษาไทยเป็นสื่อกลางในการเรียนการสอน เนื้อหาวิชานอกจากจะสอนให้มีความรู้เกี่ยวกับรัฐประชาชาติ ความจงรักภักดีต่อสถาบันชาติและพระมหากษัตริย์ รวมทั้งเชื่อฟังต่ออำนาจรัฐสมัยใหม่แล้ว ยังพยายามที่จะลบภาพความเป็นลาวออกจากคนล้านนาและผสมกลมกลืนชาติพันธุ์ต่างๆ ให้กลายเป็นไทย อีกทั้งมีผลทำให้คนล้านนาใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ มากยิ่งขึ้น

สิ่งพิมพ์กับการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ

นับตั้งแต่หมอบรัดเลย์นำแท่นพิมพ์แท่นแรกเข้ามาในสยามในพ.ศ.2378 โดยอีก 9 ปีต่อมาได้ออกหนังสือพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกคือ บางกอกเรคอร์ดเดอร์ (Bangkok Recorder) โดยมีจุดประสงค์เพื่อเผยแพร่ศาสนาและสื่อสารข่าวที่เป็นประโยชน์ให้แก่คนไทย ตามมาด้วยหนังสือพิมพ์ บางกอกคาเลนดาร์ (Bangkok Calendar) จนเมื่อหมอบรัดเลย์ถึงแก่กรรมหนังสือพิมพ์ดังกล่าวจึงยุติลง ทั้งนี้โรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์รับพิมพ์งานทั่วไปโดยมิได้จำกัดแต่เฉพาะงานด้านศาสนา¹²⁶

¹²⁵ The Siam Outlook 4, 3 (January, 1925): 140.

¹²⁶ ขจร สุขพานิช, “หนังสือพิมพ์ “บางกอกคาเลนดาร์,” ศิลปากร 6, 4 (พฤศจิกายน, 2505): 73 – 76.

สยามเองได้รับประโยชน์จากเทคโนโลยีสมัยใหม่นี้โดยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจ้างโรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์พิมพ์พระบรมราชโองการประกาศห้ามสูบฝิ่นจำนวน 9,000 ฉบับเพื่อแจกจ่ายไปตามสถานที่ราชการแทนใบบอกที่เคยใช้กันมาแต่โบราณ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ตั้งโรงพิมพ์หลวงและพิมพ์หนังสือราชกิจจานุเบกษาในพ.ศ.2401 เพื่อแจ้งข่าวราชการและพระบรมราชโองการต่างๆ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและหน่วยงานต่างๆ รับทราบ แต่หนังสือราชกิจจานุเบกษาในสมัยนี้ออกได้เพียงปีเดียวจึงได้ยุติลง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ออกหนังสือราชกิจจาอีกครั้งใน พ.ศ.2417 โดยหนังสือดังกล่าวยังได้รับการตีพิมพ์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน¹²⁷

เชื่อว่าสิ่งพิมพ์ของราชการก่อนหน้าศวรรษที่ 2440 คงจำกัดอยู่ในเชื้อพระวงศ์และข้าราชการชั้นสูง ในขณะที่สิ่งพิมพ์ที่เป็นการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีสามารถเข้าถึงผู้คนได้แพร่หลายมากกว่า ในบันทึกของเดเนียล แมคคิลวารีกล่าวถึงขุนนางชาวลำปางซึ่งลงมาติดต่อราชการที่กรุงเทพฯ และได้รับพระคัมภีร์ฉบับภาษาไทยจากหมอบรัดเลย์ เมื่อกลับไปเมืองลำปางได้พยายามหัดอ่านหนังสือไทยเพื่อให้ทราบถึงความหมายของพระคัมภีร์ ภายหลังจากเขาได้พูดคุยกับเดเนียล แมคคิลวารีที่เมืองเชียงใหม่และกลับไปศึกษาพระคัมภีร์ด้วยตนเองจนเปลี่ยนไปนับถือศาสนาคริสต์ในที่สุด¹²⁸ สิ่งพิมพ์จึงเป็นสื่อที่มีประโยชน์ในแง่ของการเผยแพร่ความคิดและมีความพิเศษโดยเป็นวัตถุรูปที่ผู้คนสามารถนำมาใช้ซ้ำได้อย่างไม่จำกัด

ในมณฑลพายัพเดิมมีการผลิตซ้ำของวรรณกรรมทางศาสนาเป็นภาษาพื้นเมืองและภาษาบาลี โดยการคัดลอกลงในใบลานสืบต่อกันมาของพระสงฆ์ซึ่งมักกระทำกันในช่วงเข้าพรรษาโดยถือกันว่าเป็นการสืบต่อพระพุทธศาสนาและสร้างบุญในทางหนึ่ง คัมภีร์ใบลานต่างๆ ได้รับการเผยแพร่โดยนำมาเทศน์ให้ฟังในงานบุญ¹²⁹ แต่การผลิตซ้ำดังกล่าวมีข้อจำกัดอยู่ที่ความศักดิ์สิทธิ์ของเนื้อหาทางพุทธศาสนาและจำนวนของผู้ที่ได้รับการศึกษา ดังนั้นวรรณกรรมทางศาสนาดังกล่าวจึงแพร่หลายในวงจำกัด

เมื่อเดเนียล แมคคิลวารีขึ้นไปตั้งคริสตจักรที่เมืองเชียงใหม่ นอกจากการเผยแพร่ศาสนาและรักษาผู้ป่วยแล้วยังมีอีกกิจกรรมหนึ่งซึ่งมิชชันนารีให้ความสำคัญคือการตั้งโรงพิมพ์ เนื่องจากสิ่งพิมพ์ที่ใช้เผยแพร่ศาสนาที่มีอยู่ในขณะนั้นเป็นการนำขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อคนล้านนาที่มาเข้ารับ

¹²⁷ นางเยาว์ จิตตะบุตร, “บทบาทของสิ่งพิมพ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการเมืองการปกครอง (พ.ศ.2453 – 2468)”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520, หน้า 22, 53.

¹²⁸ เดเนียล แมคคิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 224.

¹²⁹ Justin Thomas McDaniel, *Gathering Leaves Lifting Words* (Chiangmai: Silkworm books, 2008), p.84 – 85., ไข่มุก อุทยานวลี, “การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระยะครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537, หน้า 51.

โดยต้องเรียนภาษาไทยกลางเพื่อทำความเข้าใจในเนื้อหาของพระคัมภีร์¹³⁰ ดังนั้นจึงมีความพยายามผลิตตัวพิมพ์ที่เป็นอักษรล้านนาขึ้นมาในราวทศวรรษ 2420 และมีการแปลงานที่เกี่ยวกับคริสต์ศาสนาโดยพิมพ์เป็นตัวอักษรล้านนา เช่น เรื่องพิลกริมโพเรเกสซึ่งแปลโดยมิสซิสวิลสัน¹³¹

ลิลเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส (Lillian Johnson Curtis) บันทึกว่าโรงพิมพ์ของมิชชันนารีเติบโตจากแท่นพิมพ์ขนาดเล็กโดยเริ่มผลิตงานพิมพ์ตั้งแต่พ.ศ.2414 แต่เนื่องจากไม่มีคนดูแลจึงพักไประยะหนึ่งจนพ.ศ.2429 มิสเตอร์คอลลินส์ได้เข้ามาร่วมงานและฝึกให้คนพื้นเมืองสามารถทำงานพิมพ์ได้ ความว่า

“...ในช่วงปีที่ผ่านมาได้มีการพิมพ์เอกสารเป็นจำนวนทั้งหมด 2,500,000 หน้า... นอกจากจะพิมพ์ในส่วนของฉบับแปลคัมภีร์คริสต์ศาสนา หนังสือคู่มือถามตอบเกี่ยวกับคำสอนศาสนา และบทความสั้นๆ เรื่องศาสนาแล้ว โรงพิมพ์ยังได้พิมพ์ตำราเรียน ตลอดจนงานอื่นๆ... เนื่องจากโรงพิมพ์ของคณะผู้สอนศาสนาเป็นโรงพิมพ์แห่งเดียวเท่านั้นที่มีอยู่ดินแดนแห่งนี้...ในแต่ละปีโรงพิมพ์รับจ้างพิมพ์งานให้แก่รัฐบาลท้องถิ่นทั้งที่เป็นภาษาลาวและภาษาสยามเป็นจำนวนมาก...”¹³²

เชื่อว่างานแปลทางศาสนาถูกผลิตออกมาอย่างต่อเนื่องแต่ยังคงจำกัดอยู่ในกลุ่มของชาวคริสต์นิธิ เอียวศรีวงศ์ตั้งข้อสังเกตว่าสิ่งพิมพ์ที่เป็นภาษาพื้นเมืองนี้คงมีไม่มากนักทั้งจำนวนฉบับและชื่อเรื่องจึงแทบไม่เหลือปรากฏในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามหนังสือพิมพ์ฉบับแรกที่ใช้ภาษาพื้นเมืองชื่อ ศิริกิตติศัพท์ หรือ Laos Christian News ได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ.2446 โดยเนื้อหาส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับคริสต์ศาสนาและชาวต่างประเทศ¹³³ ในแวดวงของมิชชันนารีเองได้มีการผลิตวารสาร The Laos News ขึ้นในพ.ศ.2447 โดยใช้ตัวอักษรภาษาอังกฤษเพื่อสื่อสารการเผยแพร่งานของตนไปยังพื้นที่อื่นๆ ซึ่งกลุ่มผู้อ่านหลักคงเป็นมิชชันนารีในล้านนาและส่งกลับไปยังมิชชันนารีในอเมริกาเพื่อหวังเงินทุนสนับสนุนการทำงาน ในพ.ศ.2465 วารสารดังกล่าวได้เปลี่ยนชื่อเป็น The Siam Outlook¹³⁴ แต่เนื่องจากข้อจำกัด

¹³⁰ เดเนียด แมคคิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว, หน้า 108.

¹³¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “อักษรเมือง” บทนำเกียรติยศ ใน กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาวกึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า (13).

¹³² ลิลเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส, ชาวลาวทางตอนเหนือของประเทศสยาม เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546), หน้า 138.

¹³³ Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand”, p.230.

¹³⁴ เดิม มิชชันนารีขึ้นไปเผยแพร่ศาสนาที่เมืองเชียงใหม่ภายใต้การดำเนินงานที่เรียกว่า Laos Mission ในระยะแรกมีการติดต่อโดยตรงระหว่างอเมริกาและล้านนาโดยสื่อสารผ่านท่าเรือที่เมืองมะละแหม่งและมีการปฏิบัติงานแยกเป็นเอกเทศจาก Siam Mission แต่เมื่อช่องทางด้านการสื่อสารและการคมนาคมระหว่างล้านนาและกรุงเทพฯ สะดวกมากขึ้น จึงไม่จำเป็นต้องติดต่อผ่านเมืองมะละแหม่ง โดยเฉพาะเมื่อเส้นทางรถไฟระหว่างกรุงเทพฯ – เชียงใหม่

ทางด้านภาษา จำนวนของผู้ที่เข้าวัดและผู้ที่ได้รับการศึกษาสิ่งพิมพ์ดังกล่าวจึงเป็นที่รับรู้ในวงจำกัดเช่นกัน

ทั้งนี้สิ่งพิมพ์ก็เหมือนกับธุรกิจอื่นๆ ที่อยู่ได้ด้วยเงินทุนสนับสนุน โรงพิมพ์ของมิชชันนารีก็เช่นกัน โดยมีบทบาทควบคู่ไปกับการเจริญเติบโตทางธุรกิจ โดยโรงพิมพ์ของมิชชันนารีรับจ้างพิมพ์แบบฟอร์มต่างๆ ให้ทางราชการ บริษัทห้างร้านและธุรกิจอื่นๆ เช่น ธุรกิจไม้สัก โดยลูกค้าในโรงพิมพ์น่าจะเป็นเด็กที่จบการศึกษาจากโรงเรียนของมิชชันนารี¹³⁵ ในพ.ศ.2456 กระทรวงธรรมการได้ส่งข้าราชการไปตรวจความก้าวหน้าในการจัดการศึกษาและมีความคิดจัดตั้งโรงพิมพ์หนังสือแบบเรียนขึ้นในเมืองเชียงใหม่เนื่องจากอุปสรรคด้านระยะทางและค่าขนส่งกระดาษไปจากกรุงเทพฯ มีราคาแพงจึงทำให้ไม่สามารถจัดตั้งโรงพิมพ์ได้¹³⁶ กล่าวได้ว่าก่อนหน้าทศวรรษ 2460 โรงพิมพ์ของมิชชันนารีแทบจะผูกขาดงานพิมพ์ในล้านนาโดยปราศจากคู่แข่ง ดังมีตัวเลขในพ.ศ.2460 ว่างานพิมพ์ของมิชชันนารีโดยรวมทุกประเภทมีถึง 4,089,682 แผ่น โดยแยกเป็นงานของมิชชันนารีราว 61% งานของรัฐบาลราว 30% ที่เหลือเป็นงานเบ็ดเตล็ดอื่นๆ¹³⁷ ธุรกิจสิ่งพิมพ์คงเป็นธุรกิจที่สร้างกำไรได้ดี ภายหลังจากจึงมีจัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้นมาเป็นคู่แข่งในทศวรรษที่ 2470 เช่น โรงพิมพ์อุบโยคิน¹³⁸ ซึ่งเจ้าของเป็นลูกหลานของหม่อมป็นโย พ่อค้าไม่รวยใหญ่ในจังหวัดเชียงใหม่

แม้ว่าโรงพิมพ์ของมิชชันนารีจะได้รับการจัดตั้งขึ้นตั้งแต่ทศวรรษที่ 2420 แต่ วัชระ สินธุประมา เชื่อว่าวรรณกรรมพื้นเมืองกลับไม่ได้ประโยชน์จากระบบการพิมพ์สมัยใหม่เนื่องจากเจ้าของโรงพิมพ์เป็นมิชชันนารีซึ่งคงไม่สนับสนุนวรรณกรรมทางพุทธศาสนาเพราะต้องการเผยแพร่ศาสนาของตน อีกทั้งการพิมพ์วรรณกรรมพื้นเมืองที่ใช้อ่านเล่นเพื่อความสนุกสนานยังไม่เป็นที่นิยมในสมัยนั้น สังเกตได้จากครั้งแรกของทศวรรษที่ 2470 ยังไม่ปรากฏว่ามีสิ่งพิมพ์ล้านนาหรือวรรณกรรมล้านนาได้รับการผลิตขึ้น¹³⁹

สำหรับการเรียนการสอนในโรงเรียนของมิชชันนารีซึ่งกำหนดมาก่อนที่สยามจะขยายการศึกษาในมณฑลพายัพ มีการปรับใช้หลักสูตรของกระทรวงธรรมการและสอนวิชาประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์โดย

เปิดบริการในพ.ศ.2464 จึงมีการรวม Laos Mission ไว้กับ Siam Mission วารสารดังกล่าวจึงเปลี่ยนชื่อเป็น The Siam Outlook, ดูเพิ่มเติมจาก วัชระ สินธุประมา, “คริสต์ศาสนาโปรเตสแตนต์กับการศึกษาและวัฒนธรรมล้านนา,” แมคกิลวารีย์ปริทัศน์ 1 (กรกฎาคม, 2539): 49. จากการสืบค้นข้อมูลจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยพายัพ พบว่าวารสาร The Siam Outlook ซึ่งปรากฏในท้องสมุดคือปีที่ 2 พิมพ์ในพ.ศ.2466 คาดว่าฉบับแรกตีพิมพ์ในพ.ศ.2465

¹³⁵ Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand”, p.228, The Laos News 3, 4 (October, 1906): p.63 – 64.

¹³⁶ หจข. ศ.43/14 พระยาไพศาลฯ ไปตรวจราชการมณฑลพายัพ (6 พฤษภาคม – 28 สิงหาคม พ.ศ.2456)

¹³⁷ The Laos News 14, 1 (January, 1918): p.11.

¹³⁸ ศรีเชียงใหม่ 1, 1 (เมษายน, 2470): 44.

¹³⁹ Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand”, p.229.

ใช้ตำราของสยาม¹⁴⁰ ในพ.ศ.2449 มีรายงานว่าโรงเรียนชาวนามีการสอนถึง 3 ภาษาได้แก่การสอนอ่าน และเขียนภาษาพื้นเมือง ภาษาอังกฤษและภาษาสยามซึ่งกลายเป็นภาษาทางการในเมืองเชียงใหม่และเป็นที่ต้องการของรัฐบาลสยาม¹⁴¹ ทำให้แนวโน้มการศึกษาภาษาพื้นเมืองเริ่มลดลงโดยจำกัดอยู่แต่ในวัด

หลังจากสยามประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎรและพระราชบัญญัติประถมศึกษาใน พ.ศ.2464 ทำให้การศึกษาหนังสือหนังสือไทยขยายวงกว้างขึ้น โดยเด็กทั้งชายและหญิงถูกบังคับให้เรียน หนังสือไทยในระดับที่ต้องอ่านออกเขียนเขียนได้โดยหนังสือประกอบการเรียนถูกส่งตรงมาจากกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นภาษาสยามทั้งหมดทำให้ความรู้และวรรณกรรมของสยามได้เข้ามาแทนที่ความรู้และวรรณกรรมพื้นเมือง สิ่งพิมพ์ต่างๆ ที่ได้รับการผลิตขึ้นจากกรุงเทพฯ ถูกส่งขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง นอกจากหนังสือประกอบการเรียนแล้วยังมีประกาศต่างๆ เช่น พระบรมราชาโฆวาทที่แจกจ่ายไปตามโรงเรียน¹⁴² หนังสือพิมพ์ที่ถูกส่งขึ้นมาไว้ประจำในห้องอ่านหนังสือสาธารณะที่เมืองเชียงใหม่¹⁴³ นอกจากนี้ยังมีหนังสือราชการ กิจจานุเบกษา ซึ่งมีเนื้อหาส่วนหนึ่งตีพิมพ์ประกาศของทางราชการเกี่ยวกับการบริจาคตินหรือเงินในการสร้างสาธารณะประโยชน์ของทุกมณฑลซึ่งกิจกรรมในมณฑลพายัพได้รับการตีพิมพ์ด้วยเช่นกัน¹⁴⁴ โดยหนังสือราชการต่างๆ นี้ถูกส่งมายังสมาชิกในมณฑลพายัพด้วย¹⁴⁵ ตัวอย่างของสิ่งพิมพ์เหล่านี้จึงเป็นสื่อที่ใช้สร้างความคุ้นเคยระหว่างคนล้านนาและกรุงเทพฯ ให้เพิ่มมากขึ้น

นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวถึงประโยชน์ของงานพิมพ์และการพิมพ์ว่ามีส่วนทำให้ภาษา “แข็งตัว” เนื่องจากก่อนหน้าที่จะมีระบบการพิมพ์ภาษาพูดถูกใช้ในการสื่อสารอย่างมีข้อจำกัด แต่เมื่อเกิดระบบการพิมพ์แบบใหม่ทำให้มาตรฐานของภาษาเขียนกำเนิดขึ้นและมีอิทธิพลต่อภาษาพูด คำที่เคยเปลี่ยนแปลงเสียงได้หลายอย่างได้กลายเป็นมาตรฐานเดียวโดยมีความหมายและไวยากรณ์แข็งตัวตามภาษาที่ปรากฏในงานพิมพ์¹⁴⁶ ในมณฑลพายัพแม้ว่าภาษาพูดระหว่างล้านนาและสยามจะมีความใกล้เคียงกันแต่มีศัพท์บางคำที่ใช้ต่างกันจนอาจทำให้การสื่อสารผิดพลาดได้ เช่น พุทราในภาษาล้านนาเรียกว่ามะตัน ทับทิมเรียกว่ามะก่อ หมวกเรียกว่าทูน ฯลฯ¹⁴⁷ ปัญหาอีกประการหนึ่งคือการเขียนภาษาไทยของเด็กล้านนาที่มัก

¹⁴⁰ *The Laos News* 1, 4 (October, 1904): p.104 - 105.

¹⁴¹ *The Laos News* 3, 3 (July, 1906): p.12.

¹⁴² หจข. ศ.1/170 ส่งพระบรมราชาโฆวาทไปให้มณฑลต่างๆ (30 มกราคม พ.ศ.2460 – 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2462), หจข. ร.6 ศธ.4/15 โรงเรียนแลการเล่าเรียนมณฑลพายัพ (11 กันยายน พ.ศ.2453 – 19 มิถุนายน พ.ศ. 2467)

¹⁴³ หจข. ศ.42/10 การประชุมอุปราษและสมุหเทศาภิบาล 2459 (30 มิถุนายน พ.ศ.2459 – 21 กันยายน พ.ศ. 2460)

¹⁴⁴ ตัวอย่างเช่น หจข. ศ.33/5 มีผู้ให้เงินบำรุงโรงเรียนเมืองนครลำพูน (14 มกราคม – 19 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2445), หจข. ร.6 ม.1/4 ถวายที่ดินเป็นของรัฐบาล (4 มกราคม พ.ศ.2453 – 17 มีนาคม พ.ศ.2467)

¹⁴⁵ หจข. ร.7 รล.99/77 ร่ายรวมยาเมืองลำปางขอเป็นผู้ส่งราชการกิจจาโดยคิดค่าขนส่งฉบับละ 2 สตางค์ (28 กุมภาพันธ์ – 18 มีนาคม พ.ศ.2474)

¹⁴⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “อักษรเมือง” บทนำเกียรติยศ ใน *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว*, หน้า (14).

¹⁴⁷ หจข. ศ.43/14 พระยาไพศาลฯ ไปตรวจราชการมณฑลพายัพ (6 พฤษภาคม – 28 สิงหาคม พ.ศ.2456)

เทียบจากการออกเสียงตามสำเนียงของตน เช่น คำว่า ใจ คนล้านนาจะออกเสียงเป็น ไจ คำว่า เปน ออกเสียงเป็น เปน ซึ่งทำให้เขียนผิดตามไปด้วย¹⁴⁸ แต่เมื่อมีการบันทึกคำศัพท์และภาษาพูดเหล่านี้ในสิ่งพิมพ์ จึงเป็นวิธีการสร้างมาตรฐานทางภาษาได้ทางหนึ่ง ดังนั้นประโยชน์ของงานพิมพ์และหนังสือประกอบการเรียนจึงเป็นสิ่งที่รัฐบาลสยามใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างมาตรฐานทางภาษาโดยสนับสนุนให้มีการส่งหนังสือไทยมาไว้ประจำตามโรงเรียนเพื่อให้เด็กยืมไปอ่านให้ผู้ปกครองฟังที่บ้าน รวมทั้งการตั้งตัวแทนจำหน่ายหนังสือเรียนจากกรุงเทพฯ เพื่อให้หนังสือมีราคาถูกลงและเผยแพร่ในวงกว้างขึ้น¹⁴⁹

ตั้งแต่ทศวรรษที่ 2460 สิ่งพิมพ์ประเภทหนึ่งที่มีความนิยมนอย่างมากคือหนังสือพิมพ์ เนื่องจากหนังสือพิมพ์เป็นสิ่งพิมพ์ที่มีลักษณะเฉพาะตัวคือสามารถสื่อสารได้ 2 ทาง เปิดโอกาสให้ทั้งผู้เขียนและผู้อ่านมีพื้นที่ในการแสดงความคิดเห็นออกสู่สาธารณะ ดังนั้นหนังสือพิมพ์จึงมีประโยชน์ในการเชื่อมความเข้าใจซึ่งกันและกัน และเป็นเครื่องมือโน้มน้าวจิตใจและความคิดของคนเข้าสู่แนวทางเดียวกัน นางเยาว์ จิตตะปุตตะ ได้สรุปบทบาทของหนังสือพิมพ์ที่สำคัญไว้ 3 ประการคือ หนึ่ง การเป็นสื่อกลางของมวลชน สอง เป็นเครื่องมือตรวจสอบการปฏิบัติงานของฝ่ายรัฐบาลเพื่อรักษาประโยชน์ของสาธารณชนและ สาม ให้ความรู้ทางการเมืองการปกครองแก่ประชาชน¹⁵⁰ และเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีนโยบายที่จะไม่ปิดปากหนังสือพิมพ์¹⁵¹ ทำให้หนังสือพิมพ์ในสมัยของพระองค์เป็นที่นิยมนอย่างมาก

เบนเนติก แอนเดอร์สัน มองว่าสิ่งพิมพ์และหนังสือพิมพ์เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้คนจินตนาการถึงความเป็นชาติร่วมกันโดยสามารถรับรู้ถึงการมีอยู่ของผู้คนในที่อื่นๆ ได้โดยไม่จำเป็นต้องรู้จักกัน และภาษาที่เป็นมาตรฐานแบบเดียวกันที่ปรากฏในสิ่งพิมพ์ได้วางรากฐานในการสร้างจิตสำนึกของชาติโดยเป็นพื้นที่สื่อสารและแลกเปลี่ยนความคิดกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ¹⁵² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้หนังสือพิมพ์เป็นเครื่องมือในการเผยแพร่อุดมการณ์ชาตินิยมเช่นกัน ประกอบกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการค้าให้ทำให้ประชาชนมีกำลังทรัพย์มากพอที่จะซื้อหนังสือได้มากขึ้น¹⁵³

¹⁴⁸ หจข. ศ.44/24 มณฑลมหาราชบุรีส่งรายงานประจำปี พ.ศ.2458 (11 สิงหาคม – 21 ธันวาคม พ.ศ.2460), คำว่า “เปน” เป็นภาษาเขียนที่สยามใช้ในช่วงเวลานี้แสดงให้เห็นถึงมาตรฐานทางภาษาของสยามเองที่ยังไม่ลงตัว

¹⁴⁹ หจข. ศ.43/14 พระยาไพศาลฯ ไปตรวจราชการมณฑลพายัพ (6 พฤษภาคม – 28 สิงหาคม พ.ศ.2456)

¹⁵⁰ นางเยาว์ จิตตะปุตตะ, “บทบาทของสิ่งพิมพ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการเมืองการปกครอง (พ.ศ.2453 – 2468)”, หน้า 167, 220.

¹⁵¹ หจข. ร.6 รล.1.6/13 พระบรมราชโองบายการปกครองของรัฐบาล (31 พฤษภาคม พ.ศ.2458)

¹⁵² เบน แอนเดอร์สัน, ชุมชนจินตกรรม บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552), หน้า 42 – 45, 78.

¹⁵³ สุรีย์ ทรัพย์สุนทร, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับแนวพระราชดำริทางด้านพระพุทธศาสนาที่มีผลต่อการดำเนินการปกครองประเทศ”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528, หน้า 143.

อิทธิพลของหนังสือพิมพ์ในสมัยนี้มีมากจนเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถทรงกล่าวว่า “...คนเวลานี้เชื่อถือหนังสือพิมพ์อย่างแปลกประหลาด เห็นอะไรลงพิมพ์แล้วก็ต้องเป็นของจริง...”¹⁵⁴ แม้ว่าหนังสือพิมพ์ในระยะต่อมาได้สร้างปัญหาให้กับรัฐบาลด้วยการวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของข้าราชการ แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าหนังสือพิมพ์มีความสำคัญดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า “...หนังสือพิมพ์ย่อมต้องเป็น หลักสำคัญของบ้านเมืองในปัจจุบัน...เราจึงต้องเข้าใจกันว่า หนังสือพิมพ์เป็นเครื่องสื่อให้เห็นฐานะแห่งน้ำใจชาติได้อันหนึ่ง...”¹⁵⁵

ในมณฑลพายัพหนังสือพิมพ์จากกรุงเทพฯ ได้กลายเป็นสิ่งดึงดูดหลักในห้องอ่านหนังสือสาธารณะในจังหวัดเชียงใหม่¹⁵⁶ มีรายงานว่าในเมืองลำปางมีการสั่งซื้อหนังสือพิมพ์จากกรุงเทพฯ ทางไปรษณีย์¹⁵⁷ วัฒนธรรมการอ่านหนังสือพิมพ์จึงค่อยๆ ก่อตัวขึ้นควบคู่ไปกับการขยายตัวของโรงเรียนสอนหนังสือไทย ทั้งนี้ข่าวที่เกี่ยวกับมณฑลพายัพได้รับความสนใจจากผู้คนในกรุงเทพฯ เช่นกัน ซึ่งมีทั้งการรายงานข่าวทั่วไป เป็นช่องทางสื่อสารระหว่างรัฐบาลและประชาชน ตรวจสอบการทำงานของข้าราชการการเป็นปากเสียงให้กับประชาชน ฯลฯ

การรายงานข่าวทั่วไปเพื่อเป็นช่องทางสื่อสารระหว่างรัฐบาลและประชาชน ตัวอย่างเช่นหนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ ฉบับวันที่ 29 เดือนมีนาคม พ.ศ.2452 รายงานข่าวการยุติสร้างทางรถไฟสายเหนือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวทรงมีพระราชหัตถเลขาชี้แจงนโยบายการกู้เงินและการขยายเส้นทางรถไฟโดยทรงกำชับให้กรมพระนครสวรรค์วรพินิตทำหน้าที่ชี้แจงนโยบายการสร้างทางรถไฟของสยามให้ถูกต้อง¹⁵⁸ หนังสือพิมพ์เดลินิวส์ ฉบับวันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ.2453 ลงข่าวความอดอยากของราษฎรแถบเมืองพร้าว เมืองฮอด เมืองสะเมิงซึ่งขึ้นกับเมืองเชียงใหม่ โดยรัฐบาลได้บรรเทาทุกข์ด้วยการซื้อข้าวส่งไปแจกให้ราษฎร¹⁵⁹ หนังสือพิมพ์เดลินิวส์ ฉบับวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2454 ลงข่าวราษฎรมณฑลพายัพพากันอพยพไปอยู่ในเขตอังกฤษแขวงเมืองหาง เมื่อหนังสือพิมพ์ลงข่าวเจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ได้ทำการสอบสวนและพบว่าเป็นเรื่องจริงโดยคนจากเขตเมืองเชียงดาวย้ายไปอยู่ในเขตอังกฤษ 30 ครั้วเนื่องจากกรมการอำเภอและกำนันกวตขันราษฎรมากเกินไป เจ้าพระยาสุร-

¹⁵⁴ หจข. ๑.6 ก.1/12 ความเห็นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน (8 มิถุนายน พ.ศ.2454)

¹⁵⁵ หจข. ๑.7 รล.19.1/1 หนังสือพิมพ์ลงข่าวเสียดสีต่อข้าราชการ (19 มกราคม – 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2468)

¹⁵⁶ Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand”, p.229.

¹⁵⁷ หจข. ๑.7 ม.26.5ก/46 จังหวัดลำปาง (10 สิงหาคม พ.ศ.2471 – 23 กันยายน พ.ศ.2472)

¹⁵⁸ หจข. ๑.5 ยธ.5.9/28 หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ลงเรื่องทางรถไฟสายเหนือ (30 มีนาคม – 2 เมษายน พ.ศ. 2452)

¹⁵⁹ หจข. ๑.6 ม.27/1 เรื่องหนังสือพิมพ์ลงข่าวมณฑลพายัพเรื่องสำรวจราษฎรที่อดข้าว เรื่องเก็บเงินค่าราชการแก่ราษฎรที่อดข้าว เรื่องโจรผู้ร้าย (19 พฤศจิกายน พ.ศ.2453 – 13 ตุลาคม พ.ศ.2462)

สี่หวิศิษฏ์ศักดิ์จึงส่งย้ายข้าราชการดังกล่าว¹⁶⁰ หรือกรณีของครูบาศรีวิชัยต้องอธิกรณ์ก็เช่นกันหนังสือพิมพ์บางกอกไทม์นำไปลงข่าวและมีการเขียนวิจารณ์ว่าผู้ที่เกี่ยวข้อง¹⁶¹ เมื่อกรมพระวชิรญาณวโรรสทรงเห็นข่าวในหนังสือพิมพ์จึงทรงตั้งคณะกรรมการสอบสวน

การนำเสนอข่าวที่เป็นปากเสียงให้กับราษฎรในมณฑลพายัพมีเพิ่มขึ้นมากในทศวรรษที่ 2470 เช่น หนังสือพิมพ์เดลินิวส์ วันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2464 ที่ว่าเจ้าหลวงเมืองเชียงใหม่ให้ความข้างของตนปล่อยข้างออกหากินข่าวในไร่ของราษฎรเพื่อยึดที่ ซึ่งราษฎรไม่สามารถร้องเรียนได้สุดท้ายต้องยกให้โดยดี รวมทั้งการเข้ายึดทุ่งกุเจ้าและลำน้ำใต้เวียง ซึ่งหากน้ำไม่เหลือจากที่นาของเจ้าราษฎรก็ไม่มีโอกาสได้ใช้น้ำ ฉบับเดียวกันนี้มีการลงข่าวหม่อมเจ้าบรรเดช ซึ่งขณะนั้นทรงเป็นอุปราชภาคพายัพได้มีการเกณฑ์คนหลายพันคนส่งไปขุดเหมืองที่อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ โดยคนเหล่านี้ต้องนำเสบียงไปเองแต่ไม่ได้ใช้ประโยชน์จากน้ำในเมือง เมื่อทำเสร็จเป็นการดึงน้ำทำให้อำเภอสันทรายเสียประโยชน์¹⁶²

หนังสือพิมพ์เกราะเหล็ก วันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2469 เรื่องความไม่เหมาะสมของโสเภณีในเมืองลำปาง¹⁶³ หนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง วันที่ 10 มกราคม พ.ศ.2469 ได้วิจารณ์การทำงานของพระยาเพชรพิไลยศรีสวัสดิ์ ปลัดมณฑลเชียงใหม่เรื่องการอ้างว่าได้รับคำสั่งจากพระยาราชนกุล สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพให้เรียกรอเงินข้าราชการเพื่อรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการลงหนังสือพิมพ์ในวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ.2468 จึงมีการออกประกาศงดการเรียกร¹⁶⁴ หนังสือพิมพ์ปากกาไทย วันที่ 15 เมษายน พ.ศ.2470 ลงข่าวความเดือดร้อนของชาวเชียงใหม่เนื่องจากขุนเกษม นายอำเภอเชียงใหม่ได้รับการอนุญาตให้จับจองที่ดิน อำเภอบ้านแหวน ต้นแม่น้ำแม่ท่าช้างโดยอ้างว่าจะทำโรงเรียน การจับจองที่ดินนี้ทำให้ราษฎร ตำบลแม่เหียะและตำบลป่าแดดซึ่งอยู่ปลายแม่น้ำเดือดร้อนไม่มีน้ำใช้เพราะมีที่นาเกิดใหม่จากการนี้ 10,000 ไร่ นอกจากนี้ยังมีการถางป่าที่อำเภอหางดงและตัดไม้สดไปขายตั้งแต่พ.ศ.2463 โดยไม่ปรากฏที่นาและไม่มีการนำเงินเข้าหลวง¹⁶⁵ นอกจากนี้ยังมีหนังสือพิมพ์กัมมันโต หนังสือพิมพ์พิมพ์ไทย¹⁶⁶ ฯลฯ ที่ร่วมวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของข้าราชการอย่างมาก

จากตัวอย่างดังกล่าวเห็นได้ว่าข่าวที่ได้รับการตีพิมพ์เหล่านี้เป็นเครื่องมือสื่อสารให้คนในต่างพื้นที่ได้มีโอกาสรับรู้สิ่งที่เกิดขึ้นระหว่างกันละกันและเป็นการตรวจสอบการทำงานของข้าราชการซึ่งเป็น

¹⁶⁰ หจข. ๑.6 ม.27/4 ราษฎรในมณฑลพายัพอพยพไปอยู่ในเขตอังกฤษ (27 พฤษภาคม พ.ศ.2455)

¹⁶¹ พระอานนท์ พุทธิธัมโม, ประวัติครูบาศรีวิชัย สิริวิชัย, หน้า 79.

¹⁶² หจข. ๑.6 ม.27/11 ข่าวหนังสือพิมพ์ทางมณฑลพายัพ (25 มกราคม พ.ศ.2464)

¹⁶³ หจข. ๑.7 ม.26.2/1 สอบสวนข่าวมณฑลอื่นคือขึ้นนอก (4 พฤศจิกายน - 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)

¹⁶⁴ หจข. ๑.7 ม.26.2/6 สอบสวนข่าวมณฑลอื่นคือขึ้นนอก (4 ธันวาคม - 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)

¹⁶⁵ หจข. ๑.7 ม.26.2/12 สอบสวนข่าว (21 มีนาคม พ.ศ.2469 - 12 พฤษภาคม พ.ศ.2470)

¹⁶⁶ หจข. ๑.7 ม.26.4/13 บทความต่างๆ (8 สิงหาคม - 3 พฤศจิกายน พ.ศ.2470), หจข. ๑.7 ม.26.4/18 ความเป็นไปในเรื่องป่าไม้และความเป็นอยู่ของราษฎร (27 พฤษภาคม - 24 สิงหาคม พ.ศ.2471)

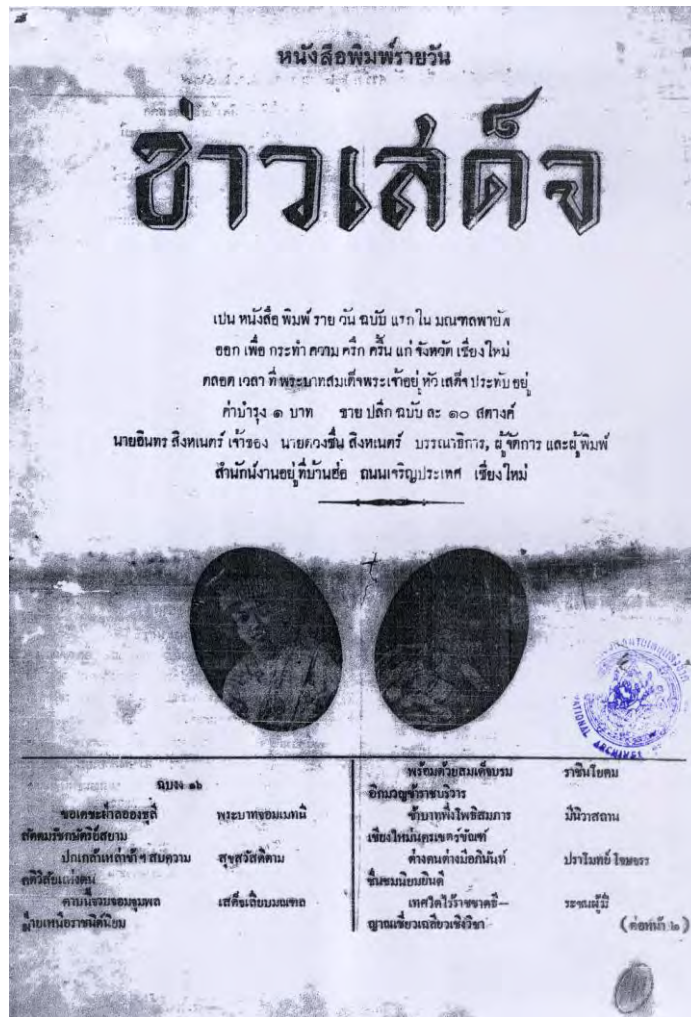
ประโยชน์ต่อประชาชน หนังสือพิมพ์จึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการส่งผ่านข่าวสารและความคิดให้กับคนจำนวนมากในขณะที่ช่องทางสื่อสารอื่นๆ เช่น วิทยุ ยังไม่ปรากฏในช่วงเวลานี้

จนกระทั่งพ.ศ.2469 หนังสือพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกในมณฑลพายัพได้รับการตีพิมพ์ขึ้นชื่อหนังสือพิมพ์ ข่าวเสด็จ บรรณาธิการของหนังสือพิมพ์ข่าวเสด็จคือนายอินทร์ สิงหนेत्र¹⁶⁷ และนายดวงขึ้น สิงหนेत्र ซึ่งเป็นครอบครัวคริสเตียน วัตถุประสงค์ของการออกหนังสือพิมพ์เพื่อ “...กระทำความเคลื่อนไหวแก่จังหวัดเชียงใหม่ ตลอดเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่...” ข่าวเสด็จ เป็นหนังสือพิมพ์รายวันขายปลีกฉบับละ 10 สตางค์ หรือคิดค่าบำรุง 1 บาท ออกจำหน่ายวันแรกวันที่ 22 มกราคม พ.ศ.2469 วันสุดท้ายคือ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 หน้าปกของหนังสือพิมพ์ข่าวเสด็จทุกฉบับเป็นพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระราชินี บางฉบับมีการแต่งกายฉบับ 16 หรือวสันตดิถีกันต์เพื่อสรรเสริญพระเกียรติคุณ โดยเนื้อหาระบุชัดถึงความร่วมมือของราษฎรชาวเชียงใหม่ภายใต้พระบารมีของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ข่าวเสด็จ ทั้ง 14 ฉบับ (ภาพที่ 32) มีการวางรูปแบบและเนื้อหาคล้ายกันคือเน้นการรายงานพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กำหนดการและพิธีการรับเสด็จในที่ต่างๆ ข่าวเบ็ดเตล็ดที่เกี่ยวกับการรับเสด็จ เช่น ชาวคริสต์ในจังหวัดเชียงใหม่ นำโดย นายศรีโหม้ วิชัย พากันไปสวดอวยพรให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ยังมีหน้าโฆษณา เช่น โฆษณาฉายภาพยนตร์หรือละครของโรงละครอนาตริพัฒนา ร้านขายยาเจ้าหมอมที่มีการส่งเสริมการขายด้วยการแจกพระรูปเพื่อให้นำไปบูชาที่บ้านเพื่อความเป็นสิริมงคล ห้างตัดเสื้อแขนของที่รับตัดเสื้อตามสมัยนิยมจากกรุงเทพฯ ห้างทานาคาและร้านยาเกียปูซึ่งรับถ่ายภาพ ห้างพานิชภัณฑ์และห้างข้าวเฮงหลีที่ขายสินค้าสมัยใหม่ เช่น เสื้อยืด น้ำหอม จักเย็บผ้า นาฬิกาข้อมือ ตะเกียงลานจากเยอรมนี ฯลฯ ห้างยงฮงหลังจันที่เป็นเอนเตอร์ นมข้นตราหม่มทูนหัว ร้านแต่ป่วนหลีซึ่งเป็นเอนเตอร์จำหน่ายแบบเรียนของกระทรวงธรรมการ เครื่องสูบน้ำ Ruston ของนายเด็กหญ่ ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีนิยายสำหรับอ่านเพื่อความบันเทิงใจที่ลงเป็นตอนๆ¹⁶⁸ กิจกรรมที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ไม่ว่าจะเป็นการแต่งคำฉันท์ การโฆษณาขายสินค้าวรรณกรรมเพื่อความบันเทิงใจและการชมภาพยนตร์เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของกรุงเทพฯ อย่างมาก ทั้งนี้ในหนังสือพิมพ์ข่าวเสด็จแต่ละฉบับมีการประชาสัมพันธ์ถึงหนังสือพิมพ์ที่จะออกในลำดับต่อมาคือหนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่

¹⁶⁷ นายอินทร์ สิงหนेत्र เกิดพ.ศ.2447 ย่านสันป่าข่อย จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนยุพราชวิทยาลัย เข้ารับการศึกษต่อที่โรงเรียนทหารบก กรุงเทพฯ เมื่อจบการศึกษาได้เข้ารับราชการทหารระยะหนึ่ง ภายหลังลาออกมาทำธุรกิจรถโดยสารที่เรียกว่ารถคอกหมู และเป็นผู้ที่แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการปกครองต่อคณะราษฎรหลายครั้ง ภายหลังเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดเชียงใหม่ในพ.ศ.2500, หจช. สร.0201.25/70, /446 และ /528 และ อนุ เนินหาด, สังคมเมืองเชียงใหม่ เล่ม 11 (เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2548), หน้า 6.

¹⁶⁸ หจช. ร.7 บ.1.4/18 หนังสือพิมพ์ข่าวประพาสมณฑลพายัพ (22 มกราคม – 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)

ภาพที่ 32 หนังสือพิมพ์ข้าวเสด็จ
ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ ได้รับการตีพิมพ์ขึ้นที่โรงพิมพ์อุปโยคินภายหลังจึงย้ายมาที่โรงพิมพ์อเมริกัน¹⁶⁹ เจ้าของเป็นทีมเดียวกันกับที่ผลิตหนังสือพิมพ์ข้าวเสด็จ แต่รูปแบบและเนื้อหา มีความหลากหลายกว่าและสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ ในด้านสื่อสารมวลชนและวรรณกรรมสมัยใหม่ หนึ่งในนักเขียนเป็นครูที่สอนประจำอยู่ในโรงเรียนปรินส์รอยแยลส์คอลเลจ¹⁷⁰ หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่เป็นหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์มียอดการพิมพ์ฉบับที่ 4 ระบุว่าตีพิมพ์ราว 1,500 ฉบับ โดยขายปลีกฉบับละ 15 สตางค์ และส่งมาจำหน่ายยังกรุงเทพฯ ด้วย แต่หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่

¹⁶⁹ ศรีเชียงใหม่ 1, 1 (เมษายน, 2470): 44.

¹⁷⁰ Vachara Sindhuprama, "Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand", p.230.

ออกได้เพียง 2 เดือนก็ได้ปิดตัวลงเนื่องจากพิมพ์ที่โรงพิมพ์อเมริกันซึ่งมีจุดประสงค์หลักที่จะใช้พิมพ์หนังสือที่เกี่ยวกับการสอนศาสนาอีกทั้งหนังสือพิมพ์มีการนำเสนอข่าวการเมืองมากเกรงว่าจะนำความเสียหายไปสู่เจ้าของโรงพิมพ์จึงประกาศยุติการพิมพ์¹⁷¹ ในหนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ฉบับแรกมีการกล่าวถึงจุดประสงค์ของการออกหนังสือพิมพ์ไว้ว่า

“...ศรีเชียงใหม่” นี้มีเข็มมุ่งไปในทางทำนุบำรุงความรู้ทุกอย่าง และเป็นหนังสือพิมพ์ที่ชนทุกๆ ชั้น ทุกๆ หมู่ หยิบอ่านได้มีเรื่อง 1 ข่าวสารการเป็นไปของจังหวัดเชียงใหม่และหัวเมืองต่างๆ ในมณฑลพายัพตลอดจนการเป็นไปในพระราชอาณาจักรและนอกประเทศ 2 กิจการบ้านเมืองและความเห็นของบุคคลในเรื่องต่างๆ ที่จะเป็นประโยชน์ได้จริง และเป็นปากเสียงหรือช่วยส่งเสริมประโยชน์ของรัฐบาลและประชาชนโดยสุภาพเรียบร้อย 3 สารวิทยาและบรรเทิงคดีอันจะนำความสำราญมาสู่ท่านในยามว่าง...”¹⁷²

หนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ฉบับแรกยังคงสืบทอดการแสดงความจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรีโดยมีการแต่งคำกลอนสดุดีพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและแสดงความยินดีที่มณฑลพายัพได้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยาม เนื้อหาโดยรวมเป็นการรายงานข่าวทั่วไป การนำเสนอข่าวสารและความรู้จากต่างประเทศ ประวัติศาสตร์นครเชียงใหม่ การวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของข้าราชการ การโฆษณาสินค้า นิยายและการทบทวนข่าวที่ลงหนังสือพิมพ์ในกรุงเทพฯ

การรายงานข่าวทั่วไปเป็นข่าวที่เกิดขึ้นในเมืองเชียงใหม่ เช่น การจัดแสดงละครร้องของชาวจีน การส่งครูไปอบรมเพิ่มเติมที่กรุงเทพฯ ปัญหาการแลกลศตางค์จากบาทเป็นรูปี้ กิจกรรมที่เป็นประโยชน์ของลูกเสือ ฯลฯ ความรู้ทั่วไปเช่น กฎหมายลักษณะอาญา พิกัดอัตราภาษีขาเข้า ฯลฯ และนำเสนอความรู้จากต่างประเทศ เช่น แผ่นดินไหวในญี่ปุ่น ผู้ที่ประดิษฐ์ซีเมนต์ได้เป็นคนแรก อุทกภัยมณฑลหุยเซียน่าสมาคมหมวกเหล็กในประเทศเยอรมนี ฯลฯ รวมทั้งทำหน้าที่เป็นปากเสียงของประชาชนและแสดงความเห็นต่างๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม เช่น การเตือนหญิงสาวให้มีความระมัดระวังต่อการถูกล่อลวง การตำหนิการทำงานของไปรษณีย์ที่ล่าช้า การรักษาผู้ป่วยที่ไม่ทั่วถึงของกองสุขาภิบาล การเปิดธนาคารของสยาม การพนันที่มีมากเกินไปในเมืองเชียงใหม่ เด็กติดโรงภาพยนตร์ ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีการทบทวนข่าวโดยคัดลอกหนังสือพิมพ์จากกรุงเทพฯ เช่น หนังสือพิมพ์ไทยหนุ่ม กรุงเทพฯเดลิเมต์ ศรีกรุงพิมพ์ไทย บางกอกการเมือง ฯลฯ

¹⁷¹ ศรีเชียงใหม่ 1, 6 (มิถุนายน, 2470): 229.

¹⁷² ศรีเชียงใหม่ 1 – 6 (ฉบับเบิกโรง, 2470): 5.

น่าสังเกตว่าการรายงานข่าวทั่วไปนี้มักย่ำให้เห็นถึงความเจริญอันเกิดจากการปกครองของสยาม ตัวอย่างเช่นปีที่ 1 ฉบับที่ 2 กล่าวถึงการเปิดเดินรถไฟจนถึงเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2464 โดยผู้เขียนเห็นว่า “...นับเป็นความเจริญครั้งแรกของนคร...” และ

“...วันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2466 เรือบินของกองทัพมาถึงอีก ทำให้เห็นความเจริญของบ้านเมืองครั้งที่ 2 ครั้นวันที่ 23 มกราคม พ.ศ.2469 พระมหากษัตริย์เจ้ากรุงสยามพร้อมด้วยพระบรมราชินี ได้เสด็จพระราชดำเนินมานครเชียงใหม่ เป็นความเจริญชั้นสูง ชาวเชียงใหม่ปลื้มปิติที่ได้เฝ้าถวายบังคมสมเด็จพระบารมี เพราะตั้งแต่เชียงใหม่เป็นนครใหญ่ของกรุงสยามมาได้ 130 ปีเศษ ยังไม่มีพระมหากษัตริย์ราชาเจ้า เสด็จพระราชดำเนินมาโปรดเกล้าฯ ชาวเชียงใหม่ อันเป็นข้าแผ่นดิน ผู้ซื่อสัตย์สุจริตมิได้คิดขบถต่อเจ้านายของตนเลย...”¹⁷³

ในฉบับเดียวกันนี้ได้กล่าวถึงการศึกษาของเชียงใหม่โดยผู้เขียนเห็นว่า “...เมื่อ 20 ปีก่อนจังหวัดเชียงใหม่ดูเหมือนยังล้าหลังอยู่ (Barbarian) เพราะการศึกษาไม่เจริญพอ เป็นต้นว่าไม่มีสถานศึกษาที่ดีไปกว่าวัดและโรงเรียนราษฎรที่สอนกันตามบ้าน แต่ตอนนี้ศิวิไลซ์ (Civilization) มีโรงเรียนใหญ่ๆ โดๆ และครูที่มีความรู้ (Knowledge) มาก...” และชาวเชียงใหม่ต้องไม่ลืมทำนุบำรุงการศึกษาของจังหวัดตนให้เจริญ เพื่อจังหวัดและประเทศจะได้เจริญยิ่งขึ้นและ “...อย่าลืมนึกว่าวันหนึ่งจังหวัดเชียงใหม่อาจจะมีความเจริญ ดุจนิวยอร์กซึ่งทำให้ประเทศสหภาพลิรัฐอเมริกาเจริญขึ้นฉะนั้น...” ในฉบับเดียวกันนี้ได้กล่าวถึงการที่ชาวต่างประเทศที่เดินทางมาสยามและมักชื่นชมว่าจังหวัดเชียงใหม่แม้ว่าจะอยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ถึง 741 กิโลเมตร แต่มีความเจริญมากกว่าเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ บางเมือง “...จนกระทั่งมีชาวต่างประเทศเป็นอันมากขนานนามจังหวัดเชียงใหม่ว่า ศรีของประเทศ (Diamond of Siam)”¹⁷⁴

ที่น่าสนใจคือการเปิดโอกาสให้ผู้อ่านได้มีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น ในคอลัมน์ “สตรีเชียงใหม่” มีสตรีผู้หนึ่งเขียนมาต่อว่า “ตุ๊กตายอดรัก” นักเขียนหนึ่งท่านในหนังสือชุด ต.เง็กชวน ซึ่งตีพิมพ์ในกรุงเทพฯ โดยหนังสือดังกล่าวตำหนิสาวเชียงใหม่ในทำนองปล่อยตัวผู้สาวทำให้สตรีเชียงใหม่ไม่พอใจมาก¹⁷⁵ สตรีคนดังกล่าวได้พยายามหาหนังสือชุดนี้มาอ่านซึ่งหาได้ยากในเมืองเชียงใหม่ และได้เขียนมายังกองบรรณาธิการตำหนิตุ๊กตายอดรักและเขียนว่าสตรีกรุงเทพฯ เป็นการแค้นโดยหวังให้บรรณาธิการตีพิมพ์ให้ แต่บรรณาธิการไม่เห็นด้วยที่จะตีพิมพ์จดหมายดังกล่าวเนื่องจากเห็นว่าสตรีกรุงเทพฯ เป็นคนไทยชาติเดียวกับสตรีผู้นั้น โดยเห็นว่า “...หนังสือพิมพ์นี้อยู่เชียงใหม่ ซึ่งเป็นฝ่ายเหนือก็

¹⁷³ *ศรีเชียงใหม่* 1, 2 (เมษายน, 2470): 60.

¹⁷⁴ *ศรีเชียงใหม่* 1, 4 (พฤษภาคม, 2470): 143 – 144.

¹⁷⁵ *ศรีเชียงใหม่* 1, 4 (พฤษภาคม, 2470): 161.

จริง แต่เราถือว่าพลเมืองทั้งประเทศเป็นคนไทยทั้งนั้น จดหมายของเธอ ก็เท่ากับเอาอย่างตุ๊กตายอดรัก...
ซึ่งดีเทียบคนไทยด้วยกัน...”¹⁷⁶

ตัวอย่างจากข้อเขียนที่ยกมานี้แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงการรับรู้ถึงความสัมพันธ์ที่มีต่อชาติไทยร่วมกันกับกรุงเทพฯ และมีความภาคภูมิใจที่ได้เป็นส่วนหนึ่งในการสร้างความเจริญให้กับประเทศสยาม แนวคิดในทำนองนี้เมื่อได้รับการต่อยอดบ้างบ่อยครั้งในหน้าหนังสือพิมพ์จึงมีผลต่อการรับรู้ของผู้คน ทำให้จินตนาการถึงความเป็นส่วนหนึ่งของชาติปรากฏชัดขึ้น ทั้งนี้เราต้องไม่ลืมว่าศรีเชียงใหม่เป็นผลผลิตของคนล้านนาไม่ใช่หนังสือพิมพ์ที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลสยาม

ในหน้าโฆษณาของหนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่แสดงให้เห็นถึงการเติบโตทางเศรษฐกิจ บทบาทของพ่อค้าชาวจีนและความสัมพันธ์ทางด้านธุรกิจระหว่างจังหวัดเชียงใหม่และกรุงเทพฯ ที่เพิ่มมากขึ้น โดยพบว่ามีโฆษณาจากร้านค้าในกรุงเทพฯ คือร้านเซ่งหงวน ถนนพหลุ่รุด พระนคร ลงโฆษณาขายสินค้าด้วย นอกจากนั้นเป็นการโฆษณาสินค้าและบริการต่างๆ จากร้านค้าในเมืองเชียงใหม่ เช่น เตียงเหล็ก ตู้เซฟ นาฬิกา กระเป๋าเดินทาง จักร หมวกขนสัตว์ น้ำหอม อุปกรณ์ออกกำลังกาย อะไหล่เครื่องยนต์ ยาสูบ อังกฤษและอเมริกัน จักรเย็บผ้า ตะเกียง ผ้าไหมสันกำแพง ยาควินิน จักรยาน โรงข้าวสาร โรงน้ำแข็ง น้ำหวาน เลมอนเน็ต ฯลฯ สินค้าเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยและสินค้าอุปโภคที่ไม่สามารถผลิตได้เองในเมืองเชียงใหม่ซึ่งต้องนำเข้ามาจากกรุงเทพฯ โดยการรับบริการโฆษณาเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นความเจริญเติบโตทางธุรกิจได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังมีนิตยสารเป็นต่อนๆ ที่มีลักษณะการเล่าเรื่องโดยใช้บทสนทนาตามรูปแบบซึ่งเป็นที่นิยมกันในกรุงเทพฯ

ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันกับหนังสือพิมพ์ศรีเชียงใหม่ได้มีหนังสือฉบับหนึ่งตีพิมพ์ออกมาชื่อหนังสือยุพราชวิทยา เป็นหนังสือรายเดือนที่จัดทำโดยครูโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยซึ่งเป็นโรงเรียนประจำมณฑลพายัพมีจุดประสงค์เพื่อให้ความรู้กับครูในมณฑลพายัพ ซึ่งการออกหนังสือฉบับนี้สมุหเทศาภิบาลได้ให้ความสนใจมากโดยส่งตัวอย่างหนังสือไปยังกระทรวงธรรมการที่กรุงเทพฯ พระองค์เจ้าธานีนิวัติเสนาบดีกระทรวงธรรมการในขณะนั้นได้นำทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยโดยทรงมีพระราชดำริว่ากิจกรรมที่ทำนี้เป็นความตั้งใจที่ดีในการส่งเสริมการศึกษาอีกทั้งจะเป็นประโยชน์กับสยามเนื่องจาก “...จะทำให้ภาษาไทยในมณฑลพายัพดีขึ้น...”¹⁷⁷

อย่างไรก็ตาม สิ่งพิมพ์ที่ผลิตขึ้นทั้งจากส่วนกลางและคนพื้นเมืองได้สร้างความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้ถึงความเป็นไทยร่วมกัน แต่จนถึงทศวรรษที่ 2480 ยังมีคนล้านนาอ่านหนังสือไทยออกเพียง 10% เท่านั้น¹⁷⁸ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในพ.ศ.2475 คณะราษฎรได้ส่งพระยาสุริยานุวัตรขึ้นมาชี้แจงวัตถุประสงค์ของคณะราษฎรและประกาศธรรมนูญการปกครองใหม่ ในมณฑลพายัพได้มี

¹⁷⁶ ศรีเชียงใหม่ 1, 6 (มิถุนายน, 2470): 225.

¹⁷⁷ หจข. ร.7 ร.19.2/14 หนังสือพิมพ์ยุพราชวิทยา (27 กันยายน – 25 ตุลาคม พ.ศ.2471)

¹⁷⁸ หจข. สร.0201.10/61 พระศรีวิไชยไม่ปรองดองกับคณะสงฆ์ (พ.ศ.2478 – 2479)

การประชุมในจังหวัดเชียงใหม่ที่โรงละครของเจ้าแก้วนารัฐ และเสนอให้มีการพิมพ์พระราชบัญญัติ ธรรมนูญการปกครองเป็นภาษาลาวเนื่องจากคนส่วนใหญ่ยังอ่านหนังสือไทยไม่ออก การพิมพ์ครั้งนี้ใช้ โรงพิมพ์ของมิชชันนารีซึ่งมีตัวพิมพ์ภาษาลาวอยู่แล้ว¹⁷⁹ เป็นครั้งแรกที่สยามอนุญาตให้มีการใช้ภาษา พื้นเมืองในเอกสารทางราชการเพื่อส่งผ่านแนวคิดในการปกครองใหม่และแจกจ่ายให้กับราษฎรทั่ว มณฑลพายัพ

ในขณะที่เนื้อหาในแบบเรียนพงศาวดารสยามและภูมิศาสตร์สยามเป็นสิ่งที่มีความสำคัญในวงกว้าง ต่อการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของคนล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของสยาม เช่น ในจดหมายของนายสงวน ศิลป์- เจริญ จากอำเภอชัยบุรี จังหวัดหนองคาย ซึ่งมีไปถึงสภาผู้แทนราษฎรเสนอให้ตัดเงินเดือนเจ้าประเทศ- ราชเพื่อนำเงินไปใช้ในกิจการอื่นที่มีประโยชน์มากกว่า ความว่า “...พ่ายัพเคยเป็นไทยมาแต่กำเนิด แต่ เมื่อรัฐบาลจ่ายเงินให้เขานอนกินและเรียกเขาว่าเจ้านั้นเจ้านี้ อยู่ตราบใด ทำให้เจ้าเหล่านี้รู้สึกตัวว่าเขา เป็นลาวไม่ใช่ไทย...ถ้าเรายังยกย่องให้เขาเป็นเจ้าและแบ่งเงินให้เขากินอยู่แล้ว เมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้นถึง ชิด เขาก็อาจร้องขอเป็นประเทศลาวขึ้นบ้าง แล้วเราจะตอบเขาว่าอะไร...”¹⁸⁰ การรับรู้พ่ายัพเป็นไทย มาตั้งแต่กำเนิดจึงเป็นความสำเร็จของรัฐสยามที่ใช้สิ่งพิมพ์เป็นสื่อในการสร้างความเป็นเอกภาพขึ้น ภายในรัฐ ดังนั้นสิ่งพิมพ์และหนังสือพิมพ์จึงเป็นเครื่องมือที่ใช้ส่งเสริมมาตรฐานทางภาษาไทยกลางและ มีส่วนช่วยในการปลูกจิตสำนึกถึงความเป็นชาติไทยร่วมกันโดยเป็นพื้นที่สื่อสารแลกเปลี่ยนความคิดเห็น รวมทั้งส่งผ่านวัฒนธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การดูแลความเป็นอยู่ของราษฎรและการเชื่อมโยงเศรษฐกิจ

เมื่อเจ้าพระยามรธาได้รับการแต่งตั้งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในเดือนมกราคม พ.ศ. 2465 สิ่งแรกๆ ที่ทำคือเสด็จตรวจราชการในมณฑลภาคพายัพโดยรายงานว่

“...มณฑลภาคพายัพ...พลเมืองสำสอนด้วยชาติแลภาษา มีทั้งเงี้ยวแลพม่า ขะมุ เปน ต้น ทั้งเป็นคนเกี่ยวข้องบังคับต่างประเทศอยู่ระคนปะคะละทั่วไป ความสนิทสนมนั้นน่าเชื่อว่าคน พื้นเมืองจะสนิทสนมกลมเกลียวกันในระหว่างพวกเงี้ยว พม่า ขะมุมากกว่าพวกไทยได้ ด้วยเหตุ ว่ามีการเกี่ยวข้องกันมาช้านานทั้งในทางการค้าขายแลทางสมรส ความเกี่ยวข้องในส่วนคนไทย ทางใต้นั้นเปนส่วนน้อย เพราะไม่ค่อยมีการติดต่อกันมาแต่เดิม นอกจากข้าราชการที่ทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นไปรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ แต่ก็เปนธรรมดาที่จะให้มีความ กลมเกลียวสนิทสนมหาได้ไม่ ด้วยมีหน้าที่ที่จะจัดราชการบ้านเมือง การเก็บภาษีอากรแลบังคับ

¹⁷⁹ หจข. สร.0201.32/3 พระยาสุริยานุวัตรไปชี้แจงเหตุเปลี่ยนแปลงการปกครองแก่เจ้านายในมณฑลพายัพ (พ.ศ.2475)

¹⁸⁰ หจข. สร.0201.25/74 เสนอความเห็น 2 ฉบับ (ฉบับที่ 6) เห็นสมควรให้เงินเดือนกำนันและเลขาเงินส่วนแบ่ง ให้เจ้าประเทศราช (พ.ศ.2475)

กิจการต่างๆ แม้จักได้ทำไปด้วยความจำเป็นเพื่อประโยชน์แก่การปกครอง ป้องกันและทะนุบำรุง กิติ ก็ยังเป็นสิ่งที่เขายังแลไม่เห็น นอกจากจะเห็นว่ามาบังคับบัญชาตัดอำนาจตัดผลประโยชน์ แลเพิ่มภาษีอากรด้วยประการต่างๆ...ในเรื่องที่จะคิดอ่านทำนุบำรุงราษฎรนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่ามีหลักสำคัญพอจะแยกได้เป็น 2 ประการ คือ 1 ความสุขสำราญในถานที่เป็นพลเมืองอย่าง หนึ่ง 2 บำรุงการทำมาหากินอย่างหนึ่ง... ”¹⁸¹

แม้ว่าสยามพยายามส่งเสริมลัทธิชาตินิยมผ่านการศึกษาเพื่อเปลี่ยนให้คนล้านนารู้สึกเป็นไทย ร่วมกันกับส่วนกลาง แต่จากการที่คนล้านนามีความสัมพันธ์กับพม่าและเงี้ยวมาเป็นเวลานานโดยเฉพาะ ความสัมพันธ์ทางการค้าที่หัวเมืองล้านนาส่วนใหญ่มีการติดต่อค้าขายกับทางพม่ามากกว่ากรุงเทพฯ โดยใช้เงินรูปีเป็นกระแสหลัก ทำให้เจ้าพระยามรราชเห็นว่าวิธีที่จะสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสยามและ ล้านนาให้มากขึ้นคือการดูแลความสุขในฐานะเป็นพลเมืองส่วนหนึ่งของรัฐ และส่งเสริมการทำมาหากิน ของราษฎรเพื่อเพิ่มบทบาททางเศรษฐกิจของสยาม

นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2460 รัฐบาลสยามตระหนักว่าคนเป็นปัจจัยสำคัญในการเพิ่มรายได้ให้กับ รัฐ จึงมีความพยายามที่จะดูแลทุกข์สุขของราษฎรมากขึ้น ในมณฑลภาคพายัพเป็นพื้นที่ที่เกิดอุทกภัย บ่อยครั้งทำให้ราษฎรอดยาก รัฐบาลได้แจกข้าวสารและงดเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ชั่วคราว รวมทั้ง กวดขันให้กรมการอำเภอเร่งตรวจจับผู้ร้ายโดยให้รายงานบัญชีคดีความทุก 7 วันและคาดโทษหากไม่ สามารถจับผู้ร้ายได้¹⁸² หรือการทบทวนอัตราภาษีอากรเก็บอากรค่านาในมณฑลพายัพใหม่เนื่องจากพื้นที่บาง แห่งไม่อุดมสมบูรณ์เหมือนพื้นที่อื่นๆ¹⁸³ อีกทั้งดูแลสุขภาพอนามัยโดยราษฎรมักเป็นไข้มาลาเรียและใช้ ทรพิษ การนี้ได้มีการพระราชทานยาควินินหลวงและจัดแพทย์ประจำมณฑลน่ายาไปฉีดให้¹⁸⁴ รวมทั้ง แจกจ่ายเครื่องมือในการปลูกฝิ่นป้องกันใช้ทรพิษ¹⁸⁵

รวมทั้งส่งเสริมความรู้ด้านการดูแลสุขภาพอนามัยเบื้องต้นผ่านหลักสูตรของกระทรวงธรรมการ เพื่อให้นักเรียนรู้จักดูแลสุขภาพอนามัยและที่อยู่อาศัยของตนเองและความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการป้องกัน

¹⁸¹ หจข. ๖.6 ม.3.3/1 เจ้าพระยามรราชเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตรวจราชการหัวเมืองภาคเหนือ (22 มีนาคม พ.ศ.2465 – 14 กันยายน พ.ศ.2466)

¹⁸² หจข. ๖.6 ม.3.4/2 เข้ายากหมากแพงแลห้ามจำหน่ายเข้าไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลพายัพ (21 ธันวาคม พ.ศ. 2453 – 22 กันยายน พ.ศ.2454), หจข. ๖.6 ม.5.2/1 รายงานเรื่องผู้ร้ายประจำเดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ.131 (พ.ศ.2455)

¹⁸³ หจข. ๖.6 ค.2/14 ประกาศยกเลิกพระราชบัญญัติการเก็บอากรที่ดินมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ใช้ พระราชบัญญัติเก็บเงินค่านา ศก 119 และประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนใช้วิธีการเก็บภาษียาสูบ ร.ศ.119 ในมณฑล พายัพ (18 – 27 กรกฎาคม พ.ศ.2460)

¹⁸⁴ หจข. ๖.6 ม.12/2 สภาอุณาโลมแดงอเมริกันขอทราบว่าในเขตแขวงเมืองเชียงใหม่ราษฎรป่วยเป็นไข้ มาลาเรียชุกชุมหรือไม่ (28 มีนาคม พ.ศ.2454 – 21 มิถุนายน พ.ศ.2455)

¹⁸⁵ หจข. กษ.1/1498 จังหวัดลำพูนขอเบิกเครื่องมือปลูกใช้ทรพิษ

รักษาโรค¹⁸⁶ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลพายัพได้มีการแจกคู่มือการดูแลป้องกันรักษาโรคต่างๆ ที่โรงเรียนยุพราชวิทยาลัยอีกเกือบ 10,000 เล่ม¹⁸⁷ นอกจากนี้ยังมี การจัดนิทรรศการให้ความรู้เกี่ยวกับการสาธารณสุข และเปิดรักษาราชภรรยาในงานทำบุญใหญ่ที่วัดพระธาตุคอกยสุเทพ¹⁸⁸ การดูแลสุขภาพอนามัยของราชภรรยาในมณฑลพายัพนี้ส่วนหนึ่งมาจากแรงกดดันจากชาติตะวันตกด้วยเนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวมีชาวต่างชาติเข้ามาอาศัยอยู่มาก¹⁸⁹

ในด้านการส่งเสริมรายได้และการประกอบอาชีพ ในปลายทศวรรษที่ 2460 สยามได้เริ่มจัดส่งสัตว์แพทย์ไปตรวจระงับโรคระบาด จัดนิทรรศการกสิกรรมเพื่อส่งเสริมการเพาะปลูก กสิกรรมและหัตถกรรมที่วัดพระธาตุลำปางหลวง มณฑลมหาสารบุรี¹⁹⁰ จัดตั้งโครงการชลประทานทั่วพระราชอาณาเขตเพื่อบำรุงการเพาะปลูกให้กับราษฎรโดยโครงการทดน้ำของมณฑลพายัพเป็น 1 ใน 5 โครงการแต่เนื่องจากงบประมาณไม่พอรัฐบาลจึงนำเงินมาสร้างทางรถไฟก่อน¹⁹¹ ทั้งนี้รัฐบาลได้เร่งพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกเนื่องจากอดีตการติดต่อค้าขายอาศัยทางน้ำเป็นหลัก ทำให้ลำนาตาครุวันออกและลำนาตาครุวันตกซึ่งอาศัยแม่น้ำคนละสายในการขนส่งสินค้าไม่สามารถเชื่อมต่อถึงกันได้โดยตรง รัฐบาลจึงใช้เส้นทางรถไฟที่ผ่านทั้งเมืองแพร่ เมืองลำปาง เมืองลำพูนและเชียงใหม่เป็นตัวเชื่อมต่อสินค้าระหว่างลำนาตาครุวันออกและลำนาตาครุวันตกเข้าด้วยกันเพื่อกระตุ้นให้เกิดการผลิตและนำผลผลิตส่วนเกินมาแลกเปลี่ยนในพื้นที่ต่างๆ ซึ่งรวมถึงกรุงเทพฯ ให้มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเมื่อทางรถไฟได้วางรางมาจนถึงแม่พริก เมืองแพร่ในพ.ศ.2452 เมืองลำปางในพ.ศ.2459 เมืองลำพูนในพ.ศ.2462 และเชียงใหม่ในพ.ศ.2464¹⁹² ตลอดระยะเวลาที่รัฐบาลสยามมีนโยบายขยายเส้นทางคมนาคมโดยจัดตั้งกระทรวงคมนาคมและโอนหน้าที่การสร้างถนนเชื่อมต่อระหว่างเมืองจากเดิมเป็นของกระทรวงมหาดไทยมาไว้ที่กระทรวงคมนาคม และตั้งงบประมาณประจำปีโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมการค้าเป็นหลัก¹⁹³

¹⁸⁶ หจข. ๖.6 ศ.1/1 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวงธรรมการ (5 ธันวาคม พ.ศ. 2453 – 11 กรกฎาคม พ.ศ.2466)

¹⁸⁷ หจข. ๖.7 บ.1.4/18 หนังสือพิมพ์ข่าวประพาสมณฑลพายัพ (22 มกราคม – 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)

¹⁸⁸ หจข. ๖.6 ม.12/14 รายงานกรมสาธารณสุข (1 มีนาคม พ.ศ.2468)

¹⁸⁹ หจข. ๖.6 ม.12/2 สภาอุณาโลมแดงอเมริกันขอทราบว่าเป็นเขตแขวงเมืองเชียงใหม่ราษฎรป่วยเป็นไข้มาลาเรียชุกชุมหรือไม่ (28 มีนาคม พ.ศ.2454 – 21 มิถุนายน พ.ศ.2455)

¹⁹⁰ หจข. กษ.13/1276 หมอฮาวีไปตรวจมณฑลฝ่ายเหนือ, หจข. กษ.13/1256 มณฑลพายัพส่งรายงานของมิสเตอร์ เอปุลฟูชา เรื่องจะมีการจัดแสดงกสิกรรมที่ลำปาง มณฑลมหาสารบุรี

¹⁹¹ หจข. ๖.6 ศ.1/29 เห็นควรงดการจ่ายสร้างรถไฟสายเหนือและเห็นควรกู้เงินราษฎรมาทำการทดน้ำ (20 กุมภาพันธ์ – 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2457)

¹⁹² หจข. ๖.5 ยธ.5.9/29 พักงานที่จะทำรถไฟสายเหนือต่อไป และตัดเจ้าพนักงานออก (20 – 23 เมษายน พ.ศ. 2452), หจข. ๖.6 ศค.5.3/8 กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช-อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468)

¹⁹³ หจข. ๖.6 ศค.6/2 เรื่องทำถนนหนทางในหัวเมืองต่างๆ (20 มกราคม พ.ศ.2455 – 30 ธันวาคม พ.ศ.2460)

ในมณฑลภาคพายัพถนนจำนวนมากได้รับการพัฒนาให้มีความคงทนมากขึ้นและมีเส้นทางเชื่อมต่อกับทางรถไฟในทุกเมือง เช่น เมื่อรถไฟสายเหนือได้สร้างจนถึงสถานีเด่นชัยได้มีการปรับปรุงเส้นทางเกวียนจากสถานีเด่นชัยไปยังตัวเมืองแพร่ให้มีสภาพดีพอที่รถยนต์แล่นได้ ถนนระหว่างเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนซึ่งขนานไปตามทางรถไฟ ในสมัยที่กรมพระกำแพงเพชร อัครโยธินเสด็จตรวจราชการในพ.ศ.2460 ถนนสายนี้สามารถแล่นไปกลับได้ด้วยรถยนต์ภายในวันเดียวโดยพระองค์เสนอให้มีการถมหินเนื่องจากเริ่มมีรถโดยสารวิ่งรับส่งผู้คนระหว่างอำเภอทำให้ถนนชำรุดเร็วขึ้น¹⁹⁴

เมืองบประมาณในการสร้างทางรถไฟสายเหนือไม่มากพอที่จะสร้างต่อจากเมืองแพร่แยกไปเมืองเชียงราย จึงมีการพัฒนาถนนระหว่างเมืองลำปางไปเมืองพะเยาและเมืองเชียงรายเพื่อให้เป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าจากเมืองเชียงรายและเมืองเชียงใหม่ให้ลงมาป้อนทางรถไฟที่เมืองลำปาง (ภาพที่ 33)

ภาพที่ 33 ย่านการค้าบริเวณสถานีรถไฟเมืองลำปาง

ที่มา: [Online] Accessed 8 ตุลาคม พ.ศ.2553 <http://olphistory.blogspot.com>

โดยหวังให้เส้นทางนี้เป็นเส้นทางการค้าที่สามารถเชื่อมต่อไปถึงเมืองเชียงตุงของอังกฤษและยูนนานของจีนรวมทั้งมณฑลลาวของฝรั่งเศส แม้ว่าถนนสายลำปาง – เชียงรายในต้นทศวรรษที่ 2470 ยังไม่ดีพอที่รถยนต์วิ่งได้ แต่ได้มีการปรับทางต่างให้เป็นทางเกวียนทำให้การขนส่งสินค้าประหยัดขึ้นทั้ง

¹⁹⁴ หจช. ๖.6 คค.5.3/8 กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช – อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468)

เงินและเวลา โดยกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินทรงรายงานว่าเส้นทางสายนี้เดิมมีการบรรทุกสินค้าด้วยวัวต่างแสนหนึ่งเท่ากับ 120 กิโลกรัม คิดค่าขนส่ง 8 บาทและใช้วัวต่างจำนวน 4 ตัว เมื่อปรับเป็นทางเกวียนสามารถลดจำนวนวัวให้เหลือเพียง 2 ตัวโดยบรรทุกได้ 3 – 4 แสน ซึ่งทุนวัวได้ถึง 10 – 14 ตัว ทำให้ประหยัดค่าขนส่งสินค้าและระยะเวลา เมืองลำปางเมื่อรถไฟไปถึง มีการสร้างถนนและสะพานเพื่อเชื่อมต่อไปยังอำเภออื่นๆ ได้แก่อำเภอกวนและอำเภอแม่เกาะ ถนนเหล่านี้เดิมเป็นทางต่างหรือทางเกวียนและได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้นด้วยการถมหินเพื่อให้เดินทางได้สะดวกแม้ในฤดูฝน¹⁹⁵ การพัฒนาถนนเชื่อมต่อกับเส้นทางรถไฟและเชื่อมต่อบริเวณเมืองต่างๆ ทำให้เมืองที่มีสถานีรถไฟกลายเป็นศูนย์กลางสำคัญในการรับส่งสินค้า

เมื่อน่านที่การคมนาคมแทบจะตัดขาดจากเมืองอื่นๆ ในมณฑลภาคพายัพได้มีการระเบิดกำแพงน่านเพื่อให้การขนส่งสินค้าทางเรือลงใต้ไปเมืองอุตรดิตถ์ได้สะดวกยิ่งขึ้น¹⁹⁶ และมีความพยายามสร้างถนนเชื่อมต่อกับเมืองแพร่ตั้งแต่พ.ศ.2460 จนถึงพ.ศ.2463 การเดินทางระหว่างเมืองน่านและแพร่ยังคงใช้ช้างและม้าเป็นพาหนะซึ่งใช้เวลาถึง 3 คืน 4 วัน ทำให้สินค้าในเมืองน่านมีราคาแพงโดยการขนส่งสินค้าลงใต้ส่วนใหญ่ทำได้ทางเรือไปเมืองอุตรดิตถ์ซึ่งใช้เวลา 5 – 15 วัน¹⁹⁷ กรมหลวงนครราชสีมาทรงสนับสนุนอย่างมากให้มีการสร้างถนนสายนี้เนื่องจากเล็งเห็นประโยชน์ทางการปกครองและการค้าซึ่งจะช่วยลดความแปลกแยกที่เกิดจากการขาดการเชื่อมติดต่อกับเมืองอื่นๆ ในมณฑลภาคพายัพ¹⁹⁸ อย่างไรก็ตามจนถึงพ.ศ.2468 ถนนสายนี้ยังไม่สามารถใช้ในการขนส่งสินค้าได้ทำให้การทำงานและการเลี้ยงสัตว์ไม่เจริญเท่าที่ควร¹⁹⁹

ก่อนหน้าที่รถไฟจะไปถึงเมืองเชียงใหม่ผู้ที่มิชอบพาหนะทางการค้าคือพ่อค้าฮ่อจากญวนน่านและพ่อค้าไทยใหญ่จากรัฐฉานโดยใช้การบรรทุกสินค้าบนหลังสัตว์พาหนะชนิดต่างๆ ในบันทึกของฮัลเลตซึ่งเดินทางมาถึงเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2427 กล่าวว่าในแต่ละปีจะมีกองคาราวานและสัตว์พาหนะเดินทางผ่านเมืองเชียงใหม่ประมาณปีละ 700 – 1,000 ตัว และมีกองคาราวานวัวต่างจากรัฐฉานประมาณปี

¹⁹⁵ หจข. ๖.6 คค.6.1/16 ถนนในมณฑลมหาสารภูฏี (นครลำปาง) (29 มิถุนายน พ.ศ.2460 – 11 มีนาคม พ.ศ.2464), หจข. ๖.6 คค.6/2 เรื่องทำถนนหนทางในหัวเมืองต่างๆ (20 มกราคม พ.ศ.2455 – 30 ธันวาคม พ.ศ.2460)

¹⁹⁶ หจข. ๖.6 บ.1.3/3 พระราชดำรัสตอบเฉลิม พ.ศ.2454 – 2457(26 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2457)

¹⁹⁷ หจข. ๖.5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4 สิงหาคม พ.ศ.2449)

¹⁹⁸ หจข. ๖.6 ม.27/10 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

¹⁹⁹ หจข. กษ.1.2/229 มณฑลมหาสารภูฏีส่งสำเนารายงานตรวจการเพาะปลูกและการขุดเหมืองทำฝายของหลวงสุวรรณโลกโกสิยภัทร เกษตรมณฑลมหาสารภูฏี (พ.ศ.2468)

ละ 7,000 – 8,000 ตัว รวมทั้งมีกรรมกรหาบสินค้าจากเมืองมะละแหม่งผ่านเมืองเชียงใหม่เข้าสู่รัฐฉาน ประมาณปีละ 4,000 คน²⁰⁰

คากิซาคิ อิชิโร (Kakizaki Ichiro) ได้ศึกษาการค้าระหว่างเมืองมะละแหม่งและเมืองเชียงใหม่ในต้นทศวรรษที่ 2450 ว่าเมืองเชียงใหม่นำเข้าผ้าฝ้าย ผ้าไหม ขนสัตว์ เครื่องประดับและสิ่งของอื่นๆ ในขณะที่สินค้าส่งออกจากเมืองเชียงใหม่คือไม้สัก ปศุสัตว์ ไหมดิบและอื่นๆ โดยผู้ที่มีบทบาททางการค้ายังคงเป็นพ่อค้าฮ่อจากยูนนานและไทยใหญ่จากรัฐฉาน แต่ละปีจะมีสินค้าถูกบรรทุกลงบนหลังสัตว์พาหนะจากยูนนานหรือรัฐฉานจำนวน 700 ตัวมาที่เมืองเชียงใหม่ 140 ตัวมาที่เมืองลำปางและ 200 ตัวมาที่เมืองแพร่ นอกจากนี้ยังมีกองคาราวานอีก 35 กองซึ่งแต่ละกองมีวัวต่างอีกราว 150 ตัวเดินทางจากรัฐฉานมายังเมืองเชียงใหม่และเชื่อมต่อการค้ากับเมืองมะละแหม่ง สินค้านำเข้าส่วนใหญ่เป็นสินค้าอุปโภค โดยมีสิ่งทอเป็นสินค้าหลัก และไม่มีภาชนะเครื่องจักรที่มีน้ำหนักมากเนื่องจากไม่สามารถบรรทุกลงบนสัตว์พาหนะได้²⁰¹

ในพ.ศ.2443 มีรายงานการส่งออกและนำเข้าสินค้าจากหัวเมืองล้านนาไปกรุงเทพฯ มะละแหม่ง รัฐฉานและยูนนาน ดังตารางที่ 5

ตารางที่ 5 ปริมาณสินค้าส่งออกและนำเข้าของหัวเมืองล้านนา พ.ศ.2443

ส่งออก	น้ำหนัก (ปอนด์)	% การค้า	สินค้าหลัก
กรุงเทพฯ	150,000	48	ไม้ซุง, ครั่ง, หมากรุก, หนังสัตว์และเขาสัตว์
มะละแหม่ง	150,000	48	ไม้ซุง, ปศุสัตว์, ช้าง, ไหมดิบ
รัฐฉานและยูนนาน	10,000	3	สิ่งทอ, ไม้ขีดไฟ, เครื่องมือโลหะ, มันก้าด
รวม	310,000		
นำเข้า	น้ำหนัก (ปอนด์)	% การค้า	สินค้าหลัก
กรุงเทพฯ	230,000	62	สิ่งทอ, ปลาเค็ม, เกลือ, บุหรี่, น้ำมันก้าด
มะละแหม่ง	80,000	22	สิ่งทอ, อัญมณี, เครื่องมือโลหะ
รัฐฉานและยูนนาน	60,000	16	ฝิ่น, Mollasse, ครั่ง, ปศุสัตว์
รวม	370,000		

ที่มา: Kakizaki Ichiro, *Laying the Tracks* (Kyoto: Kyoto University press, 2005), p. 49 – 52.

²⁰⁰ Holt S. Hallet, *A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States*, (London: William Blackwood and Son, 1890), p.104.

²⁰¹ Kakizaki Ichiro, *Laying the Tracks* (Kyoto: Kyoto University press, 2005), p. 49 – 52.

เห็นได้ว่าในต้นทศวรรษที่ 2450 สินค้าส่งออกจากล้านนาไปยังกรุงเทพฯ และล้านนาไปยังมะละแหม่งมีสัดส่วนที่พอๆ กัน ในขณะที่ล้านนานำเข้าสินค้าจากกรุงเทพฯ มากกว่าเมืองมะละแหม่ง โดยสินค้าสิ่งทอถูกนำเข้าจำนวนมาก

เมื่อรถไฟสายเหนือตัดมาถึงเมืองอุตรดิตถ์และเมืองแพร่ทำให้ลดระยะเวลาในการเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงหัวเมืองอื่นๆ ในมณฑลพายัพได้ เช่น การเดินทางไปเมืองลำปางเดิมเฉลี่ยใช้เวลา 37 วันเหลือเพียง 7 วัน เมืองเชียงใหม่จากเดิม 42 วันเหลือเพียง 12 วัน²⁰² กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินซึ่งเดินทางไปตรวจราชการที่เมืองเชียงใหม่ก่อนหน้าที่รถไฟจะมาถึงทรงรายงานว่าสินค้าที่เป็นที่ต้องการในเมืองเชียงใหม่ได้แก่น้ำมันก๊าด เครื่องเรือน เครื่องใช้สอย ฝ้ายลาย ด้าย เครื่องเหล็กเครื่องมือ เกลือ ฯลฯ สินค้าขาออกได้แก่ น้ำมันหมู ไชวูว์ ครั่ง สีเสียด เขาและหนัง โดยข้าวยังไม่ใช่สินค้าส่งออกที่สำคัญของมณฑลภาคพายัพ แม้ว่าปริมาณการค้าระหว่างกรุงเทพฯ และเมืองเชียงใหม่มีเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องแต่สินค้าที่มาจากเมืองมะละแหม่งบางชนิดมีราคาถูกกว่าสินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ เพราะไม่ต้องเสียภาษีและค่าขนส่งมีราคาถูกกว่า โดยค่าจ้างบรรทุกต่างจากเมืองมะละแหม่งถึงเมืองเชียงใหม่ 1 หาบมีราคา 7 บาท ในขณะที่สินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ ตกหาบละ 10 บาท กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินทรงเชื่อว่าเมื่อทางรถไฟมาถึงจะทำให้สินค้าอุปโภคและบริโภคในมณฑลพายัพมีราคาถูกลงเพราะรถไฟที่มาจากกรุงเทพฯ เพียงหนึ่งสามารถบรรทุกสินค้าได้ราว 300 ตัน ในขณะที่เกวียนเล่มหนึ่งบรรทุกได้เพียงครึ่งตัน²⁰³ และการขนส่งทางเรือโดยเฉลี่ยตันละ 170 บาท หากขนส่งด้วยรถไฟจะมีราคาเพียงตันละ 26 บาท 50 สตางค์²⁰⁴

เมื่อทางรถไฟไปถึงเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ.2464 ทำให้การเดินทางลดระยะเวลาลงเหลือเพียง 25 ชั่วโมงครึ่ง ซึ่งช่วยให้การคมนาคมติดต่อและการขนส่งสินค้าแพร่หลายยิ่งขึ้นและมีผลทางการปกครองโดยเป็นเครื่องมือในการส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ และมณฑลภาคพายัพให้มากยิ่งขึ้นดังพระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวความว่า “...รถไฟสายเหนือนี้...เป็นการก้าวนำสู่ความเจริญผูกโยงแคว้นแคว้นแดนสยามประเทศทั้งทางเหนือแลทางใต้สนิทขึ้นกับพระมหากษัตริย์...”²⁰⁵ โดยไชยยนต์ รัชชกุล เห็นว่ารถไฟมีบทบาทสำคัญในการช่วยให้พื้นที่ชายขอบของสยามเข้ามามีความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจกับส่วนกลางมากขึ้น²⁰⁶

²⁰² Ibid., p.157.

²⁰³ หจช. ๑.6 คค.5.3/8 กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช-อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468)

²⁰⁴ หจช. ๑.7 พ.1/6 เรื่องสะพานพระรามหกข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา (18 ตุลาคม – 8 มกราคม พ.ศ.2469)

²⁰⁵ หจช. ๑.6 บ.1.3/26 พระราชดำรัสตอบเฉลิม พ.ศ.2465 (1 พฤศจิกายน – 30 ธันวาคม พ.ศ.2465)

²⁰⁶ Chaiyan Rajchagool, *The Rise and Fall Absolute Monarchy: Foundation of the Modern Thai State from Feudalism to Peripheral Capitalism* (Bangkok: White Lotus, 1994), p.56.

ตัวอย่างความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจในมณฑลพายัพซึ่งเป็นผลมาจากการปรับปรุงการคมนาคมทางบกและการขยายทางรถไฟ เช่นเมืองลำปางราษฎรที่เคยประสบปัญหาการอดข้าวเนื่องจากผลผลิตมีไม่เพียงพอต่อการบริโภคต้องซื้อข้าวจากเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนและเมืองพะเยามาบริโภคแทบทุกปี แต่เมื่อรถไฟไปถึงทำให้ข้าวมีเพียงพอต่อความต้องการเนื่องจากการขนส่งที่สะดวกขึ้น และแม้ว่าจะมีการส่งข้าวออกขายแต่ราคาข้าวในเมืองลำปางก็ได้ปรับเพิ่มขึ้นแต่อย่างใด ข้าวเหนียวที่คนล้านนาใช้บริโภคในครัวเรือนเป็นที่ต้องการของคนทางใต้ด้วยเนื่องจากมีผู้ซื้อไปต้มเหล้าโดยข้าวเหนียวจากสถานีเด่นชัยถูกส่งไปขายที่เมืองพิษณุโลก²⁰⁷ หลังจากทางรถไฟตัดผ่านเมืองแพร่ในพ.ศ.2452 มีรายงานว่าข้าวเหนียวถูกส่งขายลงใต้โดยบางปีราษฎรขายข้าวเหนียวจนไม่เหลือพอสำหรับบริโภค²⁰⁸

ทั้งนี้ข้าวเหนียวเป็นอาหารหลักของคนล้านนาแต่จากความอุดมสมบูรณ์ในแต่ละพื้นที่ทำให้บางแห่งมีผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค ราคาข้าวที่ขายตามเมืองต่างๆ จึงมีความแตกต่างกันมากเช่นในพ.ศ.2452 – 2454 ราคาข้าวเปลือกต่อเกวียนในเมืองน่านมีราคาแพงที่สุดคือเกวียนละ 115 บาท รองลงมาคือเมืองแม่ฮ่องสอน 80 บาท ในขณะที่เมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนมีราคาถูกที่สุดคือ 43 และ 51 บาทตามลำดับ²⁰⁹ ราคาข้าวที่มีความต่างกันมากนี้ค่อยๆ ลดลงเนื่องจากการคมนาคมขนส่งที่สะดวกขึ้นซึ่งมีผลต่อการผลิตเพื่อการค้าโดยชาวนามีช่องทางในการจำหน่ายผลผลิตส่วนเกินได้มากยิ่งขึ้น

เดิมที่สินค้าของเมืองลำปางมีเพียงครั้งและงาช้างเท่านั้น เมื่อรถไฟไปถึงเมืองลำปางได้กลายเป็นศูนย์รวมการรับส่งสินค้าโดยปีแรกที่รถไฟเปิดเดินรถได้ถึงเมืองลำปางมีตัวเลขการขนส่งสินค้าของสถานีลำปางว่ามีจำนวนสินค้าส่งออก 1,467 ตัน และนำเข้า 12,899 ตัน ปัญหาที่ตามมาคือการหาสินค้าเพื่อบรรทุกลงมาขาย เนื่องจากขาลงรถไฟแทบจะตีรถเปล่ากลับมาซึ่งไม่คุ้มทุน²¹⁰ ดังนั้นรัฐบาลจึงเร่งส่งเสริมให้ราษฎรเพาะปลูกเพื่อการค้าโดยแต่งตั้งเกษตรมณฑลในพ.ศ.2458 เพื่อสนับสนุนให้ราษฎรทำการเพาะปลูกให้ได้ผลผลิตมากยิ่งขึ้น เช่น ในเมืองงาวที่มีดินอุดมสมบูรณ์และเส้นคมนาคมขนส่งสะดวก การปลูกข้าว ฝ้ายและยาสูบได้ผลดีรัฐบาลจึงสนับสนุนให้คนจากเมืองอื่นๆ อพยพไปอยู่มากขึ้นในเมืองเชียงใหม่และเมืองลำปางมีการส่งเสริมให้ราษฎรปลูกข้าวเจ้าเพื่อส่งขายกรุงเทพฯ ในเมืองแพร่ได้มีการขุดเหมืองเปิดที่นาและซ่อมแซมฝายจำนวนมาก ในปีเดียวกับที่รถไฟมาถึงจังหวัดเชียงใหม่มี

²⁰⁷ หจช. ร.6 คค.5.3/8 กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช-อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468)

²⁰⁸ หจช. กษ.5/505 มณฑลมหาษฎร์ส่งรายงานนายเชื่อมประสานเกษม ตรวจการแพนเกษม ในจังหวัดแพร่

²⁰⁹ Kakizaki Ichiro, *Laying the track*, p.170.

²¹⁰ หจช. กษ.13/1256 มณฑลพายัพส่งรายงานของมิสเตอร์ เอปูลุฟซ่า เรื่องจะมีการจัดแสดงสถิติกรรมที่ลำปาง มณฑลมหาษฎร์

รายงานจากเกษตรมณฑลมหาธาษฎร์ว่าในเมืองลอง จังหวัดแพร์ พ่อค้าจีนได้ออกตกข้าวให้กับชาวนา และคิดค่าป่วยการสูงถึง 2 – 3 เท่าตัวเพื่อกว้านซื้อข้าวบรรทุกรถไฟมาขายที่กรุงเทพฯ²¹¹

เมื่อรถไฟมาถึงจังหวัดเชียงใหม่มีโรงสีข้าวเปิดขึ้น 2 โรงเพื่อลดต้นทุนในการขนส่งข้าวโดย ข้าวเปลือกที่ได้รับการขัดสีเป็นข้าวสารแล้วจะมีปริมาณลดลง 36% ทำให้ลดระวางในการขนส่ง ในปีถัดมามีรายงานว่าจังหวัดเชียงใหม่ส่งออกข้าวโดยทางรถไฟจำนวน 40,000 ตัน การคมนาคมที่สะดวกขึ้นนี้ ทำให้ราคาข้าวตามเมืองต่างๆ มีความใกล้เคียงกันมากขึ้น ดังตารางที่ 6

ตารางที่ 6 ราคาข้าวเปลือกต่อเกวียนที่ขายในมณฑลพายัพ พ.ศ.2452 – 2470

เมือง	พ.ศ.2452 – 2454 ราคาบาท/เกวียน	พ.ศ.2468 – 2470 ราคาบาท/เกวียน
แพร์	63	53
น่าน	115	70
ลำปาง	74	64
ลำพูน	51	67
เชียงใหม่	69	64
เชียงราย	43	23
แม่ฮ่องสอน	80	43
เฉลี่ย	70.7	54.9

ที่มา: Kakizaki Ichiro, *Laying the Tracks* (Kyoto: Kyoto University press, 2005), p. 170 – 182.

ราคาข้าวที่ถูกลงและมีความใกล้เคียงกันมากขึ้นในแต่ละเมืองแสดงถึงการขนส่งข้าวไปยังพื้นที่ต่างๆ ได้มากขึ้นซึ่งช่วยบรรเทาปัญหาความอดอยาก โดยราษฎรไม่ต้องเสียเวลาออกนอกพื้นที่เพื่อไปหาข้าวจากที่อื่นมาบริโภคทำให้การประกอบอาชีพทำได้อย่างต่อเนื่อง²¹² ในต้นทศวรรษที่ 2480 การทำนา

²¹¹ หจข. ๑.6 ม.27/10 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467), หจข. ๑.6 คค.5.3/8 กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช-อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468), หจข. กษ.2/229 มณฑลมหาธาษฎร์ส่งสำเนารายงานตรวจการเพาะปลูกและการขุดเหมืองทำฝายของหลวงสุวรรณโลกโกสิยภัทร เกษตรมณฑลมหาธาษฎร์ (พ.ศ. 2468), หจข. กษ.1.2/13 หลวงประสิทธิภูมิการตรวจราชการแผนกเกษตร จังหวัดแพร์

²¹² หจข. ๑.6 ม.24/1 รายงานราชการมณฑลเพชรบูรณ์หรือมณฑลมหาธาษฎร์ (13 กรกฎาคม พ.ศ.2454 – 11 ตุลาคม พ.ศ.2464)

ในมณฑลพายัพขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างมากโดยมีจำนวนที่นามากเป็นอันดับ 2 รองจากมณฑลนครราชสีมาและชายข้าวได้มากเป็นอันดับ 2 รองจากมณฑลอุดร²¹³

นอกจากรัฐบาลส่งเสริมการปลูกข้าวเพื่อบรรเทาทุกข์ไฟลงมายังที่กรุงเทพฯ แล้ว ยังส่งเสริมอาชีพและการปลูกพืชประเภทอื่นๆ เช่น ในเมืองน่านเกษตรมณฑลออกตรวจราชการพบว่าเมืองน่านมีพื้นที่ปลูกข้าวได้น้อยและเป็นเนินเขามากกว่าจึงแนะนำให้ปลูกพืชบางชนิดทดแทน เช่น เผือก มัน ข้าวโพด ข้าวฟ่าง กาแฟและส้ม ที่บ้านตาลชุม อำเภอบุญยืน จังหวัดน่านมีการทอผ้าไหมแต่ลักษณะการเลี้ยงตัวไหมยังไม่ได้รับการพัฒนาทำให้ผลผลิตไม่ดี เกษตรมณฑลจึงสอนให้ราษฎรสังเกตการคัดเลือกตัวไหมและแนะนำวิธีเลี้ยงให้ได้ผลผลิตดีโดยหาผู้ชำนาญมาสอน ในเมืองสอง จังหวัดแพร่ ได้มีการแนะนำให้ราษฎรปลูกต้นยาสูบโดยนำตัวอย่างใบยามาให้ทดลองปลูก รวมทั้งสอนวิธีการเก็บและมวนใบยาส่งขายห้างซีป้าปาเพื่อนำไปทดลองมวนเป็นบุหรี่ยี่ห้อ²¹⁴ ทั้งนี้การทอผ้าไหมได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลอย่างมาก ผู้วิจัยเชื่อว่าในมณฑลภาคพายัพมีการทอผ้าไหมหลายแห่งจนสามารถส่งประกวดที่กรุงเทพฯ ได้ในทศวรรษที่ 2480 โดยรัฐบาลส่งเสริมให้เจ้านายและข้าราชการใช้ผ้าทอมือ และจัดหาสถานที่จัดจำหน่าย²¹⁵

ในด้านการส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์เพื่อจำหน่าย จากการศึกษาที่เมืองเชียงใหม่เป็นแหล่งเพาะพันธุ์หมูที่สำคัญ อีกทั้งมีไก่และวัวควายซึ่งมีราคาสูงกว่าทางกรุงเทพฯ ทำให้กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินสนับสนุนให้มีการเลี้ยงสัตว์เพื่อส่งลงมาจำหน่ายโดยทางรถไฟ²¹⁶ โดยรัฐบาลได้เอาใจใส่ในการบำรุงเพาะพันธุ์สัตว์ให้มากยิ่งขึ้น ในมณฑลมหาสารบุรีเกษตรมณฑลได้เสนอให้มีการคัดเลือกสายพันธุ์สัตว์และจัดหาแม่พันธุ์พ่อพันธุ์ที่ดีให้กับราษฎร รวมทั้งส่งผู้เชี่ยวชาญไปตามโรงเรียนต่างๆ เพื่อสอนวิชารักษาสัตว์เบื้องต้นและการปรับปรุงโรงเลี้ยง ในพื้นที่ห่างไกลเช่นจังหวัดน่านได้มีการเสนอให้มีสัตวแพทย์ประจำจังหวัดเพื่อให้การป้องกันระงับโรคระบาดทำได้อย่างทันที่

การเลี้ยงสัตว์เพื่อการค้าที่มีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างมากคือการเลี้ยงหมู เมื่อรถไฟไปถึงเด่นชัยใน พ.ศ.2453 หมูเริ่มถูกส่งมายังกรุงเทพฯ จำนวน 135 ตัว และเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ดังตารางที่ 7

ตารางที่ 7 ปริมาณขนส่งหมูจากมณฑลพายัพมายังกรุงเทพฯ โดยทางรถไฟ พ.ศ.2453 – 2478

²¹³ หจข. ๑.7 ม.4.4/3 บัญชีสำมะโนครัวพลเมืองทั่วพระราชอาณาจักร (12 พฤศจิกายน – 14 มกราคม พ.ศ. 2472)

²¹⁴ หจข. กษ.2/229 มณฑลมหาสารบุรีส่งสำเนารายงานตรวจการเพาะปลูกและการขุดเหมืองทำฝายของหลวงสุวรรณโลกโกสิยภัทร เกษตรมณฑลมหาสารบุรี (พ.ศ.2468), หจข. กษ.1.1/13 หลวงประสิทธิ์ภูมิการตรวจราชการแผนกเกษตร จังหวัดแพร่

²¹⁵ หจข. ๑.7 ม.1/80 จะบำรุงการทอผ้าไหมในประเทศสยาม (15 เมษายน – 7 พฤษภาคม พ.ศ.2475)

²¹⁶ หจข. ๑.6 คค.5.3/8 กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช-อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468)

ปี พ.ศ.	จำนวนหมู (ตัว)
2453	135
2458	1,066
2463	13,798
2468	36,065
2473	59,857
2478	74,264

ที่มา: Kakizaki Ichiro, Laying the Tracks (Kyoto: Kyoto University press, 2005), p. 190.

ในทศวรรษที่ 2470 หมูถูกส่งลงมาตามทางรถไฟทุกวันและได้กลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญลำดับที่ 4 ของสยามรองจากข้าว ไม้สักและดีบุก จากตัวเลขดังกล่าวทำให้เชื่อได้ว่าหมูที่ถูกส่งออกต่างประเทศส่วนหนึ่งน่าจะมาจากมณฑลพายัพ

นอกจากข้าวและหมูซึ่งถูกส่งเป็นสินค้าโดยทางรถไฟแล้วยังมีการส่งไม้ซุงลงมาด้วย เดิมทีการส่งไม้ซุงลงมากรุงเทพฯ ทำได้โดยล่องมาตามแม่น้ำเจ้าพระยาเฉพาะฤดูกาลที่น้ำหลากเท่านั้น โดยช้างมีบทบาทสำคัญในการชักลากไม้ออกจากป่ามารวมไว้ที่ริมตลิ่งเพื่อรอฤดูน้ำหลาก²¹⁷ ป่าบางพื้นที่มีไม้สักมากแต่ไม่มีเส้นทางน้ำ เช่น เมืองพะเยา เมืองฝาง ฯลฯ จึงไม่สามารถขนย้ายเข้าไปทำป่าไม้ได้ แต่เมื่อรถไฟสายเหนือเริ่มตัดเข้าไปในมณฑลมหาสารภูริทำให้การขนส่งไม้โดยทางรถไฟเริ่มขึ้น ดังตารางที่ 8

ตารางที่ 8 ปริมาณการขนส่งไม้มายังกรุงเทพฯ โดยทางรถไฟ พ.ศ.2453 – 2478

ปี พ.ศ.	จำนวนไม้ (ตัน)
2453	70
2458	1,044
2463	7,692
2468	9,762
2473	7,575 ²¹⁸
2478	14,004

ที่มา: Kakizaki Ichiro, Laying the Tracks (Kyoto: Kyoto University press, 2005), p. 200.

²¹⁷ จรินทร์ เบน, สัมภาษณ์ 23 เมษายน พ.ศ.2553.

²¹⁸ พ.ศ.2473 การส่งไม้สักลงมากรุงเทพฯ มีปริมาณลดลงเป็นเพราะปีก่อนหน้ามีการส่งลงมาถึง 20,245 ตัน

ทั้งนี้เครื่องจักรที่มีน้ำหนักมากน่าจะได้รับการนำขึ้นมาโดยรถไฟตั้งแต่ช่วงที่ทางรถไฟมาถึงเมืองแพร่โดยมีหลักฐานว่ามีผู้ลักลอบขนเครื่องจักรเพื่อผลิตเงินปลอมขึ้นมายังเมืองแพร่ตั้งแต่พ.ศ.2456²¹⁹ ในจังหวัดลำปางเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตได้เปิดโรงทอผ้าตั้งแต่พ.ศ.2460 โดยมีเครื่องจักรถึง 80 เครื่อง²²⁰ ในจังหวัดแพร่มีโรงเลื่อยไม้ด้วยเครื่องจักรและโรงปั่นไฟของเอกชนรับบริการจุดไฟตามถนนที่เรียกว่าไฟดวงธูปตั้งแต่พ.ศ.2463²²¹ นอกจากนี้ยังมีการขนส่งเครื่องจักรเครื่องยนต์อื่นๆ อีกเช่น เครื่องทำน้ำแข็งรถยนต์ฟอร์ด คอรัตรอยล์ เครื่องสูบน้ำ ฯลฯ โดยโรงงานน้ำแข็งแห่งแรกๆ ในจังหวัดเชียงใหม่เปิดบริการตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2470²²² เครื่องจักรเหล่านี้ไม่สามารถขนส่งขึ้นมาได้หากปราศจากรถไฟซึ่งเป็นพาหนะที่สามารถบรรทุกสินค้าที่มีน้ำหนักมากเช่นนี้ได้ ในขณะที่การขนส่งทางเรือและทางบกอื่นๆ มีข้อจำกัด²²³

ในพ.ศ.2464 พระยาจรัญธนบุรีหรือออกตรวจราชการในมณฑลภาคพายัพรายงานว่าการคมนาคมระหว่างจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดลำปางและจังหวัดเชียงรายดีขึ้นมากโดยมีรถยนต์รับคนโดยสารและขนส่งสินค้าไปตามอำเภอต่างๆ หลายสาย ราษฎรได้นำเกวียนมาใช้ประโยชน์รับจ้างบรรทุกสินค้าไปมา ในจังหวัดเชียงรายและจังหวัดลำปางมีโทรศัพท์ที่ใช้ในสถานที่ราชการและติดต่อระหว่างอำเภอได้ ห้างร้านออฟฟิศต่างๆ มีโทรศัพท์ให้เช่าเดือนละ 8 บาท การเดินเมลล์ระหว่างอำเภอและจังหวัดโดยอาศัยแรงราษฎรเดินเท้ารับส่งมีความสะดวกขึ้น อย่างไรก็ตามพระยาจรัญธนบุรียังคงเห็นว่าราษฎรในมณฑลภาคพายัพยังมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจน้อยมาก ความว่า

“...การหาเลี้ยงชีพ...ไม่ได้คิดขยับขยายกว้างขวางออกไปเลย คงมีอาชีพเมื่อ 20 ปีเศษมาแล้ว อย่างไรก็ตามอยู่อย่างนั้น เพราะพลเมืองไม่รู้จักค่าของเงิน และไม่รู้จักวิธีการค้าขาย ความเจริญของการค้าขายใหญ่โตตกอยู่กับคนต่างชาติทั้งนั้น มีคำกล่าวหากันว่าราษฎรเป็นผู้เกียจคร้านรับจ้างหาเงินได้สี่ห้าบาท ก็ไม่รับจ้างอีกต่อไป หรือขายข้าวของพอได้เงินมาเสียภาษีอากรแล้วก็หยุด เรื่องนี้เข้าใจว่าพลเมืองไม่มีความรู้ที่จะทะเยอทะยานที่จะประกอบการค้าเลี้ยงชีพเพื่อสะสมทรัพย์สมบัติแต่อย่างใด เข้าใจว่าจะเป็นเพราะความเจริญในกิจการงานยังไม่บังคับตัว แต่ถ้าปล่อยให้เป็นเช่นนี้เรื่อยไปการค้าเลี้ยงชีพที่เป็นรายใหญ่ก็จะหลุดมือไป ...”²²⁴

²¹⁹ หจข. ๖.6 น.20.3/11 เรื่องมีผู้ปลอมตัวเป็นเจ้าของแลกปลอมเป็นข้าราชการไปฟ้อลงเอาเงินราษฎรเมืองแพร่ (11 พฤศจิกายน พ.ศ.2456 – 8 มีนาคม พ.ศ.2457)

²²⁰ หจข. ๖.6 คค.5.3/8 กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช-อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468)

²²¹ หจข. ๖.6 ม.27/10 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

²²² ศรีเชียงใหม่ 1, 1 (เมษายน, 2470): 7, ศรีเชียงใหม่ 1, 4 (พฤษภาคม, 2470): 3.

²²³ หจข. ๖.6 คค.6/2 เรื่องทำถนนหนทางในหัวเมืองต่างๆ (20 มกราคม พ.ศ.2455 – 30 ธันวาคม พ.ศ.2460)

²²⁴ หจข. ๖.6 ม.1/81 รายงานตรวจการพระยาจรัญธนบุรี (24 ตุลาคม พ.ศ.2464 – ธันวาคม พ.ศ.2467)

แม้ว่ารัฐบาลได้พยายามส่งเสริมการประกอบอาชีพให้กับราษฎร แต่ผลประโยชน์ส่วนใหญ่น่าจะตกอยู่ในมือของพ่อค้าจีนและชาวต่างชาติ ดังรายงานจำนวนผู้ที่มาใช้แรงงานโยธาแทนการจ่ายเงินรัฐชูปการในแต่ละมณฑล โดยมีมณฑลพายัพมีแนวโน้มสูงขึ้นในปลายทศวรรษที่ 2470 ดังตารางที่ 9

ตารางที่ 9 จำนวนผู้มาใช้แรงงานโยธาแทนการจ่ายเงินรัฐชูปการ พ.ศ.2457 – 2470

มณฑล	พ.ศ. 2457	พ.ศ. 2458	พ.ศ. 2459	พ.ศ. 2460	พ.ศ. 2461	พ.ศ. 2462	พ.ศ. 2469	พ.ศ. 2470
กรุงเทพฯ	4,346	4,107	3,631	2,391	2,224	0	5,586	4,102
อยุธยา	198	417	330	251	144	184	782	1,819
ปราจีนบุรี	366	573	457	586	655	68	1,701	983
นครไชยศรี	117	220	234	136	132	1	770	1,017
ราชบุรี	110	181	198	221	277	0	1,893	1,711
นครศรีธรรมราช	10	39	63	72	52	23	1,211	1,191
ภูเก็ต	33	101	25	12	3	0	591	641
จันทบุรี	0	12	22	26	18	0	122	161
ปัตตานี	1	4	0	0	0	0	0	0
พิษณุโลก	69	93	165	172	171	120	1367	1,386
พายัพ	32	117	323	402	268	93	7,051	4,448²²⁵
นครสวรรค์	33	66	76	60	26	23	248	1,007
อุดรธานี	556	570	831	900	371	507	3,400	2,770
นครราชสีมา	82	169	314	233	188	77	2,633	1,365
รวม	5,953	6,669	6,673	5,462	4,533	1,096	27,755	22,600

ที่มา: หจข. ร.7 ค.2/4 พระราชบัญญัติเงินรัฐชูปการ (9 มีนาคม พ.ศ.2468 – 27 มกราคม พ.ศ.2473)

การที่ราษฎรในมณฑลพายัพนิยมใช้แรงงานทำโยธาแทนการจ่ายเงินรัฐชูปการมากขึ้นเป็นเพราะการทำงานโยธาของรัฐเป็นผู้จ่ายเบี้ยเลี้ยงให้เป็นจำนวนเงินที่มากกว่าจะได้จากการรับจ้างจากที่อื่น ดังนั้นราษฎรในมณฑลพายัพจึงนิยมมาทำโยธาแทนการจ่ายรัฐชูปการ โดยพ.ศ.2469 รัฐต้องเสียรายได้

²²⁵ จำนวนในพ.ศ.2470 นับถึงเดือนพฤศจิกายนเท่านั้น

ส่วนนี้ไปจำนวน 7,051 คนๆ ละ 8 บาทรวมเป็นเงิน 56,408 บาท ดังนั้นที่ประชุมจึงเสนอให้ปรับการทำงานโยธาจาก 20 วัน เป็น 30 วันเพื่อให้คนออกไปประกอบอาชีพมากขึ้น²²⁶

ทั้งนี้รัฐบาลสยามยังมีความพยายามเปิดอุตสาหกรรมใหม่ๆ ในมณฑลภาคพายัพเพื่อให้ราษฎรมีงานทำและมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น ในตำบลแม่คำมี อำเภอร้องกวาง จังหวัดแพร่ ได้มีการส่งเสริมให้ปลูกอ้อยจากเดิมปลูกเพื่อส่งขายให้กับโรงต้มกลั่นสุราเท่านั้น เกษตรมณฑลได้เสนอต่อกระทรวงเกษตรราธิการให้มีการนำเครื่องจักรมาตั้งโรงงานหีบอ้อยเพื่อทำน้ำตาลทรายที่อำเภอเด่นชัย โดยขนส่งอ้อยจากตำบลใกล้เคียงที่อยู่ใกล้ทางรถไฟเข้ามาป้อนโรงงาน ในขณะที่ฝ่ายซึ่งนิยมปลูกกันแทบทุกครัวเรือน เกษตรมณฑลได้พยายามจัดหาเครื่องจักรสำหรับปั่นฝ้ายให้เป็นเส้นด้ายเพื่อส่งเสริมการปลูกฝ้ายให้กับราษฎร²²⁷ เพื่อให้ผู้ที่ถนัดในการทอและการตัดเย็บได้มีงานทำอีกต่อหนึ่ง

ในพ.ศ.2458 บริษัทบริติชบอเนียวทำการระเบิดแร่ในอำเภอแจ้ห่มโดยไม่ได้รับการอนุญาต สยามจึงต้องประกาศใช้พระราชบัญญัติเหมืองแร่ในมณฑลภาคพายัพ²²⁸ ภายหลังเกษตรมณฑลมหา ราษฎรได้เสนอให้กระทรวงเกษตรราธิการทำเหมืองแร่ในจังหวัดลำปางในรูปของบริษัทเพื่อให้ราษฎรมี รายได้จากการขุดแร่นำมาเสียภาษีอากรให้กับรัฐบาล นอกจากนี้กรมพระกำแพงเพชร อัครโยธินทรง เสด็จไปตรวจดูบ่อน้ำมันที่เมืองฝาง และตรวจหาแหล่งน้ำในจังหวัดเชียงใหม่เพื่อนำมาใช้ปั่นไฟฟ้า สำหรับการรถไฟและโรงงานอื่นๆ²²⁹ ในต้นทศวรรษที่ 2480 มีการสร้างโรงไฟฟ้าที่จังหวัดลำปางจำนวน 2 โรงคือที่อำเภอสบตุ๋ยและอำเภอเมืองเพื่อเปิดจำหน่ายไฟฟ้าให้กับโรงงานและรับจ่ายจุดไฟตามถนน²³⁰ โดยกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินทรงกล่าวว่าโรงไฟฟ้าที่จังหวัดลำปางเป็นโรงไฟฟ้าที่ดีที่สุดของสยาม ในบรรดาภาคเหนือและภาคใต้ จากการที่รัฐส่งเสริมให้ราษฎรทำการผลิตเพื่อการค้าทำให้เกิดความ ต้องการเงินตราเพื่อใช้ในการลงทุน เช่น การหักล้างถางพง ซื้อเมล็ดพันธุ์ สัตว์พาหนะ ฯลฯ แต่ปริมาณเงิน ที่หมุนเวียนในมณฑลภาคพายัพยังคงมีไม่มากนักโดยกระแสเงินหลักยังคงเป็นเงินรูปี อีกทั้งตัวกลางซึ่ง ทำหน้าที่บริการทางด้านการเงิน เช่น แลกเปลี่ยนเงินตรา ออกตั๋วเงิน ฯลฯ ยังไม่แพร่หลาย

²²⁶ หจข. ๑.7 ค.2/4 พระราชบัญญัติเงินรัชชูปการ (9 มีนาคม พ.ศ.2468 – 27 มกราคม พ.ศ.2473)

²²⁷ หจข. กษ.1.1/13 หลวงประสิทธิภูมิการตรวจราชการแผนกเกษตร จังหวัดแพร่

²²⁸ หจข. ๑.6 กษ.6.1/9 เปิดการทำเหมืองแร่ฝ้ายเหนือ (9 สิงหาคม พ.ศ.2458 – 12 ตุลาคม พ.ศ.2459)

²²⁹ หจข. กษ.1.2/13 หลวงประสิทธิภูมิการตรวจราชการแผนกเกษตร จังหวัดแพร่, หจข. ๑.6 คค.5.3/8 กรมขุน กำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช-อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468), หจข. ๑.7 พ.1/13 รายงานนายฮาทุปตรวจแรงน้ำสำหรับทำการไฟฟ้า, รถไฟ, และการอุตสาหกรรมในภาคเหนือและภาคใต้ (7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2472 – 23 มิถุนายน พ.ศ.2473)

²³⁰ หจข. ๑.7 พ.10.1/4 แบบสัมปทานตั้งโรงทำการไฟฟ้าให้ผู้รับทำจังหวัดต่างๆ (พ.ศ.2472 – 2474)

นับตั้งแต่สยามเริ่มส่งข้าหลวงขึ้นไปปกครอง การรับส่งเงินผลประโยชน์ต่างๆ จากหัวเมือง ล้านนามายังกรุงเทพฯ ในระยะแรกใช้ข้าราชการและเจ้านายเป็นผู้นำลงมา²³¹ การจ่ายเงินเดือน ข้าราชการก่อนหน้าที่จะมีการเก็บภาษีรวมไว้ที่เสนาคลังคงทำด้วยวิธีเดียวกันคือนำขึ้นไปจากกรุงเทพฯ โดยจ่ายให้เป็นเงินบาทซึ่งสร้างปัญหาให้กับข้าราชการในการใช้จ่ายอย่างมาก²³² ในต้นทศวรรษที่ 2440 ห้างบอร์เนียวคอมปานีของ ดร.ซีกได้เปิดสาขาที่เมืองเชียงใหม่และเปิดบริการส่งรับเงินระหว่างเมือง เชียงใหม่และกรุงเทพฯ โดยคิดกำไรเป็นเปอร์เซ็นต์จากจำนวนเงินที่ส่ง²³³ นอกจากเปิดบริการรับส่งเงิน แล้วห้างบอร์เนียวคอมปานียังเป็นแหล่งเงินกู้รายใหญ่อีกด้วย โดยรัฐบาลสยาม ราษฎรพื้นเมืองรวมทั้ง เจ้านายที่ขาดเงินทุนในการทำงานต้องไปกู้เงินจากบริษัทต่างประเทศหรือคนในบังคับอังกฤษที่ฐานะดี ทำให้ผลประโยชน์ตกอยู่กับชาวต่างประเทศ จนพระยาทรงสุรเดชเสนอให้มีการตั้งแบงก์ราชาธิปไตยใน เมืองเชียงใหม่ อย่างไรก็ตาม ไรก็ดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าเรื่องดังกล่าวเป็นเรื่อง ใหญ่ที่ต้องปรึกษาหารือร่วมกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ²³⁴ โดยกรุงเทพฯ ในขณะนั้นยังไม่มี การจัดตั้งธนาคารของสยามเลยแม้แต่แห่งเดียว หลังเกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ คลังมณฑลพายัพล้มจนข้าหลวง ต้องกู้ยืมเงินจากบริษัทตะวันตกมาใช้จ่ายในราชการ ต่อมากรุงเทพฯ จึงได้จัดส่งเงินจำนวน 400,000 บาทขึ้นไปทางเรือ²³⁵ เข้าใจว่าน่าจะเป็นเงินบาทและสตางค์แดงซึ่งคงยุ่งยากมากในการขนส่ง ดังนั้นการ ขาดธุรกิจที่รับบริการด้านการเงินทำให้เศรษฐกิจในมณฑลพายัพยังไม่เจริญเท่าที่ควร

ในต้นทศวรรษที่ 2470 กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินทรงเสนอให้มีการจัดตั้งกรมธนาคารพาณิชย์ ทำหน้าที่ออกตัวรับส่งเงินเพื่ออำนวยความสะดวกทางธุรกิจโดยกิจการไปรษณีย์ในมณฑลภาคพายัพได้ ขยายตัวมากขึ้นตามทางรถไฟ เช่น ในสถานีเด่นชัยและสถานีลำปางมีพ่อค้าจำนวนมากต้องการรับส่ง เงิน กระทรวงคมนาคมได้เสนอให้เปิดร้านไปรษณีย์ที่จดทะเบียนถูกต้อง โทรเลขและโทรศัพท์ให้มากขึ้น โดยกรมไปรษณีย์นอกจากทำหน้าที่รับส่งจดหมายและพัสดุหีบห่อต่างๆ แล้วยังรับหน้าที่จัด

²³¹ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ 1241, พิมพ์เนื่องในงานศพพระปฏิเวทยวิศิษฐ์ (สาย เลขยานนท์) วัดธาตุทอง 21 พฤศจิกายน 2513, หน้า 4.

²³² หจข. ร.5 ม.58/121 พระยาทรงคิดจัดราชการเมืองเชียงใหม่ (25 พฤศจิกายน พ.ศ.2438 – 18 พฤศจิกายน พ.ศ.2439)

²³³ หจข. ร.5 ม.2.12/28บอกพระยาไกรโกษา พระยาสุนทรนุรักษ์ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (6 พฤศจิกายน – 12 มีนาคม พ.ศ.2433)

²³⁴ หจข. ร.5 ม.28.1/3 พระราชทานเงินส่วนแบ่งค่าต่อไม้ให้เจ้านายบุตรหลายมณฑลพายัพ (26 เมษายน พ.ศ. 2438 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451), หจข. ร.5 ม.58/111 นายมาดครุฑหาร ณ เมืองเชียงใหม่ ประพฤติเป็นพาลทำให้ ราษฎรได้รับความเดือดร้อน (13 เมษายน พ.ศ.2436 – 22 กันยายน พ.ศ.2436)

²³⁵ หจข. ร.5 ค.1/41 ส่งเงินไปใช้จ่ายราชการมณฑลพายัพ (2 – 6 มกราคม พ.ศ.2448)

ทะเบียนยานพาหนะด้วย ภายหลังจากจึงแยกออกไปขึ้นกับกรมทางโดยช่วงเวลานี้มีคนมาขอจดทะเบียนมอเตอร์ไซด์และจักรยานเพิ่มขึ้นอย่างมาก²³⁶

ทั้งนี้ที่ประชุมเทศบาลได้มีการปรึกษากันเพื่อหาเงินกู้ให้กับราษฎรตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 2460²³⁷ แต่เนื่องจากขณะนั้นรัฐบาลสยามเองไม่มีเงินเพียงพอเนื่องจากนำไปใช้สร้างทางรถไฟและโครงการทดน้ำทำให้ข้อเสนอในการให้ราษฎรกู้ยืมเงินไม่ได้รับการปฏิบัติ มีเพียงการออกพระราชบัญญัติจัดตั้งคลังออมสินเพื่อรับฝากเงินของราษฎร ในมณฑลพายัพมีการเปิดคลังออมสินที่เมืองเชียงใหม่ในปลายทศวรรษที่ 2460²³⁸ (ภาพที่ 34) แต่มีผู้ฝากเงินจำนวนไม่มากนัก

ภาพที่ 34 ธนาคารออมสิน บริเวณสี่แยกอุปกุด จังหวัดเชียงใหม่
ที่มา: บุญเสริม สาสตราภัย

ต่อมาสมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาษฎร์ได้เสนอให้กระทรวงพาณิชย์และคมนาคมจัดตั้งสหกรณ์เพื่อให้ราษฎรกู้ยืมไปลงทุนทำธุรกิจ²³⁹ แต่สหกรณ์ในลักษณะของการให้กู้ยืมเงินในมณฑลพายัพยังไม่ได้รับการจัดตั้งขึ้นอย่างน้อยจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองในพ.ศ.2475 ดังนั้นแหล่งให้กู้ยืม

²³⁶ หจช. ร.7 พ.1/11 รายงานกรมพระกำแพงเพชรอัครวิกรมตรวจราชการหัวเมือง (18 กันยายน พ.ศ.2471 – 31 กรกฎาคม พ.ศ.2473)

²³⁷ หจช. ร.6 ค.1/29 เห็นควรงดการจ่ายสร้างรถไฟสายเหนือและเห็นควรกู้เงินราษฎรมาทำการทดน้ำ (20 กุมภาพันธ์ – 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2457)

²³⁸ หจช. ร.6 บ.1.3/3 พระราชดำรัสตอบเฉลิม พ.ศ.2454 – 2457 (26 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2457)

²³⁹ หจช. กษ.1.2/13 หลวงประสิทธิ์ภูมิการตรวจราชการแผนกเกษตร จังหวัดแพร่

เงินส่วนใหญ่จึงยังคงเป็นบริษัทตะวันตกเช่น บริษัทอีสต์เอเชียติก²⁴⁰ พ่อค้าจีนหรือพ่อค้าแขก โดยการทำสัญญาขายฝากทรัพย์สินและคิดอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 2 – 50 ของเงินที่รับซื้อฝาก²⁴¹ การทำสัญญาขายฝากทรัพย์สินโดยคิดอัตราดอกเบี้ยสูงเช่นนี้ประกอบกับราคาข้าวตกต่ำในปลายทศวรรษที่ 2470²⁴² พ่อค้าจีนจำนวนมากในมณฑลพายัพจึงร่ำรวยทรัพย์สินและที่ดินได้จากธุรกิจนี้ จนถึงเดือนมกราคมพ.ศ.2470 ธนาคารสยามกัมมาจลซึ่งเป็นธนาคารแห่งแรกของสยามได้เปิดบริการในจังหวัดเชียงใหม่ขณะที่กำลังก่อสร้างอาคารถาวรใกล้สถานีรถไฟ²⁴³ โดยรัฐบาลสยามเป็นผู้อุดหนุนค่าใช้จ่ายในการตั้งสาขาและเงินอุดหนุน 3 ปีแรก การนี้พระองค์เจ้าศุภโยคเกษมทรงเห็นว่าธนาคารแห่งนี้มีประโยชน์มากเพราะธุรกิจในจังหวัดเชียงใหม่เจริญขึ้นและต้องการธนาคารเพื่ออำนวยความสะดวกในการค้าขาย การรับส่งเงินพระคลังมหาสมบัติ ระหว่างกรุงเทพและจังหวัดเชียงใหม่เดิมเสียค่าใช้จ่ายมากเมื่อมีธนาคารทำให้การเบิกจ่ายคล่องตัวขึ้น อีกทั้งช่วยให้การใช้จ่ายเงินรูปปีในตลาดลดลงเพราะธนาคารเปิดรับแลกเงินบาทได้เต็ม 100 สตางค์ ทำให้ค่าเงินบาทเริ่มคงที่มากขึ้น²⁴⁴

ปัญหาทางเศรษฐกิจที่สำคัญประการหนึ่งที่สร้างความเดือดร้อนให้กับราษฎรในมณฑลพายัพคือปัญหาการใช้เงินบาทซึ่งมีไม่พอกับความต้องการและมูลค่าไม่คงที่ เนื่องจากการจ่ายค่าจ้างแรงงานของบริษัทรับสัมปทานป่าไม้ของตะวันตกหรือการซื้อขายสินค้าใช้เงินรูปปีเป็นหลัก ในพ.ศ.2441 กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองล้านนาได้รับการร้องเรียนจากพ่อค้าว่าประสบปัญหาขาดทุนจากการใช้เงินบาทแลกกับเงินรูปปีทำให้พระองค์ทรงส่งเสริมให้มีการใช้เงินบาทให้มากขึ้นโดยนำเงินบาทขึ้นไปจากกรุงเทพ ประจำไว้ที่คลังของทุกเมืองและออกประกาศล่วงหน้าเรียกเก็บค่าธรรมเนียมทุกประเภทเป็นเงินบาทโดยให้ราษฎรนำเงินรูปปีมาแลก²⁴⁵ ในการประชุมเทศาภิบาลพ.ศ.2443 มีการนำข้อเสนอของกรมหลวงดำรงราชานุภาพมาพิจารณาอีกครั้ง โดยเห็นว่ารัฐบาลต้องบรรเทาเงินบาทขึ้นไปและนำเงินรูปปีกลับมาเพื่อเอาไปแลกถึงประเทศอินเดียซึ่งเป็นการขาดทุนซ้ำซ้อนแต่เป็นเรื่องจำเป็นเพราะรัฐบาลสยามเห็นว่าในอนาคตคงต้องมีการออกกฎหมายเพื่อบังคับใช้เงินบาทในมณฑลพายัพ²⁴⁶

²⁴⁰ หจข. สบ.2.42/349 บริษัทอีสต์เอเชียติกรับซื้อเข้าเปลือกและให้ชวานากู้เงิน (2 – 15 มกราคม พ.ศ.2474)

²⁴¹ หจข. สร.0201.25/70 นายอินทร สิงหนตร แสดงความเห็นเรื่องความเดือดร้อนของลูกหนี้และการบีบบังคับของเจ้าหนี้ (พ.ศ.2475)

²⁴² มาร์โก แมคมอร์แรน, “ประวัติและพัฒนาการของการค้าขายในลำปางตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึง ค.ศ.1939,” *วารสารมนุษยศาสตร์* 12, 1 (กรกฎาคม – ธันวาคม, 2526): 13.

²⁴³ *ศรีเชียงใหม่* 1, 1 (เมษายน, 2470): 2.

²⁴⁴ หจข. สบ.2.42/27 แบงก์สยามกัมมาจลจะจัดตั้งสาขาที่เมืองเชียงใหม่ (27 เมษายน – 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2471)

²⁴⁵ หจข. ร.5 ค.26/10 จัดการใช้เงินบาทในมณฑลลาวเฉียง (22 พฤษภาคม – 3 มิถุนายน พ.ศ.2442)

²⁴⁶ หจข. ร.5 ม.2.11/8 การประชุมและรายงานการประชุมเทศาภิบาลศก 119 (พ.ศ.2443)

เพื่อสนับสนุนให้มีการใช้เงินบาทมากขึ้น รัฐบาลใช้วิธีจ่ายเงินเดือนให้กับข้าราชการและค่าตอบแทนให้กับเจ้านายเป็นเงินบาท โดยอัตราแลกเปลี่ยนเงินบาทในพ.ศ.2447 ที่รัฐบาลกำหนดไว้คือเงิน 100 รูปี เท่ากับ 121 บาท 37 อัฐ แต่เมื่อนำไปใช้ในเมืองเชียงใหม่ 100 รูปี เท่ากับ 125 บาท²⁴⁷ เท่ากับขาดทุน 100 รูปี 3 บาท ในเวลาเดียวกันที่เมืองลำปางการใช้เงินบาทเป็นปัญหาเช่นกันโดยเงิน 1 บาทมีราคาจริงเพียงสามสลึงเท่านั้น ทำให้พ่อค้าได้กำไรจากส่วนต่างโดยรับแลกเปลี่ยนเงินบาทเมื่อล่องลงไปซื้อสินค้าจากกรุงเทพฯ ขึ้นมาขายทำให้ได้กำไร 2 ต่อ²⁴⁸ ทั้งนี้เนื่องมาจากจำนวนเงินบาทไม่มากพอต่อกระแสเงินที่หมุนเวียนในเศรษฐกิจของมณฑลพายัพ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเองก็ทรงยอมรับว่ารัฐบาลสยามไม่สามารถผลิตเหรียญบาทให้หมุนเวียนได้อย่างเพียงพอ²⁴⁹

เมื่อรัฐบาลสยามประกาศเก็บค่าธรรมเนียมทุกประเภทเป็นเงินบาทตั้งแต่พ.ศ.2450²⁵⁰ ผู้ที่เดือดร้อนได้แก่ราษฎรที่ต้องจ่ายอากรและเงินรัชชูปการเป็นเงินบาท ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2471 หนังสือพิมพ์ไทยหนุ่มลงข่าวว่าจังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดลำพูนเป็นจังหวัดประหลาดในเมืองไทยโดยเงิน 1 บาทแลกได้ไม่ถึง 100 สตางค์ โดยเดือนมิถุนายน เงิน 100 บาทแลกได้ 120 รูปี สตางค์แดง 1 บาทแลกได้ 93 สตางค์ ทำให้ราษฎรหาเข้ากินค่าที่ต้องจ่ายภาษีเป็นเงินบาทได้รับความเดือดร้อน โดยผู้เขียนบทความเสนอให้รัฐบาลห้ามมิให้พ่อค้าเงินนิ่งขายสตางค์แต่ให้คลังมณฑลจัดโต๊ะแลกเงิน ต่อมาหนังสือพิมพ์ศรีกรุงได้ตีพิมพ์จดหมายร้องเรียนความเดือดร้อนของชาวเชียงใหม่ในทำนองเดียวกันในเดือนมกราคม พ.ศ.2472 กล่าวคือเงินสยาม 1 บาทใช้ตามตลาดซื้อของได้ไม่เต็ม 100 สตางค์โดยมูลค่าเหลือเพียง 92 – 98 สตางค์เท่านั้น อีกทั้งร้านค้าบางแห่งไม่รับเงินบาท ในตลาดเช้ามักมีคนมานั่งขายเงินรูปี 77 สตางค์ต่อ 1 รูปี โดยราษฎรไม่มีความนิยมในธนบัตรและสตางค์สยาม แม้ว่าสมุหเทศาภิบาลพยายามกวัดขັນให้ใช้เงินบาทมากกว่าเงินรูปีแต่ทำได้เพียงชั่วคราวครั้งชั่วคราวเท่านั้น²⁵¹

ปัญหาเงินบาทได้สร้างความเดือดร้อนให้กับราษฎรที่ต้องจ่ายภาษีหรือค่าธรรมเนียมให้กับรัฐจนกระทั่งการเปลี่ยนการปกครองในพ.ศ.2475 ปัญหานี้ยังคงมีอยู่โดยหลวงอนุสารสุนทรและราษฎรตำบลช้างม่อย จังหวัดเชียงใหม่ เขียนจดหมายถึงคณะรัฐมนตรีว่าในจังหวัดเชียงใหม่อัตราแลกเปลี่ยนเงินไม่มีความแน่นอน โดยบางครั้งเงิน 100 บาทแลกได้ตั้งแต่ 80 – 165 รูปี ทำให้คนนิยมหากินจากการแลกเงิน ยิ่งถ้าเป็นช่วงเวลาที่ยอดเงินรัชชูปการหรืออากรค่านา มักมีพ่อค้าไปตั้งโต๊ะแลกเงินถึงหน้าอำเภอทำให้ชาวบ้านเดือดร้อน โดยต้นทศวรรษที่ 2480 เศรษฐกิจไม่ดีราษฎรหาเงินได้วันละ 10 – 22

²⁴⁷ หจข. ๑.5 ม.28.1/3 พระราชทานเงินส่วนแบ่งค่าตอบแทนไม่ให้แก่เจ้านายบุตรหลายมณฑลพายัพ (26 เมษายน พ.ศ. 2438 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)

²⁴⁸ หจข. ๑.5 ม.2.14/96 พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำพูนและเชียงใหม่ (2 – 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2446)

²⁴⁹ หจข. ๑.5 ค.27/159 เรื่องเงินใช้จ่ายในมณฑลพายัพ (16 มิถุนายน พ.ศ.2446 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2449)

²⁵⁰ หจข. ๑.5 ม.58/47 เปลี่ยนนามแขวง รวมแขวง (14 กันยายน พ.ศ.2444 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2450)

²⁵¹ หจข. ๑.7 ม.26.5ก/15 จังหวัดเชียงใหม่ (12 พฤษภาคม พ.ศ.2471 – 20 พฤศจิกายน พ.ศ.2472)

สตางค์ก็ยาก เงินที่ได้มาก็เป็นเงินรูปเมื่อต้องจ่ายภาษีให้รัฐต้องจ่ายเป็นบาททำให้ต้องวิ่งเต้นแลกเงิน และขาดทุนจากอัตราแลกเปลี่ยน อีกทั้งมีข่าวลือว่าเนื้อเงินของเหรียญบาทไม่ดีเท่ากับเงินรูปราษฎรจึงไม่นิยมใช้ ภายหลังกองรัฐมนตรีจึงได้พิจารณาแก้ปัญหาโดยการจัดทำเงินบาทเพิ่มขึ้น²⁵² ปัญหาดังกล่าวจึงค่อยๆ คลี่คลายลง

แม้ว่าเศรษฐกิจในมณฑลพายัพจะขยายตัวมากขึ้น แต่จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพภายหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือของ พูนพร พูลทาจกร ซึ่งเห็นว่าการค้าข้ามพรมแดนระหว่างล้านนากับมะละแหม่ง รัฐฉานรวมทั้งมณฑลยูนนานกลับมีมูลค่าลดลงโดยสินค้าส่วนใหญ่ซึ่งได้รับการนำเข้าในมณฑลพายัพถูกแทนที่ด้วยสินค้าจากกรุงเทพฯ ซึ่งขนส่งทางรถไฟ ในขณะที่สินค้าส่งออกเริ่มเปลี่ยนจากสินค้าของป่าเป็นพืชผลทางการเกษตร โดยสินค้าสำเร็จรูปจากอังกฤษที่เคยครองตลาดเริ่มมีคู่แข่งใหม่ๆ เช่นสินค้าจากญี่ปุ่นและเยอรมนีซึ่งมีราคาถูกกว่า²⁵³ ทำให้ราษฎรมีโอกาสในการเลือกซื้อสินค้าได้หลากหลายขึ้นในราคาที่ถูกลง สิ่งอำนวยความสะดวกและสินค้าฟุ่มเฟือยต่างๆ ได้รับการสั่งเข้ามาขายมากขึ้น เช่น ยาสูบจากต่างประเทศ จักรเย็บผ้า ตะเกียง รถยนต์ฟอร์ด เครื่องออกกำลังกาย น้ำหอม รถจักรยาน ปูนซีเมนต์ ฯลฯ เศรษฐกิจที่เจริญขึ้นนี้ทำให้ธุรกิจบริการต่างๆ เกิดขึ้นตามมา เช่น โรงภาพยนตร์ โรงแรมของการรถไฟ โรงพิมพ์ศรีเชียงใหม่ที่รับทำป้ายโฆษณาร้านค้าโดยมีผู้จบการศึกษาจากโรงเรียนเพาะช่างมาเปิดให้บริการ²⁵⁴

ผลจากการขยายเส้นทางรถไฟทำให้การค้าทางเรือซบเซาลงและเกิดชุมชนการค้าแห่งใหม่ เช่น ในจังหวัดเชียงใหม่ย่านการค้าเก่าในสมัยที่ใช้เรือเป็นพาหนะหลักคือชุมชนหน้าวัดเกต แต่เมื่อทางรถไฟสิ้นสุดที่สถานีบ้านแม่คาว นอกตัวเมืองฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิงทำให้ร้านค้าย้ายไปเปิดบริเวณใกล้กับสถานีรถไฟ ย่านที่พ่อค้าชาวจีนใช้เป็นที่พักผ่อนเปลี่ยนบริเวณท่าหน้าวัดเกตเพื่อความสะดวกในการขนส่งทางเรือได้ย้ายไปตั้งใกล้สถานีรถไฟ²⁵⁵ ในจังหวัดลำปาง ชุมชนการค้าเก่าทางเรืออยู่ที่เรือตลาดจีน

²⁵² หจช. สร.0201.25/455 หลวงอนุสารสุนทรเสนอความเห็นการใช้เงินในจังหวัดเชียงใหม่ว่าราษฎรขาดค่านิยม (พ.ศ.2475 – 2476), หจช. สร.0201.25/720 ราษฎรจังหวัดเชียงใหม่ขอให้งดเก็บเงินค่าบ้านที่อยู่ ฯลฯ (พ.ศ.2476 – 2477)

²⁵³ ปลาย้อ ชนะนันท์, นายทุนพ่อค้ากับการก่อและขยายตัวของระบบทุนนิยมในภาคเหนือของไทย พ.ศ. 2464 – 2523 (กรุงเทพฯ: สว่างสรรค์, 2530), หน้า 34 – 36., พูนพร พูลทาจกร, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ.2464 – 2484”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530, หน้า 87 – 98.

²⁵⁴ ศรีเชียงใหม่ 1, 1 (เมษายน, 2470): 3., ศรีเชียงใหม่ 1, 5 (พฤษภาคม, 2470): 201.

²⁵⁵ ชิวเฮียง โจลานันท์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน พ.ศ.2553.

ริมแม่น้ำวัง²⁵⁶ ในเขตอำเภอเกาะคา เมื่อทางรถไฟมาถึงอำเภอสบตุ๋ยมีพ่อค้าพื้นเมืองและพ่อค้าชาวจีนอพยพมาตั้งบ้านเรือนและร้านค้าขึ้นจำนวนมาก โดยพ่อค้าชาวจีนส่วนหนึ่งมาจากกรุงเทพฯ²⁵⁷

จากการส่งเสริมการทำมาหากินของราษฎรในรูปแบบต่างๆ รวมทั้งการขยายเส้นทางรถไฟและการคมนาคมทางบก ประกอบกับการที่สยามเรียกเก็บอากรและเงินรัชชูปการเป็นเงินบาท ทำให้ราษฎรทำการผลิตเพื่อการค้าเพื่อให้ได้เงินตรามาใช้จ่ายซื้อสินค้าอุปโภคและบริโภค โดยรถไฟสายเหนือมีบทบาทสำคัญต่อการเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพและมีส่วนช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าและเพิ่มความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างมณฑลพายัพกับกรุงเทพฯ ให้มากยิ่งขึ้น โดยพ่อค้าชาวจีนได้กลายเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาททางเศรษฐกิจอย่างมากในมณฑลพายัพ

การเสด็จประพาสมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเสด็จประพาสมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสาเหตุมาจากในทศวรรษที่ 2470 บรรดาเจ้านายล้านนาถึงแก่พิราลัยหลายองค์ โดยเจ้าสุริยพงษ์นเรศวร เจ้าเมืองน่านถึงแก่พิราลัย พ.ศ.2460 เจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตเจ้าเมืองลำปางถึงแก่พิราลัยในพ.ศ.2465 ต่อมาจึงมีการแต่งตั้งเจ้าราชบุตร (แก้วเมืองพวน ณ ลำปาง) เป็นผู้รั้งเจ้านครลำปางแต่ถึงแก่กรรมในพ.ศ.2468 และมีข่าวลือในมณฑลพายัพว่าจะมีการแต่งตั้งเจ้าผู้ครองนครลำปางลำดับต่อไปหรือไม่ โดยเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสนอว่าช่วงเวลานี้เป็นช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ และเป็นช่วงของการเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่โดยเปลี่ยนสังกัดสมุหเทศาภิบาลให้มาขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยรวมทั้งยุบมณฑลมหาสารภูธรร่วมกับมณฑลพายัพ²⁵⁸ อีกทั้งเป็นเวลาที่ควรประหยักราชทรัพย์จึงควรพิจารณาเรื่องการแต่งตั้งเจ้าลาวให้เรียบร้อย เนื่องจากเกี่ยวข้องกับประมาณพิเศษของกรมพระคลังมหาสมบัติซึ่งต้องพระราชทานให้กับบรรดาเจ้าเมืองได้แก่เจ้าแก้วนรรัฐ เมืองเชียงใหม่ เจ้าราชบุตรเมืองลำปางที่เพิ่งถึงแก่กรรม เจ้ามหาพรหมสุรธาดา เมืองน่านและเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เมืองลำพูน รวมปีละเกือบ 3 แสนบาท²⁵⁹

²⁵⁶ มาร์โก แมคมอร์แรน, “ประวัติและพัฒนาการของการค้าขายในลำปางตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึง ค.ศ.1939”, 2.

²⁵⁷ พูนพร พูนทจักร, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464 – 2484”, หน้า 99 – 100, 153.

²⁵⁸ หจข. ๑.6 ม.3.1/190 แต่งตั้งเจ้าราชบุตร (น้อยแก้ว ณ ลำปาง) เป็นผู้รั้งเจ้านครลำปาง (27 มีนาคม พ.ศ. 2465), หจข. ๑.7 บ.1.2/1 เรื่องพระราชดำรัสจัดทรงคัล (5 ธันวาคม พ.ศ.2468 – 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469), หจข. ๑.7 ม. 2/6 ประกาศเปลี่ยนสังกัดสมุหเทศาภิบาลขึ้นกะกระทรวงมหาดไทย (24 เมษายน – 2 พฤษภาคม พ.ศ.2469)

²⁵⁹ หจข. ๑.7 ค.15.1/1 งบประมาณเงินแผ่นดิน (พ.ศ.2469 – 2470), หจข. ๑.7 รล.2/6 เรื่องตั้งเจ้าประเทศราชในมณฑลพายัพ (20 มีนาคม พ.ศ.2468 – 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)

ในการประชุมอภิมนตรีเดือนมีนาคม พ.ศ.2468 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงนำเรื่องการเลื่อนบรรดาศักดิ์เจ้านายเมืองน่านและแต่งตั้งเจ้าผู้ครองนครลำปางมาหารือในที่ประชุม โดยกรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงเห็นว่าตำแหน่งเจ้าลาวตามเมืองต่างๆ หมดความสำคัญเพราะแม้แต่ “...พลเมืองก็ไม่เป็นที่ยอมรับเท่าไร เมื่อแล้วก็แล้วไป ถ้าไม่มีตัวที่สมควรจริงก็ไม่ควรตั้งขึ้นใหม่...” โดยพระองค์ทรงยกตัวอย่างเช่นเจ้าราชบุตรเมืองลำปางที่เพิ่งเสียชีวิตซึ่งสร้างปัญหาและหนี้สินไว้จำนวนมาก ทั้งนี้กรมพระดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าการตั้งตำแหน่งเจ้าเมืองยังคงเป็นสิ่งสำคัญแต่ไม่ควรให้เงินเดือนเท่าเดิม ในขณะที่กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงเห็นว่า การแต่งตั้งเจ้านายให้มีตำแหน่งหน้าที่การงานนั้น พระองค์ไม่ทรงกีดกันถ้าเจ้านายผู้นั้นมีความรู้ความสามารถมากพอ โดยพระองค์ทรงเสนอให้มีการปกครองเหมือนมณฑลอื่นๆ ในพระราชอาณาเขต²⁶⁰

ก่อนหน้าที่จะมีการประชุมเรื่องนี้ นายแมคคอลลัม ข้าหลวงอังกฤษเมืองเงี้ยวได้ขอพระบรมราชานุญาตเข้ามาท่องเที่ยวในมณฑลพายัพ โดยเดินทางมาจากเมืองฮ่องลี่ เข้ามาทางจังหวัดเชียงราย จังหวัดลำปางและจังหวัดเชียงใหม่เมื่อเดินทางกลับไปได้มีจดหมายมาขอคุณสยามที่ให้การต้อนรับเป็นอย่างดี และเห็นว่าสยามมีความสนใจการปกครองเมืองเงี้ยวของอังกฤษ ข้าหลวงอังกฤษจึงชี้แจงว่าอังกฤษไม่ได้ปกครองโดยตรงแต่เป็นการแนะนำให้เจ้าฟ้าเมืองเงี้ยวปกครองไปตามธรรมเนียมเดิม เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอ่านจดหมายดังกล่าวทรงมีพระราชหัตถเลขาว่าที่ข้าหลวงอังกฤษเมืองเงี้ยวเขียนมายืดยาวเช่นนี้คงมีจุดประสงค์บางอย่างแฝงอยู่ ความว่า

“...ที่ฝ่ายอังกฤษอธิบายยืดยาวว่าเจ้าฟ้าเงี้ยวปกครองเมืองของเขาเองนั้น มีประสงค์จะให้เราเอาอย่างบ้างสำหรับเมืองลาวหรืออย่างไร? ที่จริงก็เป็นเรื่องที่นำรู้มากกว่าพวกเจ้าฟ้าเงี้ยวปกครองเองได้เพียงไรและมีผลอย่างไร แต่รัฐประศาสนของเรานั้นต้องการให้ลาวเป็นไทยมากกว่าที่จะให้คงเป็นลาว เจ้าลาวที่ตั้งนั้นอยากจะคิดเล็กที่ละเล็กละน้อย จนไม่เหลือเลยคงเป็นแต่สกุลไทยอันมีชื่อเสียง...”²⁶¹

ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษากับอภิมนตรีอีกครั้งถึงการวางรัฐประศาสนนโยบายเรื่องเจ้าพายัพ โดยทรงมีพระราชดำริว่า

“...สยามต้องการให้บ้านเมืองเป็นอันหนึ่งอันเดียวเป็นสภาพเอกชาติ (Homogeneity) เพราะฉะนั้นไม่อยากจะปกครองส่วนใดส่วนหนึ่งดุจประเทศราชต่างชาติ ความมุ่งหมายนี้มีติดกันกับ

²⁶⁰ หจช. ๑.7 รล.16/11 ตั้งบรรดาศักดิ์เจ้าลาวในมณฑลพายัพ (1 กุมภาพันธ์ – 8 มีนาคม พ.ศ.2468)

²⁶¹ หจช. ๑.7 ต.4.37/3 การปกครองเมืองเงี้ยวของอังกฤษ (10 มีนาคม พ.ศ.2468 – 12 สิงหาคม พ.ศ.2469), หจช. ๑.7 ต.4.2/3 นายแมคคอลลัม ข้าหลวงอังกฤษเมืองเงี้ยวเข้ามาเที่ยวในพระราชอาณาเขต (10 – 20 มีนาคม พ.ศ.2468), หจช. ๑.7 รล.2/6 เรื่องตั้งเจ้าประเทศราชในมณฑลพายัพ (20 มีนาคม พ.ศ.2468 – 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)

อังกฤษ ซึ่งปกครองเมืองลาวหลายแห่งแบบวิธีแยกประเทศราชย่อยๆ เพราะเขาเห็นประโยชน์ในการที่จะแยกและเขาไม่มีหวังในที่จะให้เป็นชาติเดียวกันได้...ข้างฝ่ายพ่ายพเจ้านายในสกุลเจ้ากาวิละได้เข้ามาขอสวามิภักดิ์แต่โดยดี เป็นความชอบอันหนึ่งจะพึงยกย่องไว้เสมอไป แต่ตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเท่าที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ไม่มีใครจะได้ทำงานอันใดนักมักปล่อยการปกครองทั้งปวงไว้ในมือปลัดมณฑลประจำจังหวัด บัดนี้ตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครลำปางว่างลง จึงทรงพระราชดำริห์เป็นโอกาสที่จะทำความเข้าใจกันไว้เสียชั้นหนึ่งว่า เราจะยังตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครต่อไปหรือจะมีหนทางอื่นที่จะจัดการปกครองให้เข้ารูปเหมือนส่วนอื่นๆ ในราชอาณาจักร เพื่อสภาพเอกชาติโดยหาหนทางอื่นที่จะยกย่องวงศ์สกุลของเจ้านายภาคพ่ายพนี้ไว้ให้สมแก่ความชอบในชั้นเดิมนั้น...²⁶²

ทั้งนี้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีความเห็นว่าการยกเลิกตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครในเวลานี้คงไม่มีผู้คัดค้านนอกจากเจ้าตัว และเสนอให้มีการปลดเปลี่ยนเจ้านายพ่ายพไปรับราชการต่างภาคให้เหมือนกับข้าราชการอื่นๆ ซึ่งไม่จำเป็นต้องทำงานในพื้นที่ของตนและจะได้ปฏิบัติงานได้จริง อีกทั้งควรยกเลิกตำแหน่งปลัดมณฑลประจำจังหวัดโดยให้เจ้าเมืองเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดและคงบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าไว้ตามเดิม ส่วนปลัดจังหวัดให้เลือกเอาข้าราชการที่มีความสามารถโดยไม่จำเป็นต้องเป็นคนในมณฑลพ่ายพ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงเห็นด้วยที่ว่าให้เจ้าเมืองเปลี่ยนชื่อเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดซึ่งเป็นการปรับเปลี่ยนทีละก้าวเพื่อสร้างความเป็นเอกชาติแห่งสยามรัฐ และที่พระองค์เสนอให้มีการขยับทีละก้าวเพราะคนรุ่นเก่าซึ่งรู้จักการปกครองตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีชีวิตอยู่และได้รับความกระทบกระเทือนฐานะมาครั้งหนึ่งแล้ว อีกประการหนึ่งคือแม้ว่าราษฎรมณฑลพ่ายพจะสวามิภักดิ์ต่อราชวงศ์จักรี แต่คงไม่พอใจที่ขาดเจ้าผู้ครองนครหรือเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ทำให้รู้สึกว่าเป็นเจ้านายของตนเสื่อมอำนาจ ประการสุดท้ายคือมณฑลพ่ายพยังมีคนต่างด้าวจำนวนมากที่ไม่มีสวามิภักดิ์ต่อใครในเมืองไทย หากเกิดปัญหาจะได้อาศัยเจ้านายเหล่านี้ช่วยดูแล

ที่ประชุมอภิมนตรีมีความเห็นว่าการปกครองในมณฑลพ่ายพต้องปรับให้เข้ารูปเหมือนมณฑลอื่นๆ ส่วนสกุลวงศ์เจ้านาย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงชุบเลี้ยงให้เหมือนกับสกุลใหญ่ๆ ของไทย โดยผู้ใดมีความจงรักภักดีและมีความสามารถก็สามารถแต่งตั้งให้เป็นถึงเสนาบดีได้ ดังนั้นจึงเห็นควรให้ตั้งเจ้าผู้ครองนครเป็นผู้ว่าราชจังหวัดในนครของตน และการเลือกตั้งผู้ว่าราชการจังหวัดให้เลือกเจ้านายก่อนหากไม่มีผู้ที่เหมาะสมจึงแต่งตั้งข้าราชการสยาม ส่วนเงินผลประโยชน์นั้นแล้วแต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานให้ ทั้งนี้กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงไม่เห็นด้วยกับกรมพระดำรงราชานุภาพที่ว่าราษฎรยังรักใคร่เจ้านายของตน และเห็นว่าการที่เจ้านายอยากเป็นเจ้านครกัน

²⁶² หจข. ๑.7 รล.2/6 เรื่องตั้งเจ้าประเทศราชในมณฑลพ่ายพ (20 มีนาคม พ.ศ.2468 – 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.

มากเพราะหวังเงินพระราชทานเป็นรายปี ดังนั้นต้องทำให้เข้าใจว่าเจ้านายชั้นหลังๆ ไม่มีสิทธิเพื่อทำให้เจ้าลดความอยากไปเอง ส่วนการแต่งตั้งเจ้าเมืองลำปางที่ว่างลงในขณะนี้ไม่ใช่เรื่องเร่งด่วนเพราะงานราชการทั้งหมดอยู่ที่ปลัดมณฑลพายัพ²⁶³ จากความคิดเห็นที่ขัดแย้งกันของที่ปรึกษาที่พระองค์ทรงไว้วางพระทัย ทำให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการเสด็จประพาสมณฑลพายัพเพื่อทรงพิจารณาด้วยพระองค์เอง

นับเป็นครั้งแรกที่กษัตริย์สยามเสด็จประพาสมณฑลพายัพ แม้ว่าก่อนหน้านั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จมาแล้วในพ.ศ.2448 แต่ขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ไม่ใช่นายกษัตริย์สยาม และในช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ทรงมีพระราชดำริเสด็จประพาสมณฑลพายัพแต่เนื่องจากตั้งงบประมาณในการใช้จ่ายสูงถึงกว่า 2 ล้านบาทจึงทรงระงับไว้²⁶⁴

ในการเสด็จประพาสมณฑลพายัพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดฯ ให้กรมพระดำรงราชานุภาพเป็นผู้อำนวยความสะดวกประพาสและวางหมายกำหนดการโดยใช้วิธีเสด็จประพาสโดยทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปจังหวัดพิษณุโลก อำเภอสวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย จังหวัดแพร่ จังหวัดลำปาง จังหวัดลำพูน จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดเชียงรายและอำเภอเชียงแสน โดยตั้งงบประมาณจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติไว้ไม่เกิน 100,000 บาท ซึ่งหากเกินให้นำเงินพระคลังข้างที่มาใช้หรือปรับลดโปรแกรมลง เมื่อเสนาบดีแต่ละกระทรวงเสนองบประมาณพบว่าใช้จ่ายเงินกว่า 250,000 บาท จึงมีการประชุมปรับลดสถานที่ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และกรมพระดำรงราชานุภาพเสนอให้ตัดเมืองสวรรคโลกและสุโขทัยออกเนื่องจากมีระยะทางไกลและสามารถเสด็จไปได้ทุกเมื่อ แต่ไม่ควรตัดเมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสนออก เนื่องจาก “...เป็นประโยชน์ทางรัฐธาภิบาลและประโยชน์ในการบำรุงเมือง...” ทั้งนี้เมืองทั้งสองยังถือว่าเป็นเมืองชายพระราชอาณาเขตที่อยู่ติดกับต่างประเทศและมีคนต่างชาติเช่น พม่า เงี้ยว ฮ่อ ฯลฯ อาศัยอยู่มากโดยพ.ศ.2470 ยังคงมีข่าวความวุ่นวายจากชนกลุ่มน้อยบริเวณชายพระราชอาณาเขต

เมื่อได้เส้นทางพระราชดำเนินจึงได้มีการตระเตรียมรถไฟพิเศษ คัดเลือกเชื้อพระวงศ์และข้าราชการบริพารราว 170 คน ตระเตรียมพระราชพิธีและสถานที่รับรองตามเมืองต่างๆ โดย กรมพระดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าเสด็จในครั้งนี้มีความสำคัญซึ่งต้องจัดให้ยิ่งใหญ่ เนื่องจาก

“...ด้วยเป็นครั้งแรกที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จในคราวนี้ ประเพณีการที่เขาเคยจัดรับเสด็จเจ้านายมาแต่ก่อน ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่สมพระเกียรติยศ และไม่เหมาะสมแก่

²⁶³ เรื่องเดียวกัน

²⁶⁴ หจช. ร.7 บ.1.4/17 เรื่องเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือพ.ศ.2469 (21 พฤษภาคม พ.ศ.2469 – 25 มิถุนายน พ.ศ.2470)

สมัยซึ่งมีรถไฟไปถึงแล้ว ทั้งมีชาวต่างประเทศขึ้นไปอยู่มาก พิธีการรับเสด็จในมณฑลพายัพหน้าจะต้องคิดปรับปรุงขึ้นใหม่สำหรับครั้งนี้ เลือกอการพิธีอย่างสูงของโบราณพื้นเมืองมาประกอบกับแผนการแสดงความสามัคคี ซึ่งเป็นที่เข้ากับในสมัยปัจจุบัน เห็นว่าเช่นนั้นจึงจะเป็นการสมควร...”²⁶⁵

แต่เดิมพิธีการรับเสด็จที่เคยจัดมาในมณฑลพายัพเป็นการรับเสด็จเจ้าผู้ครองนครกลับสู่นครของตนโดยมีพิธีแห่เข้าเมืองและทำพิธีรับขวัญ ซึ่งเป็นพิธีที่กรมพระดำรงราชานุภาพทรงคัดเลือกไว้ให้เป็นไปตามประเพณีพื้นเมืองแต่ทรงต้องการจัดให้ยิ่งใหญ่กว่าเพื่อให้สมพระเกียรติ พิธีพื้นเมืองซึ่งนำมาใช้อีกพิธีหนึ่งคือพิธีถวายนกเอี้ยงและจากพวกลัวะ กล่าวคือเมื่อถึงฤดูหนาวนกเอี้ยงและพานลัวะจะนำนกเอี้ยงและพร้อมทั้งสินค้าที่ตนผลิตได้ลงมาถวายเจ้าหลวงเชียงใหม่เพื่อขอให้คุ้มครอง จากนั้นเจ้าหลวงเชียงใหม่จะประทานพรให้กรมพระดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าประเพณีการถวายนกเอี้ยงและพานลัวะน่าจะมีมาตั้งแต่ครั้งที่ชนชาติไทเข้ายึดเมืองจากพวกลัวะได้ ดังนั้นพระองค์จึงให้ความสำคัญโดยจัดให้อยู่ในหมายกำหนดการและเปลี่ยนให้ลัวะถวายนกเอี้ยงและพานลัวะต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงให้ความสำคัญกับพิธีพระราชทานพระแสงศาสตราในทุกละเมืองเนื่องจากมณฑลพายัพแม้ว่าจะมีการถือน้ำพิพัฒน์สังข์จากทุกเมืองแต่ไม่มีเมืองใดเคยรับพระราชทานพระแสงศาสตราซึ่งถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตัวแทนของกษัตริย์สยามมาก่อน อีกทั้งมีการเตรียมพระราชพิธีสักการะและฉลองสมโภชวัดสำคัญๆ ได้แก่ วัดมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก วัดพระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูนและวัดพระธาตุดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่²⁶⁶ โดยสั่งให้กรมวังเตรียมพระแสงศาสตรา ต้นไม้ทองเงิน พานบายศรีทองเงินและสิ่งสำคัญคู่บ้านคู่เมืองของมณฑลพายัพคือพระสิงห์ที่นำลงมาบูรณะที่กรุงเทพฯ ตั้งแต่คราวโดนลักลอบตัดพระเศียรซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งให้นำขึ้นไปในคราวนี้ด้วย ความว่า “..พระพุทธรูป “พระสิงห์” เมืองเชียงใหม่ซึ่งเชิญลงมาหล่อพระเศียรใหม่ ทราบว่าหล่อเสร็จแล้ว เห็นจะอยู่ที่กรมศิลปากร ควรให้ช่างแต่งแลลงรักให้เสร็จ แล้วส่งทางรถไฟกำหนดให้ไปถึงเมืองเชียงใหม่ราววันที่ 8 กุมภาพันธ์...” พระองค์ทรงต้องการให้เสร็จทันงานปอยหลวงเพื่อร่วมสมโภชและปิดทองเป็นปฐมในวัดพระสิงห์

การเตรียมการรับเสด็จครั้งนี้ ผู้ที่มีบทบาทอย่างมากนอกจากกรมพระดำรงราชานุภาพคือพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ซึ่งเป็นเจ้านายชั้นสูงที่ทรงทราบถึงพิธีการต่างๆ ในราชสำนักสยาม โดยกรมพระดำรงราชานุภาพทรงมอบหมายให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นผู้เตรียมขบวนแห่ ช้างพาหนะและ

²⁶⁵ หจข. สบ.2.46/1 หัวเมืองฝ่ายเหนือ (24 พฤษภาคม – 5 มกราคม พ.ศ.2469)

²⁶⁶ หจข. ร.7 บ.1.4/17 เรื่องเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือพ.ศ.2469 (21 พฤษภาคม พ.ศ.2469 – 25 มิถุนายน พ.ศ.2470)

เครื่องราชูปโภค เนื่องจากการเสด็จจากสถานีรถไฟเข้าตัวเมืองเชียงใหม่ใช้ช้างเป็นพาหนะประกอบ ขบวนแห่ซึ่งต้องข้ามแม่น้ำปิงทางสะพานนวรัฐ แต่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเกรงว่าเสวตฉัตร 9 ชั้น ซึ่งใช้ติดตั้งบนหลังช้างอาจติดโครงสะพานนวรัฐดังนั้นจึงขออนุญาตลดชั้น การนี้กรมพระดำรงราชานุภาพทรงห้ามมิให้มีการลดชั้นโดยชี้แจงว่าเสวตฉัตร 9 ชั้นเป็นสัญลักษณ์ของกษัตริย์ไม่สามารถลดได้ และเนื่องจากความยุ่งยากดังกล่าวจึงทรงให้ระับการถวายเสวตฉัตร ทำยที่สุดพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ทรงขอยืมมกลดและบังสุริยจากกรุงเทพฯ เพื่อใช้ประกอบช้างทรงของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาพที่ 35)

ภาพที่ 35 ขบวนเสด็จของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มา: [www.http://portal.rotfaithai.com](http://portal.rotfaithai.com), Accessed Online 15 ธันวาคม พ.ศ.2553

เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแสดงฐานะผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาในมณฑลพายัพแทนที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสอบถามพระราชชายาเจ้าดารารัศมีให้ส่งรายชื่อวัดสำคัญที่มีนามเป็นมงคลตามประเพณีโบราณของจังหวัดเชียงใหม่เพื่อเตรียมเครื่องสักการะที่ควรพระราชทานตามวัดต่างๆ ซึ่งได้แก่วัดเชียงมั่น วัดเชียงยืน วัดศรีเกิด วัดศรีบุญเรืองและวัดไชยมงคลและโปรดให้พระสงฆ์ตั้งแต่เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวดและพระครูทั้งหลายได้เข้าเฝ้า ทั้งนี้เพื่อสร้างความรู้สึที่ดีแก่ราษฎร

ในด้านการเตรียมสถานที่ เช่น การปลูกสร้างพลับพลารับเสด็จ โรงเรียนสำหรับผู้ตามเสด็จ ซ่อมแซมศาลากลางจังหวัด วัด โรงเรียนสำคัญ สนามกอล์ฟและสนามเทนนิส จัดหารถยนต์ ติดตั้งเครื่องปั่นไฟและเครื่องอำนวยความสะดวกตามจังหวัดต่างๆ นอกจากนี้ยังจัดให้มีการประดับโคมไฟและซุ้มตามถนนสายสำคัญ รวมทั้งให้สุขาภิบาลทำความสะอาดหรือถอนชอกชอย ถนนและสิ่งปฏิกูลโดย

ได้รับความร่วมมือจากบริษัทป่าไม้ของตะวันตก กงสุลต่างประเทศและพ่อค้าในแต่ละเมือง การเสด็จประพาสในครั้งนี้มีการขอมขบวนแห่งของชนชาติต่างๆ การฟ้อนรำ การตั้งแถวของนักเรียน ลูกเสือและข้าราชการหลายพันคนและเปิดโอกาสให้ราษฎรเข้าเฝ้าตามทางพระราชดำเนิน การตระเตรียมพิธีรับเสด็จในครั้งนี้จึงเป็นงานที่ยิ่งใหญ่ที่สุดที่เคยมีมาในมณฑลพายัพ²⁶⁷

สถานที่ที่พระองค์ทรงเสด็จมีทั้งที่เป็นสถานที่สำคัญทางราชการ สถานที่สำคัญทางศาสนาและแหล่งพักผ่อนหย่อนใจ ในเมืองแพร่สถานที่ที่พระองค์เสด็จไปได้แก่ อนุสาวรีย์พระยาชัยบุญธรรมและศาลากลางจังหวัด ในจังหวัดลำปางทรงเสด็จโรงทหาร ศาลากลางจังหวัด วัดพระแก้ว วัดเจ็ยและทอดพระเนตรการฝึกซ้อมทหารที่สนามบิน ในจังหวัดเชียงใหม่ทรงเสด็จถ้าผาไทย ที่ว่าการอำเภอเมืองจาง อำเภอเมืองพะเยา วัดพระเจ้าตนหลวง วัดพระธาตุดอยตอง ศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ วัดพระสิงห์ วัดพระแก้ว วัดจำเมือง ที่ว่าการอำเภอเชียงแสน วัดเจดีย์หลวง วัดปงสนุก วัดล้านทอง วัดกู่คำ วัดป่าสักและวัดพระธาตุดอยมกิตติ ในเมืองเชียงใหม่ทรงเสด็จโรงแรมรถไฟ ทอดพระเนตรการแห่ช้างเสด็จเข้าเมือง ศาลากลางจังหวัด ทอดพระเนตรพิธีทูลพระขวัญ พระราชทานพระแสงศาสตราให้แก่เจ้าแก้วนรวิรุญและธงให้แก่กองลูกเสือ ทอดพระเนตรช้างเผือกที่เชิงดอยสุเทพ วัดมหาธาตุดอยสุเทพ วัดพระสิงห์ วัดเจดีย์หลวง วัดเจดีย์เจ็ดยอด วัดกู่เต้า โรงเรียนยุพราชวิทยาลัย โรงเรียนปรินทร์รอยแยลส์คอลเลจ โรงเรียนดาราวิทยาลัย โอสถสภา โรงพยาบาลแมคคอมิค โรงพยาบาลโรคเรื้อน สโมสรยิมนาคาของชาวตะวันตก เสด็จวางพวงมาลาอนุสาวรีย์เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานที่วัดสวนดอกและเสด็จดำเนินพระราชชายาเจ้าदारวรมี ในจังหวัดลำพูนทรงเสด็จศาลากลางจังหวัด วัดมหาธาตุนฤญาติชัย วัดกู่กุดและวัดพระยืน

ในการเสด็จประพาสครั้งนี้ มีพิธีสำคัญอีกประการหนึ่งคือการฉลองช้างเผือก โดยก่อนหน้านี้นิสเตอร์แมคฟีจากบริษัทบริติชบอเนียว ได้แจ้งว่าช้างที่ใช้ทำไม้ในป่าแม่ยางมีม อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ ตกถูกเป็นช้างเผือกจึงปรึกษามหาวิทยาลัยมหามณฑลพายัพและเจ้าแก้วนรวิรุญโดยแจ้งลงมายังกรุงเทพฯ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงส่งคนขึ้นไปดูและพบว่าเป็นช้างเผือกจริงจึงมีการทูลเกล้าถวายลูกช้างเผือกในคราวนี้ด้วย การนี้เจ้าแก้วนรวิรุญทรงมีจดหมายถึงกรมราชเลขาธิการความว่า “...นับว่าเป็นบุญญาธิสมภารของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาก พอทรงกะว่าจะเสด็จประพาสมณฑลพายัพ ก็มีของมงคลเกิดขึ้นคอยรับเสด็จ แลเปนไชยคลาภอันยิ่งของเมืองเชียงใหม่ ที่ได้ของเช่นนี้ทุกเกล้าฯ ถวายเพื่อเปนสวัสดิมงคลต่อไป...”²⁶⁸ ดังนั้นการเสด็จประพาสครั้งนี้จึงมีพระราชพิธีรับช้างเผือกโดยตั้งโรงสมโภชช้างและมหรสพฉลองช้างในจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดแพร่ จังหวัดลำปางโดยนำช้างลงมาตามทางรถไฟ²⁶⁹ การพบช้างเผือกครั้งนี้จึงแสดงถึงนิมิตหมายอันดีและช่วยส่งเสริมพระบรมราชานุภาพของ

²⁶⁷ ชิวเฮียง โจลานันท์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน พ.ศ.2553.

²⁶⁸ หจข. สบ.2.46/3 เสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ ช้างเผือก เมืองเชียงใหม่ (7- 25 ตุลาคม พ.ศ.2469)

²⁶⁹ หจข. ร.7 ม.5/1 ช้างเผือกจังหวัดเชียงใหม่ (4 ธันวาคม พ.ศ.2469 - 31 กรกฎาคม พ.ศ.2472)

กษัตริย์สยามให้มากยิ่งขึ้น โดยข่าวการเสด็จประพาสและพบช้างเผือกถูกตีพิมพ์ลงในหน้าหนังสือพิมพ์แทบทุกฉบับ²⁷⁰

นอกจากนี้ยังมีพิธีพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้แก่บรรดาเจ้านาย ข้าราชการและชาวต่างประเทศซึ่งได้ช่วยราชการและสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์ในมณฑลพายัพ เช่น พระยาวิชิตรัทธาตักศิลา บุรินทร์ ปลัดมณฑลประจำจังหวัดลำพูน เจ้าแก้วนริรัฐ เจ้าราชวงศ์ (เลาแก้ว ณ เชียงใหม่) เจ้าบุรีรัตน์ (น้อยแก้ว ณ เชียงใหม่) หมอแมคแคน ผู้อำนวยการโรงพยาบาลโรคเรื้อน นายแมคฟี บริษัทบริติชบอเนียว นายแฮริส ครูใหญ่โรงเรียนปรินส์รอยแยลส์คอลเลจ ฯลฯ²⁷¹

ในแต่ละเมืองที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จมีพิธีการที่ใกล้เคียงกันกล่าวคือ เมื่อรถไฟไปถึงสถานีจะมีการตั้งแถวรอรับของบรรดาข้าราชการและชาวต่างประเทศโดยมีพระสงฆ์สวดพระปริตร จากนั้นมีการนำรูปเทียนอัญเชิญเข้าพระองค์เข้าไปในเมือง โดยมีตัวแทนข้าราชการ พ่อค้าและราษฎรกราบบังคมทูลต้อนรับ (ภาพที่ 36)

ภาพที่ 36 การรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวคราวเสด็จประพาสมณฑลพายัพ
ที่มา: [Online] Accessed 15 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://kingprajadhipokstudy.blogspot.com>

²⁷⁰ หจข. ๑.7 ม.26.5/15 เสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ (18 ธันวาคม – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469), หจข. ๑.7 ม.26.2/6 สอบสวนข่าวมณฑลอื่นคือขึ้นนอก (4 ธันวาคม – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469), หจข. ๑.7 บ.1.4/18 น.ส.พ.ข่าวประพาสมณฑลพายัพ (22 มกราคม – 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)

²⁷¹ หจข. ๑.7 รล.15.1/15 พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่เจ้าลาว ข้าราชการและชาวต่างประเทศ คราวเสด็จเสียบมณฑลพายัพ (3 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 – 15 พฤศจิกายน พ.ศ.2471)

เข้าใจว่าคำกราบทูลเชิญดังกล่าวน่าจะได้รับการนิพนธ์โดยกรมพระดำรงราชานุภาพ เนื้อความส่วนใหญ่กล่าวถึงพระมหากษัตริย์คุณที่กษัตริย์ในราชวงศ์จักรีช่วยให้พ้นจากอำนาจของพม่ามาอยู่ในความปกครองของไทยด้วยกันและทรงพระกรุณาทำนุบำรุงให้อยู่เย็นเป็นสุข จากนั้นเป็นพระราชดำรัสตอบของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าอยู่หัวทรงแสดงความยินดีในการจัดพิธีการต้อนรับพระองค์ และชี้แจงพระราชประสงค์ในการเสด็จ ครั้งนี้ว่าทรงต้องการเห็นภูมิลำเนาและสร้างความคุ้นเคยกับราษฎรรวมทั้งตรวจตราบ้านเมืองเพื่อประโยชน์ในการทำนุบำรุงพระราชอาณาเขตและประชาชนในสยามประเทศให้มีความสุขยิ่งขึ้น โดยพระองค์ทรงหวังว่าความเจริญที่จะเกิดขึ้นกับบ้านเมืองนั้นต้องอาศัยความตั้งใจของราษฎรซึ่งต้องช่วยกันทำนุบำรุงบ้านเมืองตามฐานะของตน จากนั้นทรงพระราชทานพระแสงศาสตราทุกเมืองเพื่อให้รักษาไว้เป็นที่สักการะต่างพระองค์และใช้ชูปทำน้ำพิพัฒน์สัตยา

น่าสังเกตว่าพระราชดำรัสตอบของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าอยู่หัว พระองค์ทรงใช้ประวัติศาสตร์การเข้ามาสวามิภักดิ์ของตระกูลเจ้าเจ็ดตนในการอธิบายการผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐและทรงเน้นถึงความเป็นเอกภาพทางเชื้อชาติตั้งพระราชดำรัสตอบในจังหวัดลำปาง ความว่า

“...เมืองนครลำปางก็เป็นเมืองสำคัญอันหนึ่งในพระราชอาณาเขตต์ ทั้งมีเรื่องประวัติเกี่ยวเนื่องกับพระราชวงศ์ของเราโดยเฉพาะ เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงรับความสวามิภักดิ์ของชาวมณฑลพายัพที่เมืองนครลำปางนี้ เป็นประณมเหตุที่บ้านเมืองทั้งมณฑลจะพ้นจากอำนาจของพม่ามารวมในประเทศสยามเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน...บ้านเมืองในประเทศของเราแต่ก่อนมาเมื่อยังกันดาร โดยทางคมนาคมจะไปมาถึงกันได้โดยยาก แม้รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้วความสมาคมคุ้นเคยในระวางชาวประเทศอันเดียวกันก็ย่อมยังเห็นห่าง จึงมักเข้าใจกันไปว่าเป็นชาวเมืองเหนือหรือชาวใต้ เป็นลาวหรือเป็นไทย ความจริงที่เป็นชาวประเทศอันเดียวกันและเป็นด้วยกันคือรู้สึกเป็นอันดับมา...เรามุ่งหมายจะทำนุบำรุงรักษาประโยชน์และความสุขของประชาชนในประเทศสยามให้ได้รับความยุติธรรม...ให้เสมอหน้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วทั้งพระราชอาณาเขตต์...”²⁷²

ในพระราชดำรัสตอบจังหวัดเชียงราย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระพุทธรูปศาสนาและความเป็น “ชาติไทย” เป็นสิ่งช่วยเชื่อมความสัมพันธ์ ความว่า

“...อันเมืองเชียงรายได้ถึงแม้อยู่ห่างไกล ชื่อเสียงย่อมปรากฏแก่ใจสาธุชนชาวสยามโดยมาก เพราะเหตุได้พบพระมหามณีนรัตนปฏิมากรแก้วมรกต ซึ่งเป็นมิ่งขวัญของกรุง

²⁷² หจข. สบ.2.46/6 การเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ คำถวายชัยมงคล พระราชดำรัสตอบ (7 มกราคม – 15 มีนาคม พ.ศ.2469), หจข. ร.7 บ.1.4/20 เสด็จเสียบมณฑลพิษณุโลกและพายัพ (7 มกราคม พ.ศ.2469 – 7 พฤษภาคม พ.ศ.2474)

รัตนโกสินทร์ณเมืองเชียงรายแต่เดิมมา อีกประการหนึ่ง เรื่องพงศาวดารไทยเราก็ปรากฏว่า
 แว่นแคว้นแดนเมืองเชียงรายนี้ เป็นมณฑลสถานอันชนชาติไทยได้เริ่มลงมาตั้งเป็นหลัก แล้วขยาย
 อานุกาพแผ่ไปจนได้ครอบครองทั่วทั้งสยามประเทศ เมืองเชียงรายจึงเป็นเมืองมีเกียรติปรากฏ
 ...²⁷³

ในจังหวัดเชียงใหม่พระองค์ทรงย้ายถึงวิกรมมของตระกูลเจ้าเจ็ดตนและยกย่องสกุลเจ้านายของ
 หัวเมืองล้านนาให้มียศเป็นเจ้า ทรงตั้งเตือนถึงธรรมเนียมในยุคปัจจุบันที่เน้นความรู้ความสามารถเพื่อ
 เข้าสู่ตำแหน่งในการบริหารบ้านเมือง ทรงย้ำว่าพระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินของราษฎรในมณฑล
 พายัพและกล่าวถึงความสามัคคีในการอยู่ร่วมกัน ความว่า

“...การที่ไทยในสยามประเทศสยามประเทศสามารถรวมกันได้ เพราะอาศัยพระบรมเด
 ชานุภาพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก...แต่สมควรจะยกย่องผู้เป็นหัวหน้าของ
 ชาวมณฑลพายัพในสมัยนั้นด้วย คือเจ้าเจ็ดตนอันเป็นต้นตระกูลวงศ์ของเจ้านายเมืองเชียงใหม่
 เมืองนครลำปางและเมืองลำพูน กับทั้งเจ้าเมืองน่าน...ด้วยเป็นสกุลคู่พระบารมีของพระบรมราช
 จักรวงศ์มาตั้งแต่ปฐมรัชกาล...แต่ประเพณีที่นิยมกันในปัจจุบันนี้ถือว่ายศศักดิ์อันมีโดยสกุล
 เป็นส่วนหนึ่ง ต่างกันกับตำแหน่งและอำนาจ...ถ้าไม่มีความสามารถเสมอผู้อื่น ก็มิได้รับ
 ตำแหน่งหรืออำนาจในราชการบ้านเมือง...

ท่านทั้งหลายที่ได้ยกย่องเกียรติยศในคำเชิญขวัญ ว่าตัวเราเป็นพระเจ้าแผ่นดินในพระ
 บรมราชจักรีวงศ์พระองค์แรก ซึ่งได้เสด็จมณฑลพายัพเมื่อราชาภิเษกแล้ว ให้ราษฎรได้โอกาส
 พบเห็นพระเจ้าอยู่หัวของตน...

ทุกวันนี้การไปมาค้าขายและการสมาคมเกี่ยวข้องกันในระวางนานาประเทศมีมากขึ้น
 ทุกที่ ประเทศใดปกครองบ้านเมืองเป็นระเบียบเรียบร้อยมั่นคงดีก็เป็นทีที่เคารพนับถือของ
 ประเทศอื่น ประเทศใดการปกครองแยกย้ายเป็นพวกเป็นเหล่าในประเทศอันเดียวกัน ก็มักเกิด
 วิวาทขัดข้องต่างๆ แม้ถึงเกิดภัยอันตรายก็มี...”²⁷⁴

จากพระราชดำรัสดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงใช้ประวัติศาสตร์การเข้ามาสวามิภักดิ์ใน
 การสร้างความชอบธรรมในการปกครองหัวเมืองล้านนา และพยายามสร้างความเป็นเอกภาพของชาติ
 โดยลบความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทยและลาวโดยอธิบายว่าราษฎรต่างเป็น “ชนชาติไทย” มาแต่อดีต
 แม้ว่าพระองค์เองยังทรงเรียกสกุลเจ้านายล้านนาว่าเป็นสกุล “ลาว” หรือในการเสด็จประพาสจังหวัดแพร่
 พระองค์ทรงเสด็จไปวางพวงมาลาอนุสาวรีย์พระยาชัยบุรีณข้าหลวงเมืองแพร่ที่เสียชีวิตจากกบฏเงี้ยว แต่

²⁷³ จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ (พระนคร: โสภณพิพิธธรรมานการ, 2474), หน้า 78.

²⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 109 – 111.

พระองค์ทรงไม่มีพระราชดำรัสถึงเรื่องนี้เนื่องจากมณฑลพายัพมีชาวเงี้ยวอาศัยอยู่มากและร่วมให้การต้อนรับพระองค์อย่างดีในทุกเมือง ดังนั้นเพื่อให้ราษฎรที่มีลักษณะต่างชาติต่างภาษาอาศัยอยู่ปะปนกันเกิดความสำนึกถึงความเป็นชาติร่วมกันจึงทรงเลือกที่จะเน้นย้ำว่าราษฎรทุกเชื้อชาติต่างเป็นพสกนิกรในพระราชอาณาเขตที่พระองค์ตั้งใจจะทำนุบำรุงให้อยู่อาศัยอย่างมีความสุขเสมอหน้ากัน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จกลับกรุงเทพฯ ทรงเรียกประชุมเสนาบดีสภา เรื่องการแต่งตั้งเจ้าผู้ครองนครในมณฑลพายัพและทรงเห็นว่าจังหวัดลำพูนไม่ควรแต่งตั้งเจ้าเมือง เนื่องจากอยู่ใกล้จังหวัดเชียงใหม่ ทั้งนี้ที่ประชุมมีความเห็นร่วมกันว่าจะไม่แต่งตั้งเจ้าเมืองลำปางและหากเมืองใดว่างเจ้าผู้ครองนครจะไม่มีการแต่งตั้งอีกต่อไป โดยจะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตามความดีความชอบทางราชการเพื่อเปลี่ยนให้เมืองนั้นๆ เป็นเหมือนหัวเมืองชั้นในทั้งหมด กรณีที่มีการเลื่อนชั้นของเจ้านายขึ้นเป็นเจ้าอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ที่ประชุมเห็นว่าต่อไปถ้าพ่อและแม่เป็นเจ้าลูกจึงได้เป็นเจ้า²⁷⁵ จากกรณีที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เจ้านายได้ทำราชการตามความรู้ความสามารถทำให้เมื่อเสนา 6 ตำแหน่งในเมืองใดว่างลง เช่น เสนามหาดไทยจังหวัดลำพูน เสนาวังจังหวัดลำปางว่างลงในเดือนธันวาคมพ.ศ.2470 จึงไม่มีการแต่งตั้งเจ้านายขึ้นดำรงตำแหน่ง²⁷⁶ ดังนั้นตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครที่ได้รับเงินพระราชทานเป็นรายปีจึงสิ้นสุดไปตามตัวบุคคล และเจ้านายที่เคยมีหน้าที่ในเสนา 6 ตำแหน่งจึงถูกยกเลิกเช่นกัน

ภายหลังการเสด็จประพาสมณฑลพายัพ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์สร้างพระราชวังเพื่อแปรพระราชฐานที่จังหวัดเชียงใหม่ โดยพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงถวายที่ดินซึ่งเป็นมรดกตกทอดบริเวณบ้านท่าตันป็นด้านตะวันตกริมแม่น้ำปิงห่างจากตัวเมือง 2 กิโลเมตร การนี้โปรดให้พระประสารพันธุกิจ เกษตรมณฑลและเจ้าบุรีรัตน์ ผู้ช่วยปลัดมณฑลพายัพดูแล²⁷⁷ แต่เนื้อที่กว้างไม่พอสำหรับสร้างพระราชวังจึงมีการจัดซื้อเพิ่มโดยเวนคืนที่จำนวน 99 ไร่ซึ่งรวมถึงสุเหร่าแขก²⁷⁸ อย่างไรก็ตามพระราชวังดังกล่าวไม่ได้รับการสร้างขึ้นโดยผู้วิจัยไม่พบเอกสารที่กล่าวถึงเรื่องนี้เพิ่มเติม

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ทำศิลาจารึกไปปักไว้ที่เมืองเชียงแสน เพื่อเป็นที่ระลึกในคราวเสด็จพระราชดำเนินฝ่ายเหนือ โดยพระองค์ทรงเห็นว่าการเสด็จครั้งนี้เป็นเรื่องสำคัญในประวัติศาสตร์เพราะกษัตริย์สยามน้อยองค์ที่ได้ทรงเสด็จขึ้นไป ที่เคยไปมาแต่อดีตมีแต่การสงครามเท่านั้น แต่ในช่วงเวลาที่พระองค์เสด็จไปนั้นเป็นช่วงที่มณฑลพายัพมีความเจริญรุ่งเรืองมากกว่า

²⁷⁵ หจข. ๑.7 ๑๓.2/6 เรื่องตั้งเจ้าประเทศราชในมณฑลพายัพ (20 มีนาคม พ.ศ.2468 – 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469)

²⁷⁶ หจข. ๑.7 ๓.3/1 ตั้งย้ายตำแหน่งข้าราชการกระทรวงมหาดไทย (4 พฤศจิกายน พ.ศ.2468 – 2 มีนาคม พ.ศ. 2470)

²⁷⁷ ศรีเชียงใหม่, 1 – 6 (ฉบับเบิกโรง), 2470: 44.

²⁷⁸ หจข. ๑.7 ๓.28/6 สร้างพระราชวังที่เชียงใหม่ (8 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2470)

100 ปี ทั้งนี้ด้วยพระเดชพระคุณของกษัตริย์สยามและความซื่อสัตย์จงรักภักดีของบรรดาเจ้านายและราษฎร การเสด็จครั้งนี้จึงควรจารึกให้ปรากฏตามโบราณราชประเพณีดังที่กษัตริย์ราชพระองค์ก่อนๆ ได้ทรงทำมา ดังนั้นพระองค์โปรดฯ ให้ประดิษฐานศิลาจารึกไว้ 2 แห่งคือที่วัดพระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูนและที่อำเภอเชียงแสน การนี้โปรดฯ ให้กรมพระดำรงราชานุภาพเป็นผู้ร่างและออกแบบจารึก

กรมพระดำรงราชานุภาพทรงออกแบบจารึกดังกล่าวให้มีลักษณะคล้ายศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง และใช้ภาษาโบราณในการแต่งโดยตั้งชื่อว่า “จารึกเสด็จเลียบมณฑลพายัพ” เนื้อความโดยรวมย่อให้เห็นถึงวีรกรรมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งทรงนำทัพรบชนะพม่าและรวมเอาดินแดน “ไทย” ซึ่งหมายถึงล้านนาและสยามเข้าไว้ด้วยกัน รวมทั้งสรรเสริญการที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระอุตสาหะเสด็จมณฑลพายัพเพื่อเพิ่มพูนความจงรักภักดีของราษฎรที่อยู่ชายพระราชอาณาเขต ความว่า

“...จำเดิมแต่ในรัชกาลที่ 1 เป็นเวลาประเทศพม่ากำลังมากพยายามจะเอาไทยไว้ในอำนาจ...พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก...เที่ยวรบพุ่งเข้าศึกจนมีชัยชนะ สามารถรวบรวมดินแดนถิ่นฐานของไทยไว้ด้วยกันได้ในประเทศสยามเป็นอันมาก...แต่บัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว...มีพระราชประสงค์จะเสด็จไปตรวจการปกครองหัวเมืองให้ทรงทราบสุขทุกข์ของอาณาประชาราษฎร์ ทรงพระราชดำริว่าถ้าเสด็จไปยังมณฑลพายัพก่อนจะสมควรกว่าแห่งอื่น ด้วยมณฑลนี้แต่เดิมหนทางกันดาร...แต่บัดนี้อาจเสด็จได้โดยสะดวก ด้วยมีทางรถไฟแลทางหลวงจะไปมาได้ไม่ช้าวัน...ทรงพระอุตสาหะเสด็จไปถึงมณฑลพายัพจะเป็นประโยชน์มาก ทั้งในการปกครองบ้านเมืองและเพิ่มพูนความสามัคคีของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินซึ่งอยู่ห่างไกลตลอดจนถึงชายพระราชอาณาเขตทางทิศนั้น...”²⁷⁹

“จารึกเสด็จเลียบมณฑลพายัพ” นี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยมากโดยโปรดให้กรมรถไฟหาศิลาามาทำจารึก สำหรับที่ประดิษฐานจารึกกรมพระดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าควรประดิษฐานไว้ที่ท้ายจระนำวิหารหลวงวัดพระธาตุหริภุญไชยเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จประทับในคราวสมโภชวัด อีกหลักหนึ่งประดิษฐานไว้ที่วัดพระเจ้าล้านทอง กลางเมืองเชียงแสน โดยพระองค์เกรงว่าการปักจารึกไว้ที่ริมแม่น้ำอาจถูกน้ำเซาะตลิ่งพังและไม่มีผู้ดูแลอาจเกิดความเสียหาย²⁸⁰

ในการเสด็จประพาสวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับเป็น “เค้านาน” หรือประธานในการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถและหอธรรม (หอไตร) วัดพระสิงห์ เมื่อเสด็จ

²⁷⁹ หจช. ร.7 บ.4/20 ทำศิลาจารึกไปปักที่เชียงแสน (22 กรกฎาคม พ.ศ.2470 - 10 มิถุนายน พ.ศ.2472)

²⁸⁰ เรื่องเดียวกัน

กลับกรุงเทพฯ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงให้หม่อมเจ้า อนุชาติ สุขสวัสดิ์ ภัณฑรักษ์ใหญ่จาก พิพิธภัณฑสถานพระนครผู้ชำนาญการด้านงานสถาปัตยกรรมไปตรวจสอบและเสนองบประมาณในการ ซ่อมแซมรวม 28,500 บาท ต่อมาพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงมีหนังสือชี้แจงอย่างเกรงพระทัยว่าให้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวบริจาคเป็นค่าทานเพียง 1,000 บาทน่าจะเพียงพอ โดยส่วนที่ เหลือพระราชชายาเจ้าดารารัศมีจะทรงช่วยเรียไร้เจ้านาย พ่อค้าและราษฎรช่วยกันซ่อมแซม

ท้ายที่สุดพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เงินจากพระคลังข้างที่รวม 10,500 บาท ในการปฏิสังขรณ์วัดพระสิงห์ การนี้กรมพระดำรงราชานุภาพทรงเสนอให้มีการประกาศพระราชกุศลใน ครั้งนี้ด้วย ความว่า “...การที่จะทรงบริจาคพระราชทรัพย์ในการซึ่งกล่าวมานี้ก็เป็นพระราชกุศลอัน ควรจะเปิดเผย ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าถ้าพระราชทานเนื่องในการเฉลิมพระชันษาในปีนี้จะเหมาะดี แลเมื่อ ปฏิสังขรณ์เสร็จแล้วควรจะทำศิลาจารึกไปประดับไว้ด้วย...”²⁸¹ นับเป็นกุศโลบายประการหนึ่งเพื่อให้ ราษฎรในมณฑลพายัพมีความยินดีในการที่กษัตริย์จากราชวงศ์จักรีได้ร่วมปฏิสังขรณ์วัดสำคัญ คู่บ้านคู่เมือง โดยจารึกที่โปรดให้ทำจะเป็นประกาศพยานที่แสดงถึงพระมหากรุณาธิคุณของ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลจากการเสด็จประพาสมณฑลพายัพ ทำให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแน่ว พระทัยที่จะไม่แต่งตั้งเจ้าผู้ครองนครอีกต่อไป โดยมีพระราชประสงค์ที่จะเปลี่ยนให้มณฑลพายัพมีการ ปกครองเหมือนมณฑลอื่นๆ ในพระราชอาณาเขต และเนื่องจากครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่พระมหากรุณาธิคุณจาก สยามเสด็จประพาสมณฑลพายัพจึงมีการเตรียมพิธีการที่ยิ่งใหญ่และเกี่ยวข้องกับคนทุกกลุ่ม ไม่ว่าจะ เป็นเจ้านาย ราษฎรและชาวต่างชาติอื่นๆ ทั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นพระประมุขของ ราษฎรในมณฑลพายัพซึ่งได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของสยามโดยสมบูรณ์

การอุปถัมภ์เจ้านายฝ่ายเหนือของสยาม

ในรายงานการตรวจราชการมณฑลพายัพของเจ้าพระยามรราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย นอกจากเสนอให้มีการส่งเสริมทำนุบำรุงการทำมาหากินของราษฎรแล้วยังเสนอให้มีการทบทวนดูแล ผลประโยชน์ของบรรดาเจ้านาย ความว่า

“...หลักวิธีการปกครองหัวเมืองบางท้องถิ่นแตกต่างกันด้วยฐานะแลด้วยลักษณะ แห่งชาติของพลเมืองนั้น ข้อสำคัญที่จะให้เป็นความเรียบร้อย จักต้องอยู่ด้วยวิธีผ่อนผัน ประกอบด้วยความฉลาดไหวพริบของผู้บังคับบัญชาการในท้องถิ่น ถ้าหากว่าจักดำเนินการ อย่างใดอย่างหนึ่งให้ได้ประโยชน์ตามที่รัฐบาลพึงประสงค์ แต่ไม่ทำให้เป็นการชอกช้ำแก่พวก

²⁸¹ หจข. ร.7 ศ.9.1/8 ปฏิสังขรณ์วัดพระสิงห์ จ.เชียงใหม่ (24 สิงหาคม พ.ศ.2470 – 5 มีนาคม พ.ศ.2471)

เจ้านายหรือพระยาเมืองทั้งที่เป็นที่นิยมนับถือแก่ประชาชนพลเมืองทั่วไปแล้ว ก็นับว่าการปกครองในท้องที่เช่นนั้นเป็นไปอย่างดี...

เรื่องประโยชน์และความชอบธรรมในข้อนี้แยกได้เป็น 2 สถานคือ ประโยชน์แลความชอบธรรมอันเกี่ยวแก่เจ้าผู้ครองนครหรือบุตรหลานอย่างหนึ่ง ประโยชน์แลความชอบธรรมของประชาชนพลเมืองอย่างหนึ่ง

ประโยชน์ที่เกี่ยวแก่เจ้าผู้ครองนครหรือวงศ์ตระกูลของเจ้านั้น เป็นเรื่องที่ต้องสั่งให้เห็นแก่เจ้านายแลพวกประชาชนทั่วไป ว่ารัฐบาลของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้เอาใจใส่ประคับประคองยกย่องอยู่พอควรแก่ฐานะ ไม่ได้บีบคั้นหรือทำลายล้างเกียรติยศอย่างหนึ่งอย่างใด กล่าวคือ

1 ยังจำเป็นที่รัฐบาลจักต้องให้ผลประโยชน์แก่เจ้าผู้ครองนครและบุตรหลานโดยพระมหากษัตริย์คุณตามควรแก่คุณานุรูปแลความดีความชอบในราชการ แลทั้งได้รับพระราชทานพอเพียงที่จะ เป็นความปิติยินดี แลพอที่จะรักษาเกียรติให้เป็นไป ไม่ใช่เดือนละ 30 หรือ 35 บาทอย่างพระยารัตนเขตรเมืองเชียงรายได้

2 เสนา 6 ตำแหน่งนั้นเห็นด้วยเกล้าฯ ว่ายังไม่ใช่เวลาที่จะเลิกถอนยังคงไว้ก่อน เพื่อเปิดโอกาสให้เจ้านายพื้นเมืองเห็นว่ายังมีช่องทางสำหรับตนซึ่งทรงพระกรุณาในตัว ตำแหน่งเสนา 6 ตำแหน่งนี้มีจำนวนเงินที่จะต้องจ่ายปีหนึ่งก็ไม่มากมายเท่าใดนัก ถึงจะบกพร่องในส่วนบุคคล ไม่เป็นประโยชน์ต่อทางการ ก็ยังมีส่วนที่จะทำให้อุบัติบุคคลบางพวกที่ยังคงเคารพนับถือเจ้านายของเขาอยู่เห็นว่รัฐบาลได้กรุณาประคับประคองยกย่องตามเดิม แลถ้าหากว่าพวกเสนาเหล่านี้มีความตั้งใจช่วยเหลือด้วยแล้ว ก็คงจะเป็นประโยชน์แก่ราชการอย่างอื่น ๆ อีกได้...²⁸²

นับตั้งแต่สยามโอนอำนาจการให้สัมปทานทำไม้จากบรรดาเจ้านายมาไว้ที่กรมป่าไม้และประกาศใช้พระราชบัญญัติการปกครองท้องที่โดยแต่งตั้งตำแหน่งทางการปกครองทุกระดับให้เป็นข้าราชการของสยาม ประกอบกับการเรียกเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์และอากรค่านา ทำให้ฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจของบรรดาเจ้านายตกต่ำลงอย่างมาก โดยสยามมีนโยบายที่เด่นชัด 3 ประการที่จะยกฐานะของบรรดาเจ้านายได้แก่ หนึ่ง ส่งเสริมการศึกษาให้มีความรู้ในการทำราชการ สอง การให้เงินเดือนประจำตำแหน่งและ สาม การให้สิทธิในการทำป่าไม้

ในด้านการส่งเสริมให้การศึกษา มีการจัดตั้งโรงเรียนตัวอย่างประจำเมืองและให้โอกาสกับบุตรหลานของเจ้านายและข้าราชการสยามได้มีโอกาสในการเล่าเรียนก่อน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

²⁸² หจข. ๖.6 ม.3.3/1 เจ้าพระยาอมรรตเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตรวจราชการหัวเมืองภาคเหนือ (22 มีนาคม พ.ศ.2465 - 14 กันยายน พ.ศ.2466)

มณฑลเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในการอุปถัมภ์เจ้านายด้วยการจัดตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวงขึ้นที่เมืองเชียงใหม่

แนวพระราชดำริของพระองค์ในการจัดตั้งโรงเรียนนี้เพื่อให้เป็นโรงเรียนต้นแบบในการฝึกหัดเด็กผู้ชายให้เป็นพลเมืองดี มีความซื่อสัตย์สุจริต เป็นสุภาพบุรุษและพร้อมที่จะรับใช้ชาติในอนาคต โดยมีต้นแบบมาจากโรงเรียนกินนอนจากประเทศอังกฤษ²⁸³ และโปรดฯ ให้พระยาบริหารราชมานพและพระราชครูณรัักษ์ ขึ้นไปดูสถานที่ตั้งโรงเรียนพร้อมทั้งหม่อมเจ้าบวรเดช อุปราชมณฑลภาคพายัพในพ.ศ. 2459 โดยได้สถานที่บริเวณเชิงเขาต้นน้ำห้วยแก้วซึ่งเดิมเป็นป่ารกและดิ่งงปรมาณจากโรงเรียนราชวิทยาลัย กระทรวงธรรมการมาใช้จัดสร้างอาคารเรียนเบื้องต้น 65,654 บาท ในช่วงของการก่อสร้างโรงเรียนมีการตั้งงบประมาณจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวงกรุงเทพฯ มาใช้อีกราว 2 หมื่นกว่าบาทและงบประมาณคลังข้างที่อีกส่วนหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์พระราชทานเงินอุดหนุนเป็นรายปีอีกปีละ 67,240 บาทจนกว่าโรงเรียนจะมีรายได้เพียงพอเลี้ยงตัวเองได้ โดยเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติทรงคำนวณงบประมาณในการสนับสนุนไว้ปีละ 30,000 บาทโดยคิดจำนวนเด็กไว้ที่ 60 คน²⁸⁴

ในการคัดเลือกเด็กเข้าเรียนเน้นรับบุตรหลานของเจ้านายและข้าราชการสยามเป็นกลุ่มแรก จากนั้นจึงเป็นลูกของบรรดาพ่อค้าที่มีฐานะดี²⁸⁵ โรงเรียนแห่งนี้เป็นโรงเรียนประจำรับเด็กชายอายุ 6 ปีขึ้นไปโดยไม่จำกัดอายุ มีเครื่องแบบนักเรียนที่เป็นมาตรฐานเดียวกับกรุงเทพฯ ใช้หลักสูตรจากกระทรวงธรรมการและเป็นต้นแบบในการเผยแพร่กิจการมลูกเสือในมณฑลพายัพ จากการสัมภาษณ์ศิษย์เก่าโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ของ วัชระ สินธุประมา พบว่าโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่มีความพร้อมในด้านอาคารสถานที่อย่างมากคือนอกจากจะมีตัวอาคารเรียนแล้วยังมีหอพักแยกเป็นคณะ โรงอาหาร โรงพยาบาล สนามกีฬา โรงพลศึกษา โรงซ้อมดนตรี หอประชุม ตู้โทรศัพท์ สถานีตำรวจและคูที่มีนักโทษซึ่งถูกนำมาใช้แรงงานภายในโรงเรียน และมีบ้านพักครูอาศัยในบริเวณเดียวกัน²⁸⁶

²⁸³ จมื่นอมรรตุนารักษ์, พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 7 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2513), หน้า 91 – 129., หน้า 116 – 117.

²⁸⁴ หจช. ร.6 ศ.4/17 โรงเรียนมหาดเล็กหลวงมณฑลพายัพ (12 มิถุนายน พ.ศ.2459 – 3 มีนาคม พ.ศ. 2468), หจช. ศ.56/78 นายดาพราศรี สิงหนนต์ ฑูลเกล้าฯ ถวายฎีกาขอใช้ที่โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่เดิมสำหรับเป็นที่ผสมสัตว์ (12 พฤษภาคม – 21 มิถุนายน พ.ศ.2478)

²⁸⁵ ดูตัวอย่างรายชื่อผู้ที่เข้ารับการศึกษานในโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ได้จาก ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง, เพ็ชรลานนา เล่ม 2 (เชียงใหม่: นอร์ทเทิร์น ฟรันทิง, 2538), หน้า 204 – 211.

²⁸⁶ Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand”, p.158 – 159., หจช. ศ.56/70 กรมบัญชาการกลางมหาดเล็ก ขอเงินซ่อมแซมเรือนและโรงเรียนมหาดเล็กหลวงซึ่งต้องลมพายุพัดเสียหาย (7 พฤษภาคม – 30 สิงหาคม พ.ศ.2463)

ในด้านครูผู้สอน มีการคัดเลือกอย่างดีโดยมีหลวงวิเศษศุภวัฒน์ เป็นครูใหญ่ผู้ปฏิบัติหน้าที่ต่างประเทศและครูอีก 9 คนล้วนแล้วแต่มีวุฒิทางการศึกษาอย่างดีโดยสอบผ่านครูประกาศนียบัตรต่างประเทศ ประกาศนียบัตรชั้นมูล ชั้นประถมและชั้นมัธยมศึกษามาแล้วทั้งสิ้น²⁸⁷ เมื่อมีการขยายการศึกษาจนถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 8 มีการขอครูชั้นดีจากกรมศึกษาธิการ เช่น โรงเรียนสวนกุหลาบมาประจำที่เมืองเชียงใหม่ โดยขณะนั้นครูที่มีความสามารถสอนในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 8 ในกรุงเทพฯ ยังมีไม่เพียงพอ²⁸⁸ เห็นได้ว่าโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ได้รับการสนับสนุนปัจจัยต่างๆ ทำให้มีความพร้อมอย่างมากทั้งในด้านอาคารสถานที่และครูผู้สอน

ในด้านการเรียนการสอน โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่น่าจะมีการถอดแบบมาจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวงกรุงเทพฯ คือเวลาเรียนจันทร์ถึงเสาร์ เข้าเรียนตั้งแต่ 8.30 – 15.30 น. เรียนวิชาทั่วไปตามหลักสูตรกระทรวงธรรมการ เช่น ภาษาอังกฤษ ภูมิศาสตร์ คำนวณ ฯลฯ มีการฝึกกิจกรรมลูกเสือ กีฬา ดนตรีและอื่นๆ อีกทั้งมีโอกาสเดินทางมากรุงเทพฯ เพื่อฝึกลูกเสือร่วมกันและเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว²⁸⁹ ในด้านของรายได้นอกจากได้รับการสนับสนุนจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติปีละ 30,000 บาท ยังมีการเรียกเก็บค่าเล่าเรียนจากผู้ปกครองด้วยส่วนหนึ่งแต่เชื่อว่าไม่เพียงพอต่อการบริหารจัดการ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชทานเงินพระคลังข้างที่อีกจำนวน 22,500 บาทต่อปี²⁹⁰

ในพ.ศ.2463 กรมหลวงนครราชสีมา เสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ ทรงรายงานว่าเป็นโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่เป็นโรงเรียนที่ดีที่สุดในมณฑลพายัพ มีนักเรียน 106 คนเป็นบุตรหลานของเจ้านายและลูกผู้ดีแต่พระองค์ทรงเสียพระทัยที่นักเรียนส่วนใหญ่เป็นบุตรหลานของสามัญชนมากกว่า เข้าใจว่าระเบียบที่เข้มงวดของโรงเรียนกินนอนเช่นโรงเรียนมหาดเล็กหลวงนี้²⁹¹ ทำให้บุตรหลานของเจ้านายซึ่งไม่คุ้นชินกับระเบียบ ซึ่งหากทำผิดจะถูกลงโทษด้วยการเขียนตีจนทำให้ไม่มาเรียนในที่สุดนักเรียนส่วนใหญ่จึงเป็นบุตรหลานของข้าราชการสยามและพ่อค้าเงินที่เห็นประโยชน์ของการศึกษาแบบสมัยใหม่

²⁸⁷ หจข. ศ.54.9/1 อนุญาตให้ดำรงโรงเรียนมหาดเล็กหลวง จ.เชียงใหม่ให้คงอยู่ต่อไป (3 พฤษภาคม พ.ศ. 2461 – 25 มิถุนายน พ.ศ.2462)

²⁸⁸ หจข. ศ.56/65 กรมมหาดเล็ก ขอร้องอำมาตย์เอก เทียบ ไปเป็นอาจารย์โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2461 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2462)

²⁸⁹ หจข. ศ.56/73 กรมมหาดเล็กหลวง ขอครูประกาศนียบัตรต่างประเทศ 1 นาย และส่งนายตั้งฮี้ไปเป็นครู (20 เมษายน – 15 พฤษภาคม พ.ศ.2465), หจข. ร.6 ศ.4/17 โรงเรียนมหาดเล็กหลวงมณฑลพายัพ (12 มิถุนายน พ.ศ.2459 – 3 มีนาคม พ.ศ. 2468)

²⁹⁰ หจข. ร.6 ศ.4/17 โรงเรียนมหาดเล็กหลวงมณฑลพายัพ (12 มิถุนายน พ.ศ.2459 – 3 มีนาคม พ.ศ.2468)

²⁹¹ หจข. ร.6 ม.27/10 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ. 2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ยกเลิกโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่และทรงเห็นว่าโรงเรียนแห่งนี้ “...ไม่รุ่งเรืองสมพระราชประสงค์...” ประกอบกับการขาดแคลนพระราชทรัพย์ในสมัยของพระองค์ โดยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยมีพระราชดำริที่จะปิดโรงเรียนแห่งนี้ลงตั้งแต่ทรงมีพระชนม์ชีพ โรงเรียนดังกล่าวจึงได้ปิดตัวลงในเดือนธันวาคมพ.ศ.2468²⁹² โดยบริจาควัสดุอุปกรณ์บางส่วน เช่น เตียงนอน หีบไม้สำหรับใส่เครื่องใช้ส่วนตัว โต๊ะ เก้าอี้ ฯลฯ ให้กับโรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑลพายัพ²⁹³ ดังนั้นความพยายามส่งเสริมให้บุตรหลานของบรรดาเจ้านายได้รับการศึกษาอย่างดีเพื่อให้ความรู้ในการแข่งขันเข้ารับราชการหรือประกอบธุรกิจอื่นๆ เพื่อพียงฐานะของตนเองไว้จึงไม่เป็นผล

ในด้านการให้เงินเดือนประจำตำแหน่งซึ่งมีทั้งตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครและเสนา 6 ตำแหน่ง รัฐบาลสยามยังคงมีนโยบายจ่ายค่าตอบแทนจนกระทั่งเจ้าองค์นั้นถึงแก่กรรมแต่มีการปรับลดลงตามฐานะ โดยเมืองเชียงใหม่เมื่อเจ้าอินทวโรธถึงแก่พิราลัยในพ.ศ.2452 รัฐบาลสยามได้ปรึกษากำหนดเงินเดือนให้กับเจ้าแก้วนรวิรุ (ภาพที่ 37) โดยเห็นว่าไม่ควรตั้งผลประโยชน์เท่าเจ้าอินทวโรธที่ได้รับเดือนละ 20,000 บาท ในขณะที่เจ้าแก้วนรวิรุรักษาการเมืองเชียงใหม่ได้รับเงินเดือน 5,000 บาท เมื่อได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองได้เพิ่มเป็น 10,000 บาท ภายหลังเจ้าแก้วนรวิรุได้ร้องขอขึ้นเงินเดือนโดยให้เหตุผลว่าไม่มีผลประโยชน์ในทางอื่นและต้องเกื้อหนุนคนในตระกูลให้ตั้งตัวได้ อีกทั้งต้องใช้เงินในการสาธารณกุศล บำรุงศาสนาและรับรองแขกบ้านแขกเมืองทั้งนี้เพื่อรักษาเกียรติยศให้สมฐานะเจ้าผู้ครองนคร เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับทราบโปรดฯ ให้สอบค่าตอบแทนและค่าแรงแทนเกณฑ์ที่เก็บได้จากเมืองเชียงใหม่ เมื่อพบว่ามีพอที่จะเพิ่มเงินเดือนให้ได้จึงเพิ่มให้อีกเป็น 12,000 บาท ต่อเดือน ซึ่งในขณะนั้นเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต เมืองลำปางได้ 15,000 บาท เจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เมืองลำพูน 3,500 บาท เจ้ามหาพรหมสุรธาดาเมืองน่าน 3,600 บาท²⁹⁴ ในพ.ศ.2470 เจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้าเมืองลำพูนได้ทำจดหมายกราบบูกลฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อขอพระราชทานเพิ่มเงินค่าตอบแทนประจำตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครโดยให้เหตุผลว่าบ้านเมืองเจริญขึ้นมากข้าวของแพง อีกทั้งต้องดูแลคนในตระกูล ต้อนรับแขกเมืองและส่งบุตรหลานเรียนทั้งในประเทศและต่างประเทศรวม 6 คน ทำให้จำนวนที่รับพระราชทานเดือนละ 3,500 บาทไม่เพียงพอ โดยขอพระราชทานเพิ่มเป็นเดือนละ 5,000 บาท เรื่องดังกล่าวได้เข้าสู่ที่ประชุมอภิมนตรีและมีความเห็นให้เพิ่มอีกเดือนละ 500 บาทตามจำนวนค่าต่อที่รัฐบาลเก็บได้

²⁹² หจข. ๖.6 ศ.4/17 โรงเรียนมหาดเล็กหลวงมณฑลพายัพ (12 มิถุนายน พ.ศ.2459 – 3 มีนาคม พ.ศ.2468)

²⁹³ หจข. ศ.56/78 โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ ให้สิ่งของเครื่องใช้แก่โรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑลพายัพ (18 กุมภาพันธ์ – 22 มีนาคม พ.ศ.2468)

²⁹⁴ หจข. ๖.6 ศ.11/1 เงินเดือนเจ้าแก้วนรวิรุ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ (21 มกราคม พ.ศ.2452 – 25 พฤษภาคม พ.ศ.2464)

ภาพที่ 37 เจ้าแก้วนรรัฐ

ที่มา: [Online] Accessed 15 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://thungsieo.blogspot.com>

ทั้งนี้ฐานะทางการเงินของรัฐบาลสยามในต้นทศวรรษที่ 2480 เองไม่ดีขึ้นโดยพ.ศ.2471 รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติบำเหน็จบำนาญข้าราชการพลเรือนเพื่อเกษียณข้าราชการที่มีอายุครบ 55 ปีเพื่อลดค่าใช้จ่าย การนี้ได้มีการพิจารณาถึงตำแหน่งทางราชการของเจ้านายในมณฑลพายัพด้วย โดยกรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นทรงปรึกษาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยอ้างถึงมาตรา 8 ในพระราชบัญญัติที่ให้ปลดข้าราชการอายุ 55 ปี แต่ทรงเห็นว่าในมณฑลพายัพเป็นมณฑลที่มีความพิเศษต่างจากมณฑลอื่นๆ โดยมีข้าราชการที่รับเงินเดือนรัฐบาล 2 ประเภทคือ หนึ่ง ข้าราชการสามัญทั่วไปที่ใช้วิธีสอบคัดเลือก และ สอง ตำแหน่งตามนโยบายทางการปกครองซึ่งได้แก่ตำแหน่งเจ้าผู้ครองนคร พ่อเมือง เค้านามหลวงและ เสนาต่างๆ โดยตำแหน่งดังกล่าว

“...เป็นตำแหน่งที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นไว้เฉพาะเจ้านายพื้นเมือง ไม่เกี่ยวแก่บุคคลอื่น เพื่อเป็นทางทะนุบำรุงยกย่องวงศ์ตระกูล เชื้อสายเจ้าพื้นเมืองซึ่งยังมีตัวที่สมควรจะได้รับพระมหากรุณาสืบไป แม้จะกระทำความดีมีความชอบอย่างไร ก็ยกย่องเลื่อนฐานะขึ้นในทางпенเจ้า เช่น เจ้าราชสัมพันธ์ เจ้าราชภาติกงวงศ์ ฯลฯ เป็นต้น ไม่เกี่ยวแก่ศักดิ์ขุนนาง กระทรวงมหาดไทยยึดหลักอยู่ว่าเจ้านายพวกนี้ยังมีอายุอยู่ตราบใด ก็ให้คงตำแหน่งรับพระราชทานเงินเดือนเป็นเบี้ยเลี้ยงชีพตลอดไป ไม่ได้มุ่งหมายต่อการงานที่ทำ...”²⁹⁵

²⁹⁵ หจข. สบ.2.42/234 เงินเดือนข้าราชการบางตำแหน่งในมณฑลพายัพ (10 – 19 ธันวาคม พ.ศ.2472)

ซึ่งรัฐบาลได้ยึดถือนโยบายดังกล่าวมาโดยตลอดตั้งแต่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือพ.ศ.2443 จนถึงพ.ศ.2472 เจ้านายในมณฑลพายัพยังคงมีตำแหน่งพิเศษในทางราชการจำนวน 5 ตำแหน่ง ได้แก่ เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ เสนาวัง จังหวัดเชียงใหม่ เจ้าราชวงศ์ เสนาค้าง จังหวัดเชียงใหม่ เจ้าราชบุตร รองเสนามหาดไทย จังหวัดเชียงใหม่ เจ้าราชภาคิวงศ์ เสนานา จังหวัดลำพูนและพญาพิศาลฮ่องสอนกิจ พ่อเมืองแม่ฮ่องสอน แม้แต่เจ้าราชวงศ์ เมืองลำปาง ซึ่งรับเงินเดือนในตำแหน่งตำรวจภูธรและมีอายุ 55 ปี รัฐบาลยังคงให้ดำรงอยู่ในตำแหน่งนี้โดยไม่ปลดออกเหมือนข้าราชการทั่วไป²⁹⁶

ในกรณีของเจ้านายที่รับราชการมีความดีความชอบ มีการพระราชทานเบี้ยเลี้ยงชีพเหมือนข้าราชการอื่นๆ เช่น เจ้าราชภาคินัย (เจ้าน้อยเมืองขึ้น) เสนายุติธรรมจังหวัดเชียงใหม่ทูลขอลาออกจากราชการเนื่องจากป่วยและขอพระราชทานเบี้ยเลี้ยงตำแหน่งเสนาายุติธรรม โดยประวัติของเจ้าราชภาคินัยเป็นตัวอย่งที่น่าสนใจในการเข้ารับราชการสยามและประสบความสำเร็จในหน้าที่การงานซึ่งนับว่ามีเจ้าน้อยองค์ที่สามารถทำได้ โดยเจ้าราชภาคินัยเข้าเรียนหนังสือเมืองและหนังสือไทยที่โรงเรียนปรีณสร้อย แอลส์คอลลิจ ในสมัยที่พระยาทรงสุรเดชเปิดโรงเรียนสอนราชการในจวนข้าหลวงเจ้าราชภาคินัยได้สมัครเข้าเรียนด้วย ต่อมาได้ลงมาที่กรุงเทพฯ ในคราวรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับจากยุโรปในพ.ศ.2440 และได้เข้าเรียนราชการกระทรวงมหาดไทยจนสอบไล่หน้าที่ราชการผ่านทุกแผนก เมื่อกลับไปเมืองเชียงใหม่ได้ฝึกงานในออฟฟิศหลวงจนเลื่อนขั้นเป็นปลัดอำเภอ นายอำเภอและเป็นข้าหลวงบริเวณ ต่อมาเจ้าราชภาคินัยสมัครเข้าเรียนกฎหมายและฝึกงานที่กรมบัญชาการกระทรวงยุติธรรมเพื่อฝึกกระเปียบศาลแพ่ง ศาลอาญาและศาลโปริสภาจนรับตำแหน่งเสนาายุติธรรมในเมืองเชียงใหม่ตั้งแต่พ.ศ.2456 ในสมัยพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ และเลื่อนขั้นตามลำดับของเจ้านายจากเจ้าทักษิณิกดิ์เป็นเจ้าราชภาคินัย นอกจากนี้ยังมีงานพิเศษคือช่วยคุมตำรวจออกจับผู้ร้าย เภณท์คนรักษากำแพงเมืองและได้ส่วนผู้ร้ายเงี้ยว รวมทั้งรับหน้าที่เป็นผู้พิพากษาเมืองแพร่ คราวละ 8 วันในพ.ศ.2449 และพ.ศ.2452 และไม่เคยมีเรื่องเสียหายทางราชการ

กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ผู้สำเร็จราชการแทนพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะนั้น ทรงเห็นว่าการแต่งตั้งเจ้าราชภาคินัยเป็นเสนาายุติธรรมในครั้งนี้ เป็นไปตามข้าราชการสามัญโดยเลื่อนขั้นขึ้นตามลำดับไม่ใช่การตั้งให้เป็นเกียรติยศเหมือนเจ้านายในเสนา 6 ตำแหน่งองค์อื่นๆ ดังนั้นจึงควรให้เบี้ยบำนาญแบบข้าราชการสามัญ ทั้งนี้มีเจ้านายอีก 2 องค์ที่รับราชการในตำแหน่งเสนายุติธรรมคือเจ้าอุตรการโกศล เมืองน่านและเจ้าบุรีรัตน์ เมืองลำปาง เมื่อกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินทรงพิจารณาเงินเดือนของเจ้าราชภาคินัยแล้วพบว่ารับเงินเดือนๆ ละ 400 บาทซึ่งมากกว่าเจ้าองค์อื่นๆ ที่ได้ราวเดือนละ 200 – 334 บาท หากปรับลดให้ตามเกณฑ์เดียวกันกับเจ้านายองค์อื่นๆ รัฐบาลเกรงว่าจะเกิดความน้อยใจจนเป็นช่องให้ต่างประเทศเข้ายุ่งงว่ารัฐบาลสยามเลี้ยงเจ้าลาวไม่ดีไม่เหมือนอังกฤษ

²⁹⁶ หข. ร.7 ค.11/12 เงินเดือนเจ้าลาวมณฑลพายัพ (23 – 29 สิงหาคม พ.ศ.2470)

เลี้ยงเจ้าอินเดียวและอาจนำไปสู่การแบ่งลาวแบ่งไทยอีก กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินทรงเห็นว่ารัฐบาลสยามยังต้องทำให้สกุลเจ้าเจ็ดตนรู้สึกว่าคุณค่าตนยังคงมีความสำคัญในบ้านเมือง ท้ายที่สุดที่ประชุมยังไม่สามารถตกลงกันได้ว่าจะยกเลิกตำแหน่งเสนาและจ่ายเบี้ยเลี้ยงชีพให้กับบรรดาเจ้านายอย่างไร โดยกรณีของเจ้าราชภาคินัยนี้ ที่ประชุมเห็นว่าควรเกลี้ยกล่อมให้ทำราชการต่อเนื่องจากอายุเพียง 51 ปี²⁹⁷

ในขณะที่เจ้านายชั้นรองๆ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเบี้ยเลี้ยงให้ด้วยเช่นกันหากเจ้าองค์นั้นมีความดีความชอบต่อแผ่นดิน เช่นพระยาราชวงษ์และพระยาราชบุตรเมืองเชียงแสนซึ่งสืบเชื้อสายจากตระกูลเจ้าเจ็ดตน โดยสมัยที่เจ้าอินท๊ะหรือพระยาราชเดชดำรงผู้เป็นบิดาของเจ้าราชบุตรนำไพร่พลจากเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนมาตั้งเมืองเชียงแสนตั้งแต่พ.ศ.2423 ซึ่งขณะนั้นเป็นป่าดงโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้นำคนมาไว้ประจำที่เมืองเชียงแสนซึ่งเป็นชายพระราชอาณาเขตเพื่อขับไล่เงี้ยว เขิน จากเมืองเชียงตุงที่เข้ามาอาศัย เมื่อเจ้าอินท๊ะหรือพระยาราชเดชดำรงมาตั้งเมืองได้หักร้างทางพงและทำเหมืองฝายจนมีคนมาอยู่มากขึ้น ต่อมาพระยาราชเดชดำรงถึงแก่กรรมในพ.ศ.2440 กรุงเทพฯ ได้แต่งตั้งให้นายน้อย ชัยวงศ์ พี่ชายเจ้าราชบุตรเป็นพระยารามเดชดำรงแทนโดยทั้ง 2 ได้ช่วยปราบกบฏเงี้ยวและคุมราษฎรทำถนนอีกหลายสายและได้รับพระราชทานเบี้ยเลี้ยงปีละ 60 บาท แต่ในพ.ศ.2449 พระภักดีฉนวนวงศ์ข้าหลวงบริเวณได้งดจ่ายเบี้ยเลี้ยงทำให้ทั้ง 2 เดือดร้อน เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบฎีกาโปรดฯ ให้กรมพระดำรงราชานุภาพ สอบเรื่องราวเมื่อพบว่าสยามเป็นหนี้บุญคุณเจ้าเหล่านี้ จึงทรงพระราชทานเงินให้ดังเดิม²⁹⁸

ในด้านการให้สิทธิในการสัมปทานป่าไม้ นับตั้งแต่สยามโอนสิทธิการให้สัมปทานป่าไม้จากบรรดาเจ้านายมาไว้ที่กรมป่าไม้ ในทศวรรษที่ 2450 สยามอนุญาตให้บรรดาเจ้านาย พ่อค้าและบริษัทตะวันตกได้สิทธิในการทำไม้ครั้งละ 6 ปี โดยกระจายผืนป่าเป็นรายย่อยตามลำน้ำเนื่องจากไม่ต้องการให้บริษัทตะวันตกมีอิทธิพลมากเกินไป แต่ป่าส่วนใหญ่ที่บรรดาเจ้านายได้รับมักถูกนำไปกระจายให้พ่อค้าหรือบริษัทตะวันตกเข้าทำอีกทอดหนึ่ง ต่อมาในทศวรรษที่ 2460 มีการยี่ดระยะเวลาในการสัมปทานเนื่องจากการทำไม้มีขั้นตอนยุ่งยากใช้เวลานานระยะเวลาเพียง 6 ปีไม่สามารถคืนทุนได้ รัฐบาลจึงออกระเบียบใหม่โดยแบ่งพื้นที่ป่าให้เป็นผืนใหญ่โดยแบ่งป่าครั้งหนึ่งให้ทำคราวละ 15 ปี สลับกันไปเพื่อเป็นการรักษาป่า ในปลายทศวรรษ 2460 ผู้ที่ได้รับกรรมสิทธิ์การทำไม้รายใหญ่ได้แก่เจ้าเมืองเชียงใหม่ทำป่าแม่แจ่ม เจ้าเมืองลำปางทำป่าเมืองลองป่าแม่ต้า บริษัทสยามฟอเรสต์ทำป่าแม่จางเมืองพะเยา บริษัทอีสต์เอเชียติกทำป่าแม่คำมีคำปาง แขวงเมืองแพร่ แต่ในทางปฏิบัติบริษัทบอมเบย์เบอร์มามักเป็นผู้ผูกขาด

²⁹⁷ หจข. ๑.7 รล.20.4/44 เจ้าราชภาคินัยลาออกจากราชการถวายฎีกาขอพระราชทานเงินเลี้ยงชีพ (27 มีนาคม พ.ศ.2473 – 29 กันยายน พ.ศ.2474)

²⁹⁸ หจข. ๑.7 รล.20/32 ฎีกาพระยาราชวงษ์และพระยาราชบุตร ขอรับราชการ (30 มีนาคม พ.ศ.2469 – 28 กรกฎาคม พ.ศ.2470)

การซื้อไม้จากเจ้าเมืองเชียงใหม่และเจ้าเมืองลำปางซึ่งป่าทั้ง 2 ฝั่งมีขนาดใหญ่ รวมทั้งเป็นผู้ให้กู้ยืมเงินในการลงทุนทำไม้²⁹⁹

บรรดาเจ้านายที่ได้รับสิทธิในการทำไม้ เช่น เจ้าอินทวโรรส ซึ่งได้รับกรรมสิทธิ์ป่าไม้แม่แจ่ม ซึ่งเดิมเจ้าอินทวโรรสขานนท์ได้ยกป่าฝั่งนี้ให้กับกรมหมื่นพิชิตปรีชากรและได้ให้บริษัทบอมเบย์เบอร์มาเช่าทำอีกทอดหนึ่ง ภายหลังรัฐบาลจึงได้ยึดคืนมาโดยอนุญาตให้เจ้าอินทวโรรสเช่าทำต่อตั้งแต่พ.ศ.2447 เจ้าอินทวโรรสได้ยืมเงินจากบริษัทบอมเบย์เบอร์มาและสัญญาว่าจะขายไม้ให้กับบริษัทนี้แต่ทำไม่สำเร็จจึงยกกรรมสิทธิ์ให้หลวงโยนการพิจิตรและให้ช่วยใช้หนี้ของตนให้กับบริษัทบอมเบย์เบอร์มา ในพ.ศ.2451 เจ้าอินทวโรรสลงมากองทัพ และขอขยายสัญญาการทำไม้อีก 15 ปีรวมทั้งขอยืมเงินจากรัฐบาลสยามไปลงทุน ภายหลังเจ้าอินทวโรรสถึงแก่พิราลัยรัฐบาลจึงยึดกรรมสิทธิ์ป่าฝั่งนี้ไว้เพื่อใช้หนี้ ทำให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงพยายามยื่นขอสิทธิทำไม้ต่อเพื่อพยุงฐานะของบรรดาเจ้านายเมืองเชียงใหม่³⁰⁰

แม้ว่าบรรดาเจ้านายได้สร้างความยุ่งยากให้กับรัฐบาลโดยมักยกกรรมสิทธิ์ทำไม้ให้กับผู้อื่น แต่รัฐบาลยังคงมีนโยบายอุปถัมภ์เจ้านายด้วยการให้สิทธิในการทำไม้กับเจ้านายบางองค์ที่ปฏิบัติตามข้อกำหนดของกรมป่าไม้ เช่น เจ้าราชวงศ์และเจ้าพระพันธ์พงษ์ได้กรรมสิทธิ์ทำป่าไม้ที่ตำบลห้วยแม่ตะและห้วยโกก๊ะ แขวงเมืองยวม ตั้งแต่พ.ศ.2456 – 2462 โดยรัฐบาลต่อสัญญาให้อีกจนถึงพ.ศ.2468 เนื่องจากทำงานได้เรียบร้อยไม่มีปัญหาเรื่องหนี้สิน³⁰¹ จนถึงพ.ศ.2470 มีเจ้านายที่ได้รับกรรมสิทธิ์การทำไม้เพียง 4 รายจากทั้งหมด 26 ราย ได้แก่ ป่าเมืองลองของราชบุตรเมืองลำปาง ป่าแม่ทรายคำของเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์เมืองลำปาง ป่าห้วยบ่อทองของเจ้าจันคำบุรีรัตน์เมืองแพร่และป่าน้ำว่าแม่จริมของเจ้าอุปราชเมืองน่าน³⁰²

ในกรณีของเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิต เจ้าเมืองลำปาง (ภาพที่ 38) ได้รับสิทธิในการทำป่าไม้แม่ต้าและเมืองลอง ได้มีการกู้ยืมเงินจากบริษัทบอมเบย์เบอร์มา บริษัทเองไกลสยาม หลวงโยนการพิจิตรและคนอื่นๆ อีกราว 1 ล้านบาท ภายหลังได้ถึงแก่พิราลัยโดยมีหนี้สินมากกว่าทรัพย์มรดกถึง 1 เท่า ทำให้

²⁹⁹ หจช. ๑.6 ม.14/1 ความเห็นจัดการป่าไม้ และแบบร่างสัญญาการทำป่าไม้ขอนแก่น (13 สิงหาคม พ.ศ.2452 – 12 ตุลาคม พ.ศ.2466)

³⁰⁰ หจช. ๑.6 ม.14/2 ความเห็นจัดการป่าไม้แม่แจ่มเป็นของรัฐบาล (23 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 20 กรกฎาคม พ.ศ.2458)

³⁰¹ หจช. ๑.6 ม.14.1/12 เจ้าราชวงศ์ เจ้าพระพันธ์พงษ์ นายน้อยเมืองขึ้นและนายจันทรังษี ขอเช่าทำป่าไม้ ต.ห้วยแม่ตะและห้วยโกก๊ะ แขวงเมืองยวม (16 พฤษภาคม พ.ศ.2456 – 27 พฤษภาคม พ.ศ.2462)

³⁰² หจช. ๑.7 กษ.5/4 บัญชีสำหรับสำรวจรายชื่อป่าไม้ ขนาดป่า จำนวนไม้ กับชื่อบุคคลหรือบริษัทที่รับทำป่าไม้ ลัก (30 เมษายน – 10 พฤษภาคม พ.ศ.2470)

รัฐบาลสยามต้องตั้งกรรมการชำระหนี้โดยเสนอให้นำกรรมสิทธิ์ป่าทั้ง 2 ฝืนนี้ออกขายเพื่อนำเงินมาใช้หนี้ และแบ่งปันให้บุตรหลานของเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตนำไปเป็นทุนรอนในการหาเลี้ยงชีพ³⁰³

ภาพที่ 38 เจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต

ที่มา: [Online] Accessed 15 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://bp0.blogger.com>

ในขณะที่เจ้าลำดับรองๆ ที่มีความสามารถในการทำป่ารัฐบาลสยามได้ให้กรรมสิทธิ์เช่นเดียวกับเจ้านายเมืองเชียงใหม่เช่นกัน เช่น เจ้าราชภาติกงวงศ์ เมืองลำปางได้ขอทำป่าไม้ตำบลห้วยแม่สะเลียม แขวงเมืองนครลำปาง เจ้าราชสัมพันธ์วงษ์ได้ขอทำป่าห้วยแม่ทะห้วย แม่กะเลิบและป่าไม้แม่ทรายคำ รัฐบาลอนุญาตให้ทำเนื่องจากสามารถปฏิบัติตามสัญญาของกรมป่าไม้ได้³⁰⁴

ทั้งนี้กรรมสิทธิ์การทำไม้เกี่ยวข้องกับนโยบายต่างประเทศด้วย เนื่องจากทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต่างพยายามเข้ามาแย่งชิงผลประโยชน์ในการทำไม้ แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีนโยบายให้เจ้านายมณฑลพายัพได้รับกรรมสิทธิ์ทำไม้ก่อน โดยพ.ศ.2465 เมื่อเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตถึงแก่พิราลัย เจ้าราชบุตรได้ขอขยายสัญญาทำป่าไม้ต่ออีก 15 ปี แต่เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ ทรงเห็นว่าแม้ให้กรรมสิทธิ์การทำไม้ต่อเจ้าราชบุตร เจ้าราชบุตรคงยกให้บริษัทตะวันตกทำอีก ในขณะที่

³⁰³ หจข. ๖.6 รล.16/32 ทรัพย์สินมรดกเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต เจ้านครลำปาง (13 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2465 – 27 ตุลาคม พ.ศ. 2466)

³⁰⁴ หจข. ๖.6 ม.14.1/3 เจ้าราชภาติกงวงศ์ขอทำป่าไม้ขอนแก่น ต.ห้วยแม่สะเลียม แขวงเมืองนครลำปาง (29 พฤศจิกายน พ.ศ.2453), หจข. ๖.6 ม.14.1/8 รวมป่าไม้ห้วยแม่ทะห้วย แม่กะเลิบ กับป่าไม้แม่ทรายคำ ให้เจ้าราชสัมพันธ์วงษ์เช่าทำ (29 กันยายน – ตุลาคม พ.ศ.2454)

เจ้าพระยามรราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีความเห็นต่างออกไปโดยเสนอให้รัฐบาลสยามช่วยให้เจ้าราชบุตรได้ทำไม้ต่อเพื่อรักษาตระกูล ณ ลำปางไม่ให้หายนะ อีกทั้งเจ้าราชบุตรซึ่งกรุงเทพฯ จะตั้งเป็นเจ้าเมืองลำปางลำดับต่อไปจะได้ไม่ล้มละลาย และการให้กรรมสิทธิ์ทำป่าฝืนนี้ต่อจะทำให้เจ้านายเมืองลำปางรู้สึกว่ายามยังช่วยทำนุบำรุงวงศ์ตระกูล ซึ่งหากผิดพลาดประการใดรัฐบาลยังยึดป่าฝืนนี้คืนได้ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้กรรมสิทธิ์การทำไม้แก่เจ้าราชบุตร

ในเวลาต่อมาบริษัทอีสต์เอเชียติก ฝรั่งเศสได้ขอกรรมสิทธิ์ทำป่าฝืนนี้เช่นกัน โดยอ้างว่าจะแลกเปลี่ยนกับการแก้ไขสัญญาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต การนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาความว่า

“...ถ้อยคำของเราซึ่งได้ลั่นไปแล้ว ต้องช่วยกันรักษา, หาไม่พวกเจ้านายมณฑลพายัพ จะคลายความจงรักภักดีโดยเห็นว่าวาจาของเรานั้นไม่เป็นสิทธิ์หรือมั่นคง ขอจงเข้าใจเถิดว่าการดำเนินรัฐประศาสนโยบายนั้น จำเป็นต้องคำนึงถึงทั้งอุปายที่จักดำเนินต่อชาวต่างชาติ ทั้งที่จักดำเนินต่อชาวร่วมชาติด้วย ถ้าจะคอยแต่หวังมิให้ชาวต่างชาติขัดเคือง ไม่เสียวญชวรวรรวมชาติเสียบ้างด้วยแล้ว ไหนจะทำให้ชาวร่วมชาติภักดีอยู่ได้...”³⁰⁵

เห็นได้ว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการดูแลฐานะของบรรดาเจ้านายโดยการให้กรรมสิทธิ์ป่าไม้เพื่อถึงความจงรักภักดีมาไว้กับสยามแม้ว่าจะแลกกับอิสรภาพทางการศาลและภาษีอากรที่ฝรั่งเศสใช้เป็นเงื่อนไขในการต่อรองก็ตาม

การทำป่าแม่ต้าและป่าเมืองลองนี้ ต่อมาเจ้าราชบุตรได้ขอพระบรมราชานุญาตเพิ่มชื่อนายวงศ์เกษม ณ ลำปาง บุตรชายคนโตที่มีอายุ 21 ปีได้มีส่วนร่วมในกรรมสิทธิ์ป่าฝืนนี้ด้วยเนื่องจากเจ้าราชบุตรป่วยและเกรงว่ากรรมสิทธิ์ป่าฝืนนี้จะตกไปเป็นของผู้อื่นที่มีเชื้อสกุล ณ ลำปาง การนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาต ภายหลังเจ้าราชบุตรถึงแก่กรรม นายวงศ์เกษม ณ ลำปาง ได้เขียนหนังสือมาชี้แจงว่าตนเองได้ยกกรรมสิทธิ์การทำไม้ให้กับบริษัทแอ่งโกลสยามโดยยื่นหนังสือขออนุญาตจากกรมป่าไม้แต่ได้รับการปฏิเสธเนื่องจากมีเจ้าหนี้ยี่มาร้องขัดทรัพย์ แม้ว่ารัฐบาลมีนโยบายให้เจ้านายล้านนาได้รับกรรมสิทธิ์การทำไม้ แต่ครั้งนี้กรมพระดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าควรยึดป่าฝืนนี้คืนเนื่องจากผิดสัญญาโดยยกกรรมสิทธิ์การทำไม้ให้ผู้อื่น หากปล่อยไว้คงสร้างหนี้สินและเป็นภาระให้รัฐบาลต้องแก้ไขไม่มีที่สิ้นสุด พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยกับเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ และกรมพระดำรงราชานุภาพว่านายวงศ์เกษม ณ ลำปาง คงไม่สามารถทำได้เพราะมีอายุน้อยเกินไป แต่พระองค์ทรงพยายามหาทางอุ้มชูสกุลวงศ์ลำปางโดยเฉพาะนายวงศ์เกษมไม่ให้

³⁰⁵ หจข. ร.7 กษ.5.1/5 เรื่องป่าไม้แม่ต้า เมืองลอง (2 พฤศจิกายน พ.ศ.2466 – 15 กันยายน พ.ศ.2470)

สิ้นเนื้อประดาตัว ทำยี่สุ่ยรัฐบาลได้ยึดป่าฝิ่นนี้คืนโดยเป็นผู้จัดทำเองเพื่อตัดปัญหาการขอสัมปทานจากบริษัทอีสต์เอเชียติก ฝรั่งเศสและทรงรับนายวงศ์เกษม ณ ลำปางเข้าทำงานในกระทรวงเกษตรราธิการ³⁰⁶

ในเมืองน่าน เมื่อกรรมสิทธิ์การทำไม้แม่จรมลดลงในพ.ศ.2458 เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชได้ขออนุญาตให้เจ้าอุปราช (ต่อมาเป็นเจ้ามหาพรหมสุรธาดา) ทำต่ออีก 15 ปี³⁰⁷ โดยรวมป่าแม่จรมและป่า น้ำว่าเข้าเป็นฝิ่นเดียวกันโดยได้รับกรรมสิทธิ์ตั้งแต่เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2461 จนถึงเดือนเมษายน พ.ศ. 2476 และสลับฟันป่ากันทำโดยได้เริ่มทำป่าน้ำว่าก่อนถือเป็นภาคที่ 1 ต่อมาในเดือนสิงหาคม พ.ศ.2474 เจ้ามหาพรหมสุรธาดาพิราลัย กรมป่าไม้ได้เพิกถอนกรรมสิทธิ์ที่บุตรของเจ้ามหาพรหมสุรธาดา (เจ้าราชบุตร ณ น่าน) โดยให้เสียค่าภาคหลวงและชกแลกไม้ตามที่ได้ตีตราและกานไว้ ในขณะที่ป่าแม่จรมในภาคที่ 2 ซึ่งได้มีการตีตราไม้ไว้จำนวนหนึ่งมีผู้ขอประมูลหลายราย แต่กรมพระดำรงราชานุภาพทรงอนุญาตให้เจ้าราชบุตรทำต่อเนื่องจากเห็นว่าการเอาป่าฝิ่นนี้ไปประมูลไม่ยุติธรรมต่อเจ้าราชบุตร อีกทั้งเจ้าราชบุตรมีกำลังพอและทำได้เรียบร้อยมาตลอด³⁰⁸

เมื่อเจ้ามหาพรหมสุรธาดาทำไม้ต่อมาได้อีก 13 ปีจึงได้ขออนุญาตต่อสัญญาอีก 15 ปีโดยโอนกรรมสิทธิ์ให้กับเจ้าราชบุตร ณ น่าน (บุตรชาย) ต่อมาเจ้าราชวงศ์ ณ น่าน ได้มีจดหมายถึงกรมพระดำรงราชานุภาพ ขอกรรมสิทธิ์ในการทำป่าฝิ่นนี้เนื่องจากเดิมป่าฝิ่นนี้เป็นของพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เมื่อเจ้าอุปราช (เจ้ามหาพรหมสุรธาดาซึ่งเป็นน้องชายของพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช) ขึ้นเป็นเจ้าเมืองน่านจึงได้รับกรรมสิทธิ์ป่าฝิ่นนี้และโอนให้เจ้าราชบุตร แต่เจ้าราชวงศ์ซึ่งเป็นบุตรสืบสายโลหิตโดยตรงของพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชและเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงเลี้ยงคนในครอบครัวกลับไม่ได้กรรมสิทธิ์ในการทำไม้จึงขอให้กรมพระดำรงราชานุภาพทรงช่วย ความว่า "...เจ้านายบุตรหลานและข้าพระพุทธเจ้าต่างได้รับความอึดคัดขัดสนเนื่องด้วยไม่มีทางทำมาหาเลี้ยงชีพเป็นกำลัง คิดเห็นอยู่ก็แต่การทำป่าไม้เท่านั้น ..." ³⁰⁹ เห็นได้ว่าการทำไม้แทบจะเป็นหนทางเดียวในการทำมาหาเลี้ยงชีพของบรรดาเจ้านาย จนกระทั่งหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในพ.ศ.2475 ยังคงมีเจ้านายบางองค์ได้มีหนังสือร้องขอกรรมสิทธิ์การทำป่าไม้เนื่องจากไม่มีเงินทุนสำหรับการประกอบอาชีพอย่างอื่น³¹⁰ อย่างไรก็ตามกรรมสิทธิ์ป่าไม้ที่เจ้านายได้รับไปหลังทศวรรษที่ 2470 มักเป็นการชกแลกไม้ที่กานไว้แล้วโดยกรมป่าไม้กำหนดจำนวนที่แน่นอนในการ

³⁰⁶ เรื่องเดียวกัน.

³⁰⁷ หจข. ร.6 ม.14.1/18 เจ้าอุปราชขออนุญาตทำป่าไม้ของสีก ต.แม่จรม จ.น่าน (7 – 24 มกราคม พ.ศ.2460)

³⁰⁸ หจข. สบ.2.47/391 กระทรวงเกษตรเรียนพระราชบัญญัติเรื่องจะขออนุญาตให้เจ้าราชบุตร ณ น่าน ทำป่าไม้จรม (17 สิงหาคม พ.ศ.2474)

³⁰⁹ หจข. สบ.2.46/9 เจ้ามหาพรหมขอฝากเจ้าราชบุตร และเจ้าราชวงศ์ทำป่าไม้แม่จรม (น่านน่าน) (17 มิถุนายน – 16 สิงหาคม พ.ศ.2474)

³¹⁰ หจข. สร.0201.32/10 เจ้าราชวงศ์และเจ้านายบุตรธิดาของเจ้าผู้ครองนครน่านร้องขอรับสัมปทานป่าไม้หรือเบี้ยเลี้ยงชีพ (พ.ศ.2482 – 2491)

ชักลากแต่ละปี ทำให้มีรายได้ไม่มากเหมือนสมัยก่อนหน้าและการกำหนดอายุสัมปทานครั้งละ 15 ปี เมื่อหมดสัญญาก็ต้องคืนป่าให้กับรัฐบาลทำให้เจ้านายต้องหันไปประกอบอาชีพอย่างอื่น

นอกจากการสนับสนุนทางด้านการศึกษา พระราชทานเงินประจำตำแหน่งและให้สัมปทานป่าไม้แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาใจใส่ในเรื่องอื่นๆ ด้วย ซึ่งอาจเป็นเพราะพระองค์เสด็จมณฑลพายัพและทรงคุ้นเคยกับบรรดาเจ้านายเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง โดยทรงระมัดระวังในการดำเนินนโยบายไม่ให้เกิดกระทบกระเทือนบรรดาจิตใจของเจ้านายเช่น ในพ.ศ.2462 เจ้ากองไทและเจ้าพรหมลือ บุตรของเจ้าเมืองเชียงตุงขอเข้าเฝ้า พระองค์ทรงไม่อนุญาตเนื่องจากทรงมีพระราชดำริว่าเป็นการมาด้วยกิจธุระส่วนตัวไม่ใช่เรื่องราชการ อีกทั้งเกรงว่าหากได้เข้าเฝ้าแล้วอาจไปพุดกับบรรดาเจ้านายในมณฑลพายัพว่าอยู่กับอังกฤษสุขสบายกว่าอยู่กับสยาม อาจทำให้บรรดาเจ้านายน้อยใจได้³¹¹ เนื่องจากเดิมเจ้านายเมืองเชียงตุงหลายพระองค์เป็นเครือญาติกับเจ้านายในมณฑลพายัพ โดยครั้งหนึ่งเจ้าพรหมลือบุตรเจ้าเมืองเชียงตุงมาเที่ยวในเมืองลำปางและได้ชอบพอกับกับเจ้าทิพวรรณ ณ ลำปาง ซึ่งเป็นหลานเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตและเป็นบุตรเจ้าสุริยวงษ์ จึงได้ให้เจ้ามหารัตนโชติเจ้านายในเมืองเชียงตุงมาสู่ขอ การนี้รัฐบาลสยามให้ความสำคัญว่าเป็นราชการลับโดยเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นได้ปฏิเสธเพราะเห็นว่าต่างฝ่ายต่างอยู่ในความปกครองคนละประเทศและได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบ โดยพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาความว่า “...ที่บอกมาให้ทราบไว้ก็ดีแล้ว และถึงหากเขาจะขอกันจริงก็ดูยังไม่เห็นท่าที่จะกระทั้งกระเทือนถึงรัฐประศาสนโยบายของเราดอก...” ทำยที่สุจริตรัฐบาลสยามได้แจ้งให้เจ้าพรหมลือโอนสัญชาติมาเป็นคนในบังคับสยามจึงจะพระราชทานอนุญาตให้ข้องเกี่ยวกันได้³¹²

ในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์บรรดาเจ้านายถึงแก่กรรมจำนวนมาก พระองค์โปรดฯ ให้กระทรวงมหาดไทยทำหนังสือแสดงความเสียใจโดยโปรดฯ ให้มีพิธีพระราชทานเพลิงศพให้สมพระเกียรติ³¹³ เช่น เมื่อเจ้ายอดหล้า ภรรยาเจ้าผู้ครองเมืองน่านถึงแก่พิราลัย พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาสั่งการให้กระทรวงมหาดไทย “...แสดงความโศกสงสารแก่พระเจ้าน่านเพื่อเอาใจไว้...” ในบางครั้งโปรดฯ ให้มีพระราชหัตถเลขาแสดงความเสียพระทัยส่วนพระองค์พระราชทานไปด้วย³¹⁴

³¹¹ หจข. ๑.6 กต.1/28 บุตรเจ้าเชียงตุงเข้ามากรุงเทพฯ (26 สิงหาคม – 2 ตุลาคม พ.ศ.2462)

³¹² หจข. ๑.6 ม.1/49 เจ้าหลวงเมืองเชียงตุงจะขอหลานสาวเจ้านครลำปางให้แก่บุตร (9 กันยายน พ.ศ.2463 – 10 ธันวาคม พ.ศ.2464)

³¹³ หจข. ๑.6 ว.20/32 พระราชทานเพลิงศพเจ้าบุรีรัตน์ เมืองเชียงใหม่ (3 – 17 พฤษภาคม พ.ศ.2466), หจข. ๑.6 ว.20/33 พระราชทานเพลิงศพเจ้าราชบุตร เมืองลำพูน (10 – 17 พฤษภาคม พ.ศ.2466), หจข. ๑.6 ว.20/39 พระราชทานเพลิงศพเจ้าศรีโสภณ เมื่อน่าน (27 สิงหาคม – 18 มกราคม พ.ศ.2468)

³¹⁴ หจข. ๑.6 ม.27/2 เจ้าลาวถึงแก่กรรม (25 มกราคม พ.ศ.2453 – 6 พฤศจิกายน พ.ศ.2467)

โดยเฉพาะเจ้าบุญญาพยวงษ์มานิตที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใส่พระทัยเป็นพิเศษสังเกตได้จากเรื่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายในครอบครัว เช่นเรื่องผู้สาวหรือทรัพย์สมบัติภายในคุ้มสุณหาย พระองค์ทรงรับทราบและช่วยแก้ไขปัญหาให้เรื่อยมา³¹⁵ เมื่อครั้งที่เจ้าบุญญาพยวงษ์มานิตทูลขอพระบรมราชานุญาตเป็นนายประกันการกู้ยืมเงินรัฐบาลให้ขุนจ่านังจันนารักษ์ แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อนุญาตแต่ได้ทรงชี้แจงเป็นการส่วนพระองค์ความว่า "...ในส่วนตัวเจ้าหลวงนั้นเป็นผู้ซึ่งได้ทรงคุ้นเคยแลทรงพระกรุณาอยู่เป็นอันมาก ถ้ามีความทุกข์ร้อนในส่วนตัวประการใด เมื่อได้ทรงทราบแล้ว ก็จะทรงพระราชวินิจฉัยโดยสถานที่เป็นข้าราชการอันสนิทในพระองค์ แต่เรื่องนี้เป็นเรื่องขุนจ่านังจันนารักษ์ขอกู้เงินหลวง ทรงพระราชดำริเห็นว่าหาควรจะให้เกี่ยวข้องไปถึงตัวเจ้าหลวงไม่ ..."³¹⁶

การแสดงความห่วงใยเป็นพิเศษกับบรรดาเจ้านายนี้เชื่อว่ามีผลทางการปกครองด้วย ในคราวที่กรมหลวงนครราชสีมาเสด็จที่คุ้มหลวงเมืองลำพูนในพ.ศ.2463 ทรงตั้งข้อสังเกตว่าเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ระดับพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งเสด็จเมืองลำพูนไว้กลางคุ้ม โดยบรรดาญาติวงศ์ของเจ้าเมืองลำพูนเล่าว่าเมื่อครั้งเจ้าอินททยงยศโชติ เจ้าเมืองลำพูนคนเก่ายังมีพระชนม์ชีพแต่ขณะนั้นทรงเป็นอัมพาตเมื่อทราบข่าวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ร้องไห้ใหญ่โตจนถึงแก่อัมพาตตามในอีก 3 เดือนต่อมา โดยเรื่องเล่านี้กรมหลวงนครราชสีมาตั้งข้อสังเกตว่า "...พวกลูกหลานเล่าเรื่องนี้ดูจับอกจับใจกันมาก..."³¹⁷ เมื่อเจ้าผู้ครองนครเจ็บป่วยจนถึงขั้นผ่าตัดพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ตั้งกรรมการดูแลและโทรเลขไต่ถามอาการเป็นการส่วนพระองค์³¹⁸

ในคราวที่นายไชยณรงค์ ณ เชียงใหม่ ซึ่งเป็นบุตรของนายพันตำรวจเอก เจ้าไชยสงคราม ผู้บังคับการตำรวจภูธรประจำมณฑลพายัพ ถูกจับข้อหาหนีเงินเดือนขณะนั่งรถไฟกลับไปเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวทรงมีพระราชหัตถเลขากำชับไม่ให้หนังสือพิมพ์ทราบข่าวมิฉะนั้นพระองค์ไม่สามารถช่วยเหลือได้ และโปรดฯ ให้กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขณะนั้นสอบสวน และพบว่านายไชยณรงค์ ณ เชียงใหม่ ได้รับตะกร้าของฝากจากหม่อมเขียวซึ่งเป็นภรรยาเจ้าแก้วนารัฐให้เงินปาดนำมาให้ที่ขบวนรถไฟเพื่อฝากให้หม่อมลัดดาภรรยากรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน ภายหลังถูกตำรวจจับได้พร้อมกับเงินเดือนน้ำหนัก 263 ตำลึง

³¹⁵ หจช. ๑.6 ม.3.1/30 นายร้อยตรีประวัติแพทย์กองหนุนทำชู้กับบุตรเจ้านครลำปาง (12 มีนาคม พ.ศ.2456 – 17 กรกฎาคม พ.ศ.2458), หจช. ๑.6 ม.3.1/145 เจ้าบุญญาพยวงษ์มานิต ผู้ครองนครลำปาง กราบบังคมทูลเกล้าทูลขอเรื่องพระยานเรนทราธา ลักลอบทำการมิชอบกับ น.ส.บัวคำ ซึ่งเป็นลูกหลานอยู่ในวงศ์ตระกูล (8 ตุลาคม พ.ศ.2462)

³¹⁶ หจช. ๑.6 ค.12.3/6 ขุนจ่านังจันนารักษ์ (หลายเสียง) ขอพระราชทานเงินกู้กรมพระคลังข้างที่หรือกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เจ้าลำปางจะเป็นประกัน (11 กันยายน – 9 มกราคม พ.ศ.2457)

³¹⁷ หจช. ๑.6 ม.27/10 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467)

³¹⁸ หจช. ๑.7 ม.2/26 รายงานอาการป่วยเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ (9 มีนาคม พ.ศ.2470 – 21 มิถุนายน พ.ศ.2472)

ทั้งนี้การมีฝิ่นเถื่อนเป็นความผิดอาญาแผ่นดินตามพระราชบัญญัติฝิ่นพ.ศ.2464 ซึ่งหากพบว่ามีมากกว่า 50 ตำลึงขึ้นไปต้องโดนฟ้องโดยปรับเป็นเงิน 3 เท่าของราคาฝิ่นที่รัฐบาลจำหน่ายหรือติดคุก 2 ปี หรือทั้งจำทั้งปรับ เมื่อพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงทราบข่าวทรงใช้เงินส่วนพระองค์ประกันตัวจำนวน 15,000 บาท เจ้าแก้วนรวิฐได้สั่งให้หรือคุ้มเพื่อตรวจหาฝิ่นและร้องขอให้พระยาราชนุกูล เทศาภิบาล มณฑลพายัพยกฟ้อง การนี้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติทรงไม่ยินยอมเนื่องจากเจ้านาย กรุงเทพฯ ชั้นหม่อมเจ้าทำผิดยังถูกฟ้องเช่นกัน โดยพระองค์เกรงว่าราษฎรจะหมดความนับถือหาก รัฐบาลเลือกเอาใจเจ้านายมากเกินไป และสันนิบาตชาติที่สยามเข้าเป็นสมาชิกต่อต้านเรื่องฝิ่น อีกทั้ง พระองค์ทราบมาว่าผู้ลักลอบค้าฝิ่นเถื่อนมักใช้คุ้มเจ้าแก้วนรวิฐเป็นที่พักฝิ่นแต่สมุหเทศาภิบาลไม่สามารถตรวจค้นได้เนื่องจากเกรงใจเจ้าแก้วนรวิฐ ทำที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไม่สามารถช่วยเหลือได้จึงโปรดฯ ให้ฟ้องไปตามระเบียบ³¹⁹ ดังนั้นการพระราชทานความห่วงใยและการช่วยเหลือเป็นการส่วนพระองค์กับบรรดาเจ้านายจึงเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใส่ พระทัยมาโดยตลอดทั้งนี้เพื่อเป็นการช่วยเหลือเจ้านายและบุตรหลานให้สามารถพยุงฐานะของตนไว้ได้ โดยยังคงมีความจงรักภักดีต่อสยาม

ในการพระราชทานเพลิงศพของบรรดาเจ้านายซึ่งใช้เงินจำนวนมากและถือเป็นสิ่งแสดงพระ เกียรติยศของบรรดาเจ้านาย กรุงเทพฯ ได้ส่งเงินไปช่วยเหลืองานศพบรรดาเจ้าเมืองลำคัญ เช่นในคราว ของเจ้าอินทวโรธ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานเงินจำนวน 12,000 บาท ช่วยเหลืองานศพโดยให้เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์เป็นตัวแทนในพิธีพระราชทานเพลิงศพ และโปรดให้ เจ้าพนักงานคุมโภช ศิลาน้ำเพลิงและของพระราชทานประดับพระยศ เช่น ผ้าไตร ผ้าขาว โภชโถ ฐาน แว่นฟ้า ฉัตรเบญจา บัวรับผ้าโยง ผ้าโยง จ่าปี ตารางฐานเผา หีบเพลิงและเจ้าพนักงานขึ้นไปจัดอย่างสม พระเกียรติ³²⁰ ในคราวเจ้าอินททยงยศโชติ เจ้าเมืองลำพูนทรงพระราชทานเงินช่วยเหลือ 10,000 บาท เช่นกัน

กรณีเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิตถึงแก่พิราลัยในพ.ศ.2465 และมีหนี้สินตามมาจำนวนมากแม้แต่ เครื่องประดับยศหน้าพระศพและเครื่องไทยธรรมได้ถูกบรรดาเจ้านายยึดไปหมดทำให้ไม่มีเงินในการจัด งานศพ จนถึงคราวที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลพายัพ โปรดฯ แต่งตั้ง พระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นประธานกรรมการปลงศพและพระราชทานเงินช่วยเหลือเป็นการส่วน พระองค์ 2,000 บาท กรมพระดำรงราชานุภาพทรงช่วยหาเงินทำศพจากบริษัทป่าไม้ได้อีกจำนวนหนึ่ง รวมกับเงินบริจาคของเจ้าแก้วนรวิฐจึงสามารถจัดงานพระราชทานเพลิงศพให้กับเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิต

³¹⁹ หจข. ร.7 ค.6/4 นายไชยณรงค์ ณ เชียงใหม่ ถูกจับว่ามีฝิ่นเถื่อน (22 สิงหาคม – 16 กันยายน พ.ศ.2470)

³²⁰ หจข. ร.6 ว.20/9 พระราชทานเพลิงศพเจ้าอินทวโรธ เจ้านครเชียงใหม่ (3 – 29 มกราคม พ.ศ.2455)

ได้ อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากงานศพของเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริไม่ให้รัฐบาลออกเงินช่วยทำศพของเจ้าประเทศราชอีกต่อไป³²¹

หลังจากงานพระราชทานเพลิงศพ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับอุปการะเจ้าบุญส่งซึ่งเป็นบุตรคนเล็กของเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตโดยทรงรับมาเลี้ยงดูในพระบรมมหาราชวังเพื่อฝึกหัดอ่านหนังสือก่อนที่จะส่งไปโรงเรียนมหาดเล็กหลวงกรุงเทพฯ อีกทั้งทรงเป็นประธานในพิธีโกนจุกให้กับเจ้าบุญส่ง ในขณะที่เจ้าบุญสารเสวตร์ ซึ่งเป็นบุตรชายคนโตและเพิ่งกลับจากอังกฤษเนื่องจากไม่มีเงินในการศึกษาต่อ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธินนำไปฝึกหัดราชการในกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม³²²

ในขณะที่คุ้มหลวงเมืองนครลำปางซึ่งสร้างไว้บนที่ผืนเดียวกับศาลารัฐบาล เมื่อสิ้นเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต เจ้าราชบุตร (บุตรเขย) และเจ้าศรีนวล (ธิดาองค์โต) รับเป็นผู้รับผิดชอบมรดกแต่ไม่สามารถจัดการเรื่องหนี้สินได้ ทำให้เจ้าหนี้ยึดคุ้มหลวงเพื่อนำไปประมูลขายทอดตลาด กรมพระดำรงราชานุภาพซึ่งรับทราบปัญหาหนี้สินของเจ้านายสกุล ณ ลำปางดี ทรงสรุปสถานการณ์ของบรรดาเจ้านายมณฑลพายัพภายหลังจากสยามเข้าควบคุมการปกครองไว้ค่อนข้างน่าสนใจว่า

“...ครั้นจำเนียรกาลนานมาให้ราษฎรมีอิสระแก่ตัวไม่จำเป็นต้องพึ่งพาผู้อื่น พวกสมพล บ่าวไพร่ของเจ้านายก็น้อยลงทุกที ยังการป่าไม้เมื่อจัดรวมเงินของหลวง และให้เป็นตัวเงินทดแทนผลประโยชน์ที่ขาดแก่เจ้านาย ก็ได้เพียงเจ้านายที่ขาดผลประโยชน์ พวกเจ้านายที่เกิดภายหลังได้รับมรดกแต่ความนิยมการใช้สอยฟุ่มเฟือยต่างๆ แต่ไม่มีกำลังและทุนทรัพย์ เมื่อเกิดร้อนเงินก็ได้แต่เที่ยววิงวอนสินบล หรือวิงวอนต่อรัฐบาล...พวกเจ้านายในชั้นนี้ที่ถึงความฟุ่มเฟือยไม่ได้ และที่ไม่แสวงหาการงานทำเป็นอาชีพ ก็ตกเป็นลูกหนี้ผู้อื่นไปตามกัน บางทีถึงต้องเอาทรัพย์สมบัติสำหรับตระกูลออกจำหน่ายขายเป็นตัวเงินหมดไปทุกที เป็นเช่นนี้แทบทุกเมืองในมณฑลพายัพ...”³²³

คุ้มหลวงเมืองลำปางจึงกลายเป็นสมบัติชิ้นสุดท้ายที่ถูกขายทอดตลาดเพื่อนำไปใช้หนี้ โดยคุ้มหลวงเมืองเชียงใหม่และเมืองน่านก็มีสภาพไม่ต่างกัน³²⁴ อย่างไรก็ตาม เจ้าราชวงศ์ซึ่งเป็นเจ้านายชั้น

³²¹ หจช. ร.7 ม.5.4/13 การศพการเมรุเจ้าลาว (4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 – 31 มีนาคม พ.ศ.2474)

³²² หจช. สบ.2.46/7 ร่างลายพระหัตถ์ถวายเป็นพระราชกุศล เรื่องจะทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงเจ้าบุญส่ง บุตรเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต (8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 – 25 มิถุนายน พ.ศ.2470), หจช. ร.7 ร.5.4/13 การศพการเมรุเจ้าลาว (4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 – 31 มีนาคม พ.ศ.2474)

³²³ หจช. ร.7 รล.20/35 ฎีกานายบุญสารเสวตร์ ณ ลำปาง ในคดีร้องขอทรัพย์เพื่อเอาเงินทำศพเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต (11 – 26 พฤษภาคม พ.ศ.2470)

³²⁴ หจช. สร.0201.32/1 ตึกหอคำนครน่าน (พ.ศ.2472 – 2482)

ผู้ใหญ่ผู้มีอาวุโสสูงสุดได้พยายามขอยืมเงินรัฐบาลไปประมูลซื้อเพื่อรักษาพระเกียรติยศเนื่องจากศพของเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตยังคงตั้งอยู่ที่คุ้มและขอร้องให้รัฐบาลเป็นผู้รับซื้อไว้ เรื่องการซื้อคุ้มหลวงลำปางนี้ได้เข้าสู่ที่ประชุมสภาโดยมีความเห็นต่างกันอย่างเห็นได้ชัด ส่วนหนึ่งเห็นว่าการขายคุ้มทอดตลอดจะช่วยให้การแต่งตั้งเจ้าหลวงเมืองลำปางยุติลงและไม่ขัดต่อพระบรมราชาบายที่ไม่ต้องการให้มีเจ้านายอีกต่อไป แต่กรมพระดำรงราชานุภาพและเจ้าฟ้าภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชทรงเห็นว่ารัฐบาลควรซื้อคุ้มดังกล่าวไว้เพื่อ “...เอาใจเจ้าลาว และรักษาเกียรติยศของรัฐบาล...” กรมพระดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าที่ดินผืนนี้เป็นของรัฐบาลไม่ใช่สมบัติส่วนตัวและมีความสำคัญเนื่องจากเป็นที่อยู่ของเจ้าหลวงทุกองค์ อีกทั้งเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตได้ขอไม่หลงไปซ่อมแซมโดยทรงกังวลว่า “...ศพเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิตยังอยู่ที่คุ้มเจ้าหลวงนั้น ถ้าต้องรื้อย้ายไปที่อื่นน่าจะถูกลามกระทบกระเทือนความรู้สึกของพวกเจ้าลาว ซึ่งถ้าใครได้ขึ้นไปทีลำปางจะทราบเหตุการณ์เหล่านี้ได้ดี ซึ่งไม่เหยียงอย่างที่จะยกเรือศพเจ้าประเทศราชจากคุ้มไปไว้ที่อื่น...” ดังนั้นพระองค์ทรงให้พระยาเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์ ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่ รักษาราชการแทนสมุหเทศาภิบาลพายัพทำเรื่องร้องขอตบทรัพย์ต่อศาลมิให้ขายทอดตลาดโดยอ้างว่าเป็นของรัฐบาล³²⁵

นอกจากพระบรมราชาบายของกษัตริย์สยามในการอุปถัมภ์บรรดาเจ้านายในด้านการให้การศึกษาก็ พระราชทานเงินเดือนและสิทธิในการทำไม้แล้ว เจ้านายอื่นๆ ได้มีส่วนช่วยให้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและราษฎรในมณฑลพายัพดีขึ้นด้วย เช่น การบริจาคเงินอุดหนุนโรงเรียนของพระวิมาดาเธอกรมสุทธาสินีนาฏและสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์ทัยซึ่งทรงพระราชทานเงินบำรุงโรงเรียนสำคัญๆ เช่น โรงเรียนยุพราชวิทยาลัย โรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑลพายัพ โรงเรียนดาราวิทยาลัย ฯลฯ³²⁶ หรือการที่เจ้านายชั้นสูง เช่น กรมขุนสงขลานครินทร์เสด็จประทับที่จังหวัดเชียงใหม่เป็นเวลา 6 เดือน เพื่อศึกษาการรักษาโรคมาลาเรียเนื่องจากมณฑลพายัพมีผู้เจ็บป่วยด้วยโรคนี้นี้มาก เมื่อห่างปีกกรมนำยาตัวใหม่เข้ามาหมอกอร์ตจากโรงพยาบาลแมคคอมมิคได้เชิญให้พระองค์ทรงนำยาไปทดลองรักษาโรคมาลาเรียที่จังหวัดเชียงใหม่³²⁷ เชื่อว่าพระองค์ทรงศึกษาดูแลด้านการสาธารณสุขรูปแบบอื่นๆ ด้วยโดยเจ้าชื่น สีโรธ บันทึกไว้ว่ากรมขุนสงขลานครินทร์ทรงเสด็จเยี่ยมโรงเรียนฝึกหัดครูที่เพิ่งตั้งได้ 2 – 3 ปี โดยเสด็จตรวจส้วมอย่างไม่ถือพระองค์³²⁸

การอุปถัมภ์โรงพยาบาลแมคคอมมิคโดยรัฐบาลสยามที่กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าเป็นกิจการที่เป็นประโยชน์ต่อข้าราชการ ราษฎรและชาวต่างประเทศจำนวนมาก โดยรัฐบาลให้เงินสนับสนุนปีละ

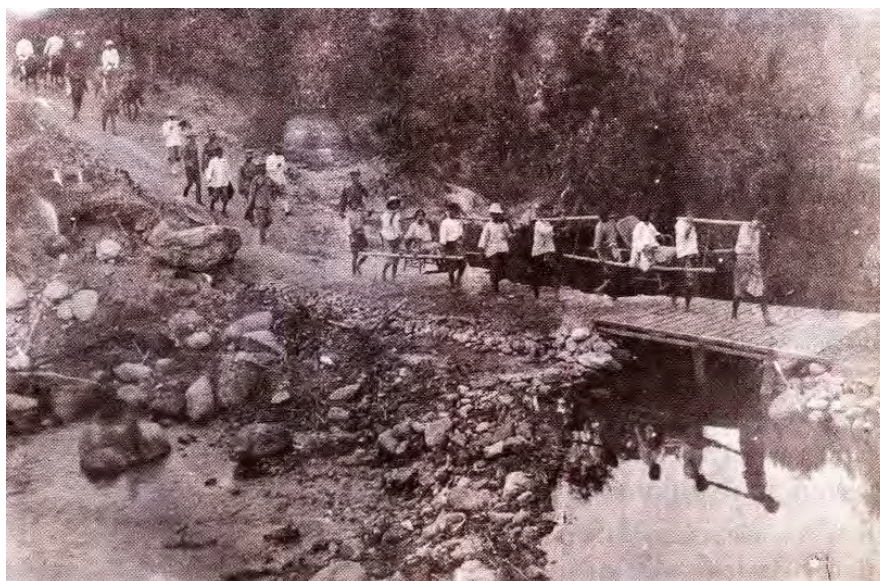
³²⁵ หจข. สบ.2.47/27 คุ้มหลวงเมืองนครลำปาง (2 กรกฎาคม – 12 สิงหาคม พ.ศ.2469), หจข. ร.7 ม.30/3 ขายทอดตลาดคุ้มเจ้าหลวงนครลำปาง (24 มิถุนายน พ.ศ.2469 – 26 กันยายน พ.ศ.2470)

³²⁶ หจข. ศ.51.10/110 พระวิมาดาเธอกรมสุทธาสินีนาฏและสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์ทัยซึ่งทรงพระราชทานเงินบำรุงโรงเรียนต่างๆ ในมณฑลพายัพ (11 – 20 พฤษภาคม พ.ศ.2470)

³²⁷ หจข. ร.7 ม.7/4 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์เสด็จและทดลองโรคต่างๆ จังหวัดเชียงใหม่ (14 – 16 มีนาคม พ.ศ.2471)

³²⁸ พระมหาจรรยา สุทธิญาณ, ชีวิต ข้อคิดและงานของเจ้าชื่น (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2535), หน้า 44.

10,000 บาทตั้งแต่พ.ศ.2465 โดยช่วงเวลานั้นจังหวัดเชียงใหม่ยังไม่มีโรงพยาบาลของรัฐทำการรักษาผู้ป่วย ในคราวที่มีการสร้างตึกอำนวยการใหม่สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (ภาพที่ 39) ทรงเสด็จมาเป็นประธานพิธีวางศิลาฤกษ์ เมื่ออาคารแล้วเสร็จกรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงเปิดตึก ณ เชียงใหม่ที่สร้างด้วยเงินพระราชทานของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เจ้าแก้วนริรัฐและคนอื่นๆ ร่วมบริจาค โดยกรมขุนสงขลานครินทร์ทรงบริจาคเงินซื้อเครื่องเอกซเรย์อีกด้วย³²⁹

ภาพที่ 39 พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เสด็จดอยสุเทพ

ที่มา: บุญเสริม สาสตราภัยและสังคีต จันทนะโพธิ, อดีตล้านนา (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2520), หน้า 35.

ในครั้งที่สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร เสด็จประพาสเชียงใหม่เพื่อเยี่ยมพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ได้ทรงเป็นประธานในพิธีเปิดเรือนวชิระในโรงเรียนยุพราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นเงินบริจาคของศิษย์เก่าและราษฎรทั่วไป ในคำกราบทูลของตัวแทนศิษย์เก่าแสดงให้เห็นถึงความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า “...อนึ่ง การที่พวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้มีส่วนช่วยอุปการะสถานที่ศึกษา ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้สำนักเล่าเรียนมาแต่เดิม แม้เพียงช่วยด้วยกำลังกายหรือกำลังทรัพย์คนละเล็กน้อย ตามสติกำลังและฐานะานุรูปเช่นนี้ก็ ก็ปลื้มใจอยู่ว่าได้เป็นพลเมืองที่ประพฤดีดีส่วนหนึ่ง คือได้แสดงความกตัญญูกตเวทีต่อพระบาทสมเด็จพระ

³²⁹ หจข. ๕.7 ม.7.1/9 โรงพยาบาลแมคคอมมิค จังหวัดเชียงใหม่ (17 เมษายน พ.ศ.2472 – 7 มีนาคม พ.ศ. 2473)

พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว...”³³⁰ ดังนั้นกิจกรรมสาธารณประโยชน์ต่างๆ ที่บรรดาเจ้านายของสยามทรงทำมีส่วนช่วยให้ราษฎรรู้สึกถึงพระมหากรุณาธิคุณและมีส่วนช่วยให้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและราษฎรในมณฑลพายัพดีขึ้น

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในเดือนมิถุนายนพ.ศ.2475 คณะราษฎรได้ยึดอำนาจการปกครองจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระองค์โปรดฯ ให้โทรเลขตามพระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ รวมทั้งเจ้าแก้วนวลรัฐลงมาเข้าเฝ้าเพื่อชี้แจงเรื่องดังกล่าวเป็นการด่วน³³¹ ในเดือนกรกฎาคมคณะราษฎรได้ส่งพระยาสุรียานุวัตรขึ้นไปชี้แจงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง โดยพระยามโนปกรณนิติธาดาทราบว่าเจ้านายและราษฎรจังหวัดเชียงใหม่ตกใจกับเรื่องนี้มาก จึงเห็นควรให้ส่งคนขึ้นไปชี้แจงว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วย เพราะต้องการให้ประเทศชาติเจริญยิ่งขึ้น โดยฐานะของบรรดาเจ้านายที่เคยได้รับการอุปถัมภ์จากรัฐบาลจะคงอยู่เช่นเดิมโดยมิได้รับความกระทบกระเทือน

ในมณฑลพายัพการประกาศพระธรรมนูญการปกครองใหม่เป็นไปอย่างล่าช้าเนื่องจากพระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ทรงไม่เห็นด้วยกับคณะราษฎร ส่วนบรรดาเจ้านาย พ่อค้าและข้าราชการในเมืองเชียงใหม่ต่างระส่ำระสายไม่มีใครกล้าแสดงความคิดเห็นเนื่องจากความไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกันและเกิดข่าวลือไปต่างๆ นานาว่าคณะราษฎรอาจทำการไม่สำเร็จ โดยคนส่วนใหญ่ยังคงเกรงอำนาจของพระองค์เจ้าทศศิริวงศ์โดยเชื่อว่าหากมีการประกาศพระธรรมนูญการปกครองใหม่พระองค์เจ้าทศศิริวงศ์จะยังคงอยู่ในตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลเช่นเดิม เมื่อพระยาสุรียานุวัตรขึ้นไปถึงจังหวัดเชียงใหม่ได้เรียกประชุมเจ้านายและเกลี้ยกล่อมให้เป็นธุระเรื่องการประกาศพระธรรมนูญใหม่ แต่ไม่มีผู้ใดกล้าทำเนื่องจากขณะนั้นเจ้าแก้วนวลรัฐไม่ได้อยู่ในจังหวัดเชียงใหม่ ในวันที่ 22 กรกฎาคม เมื่อพระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฐ์ขึ้นไปถึงจังหวัดเชียงใหม่ได้รับมอบตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพจากพระองค์เจ้าทศศิริวงศ์และได้มีการเตรียมประชุมประกาศพระธรรมนูญใหม่ เนื่องจากพระยาสุรียานุวัตรเห็นว่าราษฎรในมณฑลพายัพให้การเคารพนับถือบรรดาเจ้านายมากจึงได้เร่งรัดให้เจ้าราชบุตรกราบทูลขอพระราชานุญาตจากพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เมื่อพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงไม่ห้าม เจ้าราชบุตรจึงได้เรียกประชุมที่โรงละครของเจ้าแก้วนวลรัฐโดยให้บรรดาเจ้านายทั้งฝ่ายชายและฝ่ายหญิงขึ้นนั่งเป็นประธานบนเวทีเพื่อให้ราษฎรเข้าใจว่าบรรดาเจ้านายเห็นดีกับการปกครองใหม่

ในการประชุมชี้แจงพระธรรมนูญใหม่นี้ หลวงพิศาลผู้พิพากษาเป็นผู้อ่านพระราชบัญญัติธรรมนูญปกครองและแถลงการณ์ชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจมากขึ้น ผู้ที่มาฟังมีทั้งคนพื้นเมือง เจ็ว จีน พม่า

³³⁰ หจข. ศ.51.10/140 รายงานการเปิดเรือนวชิระ โรงเรียนยุพราชวิทยาลัยจังหวัดเชียงใหม่ (18 มีนาคม พ.ศ. 2474 - 5 กรกฎาคม พ.ศ.2475)

³³¹ หจข. สร.0201.8/1 พระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ (พ.ศ.2475), หจข. สร.0201.32/4 เจ้านครเชียงใหม่ลงมาเฝ้า (พ.ศ.2475)

แขกและกะเหรี่ยงราว 500 คน พระยาสุริยานุวัตรรายงานการขึ้นแจ้งในครั้งนี้อาษาว่าราษฎรต่างมีความยินดี และชื่นชมการกระทำของคณะราษฎรรวมทั้งให้ร้องเพื่อถวายไชยมงคลต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้พระยาสุริยานุวัตรได้ส่งรายชื่อบรรดาเจ้านายเมืองเชียงใหม่และข้าราชการที่เข้าร่วมประชุมในครั้งนี้อย่างละเอียดเพื่อต้องการประเมินผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับคณะราษฎร จากนั้นได้จัดให้มีการประชุมชี้แจงพระธรรมนูญใหม่อีกหลายครั้งและจัดพิมพ์เป็นภาษาพื้นเมืองออกแจกจ่าย³³²

พระยากัลยาณวัฒมนิชิรัฐได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับบรรดาเจ้านายและราษฎรต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองไว้ว่าเจ้านายเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนไม่มีปฏิริยาใดๆ เพียงแต่เป็นห่วงเรื่องผลประโยชน์ของตนเองอยู่บ้างโดยเกรงว่าจะได้รับความกระทบกระเทือน ชนชั้นกลางมักทะเลาะเถียงกัน แสดงตนว่ามีความรู้ทางการเมืองแต่มักเข้าข้างผู้ชนะและมีนิสัยข่างูเหี้ยต้นข้าว ดังนั้นรัฐบาลต้องรีบทำความเข้าใจกับคนกลุ่มนี้หากปล่อยไว้อาจทำให้มีกลุ่มอื่นเข้าแทรกแซงและเป็นอันตรายต่อรัฐบาล ในขณะที่ราษฎรทั่วไปแทบไม่รับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองแต่อย่างใด ส่วนชาวต่างประเทศที่อาศัยอยู่มากไม่มีกลุ่มใดเข้าแทรกแซง³³³

อย่างไรก็ตามรัฐบาลยังคงมีความกังวลเกี่ยวกับข่าวลือของเจ้านายมณฑลพายัพเนื่องจากมีจดหมายลับจากนาย โสภณ ทองประเสริฐ แจ้งว่าเจ้าแก้วนรวิรุฑต้องการให้จังหวัดเชียงใหม่เป็นรัฐอิสระจากการปกครองของรัฐบาลใหม่และต้องการอำนาจกลับคืน โดยเรื่องนี้เป็นข่าวมาแล้วในราวเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2475 ในสมัยรัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดาและสงบไปครั้งหนึ่ง ความต้องการออกจากการปกครองของรัฐบาลใหม่นี้มีทั้งผู้ที่เป็นเจ้าเมือง ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และชาวต่างประเทศบางคนที่มีความสนใจโดยมีเจ้าฟ้าเมืองเชียงตุงเป็นผู้สนับสนุนสำคัญและมีการส่งใค้ดลับไปมา โดยนายโสภณยังคงยืนยันว่านิสัยราษฎรในมณฑลพายัพยังคงเคารพรักต่อเจ้านายอยู่มาก³³⁴

แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนรัฐบาลใหม่แต่นโยบายหลักที่สยามใช้ดูแลบรรดาเจ้านายมณฑลพายัพคือการสนับสนุนเรื่องการเงินและการเชิดชูเกียรติยศ เช่น ในคราวที่เจ้าแก้วนรวิรุฑลงมากรุงเทพฯ ในพ.ศ. 2477 พระยาอนุบาลพายัพกิจ ข้าหลวงประจำจังหวัดเชียงใหม่ได้โทรเลขแจ้งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยให้ส่งข้าราชการไปต้อนรับที่สถานีรถไฟ³³⁵ เพื่อเป็นเกียรติกับเจ้าแก้วนรวิรุฑให้เห็นว่ารัฐบาลสยามยังเห็นความสำคัญของเจ้าเมืองเชียงใหม่ ในคราวที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงขอผ่อนผันการส่งเงินกู้ยืมไปซื้อตลาดวโรรสคืนต่อรัฐบาลซึ่งครบงวดสุดท้ายในพ.ศ.2475 แต่เนื่องจากมีรายได้ลดลงพระองค์ทรงขอเลื่อนการส่งเงิน การนี้รัฐบาลเห็นควรให้ผ่อนชำระเงินได้โดยเห็นว่า “...เป็นเจ้านายฝ่ายใน

³³² หจข. สร.0201.32/3 พระยาสุริยานุวัตรไปชี้แจงเหตุเปลี่ยนแปลงการปกครองแก่เจ้านายในมณฑลพายัพ (พ.ศ.2475)

³³³ หจข. สร.0201.32/2 รายงานสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ (พ.ศ.2475)

³³⁴ หจข. สร.0201.25/595 นายโสภณ ทองประเสริฐ เสนอความเห็นเชียงใหม่กำลังบำเพ็ญเป็นปฏิบัติกับรัฐบาลใหม่ (พ.ศ.2475)

³³⁵ หจข. มท.2.2.3/32 เจ้าแก้วนรวิรุฑลงมากรุงเทพฯ (พ.ศ.2477)

และเป็นเจ้าลาวด้วย จะบอกปิดก็กลัวเสียเกียรติพระเจ้าแผ่นดิน และไม่ชอบด้วยนโยบายแห่งแผ่นดินในขณะนี้...”³³⁶

ในพ.ศ.2476 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีสิ้นพระชนม์ รัฐบาลของพระยาพหลฯ ได้โทรเลขแสดงความเสียใจและให้กระทรวงวังจัดเจ้าพนักงานเชิญนำสรงพระศพ พระโกศกุดั่น เครื่องสูง แตรกลองชนะ และสิ่งของอื่นๆ ไปพระราชทานอย่างสมพระเกียรติ การนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุทิศผ้าไตรพระราชทานสำหรับสดับปรกกรมโดยประดิษฐานพระศพที่วังท่าเจ็ดยี่กิว อีกทั้งส่งช่างหลวงไปปลุกพระเมรุที่วัดสวนดอก ในวันพระราชทานเพลิงศพโปรดฯ ให้เจ้าพระยาวรวงศ์วิวัฒน์เป็นผู้แทนรัฐบาล และให้กองพันทหารที่จังหวัดเชียงใหม่จัดกระบวนแห่พระศพอย่างสมพระเกียรติ³³⁷

ในพ.ศ.2476 ได้มีจดหมายจากเจ้านายและราษฎรเมืองน่านร้องขอให้แต่งตั้งเจ้าราชวงศ์สิทธิสาร ฦ น่าน เป็นเจ้าเมืองน่าน เนื่องจากเจ้ามหาพรหมสุรธาตาถึงแก่พิราลัยในพ.ศ.2474 รัฐบาลยังไม่ได้แต่งตั้งผู้ใดจนเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง การนี้พระยามโนปกรณ์นิติธาดาเห็นควรยึดตามนโยบายของรัฐบาลเดิมที่ไม่ให้ตั้งตำแหน่งเจ้าเมืองต่อไป แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าเมืองน่านเป็นเมืองชายแดนที่เสี่ยงต่อการถูกยุ้งให้เข้าหาฝรั่งเศส อีกทั้งสถานการณ์เปลี่ยนไป เนื่องจากสยามไม่ได้มีการปกครองโดยกษัตริย์เหมือนก่อน คณะราษฎรจึงได้ส่งพระยาจำแสนยบดีไปสืบข่าวและพบว่าเจ้าราชวงศ์สิทธิสาร ฦ น่าน อายุ 70 ปี เป็นบุตรของพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชและเป็นผู้ใหญ่ในวงศ์ตระกูลซึ่งมีความดีความชอบไม่ยุ่งยากเหมือนตระกูล ฦ ลำปาง จึงเห็นควรให้มีการตั้งให้เป็นเจ้าเมืองได้ เมื่อพระยาจำแสนยบดีกลับมาที่กรุงเทพฯ ได้เกิดรัฐประหารจนทำให้พระยาจำแสนยบดีเสียชีวิตโดยไม่ได้เสนอเรื่องดังกล่าวเข้าที่ประชุม ท้ายที่สุดรัฐบาลเห็นว่าไม่ควรให้มีตำแหน่งเจ้าเมืองอีกต่อไปโดยเห็นว่า “...เวลานี้สังเกตุชาวเมืองฝ้ายเหนือก็ไม่ใคร่เลื่อมใสเจ้าลาวแล้ว...”³³⁸

ในพ.ศ.2482 เจ้าแก้วนบุรีถึงแก่พิราลัย สถานทูตอังกฤษและฝรั่งเศสลดธงครึ่งเสาในจังหวัดเชียงใหม่ แต่รัฐบาลสยามเห็นว่าไม่ควรลดธงให้เพราะไม่ถือว่าจังหวัดเชียงใหม่เป็นประเทศราช แต่เกรงว่าบรรดาเจ้านายอาจไม่พอใจจึงสั่งให้ลดธงตามสถานทูตอังกฤษและฝรั่งเศส และมีการถกเถียงกันเรื่องการแต่งตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่งโดยเห็นว่าตราบไคที่สยามยังคงแต่งตั้งเจ้าเมืองนั้นหมายถึงสยามยังคงยอมรับว่ามีประเทศราชในพระราชอาณาจักร โดยรัฐบาลเห็นว่า “...ตามนโยบายของรัฐบาลและรัฐธรรมนูญว่าอาณาเขตต์ของไทย เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และประชาชนพลเมืองทั้งหลายก็เป็นคนไทยด้วยกันทั้งสิ้น...”³³⁹ เนื่องจากนโยบายของรัฐบาลสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่แต่งตั้งเจ้าเมืองแพว เมืองลำปางและเมืองน่าน หากมีการแต่งตั้งเจ้าเมืองและเกิดข้อผิดพลาดอาจถูก

³³⁶ หจข. สร.0201.8/6 พระราชชายาเจ้าดารารัศมี (พ.ศ.2475)

³³⁷ หจข. สร.0201.8.1/2 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีประชวรและสิ้นพระชนม์ (พ.ศ.2476 – 2477)

³³⁸ หจข. สร.0201.32/6 เจ้าราชบุตรกับพวกร้องให้แต่งตั้งเจ้าราชวงศ์สิทธิสาร ฦ น่าน เป็นเจ้าผู้ครองนคร (พ.ศ. 2475 – 2476)

³³⁹ หจข. สร.0201.32/7 ตั้งเจ้าประเทศราชมณฑลพายัพ (พ.ศ.2476 – 2482)

ตำหนิว่าทำของเก่าให้เสียหาย อีกทั้งเห็นว่าราษฎรในจังหวัดเชียงใหม่ไม่มีปฏิกิริยาใดๆ กับเรื่องนี้โดยความนับถือเจ้าของราษฎรแทบไม่ปรากฏนอกจากญาติและผู้เป็นเจ้าของอุปลักษณ์เท่านั้น

นอกจากนี้เจ้านายที่คาดว่าจะได้รับตำแหน่งจำนวน 2 องค์คือเจ้าราชบุตร ซึ่งมีนิสัยซื่อสัตย์แต่เป็นผู้ที่ไม่กว้างขวาง และเจ้าพงษ์อินทร์ซึ่งเป็นบุตรที่เกิดจากมารดาคนละองค์ จบการศึกษาจากประเทศอังกฤษและมีวิชาชีพชั้นน่านับสนุน ทางญาติสกุล ณ เชียงใหม่จึงแบ่งเป็น 2 ฝ่าย ทำที่สุจริตรัฐบาลเห็นว่าการตั้งเจ้าพงษ์อินทร์อาจเป็นอันตรายทางการเมืองเนื่องจากมีความฉลาดเข้ากับชาวตะวันตกได้ดี เกรงว่าจะนำความยุ่งยากมาให้ภายหลังจึงเลือกที่จะไม่แต่งตั้งผู้ใด แต่ยังคงมีนโยบายอุปถัมภ์เจ้านายด้วยการให้หลวงอำรงนาวาสวัสดิ์ปรึกษากับเจ้าราชบุตรซึ่งเป็นบุตรคนโตโดยตั้งให้เป็นกรมการพิเศษและให้เงินเบี้ยเลี้ยงเดือนละ 3,500 บาท อีก 1,500 บาทให้สกุล ณ เชียงใหม่นำไปแบ่งปันกัน จนกระทั่งเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้าเมืองลำพูนและเป็นเจ้าเมืององค์สุดท้ายถึงแก่พิราลัยในพ.ศ.2486³⁴⁰ ตำแหน่งเจ้าเมืองที่เคยได้รับผลประโยชน์พิเศษจากรัฐบาลจึงได้ยุติลง โดยบุตรหลานของบรรดาเจ้านายมีฐานะเป็นราษฎรของประเทศไทยไม่ต่างจากราษฎรในพื้นที่อื่นๆ

เห็นได้ว่ารัฐบาลสยามมีนโยบายในการอุปถัมภ์บรรดาเจ้านายมณฑลพายัพในด้านต่างๆ เพื่อให้ดำรงฐานะทางสังคมไว้ได้ วิธีการดังกล่าวได้แก่การส่งเสริมให้การศึกษา การพระราชทานเงินเดือนและให้สิทธิในการทำไม้เป็นพิเศษกว่ารายอื่นๆ รวมทั้งพยายามสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวให้บรรดาเจ้านายรู้สึกว่าคุณค่าตนเองมีความสำคัญต่อสยาม แต่รัฐบาลมีนโยบายที่จะไม่ตั้งตำแหน่งเจ้าเมืองอีกต่อไปเนื่องจากต้องการให้มณฑลพายัพมีการปกครองเหมือนมณฑลอื่นๆ ในพระราชอาณาเขต ในขณะที่เจ้านายซึ่งมีความดีความชอบรัฐบาลได้ตั้งเงินตอบแทนเพื่อเป็นการเอาใจเจ้านายเหล่านั้น เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยการจัดตั้งรัฐบาลใหม่ กรุงเทพฯ เกรงว่าเจ้าแก้วนวรรฐ เจ้าเมืองเชียงใหม่จะแยกประเทศเป็นอิสระ ทำให้รัฐบาลยังคงผ่อนผันและให้การดูแลเจ้านายโดยให้เบี้ยเลี้ยงเป็นพิเศษ จนกระทั่งเจ้าเมืองลำพูนซึ่งเป็นเจ้าเมืององค์สุดท้ายถึงแก่พิราลัย ความเปลี่ยนแปลงทางการปกครองที่รัฐสยามได้ดำเนินมากกว่า 60 ปีทำให้บรรดาเจ้านายเหล่านั้นต้องปรับตัวและกลายเป็นราษฎรส่วนหนึ่งของประเทศไทยในที่สุด

³⁴⁰ หจข. สร.0201.8.1/6 เจ้าจักรคำขจรศักดิ์ถึงแก่พิราลัย (พ.ศ.2486)

บทที่ 8

บทสรุป

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามกับล้านนาพ.ศ.2417 – 2476 พบว่าในสมัยก่อนหน้าล้านนามีสถานะเป็นประเทศราชของสยาม กษัตริย์ของล้านนามีหน้าที่ถวายความภักดีช่วยเหลือป้องกันพระราชอาณาเขต ถวายเครื่องราชบรรณาการทุก 3 ปี และส่งส่วยตามที่สยามร้องขอ จากธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนามีน้อยมาก โดยสยามเองแทบไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในไม่ว่าจะเป็นด้านการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจ

เมื่อสยามลงนามในสัญญาเบาริงกับอังกฤษในพ.ศ.2398 ซึ่งเป็นการเปิดเสรีทางการค้าและให้สิทธิทางการศาลกับคนในบังคับต่างประเทศ ส่งผลให้ชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายมากขึ้น ประกอบกับการที่พม่าแพ้สงครามกับอังกฤษ โดยอังกฤษได้ขยายธุรกิจการทำไม้เข้ามาในล้านนาโดยมีบริษัทค้าไม้ขนาดใหญ่ ได้เข้ามาขอทำสัมปทานป่าไม้กับบรรดาเจ้านายตามเมืองต่างๆ และเริ่มมีข้อร้องเรียนมายังกงสุลอังกฤษโดยรัฐบาลสยามไม่สามารถตัดสินคดีได้เนื่องจากสิทธิทางการศาลที่ปรากฏในสัญญาเบาริง

จนถึงทศวรรษที่ 2420 คดีความฟ้องร้องเรื่องการทำไม้ระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับเจ้านายล้านนาเพิ่มขึ้นจำนวนมาก ประกอบกับมีโจรผู้ร้ายปล้นสะดมตามชายแดนทำให้คนในบังคับอังกฤษเสียประโยชน์ กงสุลอังกฤษได้เรียกร้องให้รัฐบาลสยามเข้าควบคุมการปกครองล้านนาอย่างเด็ดขาด แต่รัฐบาลสยามในขณะนั้นไม่สามารถปฏิบัติตามได้เนื่องจากไม่เคยมีอำนาจอย่างแท้จริงในล้านนามาก่อน แต่หากปล่อยให้กลายเป็นช่องทางให้อังกฤษใช้เป็นข้ออ้างเพื่อยึดครองล้านนา ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเปลี่ยนหัวเมืองล้านนาซึ่งมีความสัมพันธ์แบบรัฐประเทศราชให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาเขต

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสสิงคโปร์ พม่าและอินเดีย ซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษในต้นรัชกาล ทำให้พระองค์ทรงเรียนรู้วิธีการปกครองอาณานิคมของอังกฤษและนำวิธีการเหล่านั้นมาปรับใช้กับล้านนาผสมกับวิธีการแบบรัฐจารีตโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อสลายอำนาจท้องถิ่นของบรรดาเจ้านายและขุนนางและดึงอำนาจการปกครองมาไว้ที่กรุงเทพฯ วิธีการของเจ้าอาณานิคมที่พระองค์ทรงนำมาปรับใช้ได้แก่ การทำสนธิสัญญาและการออกกฎหมาย การส่งข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการ รวบอำนาจการจัดเก็บภาษีเพื่อนำมาวางรากฐานระบบข้าราชการสยามจัดทำแผนที่และบัญชีสำมะโนครัว พัฒนาการสื่อสารและการคมนาคมแบบสมัยใหม่ ส่งเสริมการเรียนหนังสือไทยและควบคุมสถาบันสงฆ์ และสนับสนุนการเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารี ในขณะที่วิธีการแบบรัฐจารีตคือการสร้างสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ และสร้างความสัมพันธ์ทางด้านพระพุทธศาสนา

จนถึงทศวรรษที่ 2460 ความพยายามของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มปรากฏผล โดยสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของเจ้านายลดลงอย่างเห็นได้ชัด โดยอำนาจของเจ้านายที่มีต่อไพร่เริ่มคลายความศักดิ์สิทธิ์ลง จากการลดทอนอำนาจของบรรดาเจ้านายที่สยามได้กระทำมาตลอดระยะเวลา 40 ปีส่งผลให้เกิดปฏิริยาการต่อต้านในรูปแบบต่างๆ ซึ่งมีทั้งการรวมตัวกันจับอาวุธขึ้นสู้ การใช้ฝีมือในการต่อต้านอำนาจของกรุงเทพฯ การไม่ยอมรับพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ของครุบาศรีวิชัย รวมทั้งความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือและไทยใต้จนนำไปสู่การเรียกตนเองของคนพื้นเมืองว่าคนเมือง

นอกจากการต่อต้านอำนาจของสยามในรูปแบบต่างๆ แล้ว ปัญหาที่สำคัญประการหนึ่งคือ ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ของคนล้านนาซึ่งเกี่ยวเนื่องกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต เนื่องจากล้านนามีคนกลุ่มต่างๆ เข้ามาทำธุรกิจป่าไม้จำนวนมากซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในบังคับต่างประเทศ รวมทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่บนพื้นที่สูงที่อำนาจของสยามยังเข้าไปไม่ถึง โดยกลุ่มที่สร้างปัญหาอย่างมากคือพม่าและเงี้ยวซึ่งเคยเดินทางไปมาและทำการค้าได้อย่างอิสระ ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 รัฐเพื่อนบ้านของสยามเริ่มมีการเคลื่อนไหวขับไล่เจ้าอาณานิคมโดยพม่าและเงี้ยวบางกลุ่มใช้ล้านนาเป็นฐานเคลื่อนไหวทางการเมืองและหลบซ่อนจากการจับกุมของอังกฤษ อีกทั้งพยายามสร้างแนวร่วมจากกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันที่อาศัยอยู่ในล้านนาเข้าโจมตีสยามเพื่อยึดอาวุธและรวบรวมผู้คนต่อต้านอังกฤษ แสดงให้เห็นว่าการผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเพียงการปฏิรูปโครงสร้างการปกครองเท่านั้น ประกอบกับปลายทศวรรษที่ 2460 รัฐบาลสยามได้มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองส่วนภูมิภาค โดยย้ายสังกัดสมุหเทศาภิบาลจากกระทรวงมหาดไทยไปขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ ความขัดแย้งภายในและความไร้ประสิทธิภาพในการทำงานของข้าราชการสยามทำให้การรวมศูนย์อำนาจในการปกครองยังไม่ได้ผลอย่างแท้จริง ดังนั้นรัฐสยามต้องปรับเปลี่ยนนโยบายใหม่ในการปกครองโดยเปลี่ยนให้คนเหล่านั้นเกิดความจงรักภักดีและรู้สึกถึงความเป็นชาติไทยร่วมกันกับส่วนกลาง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับเปลี่ยนนโยบายที่มีต่อล้านนาใหม่ โดยใช้ลัทธิชาตินิยมเพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้เกิดขึ้นในชาติ ในการปลูกฝังความเป็นชาตินิยมนี้พระองค์ทรงใช้วิธีการทั้งทางตรงและทางอ้อม วิธีสร้างความรู้สึกชาตินิยมทางตรงได้แก่การออกกฎหมายบังคับใช้ได้แก่ พระราชบัญญัติแปลงชาติ พระราชบัญญัติสัญชาติ พระราชบัญญัติขนานนามสกุล พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์และพระราชบัญญัติประถมศึกษา วิธีการทางอ้อมได้แก่การเผยแพร่งานเขียนและการสร้างสัญลักษณ์แทนตัวพระองค์โดยเฉพาะการจัดตั้งกองเสือป่า การแจกพระบรมรูปและธงโดยกิจกรรมดังกล่าวได้รับการตอบรับอย่างดีจากบรรดาเจ้านาย การประดับพระบรมรูปและธงชาติตามโรงเรียน ศาลารัฐบาลและสถานที่ราชการต่างๆ ทำให้อาจารย์ที่มาติดต่อราชการและนักเรียนที่เข้ารับการศึกษาศึกษาเคยชินกับพระบรมฉายาลักษณ์ของกษัตริย์สยามและตระหนักถึงอำนาจสูงสุดในการปกครองว่ามีชื่ออยู่ที่เจ้านายพื้นเมืองอีกต่อไป

โรงเรียนสอนหนังสือไทยได้กลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการเปลี่ยนคนล้านนาให้รู้สึกถึงความ เป็นไทยมากขึ้น ประกอบกับการใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์และพระราชบัญญัติประถม ศึกษา เพื่อบังคับให้เด็กทุกคนได้เข้าเรียนโดยใช้ภาษาไทยเป็นสื่อกลางในการเรียนการสอน หลักสูตร เนื้อหาวิชาและตำราเรียนได้รับการควบคุมโดยกระทรวงธรรมการซึ่งนอกจากจะสอนให้มีความรู้พื้นฐาน แล้วยังปลูกฝังความคิดเกี่ยวกับรัฐประชาชาติและการเชื่อฟังต่ออำนาจรัฐสมัยใหม่ ที่สำคัญในตำรา เรียนได้แสดงถึงความพยายามของรัฐบาลสยามในการลบภาพความเป็นลาวออกจากคนล้านนา โดย อธิบายว่าคนล้านนานั้นเป็นคนไทยเช่นเดียวกับคนสยาม นอกจากนี้ สิ่งพิมพ์และหนังสือพิมพ์ที่ถูกส่ง ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ อย่างต่อเนื่องได้กลายเป็นเครื่องมือสื่อสารให้คนต่างพื้นที่รับรู้ถึงการดำรงอยู่ของคน กลุ่มอื่นๆ ภายใต้จินตนาการถึงความเป็นชาติไทยร่วมกัน เมื่อหนังสือพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกถูกผลิตขึ้น โดยคนพื้นเมืองแสดงให้เห็นถึงความสำเร็จของรัฐบาลสยามในการสอนหนังสือไทยและปลูกฝังความรู้สึก จงรักภักดีต่อกษัตริย์สยามรวมทั้งสร้างสำนึกของความเป็นชาติไทยร่วมกันกับกรุงเทพฯ

เมื่อรถไฟสายเหนือแล้วเสร็จในพ.ศ.2464 ทำให้ข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ระหว่างกรุงเทพฯ และ หัวเมืองอื่นๆ ในล้านนาลดน้อยลง การขนส่งสินค้าไปมาสะดวกรวดเร็วขึ้น นอกจากจะทำให้หัวเมือง ล้านนาใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ มากขึ้นแล้วยังทำให้ล้านนาตะวันออกและล้านนาตะวันตกมีความสัมพันธ์ กันมากขึ้น ราษฎรเริ่มเข้าสู่กระบวนการผลิตเพื่อการค้าเพื่อนำเงินมาจ่ายภาษีให้กับรัฐและซื้อสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวัน โดยสยามได้พยายามส่งเสริมการใช้เงินบาทเข้าแทนที่เงินรูปีเพื่อลด อิทธิพลทางเศรษฐกิจของอังกฤษ ภายใต้การเติบโตทางเศรษฐกิจนี้ พ่อค้าชาวจีนเป็นกลุ่มคนสำคัญที่มี บทบาททางด้านเศรษฐกิจโดยเป็นตัวกลางในการเชื่อมโยงเศรษฐกิจระหว่างล้านนาและกรุงเทพฯ จน ทำได้ดีที่สุดเศรษฐกิจของล้านนาได้เข้าสู่ระบบทุนนิยมเช่นเดียวกับสยาม ล้านนาที่เคยแบ่งกลุ่มเมืองเป็น ล้านนาตะวันออกและล้านนาตะวันตกถูกทำให้รวมกันภายใต้การปกครองของสยาม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลพายัพในพ.ศ.2469 การเสด็จ ครั้งนี้เป็นที่ยอมรับให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นพระประมุขของราษฎรในมณฑลพายัพมิใช่เจ้าเมืองอีกต่อไป จนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองในพ.ศ.2475 เมื่อมีการจัดตั้งรัฐบาลใหม่ นโยบายของสยามที่มีต่อ ล้านนายังคงเดิมคือต้องการให้ล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของประเทศสยามเช่นเดียวกับภูมิภาคอื่นๆ แม้ว่ารัฐบาล สยามประสบความสำเร็จในการทำให้คนล้านนาและคนในภูมิภาคอื่นๆ เข้าใจว่าล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของ สยามและเป็นชนชาติไทยเช่นเดียวกับคนสยามมาตั้งแต่ทศวรรษที่ 2480 แต่กระบวนการต่างๆ ที่ได้ ทำมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ทศวรรษที่ 2420 กลับมีร่องรอยบางประการที่ชี้ให้เห็นว่าการผนวกล้านนาเข้า มาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามนี้ยังคงไม่สมบูรณ์ โดยมีกระแสจากคนพื้นเมืองในการต่อต้านระบบทุนนิยม และการบริหารแบบรวมศูนย์จากกรุงเทพฯ ปรากฏในลักษณะของการรื้อฟื้นวัฒนธรรมดั้งเดิมของตนมา เป็นเครื่องมือ เช่น การเรียกตนเองว่า “คนเมือง” การย้อนกลับไปเรียน “ตัวเมือง” และพูดภาษา “คำ เมือง” ฯลฯ ซึ่งปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นเรื่องที่น่าศึกษาและทำความเข้าใจต่อไป

รายการอ้างอิง

เอกสารชั้นต้น

- หจข. กต.98.1/8 เงี้ยวปล้นเมืองแพร่ ตอน 1 (พ.ศ.2445)
- หจข. กต.98.1/18 เงี้ยวจลาจล ตอน 10 (พ.ศ.2445)
- หจข. กต.98.1/24 แสนชัยเมืองฮ่อม อ้ายแสนผิว สมรู้เป็นใจกับผู้ร้ายเงี้ยว (พ.ศ.2445 – 2446)
- หจข. กต.98.1/25 เงี้ยวที่ท่าฟ้า ตอน 1 (พ.ศ.2445 – 2446)
- หจข. กต.98.1/42 เงี้ยวทำการจลาจลที่เมืองเชียงของ (พ.ศ.2447)
- หจข. กต.98.1/43 ผู้ร้ายเงี้ยวก่อการจลาจลที่เมืองเชียงของ (พ.ศ.2447)
- หจข. กต.98.1/45 สำเนาเรื่องผู้ร้ายเงี้ยวจลาจลที่เมืองเชียงของ (พ.ศ.2447)
- หจข. กต.98.1/46 ปราบปรามเงี้ยวเมืองเชียงของกับเชียงแสน (พ.ศ.2447)
- หจข. กษ.1/993 ปู่ใจมาร้องว่าพระยาบุรีรัตน์กับพวกแย่งชิงที่นาของตน ตำบลบวบกโป่ง แขวงเมืองแพร่
- หจข. กษ.1/1393 มณฑลพายัพขอให้แบ่งการงานเป็นหน้าที่อุปราชและหน้าที่สมุหเทศาภิบาล
- หจข. กษ.1.1/13 หลวงประสิทธิภูมิการตรวจราชการแผนกเกษตร จังหวัดแพร่
- หจข. กษ.1.2/13 หลวงประสิทธิภูมิการตรวจราชการแผนกเกษตร จังหวัดแพร่
- หจข. กษ.1.2/229 มณฑลมหาราชฎีส่งสำเนารายงานตรวจการเพาะปลูกและการขุดเหมืองทำฝายของหลวงสุวรรณโลกโกสิยภัทร เกษตรมณฑลมหาราชฎี (พ.ศ.2468)
- หจข. กษ.5/505 มณฑลมหาราชฎีส่งรายงานนายเชื่อมประสานเกษม ตรวจการแผนกเกษตรในจังหวัดแพร่
- หจข. กษ.13/1256 มณฑลพายัพส่งรายงานของมิสเตอร์ เอปุลูฟซ่า เรื่องจะมีการจัดแสดงกสิกรรมที่ลำปาง มณฑลมหาราชฎี
- หจข. กษ.13/1276 หมอฮาวีไปตรวจมณฑลฝ่ายเหนือ
- หจข. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาคที่ 3 การปราบเงี้ยว) (เอกสารเย็บเล่ม)
- หจข. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาคที่ 3 ตอนที่ 1 มณฑลพายัพและการปราบฮ่อ) (เอกสารเย็บเล่ม)
- หจข. ร.5 ก.9/33 พระเจ้านครน่านขอพระราชทานปืน 100 บอก สำหรับรักษาราชการบ้านเมือง (13 มีนาคม พ.ศ.2436 – 1 เมษายน พ.ศ.2437)
- หจข. ร.5 ก.13.2/11 เรื่องจัดการทหารหัวเมือง (24 มกราคม – 25 พฤศจิกายน พ.ศ.2435)
- หจข. ร.5 ก.13.2/26 จัดการทหารมณฑลพิษณุโลกและมณฑลนครสวรรค์ (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2445 – 2 กันยายน พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ก.13.2/27 ความเห็นที่จะจัดการแก้ไขความบกพร่องในกรมยุทธนาธิการ (25 มีนาคม พ.ศ. 2444)

- หจข. ร.5 ก.13.2/28 จัดการทหารมณฑลพายัพ (6 เมษายน พ.ศ.2446 – 22 กันยายน พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 กต.18/5 มิสเตอร์สก็๊อคไปตรวจหัวเมืองฝ่ายเหนือ (1 ตุลาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ. 2438)
- หจข. ร.5 กต.18/23 ราชทูตอังกฤษขอให้สืบสวนเรื่องมองซายี คนใช้ของเจ้าเมงกุล ซึ่งมาอยู่ในแขวงเมือง พระตะบอง (26 สิงหาคม พ.ศ.2441 – 21 สิงหาคม พ.ศ.2442),
- หจข. ร.5 ค.1/41 ส่งเงินไปใช้จ่ายราชการมณฑลพายัพ (2 – 6 มกราคม พ.ศ.2448)
- หจข. ร.5 ค.4.1ข/2 ที่บ้านเจ้านครเชียงใหม่ที่วังหลัง (26 พฤษภาคม พ.ศ.2436 – 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2443)
- หจข. ร.5 ค.4.4ก/8 พวกลูกสมุหคณบดีต่างประเทศขอซื้อที่ดินในแขวงเมืองเชียงใหม่ทำเป็นสนามแข่งม้า (4 มิถุนายน – 30 ตุลาคม พ.ศ.2441)
- หจข. ร.5 ค.5.1/20 งบประมาณแผ่นดินศก 122 (30 กันยายน – 8 ตุลาคม พ.ศ.2446)
- หจข. ร.5 ค.9.2/20 เจ้านครเชียงใหม่ยืมเงินพระคลังข้างที่ไปทำการป่าไม้ (12 กุมภาพันธ์ – 1 มีนาคม พ.ศ.2447)
- หจข. ร.5 ค.14.1/24 นายอารสุรามณฑลพายัพขอลดเงินอารสุรา อ้างว่าต้องขาดทุนเพราะเกิดเงี้ยว กระจายล (30 เมษายน พ.ศ.2446 – 12 พฤษภาคม พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ค.14.1ก/40 จัดการอารสุรามณฑลพายัพ (14 – 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2447)
- หจข. ร.5 ค.14.2ก/12 ภาษีค่านาต่างๆ เมืองน่าน (19 มีนาคม พ.ศ.2437 – 27 มีนาคม พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ค.14.4/1 ภาษีอากรและการพนันในหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (4 เมษายน พ.ศ.2433 – 25 ตุลาคม พ.ศ.2435)
- หจข. ร.5 ค.14.4/2 ภาษีอากรหัวเมืองในมณฑลลาวเฉียง (8 ธันวาคม พ.ศ.2433 – 30 กันยายน พ.ศ. 2435)
- หจข. ร.5 ค.16/57 บริษัทกิมเซ่งหลีขอเช่าป่าไม้ (3 กรกฎาคม – 7 สิงหาคม พ.ศ.2446)
- หจข. ร.5 ค.18/16 เจ้านครน่านและพระยาแพร่จัดส่งบุตรหลานเข้ามาเรียนวิชา ณ กรุงเทพฯและขอ พระราชทานเงินเบี้ยเลี้ยง (4 ตุลาคม – 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2442)
- หจข. ร.5 ค.19/153 เรื่องบำเหน็จรางวัลพนักงานโทรเลขทำการในเมื่อคราวกระจายลในมณฑลพายัพ (5 สิงหาคม พ.ศ.2445 – 19 ธันวาคม พ.ศ.2446)
- หจข. ร.5 ค.19/179 เบี้ยเลี้ยง, กันดารแลเบี้ยภาษา (25 มีนาคม พ.ศ.2445 – 16 มกราคม พ.ศ.2450)
- หจข. ร.5 ค.19/181 เบี้ยบ้านาญเจ้าบุรีรัตน์ เมืองนครเชียงใหม่ (8 – 12 พฤษภาคม พ.ศ.2446)
- หจข. ร.5 ค.19/267 เจ้าราชภาติกวงศ์ เมืองนครเชียงใหม่ (19 – 25 เมษายน พ.ศ.2450)
- หจข. ร.5 ค.19/268 เจ้าสุริยวงษ์ เมืองเชียงใหม่ (16 – 17 พฤษภาคม พ.ศ.2450)
- หจข. ร.5 ค.22.2/29 เรื่องเจ้าราชสัมพันธ์วงศ์เมืองนครเชียงใหม่เป็นหนี้หลวง (15 มีนาคม พ.ศ.2441 – 13 เมษายน พ.ศ.2443)

- หจข. ร.5 ค.22.2/38 เจ้านครเชียงใหม่ขอยืมเงินกระทรวงพระคลัง (9 มีนาคม พ.ศ.2444 – 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ค.22.2/42 เจ้าพิริยเทพวงศ์เจ้านครแพร์ เป็นหนี้รายยืมเงินหลวงไปใช้ (17 – 18 มิถุนายน พ.ศ. 2445)
- หจข. ร.5 ค.22.2/44 เจ้านครลำปางขอยืมเงินกระทรวงพระคลัง (31 กรกฎาคม พ.ศ.2445 – 8 ธันวาคม พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ค.26/10 จัดการใช้จ่ายเงินบาทในมณฑลลาวเฉียง (22 พฤษภาคม – 3 มิถุนายน พ.ศ.2442)
- หจข. ร.5 ค.27/146 เรื่องจ่ายเงินให้เจ้านครลำพูน (18 – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2443)
- หจข. ร.5 ค.27/159 เรื่องเงินใช้จ่ายในมณฑลพายัพ (16 มิถุนายน พ.ศ.2446 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ต.5/10 รายงานกระทรวงนครบาลเรื่องคนเข้ารับหนังสือเป็นคณินโนบั้งคับฝรั่งเศส (5 กันยายน พ.ศ.2438 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ต.18/7 หนังสือราชการปี 115 เรื่องขยายเขตแขวงกงสุลอังกฤษเมืองเชียงใหม่ (9 เมษายน พ.ศ. 2438 – 25 ตุลาคม พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ต.40/2 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองในมณฑลลาวเฉียง (24 มกราคม พ.ศ.2432 – 24 เมษายน พ.ศ.2434)
- หจข. ร.5 ต.40/3 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (12 สิงหาคม – 17 ตุลาคม พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ต.40/5 เขตแดนอังกฤษทางหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง (17 – 23 ธันวาคม พ.ศ.2435)
- หจข. ร.5 บ.1.1ก/7 เรื่องพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์
- หจข. ร.5 บ.1.2/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2421)
- หจข. ร.5 บ.1.2/2 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2422)
- หจข. ร.5 บ.1.2/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2423)
- หจข. ร.5 บ.1.2/4 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2424)
- หจข. ร.5 บ.1.2/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2425)
- หจข. ร.5 บ.1.2/6 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)
- หจข. ร.5 บ.1.2/7 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)
- หจข. ร.5 บ.1.2/8 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426)
- หจข. ร.5 บ.1.2/9 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2427)
- หจข. ร.5 บ.1.2/10 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2427)
- หจข. ร.5 บ.1.2/11 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2426 – 2427)
- หจข. ร.5 บ.1.2/13 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)
- หจข. ร.5 บ.1.2/14 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)

- หจข. ร.5 บ.1.2/15 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428 – 2429)
- หจข. ร.5 บ.1.2/18 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)
- หจข. ร.5 บ.1.2/19 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2428)
- หจข. ร.5 บ.1.2/21 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (มิถุนายน – สิงหาคม พ.ศ.2429)
- หจข. ร.5 บ.1.2/24 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตุลาคม – พฤศจิกายน พ.ศ.2429)
- หจข. ร.5 บ.1.2/26 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2429 – 2430)
- หจข. ร.5 บ.1.2/27 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กันยายน - มีนาคม พ.ศ.2430)
- หจข. ร.5 บ.1.2/28 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เมษายน พ.ศ.2430 – สิงหาคม พ.ศ.2431)
- หจข. ร.5 บ.1.2/30 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (7 เมษายน พ.ศ.2432 – 29 มีนาคม พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 บ.1.2/31 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2434)
- หจข. ร.5 บ.1.9/1 สำเนาคำถวายชัยและพระราชดำรัสตอบตั้งแต่ปี จ.ศ.1236 ถึง ร.ศ.112 (20 สิงหาคม พ.ศ.2436)
- หจข. ร.5 บ.1.9/37 พระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษา (พ.ศ.2434)
- หจข. ร.5 บ.1.9/49 พระราชดำรัสในการเฉลิมพระชนมพรรษา (พ.ศ.2442 – 2443)
- หจข. ร.5 บ.3/1 รายงานพระองค์ปฤษฎางค์ครั้งออกไปเป็นราชทูตพิเศษ (พ.ศ.2424 – 2427)
- หจข. ร.5 บ.3/5 ความขัดข้องในสวนพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ (27 กันยายน พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 บ.4/5 เรื่องเงินขายทะเลหัวเมืองตะวันตกซึ่งขึ้นกรมพระราชวังบวร (เมษายน พ.ศ.2430 – 3 เมษายน พ.ศ.2432)
- หจข. ร.5 บ.7/1 พระราชเสาวนีย์ของสมเด็จพระศรีพัชรินฯ (26 เมษายน – 3 พฤศจิกายน พ.ศ.2440)
- หจข. ร.5 บ.20/1 จดหมายเหตุโหร (พ.ศ.1464 – 2417)
- หจข. ร.5 บ.22/1 ถ่ายรูปและกล้องถ่ายรูปต่างๆ (19 เมษายน พ.ศ.2442 – 10 กันยายน พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 บ.ไม่ใคร่พิมพ์เลขที่ ก ร.5 บ./41 เรื่อง คำแปลพงศาวดารยวน พระราชกระแสรัชกาลที่ 4 (11 มีนาคม พ.ศ.2451 – 29 กรกฎาคม พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ม.1/14 เรื่องรายงาน มร.ออด จัดการมหาดไทย (18 พฤษภาคม พ.ศ.2441)
- หจข. ร.5 ม.1.3/8 พระราชบัญญัติเลิกทาสและลักษณะทาสในกรุงสยามและมณฑลบูรพาและพายัพ (21 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2442 – 20 มิถุนายน พ.ศ.2448)

- หจข. ร.5 ม.1.3/16 พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง (31 ธันวาคม พ.ศ.2443 – 20 มกราคม พ.ศ. 2444)
- หจข. ร.5 ม.2.11/4 รายงานประชุมเทศาภิบาล ศก 116 ทางกระทรวงมหาดไทย (11 – 12 พฤศจิกายน พ.ศ.2441)
- หจข. ร.5 ม.2.11/8 การประชุมและรายงานการประชุมเทศาภิบาลศก 119 (พ.ศ.2443)
- หจข. ร.5 ม.2.11/11 รายงานประชุมเทศาภิบาลทางกระทรวงมหาดไทย (9 กันยายน พ.ศ.2447 – 23 พฤศจิกายน พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ม.2.11/12 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ.124 (15 กันยายน พ.ศ.2448 – 15 กันยายน พ.ศ.2454)
- หจข. ร.5 ม.2.12/21 ศุภอักษรเมืองนครเชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ.2430 – ตุลาคม พ.ศ.2448)
- หจข. ร.5 ม.2.12/28 บอกระยาไกรโกษา พระยาสุนทรนุรักษ์ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (6 พฤศจิกายน – 12 มีนาคม พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.2.12/41 ใบบอกเมืองต่างๆ ฝาง เชียงแสน แดน เชียงราย เชียงใหม่ (มกราคมพ.ศ.2431 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.2.12/50 ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ลำพูน เชียงเงิน น่าน เชียงแสน เมืองลำปาง (22 ธันวาคม พ.ศ. 2432 – 15 ตุลาคม พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/1 ใบบอกเชียงใหม่ (มิถุนายน พ.ศ.2417 – 20 เมษายน พ.ศ.2434)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/1 ใบบอกเมืองแพร่ (21 ธันวาคม พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/2 ใบบอกเชียงใหม่ (พฤศจิกายน พ.ศ.2417 – 25 พฤศจิกายน พ.ศ.2432)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/4 บอกระยาราชเสนาที่หลวงเชียงใหม่ (มีนาคม พ.ศ.2423 – เมษายน พ.ศ.2425)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/8 ใบบอกหัวเมืองฝ่ายเหนือ (เมษายน พ.ศ.2427 – กรกฎาคม พ.ศ.2428)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/11 บอกระยาราชสัมภาราการข้าหลวง (สิงหาคม พ.ศ.2426 – มีนาคม พ.ศ.2430)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/15 บอกระยาราชสัมภาราการข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (มีนาคม พ.ศ.2427 – กันยายน พ.ศ.2428)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/16 บอกระยามนตรีสุริยวงษ์ (กรกฎาคม – สิงหาคม พ.ศ.2428)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/18 ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ.2428 – สิงหาคม พ.ศ.2430)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/21 ศุภอักษรเมืองนครเชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ.2430 – ตุลาคม พ.ศ.2448)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/25 ศุภอักษรเมืองนครเชียงใหม่ (มีนาคม พ.ศ.2431 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/26 บอกเชียงใหม่ (24 ตุลาคม พ.ศ.2432 – 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/27 บอกเชียงใหม่ (9 มีนาคม พ.ศ.2432 – 22 ธันวาคม พ.ศ.2434)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/28 บอกระยาไกรโกษา พระยาสุนทรนุรักษ์ ข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (6 พฤศจิกายน – 12 มีนาคม พ.ศ.2433)

- หจข. ร.5 ม.2.12ก/41 ใบบอกเมืองต่างๆ เมืองฝาง เชียงแสน แดน เชียงราย เชียงใหม่ (มกราคม พ.ศ. 2431 – 9 สิงหาคม พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.2.12 ก/45 เรื่องใบบอกเมืองเชียงใหม่ แม่ฮ่องสอน ขุนยวม และ ท่าสยา (ท่าสองยาง) เชียงแสน เชียงราย เชียงตุง (26 เมษายน – 24 กรกฎาคม พ.ศ.2432)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/47 ใบบอกเมืองเชียงใหม่ น่าน เชียงทอง เมืองสิง (10 พฤศจิกายน พ.ศ.2432 – 4 มิถุนายน พ.ศ.2434)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/50 ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ลำพูน เชียงเงิน น่าน เชียงแสน เมืองลำปาง (22 ธันวาคม พ.ศ.2432 – 15 ตุลาคม พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.2.12ก/66 เรื่องใบบอกเมือง กำแพงเพชร ลำพูน วีน ขุนยวม แม่ฮ่องสอน แพร่ น่าน ยวมใหญ่ ยวมหลวง ลำปาง ตาก (พ.ศ. 2431 – พ.ศ.2432)
- หจข. ร.5 ม.2.14/43 พระยาศรีสทเทพไปตรวจราชการในหัวเมืองมณฑลพายัพ (19 เมษายน – 29 พฤศจิกายน พ.ศ.2442)
- หจข. ร.5 ม.2.14/81 รายงานตรวจราชการในหัวเมืองมณฑลพายัพ (4 มิถุนายน พ.ศ.2436 – 29 ธันวาคม พ.ศ.2441)
- หจข. ร.5 ม.2.14/86 รายงานตรวจราชการเมืองแพร่ (18 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2445)
- หจข. ร.5 ม.2.14/96 พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำพูนและเชียงใหม่ (2 – 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2446)
- หจข. ร.5 ม.2.14/110 กรมหลวงดำรงเสด็จราชการมณฑลฝ่ายเหนือ อุไทยธานี เมืองนครสวรรค์กับด่านภาษี (15 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 – 3 กรกฎาคม พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ม.2.19/4 สัมมะโนครวัพลเรือน (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2448 – 15 กันยายน พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ม.2.19/5 กฎเสนาบดีและพระราชบัญญัติการทำสัมมะโนครวั (13 – 17 กรกฎาคม พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ม.2.19/7 กฎเสนาบดีว่าด้วยคนเกิดและตาย (12 – 13 สิงหาคม พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ม.14/96 พระองค์เพ็ญรายงานตรวจราชการเมืองลำพูนและเชียงใหม่ (2 – 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2446)
- หจข. ร.5 ม.16/2 งบประมาณรายได้รายจ่ายกรมป่าไม้ (11 – 16 ธันวาคม พ.ศ.2440)
- หจข. ร.5 ม.16/5 พระยาสุษดีได้พุดจาดตกลงกับเจ้านครเมืองน่าน เรื่องจะจัดการป่าไม้ในให้เป็นการเรียบร้อย (20 พฤษภาคม พ.ศ.2438 – 9 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2440)
- หจข. ร.5 ม.16/6 จัดการเรื่องป่าไม้เมืองแพร่แลเมืองน่านที่เจ้าครน่านและพระยาแพร่ได้ถวายไว้แต่ก่อน (17 มิถุนายน – 2 กรกฎาคม พ.ศ.2442)
- หจข. ร.5 ม.16.2/5 ห้างบอมเบย์เบอร์มา (23 กันยายน พ.ศ.2444 – 30 กรกฎาคม พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ม.16.2/26 เจ้านครเชียงใหม่ขอเช่าทำป่าไม้ (24 พฤศจิกายน พ.ศ.2440 – 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2453)

- หจข. ร.5 ม.16.2/42 นายน้อยบัวเรียวทำสัญญาขายป่าไม้ในแขวงเมืองน่านให้แก่เงินล่าช้าและคนอื่นๆ
ซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส (30 กรกฎาคม พ.ศ.2435 – 19 มกราคม พ.ศ.2440)
- หจข. ร.5 ม.16.2/44 เจ้าอุปราชนครน่าน ขออนุญาตทำป่าไม้แม่จริม แขวงนครน่าน (9 มีนาคม พ.ศ.
2445 – 21 มิถุนายน พ.ศ.2446)
- หจข. ร.5 ม.16.2/46 เจ้านครเมืองน่านขอทำการป่าไม้ (9 มีย 118)
- หจข. ร.5 ม.16.2/53 เจ้านครน่านขอทำการป่าไม้แม่อิง (11 มิถุนายน พ.ศ.2445 – 9 มกราคม พ.ศ.
2446)
- หจข. ร.5 ม.16.2/54 ป่าไม้เมืองแพร่เมืองน่านยังไม่ได้เปิดรับเช่าเหมือนเชียงใหม่เห็นควรรีให้พระพรหม
สุรินทรขึ้นไปชี้แจงการป่าไม้ให้แก่เจ้านครน่านและพระยาแพร่ (13 ตุลาคม – 8 มีนาคม พ.ศ.
2439)
- หจข. ร.5 ม.16/6 จัดการเรื่องป่าไม้เมืองแพร่แลเมืองน่านที่เจ้านครน่านและพระยาแพร่ได้ถวายไว้แต่ก่อน
(17 มิถุนายน – 2 กรกฎาคม พ.ศ.2442)
- หจข. ร.5 ม.16.3/5 คิดจะเก็บเงินค่าต่อไม้แขวงเชียงใหม่พระเจ้าเชียงใหม่มีหนังสือกราบทูลยังไม่ยอมตก
ลงในเรื่องนี้ (19 ธันวาคม พ.ศ.2439 – 9 เมษายน พ.ศ.2440)
- หจข. ร.5 ม.16.3/6 จะคิดจัดเก็บภาษีไม้ขนสัก (13 ธันวาคม พ.ศ.2439 – 12 มกราคม พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ม.18.2/1 ทำฝ่าย (1 กันยายน พ.ศ.2446 – 30 กันยายน พ.ศ.2453)
- หจข. ร.6 ม.27/6 อังกฤษมีความสงสัยพม่าเงี้ยวแขกในมณฑลพายัพจะก่อการจลาจลต่ออังกฤษ (19
ตุลาคม พ.ศ.2457 – 2 ตุลาคม พ.ศ.2458)
- หจข. ร.5 ม.28/3 พระราชทานเงินส่วนแบ่งค่าต่อไม้ให้เจ้านายบุตรหลานมณฑลพายัพ (26 เมษายน
พ.ศ.2438 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ม.28.1/3 พระราชทานเงินส่วนแบ่งค่าต่อไม้ให้เจ้านายบุตรหลานมณฑลพายัพ (26 เมษายน
พ.ศ.2438 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ม.28.2/11 เงินส่วยในมณฑลพายัพ (11 มีนาคม พ.ศ.2444 – 16 ตุลาคม พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ม.58/1 พระยาประสงครามคิดก่อการกำเริบ (สิงหาคม – 20 มีนาคม พ.ศ.2432)
- หจข. ร.5 ม.58/12 นายน้อยดาวแก้ว (14 กันยายน พ.ศ.2438 – 26 กันยายน พ.ศ.2438)
- หจข. ร.5 ม.58/13 ตรวจสำมะโนครัวและเก็บเงินคนในบังคับ (9 ตุลาคม พ.ศ. 2438 – 17 มีนาคม พ.ศ.
2438)
- หจข. ร.5 ม.58/21 ราษฎรขัดขึ้นไม่ยอมทำตามคำสั่งราชการ (28 มิถุนายน – 27 พฤศจิกายน พ.ศ.2445)
- หจข. ร.5 ม.58/23 ยกเลิกบริเวณและแขวง (18 มิถุนายน พ.ศ.2446 – 24 พฤศจิกายน พ.ศ.2448)
- หจข. ร.5 ม.58/27 อุทกภัย (3 พฤศจิกายน – 30 สิงหาคม พ.ศ.2450)
- หจข. ร.5 ม.58/28 รายชื่อข้าราชการที่ไปรับราชการบริเวณปึงเหนือ (30 ธันวาคม พ.ศ.2445 – 31
พฤษภาคม พ.ศ.2447)

- หจข. ร.5 ม.58/29 ตำแหน่งข้าราชการบริเวณปึงใต้ (24 – 26 พฤศจิกายน พ.ศ.2446)
- หจข. ร.5 ม.58/33 พระยาศรีสทเทพออกไปจัดราชการทางมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือและมีพระราชบัญญัติอากรที่ดินด้วย (30 มีนาคม พ.ศ.2442 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2443)
- หจข. ร.5 ม.58/40 จัดระเบียบเก็บเงินค่าราชการและผลประโยชน์ในมณฑลพายัพ (5 สิงหาคม พ.ศ. 2439 – 4 กรกฎาคม พ.ศ.2453)
- หจข. ร.5 ม.58/41 เจ้าลาวมณฑลพายัพกล่าวโทษพระยาทรงข้าหลวงเรื่องจัดการบ้านเมือง (28 มิถุนายน – 26 สิงหาคม พ.ศ.2442)
- หจข. ร.5 ม.58/42 พระยาศรีสทเทพตรวจจัดราชการต่างๆ ในมณฑลพายัพ (30 มกราคม – 26 มีนาคม พ.ศ.2442)
- หจข. ร.5 ม.58/44 รายงานราชการมณฑลพายัพ (11 เมษายน พ.ศ.2444 – 10 กันยายน พ.ศ.2453)
- หจข. ร.5 ม.58/46 การซ่อมสร้างถนนหนทางและสะพานในมณฑลพายัพ (27 กรกฎาคม พ.ศ.2444 – 30 สิงหาคม พ.ศ.2448)
- หจข. ร.5 ม.58/47 เปลี่ยนนามแขวง รวมแขวง (14 กันยายน พ.ศ.2444 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2450),
- หจข. ร.5 ม.58/50 บริเวณพายัพทิศเหนือ (22 มิถุนายน พ.ศ.2446 – 30 กันยายน พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ม.58/51 เปิดโรงเรียนปกครองในมณฑลพายัพ (1 – 4 กรกฎาคม พ.ศ.2446)
- หจข. ร.5 ม.58/56 ชุดล่าเหมืองและตั้งด่านด่านกักโจรผู้ร้าย (4 เมษายน พ.ศ.2436 – 31 มกราคม พ.ศ. 2438)
- หจข. ร.5 ม.58/57 คดีความต่างๆ ทางลาวเฉียง (3 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2435 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436)
- หจข. ร.5 ม.58/59 ภาษีอากรต่างๆ ทางลาวเฉียง (1 กรกฎาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ม.58/63 จัดนักเรียนฝึกหัดรับราชการมณฑลลาวเฉียง (1 กรกฎาคม พ.ศ.2437 – 19 ตุลาคม พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ม.58/64 ผู้ร้ายปล้นและคิดจัดการป้องกันโจรผู้ร้ายทางมณฑลลาวเฉียง (24 กันยายน – 13 กรกฎาคม พ.ศ.2443)
- หจข. ร.5 ม.58/66 คนชาติอื่นๆ มาอาศัยในมณฑลลาวเฉียง (4 – 9 พฤศจิกายน พ.ศ.2438)
- หจข. ร.5 ม.58/72 ราชการหัวเมืองเรื่องขมุ (10 มกราคม พ.ศ.2433 – 3 กรกฎาคม พ.ศ.2434)
- หจข. ร.5 ม.58/77 เจี้ยวเมืองเชียงตุงเข้ามาตั้งอยู่ในแขวงเมืองเชียงของและกระทำการโจรกรรมต่างๆ (25 มิถุนายน – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436)
- หจข. ร.5 ม.58/87 จัดตั้งกองอาสา (4 พฤษภาคม พ.ศ.2448 – 29 มิถุนายน พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ม.58/88 รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดราชการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม พ.ศ.2427)
- หจข. ร.5 ม.58/89 เบ็ดเตล็ดเรื่องราชการเมืองเชียงใหม่ ปีระกา สัปตศก 1247 (มิถุนายน พ.ศ.2428 – ธันวาคม พ.ศ.2431)

- หจข. ร.5 ม.58/103 หนังสือราชการปี 108 – 109 พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์เรื่องราชการเชียงใหม่และ
การในพระองค์ (17 พฤศจิกายน พ.ศ.2432 – 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.58/107 หนังสือมหาดไทยราชการฝ่ายเหนือเมืองนครเชียงใหม่ น่าน แพร่ ลำพูน ลำปาง (4
มีนาคม พ.ศ.2432 – 8 ตุลาคม พ.ศ.2434)
- หจข. ร.5 ม.58/109 หนังสือมหาดไทยราชการฝ่ายเหนือเมืองนครเชียงใหม่ น่าน แพร่ ลำพูน ลำปาง (30
มิถุนายนพ.ศ.2434 – 16 มีนาคม พ.ศ.2435)
- หจข. ร.5 ม.58/111 นายมาตครุฑหาร ณ เมืองเชียงใหม่ ประพฤติเป็นพาลทำให้ราษฎรได้รับความ
เดือดร้อน (13 เมษายน พ.ศ.2436 – 22 กันยายน พ.ศ.2436)
- หจข. ร.5 ม.58/115 ปกครองบริเวณเชียงใหม่ตะวันตกและเมืองแม่ฮ่องสอน (17 ตุลาคม พ.ศ.2436 – 11
พฤษภาคม พ.ศ.2450)
- หจข. ร.5 ม.58/121 พระยาทรงคิดจัดราชการเมืองเชียงใหม่ (25 พฤศจิกายน พ.ศ.2438 – 18
พฤศจิกายน พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ม.58/125 รายงานหม่อมอุดมข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ (21 – 25 เมษายน พ.ศ.2443)
- หจข. ร.5 ม.58/126 ตลาดที่เมืองเชียงใหม่ (24 – 25 เมษายน พ.ศ.2443),
- หจข. ร.5 ม.58/127 จัดการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 14 ตุลาคม พ.ศ.2450)
- หจข. ร.5 ม.58/128 เลิกการเก็บเงินตามหลังคาเรือนราษฎรเมืองเชียงใหม่ (22 – 25 สิงหาคม พ.ศ.
2443)
- หจข. ร.5 ม.58/129 ไปรเวตเรื่องพม่าเงี้ยวลาวจีนจะคิดการประทุษร้ายต่อเมืองนครเชียงใหม่ (31
สิงหาคม – 6 พฤศจิกายน พ.ศ.2443)
- หจข. ร.5 ม.58/131 ประกาศมิให้วังห้อม้าและขั้บรถล้อเกวียนในถนนและบนสะพานที่เมืองนครเชียงใหม่
(6 มีนาคม พ.ศ.2444 – 1 มกราคม พ.ศ.2447)
- หจข. ร.5 ม.58/137 เจ้าเชียงใหม่ออกหนังสือสำหรับตัวให้แก่ราษฎร (21 กันยายน – 19 ตุลาคม พ.ศ.
2446)
- หจข. ร.5 ม.58/141 กำแพงเมืองนครเชียงใหม่พัง (9 – 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2448)
- หจข. ร.5 ม.58/143 เจ้าเมืองเชียงใหม่ถึงพิราลัยและตั้งผู้ครองเมืองเชียงใหม่ (9 ธันวาคม พ.ศ.2452 –
23 เมษายน พ.ศ.2453)
- หจข. ร.5 ม.58/149 เรื่องราชการเมืองน่าน (14 กันยายน พ.ศ.2438 – 7 มีนาคม พ.ศ.2438)
- หจข. ร.5 ม.58/151 เรื่องจะตั้งโรงเรียนที่เมืองน่าน (27 พฤศจิกายน พ.ศ.2438 – 1 ธันวาคม พ.ศ.2438)
- หจข. ร.5 ม.58/158 จัดการปกครองเมืองน่าน และบริเวณเมืองขึ้นเมืองน่าน (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 4
สิงหาคม พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ม.58/159 ตั้งบริเวณน่านตะวันออก บริเวณน่านเหนือ และบริเวณน่านใต้ (14 ธันวาคม พ.ศ.
2444 – 30 ตุลาคม พ.ศ.2446)

- หจข. ร.5 ม.58/170 เรื่องเงินค่าพาหนะที่เจ้าเมืองแพร่จัดส่งนักเรียนตรวจป่าไม้และเรื่องป่าไม้ (12 มิถุนายน พ.ศ.2439 – 18 กรกฎาคม พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ม.58/173 จัดราชการเมืองแพร่ (2 มิถุนายน พ.ศ.2443 – 27 กรกฎาคม พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ม.58/177 ผลประโยชน์เมืองนครลำปาง (31 มกราคม พ.ศ.2435 – 26 พฤษภาคม พ.ศ.2436)
- หจข. ร.5 ม.58/181 รายงานต่างๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง (20 ธันวาคม พ.ศ.2440 – 11 เมษายน พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ม.58/187 รายงานราชการเมืองนครลำพูน (26 พฤศจิกายน พ.ศ.2436 – 23 มีนาคม พ.ศ.2445)
- หจข. ร.5 ม.58/188 จัดราชการเมืองนครลำพูน (6 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2438 – 10 มีนาคม พ.ศ.2442)
- หจข. ร.5 ม.58/191 หนังสือสัญญาว่าด้วยการที่เจ้านครเชียงใหม่จะรักษาบ้านเมืองให้เรียบร้อย (พ.ศ.2416)
- หจข. ร.5 ม.58/193 พิภพอากาศกรมณฑลพายัพ (พ.ศ.2427 – 2428)
- หจข. ร.5 ม.58/203 เรื่องเจ้าอุปราชเมืองน่านมาเฝ้าทูลละอองจะขอลาราชการ และขอตั้งน้องชายเป็นเจ้านครเมืองน่านต่อไป (10 ธันวาคม – 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436)
- หจข. ร.5 ม.58/206 จัดการคลังและแผนกอื่นๆ ในมณฑลลาวเฉียง (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436 – 2 กันยายน พ.ศ.2436)
- หจข. ร.5 ม.63/13 ผู้ร้ายเงี้ยวจะเข้าปล้นที่ว่าการอำเภอแม่แจ่ม (4 – 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ม.65/2 รีปอตมิสเตอร์คอลลินส์ทำแผนที่ในพระอาณาเขตตะวันตกเฉียงเหนือ (1 สิงหาคม – กันยายน พ.ศ.2433)
- หจข. ร.5 ม.65/7 เรื่องนักเรียนกรมแผนที่ต่างๆ (27 มกราคม – 28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2438)
- หจข. ร.5 ม.65/20 รายงานทั่วไป การของกรมแผนที่ทั้งภาษาไทย – อังกฤษ ประจำศก 121, 122 จำนวน 1 เล่ม (30 มกราคม พ.ศ.2447)
- หจข. ร.5 ม.67/8 ประกาศปิดบ่อพลอยแขวงเมืองล่อง (9 – 27 เมษายน พ.ศ.2443)
- หจข. ร.5 ม.72/3 กรมหมื่นนครไชยศรี เสด็จไปตรวจราชการทหารหัวเมืองและรักษาพระองค์ (16 ธันวาคม พ.ศ.2444 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ม.72/18 รายงานราชการระหว่างผู้รักษาพระนครคราวเสด็จประเทศเหนือ ศก 125 (31 กรกฎาคม – 15 มกราคม พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ม.99/2 เดือน 2 ปีวอก ฉศก 1246 พระราชสัมภารากรข้าหลวงสามหัวเมือง ณ เมืองเชียงใหม่ รายงานมหาดไทย (20 มกราคม พ.ศ.2427)
- หจข. ร.5 ม.99/54 เจ้าราชสัมพันธวงศ์เมืองเชียงใหม่ลอบไปรับเงินส่วนแบ่งค่าท่าเรือเมืองฝางจากอังกฤษมาใช้เสียเอง (27 กันยายน – 1 พฤศจิกายน พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ม.99/106 อ้ายน้อยวงศ์ ผู้ร้ายเมืองน่าน (9 – 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2449)

- หจข. ร.5 ย.8/7 เรื่องตั้งข้าหลวงยุติธรรมและผู้พิพากษา (14 กันยายน พ.ศ.2439 – 23 ธันวาคม พ.ศ. 2443)
- หจข. ร.5 ย.8/30 จัดการศาลมณฑลพายัพและมีคำสั่งพระยาสุรสีห์เรื่องความอาญาที่เกี่ยวกับคนใน บังคับ มีเรื่องตั้งศาลต่างประเทศ (26 กุมภาพันธ์ พ.ศ./2443 – 12 กันยายน พ.ศ.2453)
- หจข. ร.5 ย.1/25 จัดการโยธาหัวเมือง (17 มีนาคม พ.ศ.2443 – 13 มิถุนายน พ.ศ.2450)
- หจข. ร.5 ย.1/36 ความคิดพระยาสุโขมจัดราชการกระทรวงโยธา (2 กันยายน พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ย.1/60 จำนวนออฟฟิศโทรเลขในพระราชอาณาจักร (15 สิงหาคม พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ย.1/61 ผลประโยชน์กรมไปรษณีย์แลโทรเลข (17 สิงหาคม พ.ศ.2449 – 4 ตุลาคม พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ย.3.1/67 เรื่องจะสร้างสายเตอเลกราฟ (มปท.)
- หจข. ร.5 ย.3.2/1 เรื่องเปิดรับไปรษณีย์ อนุญาต และไปรษณีย์วัตถุในหัวเมืองฝ่ายเหนือและมณฑล พายัพ (2 มกราคม – 29 พฤษภาคม พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ย.3.3/9 สร้างสายโทรเลขทางมณฑลลาวเฉียง (28 พฤศจิกายน พ.ศ.2437 – 26 ธันวาคม พ.ศ.2441)
- หจข. ร.5 ย.3.3/10 ซ่อมและสร้างสายโทรเลข มณฑลพายัพ (16 มิถุนายน พ.ศ.2439 – 23 พฤศจิกายน พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ย.3.3/26 เรื่องโทรเลขติดต่อกับเชียงตุง (7 กุมภาพันธ์ – 1 มิถุนายน พ.ศ.2447)
- หจข. ร.5 ย.5.1/24 ความเห็นเรื่องสร้างรถไฟในพระราชอาณาเขต (29 มิถุนายน พ.ศ.2432 – 24 กรกฎาคม พ.ศ.2457)
- หจข. ร.5 ย.5.2/4 เซอร์ออล เฟรดเดนต์ จะขอคอนเซชันทำทางรถไฟแต่กรุงเก่าขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ (18 พฤษภาคม – 21 กรกฎาคม พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ย.5.2/6 มิสเตอร์นิวมานกับมิสเตอร์มอสปลันเดลขอทำทางรถไฟไปเมืองเชียงใหม่ (23 สิงหาคม พ.ศ.2439 – 10 พฤษภาคม พ.ศ.2441).
- หจข. ร.5 ย.5.2/20 รัฐบาลอินเดียจะเซอร์เวย์ทางรถไฟแต่พม่ามาถึงเขตแดนสยาม (18 สิงหาคม – 1 กันยายน พ.ศ.2432)
- หจข. ร.5 ย.5.9/1 ทำทางรถไฟสายนครเชียงใหม่ (พ.ศ.2430)
- หจข. ร.5 ย.5.9/11 เจ้ากรมรถไฟไปเซอร์เวย์ทางรถไฟสายเหนือ (31 ธันวาคม พ.ศ.2444 – 20 กันยายน พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ย.5.9/13 ที่ดินและการก่อสร้างทางรถไฟสายเหนือ (5 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2445 – 7 พฤศจิกายน พ.ศ.2450)
- หจข. ร.5 ย.5.9/20 กราบบังคมทูลและพระราชดำรัสตอบเปิดรถไฟปากน้ำโพ (29 ตุลาคม พ.ศ.2448 – 11 ธันวาคม พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ย.5.9/27 การสร้างทางรถไฟสายเหนือ (4 – 6 ธันวาคม พ.ศ.2451)

- หจข. ร.5 ยธ.5.9/28 หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ลงเรื่องทางรถไฟสายเหนือ (30 มีนาคม – 2 เมษายน พ.ศ. 2452)
- หจข. ร.5 ยธ.5.9/29 พักงานที่จะทำรถไฟสายเหนือต่อไป และตัดเจ้าพนักงานออก (20 – 23 เมษายน พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ยธ.9/24 เงินเรียไรทำสะพานมณฑลพายัพ (8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2439)
- หจข. ร.5 ยธ.9/65 สะพานต่างๆ มณฑลพายัพ (10 สิงหาคม พ.ศ.2444 – 17 กรกฎาคม พ.ศ.2453)
- หจข. ร.5 ยธ.9/59 เจ้าอินททยงยศ เจ้านครลำพูน ออกทรัพย์สินสร้างสะพาน (19 มกราคม – 12 ตุลาคม พ.ศ. 2443)
- หจข. ร.5 ยธ.9/76 ถนน สะพานในมณฑลพายัพ (12 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2444 – 5 พฤษภาคม พ.ศ.2453)
- หจข. ร.5 รล.99/38 ดินดำนานอุไทยขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย (ม.ท.)
- หจข. ร.5 ศ.2/5 โครงการศึกษา (21 มิถุนายน พ.ศ.2441 – 29 กันยายน พ.ศ.2453)
- หจข. ร.5 ศ.2/10 เรื่องพระบรมราชาบายการเล่าเรียนเมืองเชียงใหม่ (7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2448)
- หจข. ร.5 ศ.8/10 พระสงฆ์เมืองลำปางเมืองเชียงใหม่เข้ากรุงเทพฯ (21 พฤศจิกายน – 1 มีนาคม พ.ศ. 2449)
- หจข. ร.5 ศ.8/14 เบ็ดเตล็ดพระสงฆ์แลอาราม (9 มกราคม พ.ศ.2444 – 28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ศ.8/19 บัญชีพระนามและนาม พระเถระ และราชาคณะธรรมยุติกาย (ม.ท.)
- หจข. ร.5 ศ.8.1/16 พสนิทสมณคุณ ถวายพระราชกุศลในการทำวิสาขบูชา รวมเรื่องเทียนวิสาขบูชา (5 มิถุนายน พ.ศ.2444 – 23 พฤษภาคม พ.ศ.2453)
- หจข. ร.5 ศ.8.3/2 เงินบำรุงพระอาราม (เลขเข้าพระ) (1 มกราคม พ.ศ.2444 – 17 มกราคม พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ศ.8.5/10 พระสงฆ์เมืองลำปางเมืองเชียงใหม่เข้ากรุงเทพฯ (21 พฤศจิกายน – 1 มีนาคม พ.ศ. 2449)
- หจข. ร.5 ศ.10ก/21 นามพระราชาคณะ พระครูเมืองเชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 กันยายน พ.ศ.2444 – 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2449)
- หจข. ร.5 ศ.12/4 สรุปรายงานการจัดการคณะ การศาสนา และการศึกษาหัวเมืองปี 117 – 118 (พ.ศ. 2441 – พ.ศ.2444)
- หจข. ร.5 ศ.12/8 จัดการคณะตามหัวเมืองต่างๆ (17 พฤศจิกายน พ.ศ.2441 – 2454)
- หจข. ร.5 ศ.12/46 รายงานจัดการคณะสงฆ์แลจัดการศึกษามณฑลพายัพ (2 กรกฎาคม พ.ศ.2448 – 4 กันยายน พ.ศ.2451)
- หจข. ร.5 ศ.16/1 พระราชบัญญัติพระสงฆ์ (17 กันยายน พ.ศ.2444 – 12 กรกฎาคม พ.ศ.2452)
- หจข. ร.5 ศ.20/3 พระสงฆ์มีอธิกรณ์ต่างๆ (8 ธันวาคม พ.ศ.2438 – 16 เมษายน พ.ศ.2443)
- หจข. ร.5 ศ.24/27 โรงพยาบาลอเมริกันเมืองนครศรีธรรมราชและมณฑลพายัพ (25 มีนาคม พ.ศ.2444 – 28 พฤศจิกายน พ.ศ.2446)

- หจข. ร.5 (อ)5/4 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (21 เมษายน พ.ศ.2443)
- หจข. ร.5 (อ)22/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (5 สิงหาคม – 26 ธันวาคม พ.ศ. 2417)
- หจข. ร.5 (อ)22/2 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (26 ธันวาคม พ.ศ.2417 – 29 มีนาคม พ.ศ.2417)
- หจข. ร.5 (อ)22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 ธันวาคม พ.ศ. 2417 – 9 ตุลาคม พ.ศ.2418)
- หจข. ร.5 (อ)22/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (27 มีนาคม พ.ศ.2418 – 18 กันยายน พ.ศ.2419)
- หจข. ร.6 ก.1/12 ความเห็นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน (8 มิถุนายน พ.ศ.2454)
- หจข. ร.6 ก.1/23 พวกเจ้าเม่งกุนเกลี้ยกล่อมคนในมณฑลพายัพ (11 กุมภาพันธ์ – มีนาคม พ.ศ.2456)
- หจข. ร.6 ก.1/27 รายงานสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกเสด็จตรวจราชการมณฑลตะวันออกและมณฑลพายัพ (15 ตุลาคม พ.ศ.2458 – 24 เมษายน พ.ศ.2461)
- หจข. ร.6 ก.7/2 เกณฑ์ทหารมณฑลพายัพ อุดร อีสาน อุบลและร้อยเอ็ด (27 มีนาคม พ.ศ.2453 – 24 พฤษภาคม พ.ศ.2459)
- หจข. ร.6 ก.7.1/21 บุตรคนในบังคับที่แปลงชาติเป็นไทยแล้ว ขอยกเว้นการเกณฑ์ทหาร (23 กุมภาพันธ์ – 7 มีนาคม พ.ศ.2466)
- หจข. ร.6 กต.1/18 เรื่องศาสนาเปรสปีเตเรียนมิสชันนารี (25 เมษายน พ.ศ.2459)
- หจข. ร.6 กต.1/28 บุตรเจ้าเชียงตุงเข้ามากรุงเทพฯ (26 สิงหาคม – 2 ตุลาคม พ.ศ.2462)
- หจข. ร.6 กต.2/1 พระราชบัญญัติแปลงชาติ (28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2453 – 7 สิงหาคม พ.ศ.2454)
- หจข. ร.6 กต.2/3 ประกาศผู้กำกับถือน้ำแปลงชาติ และกฎข้อบังคับสำหรับการถือน้ำแปลงชาติ (13 ธันวาคม – 8 มกราคม พ.ศ.2454)
- หจข. ร.6 กต.3.5/1 ชาวต่างประเทศขอเปลี่ยนชาติเป็นไทย (22 ตุลาคม พ.ศ.2454 – 31 มีนาคม พ.ศ. 2466)
- หจข. ร.6 กต.6.24/6 โรงเรียนและการเล่าเรียน เด็กจีนกับเรื่องทูตอังกฤษหาว่าพระยาสุรินทรภักดีกล่าวคำพาดคูหมิ่นอังกฤษ (21 เมษายน พ.ศ.2459 – 22 พฤษภาคม พ.ศ.2461)
- หจข. ร.6 กษ.1/15 พระพิพิธสถลี กระทบการเกี่ยวข้อในการที่จีนยังขึ้นไปเมืองนครเชียงใหม่ (10 – 20 ธันวาคม พ.ศ.2459)
- หจข. ร.6 กษ.6.1/9 เปิดการทำเหมืองแร่ฝ้ายเหนือ (9 สิงหาคม พ.ศ.2458 – 12 ตุลาคม พ.ศ.2459)

- หจช. ร.6 กษ.7/1 ประกาศข้อบังคับการออกใบเทียบย่ำที่ดินชั่วคราว (15 ตุลาคม พ.ศ.2453 – 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2454)
- หจช. ร.6 ค.1/29 เห็นควรงดการจ่ายสร้างรถไฟสายเหนือและเห็นควรกู้เงินราษฎรมาทำการทอน้ำ (20 กุมภาพันธ์ – 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2457)
- หจช. ร.6 ค.12.3/6 ขุนจ้านงจิ้นาร์กซ์ (หลายเสียง) ขอพระราชทานเงินกู้กรมพระคลังข้างที่หรือกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เจ้าลำปางจะเป็นประกัน (11 กันยายน – 9 มกราคม พ.ศ.2457)
- หจช. ร.6 ค.12.3/16 เจ้าดารารัศมีกู้เงินหรือจํานำตลาดที่เชียงใหม่ (11 กันยายน – 7 ตุลาคม พ.ศ.2466)
- หจช. ร.6 คค.1.1/6 ถวายพระราชกุศลในการทำถนนในมณฑลพายัพ (7 ตุลาคม พ.ศ.2458 – 30 สิงหาคม พ.ศ.2461)
- หจช. ร.6 คค.5.3/1 ตรวจทางรถไฟสายเหนือเพื่อจะสร้างต่อไปในมณฑลพายัพ (26 ตุลาคม พ.ศ.2453 – 22 มกราคม พ.ศ.2454)
- หจช. ร.6 คค.5.3/2 สร้างทางรถไฟตั้งแต่แม่พวกไปถึงเด่นชัย แต่แดนไชยถึงนครเชียงใหม่ (13 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 6 พฤษภาคม พ.ศ.2463)
- หจช. ร.6 คค.5.3/3 เปิดการเดินรถไฟตั้งแต่ตอนบางต้นฝั้งไปถึงศาลาแม่พวกตั้งแต่แม่พวกถึงตำบลปากบานๆ ถึงตำบลแม่ต้าแต่แม่ต้าถึงแขวงเมืองลอง (13 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 10 ตุลาคม พ.ศ.2465)
- หจช. ร.6 คค.5.3/8 กรมขุนกำแพงเพชรเสด็จตรวจทางรถไฟสายเหนือ แลสายตะวันออกเฉียงเหนือ (โคราช-อุบล) (4 สิงหาคม พ.ศ.2460 – 17 สิงหาคม พ.ศ.2468)
- หจช. ร.6 คค.6.1/16 ถนนในมณฑลมหาสารบุรี (นครลำปาง) (29 มิถุนายน พ.ศ.2460 – 11 มีนาคม พ.ศ.2464)
- หจช. ร.6 คค.6/2 เรื่องทำถนนหนทางในหัวเมืองต่างๆ (20 มกราคม พ.ศ.2455 – 30 ธันวาคม พ.ศ.2460)
- หจช. ร.6 บ.1.3/3 พระราชดำรัสตอบเฉลิม พ.ศ.2454 – 2457 (26 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2457)
- หจช. ร.6 บ.1.3/26 พระราชดำรัสตอบเฉลิม พ.ศ.2465 (1 พฤศจิกายน – 30 ธันวาคม พ.ศ.2465)
- หจช. ร.6 บ.1.3/31 พระราชดำรัสตอบเฉลิม พ.ศ.2467 (1 พฤศจิกายน – 30 ธันวาคม พ.ศ.2467)
- หจช. ร.6 บ.1.7/3 ทรงทักท้วงในหนังสือภูมิศาสตร์และพงศาวดารเล่ม 1 (2 พฤษภาคม พ.ศ.2457)
- หจช. ร.6 บ.2/12 เครื่องสักการบูชาเจดีย์สถานที่เป็นหลักของหัวเมือง (24 พฤศจิกายน – 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2453)
- หจช. ร.6 บ.3.1/54 พระยาเพ็ชรรัตน์สงคราม (15 – 27 มกราคม พ.ศ.2463)
- หจช. ร.6 บ.3.1/99 พระยาสุริยานุวัตรกราบบังคมทูลกิจการค้าขายและเงินเข้ามาเมืองไทย (3 พฤษภาคม พ.ศ.2455)

- หจข. ร.6 บ.16/28 รายงานเสื่อป่ามณฑลต่างๆ (8 เมษายน พ.ศ.2455 – 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2456)
- หจข. ร.6 บ.16.6/1 พระบรมราชาวาทพระราชฉันทเทศนาสำหรับเสื่อป่า (6 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 8 สิงหาคม พ.ศ.2460)
- หจข. ร.6 ต.1/18 เรื่องศาสนาเปรสปีเตเรียนมิสชันนารี (25 เมษายน พ.ศ.2459)
- หจข. ร.6 น.20.3/11 เรื่องมีผู้ปลอมตัวเป็นเจ้าของแลปลอมเป็นข้าราชการไปฟ้องวงเอาเงินราษฎรเมืองแพร่ (11 พฤศจิกายน พ.ศ.2456 – 8 มีนาคม พ.ศ.2457)
- หจข. ร.6 ม.1/2 สร้างที่พักทำการและที่พักเป็นของรัฐบาล (2 พฤศจิกายน พ.ศ.2453 – 4 ตุลาคม พ.ศ.2467)
- หจข. ร.6 ม.1/4 ถวายที่ดินเป็นของรัฐบาล (4 มกราคม พ.ศ.2453 – 17 มีนาคม พ.ศ.2467)
- หจข. ร.6 ม.1/9 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกระทรวงมหาดไทย (24 ตุลาคม พ.ศ.2454 – 21 สิงหาคม พ.ศ.2465)
- หจข. ร.6 ม.1/10 บัญชีความอาญา ร.ศ.129 (3 พฤศจิกายน พ.ศ.2454)
- หจข. ร.6 ม.1/21 ความเห็นจัดราชการกระทรวงมหาดไทย มีเรื่องตั้งตำแหน่งและกรมกองต่างๆ (22 เมษายน – 19 ธันวาคม พ.ศ.2459)
- หจข. ร.6 ม.1/33 รายงานราชการกระทรวงมหาดไทย (30 มกราคม พ.ศ.2457)
- หจข. ร.6 ม.1/41 กฎเสนาบดี จัดการจดทะเบียนคนเกิด คนตาย ตามหัวเมือง (19 – 25 ธันวาคม พ.ศ.2458)
- หจข. ร.6 ม.1/42 ประกาศตั้งเสนาบดี และข้าราชการผู้ใหญ่ คือตั้งอุปราชและผู้ช่วยเสนาบดีสมุหเทศาภิบาล (1 มกราคม พ.ศ.2458 – สิงหาคม พ.ศ.2465)
- หจข. ร.6 ม.1/44 สำนวนครีวพลเมือง (25 กรกฎาคม พ.ศ.2459)
- หจข. ร.6 ม.1/49 เจ้าหลวงเมืองเชียงตุงจะขอหลานสาวเจ้านครลำปางให้แก่บุตร (9 กันยายน พ.ศ.2463 – 10 ธันวาคม พ.ศ.2464)
- หจข. ร.6 ม.1/56 เจ้าพระยายมราช จัดราชการกระทรวงมหาดไทย (8 สิงหาคม พ.ศ.2465 – 7 พฤษภาคม พ.ศ.2468)
- หจข. ร.6 ม.1/57 ขอบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราวของเจ้าพระยายมราช (9 – 14 มกราคม พ.ศ.2465)
- หจข. ร.6 ม.1/81 รายงานตรวจการพระยาจรัญธนบุรี (24 ตุลาคม พ.ศ.2464 – ธันวาคม พ.ศ.2467)
- หจข. ร.6 ม.2/6 ประกาศเปลี่ยนตำแหน่งข้าหลวงต่างๆ (3 เมษายน พ.ศ.2456)
- หจข. ร.6 ม.3.1/5 ถอดข้าราชการกระทรวงมหาดไทย (8 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 10 พฤศจิกายน พ.ศ.2468)
- หจข. ร.6 ม.3.1/27 ปลดเจ้าราชภาติกวงษ์และเจ้าทักษิณนิเกต (28 กันยายน – 1 ตุลาคม พ.ศ.2456)

- หจช. ร.6 ม.3.1/30 นายร้อยตรีประวัติแพทย์กองหนุนทำชู้กับบุตรีเจ้านครลำปาง (12 มีนาคม พ.ศ.2456 – 17 กรกฎาคม พ.ศ.2458)
- หจช. ร.6 ม.3.1/56 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ (6 สิงหาคม พ.ศ.2458)
- หจช. ร.6 ม.3.1/103 ย้ายพระยาบุรีสวัสดิการ ปลัดมณฑลภูเก็ต เป็นปลัดมณฑลพายัพ พระนิกรจางค์ ปลัดมณฑลพายัพเป็นปลัดมณฑลภูเก็ต (12 – 25 ตุลาคม พ.ศ.2459)
- หจช. ร.6 ม.3.1/138 สั่งย้ายพระยอดเมืองขวาง ผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่ (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2461)
- หจช. ร.6 ม.3.1/145 เจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิต ผู้ครองนครลำปาง กราบบังคมทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายเรื่องพระยานเรนทราชา ลักลอบทำการมิชอบกับ น.ส.บัวคำ ซึ่งเป็นลูกหลานอยู่ในวงศ์ตระกูล (8 ตุลาคม พ.ศ.2462)
- หจช. ร.6 ม.3.1/190 แต่งตั้งเจ้าราชบุตร (น้อยแก้ว ณ ลำปาง) เป็นผู้รั้งเจ้านครลำปาง (27 มีนาคม พ.ศ. 2465)
- หจช. ร.6 ม.3.2/31 ประกาศเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ ตั้งมณฑลมหाराษฎร์ (24 สิงหาคม – 6 กันยายน พ.ศ.2458)
- หจช. ร.6 ม.3.3/1 เจ้าพระยามรราชเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตรวจราชการหัวเมืองภาคเหนือ (22 มีนาคม พ.ศ.2465 – 14 กันยายน พ.ศ.2466)
- หจช. ร.6 ม.3.6ก/6 พระยาเทพอรชุน พระยาอุไทยมนตรี พระยาศรีธรรมสุทราษ พระยาสุรบดินทร์กราบบังคมทูลความเห็นเรื่องจีน (1 มิถุนายน – 14 สิงหาคม พ.ศ.2455)
- หจช. ร.6 ม.3.6ข/6 พวกแม่ย้าวทางเชียงของในเขตฝรั่งเศสก่อการจู่โจม (13 ตุลาคม – 23 มีนาคม พ.ศ.2462)
- หจช. ร.6 ม.10/3 รายงานว่าด้วยตำรวจภูธร (23 มีนาคม พ.ศ.2457)
- หจช. ร.6 ม.12.2/9 สุขาภิบาล อ.เมืองเชียงใหม่ (25 เมษายน พ.ศ.2455 – 29 กรกฎาคม พ.ศ.2468)
- หจช. ร.6 ม.12.2/11 สุขาภิบาลเมืองแพร่ (24 – 30 เมษายน พ.ศ.2457)
- หจช. ร.6 ม.12.2/12 สุขาภิบาลเมืองนครลำปาง (18 ธันวาคม – 10 มีนาคม พ.ศ.2457)
- หจช. ร.6 ม.12.3/11 สร้างโรงพยาบาล โอสถสภา ที่ทำการสุขาภิบาลจังหวัดเชียงใหม่ (20 กุมภาพันธ์ – 5 มีนาคม พ.ศ.2466)
- หจช. ร.6 ม.14/1 ความเห็นจัดการป่าไม้ และแบบร่างสัญญาการทำป่าไม้ขอนแก่น (13 สิงหาคม พ.ศ. 2452 – 12 ตุลาคม พ.ศ.2466)
- หจช. ร.6 ม.14/2 ความเห็นจัดการป่าไม้แม่แจ่มเป็นของรัฐบาล (23 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 20 กรกฎาคม พ.ศ.2458)
- หจช. ร.6 ม.14/2 ความเห็นจัดการป่าไม้แม่แจ่มเป็นของรัฐบาล (23 พฤษภาคม พ.ศ.2454 – 20 กรกฎาคม พ.ศ.2458)

- หจช. ร.6 ม.14.1/3 เจ้าราชภาติกวงศ์ขอทำป่าไม้ขอนแก่น ต.ห้วยแม่สะเลียม แขวงเมืองนครลำปาง (29 พฤศจิกายน พ.ศ.2453),
- หจช. ร.6 ม.14.1/8 รวมป่าไม้ห้วยแม่ทะห้วย แม่กะเลิบ กับป่าไม้แม่ทรายคำ ให้เจ้าราชสัมพันธ์วงษ์เช่าทำ (29 กันยายน – ตุลาคม พ.ศ.2454)
- หจช. ร.6 ม.14.1/12 เจ้าราชวงศ์ เจ้าพระพันธ์วงษ์ นายน้อยเมืองขึ้นและนายจันทรังษี ขอเช่าทำป่าไม้ ต.ห้วยแม่แตงและห้วยโกโก้ แขวงเมืองยวม (16 พฤษภาคม พ.ศ.2456 – 27 พฤษภาคม พ.ศ.2462)
- หจช. ร.6 ม.14.1/18 เจ้าอุปราชขออนุญาตทำป่าไม้ขอนแก่น ต.แม่จริม จ.น่าน (7 – 24 มกราคม พ.ศ.2460)
- หจช. ร.6 ม.18/4 สุราและฝิ่นเถื่อนในมณฑลพายัพ (18 เมษายน พ.ศ.2454 – 13 มิถุนายน พ.ศ.2455)
- หจช. ร.6 ม.24/1 รายงานราชการมณฑลเพชรบูรณ์หรือมณฑลมหาสารบุรี (13 กรกฎาคม พ.ศ.2454 – 11 ตุลาคม พ.ศ.2464)
- หจช. ร.6 ม.27/1 เรื่องหนังสือพิมพ์ลงข่าวมณฑลพายัพเรื่องสำรวจราษฎรที่อดข้าว เรื่องเก็บเงินค่าราชการแก่ราษฎรที่อดข้าว เรื่องโจรผู้ร้าย (19 พฤศจิกายน พ.ศ.2453 – 13 ตุลาคม พ.ศ.2462)
- หจช. ร.6 ม.27/2 เจ้าลาวถึงแก่กรรม (25 มกราคม พ.ศ.2453 – 6 พฤศจิกายน พ.ศ.2467)
- หจช. ร.6 ม.27/4 ราษฎรในมณฑลพายัพอพยพไปอยู่ในเขตอังกฤษ (27 พฤษภาคม พ.ศ.2455)
- หจช. ร.6 ม.27/6 อังกฤษมีความสนใจขบวนแม่จ๋ายในมณฑลพายัพจะก่อการจลาจลต่ออังกฤษ (19 ตุลาคม พ.ศ.2457 – 2 ตุลาคม พ.ศ.2458)
- หจช. ร.6 ม.27/7 ฝรั่งเศสทางบ้านห้วยทรายและอังกฤษทางเมืองเชียงตุงจัดการต่างๆ เนื่องด้วยการสงครามในยุโรป (4 – 7 พฤศจิกายน พ.ศ.2457)
- หจช. ร.6 ม.27/8 คลังจังหวัดเชียงรายขัดคำสั่งผู้ว่าราชการจังหวัด (21 ธันวาคม – 15 มีนาคม พ.ศ.2460)
- หจช. ร.6 ม.27/9 ความเป็นไปในมณฑลพายัพ (9 ธันวาคม – 18 มกราคม พ.ศ.2462)
- หจช. ร.6 ม.27/10 สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา เสด็จมณฑลภาคพายัพ (13 ตุลาคม พ.ศ.2463 – 29 มีนาคม พ.ศ.2467)
- หจช. ร.6 ม.27/11 ข่าวหนังสือพิมพ์ทางมณฑลพายัพ (25 มกราคม พ.ศ.2464)
- หจช. ร.6 รล.1.3/3 พระราชดำรัสตอบเฉลิม พ.ศ.2454 – 2457 (26 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2457)
- หจช. ร.6 ย.8/27 ขออนุญาตพิจารณารองอำมาตย์เอก เจ้าทักษิณนิเกต์ ในคดีหาว่าขัดคำสั่งเจ้าพนักงานเรื่องตั้งฝ่ายขวางลำน้ำแม่ปิง (24 มกราคม พ.ศ.2460 – 28 เมษายน พ.ศ.2465)

- หจข. ร.6 ย.8.1/19 ยึดทรัพย์สมบัติเจ้าและพระยาลาวมีเจ้าราชภาติกวงษ์, เจ้าทักษิณเกตต์, เจ้าศรีนวล, เจ้าราชบุตร สามี, เจ้าห้าแก้ว, เจ้าทิพวรรณ, เจ้าทิพยอด, เจ้าอ้อม, เจ้าหมา, เจ้าสุริยวงษ์, เจ้าราชภาคินัย (18 สิงหาคม พ.ศ.2456 – 2 พฤศจิกายน พ.ศ.2468)
- หจข. ร.6 รล.1.6/13 พระบรมราชโบายการปกครองของรัฐบาล (31 พฤษภาคม พ.ศ.2458)
- หจข. ร.6 รล.16/32 ทรัพย์สินมรดกเจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิต เจ้านครลำปาง (13 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2465 – 27 ตุลาคม พ.ศ. 2466)
- หจข. ร.6 รล.21.6/33 ฎีกานางนวล มหาวผล กล่าวโทษหลวงบันเทิง ทักษิณเขตต์ นายอำเภอเมืองแพร่ว่าใช้อำนาจทางราชการบังคับและหลอกลวงให้ผู้ฎีกาต้องขายที่ดินแล้วนำไปใช้ประโยชน์ส่วนตัว (3 กรกฎาคม พ.ศ.2463 – 27 เมษายน พ.ศ.2465)
- หจข. ร.6 ว.20/9 พระราชทานเพลิงศพเจ้าอินทวโรธ เจ้านครเชียงใหม่ (3 – 29 มกราคม พ.ศ.2455)
- หจข. ร.6 ว.20/32 พระราชทานเพลิงศพเจ้าบุรีรัตน์ เมืองเชียงใหม่ (3 – 17 พฤษภาคม พ.ศ.2466)
- หจข. ร.6 ว.20/33 พระราชทานเพลิงศพเจ้าราชบุตร เมืองลำพูน (10 – 17 พฤษภาคม พ.ศ.2466)
- หจข. ร.6 ว.20/39 พระราชทานเพลิงศพเจ้าศรีโสภณ เมื่อน่าน (27 สิงหาคม – 18 มกราคม พ.ศ.2468)
- หจข. ร.6 ศ.1/1 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกระทรวงธรรมการ (5 ธันวาคม พ.ศ.2453 – 11 กรกฎาคม พ.ศ.2466)
- หจข. ร.6 ศ.1/14 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปีพุทธศักราช 2455 (พ.ศ.2455)
- หจข. ร.6 ศ.1/20 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำปีพุทธศักราช 2456 (พ.ศ.2456)
- หจข. ร.6 ศ.2/5 พระราชบัญญัติประถมศึกษา (มกราคม พ.ศ.2460 – 31 มีนาคม พ.ศ.2466)
- หจข. ร.6 ศ.2/11 เรื่องประมวลศึกษาภาค 2 หลักสูตรสามัญศึกษา (1 พฤศจิกายน พ.ศ.2464)
- หจข. ร.6 ศ.2/12 ประมวลศึกษาภาคพิเศษ ภาค 1 (1 ตุลาคม พ.ศ.2464)
- หจข. ร.6 ศ.4/1 โรงเรียนแลการเล่าเรียนรวมหลายมณฑลแยกไม่ออก (6 กรกฎาคม พ.ศ.2454 – 10 ธันวาคม พ.ศ.2464)
- หจข. ร.6 ศ.4/15 โรงเรียนแลการเล่าเรียนมณฑลพายัพ (1 กันยายน พ.ศ.2453 – 19 มิถุนายน พ.ศ. 2467)
- หจข. ร.6 ศ.4/17 โรงเรียนมหาดเล็กหลวงมณฑลพายัพ (12 มิถุนายน พ.ศ.2459 – 3 มีนาคม พ.ศ.2468)
- หจข. ร.6 ศ.9.1/78 ปฏิสังขรณ์พระวิหารวัดพระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน (9 – 18 กันยายน พ.ศ. 2457)
- หจข. ร.6 ศ.9.1/86 ปฏิสังขรณ์วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ (30 กรกฎาคม – 10 สิงหาคม พ.ศ.2456)
- หจข. ร.6 ศ.10/42 แผนการศึกษาสำหรับชาติ (17 พฤศจิกายน – 28 พฤศจิกายน พ.ศ.2462)
- หจข. ร.6 ศ.10/44 ขออนุญาตใช้ พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ (1 กันยายน พ.ศ.2467)
- หจข. ร.6 ศ.13/4 พระนพิตีพิศาลคุณ เมืองเชียงใหม่ ขอลาศึกษาบท (27 มกราคม – 14 มีนาคม พ.ศ. 2456)

- หจข. ร.6 ศ.14/14 ขอพระบรมราชานุญาตยกพระชนพีสีพิศาลคุณ เป็นพระคณาจารย์โทในทางคันถธุระมีตำแหน่งเทียบเท่าเจ้าคณะเมือง (27 สิงหาคม – 2 กันยายน พ.ศ.2456)
- หจข. ร.6 ศ.17/14 พระสงฆ์วัดอโศกนิหาร ล่องลงราษฎร (30 พฤษภาคม พ.ศ.2465 – 13 ธันวาคม พ.ศ.2466)
- หจข. ร.7 กษ.5/4 บัญชีสำหรับสำรวจรายชื่อป่าไม้ ขนาดป่า จำนวนไม้ กับชื่อบุคคลหรือบริษัทที่ทำป่าไม้สัก (30 เมษายน – 10 พฤษภาคม พ.ศ.2470)
- หจข. ร.7 กษ.5.1/5 เรื่องป่าไม้แม่ต้า เมืองล่อง (2 พฤศจิกายน พ.ศ.2466 – 15 กันยายน พ.ศ.2470)
- หจข. ร.7 ค.2/4 พระราชบัญญัติเงินรัฐชูปการ (9 มีนาคม พ.ศ.2468 – 27 มกราคม พ.ศ.2473)
- หจข. ร.7 ค.6/4 นายไชยณรงค์ ณ เชียงใหม่ ถูกจับว่ามีฝิ่นเถื่อน (22 สิงหาคม – 16 กันยายน พ.ศ.2470)
- หจข. ร.7 ค.11/12 เงินเดือนเจ้าลาวมณฑลพายัพ (23 – 29 สิงหาคม พ.ศ.2470)
- หจข. ร.7 ค.15.1/1 งบประมาณเงินแผ่นดิน (พ.ศ.2469 – 2470)
- หจข. ร.7 ต.4.2/3 นายแมคคอลลัม ข้าราชการอังกฤษเมืองเงี้ยวเข้ามาเที่ยวในพระราชอาณาเขต (10 – 20 มีนาคม พ.ศ.2468)
- หจข. ร.7 ต.4.37/3 การปกครองเมืองเงี้ยวของอังกฤษ (10 มีนาคม พ.ศ.2468 – 12 สิงหาคม พ.ศ.2469),
- หจข. ร.7 บ.1.2/1 เรื่องพระราชดำรัสจัดทรงมณฑล (5 ธันวาคม พ.ศ.2468 – 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)
- หจข. ร.7 บ.1.4/17 เรื่องเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือพ.ศ.2469 (21 พฤษภาคม พ.ศ.2469 – 25 มิถุนายน พ.ศ.2470)
- หจข. ร.7 บ.1.4/18 หนังสือพิมพ์ข่าวประพาสมณฑลพายัพ (22 มกราคม – 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)
- หจข. ร.7 บ.1.4/20 เสด็จเสียบมณฑลพิษณุโลกและพายัพ (7 มกราคม พ.ศ.2469 – 7 พฤษภาคม พ.ศ.2474)
- หจข. ร.7 บ.4/20 ทำศิลาจารึกไปปักที่เชียงใหม่ (22 กรกฎาคม พ.ศ.2470 – 10 มิถุนายน พ.ศ.2472)
- หจข. ร.7 พ.1/6 เรื่องสะพานพระรามหกข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา (18 ตุลาคม – 8 มกราคม พ.ศ.2469)
- หจข. ร.7 พ.1/11 รายงานกรมพระกำแพงเพชรอัครวิจิตรตรวจราชการหัวเมือง (18 กันยายน พ.ศ.2471 – 31 กรกฎาคม พ.ศ.2473)
- หจข. ร.7 พ.1/13 รายงานนายฮาทรูปตรวจแรงน้ำสำหรับทำการไฟฟ้า, รถไฟ, และการอุตสาหกรรมในภาคเหนือและภาคใต้ (7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2472 – 23 มิถุนายน พ.ศ.2473)
- หจข. ร.7 พ.10.1/4 แบบสัมปทานตั้งโรงทำการไฟฟ้าให้ผู้รับทำจังหวัดต่างๆ (พ.ศ.2472 – 2474)
- หจข. ร.7 ม.1/80 จะบำรุงการทอผ้าไหมในประเทศสยาม (15 เมษายน – 7 พฤษภาคม พ.ศ.2475)
- หจข. ร.7 ม.2/6 ประกาศเปลี่ยนแปลงสังกัดสมุหเทศาภิบาลขึ้นกะทรงมหาดไทย (24 เมษายน – 2 พฤษภาคม พ.ศ.2469)
- หจข. ร.7 ม.2/26 รายงานอาการป่วยเจ้าจักรคำจรงค์ดี (9 มีนาคม พ.ศ.2470 – 21 มิถุนายน พ.ศ.2472)

- หจช. ร.7 ม.3/1 ตั้งย้ายตำแหน่งข้าราชการกระทรวงมหาดไทย (4 พฤศจิกายน พ.ศ.2468 – 2 มีนาคม พ.ศ. 2470)
- หจช. ร.7 ม.4.1/1 ทรงตั้งคณะข้าหลวงตรวจราชการหัวเมือง (20 มีนาคม พ.ศ.2468)
- หจช. ร.7 ม.4.4/3 บัญชีสำมะโนครัวพลเมืองทั่วพระราชอาณาจักร (12 พฤศจิกายน – 14 มกราคม พ.ศ. 2472)
- หจช. ร.7 ม.5/1 ช้างเผือกจังหวัดเชียงใหม่ (4 ธันวาคม พ.ศ.2469 – 31 กรกฎาคม พ.ศ.2472)
- หจช. ร.7 ม.5.4/13 การศพบการเมรุเจ้าลาว (4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 – 31 มีนาคม พ.ศ.2474)
- หจช. ร.7 ม.7.1/9 โรงพยาบาลแมคคอมมิค จังหวัดเชียงใหม่ (17 เมษายน พ.ศ.2472 – 7 มีนาคม พ.ศ. 2473)
- หจช. ร.7 ม.7/4 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์เสด็จตรวจและทดลองโรคต่างๆ จังหวัดเชียงใหม่ (14 – 16 มีนาคม พ.ศ.2471)
- หจช. ร.7 ม.26.2/1 สอบสวนข่าวมณฑลอื่นคือขึ้นนอก (4 พฤศจิกายน – 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)
- หจช. ร.7 ม.26.2/6 สอบสวนข่าวมณฑลอื่นคือขึ้นนอก (4 ธันวาคม – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)
- หจช. ร.7 ม.26.2/6 สอบสวนข่าวมณฑลอื่นคือขึ้นนอก (4 ธันวาคม – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)
- หจช. ร.7 ม.26.2/12 สอบสวนข่าว (21 มีนาคม พ.ศ.2469 – 12 พฤษภาคม พ.ศ.2470)
- หจช. ร.7 ม.26.4/13 บทความต่างๆ (8 สิงหาคม – 3 พฤศจิกายน พ.ศ.2470)
- หจช. ร.7 ม.26.4/18 ความเป็นไปในเรื่องป่าไม้และความเป็นอยู่ของราษฎร (27 พฤษภาคม – 24 สิงหาคม พ.ศ.2471)
- หจช. ร.7 ม.26.5/15 เสด็จเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือ (18 ธันวาคม – 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469)
- หจช. ร.7 ม.26.5ก/15 จังหวัดเชียงใหม่ (12 พฤษภาคม พ.ศ.2471 – 20 พฤศจิกายน พ.ศ.2472)
- หจช. ร.7 ม.26.5ก/46 จังหวัดลำปาง (10 สิงหาคม พ.ศ.2471 – 23 กันยายน พ.ศ.2472)
- หจช. ร.7 ม.28/6 สร้างพระราชวังที่เชียงใหม่ (8 – 30 มิถุนายน พ.ศ.2470)
- หจช. ร.7 ม.30/2 รัฐประศาสนนโยบายเรื่องจะคิดให้ลาวในมณฑลพายัพกลับเป็นไทย (20 มีนาคม พ.ศ. 2468)
- หจช. ร.7 ม.30/3 ขายทอดตลาดคัมเจ้าหลวงนครลำปาง (24 มิถุนายน พ.ศ.2469 – 26 กันยายน พ.ศ. 2470)
- หจช. ร.7 รล.2/6 เรื่องตั้งเจ้าประเทศราชมณฑลพายัพ (20 มีนาคม พ.ศ. 2468 – 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469)
- หจช. ร.7 รล.15.1/15 พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่เจ้าลาว ข้าราชการและชาวต่างประเทศ คราวเสด็จเยี่ยมมณฑลพายัพ (3 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 – 15 พฤศจิกายน พ.ศ.2471)
- หจช. ร.7 รล.16/11 ตั้งบรรดาศักดิ์เจ้าลาวในมณฑลพายัพ (1 กุมภาพันธ์ – 8 มีนาคม พ.ศ.2468)
- หจช. ร.7 รล.19.1/1 หนังสือพิมพ์ลงข่าวเสียดสีต่อข้าราชการ (19 มกราคม – 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2468)

- หจข. ร.7 รล.19.2/14 หนังสือพิมพ์ยุพราชวิทยา (27 กันยายน – 25 ตุลาคม พ.ศ.2471)
- หจข. ร.7 รล.20/32 ฎีกาพระยาราชวงษ์และพระยาราชบุตร ขอรับราชการ (30 มีนาคม พ.ศ.2469 – 28 กรกฎาคม พ.ศ.2470)
- หจข. ร.7 รล.20/35 ฎีกานายบุญสารเสวตร์ ณ ลำปาง ในคดีร้องขอตัดทรัพย์เพื่อเอาเงินทำศพเจ้าบุญวาทย์วงศมานิต (11 – 26 พฤษภาคม พ.ศ.2470)
- หจข. ร.7 รล.20/149 ฎีการาชฎูร จ.เชียงใหม่ เรื่องขอพระบรมราชวินิจฉัยให้ได้จัดการก่อสร้างวัดแม่คะจวนและวัดแม่ฮ้าง (28 มีนาคม พ.ศ.2473 – 5 พฤษภาคม พ.ศ.2474)
- หจข. ร.7 รล.20/150 ฎีการาชฎูร จ.เชียงใหม่ เรื่องขอทำการซ่อมแซมวัดคงท่อมตู่ยและใต้สวนพระครูวิเชียรปัญญาให้สักสามเณร (30 มีนาคม พ.ศ.2473 – 27 พฤษภาคม พ.ศ.2474)
- หจข. ร.7 รล.20.4/44 เจ้าราชภาคนิยลาออกจากราชการถวายฎีกาขอพระราชทานเงินเลี้ยงชีพ (27 มีนาคม พ.ศ.2473 – 29 กันยายน พ.ศ.2474)
- หจข. ร.7 รล.99/77 ร้ายรวมยาเมืองลำปางขอเป็นผู้ส่งราชกิจจาโดยคิดค่าขนส่งฉบับละ 2 สตางค์ (28 กุมภาพันธ์ – 18 มีนาคม พ.ศ.2474)
- หจข. ร.7 ว.5.4/13 การศพบการเมรุเจ้าลาว (4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 – 31 มีนาคม พ.ศ.2474)
- หจข. ร.7 ศ.9.1/8 ปฏิสังขรณ์วัดพระสิงห์ จ.เชียงใหม่ (24 สิงหาคม พ.ศ.2470 – 5 มีนาคม พ.ศ.2471)
- หจข. มท.2.2.3/32 เจ้าแก้วนรวิบูลย์ลงมากกรุงเทพฯ (พ.ศ.2477)
- หจข. ศ.1/170 ส่งพระบรมราชาโหวาทไปให้มณฑลต่างๆ (30 มกราคม พ.ศ.2460 – 7 พฤษภาคม พ.ศ.2462)
- หจข. ศ.1/212 กองอนามัยจะทำการอนามัยพิทักษ์แก่นักเรียนในจังหวัดเชียงใหม่ (23 กันยายน – 19 ตุลาคม พ.ศ.2469)
- หจข. ศ.2/38 คำสั่งเรื่องปิดโรงเรียนกับการถือน้ำพิพัฒน์สัตยา (29 สิงหาคม พ.ศ.2450)
- หจข. ศ.2/66 ประกาศจัดการมูลศึกษาของทวยราษฎร์ (1 เมษายน พ.ศ.2454)
- หจข. ศ.2/57 ระเบียบจัดการศึกษามณฑลพายัพ (26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2452 – 6 เมษายน พ.ศ.2454)
- หจข. ศ.2/105 พระบรมราชาโหวาทเรื่องการสงคราม (17 – 20 สิงหาคม พ.ศ.2457)
- หจข. ศ.2/142 พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ (12 เมษายน – 26 ธันวาคม พ.ศ.2460)
- หจข. ศ.2/155 พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ (1 มีนาคม พ.ศ.2460 – 21 มิถุนายน พ.ศ.2461)
- หจข. ศ.3.8/14 ตั้งนายเจริญเป็นขุนอุปกรศิลปศาสตร์ เป็นข้าหลวงธรรมการมณฑลพายัพ (24 มีนาคม พ.ศ.2455 – 19 ธันวาคม พ.ศ.2466)
- หจข. ศ.9.1/17 ขุนอุไรเขตตรขอซื้อหนังสือแบบเรียนต่างๆ (31 พฤษภาคม – 5 สิงหาคม พ.ศ.2458)
- หจข. ศ.5.1.10/110 พระวิมาดาเธอกรมสุทธาสินีนาฏและสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองพระราชทานเงินบำรุงโรงเรียนต่างๆ ในมณฑลพายัพ (11 – 20 พฤษภาคม พ.ศ.2470)
- หจข. ศ.33/5 มีผู้ให้เงินบำรุงโรงเรียนเมืองนครลำพูน (14 มกราคม – 19 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2445)

- หจข. ศ.42/10 การประชุมอุปราชและสมุหเทศาภิบาล 2459 (30 มิถุนายน พ.ศ.2459 – 21 กันยายน พ.ศ.2460)
- หจข. ศ.43/14 พระยาไพศาลโปรดตรวจราชการมณฑลพายัพ (6 พฤษภาคม– 28 สิงหาคม พ.ศ. 2456)
- หจข. ศ.44/24 มณฑลมหาราชฎีส่งรายงานประจำปี พ.ศ.2458 (11 สิงหาคม – 21 ธันวาคม พ.ศ. 2460)
- หจข. ศ.44/60 รายงานการศึกษามณฑลพายัพ พ.ศ.2467 (3 พฤษภาคม พ.ศ.2469 – 15 กรกฎาคม พ.ศ.2470)
- หจข. ศ.51.10/23 มิสเตอร์ฮาดิตขอให้โรงเรียนอเมริกันเชียงใหม่อยู่ในความปกครองของรัฐบาล (31 มกราคม – 3 มีนาคม พ.ศ.2448)
- หจข. ศ.51.10/34 ตั้งโรงเรียนสตรีมณฑลพายัพ (19 สิงหาคม – 5 พฤศจิกายน พ.ศ.2450)
- หจข. ศ.51.10/57 พระราชทานนามโรงเรียนวัดช้างค้ำ จ.น่าน ว่าโรงเรียนสุริยานุเคราะห์ (18 กันยายน – 21 ตุลาคม พ.ศ.2456)
- หจข. ศ.51.10/95 โรงเรียนยุพราชวิทยาลัย จ.เชียงใหม่ มณฑลพายัพ (7 สิงหาคม – 12 มกราคม พ.ศ. 2467)
- หจข. ศ.51.10/140 รายงานการเปิดเรือนวชิระ โรงเรียนยุพราชวิทยาลัยจังหวัดเชียงใหม่ (18 มีนาคม พ.ศ.2474 – 5 กรกฎาคม พ.ศ.2475)
- หจข. ศ.54.9/1 อนุญาตให้ดำรงโรงเรียนมหาดเล็กหลวง จ.เชียงใหม่ให้คงอยู่ต่อไป (3 พฤษภาคม พ.ศ. 2461 – 25 มิถุนายน พ.ศ.2462)
- หจข. ศ.54.9/25 หนังสือจีนโน (แผนกจีน) ลงข่าวเรื่องนักเรียนฮัวเอง จ.เชียงใหม่ออกเงินช่วยในกองทัพ กวางตุ้ง (21 ตุลาคม – 17 พฤศจิกายน พ.ศ.2463)
- หจข. ศ.54.9/87 แจ้งความจำนงขอตั้งโรงเรียนมณฑลพายัพ (12 มีนาคม พ.ศ.2469 – 19 มีนาคม พ.ศ. 2470)
- หจข. ศ.54.9/89 ผู้จัดการโรงเรียนยกถ่ายขออนุญาตใช้ตารางสอนในโรงเรียนเป็นพิเศษ (20 กรกฎาคม – 20 สิงหาคม พ.ศ.2470)
- หจข. ศ.56/65 กรมมหาดเล็ก ขอร้องอำมาตย์เอก เทียบ ไปเป็นอาจารย์โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2461 – 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2462)
- หจข. ศ.56/70 กรมบัญชาการกลางมหาดเล็ก ขอเงินซ่อมแซมเรือนและโรงเรียนมหาดเล็กหลวงซึ่งต้อง ลมพายุพัดเสียหาย (7 พฤษภาคม – 30 สิงหาคม พ.ศ.2463)
- หจข. ศ.56/73 กรมมหาดเล็กหลวง ขอครุประกาศนียบัตรต่างประเทศ 1 นาย และส่งนายตั้งฮี้ไปเป็นครู (20 เมษายน – 15 พฤษภาคม พ.ศ.2465)
- หจข. ศ.56/78 โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ ให้สิ่งของเครื่องใช้แก่โรงเรียนฝึกหัดครูประจำมณฑล พายัพ (18 กุมภาพันธ์ – 22 มีนาคม พ.ศ.2468)

- หจข. ศ.56/79 นายดาพราศรี สิงหนนต์ ฑูลเกล้าฯ ถวายฎีกาขอใช้ที่โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่เดิม สำหรับเป็นที่สมสัตรี (12 พฤษภาคม – 21 มิถุนายน พ.ศ.2478)
- หจข. สบ.001/15 รายงานการตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา แลมณฑลพายัพ (15 ตุลาคม – 10 มกราคม พ.ศ.2458)
- หจข. สบ.001/32 ความเห็นเรื่องหลักสูตรสอนนักเรียนชั้นมูล ประถมมัธยม อุดมศึกษาสำหรับกรมศึกษาธิการ (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2453)
- หจข. สบ.001/12 ความเห็นเรื่องหลักสูตรสอนนักเรียนชั้นมูล ประถมมัธยม อุดมศึกษาสำหรับกรมศึกษาธิการ (14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2453)
- หจข. สบ.2.33 เรื่องราวร้องทุกข์ (23 กันยายน พ.ศ.2459 – 15 มีนาคม พ.ศ.2464)
- หจข. สบ.2.42/27 แแบงก์สยามกัมมาจลจะจัดตั้งสาขาที่เมืองเชียงใหม่ (27 เมษายน – 9 พฤษภาคม พ.ศ.2471)
- หจข. สบ.2.42/234 เงินเดือนข้าราชการบางตำแหน่งในมณฑลพายัพ (10 – 19 ธันวาคม พ.ศ.2472)
- หจข. สบ.2.42/349 บริษัทอีสต์เอเชียติกรับซื้อเข้าเปลือกและให้ชวานากู้เงิน (2 – 15 มกราคม พ.ศ. 2474)
- หจข. สบ.2.46/1 หัวเมืองฝ่ายเหนือ (24 พฤษภาคม – 5 มกราคม พ.ศ.2469)
- หจข. สบ.2.46/3 เสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ ช้างเผือก เมืองเชียงใหม่ (7– 25 ตุลาคม พ.ศ.2469)
- หจข. สบ.2.46/5 การเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ 2469 (4 พฤศจิกายน – 25 มกราคม พ.ศ.2469)
- หจข. สบ.2.46/6 การเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ คำถวายชัยมงคล พระราชดำรัสตอบ (7 มกราคม – 15 มีนาคม พ.ศ.2469)
- หจข. สบ.2.46/7 ร่างลายพระหัตถ์ถวายพระราชชายา เรื่องจะทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงเจ้าบุญส่ง บุตรเจ้าบุญญาพรวังษ์มานิต (8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2469 – 25 มิถุนายน พ.ศ.2470)
- หจข. สบ.2.46/9 เจ้ามหาพรหมขอฝากเจ้าราชบุตร และเจ้าราชวงศ์ทำป่าไม้แม่จริม (น่าน) (17 มิถุนายน – 16 สิงหาคม พ.ศ.2474)
- หจข. สบ.2.47/12 อธิบายเรื่องประชุมสมุหเทศาฯ คราวแรก ร.ศ.114 และเรื่องตำแหน่งเทศามาขึ้นกระทรวงมหาดไทย พ.ศ.2469 ยุบกรมทะเบียนของนครบาลโอนกิจการไปขึ้นแผนกปลำภัตต์กระทรวงมหาดไทย (21 มกราคม พ.ศ.2468 – 2 เมษายน พ.ศ.2469)
- หจข. สบ.2.47/27 คຸ້มหลวงเมืองนครลำปาง (2 กรกฎาคม – 12 สิงหาคม พ.ศ.2469)
- หจข. สบ.2.47/159 รายงานเสนาบดีกระทรวงธรรมการเสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ (26 มิถุนายน – 30 มีนาคม พ.ศ.2472)
- หจข. สบ.2.47/391 กระทรวงเกษตรเรียนพระราชปฏิบัติเรื่องจะขออนุญาตให้เจ้าราชบุตร ณ น่าน ทำป่าไม้จริม (17 สิงหาคม พ.ศ.2474)
- หจข. สบ.2.56/81 ตอบคำถามคำว่าชาติ (ม.ท.)

- หจข. สบ.16.4.1/15 สถิติเกี่ยวกับมณฑลต่างๆ (พ.ศ.2454 – 2462)
- หจข. สบ.16.10/38 ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลเรื่องของถวายเมืองตรังگانู เจ้าพระยารัตนบดินทร์ป่วย, ประดิธาประสูติอีก 1 องค์และเรื่องเมืองเชียงใหม่มีปัญหา (28 สิงหาคม พ.ศ.2431)
- หจข. สร.0201.8/1 พระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.8/6 พระราชชายาเจ้าดารารัศมี (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.8.1/2 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีประสูติและสิ้นพระชนม์ (พ.ศ.2476 – 2477)
- หจข. สร.0201.8.1/6 เจ้าจักรคำขจรศักดิ์ถึงแก่อนิจกรรม (พ.ศ.2486)
- หจข. สร.0201.10/61 พระศรีวิไชยไม่ปรองดองกับคณะสงฆ์ (พ.ศ.2478 – 2479)
- หจข. สร.0201.25/70 นายอินทร สิงหนตร แสดงความเห็นเรื่องความเดือดร้อนของลูกหนี้และการบีบบังคับของเจ้าหนี้ (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.25/74 เสนอความเห็น 2 ฉบับ (ฉบับที่ 6) เห็นสมควรให้เงินเดือนกำนันและเล็กลงบางส่วนแบ่งให้เจ้าประเทศราช (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.25/446 ความเห็นนายอินทร สิงหนตร ขอให้เลิกเงินรัชชูปการ เปลี่ยนแปลงค่าธรรมเนียมศาล และค่านัดเดินหมาย (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.25/455 หลวงอนุสารสุนทรเสนอความเห็นการใช้เงินในจังหวัดเชียงใหม่ว่าราษฎรขาดความนิยม (พ.ศ.2475 – 2476)
- หจข. สร.0201.25/528 นายอินทร สิงหนตร เสนอความเห็นเรื่องทางแก่เศรษฐกิจ (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.25/595 นายโสภณ ทองประเสริฐ เสนอความเห็นที่เชียงใหม่กำลังบำเพ็ญเป็นปฏิปักษ์กับรัฐบาลใหม่ (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.25/720 ราษฎรจังหวัดเชียงใหม่ขอให้งดเก็บเงินค่าบ้านที่อยู่ ฯลฯ (พ.ศ.2476 – 2477)
- หจข. สร.0201.32/1 ตึกหอคำนครน่าน (พ.ศ.2472 – 2482)
- หจข. สร.0201.32/2 รายงานสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.32/3 พระยาสุริยานุวัตรไปชี้แจงเหตุเปลี่ยนแปลงการปกครองแก่เจ้านายในมณฑลพายัพ (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.32/4 เจ้านครเชียงใหม่ลงมาเฝ้า (พ.ศ.2475)
- หจข. สร.0201.32/6 เจ้าราชบุตรกับพวกขอให้แต่งตั้งเจ้าราชวงศ์สิทธิสาร ณ น่าน เป็นเจ้าผู้ครองนคร (พ.ศ.2475 – 2476)
- หจข. สร.0201.32/7 ตั้งเจ้าประเทศราชมณฑลพายัพ (พ.ศ.2476 – 2482)
- หจข. สร.0201.32/10 เจ้าราชวงศ์และเจ้านายบุตรธิดาของเจ้าผู้ครองนครน่านร้องขอรับสัมปทานป่าไม้หรือเบี้ยเลี้ยงชีพ (พ.ศ.2482 – 2491)

- หจข. (อ) 5/13 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 24 เมษายน พ.ศ. 2458 ถึงพระยามหาอำมาตยาธิบดี มีพระราชวิจารณ์การทำงานของพระยานิกรกิตติการผู้ว่าราชการเมืองแพร่ว่าไม่เหมาะสม (24 เมษายน พ.ศ.2458)
- หจข. (อ) 15/1 เรื่อง รายงานการตรวจราชการจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน มณฑลพายัพ เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2472 จอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (กุมภาพันธ์ – มีนาคม พ.ศ.2472)
- หจข. (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (27 มีนาคม พ.ศ.2418 – 18 กันยายน พ.ศ.2419)
- หข. ร.1 จ.ศ.1171 เลขที่ 1 สำเนาคำแปลพระราชสาสน์พระเจ้าอยู่หัว ร.2 ถวายพระเจ้ากรุงเวียดนามยา
 ลองเรื่องพระเจ้าอยู่หัว ร.1 เสด็จสวรรคตและพระราชพิธีปราบดาภิเษก จ.ศ.1171 (พ.ศ.2352)
- หข. ร.2 จ.ศ.1181 เลขที่ 12 หนังสือและคำให้การเรื่องพระเจ้าอังวะป่วยและสวรรคต
- หข. ร.3 จ.ศ.1189 เลขที่ 4/ข. เรื่องปราบกบฏเมืองเวียงจันทน์
- หข. ร.3 จ.ศ.1195 เลขที่ 30 ใบรับได้รับสิ่งของหัวเมืองต่างๆ
- หข. ร.3 จ.ศ.1197 เลขที่ 5 ว่าด้วยรายวันส่งไม้ขนสั๊กหัวเมืองต่างๆ
- หข. ร.3 จ.ศ.1200 เลขที่ 19 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่ พระยานครลำปาง พระยานครลำพูน เรื่องห้ามไม่ให้ขายช้าง โค กระบือให้พ่อค้าอังกฤษ
- หข. ร.3 จ.ศ.1204 เลขที่ 14 สารตราฯ เจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่เรื่องบอกข่าวเรื่องเมืองอังวะรบอังกฤษทางเมืองเมาะด่าเดิม ซึ่งพระยาทนต์จักรออกไปสืบ
- หข. ร.3 จ.ศ.1204 เลขที่ 20 คัดร่างใบบอกเจ้าพระยาน่านเรื่องส่งไม้ขนสั๊ก ขี้ผึ้ง งาช้าง และผ้าขาวลงมากวาย เรื่องปฏิสังขรณ์วิหารให้พระราชบุตรขึ้นไปสืบราชการที่เมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง ชาวพระยาสุริยวงษ์ถึงแก่กรรม
- หข. ร.3 จ.ศ.1206 เลขที่ 50 ร่างตราพระยามหาอำมาตยถึงพระยาพิไชยว่าพวกเมืองลงเมืองพงเข้ามาสวามิภักดิ์เมื่อน่าน ขอให้จัดพระอินทราชาขึ้นไปจัดบรรณาการลงมากวาย
- หข. ร.3 จ.ศ.1207 เลขที่ 236 คำให้การทำวสิทิมงคลเรื่องการตั้งเมืองเชียงรายและเขตแดนเมืองเชียงราย
- หข. ร.3 จ.ศ.1208 เลขที่ 22 พระยารามณรงค์ พระยากำแพงเพชร เจ้าเมืองกำแพงเพชร ตอบรับโกฐในงานศพพระยาเชียงใหม่
- หข. ร.3 จ.ศ.1209 เลขที่ 17 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระราชวงษ์เมืองเชียงใหม่ พระยาอุปราชเมื่อนครลำพูน ลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชเป็นพระยาวิเชียรปราการ เจ้าเมืองเชียงใหม่
- หข. ร.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 20 ร่างสารตราถึงกรมการเมืองแพร่ ตั้งพระยาราชวงษ์เป็นพระยาแพร่ พระเมืองแก้ว เป็นพระยาหัวหน้า นายน้อยสุริยวงษ์ เป็นพระยาราชวงษ์ นายหนานซัดเป็นที่ราชบุตร

- หข. ร.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 26 ร่างจดหมายของออกญาสุภาวดี ถึงเมืองตาก นครลำปาง แพร่ เรื่องให้ขุน ไกรสรเดชไปจัดซื้อขอนสัก
- หข. ร.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 52 ร่างจดหมายเจ้าพระยาบดินทร์ถึงพระยาพิไชย ตอบรับใบบอกเมืองน่าน 3 ฉบับ เมืองแพร่ 1 ฉบับ ให้ปรึกษาการทัพเมืองเชียงรุ่ง เมืองเชียงตุงกับพระยาน่าน
- หข. ร.3 จ.ศ.1210 เลขที่ 156 ร่างสารตราถึงพระยาน่าน ว่าด้วยข้อราชการทางเมืองเชียงรุ่งและสิบสองพันนา ให้พระยาพิไชยและพระยาน่านกับเมืองหลวงพระบางคิดราชการเอามาหาไชยและพวกสิบสองปันนา
- หข. ร.4 จ.ศ.1217 เลขที่ 63 ใบบอกเมืองลำปาง ว่าด้วยเรื่องปีนึ่ราษฎรทำนาได้เต็มที่ ต้น้งักตันข้าวเสียหายมาก โคกระบือเป็นโรคตายมาก ราชการทางเชียงรายเชียงแสนเป็นปรกติอยู่
- หข. ร.4 จ.ศ.1218 เลขที่ 13 ร่างสารตราถึงพระยารัตนอาณาเขตร์เมืองเชียงราย ญาติพี่น้องแสนท้าวพระยาเมืองนครเชียงใหม่ โปรดเกล้าฯ ตั้งนายหนานสุริยวงษ์เป็นเจ้าราชบุตร
- หข. ร.4 จ.ศ.1220 เลขที่ 37 ร่างศุภอักษรเมืองเชียงใหม่ ตอบศุภอักษรเรื่องจัดกองทัพไปรบเมืองยางแดง
- หข. ร.4 จ.ศ.1221 เลขที่ 98 ความเรื่องป่าไม้ระหว่างเจ้าเชียงใหม่กับมองชวยกาน จ.ศ.1221
- หข. ร.4 จ.ศ.1227 เลขที่ 30 คัดบอกพระสกลบุรินทร์เมืองเถินว่าด้วยส่งไม้ขอนสักจำนวนเกณฑ์ กับขอรับพระราชทานตั้งเจ้าราชวงศ์ เป็นที่พระไชยราชา พระบุรีรัตน์ เป็นที่ราชวงศ์
- หข. ร.4 จ.ศ.1228 เลขที่ 7 ศุภอักษรเจ้าเมืองเชียงใหม่เรื่องแต่งเจ้านายลงมาเฝ้าในการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ
- หข. ร.5 มัดที่ 245 เลขที่ 5 – 7 ว่าด้วยธรรมเนียมและการปกครองฝ่ายประเทศอินเดีย
- หข. ร.5 มัดที่ 248 เล่มที่ 1 ระเบียบและตำแหน่งหน้าที่หัวเมืองลาว

หนังสือและบทความ

- กฎหมายพระเจ้าน่าน – ตำนานพระเจ้าให้. เชียงใหม่: ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2523.
- กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ. สนธิสัญญาและการตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ และองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 1 พ.ศ.2160 – 2412. พระนคร: พระจันทร์, 2511.
- กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ. สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ และองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 2 พ.ศ.2413 – 2462. พระนคร: พระจันทร์, 2511.
- กรรณิการั สตราปรุ้ง. “รัชกาลที่ 5 กับฮอลันดาและชวา การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวียและเสมารัง ในปี 1871”, เอกสารประกอบการสัมมนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี, (เอกสารอัดสำเนา).

- ขจร สุขพานิช. “หนังสือพิมพ์ “บางกอกคาเลนดาร์,” ศิลปากร 6, 4 (พฤศจิกายน, 2505): 73 – 88.
- คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. พระนคร: สำนักทำเนียบ
นายกรัฐมนตรี, 2514.
- คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. จดหมายเหตุนครเชียงใหม่.
กรุงเทพฯ: ดอกเบี๋ย, 2542.
- คาร์ล บ็อค. ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน. กรุงเทพฯ: พระจันทร์, 2515.
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 16. พระนคร:
โสภณพิพรรฒธนากร, 2481.
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาค 8 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์
เนื่องในงานศพนายชุมพล กุลมาตย์ วัดมกุฏกษัตริยาราม 21 ธันวาคม 2514.
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ
1241. พิมพ์เนื่องในงานศพพระปฏิเวทย์วิศิษฐ์ (สาย เลขยานนท์) วัดธาตุทอง 21 พฤศจิกายน
2513.
- จดหมายเหตุเรื่องทัพบกเชียงตุง. พิมพ์ในงานศพ นายพลเรือตรี พระยานาวาพลพยุหรัักษ์ (ม.ร.ว. พิณ สนิท
วงศ์ ณ กรุงเทพฯ) ปีมโรงฉัฐศก พ.ศ.2459. พระนคร: ไทย, 2459.
- จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเรียบมณฑลฝ่ายเหนือ. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, 2474.
- จรรยา สุทธิญาโณ, พระมหา. ชีวิต ข้อคิดและงานของเจ้าขึ้น. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2535.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521.
- จอห์น แบสตันและแฮร์รี เจ. เบ็นดา. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยใหม่ ลัทธิอาณานิคม ลัทธิ
ชาตินิยม และการสลายตัวของลัทธิอาณานิคม. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.
- จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ.
กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย, 2544.
- จิตร ภูมิศักดิ์. โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา. กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน
, 2547.
- จิรัชชาติ สันติยะศ. พระราชชาชาญาเจ้าดารารัศมี. กรุงเทพฯ: มติชน, 2551.
- จิระวัฒน์ อุตตมะกุล. พระภรรยาเจ้าและสมเด็จพระเจ้าฟ้าในรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. “พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องทำหนังสือสัญญา
ทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ.128,” ศิลปากร 3 (กันยายน, 2519): 67 – 70.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
พระนคร: สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด, 2510.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พระนคร: ไสภณพิพรรฒตนากร, 2476.

เจ้าราชบุตร. หนังสือที่ระลึกงานศพพลตรีเจ้าราชบุตร (วงษ์ตะวัน ณ เชียงใหม่). กรุงเทพฯ: กรมแผนที่ทหาร, 2516.

เจริญ ต้นมหาพวาน. กบฏผีกะ. กรุงเทพฯ: มณฑลการพิมพ์, 2537.

ฉลอง สุนทรวาณิช. “รัชกาลที่ 5 กับลัทธิล่าอาณานิคมและสยาม”, ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.

ฉลาดชาย รมิตานนท์. ผีเจ้านาย. เชียงใหม่: พายัพออฟเซ็ทปริ้นท์, 2527.

ฉวีวรรณ ประจบเหมาะ. “ทบทวนแนวทางการศึกษาชาติพันธุ์ข้ามยุคสมัยกับการศึกษาในสังคมไทย”, ใน ว่าด้วยแนวทางการศึกษาชาติพันธุ์. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรินติ้งเฮาส์, 2547.

ชนาทิพย์ เกษะวัฒน์. การเสด็จประพาสของพระเจ้าแผ่นดินสยามที่เมืองปัตตาเวีย (ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.

ชวลีย์ ณ ถลาง. ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541.

ชยันต์ วรรณะภูติ. “คนเมือง”: ตัวตนการผลิตซ้ำสร้างใหม่และพื้นที่ทางสังคมของคนเมือง”, ใน อยู่ชายขอบมองลอดความรู้. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. พม่า ประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2544.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. “รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จอินเดีย พ.ศ.2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย”, ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. “วังหน้า”, ใน รักเมืองไทย. พระนคร: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2519.

ชีกهارุ ทานาเบ. นั่งเหลืองนั่งดำ ตำนานของผู้นำชาวนาแห่งล้านนาไทย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

ชุ่ม ณ บางช้าง. ประวัติศาสตร์อาณาจักรล้านนาไทย. เชียงใหม่: แสงศิลป์, 2515.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. “พ่อค้าวัวต่าง: ผู้บุกเบิกการค้าในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย”, เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ณ ห้องประชุมศูนย์สารสนเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 17 กุมภาพันธ์ 2527.

โชติ ทองประยูร (รวบรวม). กฎหมายคณะสงฆ์ พ.ร.บ.คณะสงฆ์พ.ศ.2505, พ.ร.บ.คณะสงฆ์พ.ศ.2484, พ.ร.บ.คณะสงฆ์ ร.ศ.121. กรุงเทพฯ: การศาสนา, 2506.

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติเศรษฐกิจไทยสมัย พ.ศ.2352 – 2453. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2541.

ชัยอนันต์ สมุทวณิชและชัตติยา กรวรรณสุต. เอกสารการเมืองการปกครองของไทย พ.ศ.2417 – 2477.

กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2518.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. การเมือง – การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย. กรุงเทพฯ: ดวงดีการพิมพ์, 2423.

ณัฐกานต์ ลิ้มสถาพร. “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี: พระประวิติ”, ใน ชัตติยานีศรีล้านนา. เชียงใหม่: วิทอินดีไซด์, 2547.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. 27 เจ้าพระยา. กรุงเทพฯ: แพรวพิทยา, 2510.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์. พระนคร: เทพไพศาล, 2505.

เดเนียด แมคคิลวารี. กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544.

เดเนียด แมคคิลวารี. เมืองไทยที่ข้าพเจ้ารู้จัก. กรุงเทพฯ: สุริยบรรณ, 2525.

แดน บีช บรัดเลย์. อักษรวิธานศรีศัพท์. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2514.

ดำรงราชานุภาพ, กรมหลวง. “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช,” วชิรญาณ, ตอนที่ 9 (มิถุนายน ร.ศ. 114): 895 – 951.

ดำรงราชานุภาพ, กรมหลวง. “วิธีอังกฤษเก็บส่วยพวกพม่า,” วชิรญาณ, ตอนที่ 11 (สิงหาคม ร.ศ.114): 1127 – 1153.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยาและพระยาราชเสนา. เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ความทรงจำ. พระนคร: คลังวิทยา, 2517.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า. พระนคร: พระจันทร์, 2512.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. นิทานโบราณคดี. พระนคร: อักษรสัมพันธ์, 2505.

เดช บุนนาค. ขบถ ร.ศ.121. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2551.

ตำนานครุฑาศรีวิชัยและตำนานวัดสวนดอก. เอกสารสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. เชียงใหม่, 2539.

ตำนานมูลศาสนา. พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2519. พระนคร: พระจันทร์, 2519.

ตำนานสิบห้าราชวงศ์ เล่ม 3 ผูกที่ 6 – 7 ภาคปริวรรตลำดับที่ 35. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2517.

แถมสุข นุ่มนนท์. ยังเติร์กครั้งแรก: กบฏ ร.ศ.130. กรุงเทพฯ: สายธาร, 2445.

ทศ คณาพร. 9 ตระกูลดั้งแห่งล้านนา. กรุงเทพฯ: WTS (Thailand), 2549.

ทวี สว่างปัญญางกูร. ชื่อล้านนาตามทัศนะต่างประเทศ. เอกสารอำเภอนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2530.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2526.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. พระนคร: คุรุสภา, 2504.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1. พระนคร: คุรุสภา, 2504.

ทิว วิชัยทัตตะ. ล้านนาหรือล้านนา. เชียงใหม่: ส.ทรัพย์การพิมพ์, 2530.

ที่ระลึกครบรอบวันสถาปนา 100 ปีกรมแผนที่ทหาร 3 กันยายน พ.ศ.2528. กรุงเทพฯ: กรมแผนที่ทหาร, 2528.

เทพกระวี, พระ (จันทร์ กุสโล). “อดีตความทรงจำเกี่ยวกับวัดเจดีย์หลวง”, ใน วัดเจดีย์หลวงวรวิหาร. เชียงใหม่: ทุ่งฮั่วชินการพิมพ์, 2547.

ธงชัย วินิจจะกุล. “ประวัติศาสตร์การสร้าง “ตัวตน”, ใน อยู่เมืองไทย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

ธงชัย วินิจจะกุล. “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม,” ศิลปวัฒนธรรม 23, 1 (พฤศจิกายน, 2544): 56 – 65.

ธเนศวร์ เจริญเมือง. คนเมือง. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.

นคร พันธุ์รงค์. ปัญหาชายแดนไทย – พม่า. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540.

นงเยาว์ กาญจนจารี. ดารารัศมี. เชียงใหม่: สุริวงศ์บุ๊คเซนเตอร์, 2539.

นวลศิริ วงศ์ทางสวัสดิ์. ภูมิศาสตร์กายภาพภาคเหนือของประเทศไทย. เชียงใหม่: ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2534.

นฤจร อธิธิจักรจรัส. “ความเชื่อในผีसाงเวทย์มนตร์ของชาวนาไทยภาคเหนือ”, ใน พุทธศาสนาในล้านนาไทย. เชียงใหม่: ทิพนตร์การพิมพ์, 2511.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ: พื้นฐานทางเศรษฐกิจ”, ใน สายธารแห่งความคิด. กรุงเทพฯ: พิมพ์สวย, 2532.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ. กรุงเทพฯ: แพรว, 2538.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2523.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. “อักษรเมือง” บทนำเกียรติยศ”, ใน กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544.

นันทชัย มีชูธน. 175 ปี พันธกิจคริสต์ศาสนาโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ประชุมทอง พิธีตั้ง กุฎี, 2547.

นัยนา โปรงธุระ. อักษรธรรมล้านนา. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.

บุญเสริม สาสตราภัยและสังคีต จันทนะโพธิ. อดีตล้านนา. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2520.

บุญนาค พยัคฆเดช. พระบรมราชาธิบายของรัชกาลที่ 5. พระนคร: ป.พิศนาคะการพิมพ์, 2505.

บุหลง ศรีกนก. “การพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับชื่อทางประวัติศาสตร์ “ล้านนาไทย – ล้านนาไทย,” ศิลปากร 32, 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน, 2531): 49 – 52.

- เบน แอนเดอร์สัน. ชุมชนจินตกรรม บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552.
- ปริมาณุชิตชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. ลิลิตเตลงพ่าย. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2520.
- ประคอง นิมมานเหมินทร์และทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนกุล (บรรณาธิการ). ลานนาไทยคดี. เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2519.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2405 – 2408. พระนคร: คุรุสภา, 2504.
- ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 4. พระนคร: รุ่งเรืองรัตน์, 2507.
- ประชุมโอวาท พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายเกษม บินทางกูร ณ เมรุวัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎ์ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา วันที่ 18 มกราคม พ.ศ.2412, หน้า 23 – 26.
- ประชาภิจักรจักร, พระยา. พงศาวดารโยนก. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2516.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. มหาราชกวี ปิยมหาราชรัลลิก จปร.(เล่ม 1). กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2527.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. มหาราชกวี ปิยมหาราชรัลลิก จปร.(เล่ม 2). กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2527.
- ประยูร กาญจนดุล. บรรยายกฎหมายปกครอง. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- ประวัติศาสตร์และโบราณคดีลานนาไทย. เอกสารประกอบการสัมมนาภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วันที่ 20 – 23 ตุลาคม พ.ศ.2510.
- ประวัติและวิวัฒนาการกรมไปรษณีย์โทรเลข. พิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ 80 ปี พ.ศ.2426 – 2506. พระนคร: ไสภณพิพรรฒนาการ, 2506.
- ประเสริฐ ณ นคร. “ล้านนา – ล้านช้าง,” ศิลปวัฒนธรรม 4, 11 (กันยายน, 2526): 29.
- ประเสริฐ ณ นครและปวงคำ ต้อยเขียว. ตำนานมูลศาสนาเชียงใหม่และเชียงตุง. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์, 2537.
- ประไพพิศ วรวัฒน์ชัย, พ.ท.หญิง. “การปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ศึกษากรณีหัวเมืองแพร่และน่าน”, ใน สามนคร น่าน แพร่ อุตรดิตถ์. กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2533.
- ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. “เมื่อพระธรรมยุติกายมาจัดตั้งระเบียบการปกครองคณะสงฆ์มหานิกายในมณฑล”, ใน วาทศน์อนุสรณ์. งานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าวรทัศน์ ณ ลำพูน, 2508.
- ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 1. เชียงใหม่: นอร์ทเทิร์น ฟรินด์, 2538.
- ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. เพชรล้านนา เล่ม 2. เชียงใหม่: นอร์ทเทิร์น ฟรินด์, 2538.
- ปลาย้อ ชนะนันท์. นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวระบบทุนนิยมในภาคเหนือของไทย พ.ศ. 2464 – 2523. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2530.
- ปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่องสภาพของจังหวัดต่างๆ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539.
- พรหมไวยาร, พระญา. คว่ำรับเสด็จพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร. เชียงราย: สยามโฆษณและการพิมพ์, 2547.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 5 และภาค 6. พระนคร: สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2514.

พระราชสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังประเทศอเมริกาและประเทศฝรั่งเศส. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางทิพมณเฑียร (เปลื้อง วงศาโรจน์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 19 พฤษภาคม พ.ศ.2502.

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางอานาจนรงค์ราษฎร์ (สำราญ เพ็ญกุล) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.2505.

พิเชษฐ ตันตินามชัย. “เจ้าหญิงเชียงใหม่,” ศิลปวัฒนธรรม 26, 2 (ธันวาคม, 2547): 15 – 16.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. พระแก้วมรกต ตำนานพระแก้วมรกต. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ประชุมพระนิพนธ์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: บัณฑิตการพิมพ์, 2529.

ไพฑูริย์ พรหมวิจิตร. กวีเอกแห่งล้านนา: พระยาพรหมโวหาร. เชียงใหม่: รายงานการวิจัยสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2529.

ไพศาล วิสาโล, พระ. พุทธศาสนาในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต. กรุงเทพฯ มูลนิธิสดศรี – สฤษดิ์วงศ์, 2546.

โพลเกอร์ กราบาวสกี้. “ล้านนา ลิบสองพันนาและรัฐฉานในสายตาของชาวตะวันตก: จดหมายเหตุของ W.C.McLeod และ Dr.Richardson เกี่ยวกับการเดินทางเมื่อปีค.ศ.1836/37,” โลกประวัติศาสตร์ 5, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2542): 5 – 36.

มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้าการพิมพ์, 2520.

มหาดไทย, กระทรวง. ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2513.

มหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น), พระยา. พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปางและเมืองลำพูนไทย, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพงศ์ธาดา ณ ลำพูน ณ เมรุพิธีสุสานหลวง บ้านหลวง จังหวัดลำพูน วันที่ 14 พฤษภาคม 2538.

มหาอำมาตยาธิบดี, พระยา. “กำเนิดการทำแผนที่ในประเทศไทย”, ใน วารสารแผนที่ฉบับพิเศษครบรอบ 200 ปีกรุงรัตนโกสินทร์ (กรกฎาคม, 2525 – มิถุนายน, 2526).

มาร์โก ทาเก แมคมอแรน. “ประวัติศาสตร์และการพัฒนาการของการค้าขายในลำปางตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงค.ศ.1939,” วารสารมนุษยศาสตร์ 12, 1 (กรกฎาคม – ธันวาคม, 2526): 1 – 17.

เมธี บุญทศ. ประวัติพระอภัยสารทะสังฆปาโมกข์ ปฐมสังฆราชแห่งล้านนาไทย. เอกสารอัดสำเนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2527.

ยศ สันตสมบัติ. “คนเมือง” กับตัวตนของคนเมือง: การผลิตซ้ำ/ผลิตใหม่ในยุคโลกาภิวัตน์”, เอกสารการประชุมทางวิชาการเรื่อง “คนเมืองในบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลง” จัดโดยภาควิชารัฐศาสตร์

และภาควิชาสังคมมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ.2543.

ยอร์จ ฮอร์ตส เพลท์ส. ดร.เรโนล์ เฮาส์ หมอฝรั่งสามรัชกาล. กรุงเทพฯ: สุริยบรรณ, 2525.

รมณีย์ฉัตร แก้วกิริยา, ม.ร.ว.และคณะ. ดาราวิเศษมี สายใยรักสองแผ่นดิน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

ราม วัชรประดิษฐ์. “พงศาวดารโยนก: งานนิพนธ์โครงเรื่องประวัติศาสตร์ชาติไทยชิ้นแรก”, ใน รวมบทความทางวิชาการ เนื่องในงานมุทิตาจิตเกษียณอายุราชการของรองศาสตราจารย์ สุริย์ พงศ์จันทร์. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2549.

“รายงานพิเศษจากอดีต,” National Geographic ฉบับภาษาไทย (ตุลาคม, 2545): 30 – 38.

“เรื่องการปกครองของพันตา,” ข่าวอำเภอ 1, 3 (มิถุนายน: 2465): 123 – 134.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1, เดือน 8 ขึ้น 9 ค่ำ 1236 แผ่นที่ 6

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1, เล่ม 1 เดือน 10 แรม 9 ค่ำ 1236 แผ่นที่ 21

รัตนพร เศรษฐกุล. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจแห่งเชียงใหม่ – ลำพูน. เชียงใหม่: ซิลค์วอร์ม, 2552.

ลิลเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส. ชาวลาวทางตอนเหนือของประเทศสยาม ตอนที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2546.

ลิลิตยวนพ่าย. กรุงเทพฯ: เจริญธรรม, 2517.

ลิวอิส เอ. โคเซอร์, อังกาบ กอศรีพร (แปล). แนวความคิดทางทฤษฎีทางสังคมวิทยา ตอนแมกซ์ เวเบอร์.

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537.

ลานนาสีโหภิกขุ (บุญเลิศ พริงพราวลี). ประวัติปฐมสังคายนาก “โสภ” หรือพระอภัยสารทนะ วัดฝ้ายหิน เชียงใหม่. เอกสารอัดสำเนา, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, มปป.

ลำจุล ฮวบเจริญ. เกร็ดพงศาวดารล้านนา. กรุงเทพฯ: The Knowledge Center, 2550.

วงศักดิ์ ณ เชียงใหม่. เจ้าหลวงเชียงใหม่. กรุงเทพฯ: คณะทายาทสายสกุล ณ เชียงใหม่, 2539.

วรชาติ มีชูบท. ย้อนอดีตล้านนา. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551.

วรชาติ มีชูบท. “ประวัติวัดศรีมุงเมือง”, ใน วัดศรีมุงเมือง (วัดหลวงเหนือ). เชียงใหม่: วรลักษณ์การพิมพ์, 2551.

วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. การคณะสงฆ์. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พระมหาสมณวินิจัย, มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ ครบรอบ 50 ปี สิงหาคม 2514.

วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา. “รายงานระยะทางในราชการตรวจพระราชอาณาเขตหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ร.ศ.108,” รวมบทความประวัติศาสตร์ 18 (2539): 39 – 43.

วินัยโกศล, พระ. “คณะกรรมยุติกนิกายภาคเหนือ”, ใน วัดเจติยหลวงวรวิหาร. เชียงใหม่: ทัั้งฮั่วชินการพิมพ์, 2547.

วิภาควรรณ, พระ, สุมาลี วีระวงศ์ (แปล). บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในดินแดนสยาม. กรุงเทพฯ: กรมแผนที่ทหาร, 2533.

วุฒิการบตี, พระยา. แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8 ภาค 5 พ.ศ.2463. กรุงเทพฯ: เดลิเมล์, 2463.

วัชระ สีนุกูประมา. “คริสต์ศาสนาโปรเตสแตนต์กับการศึกษาและวัฒนธรรมล้านนา,” แมคกิลวารี่ปริทัศน์ 1 (กรกฎาคม, 2539): 47 – 62.

วันรติ, สมเด็จพระ, พระยาปริยัติธรรมธาดา (แปล). สังคีตยวงส์ พงศาวดารเรื่องสังคยนาพระธรรมวินัย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ กมลโวะ. กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2521.

วัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์. “กบฏไทยเงินเมืองเชียงใหม่ พ.ศ.2432”, ใน ลายคราม. เชียงใหม่: ลิฟวิ่ง, 2527.

ศรีพรหมา กฤดากร. อัตชีวประวัติหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา. กรุงเทพฯ: สารคดี, 2550.

ศรีโหม้ คนเชียงใหม่คนแรกๆที่ไปอเมริกา. เชียงใหม่: ปอง, 2523.

ศรีเชียงใหม่ 1, 1 (เมษายน, 2470)

ศรีเชียงใหม่ 1, 2 (เมษายน, 2470)

ศรีเชียงใหม่ 1, 4 (พฤษภาคม, 2470)

ศรีเชียงใหม่ 1, 5 (พฤษภาคม, 2470)

ศรีเชียงใหม่ 1, 6 (มิถุนายน, 2470)

ศรีเชียงใหม่ 1 – 6 (ฉบับเบิกโรง, 2470)

ศึกษาธิการ, กระทรวง. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. พระนคร: อักษรนิติ, 2468.

ส. กวีวัฒน์. “พระนพสีพีศาลคุณ”, ใน วัดศรีมุงเมือง (วัดหลวงเหนือ). เชียงใหม่: วรลักษณ์การพิมพ์, 2551.

สงวน โชติสุขรัตน์. คนดีเมืองเหนือ. พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2515.

สงวน โชติสุขรัตน์. ประชุมตำนานลานนาไทย. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2515.

สงวน โชติสุขรัตน์. ประเพณีไทยภาคเหนือ. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2512.

สงวน โชติสุขรัตน์. ประวัติศาสตร์ลานนาไทย. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2503.

สมบัติ ปลายน้อย. พระบรมราชินีนาถและเจ้าจอมมารดา. กรุงเทพฯ: รวมสาสน์, 2506.

สมหมาย เปรมจิตต์. รายชื่อวัดและนิกายสงฆ์โบราณในเชียงใหม่. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยา มานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518.

สมภพ จันทระประภา. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า. พระนคร: ผดุงศึกษา, 2516.

สมเกียรติ วันทะนะ. อุดมการณ์ทางการเมืองร่วมสมัย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2544.

สมเกียรติ วันทะนะ. “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435 – 2475,” วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 17, 1 (มิถุนายน, 2533): 23 – 44.

สมเกียรติ วันทะนะ. “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก”, ใน อยู่เมืองไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ.2455 – 2460. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537.

สมชาติ อ่องสกุล. การสืบค้นหลักฐานทางการศึกษาในล้านนา: ศึกษากรณีโรงเรียนจีน. เชียงใหม่: คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.

สมชาติ อ่องสกุล. “ความเป็นมาของคำ “ล้านนา – ลานนา” ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย,” แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 20, 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม, 2530): 1 – 19.

สมชาติ อ่องสกุล. ชุมชนฝ่ายเหนือกับการสร้างประวัติศาสตร์. เอกสารอัดสำเนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.

สมุดภาพไตรภูมิโบราณฉบับกรุงธนบุรี. สำนักนายกรัฐมนตรี. คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525.

สร้อยดี อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2544.

สร้อยดี อ่องสกุล. ปัญหาในประวัติศาสตร์ล้านนา. เอกสารอัดสำเนา ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, มปป.

สาครชิตอนันท์ สหาย. ๑.5 เสด็จอินเดีย. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2546.

สิงหะ วรรณสัย. โคลงเรื่องมั่งทรงารบเชียงใหม่. เชียงใหม่: มิตรนราการพิมพ์, 2522.

สิงหะ วรรณสัย. สารประวัติครูบาศรีวิชัย. กรุงเทพฯ: มิตรนราการพิมพ์, 2422.

สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนาและ อภิชา ชุตินวงศ์พิสิฐ. การเสด็จประพาสสิงคโปร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เอกสารประกอบการเสด็จประพาสสิงคโปร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องในวโรกาสพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี วันศุกร์ที่ 19 กันยายน 2546 ณ ห้องประชุม 105 อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุริยะวงศ์ สีโรส, เจ้า. ประวัติท่านพระสีวิชัย วัดบ้านปาง. เชียงใหม่: อเมริกัน, 2472.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. สัมภาษณ์หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล. กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2529.

สุเทพ สุนทรเกสัช, “คนเมือง ความสำนึกและการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไทยเหนือ,” ศิลปวัฒนธรรม 25, 1 (พฤศจิกายน, 2546): 70 – 89.

สุนทร ชุตินทรานนท์. “รัชกาลที่ 5 กับอังกฤษและพม่า”, ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอนุชาคนเฒ่าและชมพูทวีป. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.

- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 10. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 15. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 19. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 20. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 21. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 24. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 25. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 26. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 27. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 28. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- เสถียร ลายลักษณ์และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 31. พระนคร: เดลิเมต์, 2478.
- แสงดาว ณ เชียงใหม่. พระราชประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี. เชียงใหม่: กลางเวียง, 2517.
- แสงโสม เกษมศรี, มรว. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325 – 2394). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2515.
- โสภณกวีวัฒน์, พระครู. "ปฏิปทาบูรพาจารย์ ผู้นำจิตวิญญาณชาวล้านนา", ใน วัดเจดีย์หลวงวรวิหาร. กรุงเทพฯ: ทิ้งฮั่วชินการพิมพ์, 2547.
- องค์การค้าคุรุสภา. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4 เล่มที่ 4. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2507.
- องค์การค้าคุรุสภา. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 10 เล่มที่ 10. พระนคร: คุรุสภา, 2507.
- อมรรตุนารักษ์, จมื่น. พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 6. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2513.
- อมรรตุนารักษ์, จมื่น. พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 7. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2513.
- อมรรตุนารักษ์, จมื่น. พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 8. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2513.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. "คนเมือง" ในตำนานประวัติศาสตร์. เอกสารการประชุมทางวิชาการเรื่อง "คนเมืองในบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลง" จัดโดยภาควิชารัฐศาสตร์และภาควิชาสังคมมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ.2543.

อนุ เนินหาด. สังคมเมืองเชียงใหม่ “รุ่น 3”. เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2546.

อนุ เนินหาด. สังคมเมืองเชียงใหม่ เล่ม 10. เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2549.

อนุ เนินหาด. สังคมเมืองเชียงใหม่ เล่ม 11. เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2548.

อนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพ เจ้าวงศ์จันทร์ ศษเสนี ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: มปท., มปป.

อนุสรณ์ สุภรต์ศน์. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511.

อัจฉราพร กมุทพิสมัย. “อุดมการณ์ชาตินิยมผู้นำไทย”, เอกสารวิชาการหมายเลข 29 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 20 สิงหาคม 2525 (เอกสารอัดสำเนา).

อานนท์ พุทธิธัมโม, พระ. ประวัติครูบาศรีวิชัย สิริวิชัย. เอกสารอัดสำเนา, 2546.

อานันท์ กาญจนพันธ์. พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา. เชียงใหม่: มิตรนราการพิมพ์, 2527.

อานันท์ กาญจนพันธ์. หนังสืออนุโลมญาณกฎหมายโบราณ หัตถ์กัมมวินิจัย บทพิพากษารวมสมมุติวิชา. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และศูนย์ส่งเสริมการศึกษาล้านนา วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2527.

อานันท์ กาญจนพันธ์. “พัฒนาการเศรษฐกิจของหมู่บ้านในลานนาไทย (ค.ศ.1800 – 1950)”, เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จัดโดยสมาคมประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์และคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2527.

อี.บี. สลาเดน. เสด็จอินเดีย 2415. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุคส์, 2543.

เฮอริเบท สวอนสัน. “ผู้ส่งเสริมและผู้ร่วมงาน: คณะมิชชันนารีกับการปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ในจังหวัดน่าน (ค.ศ.1895 – 1934)”, วารสารมนุษยศาสตร์ 11, 2 (มกราคม – มิถุนายน, 2526): 73 – 89.

ฤทธิรัตน์ กายราศ. “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี”, ใน สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2527.

วิทยานิพนธ์

กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

กิติรัตน์ สีหบัณฑิต. “การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.2434 – 2468”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2533.

ไข่มุก อุทยานวลี. “การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระยะครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537.

- จริยาพรรณ อภรณ์รัตน์. “ปัญหาของรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- ฐลัทธิตี ฐชาติ. “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394 – 2475”, ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523.
- ดวงดาว ยังสามารถ. “พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม: ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.
- เดือนใจ ไชยศิลป์. “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2437 – 2476”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536.
- นคร พันธุ์รงค์. “การเจรจาข้อตกลงระหว่างรัฐบาลสยามกับรัฐบาลอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองชายแดนลานนาไทยและพม่า สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะเวลาพ.ศ.2428 – 2438”, ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2516.
- นงเยาว์ จิตตะปุตตะ. “บทบาทของสิ่งพิมพ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการเมืองการปกครอง (พ.ศ.2453 – 2468)”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520.
- นภนาท อนุพงศ์พัฒน์. “ผลประทับของพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- นวชนก วิเทศวิทยานุศาสตร์. “บทบาทด้านการเมืองและสังคมของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของจังหวัดเชียงใหม่ 2416 – 2476”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2550.
- ประยูทธ สายต่อเนื่อง. “บทบาทด้านการแพทย์ของมิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนในจังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ.2410 – 2445”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2551.
- ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. “มิชชันนารีอเมริกันกับการสร้างชุมชนชาวคริสต์ในล้านนาช่วงสมัยของการปรับเปลี่ยนทางสังคม พ.ศ.2410 – 2476”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.
- ปริศนา ศิรินาม. “ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองลานนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2516.

- เปรมวิทย์ ท่อแก้ว. “การก่อตั้งและขยายตัวของกรมยุติติภายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (พ.ศ.2394 – 2473)”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- พรพรรณ จงวัฒนา. “กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเชียงใหม่กับคนในบังคับอังกฤษเป็นเหตุให้รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ. 2401 – 2445”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่, “การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล พ.ศ.2427 – 2436”, ปริญญาการศึกษา มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518.
- พรธนิภา อภิญญาพงศ์. “เจ้า ไพร่ กับการเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนาระหว่าง พ.ศ. 2427 – 2476”, ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534.
- พววรรณตรี แซ่อ้ง. “ยุทธศาสตร์วัฒนธรรมด้านการศึกษาของมิชชันนารี คณะเพรสไบทีเรียนในเมือง เชียงใหม่ พ.ศ.2416 – 2484”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.
- พูนพร พูลทาจักกร, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ.2464 – 2484”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.
- ภัทราพร ช้างแก้ว. “พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2530.
- มัทนา เกษกมล. “การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์เรื่องการเมืองและการปกครองในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453 – 2468)”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหา บัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- ยอดยิ่ง รักสัตย์. “การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจในภาคเหนือของประเทศไทยกับกฎเงี้ยว พ.ศ.2445”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- ยุภาพร เจือจินดา. “เสือป่า: โครงสร้างองค์กรและบทบาททางการเมือง”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหา บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- ยุวดี ตปนียากร. “วิวัฒนาการการแพทย์แพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสุริยราชกาลพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

- ราม วัชรประดิษฐ์. “พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ.2411 – 2487”, วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2539.
- รัตนพร เศรษฐกุล. “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2416 – 2480”, วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2523.
- วราภรณ์ เรืองศรี. “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบ
เทศาภิบาล”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.
- วารุณี โอสถารมย์. “การศึกษาในสังคมไทย” พ.ศ.2411 – 2475”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต
ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- วิบูลย์ ทานุชิต. “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ พ.ศ. 2442 – 2476”, ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2528.
- วิไล วิสุทธิกุล. “เชียงใหม่ก่อน”เทศาภิบาล” พ.ศ.2389 – 2442: การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมือง
และเศรษฐกิจ”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- วีระเทพ ศรีมงคล, “การเก็บภาษีอากรในล้านนาไทย พ.ศ.2427– 2445”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหา
บัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.
- วัลลภา เครือเทียนทอง. “การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.
- สร้อยดี ประยูรเสถียร. “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ.2436 – 2476”, ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523.
- สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์. “บทบาทของประเศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทย
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- สมศักดิ์ ลือราช. “ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว”, ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2529.

สุมินทร์ จุฑาทงกูร. “การกล่อมเกลาทหารการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5”,
วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหา-
วิทยาลัย, 2529.

สุรีย์ ทรัพย์สุนทร. “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับแนวพระราชดำริทางด้านพระพุทธศาสนา
ที่มีผลต่อการดำเนินการปกครองประเทศ”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

โสภา ชานะมูล. “ครุบาศรีวิชัย ตำนานล้านนา พ.ศ.2421 – 2481”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

แสง มาละแซม. “ประวัติศาสตร์การเคลื่อนย้ายและการตั้งถิ่นฐานของชาวยองในเมืองลำพูน พ.ศ.2348
– 2445”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2538.

ส่องแสง สือสุวรรณ. “นาเหมื่อนนาฝายกับการจัดระเบียบสังคมล้านนาระหว่างพ.ศ.1839 – 2068”,
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2529.

ภาษาอังกฤษ

หนังสือและบทความ

Anderson, Benedict. Studies of Thai State: The State of Thai Studies. The Study of Thailand: Analyses of Knowledge, Approaches Prospects in Anthropology, Art History, Economics, History's Political Science. Ohio University, 1978.

Cady, John F. A History of Modern Burma. Ithaca: Cornell University Press, 1969.

Chaiyan Rajchagool. The Rise and Fall Absolute Monarchy: Foundation of the Modern Thai State from Feudalism to Peripheral Capitalism. Bangkok: White Lotus, 1994.

Char, S.V. Desika. Readings in The Constitutional History of India. Delhi: Oxford University Press, 1983.

DeFrancis, John. Colonialism and Language Policy in Viet Nam. New York: Mouton Publisher, 1977.

Furnivall, J.S. Colonial Policy and Practice. New York: New York University Press, 1956.

Greene, Stephen. “King Wachirawut's Policy of Nationalism”, Edited by Tej Bunnag and Michael Smithies, In Memoriam Phya Anuman Rajadhon. Bangkok: The Siam Society, 1970.

Hall, D.G.E. A History of South East Asia. London: Mcmillan, 1968.

- Hallet, Holt S. A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States. London: William Blackwood and Son, 1890.
- Ichiro, Kakizaki. Laying the Tracks. Kyoto: Kyoto University press, 2005.
- Kulke, Herman and Dietmar Rothermund. A History of India. London and New York: Routledge, 2004.
- Mabbett, Ian W. A Short History of India. New York: Praeger Publishers, 1968.
- Maung, U Maung. From Sangha to Laity: Nationalist Movement of Burma, 1920 – 1940. M.A. Australian National University, 1976.
- McDaniel, Justin Thomas. Gathering Leaves Lifting Words. Chiangmai: Silkworm books, 2008.
- Mill, L.A. British Malaya 1824 – 67. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1966.
- Moreman, Michael. "Chiengkham's Trade in the "Old Days". Change and Persistence in Thai Society. P.162 – 100. Ithaca: Cornell University Press, 1975.
- Moscotti, Albert D. British Policy and the Nationalist Movement in Burma 1917 – 1937. Hawaii: The University Press of Hawaii, 1974.
- Owen, Norman G. (Edited), The Emergence of Modern Southeast Asia A New History (Singapore: Singapore University Press, 2005),
- Ramsay, James Ansil. "Modernization and Reactionary Rebellions in Northern Siam," Journals of Asian Studies Vol.XXXVII, No.2 (February, 1979): 288 – 300.
- Ross, Archibald Colquhoun. Amongst the Shans. New York: Paragon Book Reprint Corp., 1970.
- Santane Phasuk. Royal Siamese maps: war and trade in nineteenth century Thailand. Bangkok: River Books, 2004.
- Sarkisyanz, E. Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution. The Hague: Moutis Nijhoff, 1965.
- Scott, James C. The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia. Massachusetts: The Murray Printing Co., 1977.
- Sen, S.N. History of Modern India 1765 – 1950. Delhi: Kamal Dhawan, 1979.
- Smith, Anthony D. Nationalism Theory, Ideology, History. United Kingdom: Blackwell Publishers, 1988.
- Skinner, William. Chinese Society in Thailand: An Analytical History. New York: Cornell University Press, 1962.
- Smith, Donald E. Religion and Politics in Burma. New Jersey: Princeton University Press, 1965.

Swanson, Herbert R. Khrischak Maung Nua: A Study in Northern Thai Church History.

Bangkok: Chuan Printing Press, 1984.

Tarling, Nicholas. Imperialism in Southeast Asia. London: Routledge, 2001.

The Laos News 1, 1 (January, 1904)

The Laos News 1, 3 (July, 1904)

The Laos News 1, 4 (October 1904)

The Laos News 2, 1 (January 1905)

The Laos News 2, 2 (April, 1905)

The Laos News 2, 3 (July, 1905)

The Laos News 2, 4 (October, 1905)

The Laos News 3, 1 (January, 1906)

The Laos News 3, 3 (July 1906)

The Laos News 3, 4 (October 1906)

The Laos News 4, 1 (January 1907)

The Laos News 4, 2 (April, 1907)

The Laos News, 4, 4 (October, 1907)

The Laos News 5, 3 (July, 1908)

The Laos News 6, 1 (February, 1904)

The Laos News 6, 2 (May, 1909)

The Laos News 10, 4 (October, 1913)

The Laos News 11, 4 (October, 1914)

The Laos News 12, 1 (January, 1915)

The Laos News 12, 2 (April, 1915)

The Laos News 14, 1 (January, 1918)

The Siam Outlook 2, 2 (January, 1923)

The Siam Outlook 4, 3 (January, 1925)

The Siam Outlook 7, 13 (July, 1930)

Thongchai Winichakul. Siam Mapped: a History of the Geo-body of a Nation. Honolulu:

University of Hawaii Press, 1994.

Travers, Robert. Ideology and Empire in Eighteenth – Century India. Cambridge: Cambridge

University Press, 2007.

- Vella, Walter F. Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism. Honolulu: The University Press of Hawaii, 1978.
- Vickery, Michael. "Thai Regional Elites and the Reforms of King Chulalongkorn," The Journal of Asian Studies Vol.XXX, No.4 (August, 1970): 863 – 879.
- Wyatt, David K. The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn. New Heaven and London: Yale University, 1969.
- Woodman, Dorathy. The Draking of Burma. London: Cresset Press, 1962.

วิทยานิพนธ์

- Anan Ganjanapan. "The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900 – 1981)", Ph.D. thesis, Cornell University, 1984.
- Battye, Noel A. "The Military Government and Society in Siam 1869 – 1910: Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn", Thesis Ph.D. Cornell University, 1974.
- Bowie, Katherine Ann. "In the Wake of the Lords: A Historical Perspective on the Role of Irrigation in the Political Economy of Northern Thailand", University of Chicago, 1980.
- Bowie, Katherine Ann. "Peasant Perspectives on the Political Economy of the Northern Thai Kingdom of Chiang Mai in the Nineteenth Century: Implications for the Understanding of Peasant Political Expression", Ph.D. thesis, University of Chicago, 1988.
- Brailey, Nigel J., "The Origin of the Siamese forward Movement in Western Laos, 1859 – 1892", Ph.D. thesis, University of London, 1968.
- Ramsay, James Ansil. "The Development of a Bureaucratic Polity: the Case of Northern Siam", Ph.D. thesis, Cornell University, 1971.
- Rattaporn Sethakul. "Political, Social, Economic Changes in Northern States Thailand Resulting from The Chiang Mai Treaties of 1874 and 1883", Ph.D. thesis, University of Illinois, 1989.
- Swanson, Herbert R. "Prelude to Irony the Princeton Theology and the Practice of American Presbyterian Mission in Northern Siam, 1867 – 1880", Ph.D. Dissertation the Melbourne University, 2003.
- Vachara Sindhuprama. "Modern Education and Socio – Cultural Change in Northern Thailand", Ph.D. thesis, University of Hawaii, 1988.

สัมภาษณ์

จรินทร์ เบน, สัมภาษณ์ 24 เมษายน พ.ศ.2553, พิพิธภัณฑ์วัดเกตการาม ตำบลวัดเกต อำเภอเมือง
จังหวัดเชียงใหม่

ชิวเฮียง โฉลำนันท์, สัมภาษณ์ 24 – 25 เมษายน พ.ศ.2553, พิพิธภัณฑ์วัดเกตการาม ตำบลวัดเกต
อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

ประพันธ์ ศิริมณี, สัมภาษณ์ 22 เมษายน พ.ศ.2553, บ้านเลขที่ 3 ซอย 4 ถนนท่าแพ ตำบลช้างคลาน
อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

พระราชเจดีย์จารย์ (ชูเกียรติ อภโย), สัมภาษณ์ 24 เมษายน พ.ศ.2553, วัดเจดีย์หลวงวรวิหาร ถนน
พระปกเกล้า ตำบลพระสิงห์ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

[Online] Accessed 8 ตุลาคม พ.ศ.2553 <http://olphistory.blogspot.com>

[Online] Accessed 14 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://iseehistory.socita.com>

[Online] Accessed 14 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://fws.cc/muslimchaingmai/index>

[Online] Accessed 14 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://2.bp.blogspot.com>

[Online] Accessed 14 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://scoutthailand.org>

[Online] Accessed 14 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://onlampang.blogspot.com>

[Online] Accessed 15 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://portal.rotfaithai.com>

[Online] Accessed 15 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://kingprajadhipokstudy.blogspot.com>

[Online] Accessed 15 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://thungsieo.blogspot.com>

[Online] Accessed 15 ธันวาคม พ.ศ.2553 <http://bp0.blogger.com>

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก กฎหมายที่สยามประกาศในพื้นที่ล้านนาระหว่าง พ.ศ.2417 – 2458

พ.ศ.ที่ ประกาศ	สนธิสัญญา ประกาศ พระบรมราชโองการ และพระราชบัญญัติ ที่สยามประกาศใช้ใน ล้านนา
2417	สนธิสัญญาเชียงใหม่ พระราชบัญญัติสำหรับข้าหลวงชำระความหัวเมือง พระราชบัญญัติสำหรับผู้รักษาเมืองซึ่งจะทำสัญญากับชาวต่างประเทศ ประกาศไม้ขนสักและไม่กระยาเลย
2426	สนธิสัญญาเชียงใหม่พ.ศ.2426 พระราชบัญญัติว่าด้วยส่งคนข้ามเขตแดน
2427	พระราชบัญญัติว่าความศาลต่างประเทศ ข้อบังคับสำหรับเมืองหน้าด่านของกรมหมื่นพิชิตปรีชากร พระราชบัญญัติหน้าที่เสนา 6 ตำแหน่ง ประกาศเรื่องซื้อไม้ซอศัก ประกาศเรื่องตัดไม้ซอศัก พระราชบัญญัติสำหรับข้าหลวงแลตระลาการ ณ เมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย ประกาศต่างๆ สำหรับเมืองนครเชียงใหม่ ประกาศเจ้านครเชียงใหม่
2428	ประกาศเรื่องเปิดที่ทำการไปรษณีย์รับส่งหนังสือระวางกรุงเทพฯ เมืองนครเชียงใหม่
2430	พระราชบัญญัติเพิ่มเติมศาลต่างประเทศ เมืองนครเชียงใหม่ ประกาศไม้ซอศัก พระราชบัญญัติลักษณะพิจารณาความแพ่งความอาญาสำหรับคดีศาลต่างประเทศ เมืองนครเชียงใหม่ จุลศักราช 1250
2432	ประกาศหอรัษฎากรพิพัฒน์ เรื่องอัตราภาษีไม้ขนสัก ร.ศ.108
2439	พระราชบัญญัติว่าด้วยไม้ซุงและไม้ท่อนที่ดวงตราลบเลื่อน
2440	ประกาศการรักษาป่าไม้ ร.ศ.116 พระราชบัญญัติรักษาต้นไม้สัก
2441	พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ.114
2442	พระราชบัญญัติศักดินาเจ้านายพระยาท้าวแสนเมืองประเทศราช
2443	พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทร ศก 119

	ข้อบังคับสำหรับใช้ในการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ พระราชบัญญัติการเก็บอากรที่ดินในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทร ศก 119 ข้อบังคับการเก็บอากรที่ดินมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทร ศก 119 พระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือรัตนโกสินทร ศก 119 กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียง เหนือ ร.ศ.119 ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (การจัดแบ่งพื้นที่ในการปกครอง) กฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมที่ 9/119 ว่าด้วยให้ข้าหลวงมีอำนาจออกกฎหมายแล ตรวจเรือนจำในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ประกาศว่าด้วยข้าหลวงใหญ่ ข้าหลวงยุติธรรม มณฑลพายัพพร้อมกันตั้งกฎหมายได้ กฎข้อบังคับอนุญาตไม้สักสำหรับใช้ในการปลูกสร้างที่ทำราชการแลการสาธารณ- ประโยชน์
2444	กฎเสนาบดีสำหรับอากรการพนันให้ใช้ในมณฑลพายัพ แจ้งความเรื่องตั้งแขวงโนนครน่านขึ้นใหม่รวม 7 แขวง เรื่องยกแขวงลำปางออกอีกแขวง 1 เรียกว่าแขวงเวียงเหนือ เรื่องรวมเมืองพเยากับเมืองงาวเข้าเป็นบริเวณเรียกว่าบริเวณพเยา ประกาศอนุญาตให้ใช้ประกาศห้ามไม่ให้ปล่อยสัตว์ตามถนนเปนกฎหมายใช้ในมณฑล พายัพ
2445	แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (การจัดประชุมข้าหลวงและเจ้าผู้ครองนคร) ประกาศเปลี่ยนอัตราการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์ในบริเวณเชียงใหม่ชั่วคราว ประกาศงดเว้นการเก็บภาษีอาบในเขตแขวงนครน่าน พระราชบัญญัติการปกครองสงฆ์ ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะฆ่าโคกระบือแลสุกรในมณฑลพายัพ ประกาศพระราชกฤษฎีกาในการจัดซื้อที่ดินสร้างทางรถไฟสายเหนือ ประกาศแบ่งแขวงเวียงเหนือเป็นแขวงทางสัตว์ เมืองนครลำปาง แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ลดหย่อนค่านา) ประกาศข่าวราชการมณฑลพายัพ (เรื่องกบฏเงี้ยวเมืองแพร่) แจ้งความเรื่องยกเว้นการเก็บเงินค่านาแก่ราษฎรในแขวงเมืองเถิน
2447	ประกาศแก้ไขการเก็บอาชญาบัตรฆ่าโค กระบือและสุกรในมณฑลพายัพ แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ลดหย่อนค่าราชการ) แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ยกเลิกแขวง)

	กฎเสนาบดี หน้าที่ข้าราชการพระคลังมณฑลพายัพ กฎเสนาบดีเรื่องอัตราเงินเดือนและเบี้ยกันดารมณฑลพายัพแจ้งความ กระทรวงมหาดไทย ประกาศให้มณฑลพายัพพิมพ์ใบอนุญาตการพนันและใช้ตราตำแหน่งข้าหลวงสรรพากร ประทับในใบอนุญาตอาคารการพนันตั้งแต่ศก 123 เป็นต้นไป ประกาศห้ามไม่ให้ซื้อควสสัตว์พาหนะวิ่งห้อยตามถนนหรือบนสะพานและขับล้อเกวียนวิ่ง บนสะพานในเมืองนครเชียงใหม่ และข้อบังคับห้ามไม่ให้ซื้อควสสัตว์พาหนะวิ่งห้อย ตามถนนหรือบนสะพานและขับล้อเกวียนวิ่งบนสะพานในเมืองนครเชียงใหม่
2448	พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ยุบเลิกแขวง) แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ยกเลิกกองข้าหลวง) แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ยกเลิกบริเวณ) แจ้งความกระทรวงยุติธรรม (ตั้งศาลคดีต่างประเทศ) แจ้งความกระทรวงยุติธรรม (ตั้งศาลพิจารณาคดีบริเวณ)
2449	แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ลดอากรค่านา) แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (เก็บภาษียาสูบ)
2450	แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ตั้งแขวงใหม่) แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ยกเลิกและตั้งแขวงใหม่) แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ยกเลิกและตั้งแขวงใหม่) แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (เปลี่ยนชื่อเรียกตำแหน่งการปกครอง) ประกาศกระทรวงมหาดไทย (เรียกคนเป็นตำรวจภูธร) ข้อบังคับการเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร
2451	ประกาศกระทรวงมหาดไทย เรื่องลดอัตราเก็บเงินในตำบลต่างๆ ที่อำเภอเมืองบัว แขวงเมืองน่านลงคงเก็บแต่คนละ 2 บาท แจ้งความกระทรวงมหาดไทย (ปักปันแขวง) ประกาศเปิดขอพิศโทรเลขเมืองแม่ฮ่องสอน การยกเลิกการไปรษณีย์เชียงคำ
2452	กฎกำหนดคำสั่งอำนาจศาล
2453	ประกาศยกเมืองแม่ฮ่องสอนเป็นเมืองจัตวา รวมอยู่ในมณฑลพายัพ ประกาศยกเมืองเชียงรายเป็นเมืองจัตวา รวมอยู่ในมณฑลพายัพ
2454	ประกาศเรียกคนเป็นทหารในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอิสาน ตามข้อบังคับ การเรียกคนเข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร ร.ศ.126

	ประกาศจัดการมรดกศึกษาของทวยราษฎร์ ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะทาส ศก 124 ในมณฑลพายัพ
2455	ประกาศลดอัตราค่านาในตำบลเมืองแหง แขวงเมืองเชียงใหม่
2456	ข้ออาณัติของคณะสงฆ์ เนื่องจากประกาศตั้งอุปัชฌายะ พระราชบัญญัติสัญชาติ พระพุทธศักราช 2456 พระราชบัญญัติขนานนามสกุลพระพุทธศักราช 2456 ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑล อุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด ประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลเมืองเชียงใหม่ ประกาศเก็บเงินภาษี ตึก เรือน โรง ร้าน กระโจม ในเขตสุขาภิบาลเมืองเชียงใหม่
2458	ประกาศเลิกมณฑลเพชรบูรณ์เข้าเป็นเมืองมณฑลพิษณุโลกและแยกมณฑลพายัพ เป็นมณฑลมหาสารคามและมณฑลพายัพ รวมเรียกว่ามณฑลภาคพายัพ มีตำแหน่ง อุปราชเป็นผู้ตรวจตรากำกับราชการ ประกาศเปลี่ยนยศอุปราชและสมุหเทศาภิบาล ประกาศว่าด้วยหน้าที่แลอำนาจอุปราช ประกาศแก้พระธรรมนูญข้าหลวงพิเศษและตั้งศาลมณฑลพายัพและศาลมณฑลมหา สารคาม

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางเนื่ออ่อน ขีวทองเขียว จบการศึกษาปริญญาตรีและปริญญาโทจากภาควิชาศิลปศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และศึกษาต่อปริญญาโทสาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปัจจุบันดำรงตำแหน่งผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต

ผลงานทางวิชาการได้แก่งานวิจัยเรื่องการศึกษาจิตรกรรมพระอุโบสถวัดกลางวรวิหาร จังหวัดสมุทรปราการ หนังสือเรื่องแกะรอยพระลักขมี